ARMOEDE EN ONGELIJKHEID

JAARBOEK 2024

UNIVERSITAIRE STICHTING VOOR ARMOEDEBESTRIJDING (USAB)

Stadscampus – Lokaal E.203
Prinsstraat 13
2000 Antwerpen
jill.coene@uantwerpen.be
C.L.Dewilde@tilburguniversity.edu
tuur.ghys@uanl.edu.mx
bernard.hubeau@uantwerpen.be
sarah.marchal@uantwerpen.be
roy.remmen@uantwerpen.be
wouter.vandenhole@uantwerpen.be

USAB | Universitaire Stichting voor Armoedebestrijding
Powered by UAntwerp

Universiteit Antwerpen

Universiteit Antwerpen
| Overheid en Recht

Universiteit Antwerpen
| CSB | Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck

Universiteit Antwerpen
| ELIZA | Eerstelijns- en Interdisciplinaire Zorg Antwerpen

Universiteit Antwerpen
| Recht en Ontwikkeling

ARMOEDE EN ONGELIJKHEID

JAARBOEK 2024

Jill Coene, Heidi Degerickx, Caroline Dewilde,
Tuur Ghys, Bernard Hubeau, Sarah Marchal, Roy Remmen,
& Wouter Vandenhole (red.)

acco learn

Eerste druk: 2024

Gepubliceerd door
Acco cv, Sluisstraat 10, 3000 Leuven, België
E-mail: uitgeverij@acco.be – Website: www.acco.be

Voor Nederland:
Acco Uitgeverij, Westvlietweg 67 F, 2495 AA Den Haag, Nederland
E-mail: info@uitgeverijacco.nl – Website: www.accouitgeverij.nl

Omslagontwerp: www.frisco.be
Zetwerk: Crius Group

© 2024 by Acco (Academische Coöperatieve Vennootschap cv), Leuven (België)
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft geprobeerd alle rechthebbenden voor het copyright op te sporen. Mogelijk is dat niet overal gelukt. Wie toch denkt rechten te kunnen doen gelden, kan contact opnemen met de uitgever.

D/2024/0543/419 NUR 740 ISBN 978-94-6467-626-6

Inhoud

Afkortingen 29

Woord vooraf 33

Dankwoord 35

Armoede en ongelijkheid doorheen de levensloop: een inleiding op het Jaarboek

Jill Coene i.s.m. de redactie

1. Een vergrijzende bevolking 38
2. Armoederisico en armoede en sociale uitsluiting naar leeftijd 40
   - 2.1 65-plussers hebben een hoog armoederisico 40
   - 2.2 55 tot 64-jarigen hebben het hoogste risico op armoede of sociale uitsluiting 42
   - 2.3 Tussentijdse conclusie: de rol van de welvaartsstaat 43
3. Theoretische inzichten over de levensloop 44
   - 3.1 Het levensloopperspectief van Elder 44
   - 3.2 *Cumulative advantage/disadvantage*-perspectief 46
   - 3.3 *Cumulative inequality*-perspectief 47
4. Enkele empirische inzichten vanuit een levensloopperspectief op armoede en ongelijkheid 48
   - 4.1 Een dynamisch perspectief op armoede 49
   - 4.2 De verwevenheid van levensfasen: intergenerationele armoede 51
5. Leeswijzer 53
   - 5.1 Hoofdstukken in het themadeel 53
   - 5.2 Hoofdstukken in het algemene deel 57

Referenties 58

Noten 61

DEEL I. Een levensloopperspectief op armoede

Hoofdstuk 1. Theoretische perspectieven op de levensloop: concepten en modellen

Liesbeth De Donder

1. Concepten levensloop 66
   - 1.1 Life stage, life cycle, life span, life course 66
   - 1.2 Levensgebeurtenissen, transities, kantelmomenten en trajecten 67
2. Theoretische perspectieven en modellen over de levensloop 70
   - 2.1 Diversiteit en discontinuïteit in levenslopen 70

2.2 Het levensloopmodel van Glen Elder 71
2.3 *Cumulative Advantage/Disadvantage*-theorie binnen de kritische gerontologie 75
2.4 Een intersectioneel *lifecourse* perspectief 76
3. Discussie en eindreflecties 79
Referenties 81

Hoofdstuk 2. Mobiliteit in en uit armoede in België op lange termijn: een analyse voor de periode 2008-2017

Anna Mergoni & Ides Nicaise

1. Conceptueel kader 85
2. Methodologie 86
3. Beschrijving van gegevens en variabelen 86
4. Resultaten 89
4.1 Uitstroom uit armoede 89
4.1.1 Invloed van individuele kenmerken 89
4.1.2 Invloed van gezinskenmerken 91
4.1.3 Invloed van de toereikendheid van sociale uitkeringen 92
4.1.4 Cox-regressie van de uitstroomkans uit armoede 93
4.2 Instroom in de armoede 96
4.2.1 Individuele kenmerken 96
4.2.2 Invloed van gezinskenmerken 97
4.2.3 Invloed van toereikendheid van sociale uitkeringen 98
4.2.4 Cox-regressie: instroomkans in armoede 99
5. Conclusie 102
Referenties 103
Noten 106

Hoofdstuk 3. Van generatie op generatie: de intergenerationele overdracht van financiële deprivatie

Caroline Dewilde

1. Intergenerationele sociale mobiliteit: inhoudelijke en contextuele situering 107
2. De intergenerationele overdracht van financiële achterstand in de EU-SILC 109
3. België en de regio's in Europees-vergelijkend perspectief 111
4. De intergenerationele overdracht van financiële deprivatie ontrafeld 116
5. Verschilt de intergenerationele overdracht van financiële achterstand tussen sociale groepen? 121
6. Besluit 123
Referenties 125
Noten 127
Bijlage 129

Hoofdstuk 4. Gezinnen in Vlaanderen in een financieel kwetsbare positie: over de rol van gezinsvorming en gezinsontbinding in de inkomenspositie van gezinnen en vice versa

Veerle Audenaert, Kristien Nys & Joost Bronselaer

1. Methode 132
2. Gezinnen in een financieel kwetsbare positie 134
3. Gezinsvorming en -ontbinding en financiële kwetsbaarheid 135
   3.1 Gezinsvormen 135
      3.1.1 Gezinsvormen tijdens de levensloop 136
      3.1.2 Welke gezinsvormen komen vaker in de laagste inkomensklassen terecht? 137
      3.1.3 Alleenstaande vaders en moeders 138
   3.2 Jonge gezinnen 138
   3.3 Grote gezinnen 139
   3.4 Kinderwens 140
   3.5 Relatiebreuken 141
   3.6 Herpartneren 143
   3.7 Inkrimpende gezinnen 144
4. Wat zeggen ouders zelf over de impact van een beperkt inkomen op andere domeinen in het gezinsleven? 145
5. Besluit 147
6. Beperkingen en suggesties voor verder onderzoek 148

Referenties 150
Noten 152
Bijlagen 153

Hoofdstuk 5. Zittenblijven op school: een hinderpaal op weg naar sociale mobiliteit en kansengelijkheid

Timo Van Canegem, Mieke Van Houtte & Jannick Demanet

1. Literatuurstudie 159
   1.1 De huidige stand van zaken in zittenblijversonderzoek 159
   1.2 Ineffectief, maar is zittenblijven ook schadelijk? 160
   1.3 De vergelijking met anderen: dief of brenger van vreugde? 160
2. Onderzoeksopzet en methodologie 162
3. Resultaten 165
4. Discussie 169
   4.1 Voorzichtigheid bij de toepassing van zittenblijven 169
   4.2 Een dubbele etikettering voor wie in kansarmoede opgroeit 170
5. Conclusie 173

Referenties 174
Noten 176

Hoofdstuk 6. De dynamiek tussen armoede en mentale gezondheid bij 65-plussers binnen de Europese bevolking

Lore Van Herreweghe & Wim Van Lancker

1. Armoede en mentale gezondheid bij ouderen 179
   1.1 *At risk of poverty* en subjectieve armoede 179
   1.2 Mentale gezondheid bij ouderen: oorzaak of gevolg van armoede? 181
2. Onderzoeksopzet 183
3. Resultaten 184
   3.1 Transities naar en uit armoede en depressie 184
   3.2 Veranderingen in armoederisico en mentale gezondheid: longitudinale link 185
4. Discussie 187

Referenties 189

Hoofdstuk 7. Epigenetica, armoede, sociale uitsluiting en levensloop: enkele ethische bespiegelingen

Emma Moormann

1. De basis van epigenetica 192
   1.1 Introductie tot epigenetica 192
      1.1.1 Invloed van omgeving 193
      1.1.2 Erfelijkheid 193
      1.1.3 Omkeerbaarheid 194
      1.1.4 Onzekerheid 194
   1.2 Epigenetica en armoede 195
2. Enkele ethische vraagstukken 196
   2.1 Pre- en perinatale periode 197
      2.1.1 Moreel risicovolle toepassingen van epigenetische kennis 197
      2.1.2 Positieve toepassingen van epigenetische kennis 199
   2.2 Klinische toepassingen 199
      2.2.1 Toegang 199
      2.2.2 Validisme 200
      2.2.3 Casus: Hoboken en Umicore 202
   2.3 Verdeling van verantwoordelijkheid 203
      2.3.1 Soorten morele verantwoordelijkheid 204
      2.3.2 Bronnen van verantwoordelijkheid 204
      2.3.3 Casus: Colonia Periférico in Mexico-stad 205
3. Conclusie 207

Referenties 207

Noten 209

Hoofdstuk 8. Via renovatiebegeleiding van noodeigenaars naar meer kansen voor kinderen

Hilde Maelstaf & Katleen Van den Broeck

1. Impact van slechte woningkwaliteit en energie-inefficiëntie op volwassenen en kinderen 212
2. Vlaamse beleidsmaatregelen ter bevordering van renovaties en energie-efficiëntie, en het risico op onderbescherming 214
   2.1 Beleidsmaatregelen 214
   2.2 Onderbescherming 215
3. Instrument voor woningrenovatie met het oog op verbetering van take-up door noodeigenaars 216
   3.1 Profiel deelnemers en woningen 217
   3.2 Methodologie 218
      3.2.1 Pre- en post-renovatiebevraging deelnemers 218
      3.2.2 Bevraging kinderen van deelnemers 219
   3.3 Resultaten 219
      3.3.1 *Non-take-up* van steunmaatregelen voor woningrenovatie 219
      3.3.2 Belang van begeleiding 220
      3.3.3 Woningverbetering 221
      3.3.4 Gezondheidseffecten op kinderen 222
      3.3.5 Effecten op het welbevinden bij kinderen 223
4. Conclusie 225

Referenties 226

Noten 228

Hoofdstuk 9. "En toen viel het kaartenhuis ineen": inzichten uit woonpaden van financieel kwetsbare ouderen

Ariane Vanbellinghen, Eva Severens, Ann Petermans, Liesbeth De Donder & An-Sofie Smetcoren

1. Inleiding 229
   1.1 Zoals het klokje thuis tikt: belang van wonen bij ouder worden 229
   1.2 Goed wonen, ook voor financieel kwetsbare ouderen 230
   1.3 *Housing pathways*: de nood aan een levensloopperspectief 231
2. Onderzoeksopzet 232
   2.1 HOUSE-project: onderzoeksopzet 232
   2.2 Selectie deelnemers 233
   2.3 Analysestrategie 234
3. Resultaten 234
   3.1 Hoe zien de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen eruit? 235
      3.1.1 Frequente en onvrijwillige verhuisbewegingen 235
      3.1.2 Een sociale woning biedt stabiliteit 236
      3.1.3 Woonkwaliteit en tevredenheid 236

3.2 Wat beïnvloedt de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen? 237
3.2.1 Ingrijpende gebeurtenissen en de verwevenheid met andere levensdomeinen 237
3.2.2 (Niet) zelf kunnen kiezen: 'het mes op de keel' 238
3.2.3 Omgaan met woontegenslagen 240
4. Discussie 241
Referenties 243
Noten 245

Hoofdstuk 10. Participatief onderzoek naar ouderenvriendelijke steden en gemeenten in de praktijk: voorbeelden uit Antwerpen

Sofie Vermeiren, Sara Suykens, Greet Mendonck & Pieter Cools

1. Aan lokale kennisallianties bouwen via participatief onderzoek 249
1.1 Verschillende vormen van participatief onderzoek 249
1.2 Van onderzoek naar verandering: kleine stappen via collectieve leerprocessen 251
2. Participatief onderzoek: hoe begin je eraan? 251
2.1 Jaar 1: Dataverzameling via vragenlijsten en focusgroepen 252
2.1.1 Vragenlijsten 252
2.1.2 Focusgroepen 255
2.2 Jaar 2: Knelpuntwandelingen en data-analyse 256
3. Output en valorisatie 257
4. Uitdagingen en beperkingen in het project 259
4.1 Bereik en continuïteit als uitdaging 259
4.2 Technische aspecten van de dataverzameling 260
5. Conclusie 260
Referenties 261
Noten 262

Hoofdstuk 11. De gevangenis als vindplaats en circuitbreker van multidimensionale armoede: noden, barrières en kansen voor re-integratie

Leen Vandevelde, Louis Favril, Peter Raeymaeckers & Dorien Brosens

1. Literatuuroverzicht 264
1.1 Sociale determinanten en hun rol bij detentie 264
1.2 Armoede als gevolg van detentie 265
2. Methodologie 267
2.1 Kwantitatieve data: een enquête in de gevangenis 267
2.2 Kwalitatieve data: levensverhaalinterviews bij personen met detentie-ervaring 268
3. Resultaten 269
3.1 Wie verblijft er in de Vlaamse en Brusselse gevangenissen? 269
3.2 De multidimensionale complexiteit van armoede bij personen met detentie-ervaring 270
3.2.1 Noden in het leven voor detentie 271

3.2.2 Noden met het oog op vrijlating 273
3.2.3 Het belang van het sociale netwerk 275
3.2.4 Het belang van professionele begeleiding 276
4. Discussie en conclusie 277
4.1 Vicieuze cirkel van armoede 277
4.2 Hulp- en dienstverlening als sleutel tot re-integratie 278
4.3 Het sociale netwerk als facilitator voor re-integratie 279
4.4 De gevangenis als plaats om multidimensionale armoede te doorbreken 280
Referenties 281
Noten 286

Hoofdstuk 12. Een levensloopbenadering van gezinnen zonder wettig verblijf: andere toekomsten mogelijk maken

Pascal Debruyne, Sylvie van Dam & Kaat Van Acker

1. Een levensloopperspectief 288
2. Methodologie 290
3. Resultaten 291
3.1 Trajecten 291
3.2 Kantelmomenten en positionaliteit 293
3.2.1 Zwangerschap zonder wettig verblijf 293
3.2.2 De verlieskaravaan ontvouwt zich 296
3.2.3 Opvang vinden: aanzet tot sociaal en politiek burgerschap 297
3.2.4 Verblijfspapieren bemachtigen: formeel burgerschap 300
4. Conclusie 301
Referenties 303
Noten 305

DEEL II. Armoede en ongelijkheid in 2024

Hoofdstuk 1. Semistructurele oorzaken van armoede: de casus van kredietoplichting in Mexico

Tuur Ghys

1. Mexico als bestemming voor armoedesociologie 310
2. Armoede, leningen en oplichting 311
3. Methodologie 314
4. Resultaten 316
4.1 Hoe werkt de oplichting? 316
4.2 Oplichting als deel van de cirkel van armoede 317
4.3 Jager en prooi 320
5. Conclusie: over valstrikken en valkuilen 322
Referenties 326

Hoofdstuk 2. Op inkomens gebaseerde armoede-indicatoren in context geplaatst: de kosten van kinderen met een handicap

Eef Gijbels, Julie Vinck & Wim Van Lancker

1. Directe kosten van kinderen meten: referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie 330
2. Extra kosten meten bij gezinnen met kinderen met een handicap in Vlaanderen 332
3. Minimale extra kosten voor gezinnen met een kind met een handicap in Vlaanderen 335
4. Totale referentiebudgetten tegenover Belgische armoedegrenzen 337
5. Discussie en conclusie 338

Referenties 340
Noten 342
Bijlage 343

Hoofdstuk 3. Van wetboek naar werkelijkheid: een empirische verkenning van individuele kwetsbaarheid in de verschillende wettelijke arbeidsvormen in België

Esmée Vanpoucke, Julie Janssens & Sarah Marchal

1. Literatuuroverzicht 348
   1.1 Kwetsbaarheid onder personen werkzaam in atypische werkvormen 348
   1.2 Niet-standaardwerk in België: een wettelijke definitie 350
2. Data en methode 351
3. Resultaten 352
   3.1 De identificatie van de verschillende vormen niet-standaardwerk 352
   3.2 Prevalentie van niet-standaardkenmerken 357
   3.3 Profielschets en geassocieerde kwetsbaarheid 358
4. Conclusie 366

Referenties 367
Noten 369

Hoofdstuk 4. De logica achter voedselhulp: inzichten uit de toepassing van verschillende waarderingsmethoden

Karen Hermans & Sarah Marchal

1. De drijfveren van de uitbreidende voedselhulp 372
   1.1 Gedreven door noodzaak: armoedebestrijding 372
   1.2 De ecologische drijfveer: tegen voedselverspilling 373
   1.3 De paternalistische drijfveer: gezondere keuzes 374
2. Een korte schets: de situatie in België 375
3. Data en methode 376
   3.1 Productiekostmethode 377
   3.2 Marktwaarde 377
   3.3 De waarde voor de ontvanger 378

4. Resultaten 379
4.1 Productiekostwaarde 379
4.2 Marktwaarde 381
4.3 De waarde voor ontvangers 382
5. Discussie: de waarde van paaseieren bij Sinterklaas 383
Referenties 386
Noten 389

Hoofdstuk 5. Armoede in de jeugdliteratuur
Vanessa Joosen

1. De deugd in arme menschen eeren 392
2. Een spannend verhaal 394
3. Kinderboeken van de middenklasse, voor de middenklasse? 397
4. Kritisch reflecteren op armoede 399
5. Jeugdboeken in het verzet 401
6. Conclusie 403
Referenties 404

DEEL III. Perspectieven

Inzicht in armoede: hoe sociale uitsluiting de levensloop bepaalt
Heidi Degerickx, Laura Van Raemdonck, Hanne Van Regemortel & Gert Van Tittelboom

1. Inleiding 409
1.1 Armoede is een web van sociale uitsluiting 409
1.2 Verwevenheid van armoede op verschillende levensdomeinen 410
2. Drie cases over de impact van armoede op diverse levensdomeinen en de levensloop van mensen 412
2.1 Persona 1: Iemand die opgroeit in generatiearmoede 412
2.2 Persona 2: Iemand die in armoede belandt door ziekte 414
2.3 Persona 3: Iemand met een migratieachtergrond die in armoede leeft 416
3. Analyse van de drie cases: de impact van armoede op diverse levensdomeinen en de levensloop van mensen 419
4. Conclusie: hefbomen voor structurele armoedebestrijding zijn noodzakelijk 422
Referenties 423
Noten 423

DEEL IV. Armoede en sociale uitsluiting ontcijferd

Armoede en sociale uitsluiting ontcijferd
Jill Coene

1. Armoede en sociale uitsluiting in België en de Europese Unie 427
   1.1 Het armoederisico 428
      1.1.1 Gekleurde armoede 432
      1.1.2 Subjectieve armoede 433
      1.1.3 Gemeentelijke armoedecijfers 433
   1.2 Ernstige materiële en sociale deprivatie 435
   1.3 Zeer lage werkintensiteit 436
   1.4 Armoede of sociale uitsluiting 437
   1.5 Kinderarmoede 438
2. Inkomensverdeling en vermogen 440
   2.1 Inkomensverdeling 440
   2.2 Vermogensverdeling 441
3. Sociale zekerheid en bijstand: hoogte van de minimumuitkeringen 443
   3.1 Gewaarborgd minimumpensioen en overlevingspensioen 444
   3.2 De minimumwerkloosheidsuitkering en inschakelingsuitkering 445
   3.3 De ziekte- en invaliditeitsuitkering 446
   3.4 De sociale bijstand 448
      3.4.1 Leefloon en Inkomensgarantie voor Ouderen 448
      3.4.2 Tegemoetkomingen voor personen met een handicap 449
   3.5 Minimale uitkeringen naast de armoederisicodrempel 450
4. Bijstand in cijfers 452
   4.1 Het Recht op Maatschappelijke Integratie 452
   4.2 Het Recht op Maatschappelijke Hulp 458
   4.3 De Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) en het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) 460
   4.4 Tegemoetkomingen aan personen met een handicap 463
5. Consumptie en schulden 465
   5.1 Consumptie 465
   5.2 Schulden 466
      5.2.1 Kredietschulden 467
      5.2.2 Energieschulden 469
      5.2.3 Drinkwaterschulden 473
      5.2.4 Budget- en schuldhulpverlening 476
6. Werk 481
   6.1 Werkloosheidsgraad 482
   6.2 Uitkeringsrechtigde volledig werklozen (RVA) 484
   6.3 Werkzoekenden zonder werk (VDAB) 489
   6.4 Schoolverlaters 492
   6.5 Sociale economie 494

7. Onderwijs 496
7.1 Financiële toegankelijkheid van het onderwijs 496
7.2 Gelijke onderwijskansen 500
8. Huisvesting 509
8.1 Betaalbaarheid en woningkwaliteit 509
8.2 Sociale huisvesting 512
8.3 Thuisloosheid 513
9. Gezondheid 516
9.1 Gezondheidsenquête 516
9.2 Financiële toegankelijkheid van de gezondheidszorg 517
10. Maatschappelijke participatie 521
11. Voedselbedeling 524
Referenties 525
Noten 528

Personalia 529

Lijst van Figuren en Tabellen

Armoede en ongelijkheid doorheen de levensloop: een inleiding op het Jaarboek
Figuur 1. Leeftijdspiramide in België, 1960 en 2023, naar geslacht. 38
Tabel 1. Leeftijdsverdeling, bevolking 2023, Europese Unie. 39
Figuur 2. Armoederisico in België, naar leeftijd, SILC 2006-2023 (inkomensjaren 2005-2022). 41
Figuur 3. Risico op armoede of sociale uitsluiting in België, naar leeftijd, SILC 2015-2023. 43
Figuur 4. Types armoedetrajecten. 49
Figuur 5. Armoederisico voor volwassenen (25 tot 59 jaar) naargelang de financiële situatie van hun huishouden toen de respondent ongeveer 14 jaar oud was, Europese Unie, 2019. 51

DEEL I. Een levensloopperspectief op armoede

Hoofdstuk 1. Theoretische perspectieven op de levensloop: concepten en modellen
Tabel 1. Overzicht kernconcepten uit levensloopondezoek. 66
Figuur 1. Het levensloopmodel van Elder (1974, 1994). 71

Hoofdstuk 2. Mobiliteit in en uit armoede in België op lange termijn: een analyse voor de periode 2008-2017
Figuur 1. Evolutie van de inkomenssamenstelling van huishoudens van 2008 tot 2017. 87
Figuur 2. Kaplan-Meier-plots voor de overlevingskans in armoede, naar individuele kenmerken. 90
(a) Stratificatie volgens geslacht 90
(b) Stratificatie volgens opleidingsniveau 90
(c) Stratificatie naar herkomst 90
(d) Stratificatie naar leeftijd 90
Figuur 3. Kaplan-Meier-plots voor de overlevingskans in armoede, naar gezinskenmerken. 92
(a) Stratificatie volgens gezinstype 92
(b) Stratificatie volgens aantal kinderen 92
(c) Stratificatie volgens aantal personen ten laste 92
(d) Stratificatie volgens aanwezigheid van een gezinslid met handicap 92

Figuur 4. Kaplan-Meier-analyse voor de overlevingskans in armoede, naar uitkeringsbron en niveau in 2008. 93
(a) Stratificatie naar belangrijkste inkomensbron 93
(b) Stratificatie naar toereikendheid van de totale uitkering 93
Tabel 1. Cox-regressie: determinanten van uitstroomkans uit armoede. 95
Figuur 5. Kaplan-Meier-plots voor de overlevingskans buiten armoede, naar individuele kenmerken. 97
(a) Stratificatie volgens geslacht 97
(b) Stratificatie volgens opleidingsniveau 97
(c) Stratificatie naar herkomst 97
(d) Stratificatie naar leeftijd 97
Figuur 6. Kaplan-Meier-plots voor de overlevingskans buiten armoede, naar gezinskenmerken. 98
(a) Stratificatie volgens gezinstype 98
(b) Stratificatie volgens aantal kinderen 98
(c) Stratificatie volgens aantal personen ten laste 98
(d) Stratificatie volgens aanwezigheid van een gezinslid met handicap 98
Figuur 7. Kaplan-Meier-plots voor overlevingskans buiten armoede, naar aard en toereikendheid van uitkeringen in 2008. 99
(a) Stratificatie naar inkomensbron 99
(b) Stratificatie naar niveau van de totale uitkering 99
Tabel 2. Cox-regressie: determinanten van instroomkans in armoede. 101

Hoofdstuk 3. Van generatie op generatie: de intergenerationele overdracht van financiële deprivatie
Figuur 1. Verband tussen financiële deprivatie tijdens jeugdjaren en huidige financiële deprivatiescore (gemiddelde deprivatiescore voor de beide groepen (gewogen resultaten) en ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt), landenvergelijking. 112
Tabel 1. Financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren (absolute %), vergeleken met de sterkte van het relatieve verband tussen financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren en de huidige financiële deprivatiescore (ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt), landenvergelijking. 113
Figuur 2. Associatie tussen financiële deprivatie tijdens jeugdjaren en huidige financiële deprivatiescore (gemiddelde deprivatiescore voor de beide groepen (gewogen resultaten) en regressiecoëfficiënt), België en regio's. 115
Figuur 3. Verband tussen de mate/ernst van financiële deprivatie tijdens jeugdjaren en huidige financiële deprivatiescore (regressiecoëfficiënt). 118
Tabel 2. Multivariate regressieresultaten (OLS) financiële deprivatie-index (9.114 respondenten in 6.249 huishoudens). 119

Figuur 4. Intersecties tussen financiële deprivatie tijdens jeugdjaren en kenmerken gezin van herkomst. 122
(a) Intersectie met afwezigheid van vader en/of moeder – *effect-size* (OLS) van financiële deprivatie tijdens jeugdjaren 122
(b) Intersectie met aantal kinderen in gezin van herkomst 123
(c) Intersectie met migratiegeschiedenis voor respondenten afkomstig uit een gezin met lage SES (N = 4.390) – *effect-size* (OLS) van financiële deprivatie tijdens jeugdjaren 123
Tabel A1. Beschrijving van de Belgische steekproef (9.114 respondenten in 6.249 huishoudens, ongewogen resultaten). 129

Hoofdstuk 4. Gezinnen in Vlaanderen in een financieel kwetsbare positie: over de rol van gezinsvorming en gezinsontbinding in de inkomenspositie van gezinnen en vice versa
Tabel 1. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen, per inkomensklasse (het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro)). 135
Figuur 1. Gezinsvormen in Vlaanderen, naar leeftijd en geslacht van de ouder (percentages). 136
Figuur 2. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders in Vlaanderen naargelang de gezinsvorm (percentages, n = 3.186). 137
Figuur 3. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders, naar leeftijdscategorie van de ouder per gezinsvorm (percentages). 139
Figuur 4. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders, naar het aantal kinderen dat tot het gezin behoort per gezinsvorm (percentages). 140
Tabel 2. Percentage gezinnen die aangeven geen kinderen meer te wensen (of twijfelen om nog kinderen te krijgen) om financiële redenen, naar een aantal aspecten van financiële armoede. 141
Figuur 5. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van vaders en moeders apart, naar het aantal jaren sinds de relatiebreuk met de ex-partner waarmee men kinderen heeft (percentages). 142
Figuur 6. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van alleenstaande ouders en ouders in een samengesteld gezin, naar het aantal jaren sinds de relatiebreuk met de ex-partner waarmee men kinderen heeft, alsook van ouders in intacte gezinnen die geen relatiebreuk kenden (percentages). 143

Figuur 7. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders in intacte en in samengestelde gezinnen, naar de duurtijd van de (nieuwe) partnerrelatie (percentages). 144
Figuur 8. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders, naargelang ze wel of niet kinderen hebben die niet (meer) tot het gezin behoren (percentages). 145
Bijlage 1. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen, naar leeftijd van de ouders (per gezinsvorm). 153
Bijlage 2. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen, naar gezinsgrootte (per gezinsvorm). 154
Bijlage 3. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen voor (1) in intacte gezinnen die geen relatiebreuk kenden; (2) ouders die wel een relatiebreuk kenden naar het aantal jaren sinds de relatiebreuk (per geslacht en gezinsvorm); (3) ouders die wel een relatiebreuk kenden naar de duurtijd van de nieuwe partnerrelatie (per gezinsvorm). 155
Bijlage 4. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat een beschikbaar gezinsinkomen minder dan 2.000 euro per maand aangeeft, dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen voor ouders naargelang kinderen (reeds) het gezin uitstroomden, per gezinsvorm. 156

Hoofdstuk 5. Zittenblijven op school: een hinderpaal op weg naar sociale mobiliteit en kansengelijkheid
Tabel 1. Steekproefkenmerken empirische studies. 162
Tabel 2. Bestudeerde landen per studie. 164
Tabel 3. Resultaten van een logistische multilevelanalyse met betrekking tot het volgen van een opleiding in het hoger onderwijs (1) of niet (0). 166
Tabel 4. Resultaten van logistische multilevelanalyse met betrekking tot het kiezen voor een opleiding in een universiteit (1) of hogeschool (0). 168

Hoofdstuk 6. De dynamiek tussen armoede en mentale gezondheid bij 65-plussers binnen de Europese bevolking

Figuur 1. Armoederisico's (60% mediaan equivalent huishoudinkomen) in SHARE (wave 9, 2021) en AROP in SILC (2021) voor de 65-plussers. 180
Tabel 1. Aantal observaties per wave, verspreid over 25.197 respondenten. 183
Tabel 2. Transities naar en uit armoede en depressie tussen 2006-2007 (Wave 2) t.e.m. 2021-2022 (Wave 9). 185
Tabel 3. Resultaten asymmetrische *fixed effects* logistische regressie – effecten van individuele transities naar/uit armoede op veranderingen in depressiestatus (SHARE-waves 2 t.e.m. 9). 186
Tabel 4. Resultaten asymmetrische *fixed effects* logistische regressie – effecten van individuele transities naar/uit depressie op veranderingen in armoede (SHARE-waves 2 t.e.m. 9). 187

Hoofdstuk 8. Via renovatiebegeleiding van noodeigenaars naar meer kansen voor kinderen

Tabel 1. Overzicht negatieve woningkenmerken en gezondheidsrisico's bij kinderen. 213
Tabel 2. Kennis en aanvragen van renovatietegemoetkomingen. 220
Figuur 1. Belang van sociale en technische begeleiding volgens deelnemers (%). 221
Figuur 2. Hinder in de woning (%), voor en na renovatie. 222
Figuur 3. Subjectieve gezondheidstoestand, voor en na renovatie. 223
Figuur 4. De belangrijkste renovatieverbeteringen door de ogen van kinderen via *visual harvesting.* 224

Hoofdstuk 9. "En toen viel het kaartenhuis ineen": inzichten uit woonpaden van financieel kwetsbare ouderen

Tabel 1. Overzicht deelnemers. 233

Hoofdstuk 10. Participatief onderzoek naar ouderenvriendelijke steden en gemeenten in de praktijk: voorbeelden uit Antwerpen

Figuur 1. Raamwerk *Age-Friendly Cities*. 253
Figuur 2. Afstandsanalyse van de locatie van zitbanken in Hoboken. 258

Hoofdstuk 11. De gevangenis als vindplaats en circuitbreker van multidimensionale armoede: noden, barrières en kansen voor re-integratie

Tabel 1. Profielkenmerken participanten levensverhaalinterviews (N=14). 268
Tabel 2. Profielkenmerken respondenten enquête (N=777). 270
Tabel 3. Top vijf noden in het leven voor detentie (N=742). 272
Tabel 4. Ervaarde ooit in het leven een of meerdere van deze woonsituaties (N=705). 272
Tabel 5. Top vijf problemen m.b.t. mentaal welzijn voor detentie (N=718). 273

Tabel 6. Top vijf zorgen m.b.t. vrijlating (N=723). 274
Tabel 7. Hulpnood van familie en vrienden na vrijlating (N=705). 275

DEEL II. Armoede en ongelijkheid in 2024

Hoofdstuk 2. Op inkomens gebaseerde armoede-indicatoren in context geplaatst: de kosten van kinderen met een handicap
Tabel 1. Vignetten van hypothetische kinderen met een handicap, verschillende functionele domeinen. 334
Tabel 2. Totale minimale bijkomende kosten voor vier hypothetische kinderen met een handicap, vier scenario's, euro per maand, 2022. 335
Figuur 1. Samenstelling totale minimale, bijkomende kosten voor vier hypothetische kinderen met een handicap, verschillende korven, gespecialiseerde-gesubsidieerde en inclusieve-privéscenario's, euro per maand, 2022. 336
Figuur 2. Totale referentiebudgetten van gezinnen met een kind met en zonder een handicap tegenover de Belgische armoedegrenzen, gespecialiseerde-gesubsidieerde en inclusieve-privéscenario's, een- en tweeoudergezinnen, euro per maand, 2022. 337
Tabel A. Interviews met professionals en ouders van kinderen met een zorgbehoefte. 343
Figuur A. Samenstelling totale minimale, bijkomende kosten voor vier hypothetische kinderen met een handicap, verschillende korven, gespecialiseerde-privé- en inclusieve-gesubsidieerde scenario's, euro per maand, 2022. 345
Figuur B. Totale referentiebudgetten van gezinnen met een kind met en zonder een handicap tegenover de Belgische armoedegrenzen, gespecialiseerde-privé- en inclusieve-gesubsidieerde scenario's, een- en tweeoudergezinnen, euro per maand, 2022. 345

Hoofdstuk 3. Van wetboek naar werkelijkheid: een empirische verkenning van individuele kwetsbaarheid in de verschillende wettelijke arbeidsvormen in België
Tabel 1. Identificatie arbeidsvormen in de EAK en BE-SILC 2019. 353
Figuur 1. Incidentie vier arbeidskenmerken BE-SILC en EAK 2019. 357
Figuur 2. Overlappingen arbeidskenmerken EAK, 2019. 358
Tabel 2. Profiel werkenden, naar niet-standaardkenmerk hoofdactiviteit uitgedrukt in percentages, EAK 2019. 360
Tabel 3. Kwetsbaarheidsindicatoren, naar arbeidskenmerk, BE-SILC 2019 in percentages. 362
Figuur 3. Percentiel 10, 25, 50, 75 van het individuele bruto-uurloon, kenmerken overlappingen en arbeidsvormen. 363

Figuur 4. Percentiel 10, 25, 50, 75 van het huishoudelijke equivalente bruto maandelijkse loon, kenmerken, overlappingen en arbeidsvormen. 364
Figuur 5. Kwartielgrenzen totaal huishoudelijk equivalent beschikbaar netto-inkomen, naar arbeidskenmerk, 2019. 365

Hoofdstuk 4. De logica achter voedselhulp: inzichten uit de toepassing van verschillende waarderingsmethoden
Tabel 1. Benadering van totale directe voedselhulpuitgaven (productiekostwaarde) in België (2022). 380
Tabel 2. Schatting van de uitgebreide productiekostwaarde van voedselhulp in België (2022). 381
Tabel 3. Marktwaarde voedselhulp in België op huishoud- en landniveau (2022). 382
Figuur 1. Vergelijking voedingscategorieën van voedselpakketten in zes Antwerpse voedselverdeelpunten met de voedingskorf en de HBO (1e inkomenskwartiel), België (2022). 383
Figuur 2. Vergelijking van verschillende waarden van caritatieve voedselhulp in België (2022): (uitgebreide) productiekostwaarde, marktwaarde en waarde voor de ontvanger (hoog, gemiddeld, laag). 384

DEEL III. Perspectieven

Inzicht in armoede: hoe sociale uitsluiting de levensloop bepaalt
Figuur 1. Armoedeweb. 410

DEEL IV. Armoede en sociale uitsluiting ontcijferd

Tabel A 1. Relatieve armoederisico, percentages, België, gewesten en provincies, SILC 2019-2023 (inkomens 2018-2022). 430
Tabel A 2. Relatief armoederisico, percentages naar geslacht, leeftijd, huishoudtype, activiteitsstatus (bevolking 16+), opleidingsniveau (bevolking 18+), woningbezit, en geboorteland (bevolking 16+), België, SILC 2023 (inkomens 2022). 431
Tabel A 3. Schatting van het armoederisico naar herkomst, België, periode 2020-2022. 433
Tabel A 4. Gemeentelijk armoederisico, percentages, in de tien steden en gemeenten met de hoogste en laagste armoederisico's, België, 2021. 434
Tabel A 5. Ernstige materiële en sociale deprivatie, België, gewesten en provincies, SILC 2019-2023. 435
Tabel A 6. Aandeel personen in een gezin met zeer lage werkintensiteit, België, gewesten en provincies, SILC 2019-2023. 436

Tabel A 7. Aandeel personen in gezin dat leeft in armoede of sociale uitsluiting, België, gewesten en provincies, SILC 2019-2023. 437
Tabel A 8. Armoede of sociale uitsluiting in de Europese Unie (in %), 2023. 438
Tabel A 9. Kansarmoede-index (in %), Vlaams Gewest en provincies, 2012-2023. 439
Tabel A 10. Kansarmoede-index (in %) in de tien steden en gemeenten met de laagste en hoogste kansarmoede-index, Vlaams Gewest, 2023. 440
Tabel IK 1. De Ginicoëfficiënt (op basis van het equivalente beschikbare inkomen), EU-SILC, België en buurlanden, 2013-2023. 441
Tabel IK 2. De inkomenskwintielverhouding (op basis van het beschikbare inkomen), EU-SILC, België en buurlanden, 2013-2023. 441
Tabel SZ 1. Brutomaandbedragen gewaarborgd minimumpensioen en overlevingspensioen/overgansguitkering, vanaf 01/05/2024. 444
Tabel SZ 2. Minimale brutowerkloosheidsbedragen per categorie, maandbedragen vanaf 01/05/2024. 445
Tabel SZ 3. Inschakelingsuitkeringen per categorie, forfaitaire brutomaandbedragen vanaf 01/05/2024. 446
Tabel SZ 4. Brutomaandbedragen van de uitkering primaire arbeidsongeschiktheid en invaliditeit, vanaf 01/05/2024. 447
Tabel SZ 5. Maandbedragen van het leefloon en de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO), vanaf 01/05/2024. 449
Tabel SZ 6. Maximummaandbedragen van de Inkomensvervangende Tegemoetkoming, de Integratietegemoetkoming en de tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden, op 01/05/2024. 450
Tabel SZ 7. Minimumuitkeringen als percentage van de armoederisicogrens, België, 2018-2024 (raming). 451
Tabel RMI 1. Gemiddeld maandelijkse aantal ontvangers van het RMI, absolute cijfers (AC), percentages en per 1.000 inwoners, België en gewesten, 2007-2023. 454
Tabel RMI 2. Gemiddeld maandelijks aantal ontvangers van het leefloon, absolute cijfers (AC), percentages en per 1.000 inwoners, België en gewesten, 2007-2023. 455
Tabel RMI 3. Gemiddeld maandelijks aantal ontvangers van het leefloon, Vlaamse provincies en centrumsteden, 2023 (absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners). 456
Tabel RMI 4. Profiel van de ontvangers van het leefloon, België en gewesten, 2023. 457
Tabel RMI 5. Gemiddeld maandelijkse aantal studenten-leefloners, absolute cijfers (AC) en aandeel in de leefloonpopulatie (%), België en gewesten, 2007-2023. 458
Tabel RMH 1. Gemiddeld aantal ontvangers van een equivalent leefloon, absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België en gewesten, 2007-2023. 459
Tabel RMH 2. Profiel van de ontvangers van financiële steun (in %) (RMH), België en gewesten, 2023. 460

Tabel GIB/IGO 1a. Evolutie van het aantal ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) en van het totale aantal pensioenontvangers, België, 2007-2023 (absolute cijfers en percentages per 1 januari). 461
Tabel GIB/IGO 1b. Evolutie van het aantal ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) en van het totale aantal pensioenontvangers, België, 2007-2023 (absolute cijfers en percentages per 01/01). 462
Tabel GIB/IGO 2. Ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) naar categorie en geslacht, België, 2023 (absolute cijfers en percentages per 01/01). 462
Tabel GIB/IGO 3. Ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) naar categorie en geslacht, België, 2023 (absolute cijfers en percentages per 01/01). 463
Tabel GIB/IGO 4. Percentage ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en de Inkomensgarantie voor Ouderen naar leeftijd en geslacht, België, 2023 (per 01/01). 463
Tabel PH 1. Evolutie van het aantal ontvangers van een Inkomensvervangende of Integratietegemoetkoming (IVT of IT), België, 2007-2023 (absolute cijfers per december en evolutie). 464
Tabel PH 2. Evolutie van het aantal ontvangers van een zorgbudget voor ouderen met zorgnood (per 1/12), *Allocation d'aide aux personnes âgées* (APA) (per 31/12), tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden (THAB/APA) of *Pflegegeld* (per 1/12), België, 2019-2023 (absolute cijfers). 464
Tabel CS 1. Aandeel van de verschillende uitgavenbronnen in de totale uitgave per inkomenskwartiel (in %), België, 2022. 466
Tabel CS 2. Aantal achterstallige geregistreerde personen en contracten bij de Centrale voor Kredieten aan Particulieren, België, 2007-2023. 468
Tabel CS 3. Sociale statistieken elektriciteit en aardgas, Vlaanderen, 2023. 473
Tabel CS 4. Wanbetaling voor de waterfactuur, klanten zonder ondernemingsnummer, Vlaanderen, 2023. 476
Tabel CS 5. Aantal gezinnen in budgethulpverlening, schuldbemiddeling of collectieve schuldenregeling bij de erkende diensten voor schuldbemiddeling, Vlaanderen, 2018-2023. 478
Tabel CS 6. Uitstaande berichten van collectieve schuldenregelingen, aantal personen, België, 2016-2023 (toestand 31/12). 481
Tabel W 1. Werkloosheidsgraad (15-64 jaar), België en gewesten, buurlanden en EU27, 2014-2023. 483
Tabel W 2. Werkloosheidsgraad (15-64 jaar), naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau (25-64 jaar), nationaliteit en geboorteland, België en gewesten, 2023. 483
Tabel WL 1. Aantal werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-WZ), België en gewesten, 2010-2023 (absolute cijfers en procentueel verschil t.o.v. vorige jaar). 485

Tabel WL 2. Verdeling van de werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-WZ), naar geslacht, absolute aantallen en in percentages, België, 2010-2023. 485
Tabel WL 3. Verdeling van de werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-WZ) naar leeftijd, België, 2010-2023 (in %). 486
Tabel WL 4. Verdeling van de UVW-WZ volgens werkloosheidsduur, België, 2016-2023. 486
Tabel WL 5. Verdeling van de UVW-WZ naar studieniveau (percentages), België en gewesten, 2023. 487
Tabel WL 6. Evolutie van het aantal niet-werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-NWZ), België en gewesten, 2010-2023 (absolute cijfers en percentages). 488
Tabel WL 7. Bij de RVA geregistreerde sancties voor werklozen, naar reden, België, 2015-2023 (absolute cijfers). 489
Tabel WL 8. Werkzoekenden zonder werk op jaarbasis naar geslacht, leeftijd, studieniveau, werkloosheidsduur, nationaliteit en arbeidsbeperking, Vlaams Gewest, 2018-2023. 491
Tabel WL 9. Aantal schoolverlaters (2022) en werkzoekende schoolverlaters na één jaar (2023) en aandeel t.o.v. alle schoolverlaters (2021-2022), per onderwijsniveau, Vlaanderen. 493
Tabel SE 1. Doelgroepwerknemers in de sociale economie, absolute aantallen, Vlaams Gewest, 2019-2022. 495
Tabel SE 2. Armoederisico van instromers in sociale economie (in 2019), naar huishoudtype. 496
Tabel ON 1. Mediaanuitgave studiekosten in het onderwijs, periode 2017-2018 en 2018-2019. 498
Tabel ON 2. Aantal toegekende schooltoeslagen en studietoelagen, Vlaanderen, schooljaar 2015-2016 – 2023-2024. 499
Tabel ON 3. Gemiddeld bedrag schooltoeslag (schooljaar 2023-2024) en studietoelage (schooljaar 2022-2023), Vlaanderen. 500
Tabel ON 4. Percentage leerlingen per vaardigheidsniveau voor wiskundige geletterdheid, Vlaanderen en OESO-gemiddelde, PISA 2022. 502
Tabel ON 5. Percentage leerlingen per niveau van leesvaardigheid, Vlaanderen en OESO-gemiddelde, PISA 2022. 502
Tabel ON 6. Percentage leerlingen per vaardigheidsniveau voor wetenschappelijke geletterdheid, Vlaanderen en OESO-gemiddelde, PISA 2022. 502
Tabel ON 7. Evolutie van het aantal leerlingen dat aantikt op leerlingenkenmerken, per onderwijsniveau en kenmerk, percentages, Vlaams Gewest, schooljaar 2018-2019 tot 2022-2023. 504
Tabel ON 8. Achterstand in de studie van kinderen van Belgische en vreemde nationaliteit in het Nederlandstalige gewoon lager onderwijs, percentages naar geslacht, Vlaanderen, schooljaar 2013-2014 tot 2022-2023. 505

Tabel ON 9. Leerlingen met leerachterstand in het Nederlandstalig gewoon secundair onderwijs, Vlaanderen, schooljaar 2013-2014 tot 2022-2023. 506
Tabel ON 10. Percentage vroegtijdige schoolverlaters (ten opzichte van het totale aantal 18- tot 24-jarigen), België en gewesten, 2014-2023. 507
Tabel ON 11. Aandeel NEET-jongeren (15-24 jaar), België en gewesten, 2014-2023. 507
Tabel ON 12. Aantal cursisten in basiseducatie, schooljaar 2013-2014 tot 2022-2023, Vlaanderen. 508
Tabel ON 13. Deelname aan levenslang leren, naar opleidingsniveau, België, 2013-2023. 508
Tabel HV 1. Indicatoren met betrekking tot de betaalbaarheid van wonen, Vlaanderen, 2005-2013-2018. 510
Tabel HV 2. Bevolking in een huishouden waar de totale woonkosten meer dan 40% bedragen van het beschikbare huishoudinkomen, naar woningbezit, België, 2012-2023. 510
Tabel HV 3. Bevolking in een woning van slechte kwaliteit, naar armoederisico, België, 2012-2020. 511
Tabel HV 4. Unieke rechthebbenden op een huursubsidie of huurpremie, Vlaanderen, 2018-2023. 511
Tabel HV 5. Aantal woongelegenheden en aantal unieke kandidaat-huurders van de sociale huisvestingsmaatschappijen (SHM), Vlaams Gewest, 2012-2022 (gegevens per 31/12). 512
Tabel HV 6. Aantal woongelegenheden en kandidaat-huurders van de sociale verhuurkantoren (SVK), Vlaanderen, 2013-2022 (gegevens per 31/12). 513
Tabel HV 7. (Geschat) aantal dak- en thuislozen op basis van de tellingen 2020-2023. 514
Tabel HV 8. Jaarlijks aantal thuislozen aan wie een installatiepremie werd toegekend, absolute cijfers en percentages, België en gewesten, 2014-2023. 515
Tabel G 1. Percentage van de Vlaamse bevolking (15 jaar en ouder) met een zeer slechte tot redelijke subjectieve gezondheid, een zelfgerapporteerde chronische ziekte of aandoening, dat gehinderd wordt door lichamelijke pijn bij normaal werk of met een zwak niveau van gezondheidsvaardigheden, 2018. 517
Tabel G 2. Personen met recht op een verhoogde tegemoetkoming in de ziekteverzekering, absolute cijfers (AC) en aandeel tegenover Vlaamse bevolking, toestand op 1 januari, Vlaams Gewest, 2007-2023. 519
Tabel G 3. Huishoudens die medische consumptie hebben moeten uitstellen en huishoudens die aangeven dat uitgaven voor gezondheidszorgen zwaar om te dragen zijn, naar inkomenskwintiel, in %, Vlaanderen, 2018. 521
Tabel M 1. Actief lidmaatschap van een vereniging, deelname aan cultuur of sport (in %), naar geslacht, leeftijd, huishoudpositie, opleidingsniveau en subjectief inkomen, Vlaams Gewest, eind 2023. 523
Tabel V 1. Voedselhulp in België, 2005, 2010-2023. 524

Afkortingen

AC	Absolute cijfers
ADG	Arbeitsamt der Deutschsprachigen Gemeinschaft Belgiens
ADHD	Attention Deficit Hyperactivity Disorder/Aandachtstekortstoornis met hyperactiviteit
AdLit	Advertising Literacy
AMA	Arbeidsmatige activiteiten
AROP	At risk of poverty (armoederisico)
AROPE	At risk of poverty or social exclusion (risico op armoede of sociale uitsluiting)
aso	Algemeen secundair onderwijs
ASS	Autismespectrumstoornis
APA	Allocation d'aide aux personnes âgées
AVIQ	Agence pour une Vie de Qualité
BAPN	Belgisch Netwerk Armoedebestrijding
BB	Bijberoep
BE	België
BFVB	Belgische Federatie van Voedselbanken
BHG	Brussels Hoofdstedelijk Gewest
BIT	Beroepsinschakelingstijd
BRuG	Behoeften voor Re-integratie en recidivebeperking bij Gedetineerden
bso	Beroepssecundair onderwijs
btw	Belasting op Toegevoegde Waarde
BuSO	Buitengewoon Secundair Onderwijs
bv.	Bijvoorbeeld
CA	Cumulative Advantage
CAD	Cumulative Advantage/Disadvantage
CAW	Centrum Algemeen Welzijnswerk
CBS	Centraal Bureau voor Statistiek
Cf./cfr	Confer (vergelijk)
CI	Confidence Interval (betrouwbaarheidsinterval)
CKP	Centrale voor Kredieten aan Particulieren
CLT	Community Land Trust
Coeff	Coëfficiënt
CONEVAL	Consejo Nacional de Evaluacion de la Politica de Desarrollo Social
COPD	Chronisch obstructieve longziekte (chronic obstructive pulmonary disease)
CP	Cerebrale parese
CSP	Coördinatie van mensen zonder papieren
dbso	Deeltijds Beroepssecundair Onderwijs
Df	degrees of freedom
DKO	Dampoort KnapT OP
DOHaD	Developmental Origins Of Health And Disease
d.w.z.	Dit wil zeggen
e.a.	En anderen

et al.	Et alli (en anderen)
EAK	Enquête naar de Arbeidskrachten
EHVV	Een hart voor vluchtelingen
ESF	Europees Sociaal Fonds
EPSR	Europese Pijler van Sociale Rechten
EU	Europese Unie
EU-HBS	European Union Household Budget Survey
FEAD	Fonds voor Europese hulp aan de meest behoeftigen (Fund for European Aid to the Most Deprived)
FEDRIS	Federaal Agentschap voor Beroepsrisico's
FPD	Federale Pensioendienst
FOD	Federale overheidsdienst
GIB	Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden
GIS	Geografisch Informatiesysteem
GKO	Gent Knapt Op
GMD	Globaal Medisch Dossier
GPMI	Geïndividualiseerd Project voor Maatschappelijk Integratie
HB	Hoofdberoep
HBO	Hoger beroepsonderwijs of Huishoudbudgetonderzoek
HFCS	Household Finance and Consumption Survey
HFCN	Household Finance and Consumption Network
HG	Hoofdstedelijk Gewest
Hyp	Hypotheek
IAB	Internationaal Arbeidsbureau
ICCARus	Improving housing Conditions for Captive Residents
ICF-CY	International Classification of Functioning, Disability and Health for Children and Youth
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
i.e.	Id est (dat is)
IGO	Inkomensgarantie voor Ouderen
i.h.k.v.	In het kader van
ILO	International Labour Organization
IMA	InterMutualistisch Agentschap
INEGI	Instituto Nacional de Estadística y Geografía
i.p.v.	In plaats van
ISCED	International Standard Classification of Education
ISCY	International Study of City Youth
IT	Integratietegemoetkoming
IVT	Inkomensvervangende tegemoetkoming
IWZ	Inschrijving als Werkzoekende
KCE	Federaal kenniscentrum voor de gezondheidszorg
kso	Kunstsecundair Onderwijs
KSZ	Kruispuntbank Sociale Zekerheid
LAC	Lokale Adviescommissie
LDE	Lokale Diensteneconomie
LFS	Labour Force Survey
Lj	Leerjaar
LWI	Low Work Intensity (zeer lage werkintensiteit)
MAF	Maximumfactuur

N	Populatie
n	Steekproefgrootte
NBB	Nationale Bank van België
NEET	Not in Employment, Education, or Training
n.s.	Niet significant
o.a.	Onder andere
o.b.v.	Op basis van
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
OESO/OECD	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
o.m.	Onder meer
OR	Odds Ratio
PAB	Persoonlijk assistentiebudget
PISA	Programme for International Student Assessment
POD MI	Programmatorische Overheidsdienst Maatschappelijke Integratie
Ppt	Procentpunt
PT	Parttime
PWA	Plaatselijk Werkgelegenheidsagentschap
PWO	Praktijkgericht Wetenschappelijk Onderzoek
Q	Kwartaal of kwintiel
QUAGOL	Qualitative Analysis Guide of Leuven
RB	Referentiebudget
Ref./Refcat.	Referentiecategorie
RIZIV	Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering
RJV	Rijksdienst voor Jaarlijkse Vakantie
RMH	Recht op Maatschappelijke Hulp
RMI	Recht op Maatschappelijke Integratie
RSVZ	Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen
RSZ	Rijksdienst voor Sociale Zekerheid
RTH	Rechtstreeks toegankelijke hulp
RVA	Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening
SAM	Steunpunt Mens en Samenleving
SBO	Strategisch BasisOnderzoek
SD	Standaarddeviatie (standaardafwijking)
Se	Standard error (standaardfout)
SES	Sociaaleconomische status
Se-n-Se	Secundair-na-secundair
SHARE	Survey of Health, Ageing, and Retirement in Europe
SHM	Sociale huisvestingsmaatschappij
SILC	Survey on Income and Living Conditons
SMSD	Severe Material and Social Deprivation (ernstige materiële en sociale deprivatie)
SO	Secundair onderwijs
Soc	Sociale
SV	Statistiek Vlaanderen
SVK	Sociaal verhuurkantoor
SWT	Stelsel van werkloosheid met bedrijfstoeslag
SZ	Sociale Zekerheid
t.e.m.	Tot en met
THAB	Tegemoetkoming voor Hulp aan Bejaarden

Tijd.	Tijdelijk
t.o.v.	Ten opzichte van
Trip.	Tripartite
tso	Technisch secundair onderwijs
U	unreliable (onbetrouwbaar)
UiA	Urban Innovative Actions
UVW-WZ	Uitkeringsgerechtigde Volledig Werklozen
UVW-NWZ	Niet-werkzoekende Uitkeringsgerechtigde Volledig Werklozen
VAPH	Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap
VB	Verstandelijke beperking
VDAB	Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding
VL	Vlaanderen
VMM	Vlaamse Milieumaatschappij
VMSW	Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen
VN	Verenigde Naties
VREG	Vlaamse Regulator van de Elektriciteits- en Gasmarkt
VT	Verhoogde tegemoetkoming
Wal.	Wallonië
WSE	Werk en Sociale Economie
WHO/WGO	World Health Organization / Wereldgezondheidsorganisatie
WSE	Werk en Sociale Economie
WVG	Welzijn, Volksgezondheid en Gezin
Zelf.	Zelfstandig
z.d./s.d.	Zonder datum

Woord vooraf

Beste lezer

Onder andere via de Universitaire Stichting voor Armoedebestrijding (USAB) neemt de Universiteit Antwerpen (als medestichter) haar maatschappelijke verantwoordelijkheid op. USAB wil met een academische pijler onderzoek naar armoede en ongelijkheid stimuleren over onderzoeksdisciplines heen. Academici uit verschillende faculteiten zijn bijvoorbeeld betrokken in de 'Academische werkgroep USAB'. Deze denkt mee na over de organisatie van netwerkevents om ontmoeting en uitwisseling tussen onderzoekers en middenveld te stimuleren, en reikt een tweejaarlijkse scriptieprijs uit voor masterscripties over armoede en ongelijkheid. Met een vrijwilligerspijler wil USAB studenten stimuleren om zich vrijwillig in te zetten voor een armoedeorganisatie. Met een huisvestingspijler biedt USAB personen met financiële moeilijkheden de mogelijkheid om voordelig te huren buiten de privémarkt om, in panden die de stichting in erfpacht kreeg van de universiteit.

Als onderdeel van USAB's academische luik is het Jaarboek Armoede en Ongelijkheid een vaste waarde. Zo tracht Universiteit Antwerpen vanuit haar expertise bij te dragen aan het maatschappelijke debat. Naast academische partners wordt ook het middenveld (meer bepaald het Netwerk tegen Armoede) betrokken bij de redactie van het boek. Het Jaarboek wil behalve aan de situatie in eigen land ook aandacht besteden aan armoede en ongelijkheid elders in de wereld.

Deze editie hanteert een levensloopperspectief op armoede en ongelijkheid. Armoede en ongelijkheid kunnen zich op elk moment van de levensloop voordoen, van de kindertijd, over de adolescentie en actieve tot op latere leeftijd. Bovendien zijn levensfasen met elkaar verweven waardoor gebeurtenissen en omstandigheden eerder in het leven later hun sporen kunnen nalaten. Het is interessant om na te gaan hoe context, levensgebeurtenissen en structurele omstandigheden daarop een invloed kunnen uitoefenen. Het Jaarboek is een interdisciplinair werk waar verschillende faculteiten en diverse onderzoeksinstellingen aan bijdragen. Elke bijdrage in het themadeel belicht dit levensloopperspectief vanuit een eigen kijk. Als er een les is die we uit dit boek kunnen trekken, dan is die dat we intergenerationele armoede zoveel mogelijk moeten voorkomen en dat we de structurele omstandigheden die armoede creëren en in stand houden, moeten ombuigen.

Ik wens u veel leesplezier.

Herwig Leirs
Rector Universiteit Antwerpen
Voorzitter Universitaire Stichting voor Armoedebestrijding

Dankwoord

We presenteren de inmiddels 33ste editie van het *Jaarboek Armoede en Ongelijkheid*, een boek dat sinds enkele jaren tot stand komt dankzij de steun van de rector en een financiële bijdrage vanuit Universiteit Antwerpen. Wij zijn hiervoor zeer dankbaar.

Een groot woord van dank gaat uit naar de auteurs die een boekhoofdstuk schreven. Zonder hen is er geen Jaarboek, en het is geen evidentie om strakke deadlines na te leven naast het overige academische werk. Het Jaarboek draagt het Guaranteed Peer Reviewed Content (GPRC) label, een keurmerk voor inhoudelijk wetenschappelijke bijdragen. We danken daarom ook de vele reviewers die tijd vrijmaakten om bijdragen te beoordelen.

Ook de vele personen die informatie en/of cijfermateriaal leverden, onder meer voor het statistisch overzicht, willen we bedanken.

Tot slot een woord van dank aan uitgeverij Acco, in het bijzonder dhr. Bart Derwael, die het proces mee in goede banen leidde.

Jill Coene
Heidi Degerickx
Caroline Dewilde
Tuur Ghys
Bernard Hubeau
Sarah Marchal
Roy Remmen
Wouter Vandenhole

Oktober 2024

Inleiding

Armoede en ongelijkheid doorheen de levensloop

Een inleiding op het Jaarboek

Jill Coene i.s.m. de redactie

Armoede en ongelijkheid kunnen zich op elk moment van de levensloop manifesteren. De context waarin men opgroeit, levensgebeurtenissen en kantelmomenten (bv. een scheiding, pensionering of het krijgen van een kind), maar ook structurele omstandigheden (zoals oorlog of een slechte economische conjunctuur tijdens cruciale levensfasen) spelen een rol. Er wordt zelfs gedacht dat er epigenetische en dus erfelijke invloeden in het spel zijn. Levensfasen zijn met elkaar verweven: gebeurtenissen en omstandigheden eerder in het leven kunnen later sporen nalaten. In dit boek willen we armoede en ongelijkheid belichten vanuit een interdisciplinair levensloopperspectief (agogische wetenschappen, gezondheidswetenschappen, sociaal werk, sociologie, wijsbegeerte ...) en vanuit meerdere invalshoeken. Armoede is immers meer dan een gebrek aan inkomen, maar gaat ook over ongelijkheden en uitsluiting op het vlak van wonen, werk, onderwijs, gezondheidszorg, welzijn, vrije tijd ... Hoe uit armoede zich doorheen de verschillende levensfasen? Hoe versterken ongelijkheden elkaar doorheen de tijd? Hoe kunnen we de intergenerationele reproductie van armoede doorbreken? Concreet worden armoede en ongelijkheid door het levensloopperspectief 'in context' geplaatst. Die context kunnen we in kaart brengen door te kijken naar de dynamiek en de verwevenheid van armoede, het samenspel tussen individuele levenslopen en contextuele factoren op verschillende analyseniveaus en het belang daarbij van intersecties.

In deze inleiding gaan we dieper in op het thema 'levensloop', als introductie tot het themadeel van dit boek. We starten met een overzicht van de demografische structuur van België en een blik op de armoedecijfers uitgesplitst naar leeftijd, om een eerste zicht te krijgen op de empirische realiteit. Vervolgens duiken we in de theoretische achtergrond. We eindigen met een leeswijzer waarin we de hoofdstukken van dit boek kort samenvatten.

1. Een vergrijzende bevolking

Veel Europese landen kampen met een vergrijzing van de bevolking. Waar in 1960 het aandeel van de bevolking ouder dan 65 jaar in ons land nog 12% bedroeg, liep dat op tot 19,7% in 2023 (Eurostat, 2024a). Figuur 1 toont de leeftijdspiramide van België anno 1960 en 2023 naar geslacht. In 2023 vormden de 55 tot 59-jarigen de grootste groep. Bij de vrouwen is de vergrijzing nog meer uitgesproken dan bij de mannen. De voorbije jaren wordt de basis van de piramide smaller, terwijl de middengroepen verbreden en ook het aandeel van de top (de ouderen) toeneemt. De klassieke bevolkingspiramide wordt stilaan vervangen door een bevolkingsrechthoek (Deboosere, 2023).

Figuur 1. Leeftijdspiramide in België, 1960 en 2023, naar geslacht.

Bron: Eurostat. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_pjangroup__custom_11913473/default/table?lang=en

Tabel 1 toont het aandeel van de bevolking in 2023 in de Europese Unie, opgedeeld naar leeftijdsklassen. In 13 lidstaten en in de EU27 als geheel is het aandeel van de bevolking van 65 jaar en ouder nu al groter dan het aandeel jongeren. Verwacht wordt dat tegen 2100 het aandeel 65-plussers in de EU 32,5% zal bedragen, tegenover 21,3% in 2023 (Eurostat, 2024b).

Tabel 1. Leeftijdsverdeling, bevolking 2023, Europese Unie.

	0-19 jaar	20-64 jaar	65+
België	22,2	58,1	19,7
Bulgarije	18,8	57,7	23,5
Cyprus	21,4	62,0	16,6
Denemarken	21,8	57,7	20,5
Duitsland	18,8	59,1	22,1
Estland	21,7	58,1	20,2
EU27	20,1	58,6	21,3
Finland	20,6	56,1	23,3
Frankrijk	23,5*	55,3*	21,2*
Griekenland	18,5	58,6	23,0
Hongarije	19,6	59,9	20,5
Ierland	25,9	59,0	15,2
Italië	17,4	58,6	24,0
Kroatië	19,2	58,1	22,7
Letland	21,1	57,9	21,0
Litouwen	19,6	60,4	20,0
Luxemburg	21,0	64,1	14,9
Malta	16,9	64,5	18,6
Nederland	21,1	58,7	20,2
Oostenrijk	19,3	61,1	19,6
Polen	20,2	59,9	19,9
Portugal	17,9	58,1	24,0
Roemenië	21,8**	58,5**	19,7**
Slovenië	19,7	58,9	21,4
Slowakije	21,0	61,2	17,9
Spanje	18,9	60,9	20,1
Tsjechië	21,3	58,3	20,4
Zweden	23,1	56,5	20,4

Bron: Eurostat. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_pjanind__custom_12181227/default/table?lang=en

Noot: * = voorlopig cijfer; ** = schatting.

In de volgende sectie zoomen we verder in op de armoedesituatie van verschillende leeftijdsgroepen.

2. Armoederisico en armoede en sociale uitsluiting naar leeftijd

2.1 65-plussers hebben een hoog armoederisico

De hier gepresenteerde gegevens zijn afkomstig van de EU-SILC-enquête (*European Union Statistics on Income and Living Conditions)*, een survey die peilt naar inkomens en levensomstandigheden (zie voor meer info de statistische bijlage achteraan dit Jaarboek). In 2019 werd een aantal grondige wijzigingen doorgevoerd in de Belgische SILC, in de figuren aangeduid met een onderbreking. Men moet dus voorzichtig zijn met het vergelijken van de resultaten over de jaren heen. Er is ook een beperkte impact van COVID-19 op de dataverzameling van de SILC 2020.

Het armoederisico meet het aandeel van de bevolking dat leeft in een gezin met een huishoudinkomen lager dan 60% van het nationale mediane beschikbare equivalente huishoudinkomen. Het beschikbare huishoudinkomen omvat alle inkomsten uit arbeid, de privé-inkomsten uit investeringen en onroerend goed, de transfers tussen huishoudens en alle ontvangen sociale transfers (socialezekerheidsuitkeringen en bijstand). Belastingen, regelmatig betaalde transferten tussen huishoudens en de onroerende voorheffing voor eigenaarschap van de hoofdverblijfplaats worden daarvan afgetrokken. Het beschikbare inkomen wordt omgerekend naar een 'equivalent' beschikbaar inkomen, via de toepassing van de gemodificeerde OESO-equivalentieschaal[1], om het inkomen van gezinnen met een verschillende grootte en samenstelling met elkaar te kunnen vergelijken. De armoederisicogrens voor een alleenstaande in België bedroeg op basis van de SILC 2023 per maand 1.450 euro.

In 2023 leefde 12,3% van de Belgische bevolking in een gezin met een inkomen onder de armoederisicogrens. Als we inzoomen op de verschillende leeftijdsgroepen zien we dat het armoederisico het hoogst is voor 65-plussers (15,8% in 2023) en het laagst voor de groep 25 tot 54-jarigen (10,2%).

Tussen SILC 2006 en SILC 2018 bleef het armoederisico bij de totale bevolking redelijk stabiel (+ 1,7 procentpunten of ppt), maar bij kinderen jonger dan 18 jaar (+ 4,8 ppt) en de 18 tot 24-jarigen (+ 3,9 ppt) was er een toename merkbaar (figuur 2). Bij de 65-plussers daalde het armoederisico in diezelfde periode echter met 6,6 ppt. Die daling is vooral te wijten aan de toenemende activiteitsgraad van vrouwen op de arbeidsmarkt (waardoor meer vrouwen recht kregen op een eigen en hoger pensioen), de verbetering van de pensioenuitkeringen en van de inkomensgarantie voor ouderen (zie bv. Vranken, 2023; van Vliet et al., 2020). Als we inzoomen op de gegevens sinds 2019 (na de breuk in de tijdreeks) is het armoederisico voor alle groepen gedaald, behalve bij de oudste groep, waar het stabiel bleef. Kinderen jonger dan 18 jaar boekten de grootste vooruitgang. De daling van de armoedecijfers sinds 2019 heeft deels te maken met de impact van COVID-19 en beleidsmaatregelen (die voornamelijk op de bevolking op actieve leeftijd focusten). Langs de ene kant is het mediaaninkomen van werknemers stabiel gebleven en daalde dat van zelfstandigen (met ongeveer 20%). Het inkomensverlies door COVID-19 lag dus vooral bij de werkende bevolking (met name zelfstandigen). Zij kon-

den die impact compenseren door steunmaatregelen van de overheid (zoals een werkloosheidsuitkering, een overbruggingsrecht of een andere premie). Langs de andere kant werden de uitkeringen van gepensioneerden, langdurig zieken en langdurig werklozen in 2020 geïndexeerd, waardoor de impact van COVID-19 op hun inkomen minder speelt (Statbel, 2023). Terwijl in 'normale' jaren het mediaan beschikbaar gezinsinkomen stijgt (en dus ook de armoederisicodrempel stijgt), is in SILC 2021 (inkomen 2020) het mediaan beschikbaar gezinsinkomen door de hier geschetste evoluties quasi-stabiel gebleven. Op basis van de SILC 2022 (inkomen 2021) en SILC 2023 (inkomen 2022) is het beschikbaar inkomen (en dus de armoededrempel) opnieuw gestegen. In 2022 was er een aanhoudende inflatie en werd de spilindex vijf keer overschreden, waardoor de uitkeringen en (ambtenaren)lonen geïndexeerd werden. De lonen in de privésector volgden niet steeds hetzelfde tempo, waardoor een deel van de werknemers onder de armoededrempel belandde (Statbel, 2024). De armoede daalde omdat het netto beschikbare gezinsinkomen van de groep mensen in armoede sterker groeide dan dat van de andere inkomensklassen (Van Lancker, 2024). De verklaring daarvoor moet gezocht worden bij de toegenomen herverdeling door overheidstransfers, stelt Van Lancker.

Figuur 2. Armoederisico in België, naar leeftijd, SILC 2006-2023 (inkomensjaren 2005-2022).

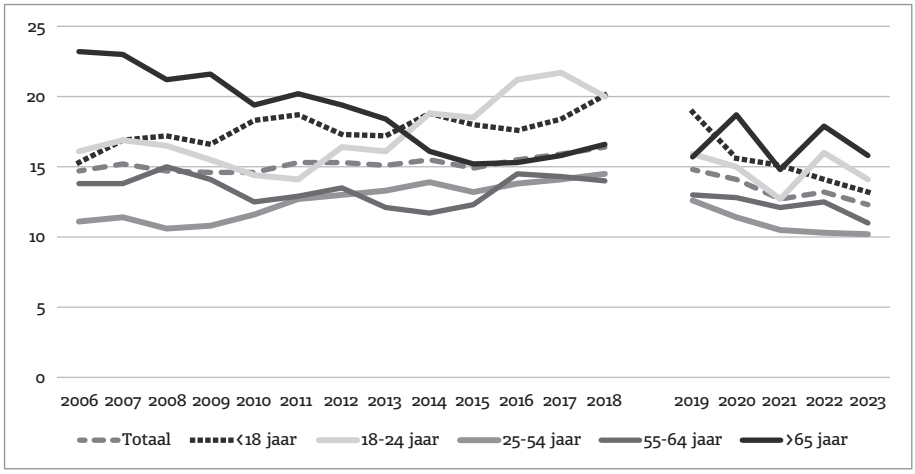

Bron: Eurostat o.b.v. EU-SILC 2006-2023.

Noot: breuk in de reeks sinds SILC 2019.

Een kanttekening bij de hier genoemde cijfers is dat, als naast inkomen ook het vermogen en schulden in kaart worden gebracht, de situatie van ouderen verbetert: gedurende hun leven kunnen zij vaak een vermogen opbouwen en schulden afbouwen (Kuypers & Marx, 2022). Ook als men rekening houdt met geïmputeerde huur (de huur die de eigenaars zouden moeten betalen als zij huurders zouden zijn van de woning waarin ze wonen), vermindert het armoederisico van ouderen, omdat een groot aandeel van de 65-plussers eigenaar zonder hypotheek is (Goossens & Beersmans, 2023). Meer in het

algemeen veranderen dergelijke ingrepen in de berekening van het armoederisico het profiel van mensen in armoede: minder eigenaars, maar meer huurders zouden daardoor onder de armoedegrens vallen (Marchal et al, 2022).

2.2 55 tot 64-jarigen hebben het hoogste risico op armoede of sociale uitsluiting

Het aantal mensen in armoede of sociale uitsluiting wordt gedefinieerd als het aantal mensen onder de armoedegrens en/of het aantal mensen dat kampt met 'ernstige materiële en sociale deprivatie' en/of het aantal mensen dat leeft in een gezin met een 'zeer lage werkintensiteit'. Ernstige materiële en sociale deprivatie meet het gedwongen onvermogen om te betalen voor ten minste zeven van een lijst van dertien items (zoals zich geen week vakantie buitenshuis kunnen veroorloven of de woning niet voldoende kunnen verwarmen). Van een zeer lage werkintensiteit is sprake als de leden van een gezin op beroepsactieve leeftijd[2] in de voorbije twaalf maanden minder dan 20% van hun potentieel hebben gewerkt (het aantal maanden dat zij theoretisch gewerkt zouden kunnen hebben als ze voltijds aan de slag waren). De werkintensiteit wordt enkel berekend voor de bevolking jonger dan 65 jaar. De Europese Commissie hanteert die definitie van armoede of sociale uitsluiting sinds SILC 2021. Eurostat paste de cijfers uit het verleden op basis van de nieuwe definitie met terugwerkende kracht aan tot en met SILC 2015.

In 2023 woonde 18,6% van de Belgische bevolking in een gezin dat geconfronteerd werd met een risico op armoede of sociale uitsluiting (figuur 3). Dat risico blijkt het hoogst voor de 55 tot 64-jarigen (21,5%) (vooral gedreven door het hoge aandeel 'zeer lage werkintensiteit' binnen deze groep – wat ten dele samenhangt met de arbeidsmarktkansen van 55-plussers) en het laagst voor de 25 tot 54-jarigen (17,1%). Het risico op armoede en sociale uitsluiting is de voorbije jaren voor elke leeftijdsgroep gedaald, ook na de breuk in 2019, met uitzondering van de 65-plussers. De daling is vooral te wijten aan een daling van de armoederisico's en de zeer lage werkintensiteit. De ernstige materiële en sociale deprivatie bleef voor zo goed als alle leeftijdsgroepen stabiel.

Figuur 3. Risico op armoede of sociale uitsluiting in België, naar leeftijd, SILC 2015-2023.

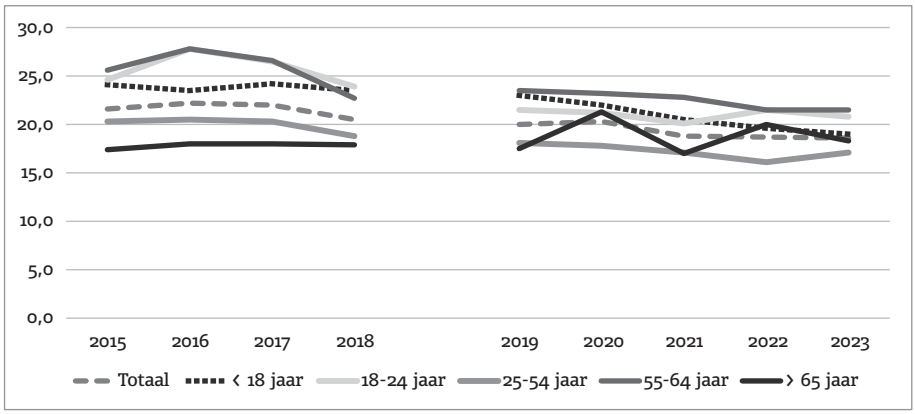

Bron: Eurostat o.b.v. EU-SILC 2015-2023.

Noot: breuk in de reeks sinds SILC 2019.

2.3 Tussentijdse conclusie: de rol van de welvaartsstaat

De bevolking in België en in andere Europese landen vergrijst. Hoewel de armoede de voorbije jaren daalde, hebben 65-plussers het hoogste armoederisico en 55 tot 64-jarigen het grootste risico op armoede of sociale uitsluiting. De daling van het armoederisico kan verklaard worden door het toenemende belang van overheidstransfers (Van Lancker, 2024).

De welvaartsstaat beschermt tegen sociale risico's die vaak samenhangen met fases en gebeurtenissen in de levensloop, denk aan kinderen krijgen (waarvoor men in Vlaanderen een Groeipakket ontvangt), werkloos worden (de werkloosheidsuitkering voor mensen op actieve leeftijd), weduwe of weduwnaar worden (het overlevingspensioen), pensionering (een pensioen of een inkomensgarantie voor ouderen voor wie onvoldoende pensioenrechten opbouwde) ... Met andere woorden: welvaartsstaatbeleid is levensloopbeleid. De kosten en de voordelen van de welvaartsstaat zijn daarbij ongelijk verdeeld over de levensfasen. Zo ontvangen de oudste leeftijdsklassen relatief gezien meer (in termen van pensioen en langdurige zorg) dan de jongere generaties. Sinds de jaren negentig zijn sociale risico's evenwel verschoven naar die jongere generaties (European Commission, 2023). Doordat verschillende levensfasen met elkaar verbonden zijn (zie verder), hangen ook socialezekerheidsrechten (gedeeltelijk) samen:

> The different stages of life have blurred boundaries and are interlinked in many ways. Secure retirement, for example, is critically dependent on how people fared during their working lives, which, in turn, is strongly correlated with the quality of their childhood years (European Commission, 2023, p. 35).

Beleidsingrepen in de welvaartsstaat kunnen daardoor ook langdurige gevolgen hebben. Wat zou er bijvoorbeeld gebeuren met de kinderen van een langdurig werkloze vader van wie de uitkering wordt stopgezet naar aanleiding van een beperking van werkloosheidsuitkeringen in de tijd, en die afhankelijk wordt van bijstand?

De vergrijzing brengt verschillende uitdagingen voor Europese welvaartsstaten met zich mee, waaronder toenemende afhankelijkheidsratio's (een groter aandeel pensioengerechtigden tegenover de werkende bevolking), nood aan aangepaste voorzieningen en een groeiende nood aan (langdurige) zorg. In veel Europese landen weerklinkt de nood om langer actief te blijven op de arbeidsmarkt om de kost van de vergrijzing op te vangen. Meer dan ooit lijkt activering het sleutelwoord (zie de degressieve werkloosheidsuitkeringen en het debat over de beperking ervan in de tijd). De vraag is echter of langer werken voor iedereen realistisch is (cfr. de discussie rond zware beroepen). De Europese Commissie pleit in tegenstelling tot vroegtijdige pensionering voor maatregelen zoals flexibelere werkregelingen, ondersteunende (re)integratiemaatregelen door werkgevers, gedifferentieerde pensioenleeftijden afhankelijk van wanneer mensen zijn begonnen met werken of hoe zwaar hun werk was, en meer gerichte maar adequate arbeidsongeschiktheidspensioenen (European Commission, 2023).

3. Theoretische inzichten over de levensloop

In dit onderdeel delen we enkele theoretische kaders uit de literatuur die Liesbeth De Donder in haar bijdrage diepgaander bespreekt (zie hoofdstuk 1 van het themadeel), met aanvullende inzichten en belangrijke concepten uit de levensloopliteratuur (zoals het verschil tussen *life stages*, *life events* en *life trajectories*).

3.1 Het levensloopperspectief van Elder

Er bestaan verschillende definities voor het concept 'levensloop', stelt Alwin (2012), waaronder de progressie in de tijd van geboorte tot dood; de opeenvolgende sociale posities en rollen die individuen innemen als gevolg van het ouder worden; gebeurtenissen, overgangen en trajecten die zich uitstrekken over de levensloop (bv. met school starten en de school verlaten, een baan verwerven, huwelijk, scheiding, pensionering). Men beschouwt de socioloog Glen Elder als grondlegger van het 'levensloopperspectief'. Elder (1994; Newman & Newman, 2020) vertrekt voor zijn theorie van een aantal basisvaststellingen:

- De menselijke ontwikkeling vindt plaats in een historische tijd en plaats: je kan de levensloop van een individu niet loskoppelen van de historische tijdsperiode waarin het individu leeft. De normen en verwachtingen/de beschikbare opportuniteitsstructuur van het verleden zijn bijvoorbeeld helemaal anders dan die van vandaag.

- Het levensfaseprincipe (*life stage principle)*: de invloed van een historische gebeurtenis hangt af van de levensfase waarin iemand de gebeurtenis ervaart (bv. een moeilijke arbeidsmarktsituatie tijdens de transitie van school naar werk).
- *Human agency*: individuen maken zelf keuzes binnen de mogelijkheden en de beperkingen van hun tijd en samenleving.
- De timing van levens: Elder verwijst naar de 'sociale betekenis' van leeftijd, waarbij leeftijd de duur, de volgorde en de verwachtingen van sociale posities en samenhangende rollen beïnvloedt (bv. huwelijk of kinderen krijgen). Dat wordt sterk bepaald door de verzorgingsstaat (zie hoger: verzorgingsstaatbeleid is levensloopbeleid).
- Gekoppelde of onderling afhankelijke levens: de levens van individuen zijn ingebed in sociale relaties met vrienden en familieleden over de levensloop. Gebeurtenissen (bv. een scheiding) kunnen een intergenerationele invloed uitoefenen. Maar ook omgekeerd kunnen gebeurtenissen in het leven van kinderen de levens van hun ouders beïnvloeden (bv. kinderen die na een relatiebreuk terug bij hun ouders gaan wonen).
- Binnen een individuele levensloop zijn de trajecten en transities binnen trajecten met elkaar verbonden en beïnvloeden ze elkaar.

In het levensloopperspectief staat de context centraal. Contextuele mechanismen kunnen een verklaring bieden voor de verschillende impact van levensgebeurtenissen (*life events*) op het economische welzijn van personen en gezinnen (zie bv. Easterlin, 1987, voor de impact van geboren worden tijdens een babyboom). De impact van levensgebeurtenissen kan daarnaast ook variëren naargelang de sociodemografische kenmerken van het individu. Ook het mesoniveau is van belang. Organisaties (bv. hoe gaan werkgevers om met verschillende groepen oudere werknemers), buurten (bv. de impact op de levensloop van wonen in achtergestelde wijken) en gezinnen (bv. opgroeien in armoede, gezondheidsimpact van woonkwaliteit) spelen een belangrijke rol. Op het niveau van de samenleving kunnen *'shock' events* voorvallen, zoals economische crisissen, de coronacrisis, de klimaatverandering of oorlog. Dergelijke shocks kunnen de levensloop beïnvloeden. Een bekend voorbeeld van de langdurige impact van een economische crisis op de huidige en de volgende generatie (ouders en hun kinderen) vinden we bij Elder (1974), die de impact van de Grote Depressie van de jaren 30 in de Verenigde Staten op gezinnen bestudeerde. Recenter had de coronacrisis een impact op de inkomens van velen, zeker in landen waar de welvaartsstaat niet of minder goed is uitgebouwd. De klimaatverandering hypothekeert het voortbestaan van inwoners in getroffen landen, met migratie als gevolg. Migratie is op haar beurt een grote gamechanger in iemands levensloop. Oorlog heeft uiteraard ook een nefaste invloed en kan generaties later doorwerken (zie bv. de epigenetische impact van honger lijden tijdens oorlogstijden, wat onder andere kan leiden tot obesitas bij de nakomelingen, Roseboom et al., 2006). Op samenlevingsniveau spelen ook demografische veranderingen, zoals bevolkingsveroudering of toenemende gezinsdiversiteit, en beleidsveranderingen, zoals veranderingen in pensioenregelingen of arbeidsmarktflexibilisering.

Het traditionele levensloopperspectief kan worden aangevuld met andere perspectieven, zoals de institutionele benadering of de 'politieke economie' van de levensloop (Dewilde, 2003). De institutionele benadering bekijkt vooral de invloed van maatschap-

pelijke instellingen (zoals de staat en de welvaartsstaat) op de opbouw van de levensloop. De 'politieke economie'-benadering integreert de klassieke levensloop theorie met de institutionele visie:

> De ontwikkeling van de persoonlijke levensloop wordt beïnvloed door factoren op de verschillende niveaus van de sociale realiteit: het niveau van de ruimere maatschappelijke structuren en processen (macroniveau), het niveau van de sociale groepen, organisaties, klassen, gemeenschappen en buurten (mesoniveau), en het niveau van de relaties tussen individuen en de structuren van het dagelijks leven (microniveau) (Dewilde, 2002, p. 65).

Dewilde (2003) maakt een onderscheid tussen stratificatie van de levensloop en stratificatie over de levensloop. Stratificatie *van* de levensloop verwijst naar de manier waarop de staat, de markt en het gezin – en de interactie ertussen – de individuele levensloop beïnvloeden en in dat proces sociale differentiatie en sociale ongelijkheid tussen groepen en individuen creëren. Dat heeft gevolgen op lange termijn, aangezien de effecten ervan in de loop van de tijd versterkt kunnen worden. Stratificatie *over* de levensloop verwijst naar het proces van toenemende intra-cohortdifferentiatie (een 'cohort' is een groep mensen die in hetzelfde jaar geboren zijn). Dat sluit aan bij de theorie rond 'cumulatieve voordelen/nadelen' en 'cumulatieve ongelijkheid' (Dewilde, 2003).

3.2 *Cumulative advantage/disadvantage*-perspectief

Merton (1968) stelde vast dat gerenommeerde wetenschappers meer eer (en vervolgens ook meer middelen) kregen voor hun werk dan relatief onbekende wetenschappers, voor onderzoek van dezelfde kwaliteit. Hij noemde dat een voorbeeld van een mattheuseffect. In de sociale wetenschappen verwijst dat onder meer naar de vaststelling dat hogere-inkomensgroepen relatief meer voordeel uit sociale voorzieningen halen dan lagere-inkomensgroepen (Deleeck et al., 1983). Daaraan gerelateerd is het concept 'cumulatieve voordelen' (*cumulative advantage* of CA), dat volgens Merton (1968, p. 7) in veel sociale stratificatieprocessen speelt: "*The rich get richer at a rate that makes the poor become relatively poorer*". Merton gaf als voorbeeld dat onderzoekscentra die al een goede reputatie hebben meer onderzoeksmiddelen krijgen dan centra die hun sporen nog moeten verdienen. Het centrale idee is dat het voordeel van een individu of een groep tegenover een ander(e) groeit (accumuleert) in de loop van de tijd (DiPrete & Eirich, 2006). Dat voordeel is meestal een belangrijke bron of beloning in het stratificatieproces, bv. cognitieve ontwikkeling, carrièrepositie, inkomen, rijkdom of gezondheid. "*A CA process is capable of magnifying small differences over time and makes it difficult for an individual or group that is behind at a point in time in educational development, income, or other measures to catch up*" (DiPrete & Eirich, 2006, p. 272).

De theorie over cumulatieve voordelen/achterstand (*cumulative advantage/disadvantage* of CAD) werd verder ontwikkeld door onder andere O'Rand (1996) en Dannefer (2003, 2020). Dannefer (2003, p. S327) definieerde CAD als "*the systemic tendency for interindi-*

vidual divergence in a given characteristic (e.g., money, health or status) with the passage of time". O'Rand (1996) gaf als voorbeeld de toenemende heterogeniteit en inkomensongelijkheid naargelang van de leeftijd: inkomensongelijkheid is het grootst bij de oudste leeftijdscategorieën. Met 'systemische tendens' bedoelde Dannefer (2020) dat de onderliggende mechanismen en processen van CAD zijn ingebed in het alledaagse sociale leven over systeemniveaus heen (van het micro- en het meso- tot het macroniveau van de samenleving). CAD kan gelinkt worden aan de levensloop, omdat de onderliggende mechanismen zowel temporeel als structureel van aard zijn (Dannefer, 2020). De plaats van een actor in een sociaal systeem beïnvloedt zijn positie op een later tijdstip. Dat impliceert een 'systemische interdependentie' in de opeenvolging van posities in de levensloop. *"[...] social systems [are] central to the generation of inequality. Inequality is not primarily the result of individual choices and actions but is structurally generated"* (Ferraro & Shippee, 2009, p. 334). Heeb & Gutjahr (2012) en Gazareth et al. (2018) concluderen op basis van Zwitserse longitudinale data dat iemands klassepositie (in termen van onderwijsniveau en tewerkstelling) nog steeds een bepalende factor is voor (langdurige) deprivatie. Daarnaast spelen cumulatieve voor- en nadelen een rol: levensgebeurtenissen als werkloos worden of scheiden kunnen ertoe leiden dat individuen op middellange termijn gedepriveerd worden. De beide studies verwerpen de 'individualiseringshypothese' die stelt dat het armoederisico los kan worden gezien van de sociale structuur (armoede wordt daarbij gezien als onvoorspelbaar, iedereen loopt een risico). Het armoederisico is wel degelijk ongelijk verdeeld over subpopulaties. Ook Dewilde (2002, p. 66) stelde dat bepaalde sociale groepen kwetsbaarder zijn voor negatieve gebeurtenissen dan andere:

> Eenzelfde gebeurtenis kan verschillende gevolgen hebben voor personen en gezinnen in verschillende sociale posities.[...] De middelen waarover personen en gezinnen beschikken om zich te wapenen tegen *life events* zijn ongelijk verdeeld. Economische, sociale en culturele factoren van verschillende aard vergroten of verkleinen de waaier aan beschikbare strategieën. De manier waarop de systemen van middelenverdeling in onze samenleving – de welvaartsstaat, de (arbeids)markt en het gezin – georganiseerd zijn, draagt er bovendien toe bij dat de ongelijke levenskansen aan het begin van de levensloop met de tijd worden geaccentueerd.

Men moet niet enkel focussen op de effecten van gebeurtenissen tijdens de vroege kindertijd, maar op de hele levensloop. Ook tijdens het volwassen leven kunnen gebeurtenissen de latere levensloop beïnvloeden (Dannefer, 2020). CAD kan ook intergenerationeel worden doorgegeven. Een voorbeeld ziet Dannefer (2020) in de vermogensopbouw binnen families en hoe die kan bijdragen aan het voortbestaan van raciale en klasseongelijkheden. Dat sluit aan bij het *cumulative inequality*-perspectief.

3.3 *Cumulative inequality*-perspectief

Ferraro et al. (2009) integreerden de CAD-theorie met de levenslooptheorie van Elder. Met hun theorie van *cumulative inequality* (CI) willen ze expliciet de interge-

nerationele overdracht van ongelijkheid in de verf zetten. "[...] *the intergenerational nature of inequality is an essential element of how inequality is reproduced*" (p. 416). Toch wijzen ze erop dat hoewel structurele factoren een belangrijke rol spelen in het verklaren van ongelijkheid, men de *agency* van een individu niet uit het oog mag verliezen (zie ook hoger). "*Disadvantage is important, but social context and human agency may transform apparent disadvantages into beneficial effects*" (p. 426). Bovendien, vinden Ferraro & Shippee (2009), is ook de perceptie van een individu over diens levenstraject bepalend. Subjectieve opvattingen over posities en middelen kunnen belangrijker zijn dan de werkelijke posities en middelen bij de vormgeving van latere trajecten.

4. Enkele empirische inzichten vanuit een levensloopperspectief op armoede en ongelijkheid

Om de evolutie van armoede over de tijd of over de levensloop in kaart te brengen, bestaan verschillende analysetechnieken. Via longitudinaal panelonderzoek worden dezelfde personen en gezinnen over een bepaalde periode opgevolgd, bijvoorbeeld door gedurende een aantal jaren eenmaal per jaar een vragenlijst in te vullen. De EU-SILC-survey volgt huishoudens zo op over een periode van vier jaar (en in sommige landen, waaronder België, over een periode van zes jaar). Er bestaan ook intensievere vormen van longitudinaal onderzoek met veel herhaalde metingen dicht in de tijd (bijvoorbeeld dagboekonderzoek) (Bolger & Laurenceau, 2013). Daarnaast kunnen cross-sectionele data (verzameld op een bepaald ogenblik in de tijd) gebruikt worden in een herhaald cross-sectioneel onderzoeksdesign. Daarbij worden vergelijkbare data van steeds andere individuen verzameld en vergeleken door de tijd heen (bv. door de cross-sectionele data van de EU-SILC te poolen in een grotere dataset). Tot slot kunnen individuen ook retrospectief bevraagd worden over hun verleden of kindertijd (UK Data Service, 2015). Zo worden individuen in ad-hocmodules van de EU-SILC over intergenerationele armoede gevraagd naar de levensomstandigheden van het gezin waarin ze opgroeiden toen ze ongeveer 14 jaar oud waren. Elk van die methodes heeft voor- en nadelen. Bij zuiver longitudinaal onderzoek kunnen respondenten bijvoorbeeld afhaken (of sterven ze voortijdig) en die uitval is niet altijd willekeurig (*attrition bias*, zie ook Gazareth et al., 2022), bij retrospectief onderzoek kunnen de herinneringen van een respondent vertekend zijn ...

Armoede en ongelijkheid over de levensloop empirisch onderzoeken is dus erg complex. Onderzoek kan ook vertekend zijn omdat de meest kwetsbare individuen niet deelnemen (omdat ze niet bereid zijn of omwille van het steekproefdesign, bijvoorbeeld wanneer personen zonder wettig verblijf bij voorbaat worden uitgesloten van deelname) of vroegtijdig afhaken (bijvoorbeeld doordat ze vaker verhuizen en niet meer traceerbaar zijn voor de onderzoeker). Het is ook moeilijk om causale verbanden uit te zuiveren

(heeft iemand bijvoorbeeld een laag pensioen omdat die een laag scholingsniveau heeft en daardoor moeilijk goed betaald werk vond of nam die meer zorgtaken op voor de kinderen of ouders, of waren er beleidsbeslissingen waardoor perioden van werkloosheid niet meer meetelden voor de berekening van het pensioen?). In wat volgt, focussen we op enkele lessen die we uit onderzoek naar de levensloop kunnen leren, zonder volledig te kunnen zijn.

4.1 Een dynamisch perspectief op armoede

Met een dynamisch perspectief op armoede bedoelen we de ontwikkeling ervan over de tijd. Hoelang duurt de armoedesituatie, hoe wordt armoede 'overgedragen' van generatie op generatie, wat zijn oorzaken en gevolgen van transities in en uit armoede ...?

In het Jaarboek van 2013 kwam die dynamiek van armoede aan bod (Van Haarlem et al., 2013). Volgens het klassieke werk van Bane & Ellwood (1986) bevindt de meerderheid van de personen en gezinnen die op een bepaald moment onder de armoedegrens terechtkomen zich daar slechts voor een korte periode. Anderen bewegen zich herhaaldelijk in en uit armoede, terwijl een minderheid zich langdurig in armoede bevindt. Ook blijkt het moeilijker om uit een armoedesituatie te geraken naarmate men er langduriger in verkeert. Op basis van de prevalentie en de duur van armoede, presenteerden we in 2013 een figuur die we hier hernemen. Ze geeft inzicht in de heterogeniteit van de groep mensen in armoede (tijdelijke, herhaaldelijke of persistente armoede).

Figuur 4. Types armoedetrajecten.

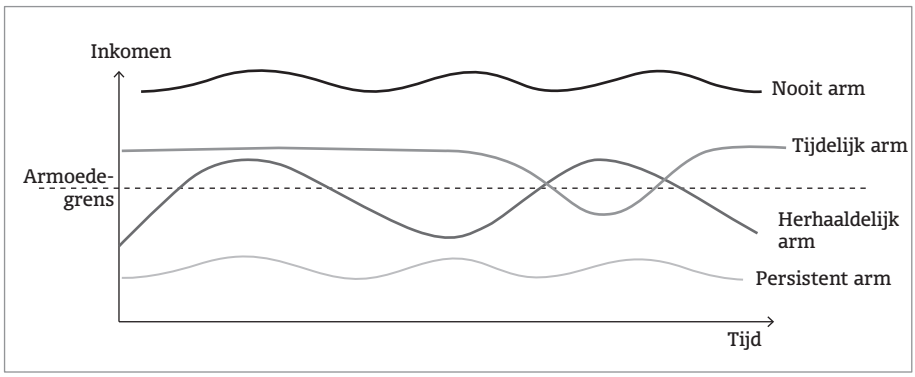

Bron: Thévenot et al. (2012).

In- en uitstroom gaat over de vraag hoeveel mensen in een bepaald jaar arm worden (*entry rate*) en hoeveel eruit ontsnappen (*exit rate*). De in- en uitstroom in en uit armoede hangt vaak samen met *life events* (gebeurtenissen in iemands leven), in de vorm van inkomensgerelateerde transities (veranderingen in arbeidsmarktsitu-

atie, pensionering ...) en gezinsgerelateerde transities (gezinsvorming en -ontbinding zoals scheiding of verweduwing, het verlaten van het ouderlijk huis ...). Armoede en ongelijkheid over de levensloop doen zich voor in een ongelijk speelveld. Kenmerken van iemands maatschappelijke positie zoals gender, nationaliteit, migratie of etnische achtergrond, klasse, leeftijd, juridische status of seksuele oriëntatie hebben een differentiërende impact op de bovengenoemde mechanismen. Studies op basis van longitudinale data bevestigen dat de 'klassieke' risicogroepen voor armoede die in cross-sectioneel onderzoek worden gevonden (bv. eenoudergezinnen, huurders of werkzoekenden) ook een grotere kans hebben om herhaaldelijk of langdurig in armoede te belanden (Dewilde, 2004). Belangrijk daarbij zijn de intersecties tussen verschillende kenmerken (bv. een alleenstaande jonge vrouw zonder kinderen met een autochtone achtergrond bevindt zich in een andere positie dan een oudere gescheiden vrouw met kinderen en een andere etnische achtergrond). Het is echter moeilijk om degelijk kwantitatief onderzoek te doen naar intersecties, omwille van de vaak te kleine aantallen in steekproeven.

In België was de armoede tot voor kort hardnekkig stabiel, zo leert onderzoek van Robben et al. (2018) op basis van de longitudinale data van de EU-SILC-enquête waar dezelfde huishoudens telkens gedurende vier jaar[3] opgevolgd werden. De auteurs bestudeerden transities tussen de inkomensklassen van de referentiepersonen uit huishoudens op actieve leeftijd (25 tot 64 jaar) voor de periodes 2006-2009, 2009-2012 en 2013-2016. Over de drie periodes beschouwd bleef telkens ongeveer 60% van de mensen in armoede arm (57,9% tussen 2006-2009, 57,2% tussen 2009-2012 en 56,4% tussen 2013-2016). Ongeveer een vierde slaagde erin de inkomenspositie te verbeteren tot de lage middenklasse (personen met een inkomen tussen 60% en 80% van het mediaan beschikbaar inkomen). Bij de lage middenklasse bleek de sociale mobiliteit veel groter. Ongeveer vier op tien in die groep bleef ter plaatse trappelen (38,8% tussen 2006-2009, 39,7% tussen 2009-2012 en 45% tussen 2013-2016), terwijl ongeveer een op vijf in armoede belandde en ongeveer drie op tien erin slaagde op te klimmen tot de kernmiddenklasse (personen met een inkomen tussen 80% en 120% van het mediaan beschikbaar inkomen). In de kernmiddenklasse bleef telkens ongeveer 60% in die inkomensgroep zitten (61,6% tussen 2006-2009, 60,3% tussen 2009-2012 en 60,8% tussen 2013-2016). Minder dan twee op tien in de kernmiddenklasse zakte af naar een lagere inkomensklasse en iets meer dan twee op tien slaagde erin de inkomenspositie te verbeteren. Terwijl voor personen op actieve leeftijd de lage middenklasse mobieler is, blijkt voor de 65-plussers de lage middenklasse de minst mobiele klasse: tussen 2013 en 2016 bleef bijvoorbeeld 74,5% van de lage middenklasse van 65 jaar en ouder ter plaatse trappelen (Robben et al., 2018). Verdere analyse leert dat huurders, werklozen, laaggeschoolden, alleenstaanden en alleenstaande ouders minder kans hebben op opwaartse mobiliteit en dat bepaalde levensgebeurtenissen, zoals verandering in gezins- en tewerkstellingspatronen, kunnen leiden tot opwaartse of neerwaartse mobiliteit (Robben et al., 2018). Zoals hoger aangehaald, is de armoede de voorbije jaren gedaald. Verder onderzoek moet de mobiliteit tussen de verschillende inkomensgroepen opnieuw in kaart brengen.

4.2 De verwevenheid van levensfasen: intergenerationele armoede

Gebeurtenissen en transities vroeg in het leven hebben een invloed op de latere levenskansen (Dewilde, 2002). Levensfasen zijn immers met elkaar verweven. Vroegtijdig schoolverlaten kan er bijvoorbeeld toe leiden dat men later in het volwassen leven moeilijker een kwaliteitsvolle job bemachtigt. Al dan niet vrijwillig deeltijds werken beïnvloedt de hoogte van het pensioen, enzovoort. Ook de levenslopen van gezinsleden zijn met elkaar verweven, stelde Elder (zie hoger). Dat wordt duidelijk als we kijken naar het fenomeen van intergenerationele overdracht van armoede. Figuur 5 toont het armoederisico van volwassenen naargelang de financiële situatie van het huishouden waarin ze opgroeiden toen de respondent ongeveer 14 jaar oud was, op basis van een ad-hocmodule in de SILC-bevraging van 2019. In een Europese context nam België een weinig gunstige positie in: 20,6% van de volwassenen die opgroeiden in een huishouden met een slechte financiële situatie leefde in 2019 zelf in armoede. Slechts in acht landen was dat percentage hoger. Dat percentage lag ook dubbel zo hoog als dat van arme volwassenen die opgroeiden in een gezin met een goede financiële situatie (10,2%).

Figuur 5. Armoederisico voor volwassenen (25 tot 59 jaar) naargelang de financiële situatie van hun huishouden toen de respondent ongeveer 14 jaar oud was, Europese Unie, 2019.

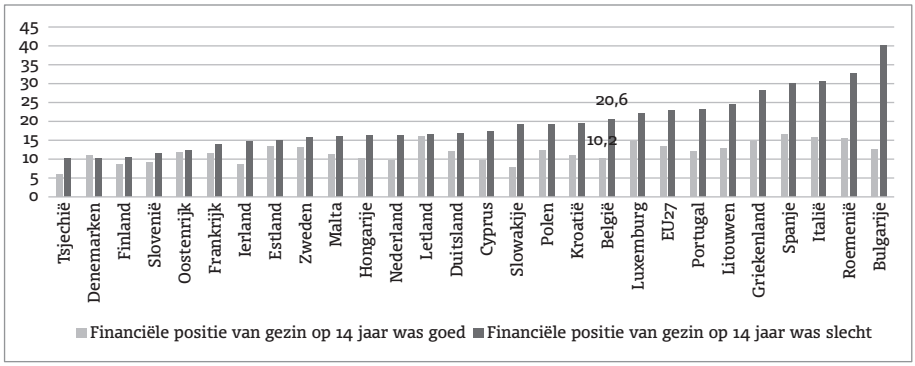

Bron: Eurostat, EU-SILC 2019 ad-hocmodule intergenerationele overdracht van achterstand (ilc_igtp04).

Het risico om op te groeien in armoede hangt zoals gezegd samen met specifieke sociale risicogroepen, zoals ouders met een laag opleidingsniveau, alleenstaande ouders of ouders met migratieachtergrond (Van Lancker & Vinck, 2019). Al in de prenatale periode kunnen kiemen worden gelegd, wanneer ouders in een situatie van armoede leven. De eerste duizend dagen, vanaf de bevruchting tot de tweede verjaardag, blijken immers cruciaal voor de verdere ontwikkeling (Vos et al., 2023). Zo kan opgroeien in armoede de werking van de hersenen beïnvloeden, waardoor die kinderen minder goed presteren op bepaalde tests (Farah et al., 2006; Kishiyama et al., 2009). Armoede tijdens de kinderjaren verhoogt via verschillende paden en mechanismen de kans op armoede tijdens de verdere levensloop en die effecten kunnen langdurig van aard zijn

(Vauhkonen et al., 2017). Zo kunnen normen, waarden en gedragingen binnen families worden overgedragen op de volgende generatie, bijvoorbeeld opvattingen over het belang van onderwijs of werk, of een gebrek aan financiële vaardigheden (Visser et al., 2021). Ook de omgeving waar men woont (bv. kansarme buurt, aanwezigheid van lokale werkgelegenheid, mobiliteitsopties) en sociale netwerken bepalen deels of families aan armoede kunnen ontsnappen. Van Lancker & Vinck (2019) wijzen op twee mechanismen die elkaar kunnen versterken. Arme ouders kunnen financieel minder investeren in goederen en diensten die nodig zijn voor een gezonde ontwikkeling van kinderen (bv. kwaliteitsvolle huisvesting, gezonde voeding, onderwijs, zaken die de sociale of cognitieve ontwikkeling stimuleren zoals zomerkampen en boeken). Daarnaast ervaren ouders die in armoede leven meer stress, wat een impact kan hebben op hun opvoedingsstijl en op familierelaties. Opgroeien in armoede heeft een impact op de gezondheid, het mentaal welzijn en de onderwijskansen, wat zich later in het leven kan vertalen naar minder gunstige arbeidsmarktkansen en lagere lonen (en daarmee samenhangend de kans op uitkeringsafhankelijkheid) (Van Lancker & Vinck, 2019). Intergenerationele armoede brengt bovendien ook een grote kost voor de samenleving met zich mee, bijvoorbeeld omdat de overheid meer moet investeren in uitkeringen en minder belastinginkomsten ontvangt (Clarke et al., 2023).

Naast de beperkte focus op de vroege kindertijd is een ruimere kijk op de levensloop nodig. De eerste duizend dagen zijn niet allesbepalend: er kunnen tijdens een mensenleven veel dingen veranderen waardoor kinderen zich op latere leeftijd aan armoede kunnen ontworstelen. De blik verengen verhoogt ook de druk op ouders om het goed te doen (zie o.a. Noens & Ramaekers, 2024). Terugblikkend naar het verleden hangen de levensomstandigheden van ouderen dan weer samen met het economische, sociale en culturele kapitaal dat ze gedurende hun economisch actieve leven hebben opgebouwd (zie bv. Vranken, 2023). Het bevestigt volgens de European Commission (2023) de noodzaak aan sociale investeringen gedurende de levensloop.

Het belang van de context en de structurele omstandigheden van een samenleving blijkt duidelijk uit de impact van de welvaartsstaat (zie hoger). Genereuze welvaarsstaten slagen er beter in om de gevolgen van intergenerationele armoede te verzachten en de onderwijs- en arbeidsmarktkansen van kinderen die opgroeien in armoede te stimuleren (Van Lancker & Vinck, 2019). Bavaro et al. (2023) stellen in dat verband dat er sprake is van een '*Great Gatsby*-curve' voor armoede. De '*Great Gatsby*-curve' wijst meestal naar het verband tussen inkomensongelijkheid en inkomensmobiliteit: in landen met een hoge mate van inkomensongelijkheid is er minder opwaartse inkomensmobiliteit tussen generaties. Bavaro et al. (2023) zien een gelijkaardig verband voor armoede: in landen met een hogere graad van armoede (zowel 'huidige' armoede als 'ouderlijke armoede') is er een hogere mate van intergenerationele armoedepersistentie (een hogere kans dat volwassenen later in hun leven arm zijn, wanneer hun ouders vroeger zelf arm waren). In landen met hogere niveaus van sociale uitgaven blijkt intergenerationele armoede enigszins gemilderd te worden, al spelen ook het onderwijsniveau en/of de beroepsklasse van de respondent een rol. Ook of je woont in een rijk of een arm land is van belang. Kinderen die opgroeien in armoede in arme landen hebben later in hun leven niet alleen minder vaardigheden, een lager inkomen en een slechtere gezond-

heid, maar ook een vertraagde ontwikkeling door slechte voeding of ondervoeding (Van Lancker & Vinck, 2019). De intergenerationele overdacht van armoede is afhankelijk van het welvaartsregime van het land waarin men leeft (zie bv. het hoofdstuk van Dewilde verderop in dit boek, en Dewilde (2024)). Toereikende inkomenssteun voor wie uitgesloten is van standaardwerk en een genereuze sociale zekerheid vormen de sleutel om kinderarmoede en de langdurige nadelige gevolgen ervan te doorbreken. Omgekeerd kunnen besparingen in de welvaartsstaat duur blijken op lange termijn, omdat ze de intergenerationele overdracht van armoede kunnen versterken (Dewilde (2024)).

5. Leeswijzer

Met deze inleiding hebben we het belang van een levensloopperspectief voor armoede en ongelijkheid in de verf gezet. De context waarin men opgroeit, familierelaties, levensgebeurtenissen, transities en kantelmomenten, structurele omstandigheden of *shock events*, beleidsaspecten zoals het type welvaartsstaat … kunnen de incidentie van armoede en ongelijkheid tijdens de levensloop van een individu beïnvloeden.

5.1 Hoofdstukken in het themadeel

Laten we bekijken welke inzichten de auteurs van deze editie van het Jaarboek hierover aandragen.

In het eerste hoofdstuk beschrijft *Liesbeth De Donder* theoretische perspectieven op de levensloop. Ze start met een overzicht van veelgebruikte concepten in levensloop-onderzoek, die van elkaar onderscheiden dienen te worden (zoals *life stage*, *life span*, *life events* en *life trajectories*). Vervolgens duikt ze in de theorie, en legt ze ideeën uit als 'standaardbiografie', 'keuzebiografie' en het levensloopmodel van Glen Elder, dat het belang van de sociale context voor levensloop-onderzoek beklemtoont. Ook de theorie van *Cumulative Advantage/Disadvantage* komt aan bod, over de 'opstapeling' van voor- en nadelen tijdens de levensloop. Ze eindigt met een grondige bespreking van de intersectionele levensloop-theorie. In het hoofdstuk maakt ze de theorie inzichtelijk met voorbeelden vanuit de meer dan honderd levensverhalen van ouderen die haar onderzoeksgroep de voorbije jaren verzamelde.

Na die kadering van het levensloopperspectief zoomen we in het Jaarboek in op een aantal empirische inzichten.

Anna Mergoni en *Ides Nicaise* leveren een bijdrage over mobiliteit in en uit armoede, op basis van longitudinale data-analyse. Aan de hand van een unieke combinatie van gegevens voor 2008-2017 willen ze onderzoeken in welke mate sociale bescherming een investering is in de veerkracht van huishoudens en in armoedebestrijding, en niet

louter een hulp om te overleven. Ze maken gebruik van twee complementaire methodes: transitieanalyse en duuranalyse. Transitieanalyse onderzoekt de overgangskansen van de ene toestand naar de andere, zoals de overgang tussen verschillende soorten sociale bescherming. Duuranalyse onderzoekt hoelang individuen in een bepaalde toestand blijven tot een bepaalde gebeurtenis plaatsvindt (bv. ontsnappen uit armoede of in armoede belanden). Mergoni en Nicaise onderzoeken onder meer de effecten van de toereikendheid van onze sociale uitkeringen. Opmerkelijk is dat personen die hogere sociale uitkeringen ontvangen (meer dan 60% van het mediaan inkomen) sneller uit armoede kunnen ontsnappen en op langere termijn ook minder kwetsbaar zijn voor het risico om in armoede te belanden. Omgekeerd doen personen met lage uitkeringen er veel langer over om uit armoede te ontsnappen en/of hebben zij het moeilijker om het hoofd boven water te houden.

Het volgende hoofdstuk van *Caroline Dewilde* vult de longitudinale studie van armoede aan door een blik te werpen op de intergenerationele overdracht van armoede. De sociale en de historische context waarin iemand opgroeit en de relatie met gezinsleden zijn belangrijke aspecten binnen het levensloopperspectief. Aan de hand van gepoolde EU-SILC-gegevens voor 2011 en 2019 bekijkt ze in welke mate financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren (rond de leeftijd van 14 jaar) een impact heeft op het risico op financiële deprivatie tijdens het latere leven. In alle West-Europese landen is er een statistisch significant verband tussen het ervaren van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren en het huidige niveau van financiële deprivatie. In België blijkt die intergenerationele persistentie van financiële deprivatie bovendien relatief sterk en die conclusie blijft overeind na controle voor bepaalde achtergrondkenmerken.

Veerle Audenaert, *Kristien Nys* en *Joost Bronselaer* bestuderen aan de hand van data van de Vlaamse gezinsenquête 2021 hoe gezinsvorming en -ontbinding samenhangen met financiële kwetsbaarheid. De auteurs bekijken achtereenvolgens de financiële kwetsbaarheid van ouders in verschillende gezinsvormen, ouders in de jongste leeftijdscategorie, ouders met een groot gezin en ouders die nog een kinderwens hebben. Vervolgens bestuderen ze de impact van zowel relatiebreuken als herpartneren op het inkomen. Er is sprake van toenemende sociaaleconomische ongelijkheid naarmate de levensloop vordert, die kan gelinkt worden aan een toenemende heterogeniteit aan gezinsvormen. De auteurs pleiten voor structurele beleidsmaatregelen voor ouders in een financieel kwetsbare positie, vooral voor jonge alleenstaande ouders, die nodig zijn om de sociaaleconomische ongelijkheid later in de levensloop te laten afnemen.

Dat een levensloopperspectief ook in het onderwijs zeer relevant is, tonen *Timo Van Canegem*, *Mieke Van Houtte* en *Jannick Demanet*. Ongeveer een op de vijf Vlaamse leerlingen blijft minstens eenmaal zitten in het primaire en/of secundaire onderwijs. Zittenblijven wordt vaak beschouwd als een manier om de schoolprestaties van leerlingen in moeilijkheden te verbeteren. Nochtans blijkt het weinig effectief en heeft het ook schadelijke neveneffecten. Zo hebben leerlingen die blijven zitten een lager academisch zelfconcept, een lagere schoolverbondenheid en meer kans om gepest te worden. Zittenblijvers kiezen ook minder vaak voor een opleiding in het hoger onderwijs. Leerlingen met een kwetsbare socio-economische status en leerlingen met een migra-

tieachtergrond hebben een hogere kans om te blijven zitten. Zo worden die al kwetsbare groepen nog meer getroffen.

Ook in het levensdomein 'gezondheid' is een blik op de lange termijn verhelderend. *Lore Van Herreweghe* en *Wim van Lancker* onderzoeken de associatie tussen armoede en depressie bij 65-plussers in dertien Europese landen aan de hand van de *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe* (SHARE) over een tijdspanne van meer dan vijftien jaar (2006-2022). Longitudinaal onderzoek is nodig om het verband tussen inkomen en depressie te ontrafelen. Leiden financiële moeilijkheden tot een slechtere mentale gezondheid of voorspelt een slechte mentale gezondheid financiële problemen? De auteurs vinden bewijzen voor de beide richtingen van het verband. Zo stellen ze vast dat respondenten die starten met hun financiële situatie als moeilijk te ervaren (subjectieve armoede) een verhoogde kans hebben op depressie (dat verband vinden ze niet voor objectieve armoede). Omgekeerd verkleinen zowel transities uit objectieve als subjectieve armoede de kans op depressie. Kijken ze naar de effecten van transities naar depressie, dan blijkt er een verhoogde kans op zowel objectieve als subjectieve armoede. Armoede en mentale gezondheid dienen dus op een geïntegreerde manier aangepakt te worden.

Emma Moormann kijkt met een filosofische bril naar de epigenetica (de biologische studie van mechanismes die op overerfbare wijze beïnvloeden hoe en wanneer genen tot uitdrukking komen). Epigenetische mechanismen worden beschouwd als een belangrijke link tussen onze levensstijl en omgeving enerzijds en onze fysieke en mentale gezondheid anderzijds, stelt Moormann. Een voorbeeld is de impact van wonen in de buurt van de Umicorefabriek in Hoboken, waar de uitstoot van metalen als lood, cadmium en arseen al tientallen jaren bijdraagt aan gezondheidsproblemen van kinderen in de wijk. Sommige epigenetische markers of veranderingen die zich tijdens een mensenleven voordoen, kunnen worden doorgegeven aan de volgende generaties. Moormann besluit onder meer dat onze epigenetische gezondheid niet alleen een individuele verantwoordelijkheid is, maar ook een collectieve.

Drie bijdragen in dit Jaarboek focussen op het levensdomein 'wonen'.

In Vlaanderen wordt een op de vijf kinderen tussen 0 en 17 jaar geconfronteerd met een vorm van woningdeprivatie. *Hilde Maelstaf* en *Katleen van den Broek* wijzen in hun hoofdstuk op de positieve gevolgen van de verbetering van de woonkwaliteit voor kinderen. Het kan namelijk bijdragen tot betere kansen op een goede gezondheid, sociale inclusie en welbevinden en zo de onderwijskansen en het toekomstige welbevinden vergroten. Maar het huidige beleid om verbetering van de woningkwaliteit mogelijk te maken voor gezinnen in een kwetsbare situatie kent een aantal beperkingen, zoals een grote *non-take up*. De auteurs onderzoeken de impact van 'Gent Knapt Op', een project gericht op woningkwaliteitsverbetering van noodeigenaars. Deelnemers kregen naast een renovatiebudget (dat pas moet worden terugbetaald bij verandering van eigenaar) ook technische en sociale begeleiding. De auteurs bevroegen zowel de eigenaars als hun kinderen en stelden positieve resultaten vast. Investeren in dat soort projecten kan gezien worden als een investering in de toekomst van kinderen van noodeigenaars.

Ariane Vanbellinghen, *Eva Severens*, *Ann Petermans*, *Liesbeth De Donder* en *An-Sofie Smetcoren* benadrukken de noodzaak van de toepassing van een levensloopperspectief op wonen. In hun bijdrage staat het *housing pathway framework* van Clapham centraal, dat focust op de woonpaden van mensen. De auteurs willen inzicht krijgen in de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen. Via levensloopinterviews werden vijftien financieel kwetsbare 60-plussers gevraagd om na te denken over hun woonervaringen tijdens het leven en de betekenis die ze hechten aan verschillende aspecten van hun woonomgeving. Het blijkt dat hun woonpaden gekenmerkt worden door frequente en onvrijwillige verhuisbewegingen. Minder kwaliteitsvolle woningen zijn een rode draad in het woonverhaal van verschillende deelnemers. Vaak hebben diverse levensgebeurtenissen een significante invloed op het woonverhaal. Het levensdomein 'wonen' is sterk verweven met andere levensdomeinen. De auteurs plaatsen kritische bedenkingen bij het huidige discours van 'vroeger nadenken over later', want niet iedereen heeft de mogelijkheid om keuzes te maken in lijn met de eigen noden en behoeften.

Sofie Vermeiren, *Sara Suykens*, *Greet Mendonck* en *Pieter Cools* focussen op de ruimere woonomgeving en het concept van *age-friendly cities*: ouderenvriendelijke steden en gemeenten die inclusief zijn voor ouderen. Met het onderzoeksproject *Age-Friendly Cities* gingen de auteurs aan de slag in de Antwerpse districten Hoboken en Borgerhout. Dat moet leiden tot een beleid dat beter tegemoetkomt aan de noden die oudere bewoners zelf als prioritair naar voren schuiven. De onderzoekers gingen op participatieve wijze aan de slag met de doelgroep, die werd ingeschakeld in verschillende fasen van het onderzoek. Aan de hand van vragenlijsten, focusgroepen en knelpuntwandelingen vormden ze zich een beeld van de situatie. Mobiliteit en de toegankelijkheid van de publieke ruimte kwamen als belangrijke thema's naar voren. De auteurs reflecteren voornamelijk op het proces dat werd doorlopen en over de vraag hoe de betrokkenheid van verschillende subgroepen kan worden verbeterd. De resultaten zullen worden samengebracht in een lokale scorekaart voor ouderenvriendelijkheid betreffende mobiliteit en publieke ruimte (de *SilverScore*).

De focus van de twee laatstgenoemde bijdragen lag, behalve op wonen en de ruimere woonomgeving, op ouderen. In dit Jaarboek zoomen we in op twee andere groepen voor wie het hanteren van een levensloopperspectief inzichtelijk kan zijn.

Leen Vandevelde, *Louis Favril*, *Peter Raeymaeckers* en *Dorien Brosens* onderzoeken de armoedesituatie van mensen met detentie-ervaring vanuit een multidimensionale benadering op armoede en vanuit een levensloopperspectief. Re-integratie na een gevangenisverblijf kan niet los gezien worden van het leven voorafgaand aan detentie. De auteurs brengen de noden van mensen in detentie in kaart via een combinatie van kwantitatieve data (een enquête in vijftien Vlaamse en Brusselse gevangenissen bij 777 respondenten) en een kwalitatieve aanpak (op basis van veertien levensverhaalinterviews met personen die (ooit) een lange gevangenisstraf opgelegd kregen). Er blijkt een grote onderlinge verwevenheid tussen de noden in het leven voor detentie op verschillende levensdomeinen. Wie de gevangenis binnenkomt, behoort vaak tot een kwetsbare populatie. De al aanwezige problemen en noden worden versterkt door het gevangenisverblijf, waardoor een vicieuze cirkel van armoede ontstaat. Hulp- en dienstverlening en een steunend sociaal netwerk zijn cruciaal, maar niet altijd vanzelfsprekend.

In het laatste hoofdstuk van het themadeel analyseren *Pascal Debruyne*, *Sylvie van Dam* en *Kaat Van Acker* de trajecten van gezinnen zonder wettig verblijf vanuit een levensloopbenadering. Die benadering helpt om de zogenaamde 'keuzes' die mensen maken in relatie tot de bredere context, de samenleving en politiek te analyseren, en te begrijpen hoe de relatie tussen *agency* en structuur verandert doorheen de tijd in de stappen die mensen ondernemen. Op basis van kwalitatief onderzoek brengen ze de trajecten van zeven alleenstaande moeders in kaart. Ze identificeren vier belangrijke kantelmomenten: zwangerschap, het op gang komen van een 'verlieskaravaan', het vorm geven aan sociaal en politiek burgerschap, en uiteindelijk het verkrijgen van verblijfspapieren.

5.2 Hoofdstukken in het algemene deel

Zoals elk jaar nemen we ook een aantal recente onderzoeken naar armoede en ongelijkheid op in het Jaarboek.

Starten doen we met een hoofdstuk dat inzicht biedt in armoede elders in de wereld. *Tuur Ghys* neemt de kredietoplichting in Mexico onder de loep. Aan de hand van exploratieve participerende observatie en 35 semistructurele interviews in de deelstaat Nuevo León onderzocht hij het functioneren van wanpraktijken op de informele leningenmarkt. In sommige gevallen gingen mensen informeel lenen tegen interestvoeten hoger dan wettelijk toegelaten; vaker gebeurde het dat voorschotten ontvreemd werden. Ghys reflecteert in het hoofdstuk over de 'semistructurele' oorzaken van armoede, waarin structurele factoren en het handelen van individuen samenkomen.

Op het vlak van inkomensarmoede biedt het hoofdstuk van *Eef Gijbels*, *Julie Vinck* en *Wim Van Lancker* een aantal belangrijke inzichten. Het armoederisico van kinderen met een handicap blijkt te worden onderschat wanneer de indicator om armoede te meten louter gebaseerd is op inkomen. Het is belangrijk om ook rekening te houden met de kosten van die gezinnen. De auteurs vertrekken van een behoeftegerichte benadering, waarbij ze referentiebudgetten ontwikkelen voor vier hypothetische gezinnen met een zevenjarig kind met een handicap in Vlaanderen. Dat zijn geprijsde korven van goederen en diensten die weergeven welk inkomen gezinnen minimaal nodig hebben om op een menswaardige manier te kunnen deelnemen aan de samenleving. De minimale kosten voor kinderen met een handicap zijn 1,7 tot 2,5 keer hoger dan de kosten voor een kind zonder handicap. De op inkomens gebaseerde armoedegrenzen liggen bovendien veel lager dan het inkomen dat die gezinnen minimaal nodig hebben.

Esmée Vanpoucke, *Julie Janssens* en *Sarah Marchal* onderzoeken de profielen en de kwetsbaarheid van personen in atypische arbeidsvormen. Ze vertrekken van de juridische classificatie van Ramlot, die twintig verschillende wettelijke vormen onderscheidde die afwijken van de standaardwerkvorm (een voltijds contract van onbepaalde duur). De auteurs gaan eerst na in hoeverre de verschillende arbeidsvormen en kenmerken geïdentificeerd kunnen worden in twee relevante surveys, de Enquête naar Arbeidskrachten (EAK) en de *Statistics on Income and Living Conditions* (SILC). In de rest van de analyse groeperen ze de werkvormen in vier categorieën (deeltijdse arbeid, arbeid tussen drie

partijen, tijdelijke arbeid en arbeidsrelaties zonder wettelijke ondergeschiktheid). Ze maken een profielschets van de werkenden in deze niet-standaardwerkvormen en beschrijven hun kwetsbaarheid op het vlak van gezondheidsproblemen, risico op armoede en sociale uitsluiting, materiële deprivatie, subjectieve armoede, inkomensarmoede en financiële kwetsbaarheid. De resultaten tonen een hogere kwetsbaarheid onder niet-standaardwerkenden, maar leren ook dat er binnen de verschillende vormen van niet-standaardwerk een grote variatie bestaat.

Karen Hermans en *Sarah Marchal* stellen vast dat voedselhulp meer geïnstitutionaliseerd is geraakt in ontwikkelde welvaartsstaten zoals België. Daarvoor zien ze drie oorzaken: een armoedebestrijdingsargument, een ecologische en een paternalistische drijfveer. In hun hoofdstuk proberen ze de waarde van de voedselhulpsector in België te becijferen op basis van verschillende waarderingsmethoden. Ze doen dat achtereenvolgens door rekening te houden met de productiekost, de marktwaarde en de waarde voor de ontvanger. De toepassing van die verschillende waarderingsmethoden toont duidelijk aan hoe omvangrijk liefdadigheidshulp is. De auteurs geven een aantal kritische kanttekeningen mee.

In het laatste hoofdstuk van het algemene deel bespreekt *Vanessa Joosen* een aantal motieven die verklaren waarom armoede zo vaak als thema voorkomt in de jeugdliteratuur. Jeugdboeken spelen een belangrijke didactische rol in het overbrengen van kennis en waarden, mikken op leesplezier en hebben door hun aandacht voor taal en beeld ook een esthetische waarde. Aan de hand van een aantal sprekende voorbeelden uit de geschiedenis van de jeugdliteratuur biedt Joosen inzicht in de manier waarop het thema armoede uitgewerkt wordt. Het vormt een interessante aanzet voor vervolgonderzoek naar dat topic.

Referenties

Alwin, D. F. (2012). Integrating varieties of life course concepts. *The Journals of Gerontology, Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, *67*(2), 206-220.

Bane, M. J., & Ellwood, D. T. (1986). Slipping into and out of poverty: The dynamics of spells. *The Journal of Human Resources*, *21*, 1-23.

Bavaro, M., Carranza, R., & Nolan, B. (2023). *Intergenerational poverty persistence in Europe-Is there a 'Great Gatsby Curve' for poverty?* INET Oxford Working Paper No. 2023-22.

Bolger, N., & Laurenceau, J.-P. (2013). *Intensive longitudinal methods: An introduction to diary and experience sampling research.* Guilford Press.

Clarke, C., Bonnet, J., Flores, M., & Thévenon, O. (2023). What are the economic costs of childhood socio-economic disadvantage? Evidence from a pathway analysis for 27 European countries. *The Journal of Economic Inequality*, *22*, 473-494.

Dannefer, D. (2003). Cumulative advantage/disadvantage and the life course: Cross-fertilizing age and social science theory. *The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, *58*, S327-S337.

Dannefer, D. (2020). Systemic and Reflexive: Foundations of Cumulative Dis/Advantage and Life-Course Processes. *The journals of gerontology, Series B, Psychological sciences and social sciences*, *75*(6), 1249-1263.

Deboosere, P. (2023). Een demografische kijk op de veroudering van de bevolking. In J. Vranken, P. De Decker, D. Verté, & R. Crivit (Reds.), *Ongehoord en ongezien. Hoe Vlaanderen vergrijst.* Gompel&Svacina.

Deleeck, H., Huybrechs, J., & Cantillon, B. (1983). *Het Matteüseffect. De ongelijke verdeling van de overheidsuitgaven in België*. Kluwer.

Dewilde, C. (2002). De impact van life events op sociale uitsluiting en armoede. In J. Vranken, K. De Boyser, D. Geldof, & G. Van Menxel (Reds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2002*. Acco.

Dewilde, C. (2003). A life-course perspective on social exclusion and poverty. *The British Journal of Sociology, 54*(1), 109-128.

Dewilde, C. (2004). *Vormen en trajecten van armoede in het Belgische en Britse welvaartsregime. Multidimensionele armoededynamieken bestudeerd vanuit de sociologie van de levensloop.* Doctoraatsverhandeling, Universiteit Antwerpen.

Dewilde, C. (2024). The intergenerational transmission of financial disadvantage across Europe. *Social Policy & Administration*, 1-24. https://doi.org/10.1111/spol.13073

DiPrete, T. A., & Eirich, G. M. (2006). Cumulative advantage as a mechanism for inequality: A review of theoretical and empirical developments. *Annual Review of Sociology, 32*, 271-297.

Easterlin, R. (1987). *Birth and fortune: The impact of numbers on personal welfare*. University of Chicago Press.

Elder, G. H. (1974). *Children of the Great Depression: Social change in life experience*. University of Chicago Press.

Elder, G. H. (1994). Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly, 57*(1), 4-15.

European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. (2023). *The future of social protection and of the welfare state in the EU*. Publications Office of the European Union.

Eurostat. (2024a). *Population structure indicators at national level*. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_pjanind__custom_10526885/default/table?lang=en

Eurostat. (2024b). *Population structure and ageing*. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing#Past_and_future_population_ageing_trends_in_the_EU

Farah, M. J., Shera, D. M., Savage, J. H., Betancourt, L., Giannetta, J. M., Brodsky, N. L., Malmud, E. K., & Hurt, H. (2006). Childhood poverty: Specific associations with neurocognitive development. *Brain Research, 1110*, 166-174.

Ferraro, K. F., & Shippee, T. P. (2009). Aging and cumulative inequality: How does inequality get under the skin? *The Gerontologist, 49*(3), 333-343.

Ferraro, K., Shippee, T., & Schafer, M. (2009). Cumulative inequality theory for research on aging and the life course. *Handbook of Theories of Aging* (pp. 413–433). Springer Publishing Company.

Gazareth, P., Iglesias, K., Crettaz, E., & Suter, C. (2022). Between social structure inertia and changing biographies: Trajectories of material deprivation in Switzerland. In R. Tillmann, M. Voorpostel, & P. Farago (Eds.), *Social dynamics in Swiss society. Empirical studies based on the Swiss Household Panel. Life Course Research and Social Policies*, 9, SpringerOpen.

Goossens, L., & Beersmans, H. (2023). Wrikken aan wonen (voor ouderen) 2.0. Naar een moonshot-woonbeleid met donutambities. In J. Vranken, P. De Decker, D. Verté, & R. Crivit (Reds.), *Ongehoord en ongezien. Hoe Vlaanderen vergrijst.* Gompel&Svacina.

Heeb, J.-L., & Gutjahr, E. (2012). Are there patterns of poverty trajectories? The dynamics of deprivation between classes, individualism, and cumulative disadvantage. S*wiss Journal of Sociology, 38*(2), 267-290.

Kishiyama, M., Boyce, W., Jimenez, A., Perry, L., & Knight, R. (2009). Socioeconomic disparities affect prefrontal function in children. *Journal of Cognitive Neuroscience, 21*(6), 1106-1115.

Kuypers, S., & Marx, I. (2022). Armoederisico in België en Europa: het effect van vermogens en schulden. In J. Coene, T. Ghys, B. Hubeau, S. Marchal, P. Raeymaeckers, R. Remmen, W. Vandenhole, G. Van Hecken, & L. Van Praag (Reds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2022*. Acco.

Marchal, S., Storms, B., Cantillon, B., Delanghe, H., Frederickx, M., Lemmens, A., Neelen, W., & Penne, T. (2022). *Onderzoek naar de haalbaarheid van het ontwikkelen en het gebruik van een bijkomende indicator om armoede te monitoren op Vlaams niveau*. Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. Geraadpleegd via https://repository.uantwerpen.be/docman/irua/1ec4b5/193316.pdf

Merton, R. K. (1968). The Matthew effect in science: The reward and communication system of science are considered. *Science, 199*, 56-63.

Newman, B.M., & Newman, P.R. (2020). Chapter 12-Social role and life course theories. In B.M. Newman, & P.R. Newman (Eds.), *Theories of adolescent development* (pp. 337-362). Academic Press.

Noens, P., & Ramaekers, S. (Eds.) (2024). Strijdschrift de eerste 1000 dagen. *Systeemtheoretisch Bulletin, 42*(1).

O'Rand, A. M. (1996). The precious and the precocious: Understanding cumulative disadvantage and cumulative advantage over the life course. *Gerontologist, 36*, 230-238.

Robben, L., Van den Heede, A., & Van Lancker, W. (2018). *De lage middenklasse in België*. Centrum voor Sociologisch Onderzoek.

Roseboom, T., de Rooij, S., & Painter, R. (2006). The Dutch famine and its long-term consequences for adult health. *Early Human Development, 82*(8), 485-491.

Statbel. (2023). *Armoederisico's in 2021*. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/nieuws/armoederisicos-2021

Statbel. (2024). *Meer dan 2,1 miljoen Belgen lopen risico op armoede of sociale uitsluiting*. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/themas/huishoudens/armoede-en-levensomstandigheden/risico-op-armoede-sociale-uitsluiting

Thévenot, C., Minty, P., Willen, A., & Freré, C. (2012). Social trends and dynamics of poverty and exclusion. In European Commission (Ed.), *Employment and social development in Europe 2012*. European Union.

UK Data Service. (2015). *Analysing change over time: Repeated cross sectional and longitudinal survey data*. Geraadpleegd via https://dam.ukdataservice.ac.uk/media/455362/changeovertime.pdf

Van Haarlem, A., Coene, J., & Thévenot, C. (2013). Armoede vanuit een dynamisch perspectief. In D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem, & P. Raeymaeckers (Reds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2013* (pp. 67-84). Acco.

Van Lancker, W. (2024). *Armoede en de lage middenklasse in België en Vlaanderen: een actualisering*. KU Leuven.

Van Lancker, W., & Vinck, J. (2019). The consequences of growing up poor. In B. Greve (Ed.), *Routledge International Handbook of Poverty* (pp. 96-106). Routledge.

Van Vliet, O., Caminada, K., Goudswaard, K., & Wang, J. (2020). Poverty reduction among older people through pensions: A comparative analysis. In B. Greve (Ed.), *Routledge International Handbook of Poverty* (pp. 363-375). Routledge.

Vauhkonen, T., Kallio, J., Kauppinen, T. M., & Erola, J. (2017). Intergenerational accumulation of social disadvantages across generations in young adulthood. *Research in Social Stratification and Mobility, 48*, 42-52.

Visser, S. S., Edzes, A., Merx, E., & van Lanen, S. (2022). "It all starts with family": Mechanisms of intergenerational poverty in the Veenkoloniën, the Netherlands. *Journal of Poverty, 26*(6), 520-548.

Vos, S., Van den Bergh, B., Roels, H. A., Martens, D., Kindermans, H., & Nawrot, T. S. (2023). Maternale veerkracht en sociale ongelijkheid tijdens de perinatale periode: invloed van onderliggende biologische mechanismen. *Tijdschrift voor Geneeskunde en Gezondheidszorg (TvGG), 2*, 1-13.

Vranken, J. (2023). Armoede en ouderen. In J. Vranken, P. De Decker, D. Verté, & R. Crivit (Reds.), *Ongehoord en ongezien. Hoe Vlaanderen vergrijst*. Gompel&Svacina.

Noten

1. De gemodificeerde OESO-equivalentieschaal kent een gewicht van 1 toe aan de eerste volwassene in een gezin; iedere bijkomende volwassene krijgt een gewicht van 0,5 en ieder kind jonger dan 14 jaar krijgt een gewicht van 0,3.
2. Personen op beroepsactieve leeftijd zijn personen van 18 tot 64 jaar, uitgezonderd studenten tussen 18 en 24 jaar, personen die zichzelf als gepensioneerd beschouwen of die een pensioen ontvangen (behalve wie een overlevingspensioen ontvangt), en personen van 60 tot 64 jaar die inactief zijn en in een huishouden wonen waar het hoofdinkomen uit pensioenen bestaat.
3. De SILC-enquête werd in 2019 grondig hervormd. Sindsdien werkt men onder andere met een zesjarig panel.

DEEL I

EEN LEVENSLOOP-PERSPECTIEF OP ARMOEDE

In het themadeel van dit Jaarboek Armoede en Ongelijkheid hanteren we een levensloopperspectief op armoede. Armoede en ongelijkheid kunnen zich op elk moment van de levensloop manifesteren en verschillende levensfasen zijn met elkaar verweven.

In **hoofdstuk 1** geeft Liesbeth De Donder uitleg bij vaak voorkomende concepten uit het levenslooponderzoek en bespreekt ze een aantal theoretische perspectieven op de levensloop.

Hoofdstuk 2 van Anna Mergoni en Ides Nicaise becijfert de mobiliteit in en uit armoede op basis van longitudinale data-analyse.

Caroline Dewilde analyseert in **hoofdstuk 3** de intergenerationele overdracht van armoede van ouders op hun kinderen.

Veerle Audenaert, Kristien Nys en Joost Bronselaer onderzoeken in **hoofdstuk 4** of en hoe gezinsvorming en -ontbinding samenhangen met financiële kwetsbaarheid.

In **hoofdstuk 5** bestuderen Timo Van Canegem, Mieke Van Houtte en Jannick Demanet de impact van zittenblijven in het secundair onderwijs.

In **hoofdstuk 6** bestuderen Lore Van Herreweghe en Wim Van Lancker de associatie tussen armoede en depressie bij 65-plussers in dertien Europese landen.

Emma Moorman biedt in **hoofdstuk 7** een filosofische kijk op epigenetica.

Hoofdstuk 8, van Hilde Maelstaf en Katleen van den Broek, gaat de impact na van *Gent knapt op*, een project gericht op woningkwaliteitsverbetering van noodeigenaars in Gent.

Ariane Vanbellinghen, Eva Severens, Ann Petermans, Liesbeth De Donder en An-Sofie Smetcoren belichten in **hoofdstuk 9** de diverse woonpaden van financieel kwetsbare ouderen.

In **hoofdstuk 10** staan Sofie Vermeiren, Sara Suykens, Greet Mendonck en Pieter Cools stil bij het concept *age-friendly cities* op basis van een participatief onderzoek in Hoboken en Borgerhout.

In **hoofdstuk 11** onderzoeken Leen Vandevelde, Louis Favril, Peter Raeymaeckers en Dorien Brosens de armoedesituatie van mensen met detentie-ervaring.

Tot slot nemen Pascal Debruyne, Sylvie van Dam en Kaat Van Acker in **hoofdstuk 12** de trajecten van gezinnen zonder wettig verblijf onder de loep vanuit een levensloopbenadering.

Hoofdstuk 1.

Theoretische perspectieven op de levensloop

Concepten en modellen

Liesbeth De Donder

Om situaties of fenomenen in het heden te begrijpen, helpt het om naar het verleden te kijken. Dat is een ervaring die de meesten onder ons delen en die aan de basis ligt van het levensloopperspectief. Dat wetenschappelijke perspectief – waarin we meerdere theoretische benaderingen aantreffen – helpt ons te begrijpen hoe ons gedrag en onze gevoelens vorm krijgen en evolueren tijdens de levensloop, en hoe eerdere gebeurtenissen veranderingen kunnen veroorzaken in het latere leven. Het gaat daarbij niet alleen om persoonlijke gebeurtenissen, maar ook om de maatschappelijke context waarin je bent opgegroeid en vandaag leeft, denkt en handelt.

In dit hoofdstuk willen we inzicht geven in de verschillende theoretische lagen en concepten van dat levensloopperspectief, om zo een scherper inzicht te krijgen in onderzoeksresultaten over en praktijkervaringen met/van mensen in de marge van de samenleving genuanceerder te kunnen interpreteren en begrijpen. De theoretische kaders en de concepten van dat perspectief helpen ons om verbindingen tussen de gebeurtenissen in de individuele levensloop te identificeren en te verbinden met maatschappelijke factoren die bijdragen tot het bestaan en het voortbestaan van armoede en ongelijkheid. Vooral het feit dat ze de relaties tussen het micro-, meso- en macroniveau van leven in armoede en uitsluiting verhelderen, vormt een belangrijke bijdrage tot onze kennis.

Om te beginnen lichten we enkele concepten toe die de bouwstenen vormen van levensloopperspectieven. Daarna gaan we in op de verschillende modellen waarin het levensloopperspectief wordt gegoten. In het hoofdstuk verweven we die concepten en theoretische beschouwingen met fragmenten uit de meer dan honderd levensverhalen die onze onderzoeksgroep ondertussen verzamelde, in het kader van levensloopondezoek naar sociale uitsluiting, eenzaamheid, kinderloosheid, maatschappelijke participatie en huisvesting bij ouderen. Die fragmenten (die je herkent aan de inspringende tekst) dienen als illustratie bij de theorieën en helpen om er greep op te krijgen. Zelf doe ik veel onderzoek naar ouderen en ouder worden vanuit een sociaal perspectief. Daarom zal dit hoofdstuk vooral putten uit literatuur en inzichten uit de levensloopsociologie en gerontologie.

1. Concepten levensloop

Words matter. Daarom willen we beginnen we met een vergelijking tussen de verschillende levensloopconcepten die in omloop zijn (zie tabel 1).

Tabel 1. Overzicht kernconcepten uit levensloopondersoek.

Life stage: een specifieke, afgebakende, vaak leeftijdgerelateerde periode, gekenmerkt door unieke uitdagingen en rollen. ***Life cycle***: een biologisch en chronologisch proces van opeenvolgende fasen in het leven; de sequentie van de fases ligt vast. ***Life span***: de periode van geboorte tot dood; een multidimensionaal en dynamisch proces dat zowel groei als verlies omvat. ***Life course***: een opeenvolging van gebeurtenissen en rollen die het individu in de loop van de tijd opneemt; het resultaat van institutionele en sociale structurele krachten.	**Gebeurtenissen (*life events*)**: concrete momenten, discrete events; ze kunnen sociaal geconstrueerd zijn, of plaatsvinden door persoonlijke of globale omstandigheden. **Transities (*life transitions*)**: langere periodes voor en na gebeurtenissen die een verandering aangeven, ze omvatten verschillende stappen en gebeurtenissen. **Trajecten (*life trajectories*)**: loopbanen of levenspaden binnen verschillende domeinen zoals onderwijs, arbeid, financiën en gezondheid; de opeenvolging van rollen, ervaringen en gebeurtenissen die iemand meemaakt tijdens het hele leven. **Kantelmomenten (*turning points*)**: belangrijke gebeurtenissen die iemands levenspad significant kunnen veranderen.

1.1 Life stage, life cycle, life span, life course

Waar we in het Nederlands eigenlijk heel vaak gewoon 'levensloop' als een algemeen concept gebruiken, zijn er in het Engels heel wat nuances. Zo is er een onderscheid tussen *life stage*, *life cycle*, *life span* en *life course*. Alwin (2021) geeft in zijn artikel *Integrating Varieties of Life Course Concepts* een interessante uiteenzetting van hoe die verschillende termen gebruikt worden om verschillende aspecten van de levensloop te beschrijven. De termen worden vaak door elkaar gebruikt, maar hebben specifieke betekenissen en toepassingen. *Life stages* verwijzen naar specifieke, afgebakende, vaak aan de leeftijd gerelateerde perioden binnen het leven van een persoon, elk gekenmerkt door unieke uitdagingen en rollen. De klassieke levensfasen zijn jeugd, adolescentie, volwassenheid en ouderdom. Een specifieke invulling van *life stages* zijn de vaak geciteerde *stages of psychosocial development* van Erikson, die vaak worden gebruikt in de psychologie en de biologie, waar elke levensfase wordt gezien als een periode met specifieke psychologische en fysieke kenmerken. De *life cycle* bouwt daarop verder en ziet die fasen (i.e. de *life stages*) niet zozeer als aparte stappen, maar beschouwt ze als een biologisch en een chronologisch proces van opeenvolgende fasen in het leven van een organisme. Het beschrijft als het ware een natuurlijke progressie van het leven, van geboorte tot voortplanting, en uiteindelijk de dood. Alwin (2021) noemt het een "vaste volgorde van onomkeerbare fasen". De term *life span* omvat dan weer de hele periode van geboorte tot dood en beschrijft niet alleen hoelang iemand leeft, maar ook de door-

lopende ontwikkelingen die tijdens dat leven plaatsvinden, vanaf de kindertijd tot aan de volwassenheid en ouderdom. Het concept gaat verder dan alleen het 'ouder worden' en betreft de continue evolutie van een individu op meerdere niveaus. Het is een multidimensionaal en dynamisch proces, dat zowel groei als verlies omvat. Volgens de *life span*-benadering zijn ontwikkeling en veroudering dan ook een levenslang proces.

Die drie begrippen komen vaak voor in de biologie en de psychologie en vertrekken sterk vanuit individuele processen, ervaringen en uitdagingen. Het gaat kortom om een individuele benadering van 'levensloop'. Vanuit de sociale wetenschappen komt op die begrippen wel wat kritiek. Meer bepaald zijn de *life stages* niet zozeer (alleen) biologische of psychologische veranderingen in de persoon, maar eigenlijk impliceren ze sociaal-geconstrueerde, leeftijdsnormatieve fases. Binnen de sociale wetenschappen zal daarom het concept *life course* gebruikt worden om betekenis te geven aan een opeenvolging van sociaal bepaalde gebeurtenissen en rollen die het individu in de loop van de tijd opneemt. Het verschilt van het concept *life cycle* doordat het ruimte laat voor veel verschillende gebeurtenissen en rollen die niet noodzakelijk in een bepaalde volgorde verlopen (Elder, 1974). Levy en Bühlmann (2016, p. 30) stellen voor om "levenslopen te definiëren als de bewegingen van mensen door de sociale ruimte". Binnen de levensloopsociologie willen we dan ook de evolutie van levenslopen in de eerste plaats begrijpen als het resultaat van institutionele regulering en sociale structurele krachten (Alwin, 2021). Dat maakt de benadering ook nuttig voor zowel beleidsanalyse als voor beleidsontwikkeling (Marshall, 2009, p. 588):

> *The full conceptual tool kit of the life course perspective can be employed to understand social policy, it can also be used to fashion social policy. If it does so, public policy will attend more to early intervention in light of its understanding of cumulative advantage and disadvantage, it will recognize the importance of viewing individuals in their family and broader social networks as these change over time, and it will recognize the importance of history in providing and in constraining options for people and the consequent necessity to frame policy in light of the ways in which different cohorts or generations experience history in different ways.*

1.2 Levensgebeurtenissen, transities, kantelmomenten en trajecten

Het is interessant om de levensloop te bekijken vanuit vier centrale concepten: gebeurtenissen (*life events*), transities (*life transitions*), trajecten (*life trajectories*) en kantelmomenten (*turning points*).

Gebeurtenissen in de levensloop zijn belangrijke momenten die vaak duidelijke veranderingen in rollen, verwachtingen of verantwoordelijkheden met zich meebrengen. Ze kunnen sociaal geconstrueerd zijn – zoals meerderjarig worden of met pensioen gaan –

of ze kunnen plaatsvinden door persoonlijke of globale omstandigheden – zoals een ouder verliezen of een economische recessie.

Levensgebeurtenissen markeren vaak transities. Waar levensgebeurtenissen begrepen kunnen worden als discrete gebeurtenissen die op een specifiek moment optreden en die korter van duur zijn, is een transitie een langer proces. Veel levensloopondezoek richt zich op levensgebeurtenissen omdat die vrij gemakkelijk te documenteren of te verzamelen zijn, ook in retrospectief. We kunnen levensloopkalenders invullen met de data waarop huwelijken, geboortes, verhuizingen of veranderingen van baan plaatsvonden. Die gebeurtenissen markeren vaak het 'objectieve' begin en/of het einde van een transitie, maar we moeten ze eigenlijk binnen langere periodes voor en na de gebeurtenis plaatsen (Settersen & Thogmartin, 2018). Een voorbeeld daarvan is het pensioen. Je kan dat als een levensgebeurtenis beschouwen: de exacte datum waarop iemand met pensioen gaat. Maar de pensionering kan je ook als een transitie beschouwen: een periode waarin men zich voorbereidt op het pensioen, waar men zowel op het werk als thuis naar de datum toeleeft, en waar men zich aanpast aan nieuwe rollen, een nieuwe tijdsindeling en nieuwe activiteiten na het pensioen. De transitie omvat niet alleen met pensioen gaan, maar ook de ontwikkeling van een nieuwe identiteit als 'gepensioneerde', het verlies en eventueel de opbouw van sociale netwerken, en nieuwe evenwichten zoeken in het eigen leven. Dat proces omvat verschillende stappen en gebeurtenissen en het tijdsbestek kan variëren afhankelijk van de persoon en de omstandigheden. Verschillende auteurs wijzen erop dat een transitie vaak geen geïsoleerde fase is, maar veelal voorkomt in een 'pakket van transities' (Settersten & Thogmartin, 2018). Zo is de transitie naar ouderdom niet één enkele transitie, maar een pakket van transities, op het vlak van werk, gezondheid, relaties … Transities zijn dus zelden op zichzelf staande ervaringen, maar komen in plaats daarvan vaak in bundels of kunnen beter begrepen worden in relatie tot andere transities. In die transities zijn overgangsrituelen belangrijk (denk aan een jubileum, een pensioenfeest, een diploma-uitreiking of een rijbewijs halen). Ze komen in veel culturen en religies voor (bv. de Quinceañera bij Latijns-Amerikaans culturen, de Bar en Bat mitswa bij Joden). Ze kunnen collectief gevierd worden (bv. een groot feest voor de hele familie en gemeenschap) of individueel (bv. een tattoo laten zetten).

Om het concept 'traject' uit te leggen, gebruiken Ferraro et al. (2009) het voorbeeld van de fysica. In de natuurkunde is een traject de vluchtcurve van een projectiel. Wanneer een object blijft vliegen, kunnen we dan ook op basis van de bekende baan (het verleden) een projectie van de curve (de toekomst) maken. Sommige levensloopondezoekers gebruiken de term 'loopbaan' of 'levenspad' in plaats van traject (Elder et al., 2003; Marshall, 2009). Trajecten verwijzen dus naar de langdurige paden of carrières die mensen volgen tijdens hun leven, die gekenmerkt worden door opeenvolgende gebeurtenissen en transities. Trajecten kunnen verschillende domeinen omvatten, zoals financiën, gezondheid of werk, en de studie ervan helpt ons om veranderingen en stabiliteit in individuele levens te begrijpen. Als levensloopondezoeker is het dan ook interessant om de loop van meerdere trajecten te onderzoeken op hun synchronie of asynchronie (bv. of eerst de focus op carrière en dan op kinderen ligt, of eerst op kinderen en dan op carrière, of ontwikkelen de beide tegelijkertijd). De vraag is dan: kunnen

we hun toekomst inschatten wanneer we de levensloop van mensen kennen? Natuurlijk kunnen krachten van buitenaf de toekomstige curve veranderen: ombuigen naar beneden of versnellen naar boven. Zo gaat het ook met de levensloop. Een curve kan lineair zijn (zoals in de natuurkunde), maar vaak (meestal) is een levensloop niet-lineair en bevat ze kantelmomenten of keerpunten (i.e. *turning points*): belangrijke gebeurtenissen die iemands levenspad significant kunnen veranderen (Renders & Faassen, 2017). Vaak denken we aan kantelmomenten of keerpunten als concrete, specifieke gebeurtenissen, zoals een overlijden, een scheiding of de start van een oorlog. Keerpunten hoeven echter geen dramatische of ongewone gebeurtenissen te zijn. Het is moeilijk te zien wat keerpunten zijn wanneer ze zich voordoen, omdat we ze pas na verloop van tijd als keerpunten herkennen, wanneer het duidelijk is dat er een verandering in het traject is gekomen. Onderzoek is vaak geïnteresseerd in die kantelmomenten. We willen begrijpen hoe bepaalde gebeurtenissen iemands leven écht kunnen veranderen, in plaats van alleen tijdelijk een andere richting op te sturen. Onderzoek naar kantelmomenten in druggebruik is daarvan een voorbeeld (Teruya & Hser, 2010): waarom stoppen mensen met druggebruik en waarom beginnen sommigen weer? Waarom zorgt dezelfde levensgebeurtenis (zoals je job verliezen of een kind krijgen) voor de ene persoon voor meer of minder druggebruik, maar niet voor de andere? Dat soort van inzichten helpen bij de ontwikkeling van betere behandelingen en manieren om drugsverslaving aan te pakken.

Elk van die concepten speelt een rol in het begrijpen van mensen en hun levensloop. De startvraag is dan ook hoe gebeurtenissen, transities en trajecten tijdens de levensloop kunnen bijdragen aan een begrip van de gelaagdheid van het leven en van ongelijkheid. De onderlinge afhankelijkheid en dynamiek tussen gebeurtenissen, transities en trajecten bieden een kader om de impact van zowel individuele keuzes als sociale krachten op de levensloop te begrijpen. Levensloopondezoekers zijn ervan overtuigd dat we ouderen en hun levenssituatie vandaag niet kunnen begrijpen zonder te kijken naar hun levensloop.

Levensloopondezoek kan ons helpen om antwoorden te vinden op grosso modo drie soorten vragen. (1) Hoe manifesteren bepaalde thema's zich tijdens de levensloop (bv. Hoe manifesteert eenzaamheid zich in de levensloopervaringen van ouderen in armoede?)? (2) Wat is het effect van bepaalde levensgebeurtenissen of transities op bepaalde uitkomsten in het latere leven (bv. Beïnvloedt jouw scheiding toen je 38 jaar was jouw eigen sociale netwerk op latere leeftijd?)? (3) De 'hoe'-vraag: hoe loopt dat effect? Gelijkaardige levensgebeurtenissen hebben immers niet hetzelfde effect op alle mensen. Onderzoek richt zich dan vooral op de mediërende en modererende factoren waarlangs eerdere leefomstandigheden en levensgebeurtenissen het toekomstige leven kunnen beïnvloeden. Bij welke groepen zal de levensgebeurtenis een effect hebben of niet (moderatie)? Via welke paden loopt het effect (mediatie)?

2. Theoretische perspectieven en modellen over de levensloop

2.1 Diversiteit en discontinuïteit in levenslopen

Denken in trajecten, transities en levensloopbanen zou de indruk kunnen wekken dat levenslopen heel geleidelijk en op een gestandaardiseerde manier vorm krijgen. In zijn korte artikel *L'illusion biographique* bekritiseert de Franse socioloog Pierre Bourdieu (1986) de gangbare opvatting dat een leven kan worden voorgesteld als een chronologisch, coherent en continu verhaal. Er wordt te vaak vanuit gegaan dat een leven een logische betekenis en richting heeft, alsof het een coherent geheel vormt dat kan worden verteld met een duidelijk begin en einde. Volgens Bourdieu is dat een illusie. Het echte leven is discontinu en vaak arbitrair. Bourdieu nodigt ons dan ook uit om verder te kijken dan eenvoudige narratieve structuren en te erkennen dat het leven minder gestructureerd en voorspelbaar is dan vaak wordt aangenomen.

Het leven is minder gestructureerd en voorspelbaar dan vaak wordt aangenomen.

Ook het onderscheid tussen de standaardbiografie (Martin Kohli) en de keuzebiografie (Ulrich Beck) is hier het vermelden waard. Waar de standaardbiografie in vroegere tijden het voorspelbare, lineaire levenspad vertegenwoordigde, benadrukt de keuzebiografie het veelvoud aan mogelijkheden en keuzes die mensen hebben. De kern van Kohli's (1986, 2007) denken over de standaardisatie van de levensloop draait om het idee dat levenslopen in de moderne samenleving steeds meer gestructureerd zijn rond chronologische leeftijd en betaalde arbeid. Hij beschrijft drie belangrijke processen: (1) chronologisatie, waarbij leeftijd bepalend is voor cruciale levensgebeurtenissen; (2) sequentialisatie, waarin levensfasen steeds strakker op elkaar volgen (opleiding, werk, pensioen); en (3) biografisering, waarbij individuen steeds meer verantwoordelijkheid krijgen toegeschreven voor hun eigen levensloop. Kohli benadrukt dat de standaardisatie van levenslopen een sociaal construct is en nauw verweven is met economische structuren, waarbij werk een centrale rol speelt in de vorming van die levenslopen. De standaardbiografie werd grotendeels bepaald door drie strikt afgebakende levensfases: jeugd en onderwijs, volwassen leven en werken, ouderdom en pensionering. Die biografie was heel gelijkaardig voor heel veel verschillende mensen. Als man: je ging naar school, begon te werken, trouwde, kreeg kinderen … Je levenspad lag vrijwel vast. Dat was niet alleen descriptief (zo *is* het), maar vaak ook prescriptief en normatief (zo *hoort het* te zijn).

De keuzebiografie – zoals geformuleerd door Ulrich Beck – wijst erop dat onze levenslopen vandaag veel flexibeler en non-lineair zijn (Beck & Beck-Gernsheim, 2002). Daarop zijn twee bedenkingen te formuleren. Vooreerst: die toenemende flexibiliteit geeft mensen niet alleen de kans om hun eigen biografie te ontwerpen, het wordt ook een verplichting. Je kan niet zozeer je eigen levensloop vormgeven, als wel 'je moet'. Keuzes

maken is voortdurend moeten kiezen. Maar kiezen voelt ook soms als verliezen. Omdat we nooit alle informatie hebben, onder tijdsdruk moeten beslissen en de risico's niet volledig beheersbaar zijn, gaat het gepaard met grote onzekerheid. Daarnaast is dat vermeende keuzepalet vaak beperkt voor mensen in armoede, die door sociale en economische factoren gedwongen worden tot keuzes maken, of keuzes niet kunnen maken. De keuzebiografie biedt voordelen aan hen die over voldoende middelen beschikken om van de keuzes te profiteren, terwijl sociaaleconomische kwetsbaarheid de opties vaak ernstig beperkt (Beck & Gernsheim, 2002).

2.2 Het levensloopmodel van Glen Elder

Glen Elder, een prominente figuur in het veld van levensloop-theorieën, -methoden en -onderzoek, leerde in 1961 aan de Universiteit van North Carolina onderzoek van het Institute of Human Development kennen dat hem introduceerde in de studie van 'mensen op de lange termijn'. Zij volgden geboortecohorten van inwoners van Californië tijdens hun hele leven. Hij vond dat de onderzoekers een essentieel element in het levensloopdenken negeerden: de sociale context. De levensloopbenadering van Elder plaatst mensen in relatie tot hun sociale netwerken, historische tijd en plaats. In de afgelopen vijftig jaar is zijn levensloopbenadering een basismodel geworden in sociologisch onderzoek.

Het levensloopmodel van Elder (1974, 1994) omvat vijf principes: (1) levensloopontwikkeling, (2) actorschap, (3) tijd en plaats, (4) timing, en (5) gelinkte levens (zie figuur 1).

Figuur 1. Het levensloopmodel van Elder (1974, 1994).

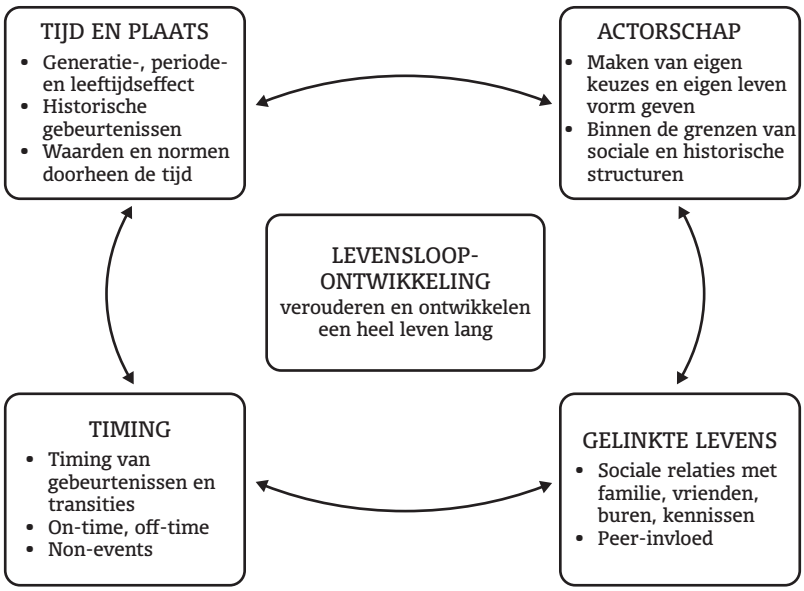

Het principe van levensloopontwikkeling (*life span development*) betekent kortweg dat verouderen en ontwikkeling levenslange processen zijn. Ontwikkeling stopt niet wanneer je 18 of 25 jaar oud bent. Mensen ontwikkelen, groeien en veranderen hun leven lang. Verouderen start niet wanneer je 65 jaar oud bent. Je wordt niet plots ouder(e) wanneer je 65 jaar bent.

Consequenties van levensgebeurtenissen en transities variëren afhankelijk van het moment waarop ze plaatsvinden in iemands leven. Zowel de timing (wanneer ze plaatsvinden) als de volgorde (in welke volgorde ze plaatsvinden) van levensgebeurtenissen en transities kunnen bepalend zijn voor de effecten die ze hebben op de verdere levensloop (Marshall, 2009). Zijn ze *on-time* of *off-time* (Neugarten et al., 1965)? Denk aan kinderen krijgen: wanneer je kinderen krijgt tussen de leeftijd van 25 en 35 jaar wordt dat (hier en nu) normatief als *on-time*, als 'normaal' beschouwd. Die leeftijd ligt in lijn met de sociale verwachtingen. Een kind krijgen wanneer je 16 of 44 jaar bent wordt dan weer als *off-time* gezien. Waar kinderen krijgen sowieso een belangrijke en impactvolle levensgebeurtenis is, speelt ook het moment waarop je een kind krijgt een rol. Wat betekent het dat je weduwe(naar) wordt wanneer je 50 jaar bent of wanneer je 80 jaar bent? Wat betekent dementie krijgen wanneer je 60 jaar bent of wanneer je 85 jaar bent? Wat betekent het om met pensioen te gaan wanneer je 56 jaar bent of wanneer je 67 jaar bent, en hoe beïnvloedt dat je financiële situatie en/of je relatie met je kleinkinderen?

Zowel de timing als de volgorde van levensgebeurtenissen en transities kunnen bepalend zijn voor de effecten die ze hebben op de verdere levensloop.

Bij timing gaat het niet alleen om de *on-time* of *off-time events*, maar ook om *non-events*: de gebeurtenissen die de maatschappij verwacht, maar die niet gebeurd zijn. Wat betekent het als je geen kinderen kreeg? Wat betekent het als je het ouderlijke huis nooit hebt verlaten? Wat betekent het als je geen diploma secundair onderwijs hebt behaald? Welke effecten hebben die *non-events* op de latere levensloop?

> Een vrouw van 81 jaar vertelde hoe ze samen met haar man haar hele leven lang voor kinderen van vrienden zorgde omdat ze zelf geen kinderen hadden. Het overlijden van haar man had een grote impact op haar eenzaamheidsgevoelens. "Het ergste is dat hij niet terugkomt, en dat ik er niets aan kan doen. Ik mis hem vooral omdat we geen kinderen hebben. Mijn kennissen zeggen: 'Als je kinderen zou hebben, zou je ze ook niet altijd zien'. Dat weet ik ook wel, maar toch heb je dan iemand op wie je altijd kan terugvallen." Tot vandaag blijft dat een moeilijk gegeven voor haar. "Ik ken wel wat mensen die mij helpen, maar dat geeft geen voldoening. Ze zijn geen vervanging voor de kinderen die ik niet heb, of voor mijn man. Dat voelt nog altijd als een verlies voor mij."

Het principe van gelinkte levens (*linked lives*) wijst er ons op dat een mensenleven is ingebed in sociale relaties met familie en vrienden. Wat er in het leven van iemand uit je sociale netwerk gebeurt, heeft dikwijls ook impact op jouw leven. Die sociale relaties kunnen zowel steun bieden als nieuwe verplichtingen introduceren. Hoezeer veran-

dert ouderschap niet alleen het leven van het individu, maar ook dat van de mensen rondom hen, zoals wanneer ouders grootouders worden? Over die gebeurtenis hebben grootouders zelf weinig controle, maar ze kan hun leven wel heel erg beïnvloeden. Het einde van een relatie kan zorgen voor financiële problemen en zorgt er misschien voor dat een volwassen kind terug bij de ouders gaat wonen, wat dan weer verregaande gevolgen heeft voor het leven van die ouders. Onze levens zijn diep verbonden door sociale netwerken van familie, vrienden en collega's, die allemaal onze eigen levensloop beïnvloeden.

Het principe van tijd en plaats (*time and location*) stelt dat individuele levens niet alleen door hun directe sociale omgeving worden gevormd, maar ook door de bredere historische, sociale en culturele context waarin ze zich bevinden. Historische gebeurtenissen zoals oorlogen of economische crisis zullen, direct of indirect, een effect hebben op iemands levensloop.

> Als tiener werd Martha (66 jaar) geconfronteerd met grensoverschrijdend gedrag. "In die tijd was dat onbespreekbaar. Niemand zou mij geloven. Ik werd daardoor heel gesloten." Toen ze ging studeren, bloeide ze open. "Buiten het gezin stappen, dat was een nieuw leven." In de periode erna woonde ze lang samen met vriendinnen en had ze af en toe een vriend. Toen ze 28 jaar was koos ze ervoor om opnieuw te gaan studeren. Op haar job ijverde ze daarna onder meer actief mee voor vrouwenrechten. "Arbeid en vrouwen, dat was de strijd toen. We hebben geijverd voor gelijke lonen. Ik wilde gaan werken voor onze goede maatschappij."
>
> Ouderen vertellen regelmatig over de manier waarop hun buurt veranderd is als gevolg van economische evoluties de voorbije jaren. "De wereld verandert. Er zijn minder winkels. Alles wat dichtbij was, is nu weg. Ik moet veel verder gaan."

Bij het denken over tijd en plaats maken we ook een onderscheid tussen het leeftijdseffect, het periode-effect en het cohorte-effect of generatie-effect. Elk van die termen helpt ons begrijpen hoe verschillende sociale en economische factoren invloed hebben op groepen mensen in verschillende stadia van hun leven, zeker ook in het kader van armoede en ongelijkheid.

Het cohorte- of generatie-effect beschrijft de ervaringen van een groep mensen die rond dezelfde tijd zijn geboren. Zij hebben soortgelijke belangrijke sociale, culturele en economische gebeurtenissen meegemaakt tijdens hun vormende jaren, wat hen unieke kenmerken of ervaringen geeft die hen onderscheiden van andere generaties. De babyboomgeneratie bijvoorbeeld, geboren in de periode na de Tweede Wereldoorlog, groeide op in een tijd van sterke economische groei en uitbreiding van sociale zekerheid. Daardoor hebben zij over het algemeen kunnen profiteren van betere banen en een stabieler pensioen dan latere generaties, zoals de millennials, die volwassen werden tijdens economische recessies en bezuinigingen op sociale uitgaven. Dat beïnvloedt de armoede- en ongelijkheidsniveaus tussen die generaties.

Een periode-effect beschrijft de impact van een belangrijke historische gebeurtenis of verandering die mensen beïnvloedt, ongeacht hun leeftijd of generatie, op een specifiek

moment in de tijd. Dat kan verwijzen naar economische, politieke of sociale veranderingen die een grote groep treft. Neem de invoering van een nieuw sociaal beleid, zoals een substantiële verhoging van het minimumloon of de implementatie van een universeel basisinkomen. Als zo'n beleid wordt ingevoerd, heeft dat een direct effect op de economische situatie van veel mensen, waardoor de armoederisico's verminderen en de inkomensongelijkheid kan afnemen. Een periode-effect is onafhankelijk van de specifieke leeftijd of generatie van mensen. Een ander voorbeeld is de COVID-19-pandemie met haar (tijdelijke) impact op de levenswijze van de hele bevolking. Daarbij willen we wel de nuance maken dat die impact kan verschillen tussen groepen en plekken. Zo was er een onevenredige impact van COVID-19 op ouderen: de pandemie creëerde zowel nieuwe ongelijkheden als dat ze bestaande ongelijkheden versterkte op het gebied van leeftijd, geslacht, klasse, etniciteit, ras, bekwaamheid en seksualiteit. Ook was er een sterke ruimtelijke ongelijkheid en zagen we hoe de pandemie een onevenredig effect had op achtergestelde stedelijke gebieden (Buffel et al., 2023).

Leeftijdseffecten ten slotte zijn veranderingen die optreden als gevolg van het ouder worden, ongeacht de specifieke periode of cohort. Jonge volwassenen zijn sterk begaan met een eerste baan vinden, terwijl ouderen zich veeleer zorgen maken over voldoende pensioen en medische kosten. De kans is groot dat de huidige generatie jongeren die zorgen over pensioen en medische kosten ook zal hebben als zij ouder worden. Dat is een leeftijdseffect, en het is onafhankelijk van welke generatie je bent of in welke tijd je leeft.

Het vijfde principe van actorschap (*human agency*) houdt in dat je als persoon zelf je levenspad kunt vormgeven, maar dat je daarbij wel afhankelijk bent van de kansen die je omgeving biedt en de beperkingen die ze oplegt. Je hebt dus de mogelijkheid om keuzes te maken en acties te ondernemen die jouw leven beïnvloeden. Dat idee van actorschap is relationeel: het wordt beïnvloed door de mensen om je heen en de historische, institutionele en maatschappelijke structuren waarin je leeft. Je eigen vermogen om je leven te sturen, ontwikkelt zich binnen de grenzen van sociale relaties en structuren. Het model benadrukt dat – hoewel je actief betrokken bent bij de vorming van je eigen levensverhaal – de opties die je hebt en de keuzes die je maakt, beïnvloed worden door de tijd waarin je leeft en de sociale context met zijn instituties en structuren.

> Zo vertelde Roger hoe hij graag wilde werken, maar hoe dat beperkt werd door zijn leeftijd en hoe negatief er naar oudere werknemers werd gekeken omwille van hun kostprijs. "Ik heb de verzekeringen gedaan tot 2005, euh 2003 ongeveer. Dan … Om te beginnen kon ik niet doppen hé, als zelfstandige, dat gaat niet. Dus heb ik werk gezocht … Ik ben naar diverse interimbureaus gegaan, ik ben naar de VDAB geweest. Ik heb gezegd: "Voilà, ik kan dat en dat." Dan zeggen ze: "O meneer, ja, dat zal niet lukken, uw ouderdom. Weet u hoeveel wij u dan moeten betalen?" Dat is het antwoord dat ik kreeg.

Dat levensloopmodel erkent dus zowel de eigen kracht van het individu om een eigen weg te kiezen als de invloed van de bredere maatschappelijke en historische omstandigheden op die keuzes.

Hoewel er sinds de eerste opmaak van het model heel wat jaren onderzoek is gevoerd, blijven de vijf principes dominant en zijn er weinig onderzoeken die echt verder gaan in hun analyse. Over de jaren heen zijn er verschillende bijdragen geschreven waarin men dat wel probeert, maar die nog niet echt opgepikt zijn. Voorbeelden zijn artikels van Levy en Bühlmann (2016) *Towards a socio-structural framework for life course analysis*, of *The life course cube: A tool for studying lives* van Bernardi et al. (2018). In dit hoofdstuk willen we aandacht besteden aan twee aanvullingen: een die ondertussen toch al een klassieker werd (de *Cumulative Advantage/Disadvantage*-theorie) en een opkomende (de *intersectional lifecourse theory*).

Het levensloopmodel van Glen Elder erkent zowel de eigen kracht van het individu om een eigen weg te kiezen als de invloed van de bredere maatschappelijke en historische omstandigheden op die keuzes.

2.3 *Cumulative Advantage/Disadvantage*-theorie binnen de kritische gerontologie

Een van de oudere hypothesen in het levensloopondezoek is dat de gevolgen van sociaaleconomische verschillen vroeg in het leven van mensen in de loop van de tijd nog worden versterkt. Die hypothese is bekend als het mattheuseffect, en werd door Robert Merton in 1968 helder uiteengezet. Hij was geïnspireerd door een Bijbelse parabel die stelt: "Want aan ieder die heeft, zal gegeven worden; maar wie niet heeft, hem zal nog ontnomen worden zelfs wat hij heeft". Het mattheuseffect illustreert hoe voordelen en nadelen zich over tijd opstapelen, waarbij "de rijken rijker en de armen armer worden". Merton stelt dat vroege successen de kans op verdere voordelen vergroten, terwijl nadelen van jongs af aan vaak escaleren, wat de ongelijkheid nog meer doet toenemen. De theorie wordt toegepast in uiteenlopende onderzoeksgebieden, zoals onderwijs, arbeidsmarktbeleid en gezondheid.

Dale Dannefer werkte verder op de idee van het mattheuseffect en ontwikkelde binnen de kritische gerontologie de theorie van *Cumulative Advantage/Disadvantage*. Die theorie vertrekt vanuit de vaststelling dat ouderen een heel diverse en heterogene groep vormen. Ze verschillen sterk op het vlak van gezondheid, financiële middelen, sociale relaties enzovoort. Die verschillen zijn niet alleen het gevolg van individuele keuzes, maar ook van langdurige institutionele structuren die sommige mensen bevoordelen boven anderen.

De *Cumulative Advantage/Disadvantage*-theorie laat in essentie zien dat ouder worden niet alleen een persoonlijke ervaring is, maar ook deel uitmaakt van bredere sociale en economische structuren. De *Cumulative Advantage/Disadvantage*-theorie gaat dus verder dan simpelweg 'succes brengt succes', maar wil net het complexe samenspel tussen individuele acties en structurele krachten belichten. Voordelen zijn cumulatief, maar worden vooral versterkt door bestaande institutionele structuren die individuen op ongelijke paden kunnen zetten, terwijl nadelen eveneens accumuleren, maar vaak worden verergerd door het gebrek aan toegang tot middelen of door structurele barrières.

Mensen die starten met structurele voordelen, zoals toegang tot beter onderwijs of gezondheidszorg, kunnen die voordelen gebruiken om nog meer kansen te creëren en hun leven verder te verbeteren, wat dan opnieuw leidt tot nieuwe voordelen, en dus cumulatief werkt. Aan de andere kant kunnen mensen die beginnen met nadelen verder achteropraken.

> Jos (81 jaar) vertelde hoe hij vroeger zelfstandige was, maar failliet ging. Hij vertelt: "[Failliet gaan] was echt niet grappig. Je leven wordt flink door elkaar geschud. Je belandt in een andere wereld en je telt niet meer mee. Mijn bedrijf had 35 werknemers. Destijds waren mijn vrienden architecten, dokters en advocaten. Maar toen het bedrijf failliet ging, verdween dat allemaal. Het was allemaal weg." Hij vertelt over hoe zijn faillissement een domino aan gevolgen inzette. Zijn faillissement leidde tot een afname van niet alleen zijn professionele maar ook zijn sociale netwerk, wat uiteindelijk resulteerde in zijn scheiding, wat zorgde voor extra financiële problemen. Tot op vandaag heeft hij nog financiële moeilijkheden (hij kan bijvoorbeeld niet betalen voor zijn eigen begrafenis) en voelt hij nog steeds de psychologische behoefte om dingen en plaatsen te vermijden die hem herinneren aan zijn voormalige bedrijf.

De opstapeling van voordelen en nadelen wordt beïnvloed door de regels en structuren van de samenleving. Een voorbeeld: stel je voor dat jonge mensen vroeg in hun carrière toegang krijgen tot programma's zoals studiebeurzen of ondersteuning voor jonge werknemers. Dat kan hen helpen om succesvolle carrières op te bouwen, wat langdurige voordelen heeft. Aan de andere kant kan iemand die deze steun niet krijgt moeilijkheden ondervinden die leiden tot blijvende nadelen.

2.4 Een intersectioneel *lifecourse* perspectief

Onderzoek toont aan dat geslacht, etniciteit en sociale klasse een sterke invloed hebben op onze gezondheid. Maar we zijn niet enkel man of vrouw, wit of zwart, we behoren niet enkel tot de arbeidersklasse of middenklasse. Onze identiteit wordt gevormd door meerdere kenmerken tegelijk. Dat is het basisidee van 'intersectionaliteit'. Dat idee krijgt steeds meer aandacht in onderzoek naar gezondheidsongelijkheden. Het benadrukt dat het apart behandelen van sociale kenmerken zoals leeftijd, geslacht, etniciteit en economische positie, niet overeenkomt met de werkelijke toestand, omdat we allemaal meerdere identiteiten hebben die ons vatbaar maken voor verschillende soorten discriminatie. Het gaat daarbij niet zozeer over de verschillende identiteiten op zich; intersectionaliteit wijst ons op de onderliggende machtsprocessen die samengaan met die identiteiten: "*Intersectionality is a lens through which you can see where power comes and collides, where it interlocks and intersects*" (Crenshaw, 2017).

Het was Crenshaw die in 1989 daarover schreef in *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*, waarin ze de eerste keer het concept intersectionaliteit hanteert om onderdrukking van Afro-Amerikaanse vrouwen te verklaren. Vandaag, 35 jaar later, is

intersectionaliteit of kruispuntdenken een vast begrip in sociologisch onderzoek. Toch heeft onderzoek naar intersectionaliteit nog maar weinig aandacht besteed aan veroudering of de levensloop, en de gerontologie heeft zelden inzichten uit de intersectionaliteit opgenomen. Het intersectioneel *lifecourse* perspectief wil dan ook de brug slaan tussen die twee. Ferrer et al. werkten dat voor de eerste keer uit in 2017 en operationaliseerden de theorie voor geracialiseerde gemeenschappen en ouderen. Hun boodschap was dat hoewel intersectionaliteit en levensloop theorie elk op zich waardevolle theorieën zijn, een gecombineerd perspectief een krachtige nieuwe lens kan bieden.

Weinig studies die een levensloopperspectief hanteren, houden immers rekening met '*interlocking systems of oppression*', een kernbegrip binnen het intersectionele denken. Wat vaak ontbreekt is hoe systemen van onderdrukking – zoals kolonialisme, patriarchaat en kapitalisme – met elkaar verbonden zijn en bepalend zijn voor belangrijke gebeurtenissen tijdens de levensloop, en samen de ervaringen en de levenssituatie van ouderen vormen. De intersectionele levensloop theorie probeert te begrijpen hoe mensen beïnvloed worden door wie ze zijn (identiteit), wat er in hun leven gebeurt (levensgebeurtenissen) en door hoe de wereld om hen heen is georganiseerd (systemen en structuren). Het model van Ferrer et al. (2017) bouwt verder op de kernprincipes van Elder die we eerder beschreven en wil ze integreren met kerninzichten vanuit intersectionaliteit.

Stap 1: Levensgebeurtenissen, timing en structurele krachten

Hier besteedt de theorie extra aandacht aan transities die normaal gesproken niet worden overwogen in typische levensloopmodellen. Denk daarbij aan migratie, en specifiek aan de rol van een migratiebeleid en de gevolgen ervan, zoals blootstelling aan discriminatie. De integratie van timing en structuur biedt dan de ruimte om leeftijdsnormen vast te stellen binnen een sociale structuur. Een voorbeeld is de combinatie van de individuele timing wanneer eerste generatiemigranten gemigreerd zijn (Hoe oud waren ze toen ze migreerden en hoe kunnen ze ooit nog een volledige loopbaan opbouwen voor een volledig pensioen als ze ouder zijn?), gecombineerd met de structurele timing (Tijdens welke migratiegolf zijn ze gemigreerd? Welke opvang- en integratiemogelijkheden waren er toen? Hoe werden ze gepercipieerd en behandeld door de lokale bevolking?). Het benadrukt dat het belang van individuele levensgebeurtenissen nooit los gezien kan worden van structuren en instituties zoals (im)migratiebeleid en pensioenregelingen.

> Aura (63 jaar) vertrok vijftien jaar geleden uit haar thuisland Roemenië – toen dat lid werd van de Europese Unie – om als inwonende zorgverlener te werken in rijkere Europese landen, waaronder België. Ze werkt nu voor Julien en Geraldine, een ouder koppel dat nog thuis woont. Haar grootste motivatie is (financieel) voor haar kinderen zorgen. "Ik help ook graag andere mensen. Voor deze job heb je een warm hart nodig." Omdat Aura veel tijd doorbrengt met Julien en Geraldine, zien ze haar als een familielid. Toch ervaart ze ook een onevenwichtige machtsrelatie. Er is geen officiële arbeidsregeling voor inwonende zorgmigranten, geen duidelijkheid over arbeidsvoorwaarden, geen controle, er zijn geen duidelijke rechten … Zo moet ze werken op zondag, terwijl

dat normaal haar enige vrije dag is. "Ik krijg extra geld, maar ik wil gewoon vrij zijn en tot rust komen." Voor Aura was het geen makkelijke beslissing om haar thuisland te verlaten voor deze job. Ze heeft een sterke band met haar familie en ze wil voor haar kinderen een betere toekomst, maar juist daarvoor voelde dat ze haar familie moest achterlaten. De economische toestand in haar thuisland dreef haar weg van haar kinderen. "Mijn dochters kennen me niet fysiek, maar enkel via de telefoon. Ik volg hen elke dag en ik weet altijd of ze huiswerk hebben en hoe ze het doen op school. Ik ben trots op wat ik doe voor mijn kinderen."

Stap 2: Lokaal en globaal gelinkte levens

Elder stelde dat individuele levens gelinkt zijn. Het ene leven beïnvloedt het andere. Het intersectionele levensloopmodel wil daarbij scherpstellen dat die linken niet crosssectioneel (op het moment zelf) noch nabij (op dezelfde plaats) hoeven te zijn. Gelinkte levens kunnen intergenerationeel en transnationaal zijn.

Een concreet voorbeeld is intergenerationeel migratietrauma. Emotionele en psychologische gevolgen van traumatische ervaringen kunnen doorgegeven worden van de ene generatie op de volgende. In het geval van migrantenfamilies kan dat trauma voortkomen uit ervaringen zoals oorlog, vervolging of gedwongen migratie, maar ook zich onwelkom voelen in het gastland, gebrek aan erkenning en waardering en gebrekkige toegang tot sociale diensten, discriminatie en racisme, zijn zaken die diepe sporen nalaten op de eerste generatie. Bovendien blijft het niet bij effecten op de eerste generatie. Die effecten kunnen vervolgens invloed hebben op de opvoeding en het psychologische welzijn van de volgende generaties, ook al hebben zij het oorspronkelijke trauma niet beleefd. Die kinderen kunnen gevoelens van vervreemding, identiteitsconflicten of zelfs secundaire traumasymptomen ontwikkelen. Ze ervaren mogelijk conflicten tussen de culturele waarden en rollen van hun ouders en die van het land waarin zij geboren werden. Levens zijn gelinkt, over generaties en landen heen.

Stap 3: Identiteiten en categorieën/processen van differentiatie

Intersectionaliteit of kruispuntdenken vertrekt vanuit het idee dat maatschappelijke ongelijkheid zich voordoet op het kruispunt van verschillende assen of kenmerken (zoals opleiding, huidskleur, nationaliteit, gender). In stap 3 wil men het belang van die assen specifieker in het levensloopondezoek inbrengen. Stap 3 benadrukt dan ook het belang van categorieën van verschil (zoals ras en gender), processen van differentiatie (zoals racialisatie en *gendering*) en systemen van dominantie (zoals racisme, kolonialisme, seksisme en patriarchaat). Die categorieën breiden de levensloop dus uit tot meer dan alleen historische gebeurtenissen, timing en sociale relaties en omvat ook de structurele en institutionele relaties die vormgeven aan geleefde ervaringen en identiteiten.

Zo is er niet zomaar een verschil tussen genders, maar bestaat er ook zoiets als *gendering*: het hele achterliggende proces van sociale differentiatie. *Gendering* is het proces waarbij mensen leren hoe ze zich zouden 'moeten' gedragen volgens wat de samenleving als mannelijk of vrouwelijk beschouwt. Het gaat dus om hoe we opgevoed worden en welke gedragingen, rollen en verwachtingen we toegewezen krijgen op basis van ons gender. Gelijkaardig is racialisatie het differentiatieproces waarbij mensen worden

ingedeeld in raciale categorieën en vervolgens worden behandeld op basis van die categorieën. Het gaat niet om hoe mensen eruitzien, maar om de manier waarop ze worden behandeld en beoordeeld op basis van hun ras of etniciteit. Dat kan bijvoorbeeld betekenen dat mensen bepaalde vooroordelen of stereotypen tegenkomen op basis van hun huidskleur of afkomst. Racialisatie kan ook leiden tot ongelijke behandeling op gebieden zoals onderwijs, werkgelegenheid, huisvesting en rechtspraak.

Onderliggend aan die processen van differentiatie liggen systemen van dominantie. Zo is seksisme het vooringenomen idee dat het ene geslacht superieur is aan het andere, meestal ten koste van vrouwen. Dat leidt tot ongelijke kansen op de arbeidsmarkt, in het onderwijs en de politiek, en het beïnvloedt hoe mannen en vrouwen worden verwacht zich te gedragen en te presenteren. Patriarchaat is dan de sociale structuur waarbij mannen meer macht en invloed hebben dan vrouwen. Dat systeem is diep verankerd in veel aspecten van het dagelijkse leven en het ondersteunt vaak seksistische overtuigingen en praktijken, waardoor mannen en jongens bevoorrecht worden ten opzichte van vrouwen en meisjes.

Die systemen overlappen en versterken elkaar vaak, wat betekent dat de impact op individuele levens complex en veelzijdig kan zijn. Door die systemen van dominantie te begrijpen en te analyseren, kunnen we beter inzien hoe ongelijkheden ontstaan en voortbestaan, en hoe ze onze kansen en ervaringen tijdens het leven vormgeven.

Stap 4: Dominantie, actorschap en verzet
Deze laatste stap wil mensen niet louter als passieve wezens zien die die systemen van dominantie lijdzaam ondergaan, maar wil ook kijken hoe ze die systemen betwisten, eraan weerstaan, er zich tegen verzetten of ze omverwerpen. Waar Elder in zijn oorspronkelijke model vooral aandacht heeft voor actorschap "binnen de grenzen van systemen en structuren", willen Ferrer et al. (2017) net ook rekening houden met actorschap tegen en buiten die grenzen.

Mensen zijn niet louter passieve wezens die systemen van dominantie lijdzaam ondergaan, maar kunnen deze systemen betwisten, weerstaan, er zich tegen verzetten of omverwerpen.

3. Discussie en eindreflecties

Veel onderzoek over ouderen focust alleen op het heden, met onderzoeksvragen als 'Welke zorgnoden hebben ouderen *nu*? Wat is hun *huidige* woonsituatie? Welke rol spelen ouderen *nu* als vrijwilliger?'. Dit hoofdstuk toonde aan dat door een levensloopperspectief te gebruiken, we ongetwijfeld waardevollere en meer gelaagde informatie kunnen verzamelen over de oudere, en dat we beter diens situatie kunnen begrijpen. Vroege levenservaringen zijn immers cruciaal voor toekomstige levenskansen. De ge-

volgen van bepaalde individuele verschillen eerder in de levensloop werken door tot in het latere leven.

Om armoede en ongelijkheid, oorzaken en mogelijke aanpak te begrijpen, moeten we rekening houden met vroegere levensgebeurtenissen, transities en trajecten. Om die te kunnen vatten, kunnen levensverhalen een grote meerwaarde bieden binnen onderzoek, beleid en praktijk (Switsers et al., 2021). Wij passen dat zelf vaak toe in onderzoek naar ouderen, over eenzaamheid, wonen en welbevinden, sociale uitsluiting, of hoe hun maatschappelijke engagement verandert over de tijd heen (Van Regenmortel et al., 2021; Stegen et al., 2021; Switsers et al., 2023). Maar ook bij gedetineerden werkt dat heel goed: om bijvoorbeeld te weten waar hun noden voor re-integratie liggen, loont het om te kijken naar de hele levensloop (zie ook het hoofdstuk van Vandevelde en collega's verderop in dit Jaarboek). Een levensverhaalinterview doet niet alleen recht aan de persoonlijke ervaringen en levensgebeurtenissen van de verteller, maar het zegt ook iets over de maatschappelijke invloeden die de levensloop van een persoon vormen, zoals culturele ideologieën, maatschappelijke tendensen en politieke overtuigingen. Kochuyt en Verhoeven schreven daarover in 1993 een interessante Nederlandstalige bijdrage, waarin ze de geschiedenis van biografisch werken kritisch behandelen, en voor- en nadelen schetsen van werken met levensverhalen. Belangrijk is om af te stappen van het idee dat een levensverhaal dat iemand vertelt hét verhaal is: "Elke sterveling leidt slechts één leven, maar iedereen kan wel meerdere levensverhalen vertellen, verhalen die onderling sterk verschillen" (Kochuyt & Verhoeven 1993, p. 19). Het gaat daarbij niet om een bias in retrospectief onderzoek, als zou de geïnterviewde een falend geheugen hebben, "geen mens blijft immers bij hetzelfde gedacht: naargelang de retrospectie meer inzicht verschaft in het leven zal ook het verhaal veranderen" (Kochuyt & Verhoeven 1993, p. 28). Net omdat het leven discontinu is en geen coherent gegeven (Bourdieu, 1986), is het ook niet evident om dat discontinue leven in één verhaal te brengen. Daarom is het voor de sociologie …

> … minstens even interessant na te gaan hoe de subjecten vat krijgen op de gefragmenteerde chaos die het leven is, hoe zij voortgaan doorheen alle discontinuïteit en gaandeweg het fragmentaire tot een eenheid pogen te brengen in het vertellen van hun levensverhaal (Kochuyt & Verhoeven 1993, p. 25).

Ook ouderen zelf waarderen die vorm van interviewen. Aan het einde van elk interview vragen we aan de respondent hoe ze het interview ervaren hebben. Ouderen vinden het vaak fijn dat ze vrij over hun leven konden vertellen:

> Dat is zeker de eerste keer dat ik op zo'n manier over mijn leven in zijn totaliteit verteld heb. (…) Ik vond het boeiend, want (…) ik keek vlug naar mijn horloge, ik dacht "Ja, we hebben vijf kwartier gesproken", maar we zijn hier twee uur.

Een luisterend oor ervaren droeg voor verschillende respondenten bij aan die positieve ervaring:

> Dat zou meer moeten gebeuren, dat ze eens langskomen en je over de gewone dingen van het leven kan praten, dat je je hart eens kan luchten, dat dat een opluchting geeft.

Die methodiek heeft niet alleen voor een doorgewinterde kwalitatieve onderzoeker nieuwe mogelijkheden te bieden, ook in de praktijk en voor het beleid kunnen levensverhalen heel waardevol zijn. Zo heeft het ouderenteam van het Brusselse Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg een programma rond 'narratieve zorg', een gestandaardiseerde manier van werken ontwikkeld, om levensverhalen van ouderen te capteren, waar ze focussen op herinneringen, identiteit, empowerment en levensbalans. Er zijn projecten en websites om ouderen deskundig te ondersteunen om hun levensverhaal te schrijven of vorm te geven. Vaak blijft het in die projecten rond levensverhalen wel heel individueel georiënteerd. Dit hoofdstuk en de verschillende theoretische modellen tonen net de meerwaarde, en zelfs de nood om levenslopen van mensen te begrijpen binnen bredere sociale en institutionele structuren. Levensloopondezoek en levensverhalen kunnen net van meerwaarde zijn om te tonen en te begrijpen hoe structurele, maatschappelijke factoren het leven beïnvloeden, en armoede en ongelijkheid cumulatief vormgeven.

Referenties

Alwin, D. F. (2012). Integrating varieties of life course concepts. *The Journals of Gerontology: Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, *67*(2), 206-220.

Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences.* Sage Publications.

Bernardi, L., Huinink, J., & Settersten, R. A., Jr. (2019). The life course cube: A tool for studying lives. *Advances in Life Course Research*, *41*, 100258.

Bourdieu, P. (1986). L'illusion biographique. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, *62/63*, 69-72.

Buffel, T., Yarker, S., Phillipson, C., Lang, L., Lewis, C., Doran, P., & Goff, M. (2023). Locked down by inequality: Older people and the COVID-19 pandemic. *Urban Studies*, *60*(8), 1465-1482.

Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, *140*, 139-167.

Crenshaw, K. (2017). *Interview with Kimberlé Crenshaw on intersectionality, more than two decades later*. Columbia Law School. Geraadpleegd op 6 mei 2024 via https://www.law.columbia.edu/news/archive/kimberle-crenshaw-intersectionality-more-two-decades-later

Dannefer, D. (2003). Cumulative advantage/disadvantage and the life course: Cross-fertilizing age and social science theory. *The Journals of Gerontology: Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, *58*(6), S327-S337.

Elder, G. H. (1974). *Children of the great depression: Social change in life experience*. University of Chicago Press.

Elder, G. H. (1994). Time, human agency, and social change: Perspectives of the life course. *Social Psychology Quarterly*, *57*(1), 4-15.

Ferraro, K. F., Shippee, P. T., & Schafer, M. K. (2009). Cumulative inequality theory for research on aging and the life course. In V. L. Bengtson, D. Gans, N. M. Putney, & M. Silverstein (Eds.), *Handbook of theories of aging* (2nd ed.; pp. 413-433). Springer.

Ferrer, I., Grenier, A., Brotman, S., & Koehn, S. (2017). Understanding the experiences of racialized older people through an intersectional life course perspective. *Journal of Aging Studies*, *41*, 10-17.

Kochuyt, T., & Verhoeven, J. C. (1993). *Het leven beschreven. Een inleiding tot de biografische methode.* KU Leuven, SOI-Departement Sociologie.

Kohli, M. (1986). The world we forgot: A historical review of the life course. In V. W. Marshall (Ed.), *Later life: The social psychology of ageing* (pp. 271-303). Sage.

Kohli, M. (2007). The institutionalization of the life course: Looking back to look ahead. *Research in Human Development*, *4*(3-4), 253-271.

Levy, R., & Bühlmann, F. (2016). Towards a socio-cultural framework for life course analysis. *Advances in Life Course Research*, *30*, 30-42.

Marshall, V. W. (2009). Theory informing public policy: The life course perspective as a policy tool. In V. L. Bengtson, D. Gans, N. M. Putney, & M. Silverstein (Eds.), *Handbook of theories of aging* (2nd ed.; pp. 413-433). Springer.

Neugarten, B. L., Moore, J. W., & Lowe, J. C. (1965). Age norms, age constraints, and adult socialization. *American Journal of Sociology*, *70*, 710-717.

Renders, H., & van Faassen, S. (2017). Biographies as multipliers: The First World War as a turning point in the lives of modernist artists. In H. Renders, B. de Haan, & J. Harmsma (Eds.), *The biographical turn: Lives in history.*(pp. 91-103). Routledge.

Settersten, R. A., & Thogmartin, A. (2018). Flux: Insights into the social aspects of life transitions. *Research in Human Development*, *15*(3-4), 360-373.

Stegen, H., Switsers, L., & De Donder, L. (2021). Life stories of voluntarily childless older people: A retrospective view on their reasons and experiences. *Journal of Family Issues*, *42*(7), 1536-1558.

Switsers, L., Stegen, H., Dierckx, E., Heylen, L., Dury, S., & De Donder, L. (2023). Life stories from lonely older adults: The role of precipitating events and coping strategies throughout the lifecourse. *Ageing and Society*, 1-24. doi:10.1017/S0144686X23000715

Switsers, L., Stegen, H., Van Regenmortel, S., & De Donder, L. (2021). Onderzoek naar de levensloop van ouderen: ervaringen met het McAdams-levensverhaalinterview. *Kwalon*, *26*(1), 53-63.

Teruya, C., & Hser, Y.-I. (2010). Turning points in the life course: Current findings and future directions in drug use research. *Current Drug Abuse Reviews*, *3*(3), 189-195.

Van Regenmortel, S., Smetcoren, A., Marsillas, S., Lambotte, D., Fret, B., & De Donder, L. (2021). Exploring underexposed stories: The experienced lifecourse of financially excluded older adults. *Ageing and Society*, *41*(4), 724-745.

Hoofdstuk 2.

Mobiliteit in en uit armoede in België op lange termijn

Een analyse voor de periode 2008-2017

Anna Mergoni & Ides Nicaise

Een effectief beleid van armoedepreventie en -verlichting vereist een diepgaand inzicht in de dynamiek van armoede. Dit houdt een genuanceerd begrip in van zowel de demografie van armoede – wie wordt erdoor getroffen en hoelang – als de factoren die overgangen naar armoede en aanhoudende deprivatie beïnvloeden (Krishna, 2020). Door huishoudens gedurende langere periodes te observeren, kunnen we de complexiteit van de duur van armoede, de factoren die bijdragen aan het voortbestaan ervan en succesvolle trajecten uit armoede beter begrijpen (Cappellari & Jenkins, 2004; Krishna, 2010; Stevens, 1995; Biewen, 2014). Ondanks de groeiende hoeveelheid onderzoek naar de herhaling, de chroniciteit en de duur van armoede blijft de kennis daarover gefragmenteerd, vooral in Europa. Dat is deels te wijten aan de schaarste aan uitgebreide langetermijndatasets. De belangrijkste huidige gegevensbron in Europa, de EU *Survey on Income and Living Conditions* (EU-SILC), bestaat uit roterende panels van vier à zes jaar[2] en heeft te kampen met een hoge uitval (Bourguignon et al., 2004). Bijkomende obstakels hebben te maken met de methodologische complexiteit bij het meten van effecten (op lange termijn) van het socialebeschermingsbeleid, zoals selectievertekening (mensen die toegang hebben tot sociale uitkeringen kunnen sterk verschillen van mensen zonder toegang), vertragingen (het effect van beleidsmaatregelen kan pas na lange tijd zichtbaar worden), endogeniteit (armoede verhoogt het beroep op sociale bescherming en tegelijk vermindert sociale bescherming de armoede) en dynamische interacties (het effect van sociale beschermingsmaatregelen kan variëren in de tijd en op complexe manieren interageren met andere factoren, zoals gender of leeftijd – Barrett & Carter, 2013; Hidalgo-Hidalgo & Iturbe-Ormaetxe, 2018). De oplossing van die vragen is cruciaal voor een *evidence-based* beleid en het verbeteren van maatschappelijke uitkomsten (Neumark et al., 2020).

Een goed inzicht in armoedepersistentie is cruciaal omwille van de verstrekkende en blijvende gevolgen ervan op het vlak van gezondheid, onderwijsloopbanen en sociale mobiliteit (Barrientos, 2011; Barrientos et al., 2005). Op macroniveau tast persistente armoede de sociale cohesie aan door ongelijkheden uit te diepen en sociale breuklijnen te creëren. Dat kan gevoelens van marginalisatie, uitsluiting en wrok aanwakkeren bij degenen die armoede ervaren, wat kan leiden tot sociale onrust en instabiliteit (Cloke

et al., 1995; Lewis, 2017; Simmons et al., 2014). Daarnaast kan aanhoudende armoede zelfs de economische groei en welvaart belemmeren. Ze vermindert de productiviteit en de ontwikkeling van menselijk kapitaal, ze beperkt de consumptie en innovatie en ondernemerschap (Bao & Liao, 2024; Sala-i-Martin, 2007; Zhu et al., 2022). Ze weegt op de overheidsuitgaven voor welzijn en gezondheidszorg.

In België is de noodzaak om persistente armoede aan te pakken bijzonder acuut. In de periode 2005-2020 daalde de armoede bijvoorbeeld niet ondanks de toegenomen uitgaven voor sociale bescherming (Vlaamse Overheid, 2024). Wat persistente armoede betreft, heeft interfederale Steunpunt Armoedebestrijding in zijn tweejaarlijks verslag 2022-2023 nog gewezen op de ontoereikendheid van de sociale minimumuitkeringen en de valkuilen die ermee gepaard gaan (Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2023). Het verzamelde ook in het kader van het Re-InVEST.be-onderzoek heel wat kwalitatief onderzoeksmateriaal omtrent het thema van onze bijdrage (Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2021).[3] Door een langetermijnperspectief te hanteren, kunnen we diepere inzichten verwerven in de onderliggende oorzaken van aanhoudende armoede en de impact van bestaande beleidsmaatregelen in de tijd evalueren. Inzicht in die dynamiek is essentieel voor de uitwerking van gerichte en duurzame oplossingen die de onderliggende oorzaken van armoede effectief aanpakken (BAPN, 2022).

Door een langetermijnperspectief te hanteren, kunnen we inzichten verwerven in de onderliggende oorzaken van aanhoudende armoede en de impact van beleidsmaatregelen in de tijd evalueren.

Onze onderzoeksvraag in deze bijdrage is in welke mate sociale bescherming een investering is in de veerkracht van huishoudens en in armoedebestrijding, en niet alleen een hulp om te overleven. Op die manier dragen we op twee manieren bij tot de bestaande literatuur: ten eerste werpen we een licht op de langetermijndynamiek van armoede in relatie tot de sociale bescherming (werkloosheidsuitkeringen, leefloon, ziekte- of invaliditeitsuitkeringen en pensioenen). Ten tweede baseren we ons op het concept van de generositeit (of toereikendheid) van sociale uitkeringen als een belangrijk mechanisme om de perspectieven van sociale bescherming en sociale investeringen opnieuw met elkaar in overeenstemming te brengen. Het begrip generositeit van een welvaartsstaat heeft betrekking op de mate waarin ze steun biedt aan individuen in nood. Dat wordt meestal gemeten aan de hand van de breedte van de dekking, de duur in de tijd en het niveau van de aangeboden uitkeringen (Scruggs & Ramalho Tafoya, 2022). Ondanks de moeilijkheden om die concepten te meten, werden in eerder onderzoek potentiële voordelen van generositeit gevonden. Een meer toereikende sociale bescherming kan de financiële armoedekloof dichten, waardoor het risico van een negatieve spiraal wordt vermeden. Ze kan op lange termijn de sociale cohesie versterken, doordat ze een goede reputatie creëert voor de individuen of voor de staat, die vervolgens wordt beloond door wederkerige inzet (Wedekind & Braithwaite, 2002). Tegelijk kan generositeit men-

sen motiveren om gelijkheid en billijke behandeling voor iedereen na te streven omdat generositeit het streven naar sociaal aanzien en dominantie vermindert (Brown, 2011).

Onze analyse hanteert een perspectief op microniveau om de ingewikkelde dynamiek van langdurige armoede en de determinanten van de kans om uit armoede te ontsnappen te beschrijven. Daarbij maken we gebruik van twee complementaire methodologieën: transitieanalyse en duuranalyse. Transitieanalyse onderzoekt de overgangskansen van de ene toestand naar de andere, zoals de overgang tussen verschillende soorten sociale bescherming of inkomensklassen (Formby et al., 2004). Duuranalyse onderzoekt dan weer hoelang individuen in een bepaalde toestand blijven tot een bepaalde gebeurtenis plaatsvindt, zoals ontsnappen uit armoede of in armoede terechtkomen. Dat soort analyses helpt ons de tijdsdimensie van de ervaringen van individuen te begrijpen en biedt inzicht in de factoren die de duur van die toestanden beïnvloeden (Ngwa et al., 2016). Onze invalshoek is louter statistisch – en op die manier complementair met het vermelde onderzoek van het Steunpunt Armoedebestrijding.

1. Conceptueel kader

Als armoede onbeschermd of onderbeschermd blijft, veroorzaakt ze een neerwaartse spiraal (Scherr, 2000; Timmer, 1994). Armoede vertaalt zich in materiële deprivatie, wat op zijn beurt zowel kwalitatief als kwantitatief de toegang vermindert tot onderwijs (Connell, 1994; Mihai et al., 2015; Preece, 2006), tot gezondheidszorg (Braveman & Gruskin, 2003; Falkingham, 2002; Peters et al., 2008) en tot een redelijke levensstandaard. Dat leidt tot een ongezondere levensstijl (Gaitan-Rossi & Velázquez Guadarrama, 2021; Koomson et al., 2020) en naast materiële ontbering leidt armoede ook tot mentale stress, waardoor een individu noch tijd noch geld in zichzelf investeert, om zijn vaardigheden en arbeidsomstandigheden te verbeteren (Okech et al., 2012).

Een goede sociale bescherming moet enerzijds het risico verlagen dat mensen in armoede terechtkomen en anderzijds de kans verhogen om uit armoede te ontsnappen voor wie in armoede leeft. In het hedendaagse debat heeft het sociale investeringsperspectief steeds meer aandacht gekregen (Hemerijck, 2020). Volgens dat kader is het primaire doel van sociaal beleid de ontwikkeling van menselijk kapitaal in alle levensfasen, waardoor de inzetbaarheid van de beroepsbevolking wordt gestimuleerd en opkomende sociale risico's worden beperkt (Baker et al., 2020). Emblematisch voor die benadering zijn overheidsinvesteringen in domeinen zoals kinderopvang, actief arbeidsmarktbeleid en onderwijs- en opleidingsinitiatieven. Die strategische investeringen zijn niet alleen bedoeld om de individuele capaciteiten te vergroten, maar ook om de maatschappelijke veerkracht te versterken tegen veranderende uitdagingen (Busemeyer et al., 2020; Sakamoto, 2023). Die redenering kan ons inziens evenzeer toegepast worden op de sociale zekerheid omdat sociale uitkeringen de ontvangende huishoudens zelf in staat stellen om te investeren in hun weerbaarheid en in de toekomst.

De rol van een 'genereuze' sociale bescherming in de armoedebestrijding is een controversieel thema in de welvaartsstaatstudies. Sinds de jaren tachtig van vorige eeuw was dat perspectief op de achtergrond geraakt ten gunste van de (neoliberale) 'sociale bescherming als hangmat'-theorie, die suggereert dat milde sociale uitkeringen mensen ontmoedigen om actief werk te zoeken en een cultuur van afhankelijkheid bevorderen (Danziger et al., 1981; Jacobs, 2009; Lemieux & Milligan, 2008; Ferragina & Seeleib-Kaiser, 2011; Kyzyma & Williams, 2017; Ditte Andersen & Thomson, 2020). Het oorspronkelijke idee achter robuuste socialezekerheidsstelsels was echter gericht op het beschermen van kwetsbare individuen en hen in staat te stellen een zinvolle bijdrage te leveren aan de samenleving. Opmerkelijk is dat meer ontwikkelde landen beter in staat zijn om mensen te beschermen en dat dit leidt tot een hogere productiviteit en groei (Ruelens et al. 2020)

2. Methodologie

We gebruiken vooreerst duuranalyse om de dynamiek van bewegingen in en uit armoede en de effecten van de toereikendheid van sociale uitkeringen in België te bestuderen (Keiding, 2014). Door zowel de kansen op 'ontsnappen uit armoede' als die op 'arm worden' te bestuderen, kunnen we een volledig beeld van de armoededynamiek schetsen. In een eerste stap beperken we onze steekproef tot individuen die arm waren in 2008 (in dit geval beschrijft de overlevingsfunctie[4] de kans dat een individu arm blijft gedurende een bepaald aantal jaren); in een tweede stap selecteren we individuen die niet arm waren in 2008 en bestuderen we het risico op instroom in armoede (hier beschrijft de overlevingsfunctie de kans dat een individu uit de armoede blijft gedurende een bepaald aantal jaren).

Eerst gebruiken we Kaplan-Meier-plots om weer te geven hoe de overlevingskansen (in of buiten armoede) in de tijd evolueren voor verschillende deelgroepen. Vervolgens passen we Cox-regressieanalyse toe om de invloed van allerlei covariaten te meten (Saczewska-Piotrowska, 2015). Door individuele en gezinskenmerken in de analyse op te nemen, kunnen we onder andere ook het effect van de toereikendheid van sociale uitkeringen op de timing van overgangen beter isoleren.[5]

3. Beschrijving van gegevens en variabelen

Voor deze studie baseren we ons op informatie over belastbare inkomens en demografische kenmerken van een representatieve steekproef van de Belgische bevolking, gebaseerd op een unieke combinatie van gegevens, waaronder belastinggegevens, administratieve gegevens over sociale bijstand, gegevens uit bevolkingsregisters en volkstellingen. De steekproef bestaat uit 71.125 personen. Belastinggegevens (IPCAL) bevatten informatie uit belastingaangiften van Belgische belastingbetalers, van 2008 tot 2018 –

met name over het bruto- en netto-inkomen, werkloosheidsuitkeringen, ziekte- of invaliditeitsuitkeringen, pensioenen, inkomsten uit arbeid, aftrekbare uitgaven voor de respondent en de partner (indien van toepassing), het aantal kinderen ten laste, ouders en personen met een handicap. Die informatie werd verder aangevuld met informatie over het leefloon (of equivalent leefloon), beschikbaar in de Prima-databank van 2008 tot 2018. Informatie over leeftijd, geslacht, nationaliteit en gezinstype (alleenstaand, samenwonend of gehuwd zonder kinderen, samenwonend of gehuwd met kinderen, eenoudergezin) is afkomstig uit het bevolkingsregister (Demobel), dat beschikbaar is van 2001 tot 2018. Tot slot vult de informatie van de Belgische volkstelling van 2001 en 2011 de beschikbare gegevens aan met het opleidingsniveau van de respondenten en hun ouders.

We hanteren in onze analyses de volgende financiële variabelen:

(1) (Equivalent) beschikbaar inkomen: uit IPCAL berekenen we het totale belastbare inkomen van het huishouden (waar nodig samengevoegd uit meerdere fiscale units die samen een feitelijk huishouden vormen), na (her)toevoeging van niet-belaste inkomsten (zoals leefloon) en hertoevoeging van alle fiscale aftrekposten (zoals belastingaftrekken voor kinderen of personen met een handicap ten laste). Het resultaat wordt gedeeld door de gewijzigde OESO-equivalentieschaal die het aantal consumptie-eenheden in het huishouden weergeeft.[6] Figuur 1 toont de gemiddelde samenstelling van het besteedbare huishoudinkomen op jaarbasis, zonder rekening te houden met de grootte van het huishouden, en de evolutie ervan doorheen de beschouwde periode. Uit de grafiek blijkt dat inkomen verworven uit arbeid de grootste inkomstenbron is, gevolgd door pensioenen, ziekte- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, werkloosheidsuitkeringen, leefloon en aftrekposten. De stijging van het totale inkomen in de loop der jaren weerspiegelt deels de inflatie, deels meer toereikende pensioenen en ziekte- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Figuur 1. Evolutie van de inkomenssamenstelling van huishoudens van 2008 tot 2017.

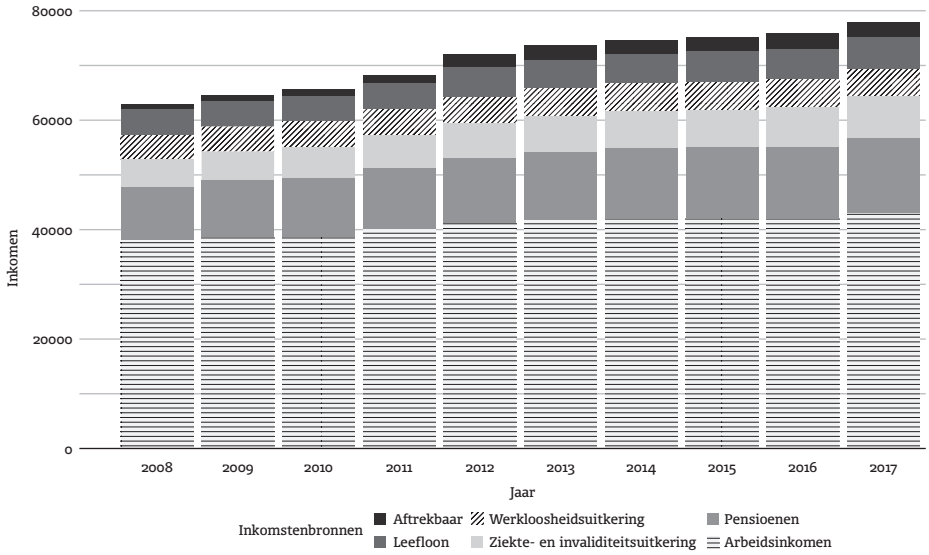

(2) Armoede: hoewel we het belang onderschrijven om armoede op een multidimensionele manier te meten, in termen van beperkingen in kansen, veiligheid en vrijheid, beschouwen we voor deze studie armoede in termen van een relatief laag equivalent inkomen (de *'at risk of poverty'* of AROP-definitie: het financieel armoederisico). De armoedegrens is gelijk aan 60% van het nationale mediane beschikbare huishoudinkomen na sociale uitkeringen (sociale zekerheid en bijstandsuitkeringen).

(3) Niveau van sociale bescherming (in het startjaar van de observatieperiode): dat wordt meestal gedefinieerd in termen van adequaatheid en toegankelijkheid. Omdat de fiscale gegevens (IPCAL) enkel jaarinkomens bevatten en we niet weten hoelang een periode van inactiviteit precies geduurd heeft, is onze informatie voor het niveau van sociale bescherming vrij ruw. We opteren daarom voor een classificatie van sociale uitkeringen die een praktisch kader biedt: 'normaal' als ze (op individueel niveau) meer dan 60% van het mediaan inkomen bedragen (dat is inderdaad de 'norm' die door velen ook wordt verdedigd als minimaal beschermingsniveau), 'laag' als ze tussen 30% en 60% liggen, en 'geen of minimaal' als ze minder dan 30% bedragen (Ansaloni et al., 2021; Otto, 2018). Noteer dat de categorie 'geen' voor een groot gedeelte bestaat uit nullen, dat wil zeggen personen die in het startjaar geen enkel vervangingsinkomen ontvangen hebben, terwijl de andere individuen uit die categorie waarschijnlijk slechts korte tijd uitkeringen hebben ontvangen. Het gaat dus om mensen die (zelfs als ze beneden de armoedegrens leven) voornamelijk leven van inkomsten uit werk.[7] Daarom beschouwen we die categorie 'geen of minimaal' als de referentiecategorie.

Als socio-demografische kenmerken houden we rekening met het opleidingsniveau, het gezinstype, de leeftijd, het geslacht en de eerste nationaliteit van de volwassenen:

(1) Gezinstype: alleenstaanden, eenoudergezinnen, koppels (gehuwd of samenwonend) met kinderen en koppels zonder kinderen. Die informatie is afkomstig van Demobel en is dus beschikbaar voor de hele geobserveerde periode. Daarnaast hebben we informatie over het aantal afhankelijke kinderen, andere afhankelijke personen, en het aantal personen ten laste met een handicap.

(2) Onderwijsniveau: we onderscheiden 'geen onderwijs', 'basisonderwijs', 'lager secundair onderwijs' (tweede jaar voltooid), 'hoger secundair onderwijs' (zesde jaar voltooid) en 'hoger onderwijs'. Die variabele is afkomstig van de volkstellingsgegevens, beschikbaar voor de jaren 2001 en 2011. Ondanks dat het opleidingsniveau mogelijk nog kan veranderen in de tijd moeten we vanwege de beperkte beschikbaarheid van gegevens aannemen dat het opleidingsniveau (van volwassenen) constant blijft op het niveau dat in 2011 werd geregistreerd.

(3) Leeftijd is gemeten in het startjaar 2008 en de individuen zijn verdeeld in drie leeftijdsgroepen: 'jongeren' (tussen 18 en 32 jaar), 'middenleeftijd' (tussen 33 en 58 jaar) en 'ouderen' (ouder dan 58 jaar). De keuze van de drempels is gebaseerd op twee criteria: de categorieën vergelijkbaar maken in termen van steekproefomvang en ook rekening houden met de veroudering van onze steekproef gedurende de tien jaar.

(4) Geslacht wordt geregistreerd in Demobel.

(5) Eerste nationaliteit is een nominale variabele die de primaire nationaliteit van individuen in onze dataset aangeeft. Die variabele is een waardevolle indicator voor de herkomst van individuen omdat migranten vaak de Belgische nationaliteit verwerven: desgevallend geeft de 'eerste nationaliteit' een nauwkeuriger beeld van de herkomst van individuen en verandert ze niet na verloop van tijd. Om de analytische relevantie te vergroten, voegen we landen samen in macro-geografische gebieden en zorgen we voor een robuuste steekproefgrootte binnen elke categorie.

4. Resultaten

4.1 Uitstroom uit armoede

Als eerste stap in de duuranalyse maken we Kaplan-Meier-plots: dat zijn in casu grafische voorstellingen van de tijd die verloopt tot individuen uit armoede ontsnappen, gestratificeerd volgens individuele kenmerken (geslacht, opleidingsniveau in 2011, geografische herkomst en leeftijd), gezinssamenstelling in 2008 (o.a. aantal kinderen, aantal afhankelijke personen en personen met een handicap) en de toereikendheid van de ontvangen sociale uitkering. In de onderstaande figuren staat telkens op de y-as de kans op 'overleven' in armoede, en op de x-as de tijd die al is doorgebracht in armoede.

4.1.1 Invloed van individuele kenmerken

Figuur 2 analyseert het verschil in de verwachte duur van een armoedetraject ('overlevingskans in armoede') naar individuele kenmerken. Figuur 2a laat zien dat die duur voor mannen en vrouwen zeer gelijklopend is. De mediane overlevingsduur in armoede kan uit de figuur afgeleid worden als het jaar waarin minstens de helft van de personen uit armoede ontsnappen. Concreet bleven bijvoorbeeld zowel mannen als vrouwen die in 2008 arm waren 'gemiddeld' nog vijf jaar lang in armoede.

De overlevingsduur naar opleidingsniveau wordt weergegeven in figuur 2b. De analyse toont aan dat naarmate het opleidingsniveau stijgt, de mediane tijd om uit armoede te ontsnappen daalt. Meer bepaald bereikten personen zonder opleiding geen mediane ontsnappingstijd binnen de onderzoeksperiode, wat betekent dat meer dan de helft van die personen niet uit armoede ontsnapte binnen de bestudeerde periode van tien jaar. Personen met een getuigschrift van het basisonderwijs hadden een mediane ontsnappingstijd van acht jaar; met een getuigschrift lager secundair onderwijs was dat zeven jaar; bij hoger secundair en hoger onderwijs respectievelijk vijf en vier jaar. Die bevindingen bevestigen de verwachting dat hogere onderwijsniveaus een snellere exit uit armoede mogelijk maken.

Een analoge duuranalyse werd uitgevoerd volgens de eerste nationaliteit (herkomst), zoals weergegeven in figuur 2c. Op het eerste gezicht zien we een grote overlapping van de verschillende lijnen, wat erop wijst dat de kans om uit armoede te ontsnappen voor mensen van verschillende herkomst vergelijkbaar is in de tijd, vooral in de eerste jaren. Maar na verloop van tijd vertonen mensen uit België duidelijk de laagste kans om in armoede te blijven, met een mediane ontsnappingstijd van vijf jaar – aanzienlijk lager dan die van personen met een migratieachtergrond. Mensen met een Afrikaanse eerste nationaliteit hebben een significant hogere mediane ontsnappingstijd, namelijk tien jaar.

Naar leeftijd laat figuur 2d zien dat de kans om in armoede te blijven na verloop van tijd vergelijkbaar is voor personen in de middenleeftijd en voor ouderen – met een mediane ontsnappingstijd van zeven jaar voor de categorie 'middenleeftijd' en acht jaar voor ouderen – maar niet significant verschillend. Jongeren vertonen daarentegen doorheen de tijd een significant lagere kans om in armoede te blijven, vooral na de eerste vier jaar, en een significant lagere mediane ontsnappingstijd, vijf jaar.

Figuur 2. Kaplan-Meier-plots voor de overlevingskans in armoede, naar individuele kenmerken.

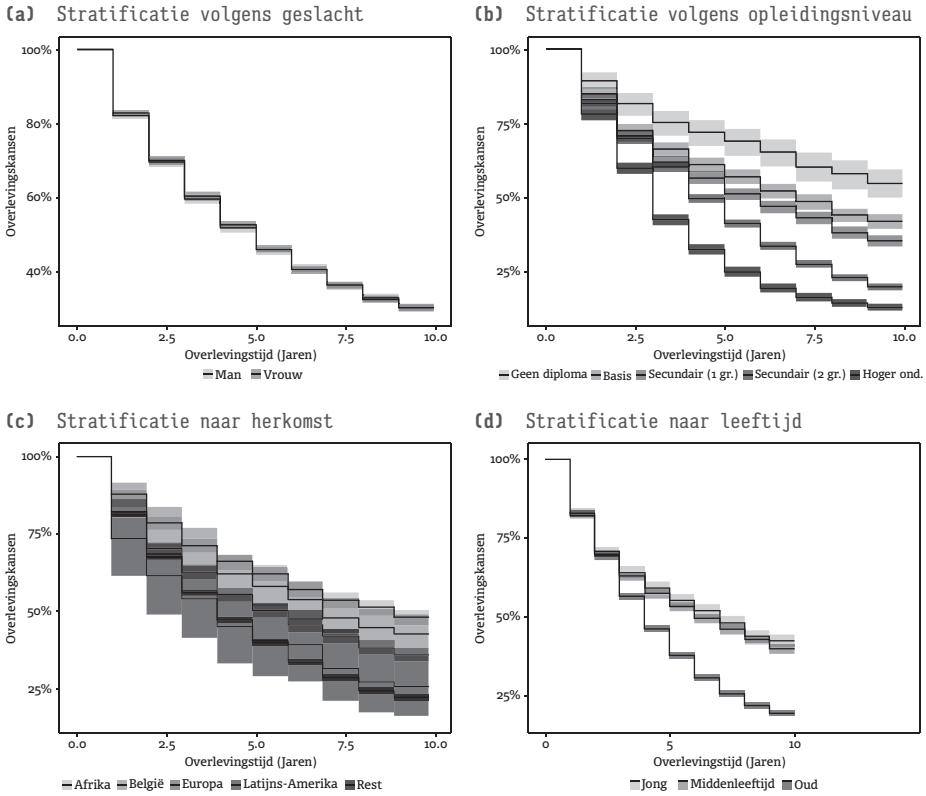

4.1.2 Invloed van gezinskenmerken

Figuur 3 geeft een samenvatting van de heterogeniteit in de ontsnappingskans naar gezinskenmerken. Figuur 3a toont de Kaplan-Meier-duuranalyse naar gezinssamenstelling (alleenstaande, koppel zonder kind, koppel met kinderen en eenoudergezin). De resultaten laten zien dat alleenstaanden en koppels zonder kinderen de laagste risico's hebben om na verloop van tijd in armoede te blijven, met een mediane overlevingstijd van vijf jaar. Die tijd neemt toe tot zes jaar voor koppels met kinderen en tot zeven jaar voor eenoudergezinnen. De bevindingen wijzen op het belang van gezinsspecifieke strategieën voor armoedebestrijding. Met name het feit dat gezinnen met kinderen gemiddeld langer arm blijven dan die zonder kinderen, wijst op de noodzaak om gezinnen met kinderen in armoede (en vooral eenoudergezinnen) beter te beschermen.

Het feit dat gezinnen met kinderen gemiddeld langer arm blijven dan die zonder kinderen, wijst op de noodzaak om gezinnen met kinderen in armoede beter te beschermen.

Die indicatie wordt ook bevestigd door de analyse in figuur 3b, waaruit blijkt dat de kans om in armoede te blijven na verloop van tijd aanzienlijk toeneemt voor gezinnen met twee of meer kinderen, in vergelijking met gezinnen zonder kinderen of met één kind.

Kijken we naar het totaal aantal afhankelijke personen (figuur 3c) dan wordt de hiërarchie in de trends duidelijk: hoe hoger het aantal kinderen of afhankelijke personen, hoe lager de kans om uit armoede te ontsnappen.[8]

Figuur 3d focust op afhankelijke personen met een handicap en laat zien dat de aanwezigheid van een persoon met een handicap in het gezin de ontsnappingskans uit armoede verlaagt. Zo is de mediane ontsnappingstijd voor gezinnen zonder persoon met een handicap vijf jaar, tegenover meer dan tien jaar voor gezinnen met afhankelijke personen met een handicap. Merk op dat het belastbare inkomen wel de vergoeding wegens langdurige ziekte of invaliditeit omvat, maar niet de inkomensvervangende tegemoetkoming (IVT) voor personen met een aangeboren handicap (ook al betreft die laatste categorie slechts 0,2% van de bevolking). Daarom moeten onze resultaten voorzichtig geïnterpreteerd worden.

Figuur 3. Kaplan-Meier-plots voor de overlevingskans in armoede, naar gezinskenmerken.

(a) Stratificatie volgens gezinstype

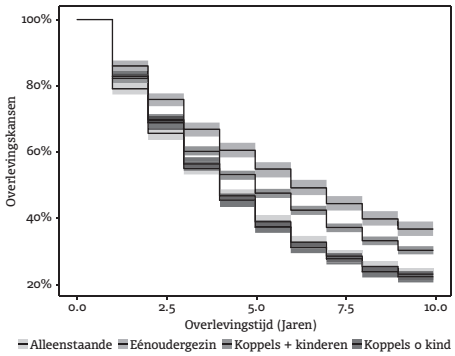

(b) Stratificatie volgens aantal kinderen

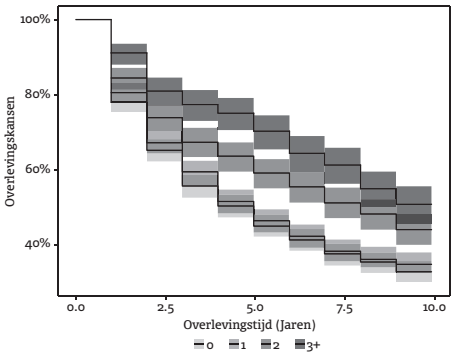

(c) Stratificatie volgens aantal personen ten laste

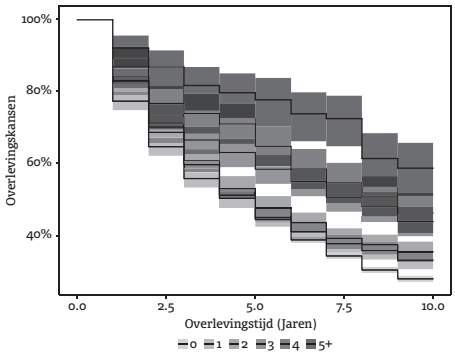

(d) Stratificatie volgens aanwezigheid van een gezinslid met handicap

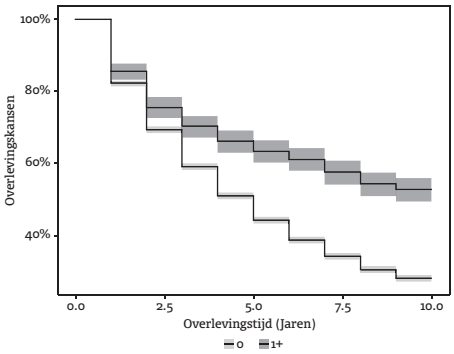

4.1.3 Invloed van de toereikendheid van sociale uitkeringen

Zoals uiteengezet werd in sectie 3 wordt de toereikendheid van de sociale uitkeringen gemeten in verhouding tot het mediaan beschikbaar equivalent huishoudinkomen. De Kaplan-Meier-duuranalyse maakt het mogelijk om te onderzoeken hoelang het duurt om uit armoede te ontsnappen, voor individuen die verschillende vormen en niveaus van sociale uitkeringen ontvangen.

In figuur 4a analyseren we de duur van armoede naar belangrijkste inkomensbron van het individu in het startjaar 2008: inkomen uit arbeid, uitkeringen voor werkloosheid, ziekte of arbeidsongeschiktheid, pensioen en leefloon. Uit die analyse blijkt dat mensen met leefloon of een werkloosheidsuitkering als belangrijkste inkomensbron (in het startjaar) statistisch significant langer in armoede blijven dan mensen met een inkomen uit arbeid. Het verschil in trend tussen pensioen en ziekte en de andere bronnen is niet significant.

Figuur 4b geeft aan dat er doorheen de tijd (*ceteris paribus*) in het algemeen een grote overlap is tussen personen in de categorie met 'normale' uitkeringen (hoger dan 60% van het mediane inkomen in het startjaar) en in de referentiegroep ('geen/minimaal' =

personen die niet of nauwelijks gebruikmaken van sociale uitkeringen) hebben een mediane ontsnappingstijd van zes jaar, terwijl personen met 'lage' bescherming (uitkeringen tussen 30% en 60% van het mediane inkomen) een langere mediane ontsnappingstijd van zeven jaar hebben (maar het verschil is statistisch weinig significant). Die patronen roepen – met het nodige voorbehoud wat de significantie betreft – de volgende interpretaties op: (1) 'normale' uitkeringen geven evenveel kans om uit de armoede te ontsnappen als arbeidsinkomens, ook al blijft de mediane ontsnappingsduur vrij lang in de beide gevallen (zes jaar). (2) De langere ontsnappingsduur bij lage uitkeringen is consistent met het vermoeden dat lagere uitkeringen de veerkracht van huishoudens ondermijnen.

Figuur 4. Kaplan-Meier-analyse voor de overlevingskans in armoede, naar uitkeringsbron en niveau in 2008.

(a) Stratificatie naar belangrijkste inkomensbron **(b)** Stratificatie naar toereikendheid van de totale uitkering

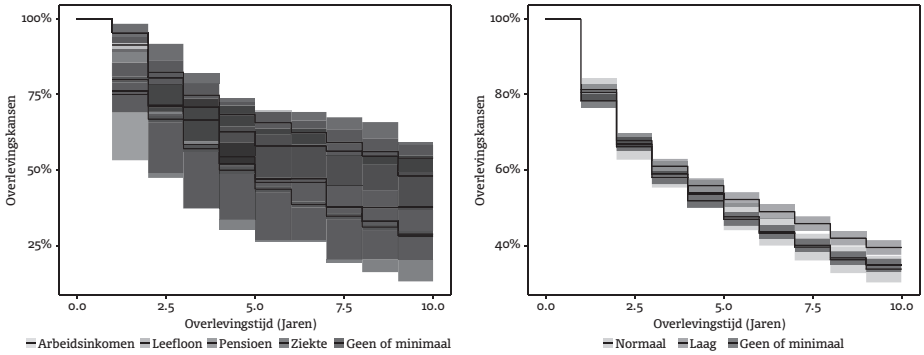

4.1.4 Cox-regressie van de uitstroomkans uit armoede

Terwijl de Kaplan-Meier-duuranalyse beperkt is tot het gebruik van telkens één afzonderlijke categorische voorspeller, biedt de Cox-regressie een flexibelere benadering, waarbij meerdere covariaten, zowel continu als categorisch, kunnen worden gebruikt. De resultaten van de Cox-regressies (zoals weergegeven in tabel 1) bevestigen slechts gedeeltelijk de bevindingen van de Kaplan-Meier-analyse. Wat de individuele kenmerken betreft, is de coëfficiënt voor opleidingsniveau positief (0,14). De *hazard ratio* of kansverhouding (de exponent van de coëfficiënt, gerapporteerd in de tweede kolom van tabel 1) van 1,153 betekent dat voor elk extra onderwijsniveau[9] de kans om uit armoede te ontsnappen met ongeveer 15,3% toeneemt. Dat resultaat is zeer significant (met een *p*-waarde kleiner dan 0,0001) en geeft de cruciale rol aan die onderwijs en opleiding spelen in de strijd tegen armoede.

Voor de variabele eerste nationaliteit hebben we de regio van herkomst verder uitgesplitst dan in figuur 2c, waardoor we een grotere heterogeniteit kunnen vaststellen. Belgen vormen de referentiecategorie. Met name personen afkomstig uit Latijns-Amerika hebben de hoogste coëfficiënten (en dus kansverhoudingen) in het model, wat suggereert dat hun kans om uit de armoede te ontsnappen hoger is dan die van mensen

uit België (referentiecategorie). Daarentegen hebben mensen met een andere niet-Westerse migratieachtergrond een lagere kans dan de doorsnee Belgen om uit armoede te ontsnappen. Dat bevestigt de idee dat de strijd tegen armoede een grotere uitdaging is voor migranten, vooral uit Noord-Afrika (De Haas, 2009; Baseler, 2023).

Naar leeftijd keren de resultaten van de Cox-regressie de analyse van de Kaplan-Meierplot om (zie figuur 2d): personen in de middenleeftijd en ouderen hebben (*ceteris paribus*) een grotere kans om uit armoede te ontsnappen dan jongeren (de referentiecategorie). Het significante positieve effect voor ouderen sluit goed aan bij eerder onderzoek dat de rol van pensioenen en opgebouwd vermogen benadrukt. Het gebrek aan significantie voor de categorie 'middenleeftijd' vindt ook enige steun in de literatuur, wat wijst op de verschillende economische druk waarmee zij te maken hebben (zie bv. Aassve et al., 2006; Ilmakunnas, 2021).

Bij de gezinskenmerken blijkt dat sommige kenmerken (namelijk gezinstype en aantal afhankelijke personen met een handicap) een significante invloed hebben op de kans om uit armoede te ontsnappen. De resultaten geven ook aan dat eenoudergezinnen en gezinnen met kinderen een statistisch significant lagere kans hebben om uit armoede te ontsnappen in vergelijking met alleenstaanden (de referentiecategorie), terwijl de koppels zonder kinderen niet significant verschillen van alleenstaanden. Wat betreft het aantal kinderen, afhankelijke personen en afhankelijke personen met een handicap, suggereerde de Kaplan-Meier-analyse – zoals weergegeven in figuren 3b, 3c en 3d – een substantieel effect op de armoededuur; de Cox-regressie detecteert echter geen significant effect van die variabelen, behalve voor gezinnen met afhankelijke personen met een handicap.

De coëfficiënten voor de variabele toereikendheid van sociale uitkeringen bevestigen de Kaplan-Meier-analyse. Hier is de categorie personen met 'normale uitkeringen' als vergelijkingsgroep gekozen. De coëfficiënt voor 'geen of minimale uitkering' is niet significant, wat opnieuw bevestigt dat de kans om uit armoede te ontsnappen voor personen die niet of nauwelijks beroep doen op sociale uitkeringen en personen met een normale uitkering vergelijkbaar is. Daarentegen vertoont de coëfficiënt voor lage uitkering een negatief verband met de ontsnappingskans uit armoede, wat betekent dat personen die in het startjaar een lage uitkering ontvangen aanzienlijk minder kans hebben om uit armoede te ontsnappen dan personen met een normale uitkering. Die bevinding bevestigt hoe belangrijk toereikende uitkeringen zijn voor het vermogen van individuen om hun economische omstandigheden te verbeteren. Ze zijn misschien niet meteen een springplank uit armoede, maar ze remmen toch de exit uit armoede niet in vergelijking met bijvoorbeeld werkende armen, terwijl een lage uitkering dat wel doet. Noteer weliswaar dat het effect van 'lage uitkering' slechts marginaal significant is (93% niveau): dat kan te maken hebben met meetfouten of een te ruw schattingsmodel.

Personen die in het beginjaar van de observatieperiode sociale uitkeringen ontvangen hoger dan 60% van het mediaan inkomen kunnen niet alleen sneller uit armoede ontsnappen, maar zijn op langere termijn ook minder kwetsbaar voor het risico om in armoede te vervallen.

Tabel 1. Cox-regressie: determinanten van uitstroomkans uit armoede.

Onafhankelijke variabelen	Coëfficiënt	Exp(coëff)	Standaardafwijking	z	Pr (> |z|)
geslacht (vrouw = 1)	– 0.0251	0.975	0.0729	– 0.345	0.73
onderwijsniveau	0.142181	1.152785	0.031257	4.549	< 0.0001***
leeftijd: middenleeftijd	0.063829	1.065910	0.073766	0.865	0.386875
leeftijd: ouderen	0.312919	1.367411	0.142199	2.201	0.027766*
herkomst: Latijns-Amerika	0.847	2.334	0.294	2.88	0.00398**
herkomst: Azië	– 0.739	0.477	0.282	– 2.615	0.008**
herkomst: Afrika	– 0.299	0.741	0.148447	– 2.019	0.043473*
herkomst: Oost-Europa	– 0.357	0.699	0.271	– 1.316	0.188
herkomst: Rest Europa	– 0.097354	0.907	0.077	– 1.26	0.207
herkomst: MENA[a]	– 0.602	0.547	0.10	– 6.026	< 0.0001***
herkomst: Noord-Amerika	– 0.799	0.449	1.002	– 0.797	0.425
herkomst: rest	– 0.277	0.757	1.003	– 0.277	0.782
gezin: koppel zonder kind	– 0.001759	0.998242	0.148877	– 0.012	0.990572
gezin: koppel met kind(eren)	– 0.583137	0.558145	0.099514	– 5.860	< 0.0001***
gezin: eenoudergezin	– 0.694611	0.499269	0.104799	– 6.628	< 0.0001***
aantal kinderen	– 0.226057	0.797672	0.155341	– 1.455	0.145606
aantal gezinsleden met handicap	– 0.164445	0.848364	0.083478	– 1.970	0.048846 *
aantal afhankelijke personen	0.086546	1.090402	0.153495	0.564	0.572863
geen / minimale uitkering	0.033687	1.034261	0.076340	0.441	0.659014
lage uitkering	– 0.145799	0.864331	0.080075	– 1.821	0.068642.
Opmerkingen	1,820				
R^2	0.124				
max. likelihood R^2	1.000				
log. waarschijnlijkheid	– 7,966.616				
Wald-test	240,160*** (df = 20)				
LR-test	241,701*** (df = 20)				
score (Logrank-)test	250,631*** (df = 20)				

[a] MENA = *Middle East and North Africa* (Midden-Oosten en Noord-Afrika).

Noot: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; ***$p < 0,001$;. $p < 0,1$.

4.2 Instroom in de armoede

In deze sectie voeren we de duuranalyse uit voor de 'tegenovergestelde' kans, namelijk het risico om arm te worden. Die analyse is complementair met de hoger beschreven analyse, niet alleen omdat we erkennen dat het effect van covariaten mogelijk geen perfecte symmetrie vertoont, maar ook omdat de referentiesteekproef verschilt afhankelijk van de transitie die wordt bekeken. In de duuranalyse die focuste op de ontsnappingskans uit armoede bestond de referentiesteekproef uit individuen die in het startjaar van de observatieperiode (2008) in armoede verkeerden. Omgekeerd, wanneer we het risico van instroom in armoede onderzoeken, bestaat de referentiesteekproef uiteraard uit individuen die eerst niet arm waren. Die tweeledige aanpak stelt ons in staat om de dynamiek van inkomensmobiliteit in de beide richtingen vast te leggen.

4.2.1 Individuele kenmerken

Figuur 5 analyseert het verschil in overlevingskans (buiten armoede) naar individuele kenmerken. Op de y-as staat telkens de kans op 'overleven' buiten armoede, op de x-as de tijd doorgebracht buiten armoede. Over het algemeen liggen die bevindingen in de lijn van de vorige analyses, in die zin dat dezelfde kwetsbare categorieën worden geïdentificeerd.

Figuur 5a laat zien dat de kans op instroom in armoede vergelijkbaar is voor mannen en vrouwen (net als de dynamiek van het ontsnappen uit armoede, weergegeven in figuur 2a). Vrouwen lopen een iets hoger risico om in armoede terecht te komen binnen de tien jaar, maar dat risico is niet significant verschillend van dat van mannen. Voor de beide geslachten ligt het relatief laag, namelijk rond de 15%.

De duuranalyse naar onderwijsniveaus (figuur 5b) bevestigt de positieve invloed van onderwijs. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe groter de kans om niet-arm te blijven. Voor mensen met een diploma hoger onderwijs is het risico om binnen de tien jaar in armoede terecht te komen driemaal kleiner dan voor personen met hoogstens een getuigschrift lager onderwijs.

Wat betreft de regio van herkomst, toont figuur 5c dat mensen met België als hun eerste nationaliteit een significant grotere kans hebben om langer uit de armoede te blijven. Uit de vorige analyse bleek ook dat mensen met België als eerste nationaliteit een significant voordeel hebben (een hogere kans om uit armoede te ontsnappen). Mensen met de Afrikaanse nationaliteit hebben de laagste kans om uit de armoede te blijven. Dat wordt aangegeven door een mediane tijd van tien jaar om in armoede te geraken, wat betekent dat binnen de tien jaar de helft van de niet-arme bevolking van Afrikaanse origine arm wordt.

Wat leeftijd betreft, toont figuur 5d dat jongeren een lagere kans hebben om uit de armoede te blijven. In combinatie met de bevinding uit de voorgaande analyse (figuur 2d), geeft dat aan dat jongeren een snellere dynamiek doormaken, zowel wat betreft in- als uitstroom uit armoede, wat duidt op een meer volatiele situatie.

4.2.2 Invloed van gezinskenmerken

Figuur 6 schetst de verschillen in het risico van instroom in armoede naar gezinskenmerken. De analyse van de uitstroomkans uit armoede naar gezinstype toonde aan dat een- en tweeoudergezinnen met kinderen gemiddeld langer in armoede blijven dan huishoudens zonder kinderen (zie figuur 3a). Figuur 6a bevestigt gedeeltelijk het voordeel van koppels ten opzichte van alleenstaanden en eenoudergezinnen. In dat geval hebben koppels zonder kinderen echter een grotere kans om uit de armoede te blijven dan de andere categorieën, terwijl het verschil tussen koppels met kinderen en alleenstaanden kleiner is. Eenoudergezinnen hebben de grootste kans om arm te worden, wat de behoefte aan bescherming voor die kwetsbare groep nogmaals benadrukt.

De figuren 6b, 6c en 6d suggereren ten slotte dat de sociale bescherming van niet-arme gezinnen met kinderen en afhankelijke personen doeltreffend is. Het blijkt met name dat huishoudens met kinderen of met één of twee afhankelijke personen een grotere kans hebben om buiten de armoede te blijven dan huishoudens zonder kinderen en zonder afhankelijke personen.

Figuur 5. Kaplan-Meier-plots voor de overlevingskans buiten armoede, naar individuele kenmerken.

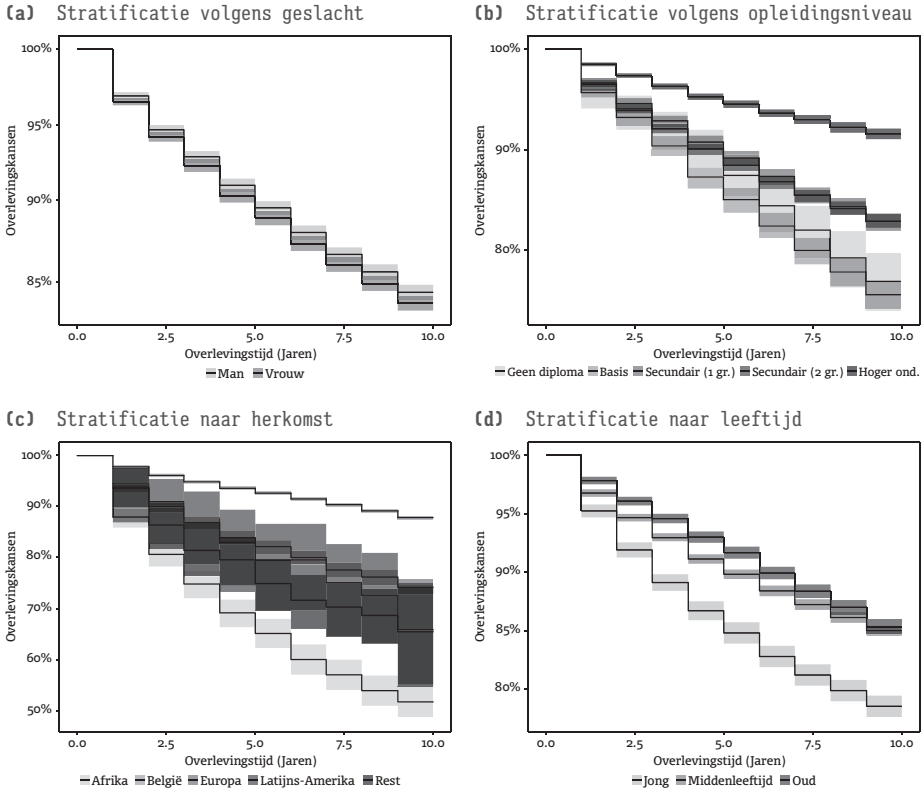

Figuur 6. Kaplan-Meier-plots voor de overlevingskans buiten armoede, naar gezinskenmerken.

(a) Stratificatie volgens gezinstype

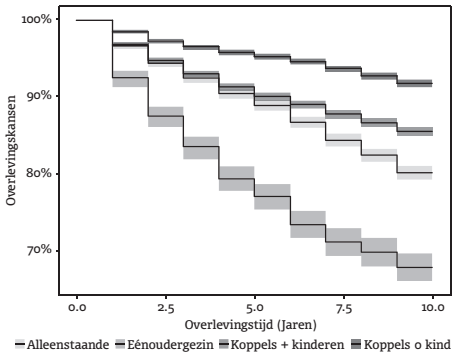

(b) Stratificatie volgens aantal kinderen

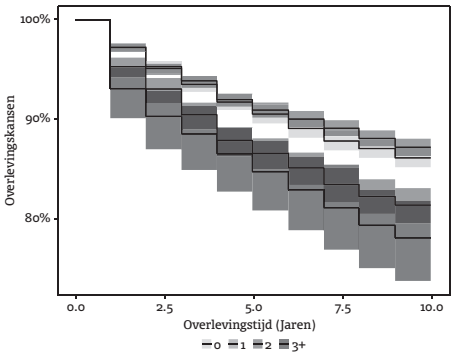

(c) Stratificatie volgens aantal personen ten laste

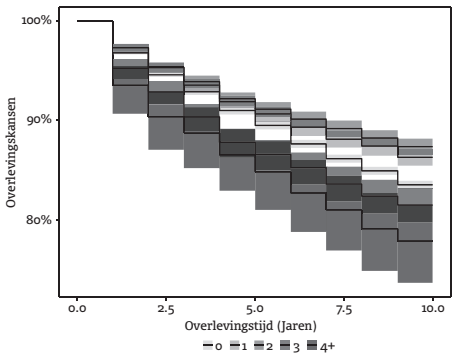

(d) Stratificatie volgens aanwezigheid van een gezinslid met handicap

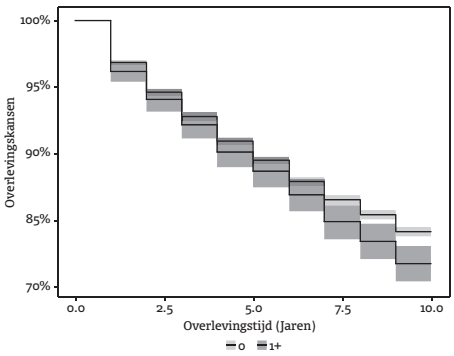

4.2.3 Invloed van toereikendheid van sociale uitkeringen

Figuur 7a laat zien dat mensen die bij aanvang niet arm zijn en een pensioen ontvangen als belangrijkste inkomensbron, langer uit de armoede blijven dan de andere categorieën, gevolgd door mensen met een inkomen uit arbeid als belangrijkste inkomensbron. Mensen die in het startjaar (zelfs tijdelijk)[10] afhankelijk geweest zijn van het leefloon hebben daarentegen de kortste overlevingstijd buiten de armoede. Het tijdspad voor mensen met een werkloosheids- of ziekte-uitkering in het startjaar is (opvallend) statistisch niet significant verschillend van het pad van mensen die hun inkomen uit arbeid verdienen. We kunnen enkel vermoeden dat het mensen betreft die slechts kort werkloos of ziek geweest zijn.

Het is minder waarschijnlijk dat een individu arm wordt als het bij aanvang normale sociale uitkeringen ontvangt.

Uit de vorige analyse bleek dat de trajecten om aan armoede te ontsnappen nogal gelijklopend zijn tussen mensen in de drie uitkeringsniveaus, met een iets snellere uitstroom voor de categorie 'normaal' en de referentiecategorie ten opzichte van de categorie 'laag'. Figuur 7b geeft daarentegen aan dat in termen van kans om uit de armoede te blijven, mensen met een normale uitkering een duidelijk voordeel hebben ten opzichte van de twee andere categorieën. Met andere woorden, het is minder waarschijnlijk dat een individu arm wordt als het bij aanvang normale sociale uitkeringen ontvangt. Dat bevestigt andermaal de beschermende preventieve rol van een genereuze sociale bescherming.

Figuur 7. Kaplan-Meier-plots voor overlevingskans buiten armoede, naar aard en toereikendheid van uitkeringen in 2008.

(a) Stratificatie naar inkomensbron

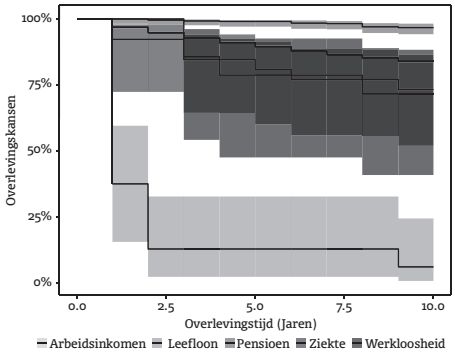

(b) Stratificatie naar niveau van de totale uitkering

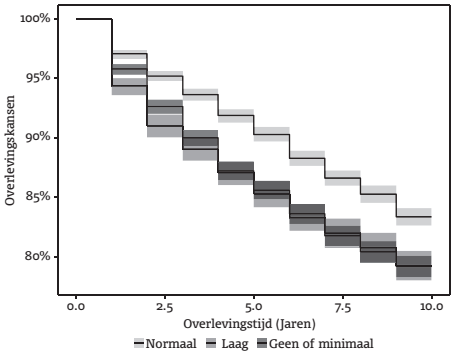

4.2.4 Cox-regressie: instroomkans in armoede

De resultaten van de Cox-regressie (zie tabel 2), laten zien dat vrouwen een grotere kans hebben om in armoede te geraken dan mannen (terwijl uit de Kaplan-Meier-plot het verschil niet significant leek). Bovendien tonen de resultaten consistent het effect van onderwijs aan als beschermende factor: hoe hoger het behaalde diploma, hoe kleiner de instroomkans. De resultaten voor leeftijd bevestigen de Kaplan-Meier-analyse. Wat de eerste nationaliteit (herkomst) betreft, hebben autochtone Belgen (referentiecategorie) een significant lagere kans om arm te worden dan mensen van niet-Westerse origine. Dat kan een weerspiegeling zijn van onderliggende structurele ongelijkheden op de arbeidsmarkt. Onderzoek heeft aangetoond dat minderheidsgroepen vaak gediscrimineerd worden in tewerkstellingskansen, wat leidt tot ongelijkheden in inkomen en socio-economische status (Pager & Shepherd, 2008). Daarnaast kunnen sociale netwerken en toegang tot hulpbronnen binnen de autochtone gemeenschap een vorm van economische veerkracht bieden, waardoor het risico op armoede verder vermindert (Putnam, 2001).

Het gezinstype blijkt een andere invloedrijke factor te zijn in de armoededynamiek. De waargenomen significant lagere kwetsbaarheid onder koppels (vooral die zonder

kinderen) in vergelijking met alleenstaanden (de referentiecategorie) en vooral eenoudergezinnen, sluit aan bij bestaande literatuur die de economische voordelen van gedeelde inkomsten en wederzijdse steun binnen gezinseenheden benadrukt (Harknett & Hartnett, 2011). De hogere kwetsbaarheid van alleenstaanden benadrukt het belang van gerichte interventies om ook die kwetsbare groep te ondersteunen (McLanahan & Percheski, 2008).

Wat de toereikendheid van sociale uitkeringen betreft, detecteert de Cox-regressie in tabel 2 een 'positief' effect van lage uitkeringen, wat betekent dat die personen meer kans hebben om mettertijd in armoede te verzeilen dan personen met een normale uitkering. Maar het effect is slechts significant op 90%-niveau. In de sectie over uitstroomkansen gaven we al een paar mogelijke verklaringen (meetfouten en imperfecties van het gehanteerde model). Een bijkomende mogelijke verklaring in dit geval is multicollineariteit tussen de onafhankelijke variabelen: vooral meer geschoolde personen trekken meer normale uitkeringen wanneer ze zonder werk vallen. Daardoor kan het effect van het uitkeringsniveau an sich vertroebeld worden.

Tabel 2. Cox-regressie: determinanten van instroomkans in armoede.

Afhankelijke variabele	Coëfficiënt		Exp(coef)	Standaardafwijking	z	Pr (> |z|)
geslacht (vrouw = 1)	0.1694		1.185	0.0745	2.274	0.02295*
onderwijsniveau	– 0.3461		0.7074	0.0341	– 10.153	< 0.0001***
leeftijd: middenleeftijd	– 0.4075		0.6653	0.0749	– 5.442	< 0.0001***
leeftijd: ouderen	– 0.5132		0.5986	0.2478	– 2.071	0.03837*
herkomst: Latijns-Amerika	0.0559		1.058	0.7091	0.079	0.937
herkomst: Azië	1.405		4.076	0.228	6.156	< 0.0001***
herkomst: Afrika	1.141		2.039	0.2171	3.284	0.00104 **
herkomst: Oost-Europa	0.443		1.557	0.3582	1.236	0.21637
herkomst: Europa	0.478		1.613	0.093	5.119	< 0.0001***
herkomst: MENA[a]	1.141		3.131	0.1156	9.874	< 0.0001***
herkomst: Noord-Amerika	– 12.44		< 0.0001	849	– 0.015	0.9883
herkomst: rest	– 12.36		< 0.0001	62791	– 0.020	0.9843
gezin: koppel zonder kind	– 1.237		0.2903	0.2043	– 6.056	< 0.0001***
gezin: koppel met kind(eren)	– 0.7900		0.4539	0.1365	– 5.786	< 0.0001***
gezin: eenoudergezin	0.3553		1.427	0.1466	2.424	0.01536*
aantal kinderen	0.1037		1.109	0.2229	0.465	0.64182
aantal handicap	0.0617		1.064	0.0985	0.627	0.53095
aantal afhankelijk	0.1640		1.178	0.2210	0.742	0.45812
geen / minimale uitkering	– 0.0376		0.9631	0.1218	– 0.309	0.75767
lage uitkering	0.2187		1.245	0.1351	1.619	0.10552
Opmerkingen	4,592					
R^2	0.115					
max. likelihood R^2	0.958					
log. waarschijnlijkheid	– 7,013.272					
Wald-test	659.090***	(df = 20)				
LR-test	563.081***	(df = 20)				
score (Logrank-)test	723.026***	(df = 20)				

[a] MENA = *Middle East and North Africa* (Midden-Oosten en Noord-Afrika).

Noot: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; ***$p < 0,001$;. $p < 0,1$.

5. Conclusie

In dit hoofdstuk wordt de complexe dynamiek van langdurige armoede in België onderzocht aan de hand van inkomensgegevens uit het Belgische belastingregister van 2008 tot 2017. Centraal in ons onderzoek staat het dubbele perspectief van sociale bescherming: als een mechanisme om acute noden aan te pakken (mensen helpen om aan deprivatie te ontsnappen), maar ook als beschutting tegen het risico om in armoede terecht te komen, en meer algemeen als een investering in economische veerkracht en op lange termijn. Door middel van het begrip generositeit (of toereikendheid) binnen sociale beschermingsstelsels wilden we die twee fundamentele dimensies met elkaar verbinden en de rol van sociale bescherming als middel voor sociale investeringen in armoedebestrijding beoordelen.

Onze bevindingen pleiten voor adequate steun aan kwetsbare personen en huishoudens, rekening houdend met de behoeften van elk huishouden. Opmerkelijk is vooral de vaststelling van de Kaplan-Meier-analyse dat personen die in het beginjaar van de observatieperiode 'normale' sociale uitkeringen ontvangen (hoger dan 60% van het mediaan inkomen) niet alleen sneller uit armoede kunnen ontsnappen, maar ook op langere termijn minder kwetsbaar zijn voor het risico om in armoede te vervallen. Omgekeerd doen personen met lage uitkeringen er langer over om uit armoede te ontsnappen en/of hebben zij het moeilijker om het hoofd boven water te houden.

Personen die in het beginjaar van de observatieperiode sociale uitkeringen ontvangen hoger dan 60% van het mediaan inkomen kunnen niet alleen sneller uit armoede ontsnappen, maar zijn op langere termijn ook minder kwetsbaar voor het risico om in armoede te vervallen.

Voorts werpt onze analyse licht op de invloed van socio-demografische kenmerken zoals geslacht, opleidingsniveau, migratie-herkomst en gezinstype op de armoededynamiek. Terwijl geslacht en opleiding naar voren komen als belangrijke voorspellers van armoede, verdient de (weinig significante) rol van de migratieherkomst verder onderzoek en beleidsaandacht. Vooral de hoge risico's van huishoudens met leden met een beperking vallen op.

Hoewel onze studie waardevolle inzichten verschaft in de dynamiek van langdurige armoede en de rol van sociale bescherming in België, is onze analyse niet zonder beperkingen. De schattingen blijven onvolmaakt door de laagsignificante coëfficiënten van uitkeringsniveaus uit de Cox-regressies. Verdere verfijningen van de inkomensmeting en van de gehanteerde schattingsmethoden kunnen hopelijk een scherper beeld opleveren. Door de endogeniteit van het gebruik van sociale uitkeringen en een gebrek aan goede identificatiestrategieën kunnen onze resultaten ook niet zonder meer op een causale manier geïnterpreteerd worden. Om de causale effecten van het socialebeschermingsbeleid op de armoedebestrijding beter te ontwarren, zou toekomstig onderzoek gebruik moeten maken van rigoureuze quasi-experimentele beleidsinterventies.

Een belangrijke beperking is de afhankelijkheid van gegevens uit belastingregisters, die mogelijk niet alle aspecten van het inkomen en de levensomstandigheden van huishoudens weergeven.[11] Het is bijvoorbeeld moeilijk om de toereikendheid van de uitkering nauwkeurig te beoordelen omdat we geen informatie hebben over de feitelijke werkstatus of gezondheidstoestand. Die beperking wordt nog versterkt door onze focus op financiële armoede als enige indicator van armoede, waardoor we voorbijgaan aan de multidimensionale aard van deprivatie die in de literatuur wordt erkend. Het integreren van gegevens over uitgaven van huishoudens en kosten van levensonderhoud zou een beter inzicht kunnen geven in de toereikendheid van uitkeringen. Bovendien zou het koppelen van gegevens over de arbeidsloopbaan en het inkomen inzicht kunnen bieden in de duurzaamheid van de uitkeringen op lange termijn.

Bovendien richt onze analyse zich op een specifieke periode (2008-2017), waardoor meer recente veranderingen in het socialebeschermingsbeleid of de economische omstandigheden mogelijk niet worden weergegeven. Recente studies wijzen op een daling van het armoederisico en op het belang van sociale uitkeringen om armoede effectief aan te pakken (Federal Public Service Social Security, 2024; Van Lancker, 2024), maar niet vanuit een longitudinaal perspectief.

Tot slot maakt de complexiteit van de armoededynamiek het wenselijk om rekening te houden met bijkomende factoren, zoals opleidingsvorm, sector van tewerkstelling, stabiliteit van huisvesting en gezondheidstoestand, die in de studie niet zijn onderzocht. Bovendien richt onze analyse zich voornamelijk op factoren op individueel en huishoudniveau, terwijl toekomstig onderzoek baat zou kunnen hebben bij het opnemen van regionale verschillen en bredere structurele invloeden op de armoededynamiek. Door die aspecten te integreren, kunnen toekomstige studies meer genuanceerde inzichten verschaffen in dit onderwerp, ook voor het beleid.

Referenties

Aassve, A., Iacovou, M., & Mencarini, L. (2006). Youth poverty and transition to adulthood in Europe. *Demographic Research, 15*, 21-50.

Ansaloni, V., Ruelens, A., Nicaise, I., & Goubin, S. (2021). *Accessibility and adequacy of Belgian social protection from a social investment perspective*. Re-InVEST.be Research Paper 1.1.2, HIVA, 60 p.

Baker, T., Evans, J., & Hennigan, B. (2020). Investable poverty: Social investment states and the geographies of poverty management. *Progress in Human Geography*, *44*(3), 534-554.

Bao, Y., & Liao, T. (2024). Multidimensional poverty and growth: Evidence from India 1998-2021. *Economic Modelling, 130*, 106586.

Barrett, C. B., & Carter, M. R. (2013). The economics of poverty traps and persistent poverty: Empirical and policy implications. *The Journal of Development Studies*, *49*(7), 976-990.

Barrientos, A. (2011). Social protection and poverty. *International Journal of Social Welfare*, *20*(3).

Barrientos, A., Hulme, D., & Shepherd, A. (2005). Can social protection tackle chronic poverty? *The European Journal of Development Research*, *17*, 8-23.

Baseler, T. (2023). Hidden income and the perceived returns to migration. *American Economic Journal: Applied Economics*, *15*(4), 321-352.

Belgian Anti-Poverty Network (BAPN). (2022). *Poverty watch report*. https://bapn.be/storage/app/media/Poverty%20watch_BAPN_2022.pdf

Biewen, M. (2014). Poverty persistence and poverty dynamics. *IZA World of Labor*, 103.

Bourguignon, F., da Silva, L. A. P., & Stern, N. (2004). Evaluating the poverty impact of economic policies: Some analytical challenges. In A. Mody, & C. Pattillo (Eds.), *Macroeconomic policies and poverty* (pp. 36-69). Routledge.

Braveman, P., & Gruskin, S. (2003). Poverty, equity, human rights and health. *Bulletin of the World Health Organization*, *81*, 539-545.

Brown, M. A. (2011). The power of generosity to change views on social power. *Journal of Experimental Social Psychology*, *47*(6), 1285-1290.

Busemeyer, M. R., De la Porte, C., Garritzmann, J. L., & Pavolini, E. (2020). The future of the social investment state: Politics, policies, and outcomes. In M. R. Busemeyer, C. De la Porte, J. L. Garritzmann, & E. Pavolini (Eds.), *The future of the social investment state* (pp. 1-9). Routledge.

Cappellari, L., & Jenkins, S. P. (2004). Modelling low income transitions. *Journal of Applied Econometrics*, *19*(5), 593-610.

Cloke, P., Goodwin, M., Milbourne, P., & Thomas, C. (1995). Deprivation, poverty and marginalization in rural lifestyles in England and Wales. *Journal of Rural Studies*, *11*(4), 351-365.

Connell, R. (1994). Poverty and education. *Harvard Educational Review*, *64*(2), 125-150.

Danziger, S., Haveman, R., & Plotnick, R. (1981). How income transfer programs affect work, savings, and the income distribution: A critical review. *Journal of Economic Literature*, *19*(3), 975-1028.

De Haas, H. (2009). The myth of invasion: The inconvenient realities of African migration to Europe. In R. Munck (Ed.), *Globalisation and migration* (pp. 77-94). Routledge.

Ditte Andersen, S. R., & Thomson, R. (2020). Narrative sense-making and prospective social action: Methodological challenges and new directions. *International Journal of Social Research Methodology*, *23*(4), 367-375. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13645579.2020.1723204

Falkingham, J. (2002). Poverty, affordability and access to health care. *Health Care in Central Asia*, *42*, 56.

Federal Public Service Social Security. (2024). *Evolution of the social situation and social protection in Belgium: EU-SILC 2023 results. Towards structural lower poverty levels?* FPS Social Security, 18 p.

Ferragina, E., & Seeleib-Kaiser, M. (2011). Welfare regime debate: Past, present, futures? *Policy and Politics*, *39*(4), 583-611. Geraadpleegd via https://shs.hal.science/halshs-01347336

Formby, J. P., Smith, W. J., & Zheng, B. (2004). Mobility measurement, transition matrices and statistical inference. *Journal of Econometrics*, *120*(1), 181-205.

Gaitan-Rossi, P., & Velazquez Guadarrama, C. (2021). A systematic literature review of the mechanisms linking crime and poverty. *Convergencia*, *28*.

Harknett, K. S., & Hartnett, C. S. (2011). Who lacks support and why? An examination of mothers' personal safety nets. *Journal of Marriage and Family*, *73*(4), 861-875.

Hemerijck, A. (2020). Social investment as a policy paradigm. In M. R. Busemeyer, C. De la Porte, J. L. Garritzmann, & E. Pavolini (Eds.), *The future of the social investment state* (pp. 10-27). Routledge.

Hidalgo-Hidalgo, M., & Iturbe-Ormaetxe, I. (2018). Long-run effects of public expenditure on poverty. *The Journal of Economic Inequality*, *16*, 1-22.

Ilmakunnas, I. (2021). *The peculiar patterns of age-specific at-risk-of-poverty rates: An analysis of poverty trends in 30 European countries.* INVEST Working Papers 35/2021.

Jacobs, B. (2009). Is Prescott right? Welfare state policies and the incentives to work, learn, and retire. *International Tax and Public Finance*, *16*, 253-280.

Keiding, N. (2014). Event history analysis. *Annual Review of Statistics and its Application*, *1*, 333-360.

Koomson, I., Villano, R. A., & Hadley, D. (2020). Effect of financial inclusion on poverty and vulnerability to poverty: Evidence using a multidimensional measure of financial inclusion. *Social Indicators Research*, *149*(2), 613-639.

Krishna, A. (2010). *One illness away: Why people become poor and how they escape poverty*. OUP Oxford.

Krishna, A. (2020). The dynamics of poverty. In D. Brady & L. M. Burton (Eds.), The Oxford handbook of the social science of poverty (pp. 293-314). Oxford Publications.

Kyzyma, I., & Williams, D. R. (2017). Public cash transfers and poverty dynamics in Europe. *Empirical Economics*, *52*, 485-524.

Lemieux, T., & Milligan, K. (2008). Incentive effects of social assistance: A regression discontinuity approach. *Journal of Econometrics*, *142*(2), 807-828.

Lewis, O. (2017). The culture of poverty. In N. Levine (Ed.), *Poor Jews* (pp. 9-25). Routledge.

McLanahan, S., & Percheski, C. (2008). Family structure and the reproduction of inequalities. *Annual Review of Sociology*, *34*, 257-276.

McMahon, J., Wanke, C., Terrin, N., Skinner, S., & Knox, T. (2011). Poverty, hunger, education, and residential status impact survival in HIV. *AIDS and Behavior*, *15*(7), 1503-1511.

Mihai, M., Titan, E., & Manea, D. (2015). Education and poverty. *Procedia Economics and Finance*, *32*, 855-860.

Neumark, D., Asquith, B., & Bass, B. (2020). Longer-run effects of anti-poverty policies on disadvantaged neighborhoods. *Contemporary Economic Policy*, *38*(3), 409-434.

Ngwa, J. S., Cabral, H. J., Cheng, D. M., Pencina, M. J., Gagnon, D. R., LaValley, M. P., & Cupples, L. A. (2016). A comparison of time dependent cox regression, pooled logistic regression and cross-sectional pooling with simulations and an application to the Framingham Heart Study. *BMC Medical Research Methodology*, *16*, 1-12.

Okech, D., Howard, W. J., Mauldin, T., Mimura, Y., & Kim, J. (2012). The effects of economic pressure on the resilience and strengths of individuals living in extreme poverty. *Journal of Poverty*, *16*(4), 429-446.

Otto, A. (2018). Social expenditure, social rights, and benefit receipt as indicators of welfare state generosity: Three peas in a pod, or a different kettle of fish altogether? *International Journal of Sociology and Social Policy*, *38*(9/10), 851-867.

Pager, D., & Shepherd, H. (2008). The sociology of discrimination: Racial discrimination in employment, housing, credit, and consumer markets. *Annual Review of Sociology*, *34*, 181-209.

Peters, D. H., Garg, A., Bloom, G., Walker, D. G., Brieger, W. R., & Hafizur Rahman, M. (2008). Poverty and access to health care in developing countries. *Annals of the New York Academy of Sciences*, *1136*(1), 161-171.

Preece, J. (2006). Widening participation for social justice: Poverty and access to education. In A. Oduaran, & H. S. Bhola (Eds.), *Widening access to education as social justice* (pp. 113-126). Springer.

Putnam, R. (2001). Social capital: Measurement and consequences. *Canadian Journal of Policy Research*, *2*(1), 41-51.

Saczewska-Piotrowska, A. (2015). Poverty duration of households of the self-employed. *Ekonometria*, *47*, 44-55.

Sakamoto, T. (2023). Poverty, inequality, and redistribution: An analysis of the equalizing effects of social investment policy. *International Journal of Comparative Sociology*, 00207152231185282.

Sala-i-Martin, X. (2007). *Economic integration, growth, and poverty.* Inter-American Development Bank.

Scherr, S. J. (2000). A downward spiral? Research evidence on the relationship between poverty and natural resource degradation. *Food Policy*, *25*(4), 479-498.

Scruggs, L. A., & Ramalho Tafoya, G. (2022). Fifty years of welfare state generosity. *Social Policy & Administration*, *56*(5), 791-807.

Simmons, R., Thompson, R., Russell, L., Simmons, R., Thompson, R., & Russell, L. (2014). Poverty, social exclusion and marginalization. In R. Simmons, R. Thompson, & L. Russell (Eds.), *Education, work and social change: Young people and marginalization in post-industrial Britain* (pp. 18-38). Palgrave Macmillan.

Steunpunt tot Bestrijding van Armoede, Bestaansonzekerheid en Sociale Uitsluiting. (2023). *De financiële dimensie van armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie.* Tweejaarlijks Verslag

2022-2023. Geraadpleegd via https://armoedebestrijding.be/publicaties/publicaties-steunpunt/tweejaarlijks-verslag/tweejaarlijks-verslag-2022-2023-de-financiele-dimensie-van-armoede/

Stevens, A. H. (1995). *Climbing out of poverty, falling back in: Measuring the persistence of poverty over multiple spells*. NBER Working Paper 5390, 58 p.

Timmer, C. P. (1994). Population, poverty, and policies. *The American Economic Review*, *84*(2), 261-265.

Van Lancker, W. (2024). *Armoede en de lage middenklasse in België en Vlaanderen: een actualisering*. KU Leuven; CESO, 34 p.

Vlaamse Overheid. (2024). *Population below the poverty threshold*. Geraadpleegd via https://www.vlaanderen.be/en/statistics-flanders/income-and-poverty/population-below-the-poverty-threshold

Wedekind, C., & Braithwaite, V. A. (2002). The long-term benefits of human generosity in indirect reciprocity. *Current Biology*, *12*(12), 1012-1015.

Zhu, Y., Bashir, S., & Marie, M. (2022). Assessing the relationship between poverty and economic growth: Does sustainable development goal can be achieved? *Environmental Science and Pollution Research*, *29*(19), 27613-27623.

Noten

1. Deze bjidrage is gebaseerd op het Re-InVEST.be onderzoek, gefinancierd door BELSPO in het kader van het BRAIN-programma.
2. Het 'roterende panel' besloeg per huishouden in principe vier jaar tussen 2004 en 2018, en nadien zes jaar.
3. Re-InVEST.be is een gezamenlijk onderzoeksproject van het HIVA (KU Leuven), CRIDIS (UC Louvain) en het Steunpunt Armoedebestrijding. Het focust op de rol van sociale bescherming ter ondersteuning van sociale investeringen.
4. De ietwat sombere terminologie 'overlevingskans' respectievelijk 'overlevingsfunctie' wordt in de statistiek gebruikt om de kans te beschrijven dat een individu in een bepaalde toestand blijft. Die kans is tijdgebonden en wordt mee bepaald door een aantal kenmerken van het individu en van het systeem waarbinnen het zich beweegt.
5. Bovendien houdt Cox-regressie ook rekening met 'rechtse censurering', een veelvoorkomend probleem in duuranalyses, dat optreedt wanneer de in- of uitstroom niet heeft plaatsgevonden tot aan het einde van de onderzochte periode (McMahon et al., 2011). We houden echter geen rekening met 'linkse censurering' en 'hysteresis' (d.w.z. informatie over de toestand vóór 2008 die een invloed zou kunnen hebben op de in- en uitstroomkansen tijdens de observatieperiode ontbreekt).
6. De gewijzigde OESO-equivalentieschaal geeft aan het eerste lid van het huishouden een gewicht van 1. Voor elke extra persoon van 14 jaar en ouder in het huishouden wordt die factor verhoogd met 0,5, en voor elk kind jonger dan 14 jaar met 0,3. Wat de niet-belaste inkomsten betreft, konden voor de beschouwde periode helaas de kinderbijslagen en de inkomensvervangende tegemoetkoming (IVT) voor personen met een beperking niet geïdentificeerd worden. De IVT betreft weliswaar een beperkt aantal personen (ongeveer 0,2% van de bevolking).
7. Helaas laten de data ons niet toe om het onderscheid te maken tussen personen die (quasi) geen behoefte hebben aan sociale uitkeringen en anderen die er wel behoefte aan hebben, maar er geen recht op hebben (zoals sommige categorieën migranten en jongeren). Daarmee moet rekening gehouden worden bij de analyse van de sociodemografische kenmerken.
8. Die bevinding kan wel vertekend zijn door het feit dat kinderbijslagen niet bij het inkomen geteld zijn.
9. In die analyse wordt rekening gehouden met de volgende onderwijsniveaus: geen diploma, lager diploma, lager secundair diploma, hoger secundair diploma, universiteit.
10. Het kan hier uiteraard alleen maar gaan om personen die slechts een deel van het jaar 2008 leefloon getrokken hebben, zo niet zouden ze in dat jaar niet in de steekproef 'niet-armen' gezeten hebben.
11. Statbel heeft recent wel belangrijke vooruitgang geboekt met het berekenen van het totale netto beschikbare inkomen van huishoudens, weliswaar voor een kortere periode.

Hoofdstuk 3.

Van generatie op generatie

De intergenerationele overdracht van financiële deprivatie

Caroline Dewilde[1]

1. Intergenerationele sociale mobiliteit: inhoudelijke en contextuele situering

Publiek debat over sociale ongelijkheid op verschillende domeinen (inkomen, vermogen, arbeid, wonen) heeft tot gevolg dat onderzoek over intergenerationele sociale mobiliteit terug op de agenda staat. De overdracht van sociale ongelijkheid van de ene generatie (ouders) naar de volgende (hun volwassen kinderen) is een complexe aangelegenheid. Intergenerationele overdracht van ongelijkheid wordt beïnvloed door factoren op diverse niveaus van de samenleving: instituties zoals het onderwijs of de arbeidsmarkt (macro); buurten en organisaties (meso); gezin en familie (micro) (DiPrete, 2020; Nolan et al., 2011). Op elk niveau speelt een kluwen van oorzakelijke mechanismen.

In onderzoek wordt deze complexiteit behapbaar gemaakt door te focussen op specifieke dimensies van ongelijkheid (Fox et al., 2016; Torche, 2015). Sociologen richten zich traditioneel op een of meerdere dimensies van sociaaleconomische status (SES): opleiding, beroepsklasse of -prestige, inkomen. Het klassieke statusverwervingsmodel (Blau & Duncan, 1967) analyseert hoe SES-uitkomsten van volwassen kinderen (meestal zonen) worden verklaard door eigen kunnen (intelligentie, motivatie/ambitie), dan wel door de directe of indirecte (via opleidingssucces) impact van familiale achtergrondkenmerken, met name het opleidingsniveau, beroep of inkomen van de ouders (meestal vaders). Dankzij de democratisering van het onderwijs is in westerse landen statusverwerving op eigen kracht de belangrijkste determinant van SES op volwassen leeftijd. Heel wat onderzoek toont niettemin aan hoe de ongelijke verdeling van familiale middelen nog steeds op allerlei manieren bijdraagt tot ongelijke uitkomsten. Dergelijke effecten variëren bovendien tussen landen, bijvoorbeeld naargelang de inrichting van het onderwijs. Zo is de sortering van kinderen in verschillende onderwijsniveaus geassocieerd met een grotere impact van ouderlijke SES op de uiteindelijke (onderwijs) uitkomsten, naarmate die sortering op jongere leeftijd plaatsvindt (bv. Schindler et al., 2024; Van de Werfhorst & Mijs, 2010). Ander onderzoek focust meer op intergenerationele klassenmobiliteit. Daarbij stelt men zich de vraag in welke mate de verbeterde

beroepspositie van volwassen kinderen ten opzichte van hun ouders samenhangt met een algemene toename van structurele opportuniteiten voor iedereen (bv. door onderwijsdemocratisering of post-industrialisering/*upgrading* van de beroepenstructuur), dan wel door een toegenomen relatieve mobiliteit of 'openheid'. Met andere woorden, is er een trend waarbij kinderen van minder goed geplaatste ouders het verhoudingsgewijs beter zijn gaan doen in vergelijking met kinderen van beter geplaatste ouders? Of nog, is afkomst minder belangrijk geworden?

Trends in intergenerationele sociale mobiliteit hangen verder nogal af van de bestudeerde dimensie. De discussie in het Verenigd Koninkrijk is exemplarisch: voor vergelijkbare geboortecohorten is de relatieve intergenerationele inkomensmobiliteit afgenomen (afkomst is dus belangrijker geworden) (Blanden & Machin, 2008), is de relatieve intergenerationele beroeps(klassen)mobiliteit stabiel gebleven (Erikson & Goldthorpe, 2010), en daalden intergenerationele ongelijkheden inzake opleidingsongelijkheid (afkomst is minder belangrijk geworden) (Breen et al., 2009).

Een verdere bedenking is dat de focus op onderwijs als belangrijkste schakel tussen de sociale positie van ouders en hun kinderen gericht is op de brede middenklassen. De intergenerationele overdracht van ongelijkheid blijkt hardnekkiger aan de rijkere bovenen de armere onderkant (Fox et al., 2016; Spilerman, 2000; Torche, 2015). Een dimensie van ongelijkheid die recent sterker voor het voetlicht komt is vermogen. Vermogen (financieel vermogen, woningbezit) wordt opgebouwd over de tijd en wordt door ouders via andere paden dan opleiding doorgegeven; dat geldt sterker voor de kinderen van de meest vermogenden (Hällsten & Thaning, 2022). Intergenerationele overdachten van vermogen gebeuren vaak op belangrijke levensmomenten, zoals bij het vormen van een gezin of het kopen van een woning (Forrest & Hirayama, 2018; Mulder et al., 2015). Dat heeft een versterkende impact op latere levensloopongelijkheden. Ook aan de armere onderkant zien we een hogere intergenerationele 'persistentie' of hardnekkigheid. Bekend onderzoek uit de Verenigde Staten – waar armoede hoger ligt en meer geconcentreerd is dan in Europa, alsook sterker gelinkt aan etniciteit – toont aan hoe ervaringen met armoede in de kinder- en jeugdjaren (bv. in termen van armoededuur of -ernst), latere levensloopkansen negatief beïnvloeden (Corcoran, 1995; Duncan & Brooks-Gunn, 1997; Duncan et al., 1998; Jencks & Mayer, 1990; Wilson, 1987, 1991).

In Europese verzorgingsstaten – gekenmerkt door een meer uitgebouwde sociale bescherming en lagere armoedecijfers, meer aandacht voor een democratische onderwijsexpansie en minder ruimtelijke segregatie – was er lang minder aandacht voor de intergenerationele overdracht van armoede. In Vlaanderen richtte kwalitatief onderzoek naar generatiearmoede zich meer op specifieke groepen die in sociaal werk naar voren kwamen, zoals mensen met een instellingsverleden of woonwagenbewoners (bv. Vranken & Steenssens, 1996). De moeizame strijd tegen armoede, met name ook kinderarmoede, in de context van verzorgingsstaten die zich richten op het beschermen van de (hogere) middenklassen en de ouderen, maar strenger worden voor huishoudens op actieve leeftijd die het moeilijk hebben (werklozen, mensen met een bijstandsuitkering of in een precaire arbeidsmarktpositie) (Cantillon et al., 2018; Dewilde, 2020), draagt bij tot een hernieuwde interesse voor de intergenerationele overdacht van ar-

moede (bv. Bavaro et al., 2023; Bellani & Bia, 2018; Causa & Johansson, 2010; Dewilde, 2024; Parolin et al., 2023).

In zowel de oude als de nieuwe EU-lidstaten schommelt het percentage kinderen (jonger dan 18 jaar) met risico op inkomensarmoede sinds het midden van jaren 1990 gemiddeld rond de 20%. In Roemenië en Spanje liepen de percentages zelfs op tot bijna 30% voor de periode 2009-2022. In België zien we sinds het 'hoogtepunt' in 2018 (20,1%) een daling naar 13,2% in 2023 (Eurostat, 2024). Het risico op armoede en sociale uitsluiting – het percentage kinderen die leven met een inkomensarmoederisico en/of in ernstige materiële en sociale deprivatie en/of in een huishouden met een zeer lage werkintensiteit – bedroeg in 2023 19,0%. 8,8% van de minderjarigen leefde in een huishouden met een lage werkintensiteit en 4,6% werd geconfronteerd met ernstige sociale en materiele deprivatie (Statbel, 2024). Het is verder welbekend dat Wallonië en vooral Brussel met hogere (kinder)armoedecijfers kampen dan Vlaanderen (Statbel, 2024; Guio & Van Lancker, 2023).

In dit hoofdstuk verkennen we de impact van financiële deprivatie in het ouderlijke huishouden (tijdens de jeugdjaren) op de armoedekans van volwassenen, eveneens geoperationaliseerd in termen van financiële achterstand. We maken gebruik van gepoolde EU-SILC (EU-*Statistics on Income and Living Conditions*)-gegevens[2] voor 2011 en 2019, meer specifiek van de ad-hocmodule met betrekking tot de intergenerationele overdracht van achterstanden.[3]

Eerst plaatsen we België en de regio's binnen een Europees-vergelijkende context. Veel onderzoek focust op de vraag in welke mate de intergenerationele overdacht van armoede verschilt tussen landen. Vervolgens exploreren we voor België waar (via welke tussenliggende paden) en voor welke sociale groepen (bv. SES, migratiegeschiedenis) de belangrijkste verschillen te vinden zijn. De exploratie van die verschillen biedt mogelijk verklarings- en aanknopingspunten voor verder onderzoek. We bespreken eerst de gebruikte gegevens en de operationalisering van financiële deprivatie of achterstand.

We hanteren de termen financiële deprivatie of financiële achterstand waar het de empirische analyses betreft, terwijl we voor de bespreking van de literatuur de meer algemene term armoede gebruiken. Intergenerationele mobiliteit is het omgekeerde van intergenerationele persistentie of intergenerationele hardnekkigheid. Intergenerationele transmissie en intergenerationele overdracht worden als synoniemen gezien.

2. De intergenerationele overdracht van financiële achterstand in de EU-SILC

Armoede is een complex verschijnsel dat gekenmerkt wordt door zowel materiële (bv. inkomenstekort) als immateriële dimensies (bv. stigmatisering en schaamte) en is als dusdanig onmogelijk te meten (zie bv. Lister, 2021). In kwantitatief onderzoek wordt veelal gebruikgemaakt van indicatoren die zowel een gebrek aan middelen (inkomen)

als sociale en materiële deprivatie in kaart brengen. 'Armoede' verwijst dan naar een zekere achterstand in vergelijking met de gebruikelijke levensstandaard in een land. Omdat inkomen lastig retrospectief te bevragen is, wordt in de EU-SILC gepeild naar de inschatting van de respondent wat betreft de financiële situatie van het ouderlijke huishouden rond de leeftijd van 14 jaar.

De Belgische analysesteekproef[4] op basis van de ad-hocmodules voor 2011 en 2019 telt 9.114 respondenten van 25 tot 59 jaar, die niet opgroeiden in een collectief huishouden. De respondenten behoren tot 6.249 unieke huishoudens.[5] De steekproef bevat enkel respondenten die in België zijn geboren (voor een vergelijkbare aanpak, zie OECD (2017) of Bavaro et al. (2023)). Intergenerationele mobiliteit is immers onvergelijkbaar tussen in België geboren respondenten en mensen die in een andere – in het bijzonder een niet-westerse – context opgroeiden. Niettegenstaande hun hogere absolute kans op huidige deprivatie, vertonen die nieuwkomers door hun migratie bijna per definitie een hogere relatieve sociale mobiliteit. Dat komt doordat hun startpositie tijdens de jeugdjaren over het algemeen veel slechter was, en ze dus logischerwijs grotere stappen vooruit kunnen zetten. We proberen via de steekproefselectie dus zo veel mogelijk appelen met appelen te vergelijken. Die ingreep zorgt er wel voor dat het aantal respondenten met een migratieachtergrond in de analyse-steekproef minder groot is, zeker wat betreft de vergelijking met hun proportie in de bevolking (+30% in 2019). Vooral de Brusselse steekproef wordt daardoor merkelijk kleiner: verhoudingsgewijs meer inwoners van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest zijn niet in België geboren (zie tabel A1 in de bijlage voor beschrijvende gegevens).

Respondenten die 'gematigd slecht' tot 'zeer slecht' antwoordden op de vraag naar de financiële situatie van het huishouden tijdens de jeugdjaren worden geclassificeerd als 'financieel gedepriveerd'.[6] Dat onderscheid – financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren versus geen financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren – relateert aan bevindingen uit eerder onderzoek dat aantoont dat ook na controle voor allerlei geobserveerde (bv. opleiding) en niet-geobserveerde (bv. psychische kwetsbaarheid) kenmerken, de armoede-ervaring zelf een impact heeft op de latere levensloop (bv. Bellani & Bia, 2018; Jenkins & Siedler, 2007). Op basis van die operationalisering rapporteert 17,2% van de Belgische respondenten financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren.

In onderzoek naar intergenerationele mobiliteit wordt een zekere mate van overeenstemming tussen de onafhankelijke variabele (financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren) en de afhankelijke variabele (financiële deprivatie tijdens de volwassen jaren) verwacht. In de EU-SILC is echter geen perfecte overeenstemming mogelijk: een identieke variabele voor de huidige situatie van de respondent is niet beschikbaar. Daarom maken we in dit hoofdstuk gebruik van een financiële deprivatie-index (somscore van 0-10) die verschillende verschijningsvormen van financiële achterstand behelst: (1) betalingsproblemen inzake huur/woonlening, (2) nutsvoorzieningen of (3) andere huurkopen of leningen; het huishouden kan zich de volgende zaken niet veroorloven: (4) de woning voldoende warm houden, (5) jaarlijks één week vakantie weg van huis, (6) vlees, vis of kip om de twee dagen (of een vegetarisch alternatief), (7) onverwachte financiële uitgaven doen, (8) een computer, (9) een auto; (10) enigszins tot zeer moeilijk de eindjes aan elkaar knopen. 62,9% van de respondenten heeft score 0.

3. België en de regio's in Europees-vergelijkend perspectief

Onderzoek naar relatieve intergenerationele sociale mobiliteit is veelal internationaal vergelijkend, gericht op het beschrijven van verschillen tussen landen inzake de sterkte van familiale achtergrondfactoren op latere uitkomsten. Ook de EU-SILC-gegevens, die verder weinig tot geen gedetailleerde levensloopinformatie bevatten, werden met dat oogmerk verzameld. In deze sectie kijken we vooreerst naar de intergenerationele hardnekkigheid van financiële deprivatie in België en hoe die zich verhoudt tot andere West-Europese landen.[7]

Figuur 1 toont de gemiddelde deprivatiescore voor respondenten (geboren in het betreffende land) die tijdens hun jeugd al dan niet met financiële deprivatie werden geconfronteerd. Het derde balkje voor elk land toont de ongestandaardiseerde lineaire regressiecoëfficiënt, waarbij we steeds controleerden voor leeftijd, leeftijd² en geslacht.[8] De regressiecoëfficiënt capteert de sterkte van het relatieve verband tussen het ervaren van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren en de financiële deprivatiescore op volwassen leeftijd. Dat effect bedraagt voor België 0,90: respondenten die financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren ervaarden, scoren ongeveer 0,90 items hoger op de 'huidige' deprivatie-index, in vergelijking met respondenten die tijdens hun jeugdjaren geen financiële deprivatie meemaakten.

We noteren dat er in alle West-Europese landen een positief en statistisch significant ($p < 0{,}001$) verband bestaat tussen het ervaren van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren en het huidige niveau van financiële deprivatie. In lijn met internationaal vergelijkend onderzoek is in België de intergenerationele hardnekkigheid van financiële deprivatie relatief sterk: er blijkt geen statistisch significant verschil ($p < 0{,}988$) met Spanje.[9] Terwijl de Zuid-Europese landen over het algemeen een sterke intergenerationele persistentie van armoede/achterstand laten noteren, vinden we significant lagere persistenties in alle buurlanden van België en in de Noordwest-Europese landen in het algemeen. De intergenerationele persistentie inzake financiële deprivatie is het laagst in Zweden en Zwitserland.

In lijn met internationaal vergelijkend onderzoek is in België de intergenerationele hardnekkigheid van financiële deprivatie relatief sterk.

In tabel 1 plaatsen we de bovenstaande resultaten verder in context door de sterkte van de relatieve intergenerationele persistentie te vergelijken met het absolute percentage respondenten dat opgroeide in een situatie van financiële deprivatie. Hoewel de mate van intergenerationele persistentie in een land hoger is naarmate er meer respondenten financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren rapporteren, is dat verband niet statistisch significant ($R = 0{,}425$; $p < 0{,}10$). Wat betreft België is de persistentie van financiële deprivatie vrij sterk, zeker in vergelijking met het lagere percentage respondenten dat financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren rapporteert. Dat percentage is immers min of meer vergelijkbaar met de andere Noordwest-Europese landen.

Figuur 1. Verband tussen financiële deprivatie tijdens jeugdjaren en huidige financiële deprivatiescore (gemiddelde deprivatiescore voor de beide groepen (gewogen resultaten) en ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt), landenvergelijking.

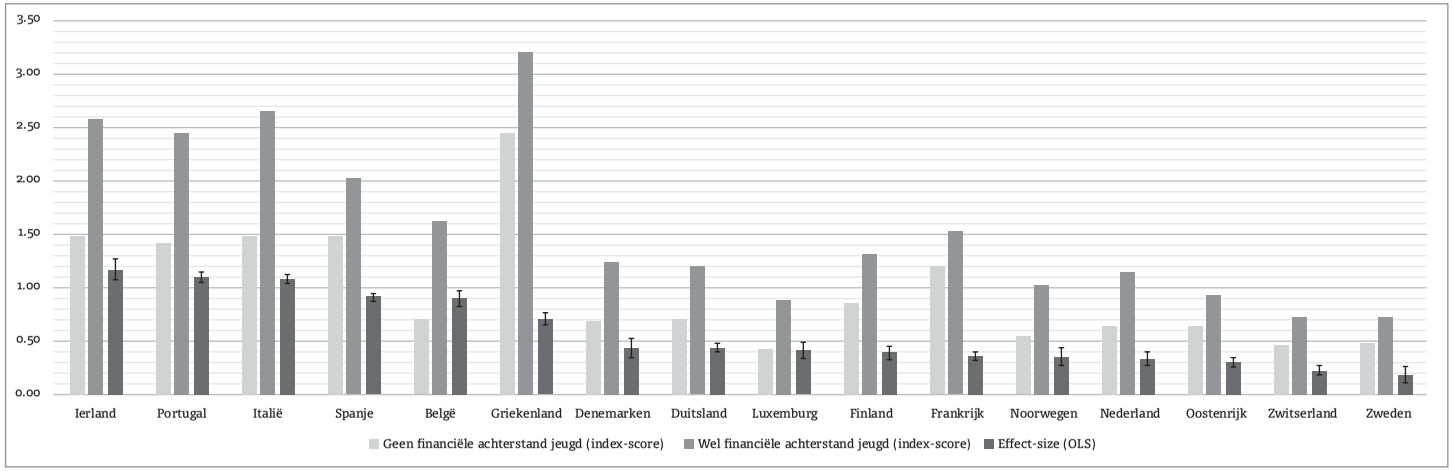

Bron: EU-SILC, eigen bewerking.

Tabel 1. Financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren (absolute %), vergeleken met de sterkte van het relatieve verband tussen financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren en de huidige financiële deprivatiescore (ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt), landenvergelijking.

Land	Financiële achterstand tijdens de jeugdjaren	Ongestandaardiseerde regressiecoëfficient
Ierland	25,2	1,173***
Portugal	37,9	1,097***
Italië	23,6	1,084***
Spanje	26,2	0,910***
België	**17,2**	**0,900*** **
Griekenland	23,2	0,707***
Denemarken	15,5	0,439***
Duitsland	22,1	0,439***
Luxemburg	16,8	0,416***
Finland	20,5	0,389***
Frankrijk	26,4	0,360***
Noorwegen	14,0	0,356***
Nederland	11,6	0,339***
Oostenrijk	37,6	0,303***
Zwitserland	16,8	0,227***
Zweden	14,6	0,186***

Bron: EU-SILC, eigen bewerking.

Verklaringen voor landverschillen in de impact van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren op latere uitkomsten worden gelinkt aan het type verzorgingsstaat (Bellani & Bia, 2018; Causa & Johansson, 2010). De hogere intergenerationele mobiliteit in de meer sociaaldemocratische verzorgingsstaten wordt toegeschreven aan de beschikbaarheid van meer genereuze (universele) uitkeringen, in combinatie met een actief arbeidsmarktbeleid en een hogere vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie. Dat laatste hangt samen met breed beschikbare kinderopvang. Daardoor slaat men twee vliegen in een klap: het gezinsinkomen ligt hoger, terwijl voor kinderen uit armere gezinnen achterstand op vroege leeftijd wordt geremedieerd door kwaliteitsvolle kinderopvang (zie bv. Nolan et al., 2011). In vergelijkend onderzoek naar de impact van ouderlijke beroepsklasse en opleiding op het huidige inkomen vond Esping-Andersen (2015) inderdaad dat de Scandinavische verzorgingsstaten vooral voor respondenten met een minder geprivilegieerde herkomst een grotere kansengelijkheid teweegbrengen (en dus intergenerationele persistentie verminderen).

Ook de meer genereuze en/of sociaaldemocratische verzorgingsstaten zijn de laatste decennia echter niet aan bezuinigingen ontsnapt (Cronert & Palme, 2018; Dewilde, 2020; Greve, 2017). Internationaal vergelijkend onderzoek spreekt van een trend naar dualisering (Busemeyer & Kemmerling, 2020; Palier, 2012; Rueda, 2014; Schwander, 2019): door strengere voorwaarden wordt voor een groeiende groep outsiders zonder werk of met een precair arbeidsmarktstatuut de toegang tot traditionele sociale verzekeringen beperkt. Die mensen komen vervolgens in allerlei bijstandsregelingen terecht,

die bovendien minder genereus zijn geworden (Noël, 2020). Daartegenover staat een krimpende groep insiders: mensen met (vast) werk dat toegang geeft tot goede sociale bescherming. Die dualisering kent een generationele dimensie: stijgende generositeit van pensioenen alsook van de minimuminkomensgaranties voor ouderen (Goedemé & Marchal, 2016; Scruggs & Ramalho Tafoya, 2022) zorgt voor dalende armoedecijfers bij de oudere bevolking, terwijl in veel landen voor de huishoudens op actieve leeftijd – en de kinderen die in deze huishoudens wonen – de armoederisico's stegen (Cantillon et al., 2018).

Uit vergelijkend onderzoek naar de impact van financiële achterstand tijdens de jeugdjaren op het inkomensarmoederisico (Dewilde, 2024) blijkt dat die bredere trend naar dualisering mogelijk aan de basis ligt van een afnemende mobiliteit over de tijd: de intergenerationele persistentie bleek voor elke jongere leeftijdscohorte significant groter. Met andere woorden, de kans op inkomensarmoede bleek voor elke jongere cohorte in sterkere mate bepaald door de financiele situatie tijdens de jeugdjaren. Multilevel-analyse toonde verder aan dat voor de jongste cohorten (25 jaar in 1990 of later) de mate van intergenerationele hardnekkigheid significant kleiner was in landen die meer uitgaven aan zogenaamde *outsider spending* ('compenserend' actief arbeidsmarktbeleid), alsook aan meer passieve bescherming tegen sociale uitsluiting (sociale bijstand, maar ook maatregelen zoals accommodatie voor kwetsbare groepen). De hoge mate van intergenerationele persistentie in België laat zich daar mogelijk door verklaren: zowel inzake *outsider spending* als in termen van uitgaven gerelateerd aan sociale uitsluiting scoort België lager dan buurland Nederland.[10] Minder goede (afnemende) sociale bescherming aan de onderkant lijkt zich dus te vertalen in een grotere (toenemende) intergenerationele persistentie van armoede. Een dergelijke trend zal mogelijk verhoudingsgewijs duurder uitvallen op de langere termijn.

Minder goede (afnemende) sociale bescherming aan de onderkant lijkt zich dus te vertalen in een grotere (toenemende) intergenerationele persistentie van armoede.

Figuur 2 toont dezelfde gegevens voor België als in figuur 1, maar uitgesplitst naar regio. Net zoals de reguliere armoedecijfers hoger liggen in Wallonië en Brussel dan in Vlaanderen, zien we dat voor beide groepen respondenten de huidige deprivatiescores hoger liggen, vooral in Wallonië. Ook lijkt het bivariate verband (controlerend voor leeftijd, leeftijd² en gender) tussen financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren, en het huidige niveau van financiële deprivatie, iets sterker te zijn in Wallonië en Brussel dan in Vlaanderen. Het verschil tussen Wallonië en Vlaanderen is statistisch significant ($p < 0{,}05$). Dat is niet geval wat betreft het verschil tussen Brussel en Vlaanderen. De verschillen tussen België en de buurlanden zijn over het algemeen wel groter dan de verschillen binnen België. Dat is in overeenstemming met de bovengenoemde verklaringen inzake variaties in verzorgingsstaatregelingen.

Figuur 2. Associatie tussen financiële deprivatie tijdens jeugdjaren en huidige financiële deprivatiescore (gemiddelde deprivatiescore voor de beide groepen (gewogen resultaten) en regressiecoëfficiënt), België en regio's.

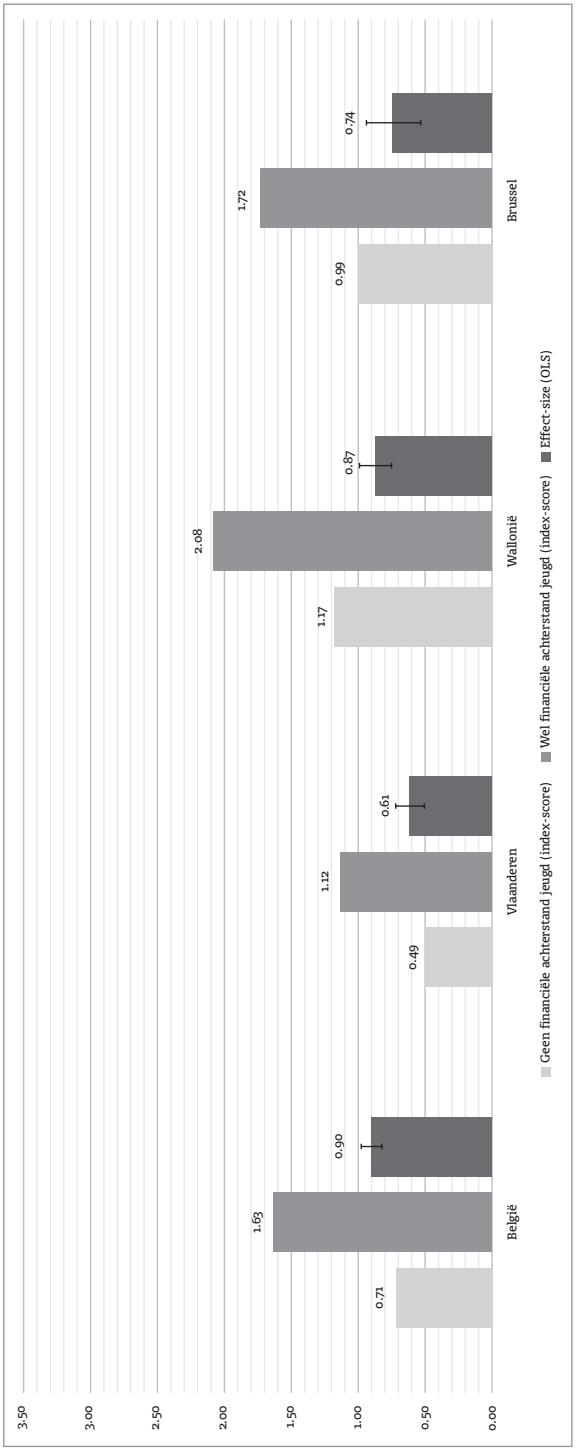

Bron: EU-SILC, eigen bewerking.

4. De intergenerationele overdracht van financiële deprivatie ontrafeld

De intergenerationele overdracht van armoede is complex: verschillende transmissieprocessen (bijvoorbeeld van opleiding, beroepsklasse en/of inkomen) veroorzaakt door allerlei gemeten of niet-gemeten invloeden zitten hier mee in vervat. Sociologen proberen over het algemeen om het transmissieproces te ontrafelen, om zo de unieke bijdrage van armoede tijdens de kinder- of jeugdjaren te isoleren. Ze worden daarin beperkt doordat niet alle relevante invloeden waarneembaar, meetbaar of beschikbaar zijn. Grofweg onderscheiden we twee belangrijke paden. Een eerste pad betreft de mediërende invloed van opleiding (bv. Bellani & Bia, 2018). Is het effect van armoede tijdens de jeugdjaren (deels) te verklaren doordat de respondenten verhoudingsgewijs minder goede onderwijsuitkomsten hebben, resulterend in een minder goede arbeidsmarktpositie en een hogere armoedekans? Een tweede set van paden betreft de complexe, wederkerige relaties tussen kenmerken van het gezin van herkomst en armoede. Zo zou de intergenerationele overdracht van armoede een 'neveneffect' kunnen zijn van de intergenerationele overdracht van gezinsinstabiliteit. Bijvoorbeeld: kinderen van gescheiden ouders verlaten vroeger het ouderlijk nest en ervaren meer instabiele relatievorming (Kiernan, 2003; McLanahan et al., 2013). Gezinsinstabiliteit is in de beide generaties geassocieerd met een hogere armoedekans, wat mogelijk een schijnverband tussen armoede tijdens de jeugdjaren en later in het leven veroorzaakt. Een vergelijkbaar mechanisme betreft de al dan niet oorzakelijke impact van de migratiegeschiedenis. Mogelijk beïnvloedt bijvoorbeeld discriminatie in de beide generaties deels mee de volwassen uitkomsten.

In deze sectie onderzoeken we hoe de associatie tussen financiële achterstand tijdens de jeugdjaren en in het volwassen leven verandert naargelang we rekening houden met verschillende controlevariabelen (naast leeftijd, leeftijd² en geslacht).

Een eerste groep controlevariabelen verwijst naar het gezin van herkomst (rond de leeftijd van 14 jaar) en is naar verwachting eerder oorzaak dan gevolg van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren: het aantal kinderen in het huishouden; de afwezigheid van vader en/of moeder; SES (laag: hoogste opleiding ouders is 'lager secundair onderwijs of minder' en/of hoogste beroepsklasse[11] is 'laaggeschoolde arbeider' of 'geen betaald werk'); alsook woonsituatie (huurder versus eigenaar/huurvrij) en de migratiegeschiedenis (Belgische ouders; minstens een van de ouders heeft een andere Europese (2011) of westerse herkomst (2019)[12]; minstens een van de ouders heeft een niet-Europese (2011) of niet-westerse herkomst (2019)).[13]

Een volgende groep variabelen verwijst naar de sociaaleconomische status van de respondent: opleiding; tewerkstellingsstatus; en beroepsklasse.

Een laatste groep variabelen schetst de gezinssituatie van de respondent: relatiestatus en aantal kinderen in het huishouden (zie tabel 2 of tabel A1 in de bijlage voor alle coderingen).

De resultaten van deze stapsgewijze multivariate regressie worden getoond in tabel 2. De coëfficiënten voor de verschillende controlevariabelen zijn in de verwachte richting

en worden niet in detail besproken. Opleiding heeft bijvoorbeeld een negatief effect op de huidige deprivatiescore: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe lager de deprivatiescore. Mannen hebben een lagere deprivatiescore, in vergelijking met vrouwen. De meest opvallende conclusie is dat het effect van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren positief en significant blijft. Ook na controle voor alle voorgaande invloeden en mediërende paden scoren respondenten die financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren ervaarden ongeveer een half item (0,477) hoger op de financiële deprivatie-index, in vergelijking met respondenten zonder financiële problemen in het gezin van herkomst. De grootste, statistisch significante reductie in het oorspronkelijke effect (0,900) vindt plaats na controle voor de kenmerken van het gezin van herkomst. Het mediërende effect van eigen opleiding, tewerkstellingsstatus en beroepsklasse (SES) is beperkt: de reductie in het effect van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren, van 0,580 (Model 2) naar 0,498 (Model 3), is niet statistisch significant. Voor andere afhankelijke variabelen (bv. inkomensarmoede) wordt op basis van dezelfde gegevens wel vaak een partieel mediërend effect van opleiding gevonden (zie bv. Bavaro et al., 2023; Dewilde, 2024). Dat wijst er mogelijk op dat de 'overerving' van financiële achterstand, ongeacht de huidige inkomensarmoedesituatie van de respondent, lastiger te beïnvloeden valt en mogelijk samenhangt met andere factoren, zoals financiële geletterdheid of een meer langdurige/ernstige armoede-ervaring tijdens de jeugd. Anderzijds dient opgemerkt dat het effect van de andere kenmerken van het ouderlijke huishouden (bv. SES van het ouderlijke gezin) veel kleiner zijn wanneer we Model 2 en Model 3 vergelijken, en dus door de SES van de respondent worden gemedieerd. We zouden kunnen besluiten dat, ondanks sterke empirische evidentie voor het klassieke proces van statusverwerving, het ervaren van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren een bijkomende, unieke bijdrage levert tot het verklaren van financiële deprivatie later in het leven.[14]

Een dergelijk uniek effect van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren stemt overeen met de literatuur over de intergenerationele transmissie van armoede. Een blijvend effect van armoede wordt meestal toegeschreven aan het feit dat allerlei materiële (bv. voeding, gezondheid), maar ook immateriële (bv. gebrek aan 'denkvermogen' of aandacht onder invloed van chronische stress en schaarste) investeringen van ouders in hun kinderen worden bemoeilijkt, zodat de kinderen uiteindelijk minder economisch, sociaal, cultureel, symbolisch, fysiek en psychologisch kapitaal opbouwen (Mullainathan & Shafir, 2014; Van Lancker & Vinck, 2020). Daarnaast spelen ook meer structurele factoren, zoals de ongelijke toegang tot opportuniteiten en culturele middelen, samenhangend met stigmatisering, achterstelling en exploitatie door ongelijke machtsrelaties (Desmond & Western, 2018; Wilson, 1991).

Een blijvend effect van armoede wordt meestal toegeschreven aan het feit dat allerlei materiële, maar ook immateriële investeringen van ouders in hun kinderen worden bemoeilijkt.

Wanneer we Model 4 uit tabel 2 herschatten, maar nu rekening houden met de ernst van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren, zien we dat de langetermijngevolgen groter zijn voor zij die meer moeilijkheden ervaarden (zie figuur 3, de vergelijking betreft de

respondenten die geen financiële problemen ervaarden in het gezin van herkomst). Het verschil tussen de twee laatste balkjes is niet significant. Slechts 189 respondenten in de analysesteekproef duidden die antwoordcategorie aan, waardoor het betrouwbaarheidsinterval groot is.

Figuur 3. Verband tussen de mate/ernst van financiële deprivatie tijdens jeugdjaren en huidige financiële deprivatiescore (regressiecoëfficiënt).

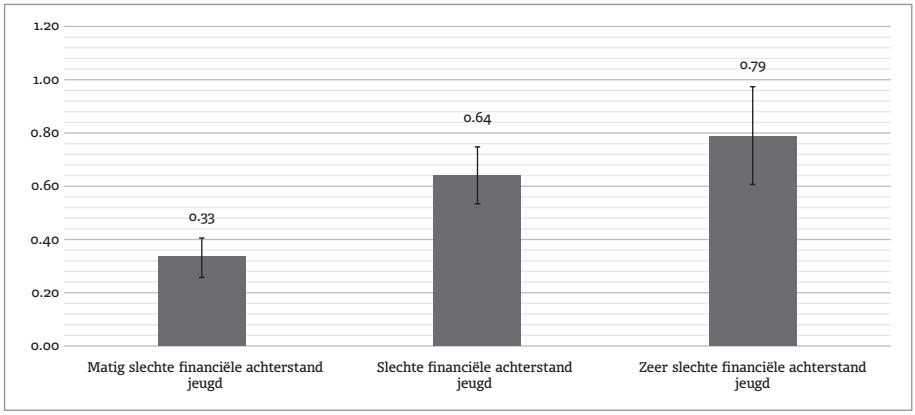

Bron: EU-SILC, eigen bewerking.

Tabel 2. Multivariate regressieresultaten (OLS) financiële deprivatie-index (9.114 respondenten in 6.249 huishoudens).

	Model 1: leeftijd, leeftijd², geslacht			Model 2: + kenmerken gezin van herkomst			Model 3: + SES respondent			Model 4: + gezinssituatie respondent		
	B		(SE)	B		(SE)	B		(SE)	B		(SE)
Intercept	*0,880*			*0,439*			*1,444*			*2,225*		
leeftijd	– 0,003		(0,016)	0,003		(0,015)	0,063	***	(0,014)	0,032	*	(0,015)
leeftijd²	0,000		(0,000)	0,000		(0,000)	– 0,001	***	(0,000)	– 0,001	**	(0,000)
man (ref.: vrouw)	– 0,115	***	(0,024)	– 0,106	***	(0,023)	– 0,091	***	(0,024)	– 0,063	**	(0,023)
Kenmerken gezin van herkomst												
Financiële deprivatie tijdens jeugdjaren	**0,900**	*****	**(0,051)**	**0,580**	*****	**(0,052)**	**0,498**	*****	**(0,047)**	**0,477**	*****	**(0,046)**
Aantal kinderen				0,059	***	(0,013)	0,034	**	(0,011)	0,032	**	(0,011)
Moeder of vader afwezig				0,193	***	(0,056)	0,098	*	(0,049)	0,084	(*)	(0,047)
SES laag (ref.: hoog)				0,341	***	(0,032)	0,028		(0,030)	0,061	*	(0,029)
Huurder (ref.: eigenaar/huurvrij)				0,440	***	(0,048)	0,257	***	(0,043)	0,249	***	(0,042)
Migratiegeschiedenis												
Belgische ouders (ref.)												
Europese/westerse ouder(s)				0,432	***	(0,065)	0,372	***	(0,059)	0,347	***	(0,057)
niet-Europese/niet-westerse ouder(s)				0,491	***	(0,102)	0,273	**	(0,091)	0,210	*	(0,090)
Kenmerken respondent												
Opleiding (continu)							– 0,209	***	(0,016)	– 0,212	***	(0,016)
Tewerkstellingsstatus												
werknemer							– 1,102	***	(0,057)	– 1,034	***	(0,055)
zelfstandige							– 1,160	***	(0,067)	– 1,085	***	(0,065)
geen betaald werk (ref.)												

	Model 1: leeftijd, leeftijd², geslacht			Model 2: + kenmerken gezin van herkomst			Model 3: + SES respondent			Model 4: + gezinssituatie respondent		
	B		(SE)	B		(SE)	B		(SE)	B		(SE)
Beroepsklasse												
hooggeschoolde bediende							– 0,343	***	(0,056)	– 0,312	***	(0,053)
laaggeschoolde bediende							– 0,263	***	(0,056)	– 0,248	***	(0,053)
hooggeschoolde arbeider							– 0,189	**	(0,066)	– 0,163	*	(0,064)
laaggeschoolde arbeider (ref.)												
missing							– 0,284	**	(0,107)	– 0,241	*	(0,104)
nooit betaald werk gehad							0,014		(0,147)	– 0,058		(0,142)
Relatiestatus												
single (incl. verweduwd) (ref.)												
partner in huishouden										– 0,547	***	(0,043)
gescheiden										0,455	***	(0,067)
Aantal kinderen (< 25 jaar)										0,119	***	(0,018)
R^2 (verklaarde variantie)		0,06			0,11			0,26			0,31	

Noot: (*): $p < 0{,}010$; *: $p < 0{,}05$; **: $p < 0{,}01$; ***: $p < 0{,}001$.

Bron: EU-SILC, eigen bewerking.

5. Verschilt de intergenerationele overdracht van financiële achterstand tussen sociale groepen?

Tot slot bekijken we hoe sociale groepen verschillen wat betreft de mate van intergenerationele persistentie versus mobiliteit. Hoewel de kansen op financiële achterstand tijdens de jeugdjaren sowieso ongelijk verdeeld zijn tussen risicogroepen, is het ook mogelijk dat het transmissieproces anders verloopt (Van Lancker & Vinck, 2020). Sommige sociale groepen kunnen bijvoorbeeld meer of minder beroep doen op compenserende hulpmiddelen (bv. sociaal netwerk). Ook het gepercipieerde belang van opleidingssucces kan verschillen. Zo wordt in bepaalde groepen migranten sterker ingezet op een hogere opleiding of op studiekeuzes die worden geassocieerd met 'gegarandeerd' arbeidsmarktsucces (OECD, 2017).

We onderzoeken dergelijke intersecties door het schatten van interactie-effecten tussen de kenmerken van het gezin van herkomst (aantal kinderen, moeder en/of vader afwezig, SES, woonsituatie, migratiegeschiedenis) en de ervaring met financiële achterstand tijdens de jeugdjaren. Daarbij nemen we Model 2 uit tabel 2 als basis, waaraan telkens één interactie-effect wordt toegevoegd. Figuur 4 stelt de significante intersecties/interacties grafisch voor.

Uit de regressieresultaten blijkt dat de impact van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren significant kleiner is voor respondenten waarvan vader en/of moeder rond de leeftijd van 14 jaar afwezig was, dan voor vergelijkbare respondenten waarvoor dat niet het geval was (zie figuur 4 A, $p < 0{,}05$). Een mogelijke verklaring is dat voor de eerste groep, de situatie van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren een meer tijdelijk karakter had, bv. door her-partnering van de overblijvende ouder. We kunnen die veronderstelling echter niet toetsen wegens gebrek aan verdere informatie. Verder blijkt dat de impact van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren op de huidige deprivatiescore significant toeneemt met het aantal kinderen in het gezin van herkomst (zie figuur 4 B). Per kind kunnen immers minder van de al beperkte middelen worden geïnvesteerd in allerlei vormen van materieel of immaterieel kapitaal. Daarnaast is mogelijk ook de mate van armoede-gerelateerde stress hoger naarmate het kindertal toeneemt. De impact van financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren op de afhankelijke variabele blijkt ook enigszins sterker ($p < 0{,}11$) voor respondenten uit een herkomstgezin met een lage SES (versus een hoge SES).[15] Er is geen significante interactie tussen financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren en de woonsituatie rond de leeftijd van 14 jaar.

De impact van migratiegeschiedenis is deels in overeenstemming met resultaten uit eerder onderzoek voor een reeks andere uitkomsten (behaald onderwijsniveau, beroepspositie) (OECD, 2017). In vergelijking met in België geboren respondenten met 'Belgische' ouders, is de impact van financiële achterstand tijdens de jeugdjaren op de huidige deprivatiescore significant kleiner voor kinderen van Europese/westerse ouders ($p < 0{,}05$): zij slagen er verhoudingsgewijs beter in om opwaartse sociale mobiliteit te realiseren. Ook voor in België geboren respondenten met niet-Europese/niet-wester-

se ouders vinden we een klein negatief effect, maar dat is niet significant. Dat beeld verandert echter wanneer we de steekproef beperken tot respondenten uit een gezin van herkomst met een lage SES (N = 4.390) (zie figuur 4 C). Dat om een meer eerlijke vergelijking te bekomen (Bavaro et al., 2023; OECD, 2017): de meerderheid van de gezinnen met een migratiegeschiedenis heeft immers een (zeer) lage SES. In vergelijking met in België geboren respondenten met 'Belgische' ouders (met lage SES) is de intergenerationele persistentie van financiële deprivatie voor de beide groepen respondenten met een geschiedenis van migratie duidelijk minder sterk, in ongeveer vergelijkbare mate ($p < 0{,}001$). Dat bevestigt enigszins het beeld geschetst in de vorige paragraaf: voor (Belgische) respondenten afkomstig uit een herkomstgezin met een lager opleidingsniveau (minder dan hoger secundair) en/of een lage beroepspositie (ongeschoolde arbeider of geen betaald werk), lijkt de overdracht van financiële achterstand/deprivatie van generatie naar generatie een sterkere sociale realiteit dan voor andere sociale groepen. Hier valt dus mogelijk nog enige winst te halen.

Voor Belgische respondenten afkomstig uit een herkomstgezin met een lagere SES, lijkt de overdracht van financiële achterstand van generatie naar generatie een sterkere sociale realiteit dan voor de respondenten met een migratieachtergrond.

Figuur 4. Intersecties tussen financiële deprivatie tijdens jeugdjaren en kenmerken gezin van herkomst.

(a) Intersectie met afwezigheid van vader en/of moeder – *effect-size* (OLS) van financiële deprivatie tijdens jeugdjaren

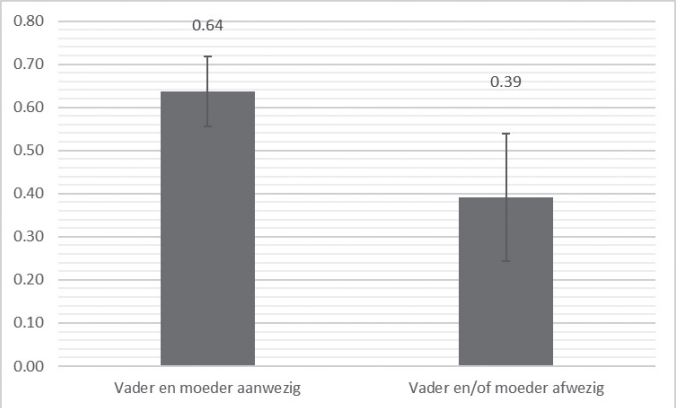

(b) Intersectie met aantal kinderen in gezin van herkomst

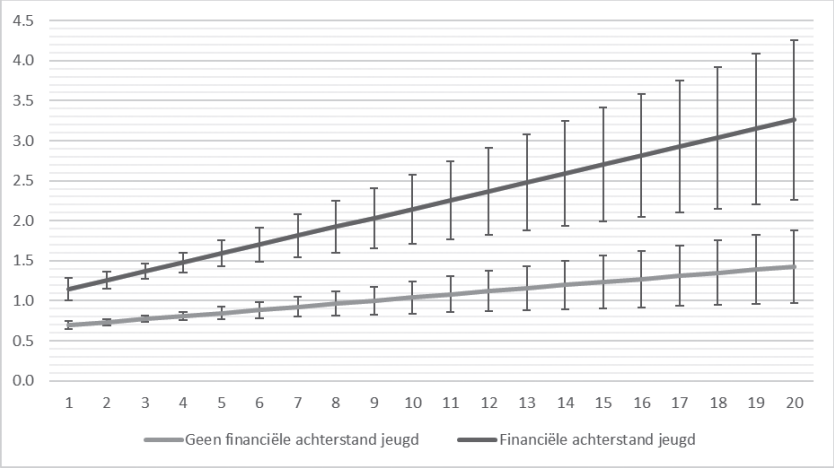

(c) Intersectie met migratiegeschiedenis voor respondenten afkomstig uit een gezin met lage SES (N = 4.390) – *effect-size* (OLS) van financiële deprivatie tijdens jeugdjaren

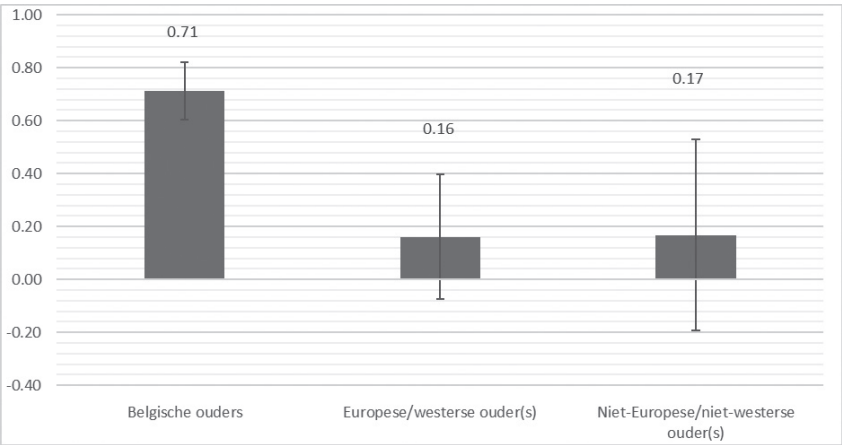

6. Besluit

De moeizame strijd tegen kinderarmoede in België en Europa, binnen de context van verzorgingsstaten die bezuinigen op de traditionele sociale bescherming voor huishoudens op 'actieve leeftijd', zorgt ervoor dat vragen over de intergenerationele overdacht van armoede opnieuw op de onderzoeks- en beleidsagenda staan. In dit hoofdstuk exploreerden we – op basis van gepoolde EU-SILC-data voor 2011 en 2019 – in welke mate

de ervaring met financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren (rond de leeftijd van 14 jaar) een impact heeft op het risico op financiële deprivatie tijdens het volwassen leven. Hoewel de intergenerationele overdracht van armoede via specifieke mechanismen en paden verloopt, zitten allerlei andere transmissieprocessen (bv. statusverwerving via opleiding, gezinsinstabiliteit) daar mee in vervat. Daarom begonnen we dit hoofdstuk met een overzicht van de sociologische literatuur over intergenerationele persistentie versus intergenerationele mobiliteit van sociale ongelijkheid in het algemeen.

In eerste instantie plaatsten we België en de regio's in context. De internationaal vergelijkbare EU-SILC-gegevens inspireerden recent een reeks van studies gericht op de verklaring van tussenland-verschillen inzake de mate van intergenerationele persistentie. Overeenstemmend met onderzoek gericht op diverse dimensies van ongelijkheid, stelden we vast dat België wat betreft de intergenerationele overdracht van financiële deprivatie eerder aansluit bij de minder 'open' Zuid-Europese landen, dan bij de meer open Noordwest-Europese samenlevingen. Dat is nog steeds zo wanneer we Vlaanderen, gekenmerkt door een significant lagere mate van intergenerationele persistentie dan Wallonië, vergelijken met de buurlanden. Uit onderzoek blijkt dat de mate van 'actieve' en 'passieve' sociale bescherming voor (jongere) huishoudens aan de onderkant van de inkomensverdeling – die in België lager ligt dan in bijvoorbeeld buurland Nederland – daar mogelijk een rol in speelt. Verder afnemende sociale bescherming kan, op de lange termijn beschouwd, 'duurkoop' in plaats van goedkoop zijn.

In overeenstemming met onderzoek dat inkomen of inkomensarmoede als afhankelijke variabele neemt, vonden we dat de associatie tussen financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren en financiële deprivatie later in het leven ook standhoudt na controle voor kenmerken van het gezin van herkomst die mogelijk een schijnverband veroorzaken. In tegenstelling met onderzoek dat inkomen of inkomensarmoede als afhankelijke variabele neemt, vonden we dat de associatie tussen financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren en financiële deprivatie later in het leven amper wordt gemedieerd door opleiding of statusverwerving in het algemeen. Dat wijst er mogelijk op dat de 'overerving' van financiële achterstand, ongeacht de huidige inkomenssituatie van de respondent, hardnekkiger is en mogelijk samenhangt met andere factoren. Mogelijk is de specifieke vraagstelling geassocieerd met meer doorleefde, langdurige of ernstige vormen dan armoede, in vergelijking met een tijdelijk inkomenstekort in het gezin van herkomst, tijdens de jeugdjaren. Die indruk werd versterkt wanneer we keken naar de intersectie tussen financiële deprivatie tijdens de jeugdjaren en de kenmerken van het gezin van herkomst. Meer kinderen in het gezin van herkomst (op zich geassocieerd met een lagere SES) gaan gepaard met een sterke mate van intergenerationele persistentie. Hoewel de intersectie met SES op zich nét niet statistisch significant was, vonden we verder dat – wanneer we voor respondenten afkomstig uit een gezin met een lagere SES de impact van migratiegeschiedenis bekijken – zowel respondenten met ten minste één Europese (westerse) ouder als respondenten met ten minste één niet-Europese (niet-westerse) ouder, vaker opwaarts mobiel zijn dan in België geboren respondenten met Belgische ouders. Daarbij hoort wel de kanttekening dat respondenten met een geschiedenis van migratie over het algemeen van een lager startpunt vertrekken (in de data kan geen verder gedetailleerd onderscheid over opleiding van de ouders wor-

den gemaakt). Zij hebben dus logischerwijs meer kans om opwaarts mobiel te zijn. Niettemin, wat betreft de intergenerationele transmissie van opleidings- of arbeidsmarktsucces doen vooral respondenten met een niet-Europese/niet-westerse herkomst het over het algemeen net slechter dan kinderen van (min of meer vergelijkbare) ouders van Belgische herkomst (OECD, 2017) – ondanks een zekere convergentie over de tijd. Verder onderzoek voor België zou meerdere dimensies van intergenerationele sociale mobiliteit tegelijkertijd moeten beschouwen, om zo meer zicht te krijgen op de onderliggende substantieve redenen voor de mogelijk hogere intergenerationele persistentie van financiële achterstand bij Belgen afkomstig uit een gezin met een lagere SES (lage opleiding, ongeschoolde arbeid of geen betaald werk). Zo'n groot onderzoek valt buiten het bestek van dit verkennende hoofdstuk.

Referenties

Bavaro, M., Carranza, R., & Nolan, B. (2023). *Intergenerational poverty persistence in Europe: Is there a 'Great Gatsby curve' for poverty*. University of Oxford, Institute for New Economic Thinking.

Bellani, L., & Bia, M. (2018). The long-run effect of childhood poverty and the mediating role of education. *Journal of the Royal Statistical Society A*, *182*(1), 37-68.

Blanden, J., & Machin, S. (2008). Up and down the generational income ladder in Britain: Past changes and future prospects. *National Institute Economic Review*, *2005*(July), 101-116.

Blau, P. M., & Duncan, O. D. (1967). *The American occupational structure*. Wiley.

Breen, R., Müller, W., Luijkx, R., & Pollak, R. (2009). Non-persistent inequality in educational attainment: Evidence from eight European countries. *American Journal of Sociology*, *114*(5), 1475-1521.

Busemeyer, M., & Kemmerling, A. (2020). Dualization, stratification, liberalization, or what? An attempt to clarify the conceptual underpinnings of the dualization debate. *Political Science Research and Methods*, *8*, 375-379.

Cantillon, B., Goedemé, T., & Hills, J. (Eds.) (2018). *Decent incomes for all? Improving policies in Europe*. Oxford University Press.

Causa, O., & Johansson, A. (2010). Intergenerational social mobility in OECD countries. *OECD Journal: Economic Studies*, 1-44.

Corcoran, M. (1995). Rags to rags: Poverty and mobility in the United States. *Annual Review of Sociology*, *21*, 237-267.

Cronert, A., & Palme, J. (2018). Social investment at crossroads: "The Third Way" or "The Enlightened Path" forward? In B. Cantillon, T. Goedemé, & J. Hills (Eds.), *Decent incomes for all? Improving policies in Europe* (pp. 305-342). Oxford University Press.

Desmond, M., & Western, B. (2018). Poverty in America: New directions and debates. *Annual Review of Sociology*, *44*, 305-318.

Dewilde, C. (2020). Poverty and access to welfare benefits. In B. Greve (Ed.), *Routledge International Handbook of Poverty* (pp. 268-284). Routledge.

Dewilde, C. (2024). The intergenerational transmission of financial disadvantage across Europe. *Social Policy & Administration*. https://doi.org/10.1111/spol.13073

DiPrete, T. A. (2020). The impact of inequality on intergenerational mobility. *Annual Review of Sociology*, *46*, 379-398.

Duncan, G. J., & Brooks-Gunn, J. (Eds.) (1997). *Consequences of growing up poor*. Russell Sage Foundation.

Duncan, G. J., Yeung, W. J., Brooks-Gunn, J., & Smith, J. R. (1998). How much does childhood poverty affect the life chances of children? *American Sociological Review*, *63*(June), 406-423.

Erikson, R., & Goldthorpe, J. H. (2010). Has social mobility in Britain decreased? Reconciling divergent findings on income and class mobility. *The British Journal of Sociology*, *61*(2), 211-230.

Esping-Andersen, G. (2015). Welfare regimes and social stratification. *Journal of European Social Policy*, *25*(1), 124-134.

Eurostat. (2024). At-risk-of-poverty rate by sex. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tessi010/default/table?lang=en&category=t_ilc.t_ilc_ip.t_ilc_li

Forrest, R., & Hirayama, Y. (2018). Late home ownership and social re-stratification. *Economy and Society*, *47*(2), 257-279.

Fox, L., Torche, F., & Waldfogel, J. (2016). Intergenerational mobility. In D. Brady & L. M. Burton (Eds.), *The Oxford Handbook of the Social Science of Poverty* (pp. 528-554). Oxford University Press.

Goedemé, T., & Marchal, S. (2016). Exploring a blind spot in comparative pension reform research: Long-term trends in non-contributory pensions in Europe. *International Journal of Social Welfare*, *25*, 161-175.

Goldstein, H., & Healy, M. J. R. (1995). The graphical presentation of a collection of means. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (Statistics in Society)*, *158*(1), 175-177.

Greve, B. (2017). Reflecting on Nordic welfare states: Continuity or social change? In P. Kennett & N. Lendvai-Bainton (Eds.), *Handbook of European Social Policy* (pp. 248-262). Edward Elgar.

Guio, A.-C., & Van Lancker, W. (2023). *Deprivatie bij kinderen in België en zijn gewesten: wat zeggen de nieuwe data?* Koning Boudewijnstichting.

Hällsten, M., & Thaning, M. (2022). Wealth as one of the "Big Four" SES dimensions in intergenerational transmission. *Social Forces*, *100*(4), 1533-1560.

Jencks, C., & Mayer, S. E. (1990). The social consequences of growing up in a poor neighborhood. In L. E. Lynn & M. F. H. McGeary (Eds.), *Inner-city poverty in the United States* (pp. 111-186). National Academy Press.

Jenkins, S. P., & Siedler, T. (2007). *The intergenerational transmission of poverty in industrialized countries*. Chronic Poverty Research Centre Working Paper No. 75. https://ssrn.com/abstract=1752983.

Kiernan, K. (2003). *Cohabitation and divorce across nations and generations*. CASE paper 65. https://ssrn.com/abstract=1158956.

Lister, R. (2021). *Poverty*. Polity Press.

McLanahan, S., Tach, L., & Schneider, D. (2013). The causal effects of father absence. *Annual Review of Sociology*, *39*(July), 399-427.

Mulder, C. H., Dewilde, C., Van Duijn, M., & Smits, A. (2015). The association between parents' and adult children's homeownership: A comparative analysis. *European Journal of Population*, *31*(5), 495-527.

Mullainathan, S., & Shafir, E. (2014). *Scarcity: The true cost of not having enough*. Penguin Books Ltd.

Noël, A. (2020). Is social investment inimical to the poor? *Socio-Economic Review*, *18*(37), 857-880.

Nolan, B., Esping-Andersen, G., Whelan, C. T., Maître, B., & Wagner, S. (2011). The role of social institutions in intergenerational mobility. In T. M. Smeeding, R. Erikson, & M. Jäntti (Eds.), *Persistence, privilege, and parenting. The comparative study of intergenerational mobility* (pp. 331-367). Russel Sage Foundation.

OECD. (2017). *Catching up? Intergenerational mobility and children of immigrants*.OECD Publishing.

Palier, B. (2012). Turning vice into vice. How Bismarckian welfare states have gone from unsustainability to dualization. In G. Bonoli & D. Natali (Eds.), *The politics of the new welfare state* (pp. 233-253). Oxford University Press.

Parolin, Z., Pintro Schmitt, R., Esping-Andersen, G., & Fallesen, P. (2023). *The intergenerational persistence of poverty in high-income countries* (Vol. IZA DP No. 16194). IZA-Institute of Labour Economics.

Rueda, D. (2014). Dualization, crisis and the welfare state. *Socio-Economic Review*, *12*, 381-407.

Schindler, S., Bar-Haim, E., Barone, C., Birkelund, J. F., Boliver, V., Capsada-Munsech, Q., Erola, J., Facchini, M., Feniger, Y., Heiskala, L., Herbaut, E., Ichou, M., Bernt Karlson, K., Kleinert, C., Reimer, D., Traini, C., Triventi, M., & Vallet, L.-A. (2024). Educational tracking and social inequalities in long-term labor market outcomes: Six countries in comparison. *International Journal of Comparative Sociology*, *65*(1), 39-62.

Schwander, H. (2019). Labor market dualization and insider-outsider divides: Why this new conflict matters. *Political Studies Review*, *17*(1), 14-29.

Scruggs, L. A., & Ramalho Tafoya, G. (2022). Fifty years of welfare generosity. *Social Policy & Administration*, *56*, 791-807.

Spilerman, S. (2000). Wealth and stratification processes. *Annual Review of Sociology*, *26*, 497-524.

Statbel. (2024). Risico op armoede of sociale uitsluiting. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/themas/huishoudens/armoede-en-levensomstandigheden/risico-op-armoede-sociale-uitsluiting

Torche, F. (2015). Analyses of intergenerational mobility: An interdisciplinary review. *The Annals of the American Academy*, *657*(January), 37-62.

Van de Werfhorst, H. G., & Mijs, J. J. B. (2010). Achievement inequality and the institutional structure of educational systems: A comparative perspective. *Annual Review of Sociology*, *36*(407-428).

Van Lancker, W., & Vinck, J. (2020). The consequences of growing up poor. In B. Greve (Ed.), *Routledge International Handbook of Poverty* (pp. 96-106). Routledge.

Vranken, J., & Steenssens, K. (1996). *Naar het middelpunt der armoede? Een onderzoek naar de structuren van het dagelijks leven van generatie-armen in een urbane omgeving.* Acco.

Wilson, W. J. (1987). *The truly disadvantaged: The inner city, the underclass, and public policy*. The University of Chicago Press.

Wilson, W. J. (1991). Studying inner-city social dislocations: The challenge of public agenda research-1990 presidential address. *American Journal of Sociology*, *56*(1), 1-14.

Noten

1. Anne van Doore (Research Master in Social and Behavioral Sciences) en Kayleigh Vissenberg (Bachelor Sociologie), beiden Tilburg University, verleenden enige onderzoeksassistentie (*internship*) bij het voorbereiden van dit hoofdstuk.
2. EU-SILC-gegevens werden verkregen via Tilburg University (RPP 50/2018).
3. Deze module is ook voor 2005 beschikbaar, maar toen werd de migratiegeschiedenis niet bevraagd.
4. Respondenten met volledige informatie. Het aantal ontbrekende waarden bedraagt 8,0%.
5. Standaardfouten in regressieanalyses zijn steeds gecorrigeerd voor de clustering van respondenten in huishoudens.
6. Deze classificatie omvat ook het merendeel van de respondenten die in 2019 aangeven dat tijdens hun jeugdjaren schoolbehoeften (88,4%) en voedingsbehoeften (87,8%) niet werden vervuld omwille van financiële redenen. Die variabelen zijn niet beschikbaar voor 2011.
7. Voor alle landen in de analyse werd een identieke steekproefselectie aangehouden.
8. Het inkomen/vermogen van respondenten varieert immers op voorspelbare wijze (omgekeerde U-vorm) over de volwassen levensloop. Dat staat in de literatuur bekend als *life-cycle bias*.

9. In dit hoofdstuk zijn we niet zozeer geïnteresseerd in de betrouwbaarheid van de puntschattingen, maar eerder in de vraag of het verschil tussen puntschattingen statistisch significant is. De gerapporteerde betrouwbaarheidsintervallen in de grafieken zijn berekend met een *z*-score van 1,39 (83,5%-betrouwbaarheidsinterval). Dat stemt ongeveer overeen met een betrouwbaarheidsniveau van 95% wat betreft de vergelijking tussen de diverse puntschattingen (bv. Goldstein & Healy, 1995). Niet-overlappende betrouwbaarheidsintervallen wijzen op een *p*-waarde < 0,05.
10. Zie Dewilde (2024) voor operationaliseringen. *Outsider spending-score*: 0,093 (BE) vs. 0,269 (NL). *Social exclusion spending*-score: 4,62 (BE) vs. 9,84 (NL).
11. Hoogste van de beide ouders.
12. In 2011 laat de codering enkel toe een onderscheid te maken tussen een Europese en een niet-Europese achtergrond. In 2019 is een gedetailleerde classificatie van herkomstlanden beschikbaar. Daardoor is een fijner onderscheid mogelijk tussen een westerse en een niet-westerse achtergrond. Europese landen, Verenigde Staten, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland worden beschouwd als 'westers'.
13. Inclusief Albanië, Bosnië-Herzegovina, Georgië, Moldavië, Montenegro, Noord-Macedonië, Servië, Turkije, Oekraïne en Kosovo.
14. Daarbij is het nooit uitgesloten dat onmeetbare of ongemeten invloeden – inclusief mogelijke vertekeningen gerelateerd aan de subjectieve inschatting van de respondent (bv. herinneringseffecten) – bijdragen tot een dergelijke unieke bijdrage.
15. $p < 0{,}08$ wanneer het aantal kinderen in het gezin van herkomst (gerelateerd aan SES) uit het model wordt verwijderd.

Bijlage

Tabel A1. Beschrijving van de Belgische steekproef (9.114 respondenten in 6.249 huishoudens, ongewogen resultaten).

	Gemiddelde/ proportie	Standaard-afwijking	Minimum	Maximum
Afhankelijke variabele				
Financiële deprivatie-index	0,87	1,50	0	9
Kenmerken gezin van herkomst				
Aantal kinderen	2,5	1,4	1	20
Moeder en/of vader afwezig	12,7			
SES laag (ref.: hoog)	48,1			
Huurder (ref.: eigenaar/huurvrij)	19,3			
Migratiegeschiedenis				
Belgische ouders (ref.)	88,8			
Europese/westerse ouder(s)	8,1			
niet-Europese/niet-westerse ouder(s)	3,1			
Financiële deprivatie tijdens jeugdjaren	17,2			
Kenmerken respondent				
Leeftijd	42,7	10,1	25	59
Man (ref.: vrouw)	48,6			
Opleiding (continu in regressiemodellen)				
lager secundair of minder	16,1			
hoger secundair	34,8			
post-secundair (niet-tertiair)	2,7			
hoger onderwijs of universiteit	46,4			
Tewerkstellingsstatus				
werknemer	74,4			
zelfstandige	9,1			
geen betaald werk (ref.)	16,5			
Beroepsklasse				
hooggeschoolde bediende	44,9			
laaggeschoolde bediende	25,8			
hooggeschoolde arbeider	10,7			
laaggeschoolde arbeider (ref.)	13,7			
missing	2,3			
nooit betaald werk gehad	2,6			
Relatie-status				
single (incl. verweduwd) (ref.)	20,8			
partner in huishouden	62,1			
gescheiden	9,4			
Aantal kinderen (<25 jaar)	0,9	1,1	0	9
Wave				
2011	46,5			
2019	53,5			
Regio				
Brussel	6,0			
Vlaanderen	62,1			
Wallonië	31,9			

Bron: EU-SILC, eigen bewerking.

Hoofdstuk 4.

Gezinnen in Vlaanderen in een financieel kwetsbare positie

Over de rol van gezinsvorming en gezinsontbinding in de inkomenspositie van gezinnen en vice versa

Veerle Audenaert, Kristien Nys & Joost Bronselaer

Al enige decennia gaat er onder invloed van het aantal (echt)scheidingen in Vlaanderen aandacht naar de grotere kans voor eenoudergezinnen om in een financieel kwetsbare positie terecht te komen (bv. Cantillon et. al., 2013; Geurts, 2006; Mortelmans & Defever, 2018). Zo belicht Statistiek Vlaanderen (s.d.) steevast de kwetsbare positie van alleenstaande ouders bij de beschrijving van armoede-indicatoren. Een recente studie van Van Peer (2023) naar de accumulatie van kwetsbaarheden bij alleenstaande ouders geeft aan dat de kwetsbaarheden zich situeren in de sterke wisselwerking tussen de sferen wonen, werk en financiële positie. Onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van alleenstaande ouders wijst systematisch op de moeilijke positie van met name de moeders (bv. Valgaeren, 2010; Van Peer, 2016). Daarbij werd ook gekeken naar de arbeidsmarktpositie van mannen en vrouwen voor- en na het uiteengaan (Struffolino & Mortelmans, 2018; Vanderheyden & Mortelmans, 2013a; Willekens, et al., 2011) en naar de mate waarin vrouwen (minder) werken na herpartneren naargelang de socio-economische positie van de nieuwe partner (Vanderheyden & Mortelmans, 2013b). Guio en Van Lancker (2023) belichten ook specifiek de verblijfsregeling voor de kinderen na het uiteengaan van de ouders. Kinderen lopen vaker kans op deprivatie wanneer ze uitsluitend bij één ouder verblijven, meer nog wanneer ze bij hun moeder verblijven dan wanneer ze bij hun vader verblijven. Mortelmans en Claessens (2023) komen tot vergelijkbare resultaten voor het armoederisico van ouders.

Over het verband tussen andere processen van gezinsvorming en gezinsontbinding en een financieel kwetsbare positie is minder geweten. Het centrale thema van dit jaarboek – armoede bekijken vanuit levensloopperspectief – en de data van de gezinsenquête (zie verder) biedt ons de gelegenheid om een deel van die verbanden voor verschillende gezinsvormen in Vlaanderen in beeld te brengen. Verschillende gezinsvormen, want een van de kenmerken van het levensloopperspectief is dat – naarmate de levensloop vordert en mensen ouder worden – er een grotere heterogeniteit is voor heel wat cohorte (macroniveau) en individuele kenmerken (microniveau) door keuzes en gebeurtenissen eerder in de levensloop, alsook door maatschappelijke ontwikkelingen (Bengtson & Allen, 1993; Dewilde, 2004; Mitchell, 2003). Verschillende processen van gezinsvorming

en gezinsontbinding kunnen immers op andere momenten in het leven plaatsvinden en dus verschillen tussen gezinnen met zich meebrengen. De timing van het eerste kind is bijvoorbeeld bepalend voor het aantal kinderen dat nog volgt. Daarenboven geldt niet voor alle gezinnen een sequentiële volgorde van samenwonen, kinderen krijgen, uiteengaan en herpartneren. Niet alle alleenstaande ouders herpartneren en sommige ouders stappen onmiddellijk in een samengesteld gezin in. Zo is bijvoorbeeld voor een kwart van de ouders in een samengesteld gezin dat gezin de eerste samenwoonrelatie (Audenaert, 2020). Kortom, niet alle gezinnen doorlopen dezelfde gezinsveranderingen op hetzelfde moment en dus bevinden ze zich niet in dezelfde situatie. Er is met andere woorden naarmate de levensloop vordert een grotere diversiteit in hoe gezinnen zijn samengesteld ten gevolge van de diversiteit in hoe gezinnen zich ontwikkelen. Pasteels en collega's (2013) tonen die heterogeniteit in levenslooptrajecten binnen en tussen cohorten mooi aan wat betreft relatievorming en -ontbinding in Vlaanderen.

In de overzichtsliteratuur met betrekking tot het levensloopperspectief wordt verwezen naar Rowntree (1902) die voor het eerst spreekt over ontwikkelingsstadia of *developmental stages* in gezinnen om patronen in armoede over de levensloop te verklaren. Hij kwam bijvoorbeeld tot de bevinding dat armoede bij Britse families in York het meest voorkwam bij ouderen (wanneer het arbeidsinkomen daalt) en de periode van kinderen krijgen en (kleine) kinderen opvoeden (wanneer gezinnen omwille van de zorg voor de kinderen terugvielen op het inkomen van de vader). Onderzoek heeft sindsdien aangetoond dat dit soort patronen zeer persistent zijn doorheen de tijd en dus over generaties heen (Bengtson & Allen, 1993).

Zijn dergelijke patronen ook in Vlaanderen waarneembaar? Met andere woorden, hoe hangen in Vlaanderen gezinsvorming en -ontbinding samen met financiële kwetsbaarheid? Naar analogie met wat Dewilde (2003) stelt over individuen, stellen we dat gezinnen in verschillende levensfasen over verschillende hulpbronnen kunnen beschikken, en dat het moment waarop gezinsvorming of -ontbinding zich voordoet een ander effect zal hebben op het gezinsinkomen. In wat volgt verkennen we die samenhang door verschillende soorten gezinnen in Vlaanderen te situeren over de levensloop, koppelen we een aantal aspecten van gezinsvorming en -ontbinding aan de inkomenspositie van die gezinnen en belichten we de impact van een beperkt inkomen op andere domeinen in het gezinsleven.

1. Methode

In deze bijdrage maken we gebruik van data uit de gezinsenquête 2021. Met de gezinsenquête brengt het Departement Zorg in beeld hoe gezinnen in Vlaanderen eruitzien. De gezinsenquête is een periodiek, cross-sectioneel onderzoek bij ouders in Vlaanderen met minstens één kind jonger dan 25 jaar.[1] Van de 9.000 aangeschreven ouders nam 36,9% oftewel 3.323 ouders deel aan de postenquête. De percentages worden aan de hand van weegcoëfficiënten gecorrigeerd voor de kenmerken geslacht, leeftijd, herkomst en

voor het gezinstype zoals dat gekend is in het Rijksregister. Voor meer informatie over de gezinsenquête verwijzen we naar het methodologische rapport (Audenaert, 2022a).

In de gezinsenquête gaat veel aandacht naar hoe gezinnen zichzelf zien en hoe zij het gezinsleven ervaren. Er worden onder meer vragen gesteld over de gezinssamenstelling, de relatie met de partner, de opvoeding en de combinatie van gezin, zorg en werk. Daarnaast wordt ook gepeild naar verschillende aspecten van armoede. Zo wordt gevraagd naar het totale beschikbare maandelijkse gezinsinkomen (in klassen: 0-999 euro, vanaf dan per 1.000 euro) en aanvullend naar het subjectieve armoederisico. Dat is een maatstaf die aangeeft hoeveel ouders rapporteren dat ze (zeer) moeilijk rondkomen met het beschikbare gezinsinkomen. Ouders kunnen op die manier zelf aangeven of ze in staat zijn om rond te komen met een bepaald inkomen. Daarnaast wordt gevraagd naar twee aspecten van materiële deprivatie: 'zich jaarlijks een week vakantie kunnen veroorloven' en 'een onverwachte uitgave kunnen betalen met eigen middelen' (Audenaert & Stuyck, 2018). Materiële deprivatie is een armoede-indicator die wijst op wat ouders zich al dan niet kunnen veroorloven met de eigen beschikbare financiële middelen. Die twee aspecten geven een goed beeld van de werkelijke ervaring van ouders in Vlaanderen (Noppe, 2015). Tot slot wordt gevraagd naar het hebben van problemen met het betalen van facturen tijdens het afgelopen jaar.

In wat volgt bespreken we eerst die aspecten van armoede omdat ze ons iets zeggen over de mogelijk financieel kwetsbare positie van ouders in zowel intacte gezinnen, eenoudergezinnen en samengestelde gezinnen. We distilleren daaruit welke inkomens- en gezinsprofielen het meest kwetsbaar zijn. Vervolgens bekijken we aan de hand van bivariate analyses in SAS 9.4 wat de samenhang is tussen de kwetsbare inkomensprofielen en de verschillende aspecten van gezinsvorming en gezinsontbinding. Daarin hebben we steeds aandacht voor de verschillen tussen gezinsvormen en voor alleenstaande ouders in het bijzonder. Waar mogelijk brengen we naast de (alleenstaande) moeders ook de – vaak onderbelichte – (alleenstaande) vaders in beeld.

We kijken voor verdere analyse in de eerste plaats naar het inkomen in inkomensklassen. Van subjectieve armoede wordt immers gesteld dat die indicator niet op zichzelf kan worden gebruikt, omdat de antwoorden door veel factoren beïnvloed kunnen worden (Delanghe & Frederickx, 2021). De indeling in inkomensklassen geeft bovendien een wat completer beeld van de inkomenspositie dan de tweedeling in de items over materiële deprivatie en het hebben van problemen met het betalen van facturen: ze geeft ons ook een inkijk in de bovenkant van de inkomensverdeling en een beter zicht op de spreiding.

De gerapporteerde verschillen in deze bijdrage zijn statistisch significant en dat minstens op niveau 0,05, tenzij anders vermeld.

2. Gezinnen in een financieel kwetsbare positie

Uit onze analyse blijkt dat 13,4% van de ouders een maandelijks gezinsinkomen heeft dat lager ligt dan 2.000 euro (waarvan 0,6% van de ouders minder dan 1.000 euro aangeven). 16,8% van de ouders beschikt over een gezinsinkomen tussen 2.000 en 2.999 euro. Nog eens 19,5% van de ouders kan beschikken over maandelijks 3.000 tot 3.999 euro en de grootste groep ouders, zowat een vijfde of 21,1%, kan rekenen op een maandelijks gezinsinkomen tussen 4.000 en 4.999 euro. Nog eens een vijfde van de ouders (20,8%) beschikt maandelijks over meer dan 5.000 euro. Opvallend is dat 8,4% van de ouders de vraag niet heeft ingevuld (4,1%) of 'ik weet het niet' aanvinkte (4,3%).[2]

Het subjectieve armoederisico van ouders wordt berekend door de ouders samen te nemen die aangeven dat ze (zeer) moeilijk kunnen rondkomen met het beschikbare gezinsinkomen. Eerder werd al aangetoond dat 9,1% van de gezinnen in Vlaanderen in subjectieve armoede leeft (Bronselaer & Robben, 2023). We bekijken in welke mate ouders in de laagste inkomensklasse aangeven (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen met het beschikbare gezinsinkomen. Vier op de tien ouders met een maandelijks gezinsinkomen onder de 2.000 euro geeft aan (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen met het beschikbare gezinsinkomen (40%) (zie tabel 1). Wanneer we daar de ouders bijtellen die aangeven eerder moeilijk te kunnen rondkomen (32,1%), gaat het om meer dan zeven op de tien, namelijk 72,1%. De percentages zakken drastisch naarmate hogere inkomensklassen worden aangevinkt. Ouders die beschikken over een maandelijks gezinsinkomen van 4.000 euro of meer geven zelden aan dat ze (zeer) moeilijk (1,4%) of eerder moeilijk (7,8%) kunnen rondkomen.

Uit eerdere analyses van Bronselaer en Robben (2023) blijkt dat een op vijf ouders (20,6%) aangeeft dat ze het zich niet kunnen veroorloven om jaarlijks een week op vakantie te gaan. 18,0% van de ouders geeft aan dat het gezin een onverwachte uitgave van 1.100 euro niet met eigen middelen kan betalen. Een opdeling naar inkomensklassen leert ons dat, voor beide items met betrekking tot materiële deprivatie, met name ouders in de eerste twee inkomensklassen aangeven dat ze die zaken niet kunnen betalen. 60,6% van de ouders met een maandelijks inkomen van minder dan 2.000 euro kan het zich niet veroorloven jaarlijks een week op vakantie te gaan. Voor ouders met een maandelijks inkomen tussen 2.000 en 2.999 euro bedraagt dat nog steeds 32,2% of bijna één op drie. Vergelijkbare percentages zien we bij het niet kunnen betalen van een onverwachte uitgave, respectievelijk 58,5% en 30,1%.

11,2% van de ouders zegt dat ze problemen hebben met het betalen van facturen. 67,7% van de ouders die het moeten stellen met minder dan 2.000 euro per maand, heeft problemen met het betalen van facturen. Voor ouders met een maandelijks inkomen tussen 2.000 en 2.999 euro is dat 17,9%. Voor ouders met een maandelijks inkomen tussen 3.000 en 3.999 gaat het om 8,7%.

We kunnen daaruit besluiten dat gezinnen met een totaal beschikbaar maandelijks inkomen tot 3.000 euro frequent aangeven dat ze het financieel moeilijk hebben, en dat zelfs in de categorie 3.000 tot 3.999 euro nog steeds een niet te verwaarlozen deel van de ouders zeggen dat ze zich geen week vakantie kunnen veroorloven of een onverwachte uitgave kunnen betalen.

Tabel 1. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen, per inkomensklasse (het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro)).

	Sign.	0-1.999	2.000-2.999	3.000-3.999	4.000-4.999	5.000-5.999	6.000 +	Weet niet[2]	Totaal
Percentage ouders dat aangeeft ...									
(zeer) moeilijk te kunnen rondkomen met het beschikbare gezinsinkomen	***	40,0	10,9	2,1	1,4	0,6	0,3	11,8	9,1
zich geen jaarlijkse vakantie te kunnen veroorloven	***	60,6	32,2	18,1	5,5	2,3	1,9	25	20,6
geen onverwachte uitgave van 1.100 euro te kunnen betalen	***	58,5	30,1	11,7	4,5	1,8	0	22,4	18,0
problemen te hebben met het betalen van facturen	***	67,7	17,9	8,7	3,5	1	0,5	16,6	11,2
n[1]		355	498	638	748	444	331	266	3.280

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Mantel-Haenszel χ^2).

1: De aantallen worden weergegeven voor het laatste item in de tabel. De aantallen voor de andere items liggen in dezelfde grootteorde.

2: De categorie 'weet niet' is inclusief degenen die niet antwoordden.

Bron: Gezinsenquête 2021.

3. Gezinsvorming en -ontbinding en financiële kwetsbaarheid

We gaan wat dieper in op enkele aspecten van gezinsvorming en -ontbinding en financiële kwetsbaarheid. We bekijken achtereenvolgens de samenhang tussen financiële kwetsbaarheid en (1) gezinsvormen, (2) leeftijd van ouders (in categorieën), (3) het aantal kinderen en (4) kinderwens. Vervolgens kijken we naar (5) het voorkomen van een relatiebreuk, (6) herpartneren en (7) inkrimpende gezinnen doordat kinderen niet langer tot het gezin gerekend worden (omdat ze bijvoorbeeld het ouderlijk huis hebben verlaten).

3.1 Gezinsvormen

In de gezinsenquête wordt gevraagd hoe het gezin eruitziet volgens de respondenten zelf (subjectieve of gepercipieerde gezinssamenstelling) aan de hand van de vraag: 'Wie behoort volgens u tot uw gezin?'. De bijpassende instructie gaat als volgt: 'We willen weten wie u bedoelt wanneer u spreekt over uw gezin. Het maakt daarbij niet uit of het gezinslid niet (meer) bij de respondent woont, of niet altijd bij de respondent woont'.[3] Op basis van de beschikbare informatie over de afstammingsrelatie van de kinderen kan worden bepaald, vanuit het perspectief van de tot het gezin behorende kinderen, welke gezinnen

intacte gezinnen zijn, en dus geen enkel van de tot het gezin behorende kinderen het uiteengaan van de ouders of het wegvallen van een ouder door overlijden meemaakte, en welke gezinnen niet. We volgen wat deze benaming betreft, bij gebrek aan een alternatief, de terminologie gehanteerd door het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS) in Nederland (Van Gaalen & van Roon, 2020) en hechten net als zij daar geen normatief oordeel aan 'over wat wel of niet normaal of goed zou zijn'. We delen de niet-intacte gezinnen verder op naar gezinnen waar geen partner bij het gezin hoort, de alleenstaande ouders, en samengestelde gezinnen waar wel een (nieuwe) partner bij het gezin hoort. Er is daarnaast ook een groep ouders die – hoewel ze minstens één kind hebben jonger dan 25 jaar – aangeeft dat ze geen kinderen (meer) tot het gezin rekenen. De kinderen zijn in de meeste gevallen al het huis uit of ze hebben geen contact meer met het kind. Dat is een wat diffusere categorie, in die zin dat het zowel koppels als alleenstaanden kunnen zijn, en waarin ook een aantal alleenstaande vaders zitten (Audenaert, 2022b).

Dat geeft de volgende verdeling van gezinsvormen in Vlaanderen: 62,3% van alle ouders met een kind jonger dan 25 jaar vormt een intact gezin, 21,4% is een alleenstaande ouder, 12,5% vormt een samengesteld gezin en 3,8% van de ouders rekent geen kind (meer) tot het gezin (Audenaert, 2022b).[4]

3.1.1 Gezinsvormen tijdens de levensloop

Ouders in de verschillende gezinsvormen hebben een ietwat ander demografisch profiel. Zo zijn alleenstaande ouders vaker wat ouder en vaker moeders (65,3% ten opzichte van 34,7% alleenstaande vaders) (zie ook Audenaert, 2022b; Van Peer, 2023). Vaders herpartneren immers vaker en sneller na een relatiebreuk (Pasteels & Emmery, 2022). Met name de hogere aandelen alleenstaande moeders op latere leeftijd vallen op (zie figuur 1). In de leeftijdscategorieën 50 tot 59 jaar zien we quasi dubbel zoveel alleenstaande moeders als alleenstaande vaders. Samengestelde gezinnen komen daarentegen op elke leeftijd voor en iets vaker bij oudere mannen.

Figuur 1. Gezinsvormen in Vlaanderen, naar leeftijd en geslacht van de ouder (percentages).

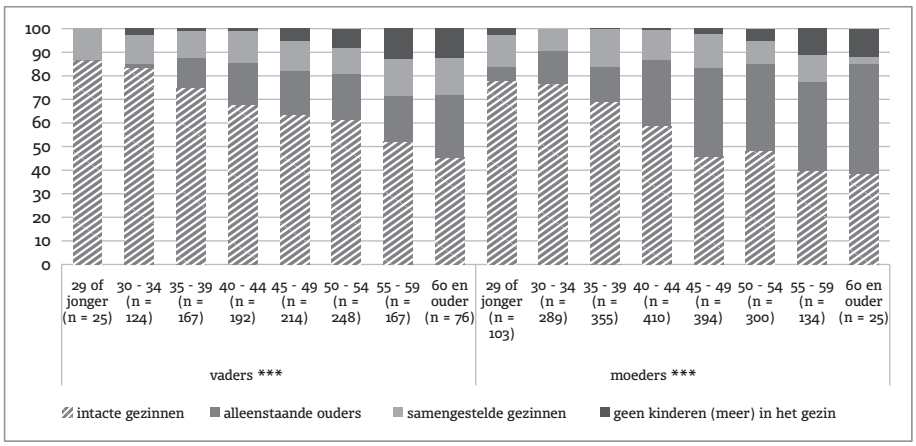

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Mantel-Haenszel χ^2).

Bron: Gezinsenquête 2021.

3.1.2 Welke gezinsvormen komen vaker in de laagste inkomensklassen terecht?

Figuur 2 toont de inkomenspositie van ouders in Vlaanderen naargelang de gezinsvorm. Dat met name alleenstaande ouders, doordat ze terugvallen op één inkomensbron, opvallend sterk vertegenwoordigd zijn in de laagste inkomensklassen is duidelijk te zien. Intacte gezinnen, en in mindere mate samengestelde gezinnen, vinken veel minder vaak de laagste inkomensklassen en vaker de hogere inkomensklassen aan dan alleenstaande ouders en ouders die geen kinderen meer tot hun gezin rekenen.

Figuur 2. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders in Vlaanderen naargelang de gezinsvorm (percentages, n = 3.186).

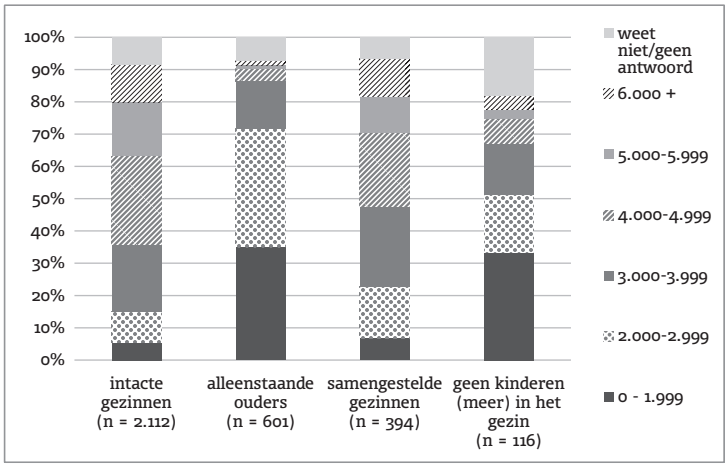

Significantieniveau: Mantel-Haenszel χ^2 = 60,4 (df = 1) met p < 0,0001 (***).

Bron: Gezinsenquête 2021.

Uit Bronselaer en Robben (2023) blijkt de bijzonder kwetsbare positie van veel alleenstaande ouders. Zij kwamen op basis van de gezinsenquête tot de bevinding dat (1) alleenstaande ouders vaker in subjectieve armoede leven (19,9%) dan samengestelde (8,1%) of intacte gezinnen (4,6%); (2) dat alleenstaande ouders (37,5%) zich veel vaker geen jaarlijkse week vakantie kunnen veroorloven dan intacte (13,4%) of samengestelde gezinnen (19,1%); (3) dat 32,0% van de alleenstaande ouders aangeven dat ze geen onverwachte uitgave kunnen betalen, tegenover 12,2% van de intacte gezinnen en 17,3% van de samengestelde gezinnen; en dat (4) alleenstaande ouders vaker aangeven dat ze problemen hebben met het betalen van facturen (17,8%). 7,8% van de intacte gezinnen tot slot ervaart problemen en 12,7% van de samengestelde gezinnen.

3.1.3 Alleenstaande vaders en moeders

Wanneer we de alleenstaande ouders opdelen naar geslacht, zien we dat alleenstaande moeders zich vaker in een financieel kwetsbare positie bevinden dan alleenstaande vaders. Zo geven ze net wat vaker een lagere inkomensklasse op: 36,8% van de alleenstaande moeders moet het stellen met een inkomen van minder dan 2.000 euro; 39,9% heeft een inkomen tussen 2.000 en 2.999 euro. Voor alleenstaande vaders gaat het respectievelijk om 31,4% en 30,7%. Moeders (23,6%) geven ook twee keer zo vaak dan alleenstaande vaders (12,6%) aan dat ze in subjectieve armoede leven. Alleenstaande moeders geven vaker (41,0%) als alleenstaande vaders (30,6%) aan dat ze zich geen jaarlijkse week vakantie kunnen veroorloven. Ze geven ook vaker dan alleenstaande vaders aan dat ze een onverwachte uitgave van 1.100 euro niet met eigen middelen kunnen betalen (37,2% versus 21,9%).

Alleenstaande moeders bevinden zich vaker in een financieel kwetsbare positie dan alleenstaande vaders.

In tegenstelling tot wat we hadden verwacht op basis van voorgaande resultaten, geven alleenstaande moeders niet significant vaker dan alleenstaande vaders aan dat ze problemen hebben met het betalen van facturen (respectievelijk 19,2% en 15,1%).

Dat alles laat ons toe om te concluderen dat alleenstaande moeders het financieel lastiger hebben dan vaders, maar niet zover dat ze ook meer betalingsproblemen ervaren. Toch moet ook een behoorlijke groep alleenstaande vaders het met een laag inkomen stellen (telkens bijna 1/3) en hebben ook zij het veel moeilijker dan ouders in andere gezinsvormen.

3.2 Jonge gezinnen

De meeste ouders bevinden zich in de leeftijdscategorieën 35-44 jaar en 45-54 jaar, respectievelijk 34,5% en 34,6%. 18,7% is jonger dan 35 jaar en 12,2% is ouder dan 55 jaar (Audenaert, 2022c). We zien dat jongere ouders zich verhoudingsgewijs minder in hogere inkomensklassen bevinden, wat de opbouw van anciënniteit op de werkvloer weerspiegelt. Dat is het meest uitgesproken voor de alleenstaande ouders (zie figuur 3). In intacte gezinnen bevinden jonge ouders zich iets minder vaak dan oudere ouders in de twee laagste inkomensklassen.

We stellen dus opnieuw vast dat alleenstaande ouders zich in een financieel kwetsbaardere positie bevinden. De jonge alleenstaande ouders bevinden zich daarbij systematisch vaker in lagere inkomensklassen dan oudere alleenstaande ouders. We zien dat in mindere mate ook voor jonge samengestelde gezinnen. Oudere ouders (55 jaar en ouder) in samengestelde gezinnen lijken zich wat minder vaak in een financieel kwetsbare positie te bevinden dan jongere ouders in samengestelde gezinnen. We zien de financieel kwetsbare positie van jonge alleenstaande ouders en jonge ouders in samengestelde

gezinnen ook weerspiegeld in het hogere percentage dat aangeeft dat ze (zeer) moeilijk kunnen rondkomen, dat ze niet jaarlijks een week op vakantie kunnen gaan, dat ze geen onverwachte uitgave kunnen betalen en dat ze problemen hebben met het betalen van facturen (zie bijlage 1).

Figuur 3. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders, naar leeftijdscategorie van de ouder per gezinsvorm (percentages).

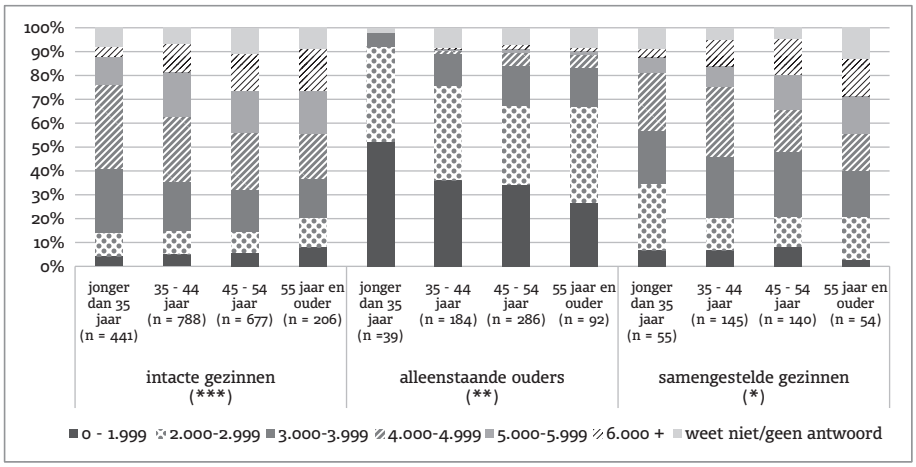

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Mantel-Haenszel χ^2).

Bron: Gezinsenquête 2021.

3.3 Grote gezinnen

Bijna een derde van de ouders (31,0%) zegt één kind te hebben in het gezin; 44,2% heeft twee kinderen; 15,6% heeft drie kinderen en 5,5% heeft vier of meer kinderen die tot het gezin behoren op het moment van bevragen[5] (Audenaert, 2022b).

We zien een heel lichte, maar positieve en significante correlatie tussen het aantal kinderen in het gezin en de inkomensklasse. Dat betekent dat ouders die meer kinderen tot het gezin rekenen, gemiddeld genomen een hogere inkomensklasse aanvinken. Het lineaire verband is het duidelijkst te zien bij de alleenstaande ouders waar 46% van de alleenstaande ouders met één kind in het gezin zegt te moeten rondkomen met minder dan 2.000 euro per maand. Van de alleenstaande ouders met twee of meer kinderen zegt ongeveer 27% dat ze over minder dan 2.000 euro per maand beschikken. De cijfers zijn aanmerkelijk lager voor intacte gezinnen en samengestelde gezinnen, al zegt nog steeds 7%

Het iets hogere inkomen compenseert blijkbaar niet (voldoende) voor de extra uitgaven of kosten die ouders in grotere gezinnen hebben.

van de intacte gezinnen met drie of meer kinderen dat ze het moeten stellen met minder dan 2.000 euro per maand.

Bij intacte gezinnen is de inkomenspositie van ouders met twee kinderen in het gezin het meest gunstig. Dat is niet onverwacht. We weten uit voorgaand onderzoek dat hoger opgeleiden vaker kiezen voor een gezin met twee kinderen (Audenaert, 2022b) en vaker een hoger gezinsinkomen hebben (Bronselaer & Robben, 2023).

We merken evenwel op dat ouders in intacte gezinnen vaker aangeven dat ze niet jaarlijks op vakantie kunnen gaan, dat ze een onverwachte uitgave niet kunnen betalen of dat ze problemen ervaren met het betalen van facturen wanneer er drie of meer kinderen zijn in het gezin (zie bijlage 2). Het iets hogere inkomen compenseert blijkbaar niet (voldoende) voor de extra uitgaven of kosten die ouders in grotere gezinnen hebben.

Samengestelde gezinnen met drie of meer kinderen lijken op basis van die cijfers de meest gunstige inkomenspositie te hebben.

Figuur 4. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders, naar het aantal kinderen dat tot het gezin behoort per gezinsvorm (percentages).

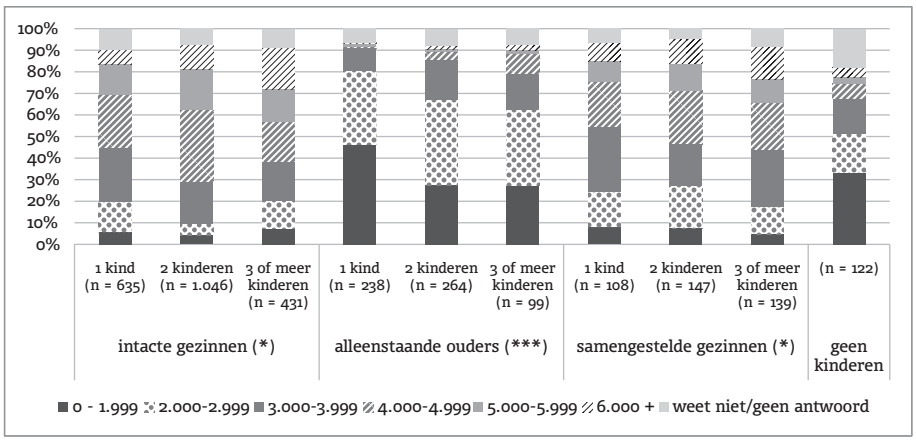

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Mantel-Haenszel χ^2).

Bron: Gezinsenquête 2021.

3.4 Kinderwens

In de gezinsenquête wordt ook gevraagd 'Waarom wilt u geen kinderen (meer), twijfelt u of waarom zal u geen kinderen meer krijgen?' 7,8% van de ouders die geen kinderen meer wensen of die twijfelen, vinkt 'om financiële redenen' aan. Alleenstaande ouders (10,2%) geven dat significant vaker aan dan ouders in intacte gezinnen (7,8%) en in samengestelde gezinnen (6,6%). Gezinnen met een inkomen lager dan 2.000 euro geven bijna twee keer zo vaak dan andere gezinnen die reden op (13,3% tegenover 7,3%).

Uit tabel 2 blijkt dat gezinnen vaker aangeven dat ze om financiële redenen geen kinderen meer wensen of twijfelen om nog een kind te krijgen wanneer ze (1) zich in een lagere inkomensklasse bevinden, (2) ze (zeer) moeilijk kunnen rondkomen met het beschikbare gezinsinkomen, (3) ze zich geen jaarlijkse week vakantie kunnen veroorloven, (4) ze geen onverwachte uitgave met eigen middelen kunnen betalen en (5) ze problemen hebben met het betalen van facturen.

Tabel 2. Percentage gezinnen die aangeven geen kinderen meer te wensen (of twijfelen om nog kinderen te krijgen) om financiële redenen, naar een aantal aspecten van financiële armoede.

	Sign.		%	n
gezinsinkomen	***	< 2.000 euro	13,3	302
		2.000 euro of meer	7,3	2.425
(zeer) moeilijk kunnen rondkomen	***	ja	17,0	213
		neen	7,0	2.670
jaarlijks een week op vakantie kunnen gaan	***	ja	6,1	2.403
		neen	15,2	510
een onverwachte uitgave kunnen betalen	***	ja	6,5	2.533
		neen	15,6	381
problemen met het betalen van facturen	***	ja	19,8	248
		neen	6,6	2.703

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Pearson χ^2).

Bron: Gezinsenquête 2021.

3.5 Relatiebreuken

Figuur 5 toont de impact van relatiebreuken en het daarmee gepaard gaande terugvallen op een inkomensbron op het gezinsinkomen. Ouders die te maken hebben gehad met een relatiebreuk waarin kinderen zijn betrokken, bevinden zich vaker dan andere ouders in de laagste inkomensklassen. Voor moeders geldt dat significant meer dan voor vaders, wellicht als gevolg van de genderkloof in tewerkstelling (Nautet & Piton, 2021).

Daarnaast zien we een licht dalende tendens in de mate waarin ouders zich situeren in lagere inkomensklassen naarmate de relatiebreuk langer geleden is. Dat geldt in het bijzonder voor moeders. Met andere woorden, wie de relatiebreuk al even achter de rug heeft, heeft een wat hoger gezinsinkomen, uitgezonderd de vaders die het meest recent een relatiebreuk ervaarden. De verschillen blijven – hoewel statistisch significant – eerder beperkt. Het verschil met ouders die geen relatiebreuk ervaarden blijft evenwel frappant, hoelang de breuk ook geleden is. We concluderen daaruit dat de impact van een relatiebreuk ook na lange tijd nog steeds voelbaar is op het

De impact van een relatiebreuk is ook na lange tijd nog steeds voelbaar op het gezinsinkomen, vooral voor moeders.

gezinsinkomen, vooral voor moeders. Moeders die een relatiebreuk ervaarden, bevinden zich ook vaker in de twee laagste inkomensklassen dan vaders. Het verschil tussen vaders en moeders is significant voor degenen die recent een relatiebreuk ervaarden en voor wie de relatiebreuk al langer dan acht jaar achter de rug ligt. Voor ouders die een relatiebreuk ervaarden tussen vier en acht jaar geleden, is dat verschil minder uitgesproken en niet significant.

Figuur 5. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van vaders en moeders apart, naar het aantal jaren sinds de relatiebreuk met de ex-partner waarmee men kinderen heeft (percentages).

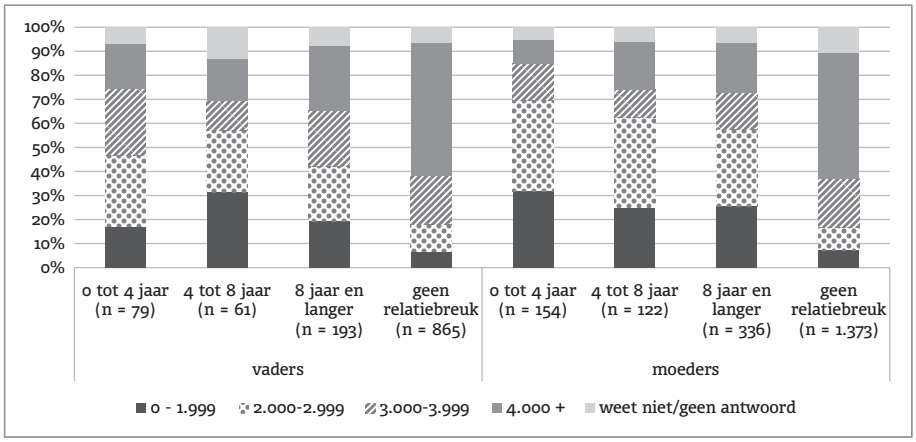

Significantieniveau: Pearson χ^2 voor vaders (excl. de vaders die geen relatiebreuk kenden) = 19,6 (df = 8) met p = 0,0121 (*); Pearson χ^2 voor moeders (excl. de moeders die geen relatiebreuk kenden) = 11,6 (df = 8) met p = 0,1716 (n.s.).

Bron: Gezinsenquête 2021.

In figuur 6 zien we dat de verbetering vooral te zien is bij samengestelde gezinnen: hoe langer geleden de relatiebreuk met de vorige partner, hoe beter ze er financieel voorstaan. Het betreft evenwel geen significant verschil (wellicht onder invloed van de kleine aantallen) en is bijgevolg niet veralgemeenbaar naar alle samengestelde gezinnen in Vlaanderen. Bij alleenstaande ouders is er eveneens geen significant verband tussen de tijd die is verstreken sinds de relatiebreuk waarin kinderen zijn betrokken en het inkomen van de ouder. Wanneer we kijken naar de andere bevraagde armoede-indicatoren (zie bijlage 3), zien we ook daar opvallend weinig verbetering naarmate de relatiebreuk langer geleden is, noch voor alle ouders samen, noch voor vaders, noch voor moeders, noch voor alleenstaande ouders, noch voor samengestelde gezinnen.

Figuur 6. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van alleenstaande ouders en ouders in een samengesteld gezin, naar het aantal jaren sinds de relatiebreuk met de ex-partner waarmee men kinderen heeft, alsook van ouders in intacte gezinnen die geen relatiebreuk kenden[6] (percentages).

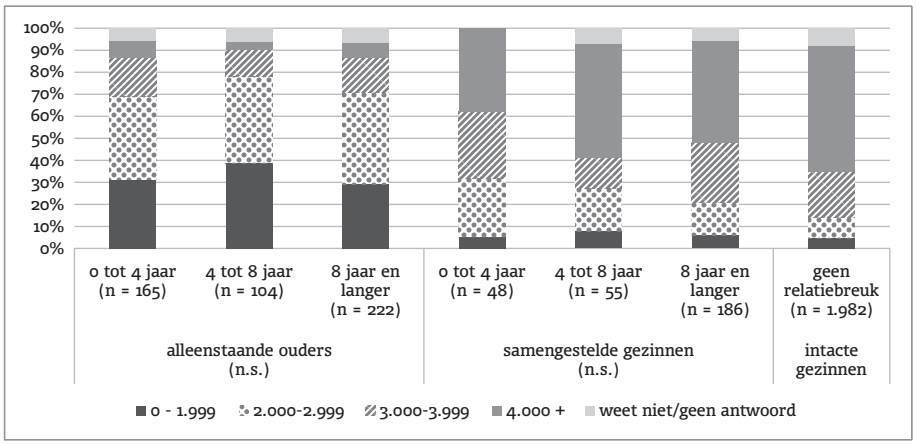

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Pearson χ^2).

Bron: Gezinsenquête 2021.

3.6 Herpartneren

Herpartneren wordt vaak voorgesteld als 'de oplossing', omwille van onder meer het extra inkomen en de schaalvoordelen voor huisvesting. Is de financieel kwetsbare positie dan echt van de baan wanneer gescheiden ouders herpartneren, dus bij samengestelde gezinnen? Eerder zagen we al dat ouders in samengestelde gezinnen zich minder vaak in de laagste inkomensklassen bevinden, maar nog steeds vaker dan intacte gezinnen. Voor samengestelde gezinnen is – meer nog dan het aantal verstreken jaren sinds de relatiebreuk – de duurtijd van de nieuwe partnerrelatie relevant. Onder therapeuten is er consensus dat de eerste vier jaren cruciaal zijn, of zoals Papernow (2009, p. 10) het stelt: "*make it or break it within four years*". Om die reden bakenen we de duurtijd van de partnerrelatie af in categorieën 0 tot 4 jaar (of de jaren waarin de kans op een relatiebreuk in samengestelde gezinnen het hoogst is), 4 tot 8 jaar en 8 jaar of langer (zie ook Audenaert, 2020, p. 20).

In figuur 7 zien we dat samengestelde gezinnen pas na acht jaar de inkomenspositie van intacte gezinnen evenaren. Ook in de percentages ouders die aangeven dat ze niet jaarlijks een week op vakantie kunnen gaan, dat ze een onverwachte uitgave van ongeveer 1.100 euro niet kunnen betalen en dat ze problemen hebben met het betalen van facturen zien we dezelfde vaststelling (zie bijlage 3). Samengestelde gezinnen ervaren na 8 jaar (of langer) nog steeds twee keer zo vaak als intacte gezinnen dat ze (zeer) moeilijk kunnen rondkomen met het beschikbare gezinsinkomen.

Figuur 7. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders in intacte en in samengestelde gezinnen, naar de duurtijd van de (nieuwe) partnerrelatie (percentages).

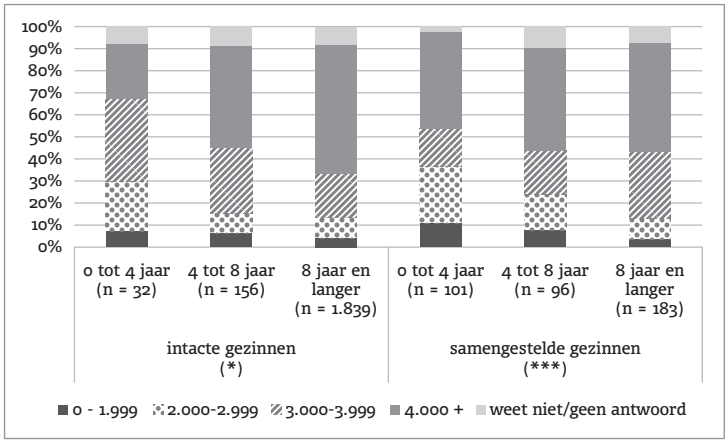

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Mantel-Haenszel χ^2).

Bron: Gezinsenquête 2021.

3.7 Inkrimpende gezinnen

Iets meer dan een op de tien ouders geeft aan dat ze nog een of meerdere kinderen hebben waarvan ze op het moment van bevragen vinden dat die kinderen niet (meer) tot het gezin behoren (Audenaert, 2022b). Die kinderen wonen doorgaans niet (langer) bij de respondent. Zo'n driekwart van die kinderen zijn na de leeftijd van 18 jaar het gezin uitgestroomd. Alleenstaande ouders (15,2%) en samengestelde gezinnen (18,5%) geven net als het merendeel van de ouders die geen kinderen meer tot het gezin rekenen (74,0%) vaker aan dat ze nog kinderen hebben die ze niet meer tot het gezin rekenen dan intacte gezinnen (6,8%). Hoe ouder, hoe vaker ouders aangeven dat ze nog kinderen hebben buiten het gezin: van 1,6% bij de ouders jonger dan 35 jaar tot 40,2% bij de 55-jarigen en ouder.

We distilleren uit die informatie drie soorten gezinnen naargelang ze wel of niet kinderen hebben die niet (meer) tot het gezin behoren. 86,9% van de ouders heeft alleen kinderen die op het moment van bevraging tot het gezin behoren, 9,6% heeft kinderen die tot het gezin behoren en kinderen die ze niet (meer) tot het gezin rekenen en 3,6% van de ouders heeft alleen kinderen die ze niet meer tot het gezin rekenen. We zien dat gezinnen zich vaker in een financieel kwetsbare positie bevinden naarmate kinderen het gezin uitstromen; van 11% over 16,9% tot 34,4% (zie figuur 8). De verschillen zijn minder uitgesproken wanneer we per gezinsvorm kijken. De verschillen in het beschikbare gezinsinkomen en in het kunnen rondkomen met dat gezinsinkomen, het niet jaarlijks op vakantie kunnen gaan, een onverwachte uitgave niet kunnen betalen en het hebben van problemen met het betalen van facturen (zie bijlage 4) weerspiegelen hier ook de

verschillen in leeftijd van ouders wiens kinderen al uit het gezin zijn uitgestroomd met andere ouders. Zij zijn gemiddeld wat ouder en vaker gepensioneerd, en dus hebben ze een lager gezinsinkomen.

Figuur 8. Het totale beschikbare netto gezinsinkomen per maand (in euro) van ouders, naargelang ze wel of niet kinderen hebben die niet (meer) tot het gezin behoren (percentages).

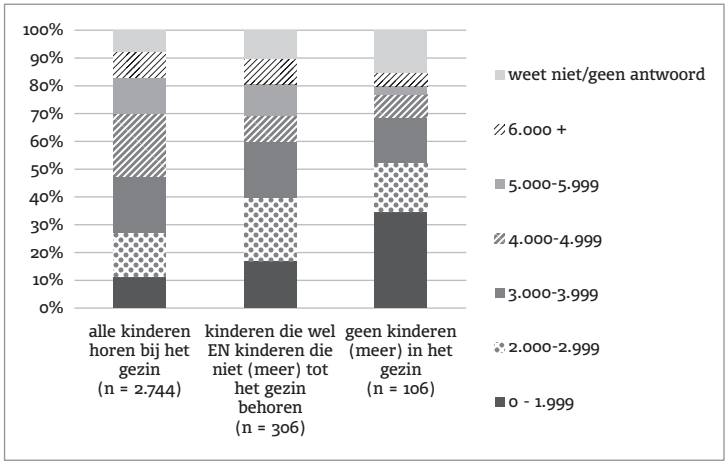

Significantieniveau: Mantel-Haenszel χ^2 = 112,4 (df = 12) met p < 0,0001 (***).

Bron: Gezinsenquête 2021.

4. Wat zeggen ouders zelf over de impact van een beperkt inkomen op andere domeinen in het gezinsleven?

Financiële kwetsbaarheid is niet los te zien van de andere levensdomeinen. Onderzoek wijst op de relatie tussen financiële druk (stress) en persoonlijk welbevinden (o.a. zelfbeeld, toekomstperspectief voor ouders en kinderen, depressieve symptomen), de opvoedingsrelatie, de partnerrelatie, de fysieke gezondheid, sociale participatie en de gemedieerde relatie met externaliserend probleemgedrag bij adolescenten (o.a. De Schrijver, 2024; Guio & Van Lancker, 2023; Ponnet et al., 2014a; 2014b). Van Peer (2023) toonde aan dat bij alleenstaande ouders frequenter sprake is van een accumulatie van kwetsbaarheden in de domeinen financiële kwetsbaarheid, sociaaleconomische kwetsbaarheid en precaire huisvesting (Van Peer, 2023). Demeyer (2023) wijst op de vaak erg 'stressvolle' maatschappelijke positie van alleenstaande ouders. Alleenstaande ouders maken zich vaker dan andere ouders (40% tegenover 26%) veel zorgen over hun toekomstige financiële situatie (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2023). Ook in ander on-

derzoek naar inkomens- en levensomstandigheden blijkt steevast de kwetsbare positie van alleenstaande ouders, waaronder alleenstaande moeders in het bijzonder (o.a. De Schrijver, 2024; Guio & Van Lancker, 2023).

Dat betekent niet dat financiële bekommernissen en de impact daarvan op verschillende levensdomeinen zich alleen bij alleenstaande ouders voordoen. Wat betreft de opvoeding bijvoorbeeld geeft bijna zeven op de tien ouders aan dat kinderen grootbrengen veel geld kost (moeders vinden dat meer dan vaders). Naast alleenstaande ouders vermelden ook grotere gezinnen en gezinnen met jonge kinderen gemiddeld een iets grotere instrumentele kost (Vancoppenolle et al., 2023). Dat een kwetsbare financiële positie ouders in verschillende gezinsvormen parten speelt, blijkt net zo goed uit de kwalitatieve data van de gezinsenquête.

Ouders kregen in de gezinsenquête de kans om in open vragen aan te geven (1) wat ze liever anders hadden gezien (voor verschillende levensdomeinen) en (2) hoe gezinnen beter ondersteund zouden kunnen worden. Ouders geven in de vele antwoorden duidelijk te kennen dat de financiële druk hoog is en dat dit impact heeft op andere levensdomeinen zoals wonen, onderwijs, gezondheid (Demeyer, 2023). Bij wijze van illustratie geven we een kleine bloemlezing van hoe ouders de impact van een beperkt inkomen op een of meerdere levensdomeinen ervaren.

Zo beschrijft een alleenstaande moeder (45 jaar met drie kinderen) hoe de beperkte financiële mogelijkheden repercussies hebben voor de eigen tijdsbesteding, de tijdsbesteding met de kinderen en de vrijetijdsbesteding:

> Ik had liever meer tijd en geld gehad om dingen te doen met hen [de kinderen]. Als alleenstaande gaat te veel tijd naar praktische zaken of zie je tegen uitjes op omdat het moeilijk handelbaar is om drie kinderen te begeleiden. Er is ook geen financiële marge voor uitjes.

Ouders geven dus te kennen dat het dagelijks leven (te) duur is om bepaalde dingen met en voor de kinderen te kunnen doen wat betreft vrije tijd, hulp of ondersteuning, maar ook om hen financieel een goed toekomstperspectief te bieden, om minder of niet te werken en meer tijd met de kinderen te kunnen doorbrengen (Nys et al., 2022). Een moeder verwoordt dat laatste als volgt:

> Ik had liever meer tijd kunnen hebben voor mijn kinderen. Minder werken en meer bij mijn kinderen zijn, maar dat is jammer genoeg financieel niet haalbaar, wat soms heel moeilijk is. Dat maakt het mentaal soms moeilijk. Het idee dat je er te weinig bent voor je kinderen, omdat je moet werken. (35 jaar, intact gezin met twee kinderen)

Het voorgaande citaat illustreert tegelijkertijd hoe ouders zich door hun financiële situatie ook beperkt voelen op het vlak van geestelijke gezondheid. Daarnaast ervaren verschillende ouders een impact op sociaal vlak. Dat toont zich in verschillende richtingen, bijvoorbeeld ouders die druk of de financiële noodzaak ervaren om veel te werken, waardoor hun sociale leven ingeperkt wordt en ouders die door hun beperkte financiële

mogelijkheden hun sociale contacten ingeperkt zien (Bronselaer & Van Der Gucht, 2023, p. 20):

> Ik had liever meer vrienden gehad, maar omwille mijn financiële toestand kan ik de deur niet uit met of zonder de kinderen. Dat kan ik niet betalen. (alleenstaande vader, 41 jaar, met drie kinderen)

Voor sommige ouders is de impact van de beperkte financiële mogelijkheden van die aard dat de kinderwens in het gedrang komt (zie ook eerder), of zoals een moeder zegt:

> Ik had liever meer financiële middelen, dan hoef ik niet te twijfelen over al dan niet een tweede kind. (vrouw, 21 jaar met één kind in een intact gezin)

5. Besluit

Uit deze studie blijkt nog maar eens dat ouders in Vlaanderen in de verschillende gezinsvormen een ietwat ander demografisch profiel hebben. Zo zijn alleenstaande ouders vaker moeders en vaker wat ouder. De hogere aandelen alleenstaande moeders in de oudere leeftijdscategorieën vallen op. Ook ouders in samengestelde gezinnen zijn gemiddeld genomen wat ouder.

Verder blijkt dat een aanzienlijk deel van de ouders het met een beperkt inkomen moet stellen en dat die financiële situatie op andere levensdomeinen inhaakt. Voor ouders met een gemiddeld maandelijks inkomen onder de 2.000 euro stelt de situatie zich bijzonder scherp: vier op de tien ouders geven aan dat ze (zeer) moeilijk kunnen rondkomen met het beschikbare gezinsinkomen. Bijna zeven op de tien meldt problemen met het betalen van facturen. Pas wanneer gezinnen beschikken over een inkomen van 3.000 euro of meer, zakken de percentages subjectieve armoede, materiële deprivatie en problemen met het betalen van facturen onder de 10%.

Het tweeverdienersmodel is voor veel gezinnen een bittere noodzaak, en tegelijkertijd voor alleenstaande ouders niet aan de orde.

Dat alleenstaande ouders – in het bijzonder negen op de tien jonge alleenstaande ouders en in mindere mate, maar nog steeds een op de drie jonge ouders in een samengesteld gezin – niet over zo'n gezinsinkomen beschikken, blijkt pijnlijk duidelijk uit deze bijdrage. Het tweeverdienersmodel is voor veel van deze 'jonge' gezinnen een bittere noodzaak, en tegelijkertijd voor alleenstaande ouders gewoon niet aan de orde. Niettegenstaande het om een eerder beperkte groep gezinnen gaat (cf. alleenstaande ouders en samengestelde gezinnen komen minder frequent voor in de jongere leeftijdscategorieën), blijft de inkomenspositie een aandachtspunt voor het beleid. Dat geldt net zo goed voor eenoudergezinnen als voor tweeoudergezinnen.

De impact op verdere gezinsvorming is er ook. Gezinnen die aangeven dat ze een laag gezinsinkomen hebben, geven bijna twee keer zo vaak aan dat ze om die reden geen bijkomende kinderen meer wensen of twijfelen.

Zoals de cijfers over alleenstaande ouders aantonen, hebben relatiebreuken waarin kinderen betrokken zijn een grote impact op de inkomenspositie van gezinnen, zowel voor vaders als voor moeders, maar voor moeders net wat meer. Het aandeel ouders dat te maken heeft (gehad) met een relatiebreuk waarin ook kinderen zijn betrokken, neemt sterk toe met de toenemende leeftijd. In de leeftijdsgroep 55 jaar en ouder gaat het om quasi een op de twee ouders. Na een relatiebreuk beschikt meer dan vier op de tien vaders en bijna zes op tien moeders slechts over een inkomen tot 3.000 euro. Naarmate de relatiebreuk langer geleden is, zakken die aandelen enigszins, maar de verstreken tijd biedt qua gezinsinkomen weinig soelaas.

Het is maar wanneer ouders herpartneren – en we weten dat mannen sneller en vaker herpartneren dan vrouwen (Pasteels & Emmery, 2022) – dat gezinnen aan financiële slagkracht herwinnen. Dat resulteert evenwel niet meteen in een uitgesproken inhaalbeweging. Gemiddeld genomen zullen ze pas na acht jaar het gezinsinkomen evenaren van gezinnen die geen relatiebreuk kennen.

Dat resultaat neemt niet weg dat we eerder zagen dat veel ouders op latere leeftijd alleenstaande ouder zijn en dat slechts een beperkt deel van de ouders die een relatiebreuk kennen herpartnert. Daarom lijkt het geen goede beleidsinsteek om ervan uit te gaan dat ouders wel zullen herpartneren en dat het probleem van de minder gunstige inkomenspositie van alleenstaande ouders tijdelijk is.

We zien dus ook in Vlaanderen een toenemende ongelijkheid in de inkomenspositie van gezinnen naarmate de levensloop vordert, die we kunnen linken aan een toenemende heterogeniteit aan gezinsvormen. Dat doet ons concluderen dat structurele beleidsmaatregelen voor ouders in een financieel kwetsbare positie – vooral voor jonge alleenstaande ouders – nodig zijn om de sociaaleconomische ongelijkheid later in de levensloop te laten afnemen. Het gaat dan om maatregelen die een (in)directe invloed hebben op mogelijkheden van ouders om aan de arbeidsmarkt te (blijven) participeren (Mortelmans & Defever, 2013) en op de kosten en inkomsten van gezinnen, zoals gezinsbijslagen, huisvestingsmaatregelen en de financiering van kinderopvang (Van Lancker, 2023).

6. Beperkingen en suggesties voor verder onderzoek

Tot nog toe ging terecht veel aandacht naar de kwetsbare inkomenspositie van alleenstaande ouders. Gezinnen komen echter naarmate de levensloop vordert in velerlei vormen voor. De gehanteerde indeling in intacte gezinnen, alleenstaande ouders en samengestelde gezinnen doet de realiteit enigszins geweld aan; het is vaak gecompli-

ceerder dan dat. Zo zijn er alleenstaande ouders die de nieuwe partner om verschillende redenen niet tot het gezin rekenen en ouders in samengestelde gezinnen kunnen kiezen om niet of deeltijds samen te wonen. Omdat het gaat om beperkte aantallen kunnen we die gezinnen niet apart meenemen in bivariate analyses. Daarnaast zijn er gezinnen die niet worden gevat in de gezinsenquête, zoals wensouders, siblinggezinnen (bv. een oudere broer die samen met zijn jongere broer een gezin vormt) en gezinnen met enkel kinderen ouder dan 25 jaar.

Andere kenmerken spelen ook een belangrijke rol, zoals herkomst, opleidingsniveau en betaald werk hebben. Gezinnen met een herkomst van buiten de EU bijvoorbeeld hebben gemiddeld genomen wat meer kinderen (Feys, 2018). Pasteels en Emmery (2022) beschrijven een cumulatief risico op alleenstaand ouderschap bij lageropgeleide ouders, omdat zij vaker een relatiebreuk doormaken en minder vaak herpartneren dan hogeropgeleide ouders. Mortelmans en Claessens (2023) tonen aan dat de verblijfsregeling voor de kinderen sterk sociaaleconomisch gekleurd is. Met name laaggeschoolde vrouwen maken minder gebruik van het gedeelde verblijfsco-ouderschap, wat hun kansen op de arbeidsmarkt hypothekeert. Het risico om in armoede terecht te komen na het verlaten van het ouderlijke huis of na een relatiebreuk is daarenboven niet gelijk verdeeld over alle sociale klassen in de samenleving en de kwetsbare situatie is niet voor elke sociale klasse even persistent (Vandecasteele, 2010; 2011; 2015). Gezien de beperkte opzet en het verkennende, beschrijvende karakter van deze bijdrage konden we die kenmerken niet meenemen. Een multivariate analyse die ook die kenmerken meeneemt zou meer inzicht kunnen verschaffen in de effecten van verschillende achtergrondkenmerken op het beschikbare gezinsinkomen.

Longitudinaal onderzoek toont verder aan dat armoede geen statisch gegeven is. Een derde van de mensen in armoede in Europa is eerder kortstondig arm, een derde klimt eruit en valt er weer in en een derde bevindt zich persistent in armoede (Fouarge & Layte, 2005). Armoede na relatieontbinding of na het verlaten van het ouderlijke huis kan een fase van voorbijgaande aard zijn (Vandecasteele, 2010). De gezinsenquête is echter een cross-sectioneel onderzoek en er wordt slechts gepeild naar het inkomen op het moment van de bevraging. We hebben dus geen zicht op hoelang gezinnen in een specifieke inkomenssituatie zitten en/of welke gezinnen in en uit en opnieuw in een financieel kwetsbare positie belanden.

Tot slot konden we in deze analyse geen berekening maken van het equivalente inkomen dat rekening houdt met de samenstelling van het huishouden. Het inkomen wordt in de gezinsenquête opgevraagd in inkomensklassen en zo'n vraagstelling laat een exacte berekening van het equivalente inkomen niet toe. Desondanks hopen we met deze bijdrage een beter zicht te bieden op de inkomenssituatie van verschillende gezinnen in Vlaanderen, naargelang ze een aantal aspecten van gezinsvorming en/of -ontbinding hebben doorgemaakt.

Referenties

Audenaert, V. (2020). *Gezinsenquête 2016. Samengestelde gezinnen in Vlaanderen. Samengestelde gezinnen in Vlaanderen over hun gezinssamenstelling, de relatie met de partner, het opvoeden van de (stief)kinderen, hoe ze gezin en werk combineren, hun welbevinden en de sfeer in het gezin.* Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Audenaert, V. (2022a). *Gezinsenquête 2021. Methodologisch Rapport.* Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Audenaert, V. (2022b). *Gezinsenquête 2021. De samenstelling van het gezin. Gezinnen in Vlaanderen over hoe het gezin er uit ziet, wie bij het gezin hoort, waar gezinsleden wonen, over hun kinderwens en wat men liever anders had gezien in de samenstelling van het gezin.* Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Audenaert, V. (2022c). *Gezinsenquête 2021. Wie nam in 2021 deel aan de gezinsenquête*? Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Audenaert, V., & Stuyck, K. (2018). *Gezinsenquête 2016. Methodologisch Rapport.* Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Bengtson, V. L., & Allen, K. R. (1993). The life course perspective applied to families over time. In P. G., Boss, W. J. Doherty, R. LaRossa, W. R. Schumm, & S. K., Steinmetz (Eds.), *Sourcebook of family theories and methods. A contextual approach* (pp. 469-504). Plenum Press.

Bronselaer, J., & Robben, L. (2023). *Gezinsenquête 2021. De financiële situatie van gezinnen in Vlaanderen. Gezinnen in Vlaanderen over hun gezinsinkomen, het kunnen rondkomen met dit gezinsinkomen en het hebben van schulden.* Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Bronselaer, J., & Van der Gucht, A. (2023). *Gezinsenquête 2021. Het sociaal leven van ouders. Gezinnen in Vlaanderen over hun deelname aan sociale activiteiten, het sociale netwerk, de steun die men van het netwerk krijgt en de tevredenheid met het sociale leven.* Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Cantillon, B., Verbist, G., & De Maesschalck, V. (2004). Sociaal-economische levensomstandigheden van eenoudergezinnen. *Over-Werk, Tijdschrift van het Steunpunt WAV, 1-2*, 139-143.

Centraal Bureau voor Statistiek. (2023, 8 juni). *Zorgen over financiële toekomst in jaar tijd flink toegenomen.* CBS. Geraadpleegd via https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/23/zorgen-over-financiele-toekomst-in-jaar-tijd-flink-toegenomen

Defever, C., & Mortelmans, D. (2011). *De socio-economische positie van vrouwen en mannen na de transities echtscheiding en verweduwing. Een longitudinale studie op de Kruispuntbank Sociale Zekerheid.* Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

Defever, C., Van Lancker, W., Hufkens, T., Mortelmans, D., & Cantillon, B. (2013). De inkomenspositie en het armoederisico van alleenstaande ouders in Vlaanderen. In M., Callens, J., Noppe, & L., Vanderleyden (Reds.), *De sociale staat van Vlaanderen* (pp. 93-136). Vlaamse Overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Delanghe, H., & Frederickx, M. (2021). Literatuuroverzicht: wat is armoede, hoe armoede meten en bestaande indicatoren. In H. Delanghe, B. Cantillon, K. Decanq, M. Frederickx, S. Marchal, I. Marx, T. Penne, B. Storms, G. Verbist, & J., Vinck (Reds.), *Wetenschappelijk onderzoek naar een Vlaamse indicatorenset om omgevingsfactoren en beleidsevaluatie inzake armoede te meten. VISA: Vlaamse IndicatorenSet Armoede* (pp. 4-49). Centrum voor Sociaal beleid, Universiteit Antwerpen en CEBUD, Thomas More.

Demeyer, B. (2023). *Gezinsenquête 2021. Pleidooi voor een gezinsbeleid ingebed in een breder sociaal beleid. Gezinnen in Vlaanderen over hoe de overheid hun gezin beter zou kunnen ondersteunen.* Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

De Schrijver, A. (2024). *20 jaar SILC: een analyse van subjectieve armoede.* Statbel-FOD Economie. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/sites/default/files/files/documents/Analyse/NL/NL_22_SILC_subjectieve%20armoede.pdf

Dewilde, C. (2003). A life-course perspective on social exclusion and poverty. *British Journal of Sociology, 54*(1), 109-128.

Dewilde, C. (2004). Transities in de levensloop van mensen in de moderne samenleving. In J., Vranken, & E. Henderickx (Reds.), *Het speelveld en de spelregels. Een inleiding tot de sociologie* (pp. 351-367). Acco.

Feys, Y. (2018). *Gezinsenquête 2016. Gezinnen van niet-EU-herkomst*. Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Fouarge, D., & Layte, R. (2005). Welfare regimes and poverty dynamics: The duration and recurrence of poverty spells in Europe. *Journal of Social Policy*, *34*(3), 407-426.

Geurts, K. (2006). *De arbeidsmarktpositie van alleenstaande ouders. Nieuwe bevindingen uit het Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming*. Steunpunt WSE.

Guio, A.-C., & Van Lancker, W. (2023). *Deprivatie bij kinderen in België en zijn gewesten: wat zeggen de nieuwe data?* Geraadpleegd via https://kbs-frb.be/nl/deprivatie-bij-kinderen-belgie-en-zijn-gewesten-wat-zeggen-de-nieuwe-data. Koning Boudewijnstichting.

Mitchell, B. A. (2003). Life course theory. In J. Ponzetti (Red.), *The International Encyclopedia of Marriage and Family Relationships* (pp. 1051-1055). Macmillan Reference.

Mortelmans, D., & Claessens, E. (2023). Verblijfsco-ouderschap in België. Een profielanalyse op basis van EU-SILC. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, *13*(1). doi:10.21825/reng.87041

Mortelmans, D., & Defever, C. (2018). Income trajectories of lone parents after divorce. A view with Belgian register data. In L. Bernardi, & D. Mortelmans (Reds.), *Lone parenthood in the life course. Life course research and social policies, Vol. 8* (pp. 191-212). Springer Open.

Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer, C. (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Acco.

Nautet, M., & Piton, C. (2021). How does parenthood affect the careers of women and men? *Economic Review, December*, 143-165. Geraadpleegd via chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.nbb.be/doc/ts/publications/economicreview/2021/ecoreviii2021_h7.pdf

Noppe, J. (2015). *Vlaamse Armoedemonitor 2015*. Vlaamse Overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering. Geraadpleegd via chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/17773

Nys, K., Vancoppenolle, D., & Dupont, G. (2022). *Gezinsenquête 2021. Data-analyse open vraag 'Welke zaken ouders liever anders hadden gezien in de opvoeding van de kinderen?'* (Intern rapport). Odisee, Kenniscentrum Gezinswetenschappen.

Papernow, P. L. (2009). *Becoming a stepfamily: Patterns of development in remarried families*. Gestalt Press.

Pasteels, I., & Emmery, K. (2022) *Gezinsenquête 2021. Partnerrelaties in gezinnen. Gezinnen in Vlaanderen over single zijn en LAT-relaties, over gehuwd, wettelijk of feitelijk samenwonen, voorhuwelijks samenwonen, over vorige partnerrelaties en over de ex-partner*. Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Pasteels, I., Lodewijckx, E., & Mortelmans, D. (2013). Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen. In C. Van Peer, & M. Corijn (Reds.), *Gezinstransities in Vlaanderen. SVR-Studies, 2* (pp. 37-72). Vlaamse Overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Pasteels, I., Mortelmans, D., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer, C. (2013). *Scheiden in meervoud. Over partners, kinderen en grootouders*. Acco.

Ponnet, K., Van Leeuwen, K., Wouters, E., & Mortelmans, D. (2014a). A family system approach to investigate family-based pathways between financial stress and adolescent problem behaviour. *Journal of Research on Adolescence*, *25*(4), 765-780.

Ponnet, K., Wouters, E., & Mortelmans, D. (2014b). Financiële stress van ouders en het probleemgedrag van adolescenten. De mediërende bijdrage van depressieve symptomen, relatieconflicten en opvoedingsgedragingen. *Mens & Maatschappij, 89*(1), 33-57.

Rowntree, B. S. (1902). *Poverty: A study of town life*. Macmillan.

Statistiek Vlaanderen. (s.d.). Inkomen en armoede. Geraadpleegd via https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/inkomen-en-armoede?order_publicationdate=desc

Struffolino, E., & Mortelmans, D. (2018). Lone mothers in Belgium: Labor force attachment and risk factors. In L. Bernardi, & D. Mortelmans (Reds.), *Lone parenthood in the life course. Life course research and social policies, Vol. 8* (pp. 257-282). Springer Open.

Valgaeren, E. (2010). Alleenstaande ouders en hun arbeidsloopbaan. *Tijdschrift voor Welzijnswerk*, *34*(305), 44-52.

Vancoppenolle D., Dupont, G., & Nys, K. (2023). *Gezinsenquête 2021. Opvoeden. Gezinnen in Vlaanderen over opvoedingsbeleving, opvoedingsvragen en -zorgen en het gebruik van opvoedingsondersteuning.* Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. www.gezinsenquête.be

Vandecasteele, L. (2010). Poverty trajectories after risky life course events in different European welfare Regimes. *European Societies*, *12*(2), 257-278.

Vandecasteele, L. (2011). Life course risks or cumulative disadvantage? The structuring effect of social stratification determinants and life course events in poverty transitions in Europe. *European Sociological Review*, *27*(2), 246-263.

Vandecasteele, L. (2015). Social class, life events and poverty risks in comparative European perspective. *International Review of Social Research*, *5*(1), 61-74.

Vanderheyden, G., & Mortelmans, D. (2013a). Arbeidstrajecten van vrouwen in de periode rond hun (echt)scheiding. In C. Van Peer, & M. Corijn (Reds.), *Gezinstransities in Vlaanderen. SVR-Studie 2013/2* (pp. 137-156). Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Vanderheyden, G., & Mortelmans, D. (2013b). Partnereffecten op de arbeidsmarktparticipatie van gescheiden vrouwen. In I. Pasteels, D. Mortelmans, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, & C. Van Peer (Reds.), *Scheiden in meervoud. Over partners, kinderen en grootouders* (pp. 223-241). Acco.

Van Gaalen, R., & van Roon, D. (2020, 2 oktober). *Kinderen in complexe gezinsverbanden.* Geraadpleegd via https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/kinderen-in-complexe-gezinsverbanden

Van Lancker, W. (2023). *Structureel en flankerend armoedebeleid: wat is de rol van politiserend werken?* Presentatie op het lerend netwerk lokale gezinscoaches (12 oktober 2023). KU Leuven, Centrum voor Sociologisch Onderzoek.

Van Peer, C. (2016). *Alleenstaande ouders op de arbeidsmarkt in Vlaanderen en de EU. SVR-Verkenning, 1.* Vlaamse Overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Van Peer, C. (2023). *Alleenstaande ouders in Vlaanderen. Een analyse van kwetsbaarheid bij alleenstaande ouders in Vlaanderen vergeleken met ouders in koppelverband.* Vlaamse Overheid, Departement Zorg. www.gezinsenquête.be

Willekens, M., Vanderheyden, G., & Mortelmans, D. (2011). Socio-economische gevolgen van een echtscheiding. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, & C. Van Peer (Reds.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 169-198). Acco.

Noten

1. Domicilie of wettelijke verblijfplaats van de kinderen vormt geen criterium in de gezinsenquête.
2. De ouders die aangeven niet te weten in welke inkomensklasse ze zich bevinden (4,4%, n = 141) of die geen antwoord hebben gegeven op de vraag naar de inkomensklassen (4,1%, n = 148) verschillen qua geslacht, leeftijd en herkomst niet significant van de ouders die wel een inkomensklasse aanvinken.
3. Voor een uitgebreide toelichting van het hoe en waarom van deze gezinstypologie verwijzen we naar de resultaten van de voorgaande editie (Audenaert, 2018) en de methodologische rapporten van de gezinsenquête (Audenaert, 2022a; Audenaert & Stuyck, 2018) op https://departement-wvg.be/gezinsenquete21/home.
4. Merk op dat deze indeling niet te vergelijken is met huishoudstatistieken die gebaseerd zijn op registratie in de bevolkingsregisters van wie wettelijk waar woont en eventueel op burgerlijke staat.
5. Hierbij nemen we alle kinderen mee, dus zowel de 'eigen' kinderen, stiefkinderen, pleeg- als adoptiekinderen, maar niet de kleinkinderen. De overige 3,8% van de ouders rekent geen kind (meer) tot het gezin.

6. Er zijn ouders die zonder voorafgaande relatiebreuk ingestapt zijn in een samengesteld gezin, en er zijn ouders in intacte gezinnen die wel een relatiebreuk hebben gekend waarin kinderen zijn betrokken, maar dit kind op het moment van bevragen niet (meer) tot hun gezin rekenen. Beide groepen ouders zijn niet meegenomen in deze figuur.

Bijlagen

Bijlage 1. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen, naar leeftijd van de ouders (per gezinsvorm).

	(Zeer) moeilijk kunnen rondkomen	Zich geen jaarlijkse vakantie kunnen veroorloven	Geen onverwachte uitgave van 1.100 euro kunnen betalen	Problemen met het betalen van facturen	n[1]
Totaal	**	*	n.s.	n.s.	
jonger dan 35 jaar	6,2	22,1	21,1	12,1	546
35-44 jaar	8,1	17,6	16,8	10,9	1.144
45-54 jaar	11,7	22,6	18,2	12,1	1.181
55 jaar en ouder	9,8	20,9	16,2	8,0	409
Naar gezinsvorm					
Intacte gezinnen	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	
jonger dan 35 jaar	3,4	15,8	14,8	8,8	436
35-44 jaar	4,7	11,7	12,0	7,4	783
45-54 jaar	4,9	13,2	10,5	7,6	666
55 jaar en ouder	6,7	14,2	11,9	7,2	204
Alleenstaande ouders	*	**	**	*	
jonger dan 35 jaar	26,1	61,2	53,8	23,2	39
35-44 jaar	19,0	34,1	30,7	19,0	182
45-54 jaar	22,0	37,3	32,5	19,3	281
55 jaar en ouder	12,6	33,6	22,8	8,3	87
Samengestelde gezinnen	n.s.	**	***	*	
jonger dan 35 jaar	8,9	33,1	35,5	23,2	54
35-44 jaar	6,7	19,0	16,0	13,3	145
45-54 jaar	7,8	15,7	13,5	9,5	138
55 jaar en ouder	11,6	10,5	7,0	5,7	54

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Pearson χ^2).

1: n is weergegeven voor het item problemen met de betaling van facturen. De aantallen voor de andere vragen liggen in dezelfde grootteorde.

Bron: Gezinsenquête 2021.

Bijlage 2. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen, naar gezinsgrootte (per gezinsvorm).

	(Zeer) moeilijk kunnen rondkomen	Zich geen jaarlijkse vakantie kunnen veroorloven	Geen onverwachte uitgave van 1.100 euro kunnen betalen	Problemen met het betalen van facturen	n[1]
Totaal	**	*	***	*	
1 kind	8,3	20,3	19,1	9,3	960
2 kinderen	7,8	17,5	13,9	10,1	1.446
3 kinderen	9,7	22,0	21,2	13,6	663
Naar gezinsvorm					
Intacte gezinnen	n.s.	*	***	**	
1 kind	4,4	13,6	13,1	7,9	624
2 kinderen	4,1	11,6	9,1	6,2	1.038
3 kinderen	6,5	17,0	18,0	11,3	427
Alleenstaande ouders	n.s.	n.s.	n.s.	**	
1 kind	19,2	37,3	33,2	12,6	229
2 kinderen	18,5	34,9	28,6	19,8	262
3 kinderen	24,9	44,3	37,9	24,7	98
Samengestelde gezinnen	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	
1 kind	6,2	17,7	19,3	9,6	107
2 kinderen	10,4	20,5	16,1	15,7	146
3 kinderen	6,9	18,6	17,1	11,6	138

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Pearson χ^2).

1: n is weergegeven voor het item problemen met betalen van facturen. De aantallen voor de andere vragen liggen in dezelfde grootteorde.

Bron: Gezinsenquête 2021.

Bijlage 3. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen voor (1) in intacte gezinnen die geen relatiebreuk kenden; (2) ouders die wel een relatiebreuk kenden naar het aantal jaren sinds de relatiebreuk (per geslacht en gezinsvorm); (3) ouders die wel een relatiebreuk kenden naar de duurtijd van de nieuwe partnerrelatie (per gezinsvorm).

	(Zeer) moeilijk kunnen rondkomen	Zich geen jaarlijkse vakantie kunnen veroorloven	Geen onverwachte uitgave van 1.100 euro kunnen betalen	Problemen met het betalen van facturen	n[1]
Ouders (in intacte gezinnen) die geen relatiebreuk kenden					
	13,9	12,3	10,9	6,9	1.961
Ouders die wel een relatiebreuk kenden naar het aantal jaren sinds relatiebreuk					
Totaal	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	
0 – 4 jaar	16,9	30,0	26,2	17,4	231
4 – 8 jaar	15,0	33,9	29,5	17,0	179
8 jaar en langer	14,6	30,1	25,5	15,1	520
Naar geslacht					
Vaders	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	
0 – 4 jaar	11,0	24,4	18,5	17,1	78
4 – 8 jaar	12,2	29,9	28,1	15,9	58
8 jaar en langer	15,1	24,0	21,1	13,5	189
Moeders	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	
0 – 4 jaar	21,3	34,1	31,8	17,6	153
4 – 8 jaar	17,1	36,8	30,6	17,7	122
8 jaar en langer	17,6	34,7	28,8	16,3	331
Naar gezinsvorm					
Alleenstaande ouders	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	
0 – 4 jaar	21,3	34,7	29,5	20,5	163
4 – 8 jaar	18,9	38,8	32,8	16,9	102
8 jaar en langer	18,5	34,8	25,8	14,6	217
Samengestelde gezinnen	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	
0 – 4 jaar	4,1	17,7	15,8	14,0	48
4 – 8 jaar	9,9	27,0	24,5	18,1	55
8 jaar en langer	9,5	16,8	15,6	10,6	185
Ouders die wel een relatiebreuk kenden naar de duurtijd van de nieuwe partnerrelatie					
Naar gezinsvorm					
Intacte gezinnen	***	***	***	***	
0 – 4 jaar	7,1	31,6	34,8	24,4	32
4 – 8 jaar	5,8	8,3	14,2	8,4	155
8 jaar en langer	4,4	12,6	10,7	7,0	1.821
Samengestelde gezinnen	n.s.	*	n.s.	n.s.	
0 – 4 jaar	5,9	22,8	20,4	15,7	101
4 – 8 jaar	7,0	25,2	21,4	14,6	94
8 jaar en langer	9,2	12,6	12,7	8,8	182

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Pearson χ^2).

1: n is weergegeven voor het item problemen met betalen van facturen. De aantallen voor de andere vragen liggen in dezelfde grootteorde.

Bron: Gezinsenquête 2021.

Bijlage 4. Armoede-indicatoren voor ouders uitgedrukt in percentage ouders dat een beschikbaar gezinsinkomen minder dan 2.000 euro per maand aangeeft, dat aangeeft (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen, niet jaarlijks op vakantie te kunnen gaan, geen onverwachte uitgave te kunnen betalen en problemen te hebben met het betalen van facturen voor ouders naargelang kinderen (reeds) het gezin uitstroomden, per gezinsvorm.

	Minder dan 2.000 euro	(Zeer) moeilijk kunnen rondkomen	Zich geen jaarlijkse vakantie kunnen veroorloven	Geen onverwachte uitgave van 1.100 euro kunnen betalen	Problemen met het betalen van facturen	n[1]
Intacte gezinnen	**	***	**	**	**	
alle kinderen horen bij het gezin	4,8	3,6	12,5	11,0	6,8	1.885
een deel van de kinderen stroomde (al) uit	6,3	13,2	20,9	19,9	13,6	149
Alleenstaande ouders	**	n.s.	n.s.	*	n.s.	
alle kinderen horen bij het gezin	32,2	19,3	35,7	29,1	17,3	483
een deel van de kinderen stroomde (al) uit	41,0	22,8	45,1	42,2	21,8	85
Samengestelde gezinnen	**	**	n.s.	n.s.	n.s.	
alle kinderen horen bij het gezin	7,1	7,2	17,7	16,1	11,9	305
een deel van de kinderen stroomde (al) uit	3,3	10,7	25,3	20,1	15,4	73
Geen kinderen (meer) in het gezin	34,4	19,1	33,6	26,7	17,6	106

Significantieniveau: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001; n.s. niet significant (Pearson χ^2).

1: n is weergegeven voor het item problemen met betalen van facturen. De aantallen voor de andere vragen liggen in dezelfde grootteorde.

Bron: Gezinsenquête 2021.

Hoofdstuk 5.

Zittenblijven op school

Een hinderpaal op weg naar sociale mobiliteit en kansengelijkheid

Timo Van Canegem, Mieke Van Houtte & Jannick Demanet

De democratisering van het hoger onderwijs voltrekt zich momenteel in een sneltreinvaart. In 2022 beschikte 53,1% van de 30 tot 34-jarigen in België over een diploma in het hoger onderwijs (Statbel, 2023). Nooit eerder was het aandeel hoogopgeleiden zo groot. In onze kennismaatschappij wordt doorgaans positief gereageerd op deze ontwikkeling. De scholingsgraad van een land hangt immers sterk samen met de algemene economische welvaart (Groenez et al., 2009). Ook op individueel niveau loont onderwijssucces door verbeterde loopbaanperspectieven (Baert & Picchio, 2021), een verbeterde gezondheid (Delaruelle et al., 2015) en een langer, gelukkiger en welvarender leven (Delaruelle et al., 2015). Onderwijssucces blijkt bovendien steeds doorslaggevender te worden als katalysator voor sociale mobiliteit (Brown, 2017).

Maar ook in een kennismaatschappij kan het onderwijssysteem tekortschieten. Onderwijssucces mag dan wel een voorbode zijn van sociale mobiliteit, het is niet zo dat twee even intelligente mensen evenveel kans hebben op onderwijssucces en dus op sociale mobiliteit. De onderwijssociologie put uit een rijke traditie van wetenschappelijk onderzoek, waaruit blijkt dat leerlingen uit sociaal zwakkere milieus het moeilijker hebben op school (bv. Bourdieu & Passeron, 1990; Van Avermaet et al., 2010; Willis, 1977). Dat leidde Bourdieu en Passeron (1990) ertoe te stellen dat het onderwijssysteem bestaande vormen van sociale ongelijkheid reproduceert. De reproductie van sociale ongelijkheid in het onderwijs verwijst naar de manier waarop onderwijssystemen sociale ongelijkheden in stand kunnen houden en versterken (Bourdieu & Passeron, 1990). Studenten met een kwetsbare socio-economische status kunnen met andere woorden ervaren dat het onderwijssysteem bestaande sociale en economische barrières in stand houdt of vergroot, eerder dan dat het systeem erop gericht is om hen die barrières te helpen overwinnen.

Uit tal van wetenschappelijke studies blijkt dat het Vlaamse onderwijssysteem een hoge mate van kansenongelijkheid op school kent, met een sterk cumulatief karakter (Good Gingrich & Reay, 2023; Laurijssen & Glorieux, 2024; Van Houtte, 2004; 2006). De socioeconomische achtergrond van een student heeft een grote impact op de schoolprestaties in het lager onderwijs, wat leidt tot veranderde keuzepatronen en een achterstand in het middelbaar onderwijs (Groenez et al., 2009). In het middelbaar onderwijs blijken de sterke differentiatiegraad en de rigide onderverdeling in onderwijsvormen of *tracks*

(aso/bso/kso/tso) een belangrijke rol spelen bij de reproductie van sociale ongelijkheid (Groenez et al., 2009; Van Houtte, 2004; 2006). Intussen is het Vlaamse onderwijssysteem hervormd tot een systeem met drie finaliteiten, maar vooralsnog is niet geweten of die hervorming erin geslaagd is om de sociale ongelijkheid te doen afnemen. Naast *tracking* maakt het Vlaamse onderwijssysteem ook vaak gebruik van een tweede differentiatiestrategie: zittenblijven (Dupriez et al., 2008). Zittenblijven wordt door velen in het onderwijsveld gezien als een effectieve manier om de schoolprestaties van leerlingen in moeilijkheden te verbeteren (Jimerson, 2001).

Maar zittenblijven blijkt een sterke voorspeller te zijn van vroegtijdig schoolverlaten. In vergelijking met gelijkaardige studentenprofielen hebben zittenblijvers volgens internationaal onderzoek drie tot zeven keer meer kans om het middelbaar onderwijs zonder een diploma op zak te verlaten (Fine & Davis, 2003). In onze kenniseconomie beperkt vroegtijdig schoolverlaten de kansen op de arbeidsmarkt en leidt het zo tot economische kwetsbaarheid en een minder goede fysieke en geestelijke gezondheid (Delaruelle et al., 2015). Zittenblijven heeft een negatieve impact op de kans dat men een job krijgt waarbij training op de werkplek belangrijk is (Baert & Picchio, 2021). Onderzoek naar de determinanten van zittenblijven toont verder aan dat jongens, leerlingen met een kwetsbare socio-economische status en leerlingen met migratieachtergrond een hogere kans hebben om te blijven zitten, ook wanneer rekening gehouden wordt met schoolprestaties, gedrag, taalvaardigheden en andere structurele achtergrondkenmerken (Goos et al., 2021; Klapproth & Schaltz, 2015).

Klapproth en Schaltz (2015) geven aan dat het momenteel onduidelijk is waarom kwetsbare leerlingen een hoger risico lopen op zittenblijven. In het onderzoek wordt gewezen op het mogelijke bestaan van een impliciete bias bij leerkrachten. Dat betekent dat mensen zouden handelen volgens onbewuste vooroordelen die ze met zich meedragen (Klapproth & Schaltz, 2015). Eerder onderzoek wees al uit dat de verwachtingen van leerkrachten – deels ontstaan door onbewuste vooroordelen – ook een effect kunnen hebben op de schoolprestaties van leerlingen (Rosenthal, 2002). De oververtegenwoordiging van kwetsbare leerlingenpopulaties onder zittenblijvers zorgt voor een reproductie van sociale ongelijkheid (Van Canegem, 2022a). Dat wil zeggen dat de instandhouding van de onderwijspraktijk bestaande vormen van sociale ongelijkheid kan vergroten. Zittenblijven zorgt er immers voor dat jongens en leerlingen met een lage socio-economische status en/of migratieachtergrond minder vaak een diploma behalen en zo minder goed aansluiting vinden op de arbeidsmarkt. Blijven zitten kan dus een belangrijke hinderpaal zijn op de weg naar sociale mobiliteit.

Niettegenstaande het geloof dat veel leerkrachten hechten aan zittenblijven, stelt wetenschappelijk onderzoek de algemene effectiviteit en potentiële schadelijkheid van die onderwijsinterventie in vraag. In dit artikel volgt een beknopte, algemene literatuurstudie waarin de meest relevante wetenschappelijke onderzoeksbevindingen worden besproken. Daarna volgt een overzicht van onze recente publicaties over de non-cognitieve neveneffecten van die praktijk. Tot slot bespreken we aan het einde van het artikel hoe die schadelijke neveneffecten mensen in een kwetsbare positie in het bijzonder treffen, en dus ook hoe zittenblijven als onderwijspraktijk kan bijdragen aan de reproductie van sociale ongelijkheid.

1. Literatuurstudie

1.1 De huidige stand van zaken in zittenblijversonderzoek

Een derde van alle Belgische leerlingen blijft minstens één keer zitten in het lager en/of middelbaar onderwijs (Goos et al., 2021); alleen Colombia en Luxemburg scoren hoger (Goos et al., 2021; OESO, 2020). Er zijn echter grote regionale verschillen. In de Franstalige gemeenschap blijft de helft van alle leerlingen minstens eenmaal zitten (Mathys et al., 2019), hoewel er plannen zijn om het aantal zittenblijvers terug te dringen. In Vlaanderen gaat het om een vijfde van de leerlingen, wat bijna twee keer zo veel is als het OESO-gemiddelde van elf procent (Van Canegem, 2022a). Het hoge aantal zittenblijvers is geen goede zaak. Een recent verschenen meta-analyse van Goos en collega's (2021) analyseerde meer dan tachtig wetenschappelijke studies met een rigoureus statistisch design en concludeerde dat zittenblijven gemiddeld tot een nuleffect leidt wat cognitieve leeruitkomsten betreft. Dat impliceert dat er geen langdurige positieve of negatieve leereffecten optreden bij de gemiddelde zittenblijver (Goos et al., 2021). Zittenblijven brengt dus geen wezenlijke veranderingen teweeg in de cognitieve vaardigheden of leerstrategieën van leerlingen die minder goed presteren op school (Allen et al., 2009; Goos et al., 2021; Valbuena et al., 2021).

In Vlaanderen blijft een vijfde van de leerlingen zitten, bijna twee keer zo veel als het OESO-gemiddelde.

Bovendien gaat zittenblijven gepaard met aanzienlijke opportuniteitskosten. Zo kost de praktijk het Vlaamse onderwijssysteem naar schatting 300 miljoen euro per jaar en vertoeven zittenblijvers een jaar langer op de schoolbanken voor het behalen van hetzelfde diploma (Van Canegem, 2022a). Valbuena en collega's (2021) besluiten na hun literatuurstudie dat zittenblijven geen efficiënte onderwijspraktijk is, omdat de opportuniteitskosten niet gerechtvaardigd kunnen worden aan de hand van de zwakke positieve effecten die blijven zitten mogelijk zou kunnen opleveren. In diezelfde studie wordt om meer onderzoek gevraagd naar de efficiëntie van de alternatieven voor zittenblijven, aangezien het onvoorwaardelijk laten overgaan van onderpresterende leerlingen evenmin efficiënt is (Jimerson, 2001; Smith et al., 2022; Valbuena et al., 2021).

Leerkrachten nemen initieel wel vaak positieve leereffecten waar ten gevolge van een herhalingseffect, waarbij dezelfde leerstof tweemaal wordt aangeleerd (Demanet & Van Houtte, 2013). Die positieve effecten treden echter slechts kortstondig op en verdwijnen doorgaans na het jaar waarin de leerling is blijven zitten (Goos et al., 2021; Valbuena et al., 2021). Vanuit hun perspectief als leerkracht is het moeilijk om een accuraat beeld te krijgen van de effecten op lange termijn, wat ertoe leidt dat leerkrachten gemiddeld gezien optimistischer zijn over de effectiviteit van zittenblijven dan wat men op basis van bovenstaande wetenschappelijke studies zou kunnen verwachten (Demanet & Van Houtte, 2013). Vlaamse leerkrachten hebben relatief veel autonomie bij het nemen van beslissingen over leerlingen, waardoor de positieve attituden ten opzichte van zittenblijven zich vertalen in een hoog aantal zittenblijvers (Van Canegem, 2022a).

1.2 Ineffectief, maar is zittenblijven ook schadelijk?

In de onderzoeksliteratuur ontstaat steeds meer consensus over de inefficiëntie van zittenblijven op lange termijn (Allen et al., 2009; Goos et al., 2021; Jimerson, 2001; Valbuena et al., 2021). Over de psychosociale en gedragsmatige gevolgen van zittenblijven is echter minder eensgezindheid (Goos et al., 2021; Valbuena et al., 2021). Als we zittenblijversonderzoek beschouwen als een boom met twee grote vertakkingen, situeren de studies naar leeruitkomsten zich in het cognitieve veld, terwijl psychosociale en gedragsmatige uitkomsten zich in het non-cognitieve veld bevinden. Het is opvallend dat deze laatste groep uitkomsten aanzienlijk minder wetenschappelijke aandacht heeft gekregen (Goos et al., 2013). Dat onevenwicht is wel aan het verdwijnen door het groeiende besef dat cognitieve en niet-cognitieve uitkomsten met elkaar verbonden zijn.

Om duidelijkheid te scheppen over de non-cognitieve gevolgen van zittenblijven, onderzochten we in de afgelopen jaren een brede waaier aan uitkomsten. We voerden vijf verschillende empirische studies uit, waarbij we telkens op een andere uitkomstvariabele focusten. In de eerste studie bestudeerden we het academische zelfconcept, ofwel het beeld dat men heeft over de eigen schoolse vaardigheden (Van Canegem et al., 2021). Vervolgens onderzochten we de schoolverbondenheid, gedefinieerd als de mate waarin leerlingen zich betrokken voelen bij en identificeren met de schoolomgeving (Van Canegem et al., 2022b). Daarna onderzochten we of zittenblijvers een hogere kans lopen om gepest te worden (Van Canegem et al., 2022c) en of ze minder respect hebben voor de burgerrechten van culturele minderheden (Van Canegem et al., 2024). Tot slot gingen we na of zittenblijvers minder geneigd zijn om een opleiding aan te vatten in het hoger onderwijs en of ze dan eerder voor de universiteit dan wel voor de hogeschool opteren (Van Canegem et al., 2023). In die laatste studie hanteerden we een levensloopperspectief en onderzochten we of dergelijke keuzes beïnvloed worden door een verlaagd vertrouwen in de eigen capaciteiten bij zittenblijvers (Van Canegem et al., 2023). Vanzelfsprekend werden de schoolprestaties in alle statistische analyses constant gehouden, aangezien het vaak de verlaagde schoolprestaties zijn die al dan niet rechtsreeks aanleiding geven tot het zittenblijven. Bovendien zijn verlaagde schoolprestaties op zichzelf al gerelateerd aan non-cognitieve uitkomsten. Zo kampen leerlingen met lage schoolresultaten vaak ook met een lager academisch zelfvertrouwen.

1.3 De vergelijking met anderen: dief of brenger van vreugde?

Voor veel non-cognitieve uitkomsten is de vraag of zittenblijvers zich eerder vergelijken met hun voormalige klasgroep dan wel met de jongere, huidige klasgroep. Sommige wetenschappers stellen dat zittenblijven voor succeservaringen zorgt in het jaar waarin men blijft zitten, omdat de zittenblijver behoort tot de oudste en meest ervaren leerlingen van de klas (Marsh, 2016). Jongere klasgenoten met minder ervaring worden in dat geval als vergelijkingsgroep gebruikt (Van Canegem et al., 2021). De verbeterde positie

van de zittenblijver ten opzichte van zijn of haar klasgenoten zou voor relatieve gratificatie kunnen zorgen (het zich in vergelijking met anderen beter voelen) en zo leiden tot een verbeterd academisch zelfbeeld. Marsh (2016) benoemt dat als het *Big Fish Little Pond*-effect. Kort gezegd voelt een vis zich groter in een vijver met veel kleine vissen.

Andere wetenschappers, zoals Jimerson (2001), wijzen echter op een negatief effect van zittenblijven op het academische zelfbeeld, als gevolg van stigmatisering. Volgens die redenering vergelijken zittenblijvers zichzelf vooral met hun leeftijdsgenoten – en dus met hun voormalige klasgenoten – en wordt zittenblijven als een faalervaring beschouwd (Jimerson, 2001). Volgens de referentiegroeptheorie zorgt dat vergelijkingsproces voor relatieve deprivatie (het zich in vergelijking met anderen tekort gedaan voelen) (Merton & Kitt, 1950; Richer, 1976). De referentiegroeptheorie toont aan dat de huidige ambiguïteit rond de non-cognitieve neveneffecten van zittenblijven opgelost kan worden door zittenblijversonderzoek te contextualiseren: de keuze van de referentiegroep lijkt te bepalen of zittenblijven positief dan wel negatief wordt ervaren.

Opmerkelijk genoeg focust bijna al het zittenblijversonderzoek zich op het leerlingenniveau. Het is dus nog niet geweten hoe en waarom non-cognitieve uitkomsten verschillen tussen scholen en landen. Zo is onduidelijk of zittenblijven leidt tot meer of minder relatieve deprivatie naargelang het aantal leerlingen dat blijft zitten. Nochtans treden er tussen landen, regio's en zelfs scholen grote verschillen op in de mate waarin en de manier waarop zittenblijven wordt toegepast. De criteria om iemand te laten zittenblijven zijn contextafhankelijk, evenals de individuen die betrokken zijn bij de besluitvorming (ouders, leerkrachten en/of schooldirectieleden) (Mathys et al., 2019). Omwille van de cruciale rol die zittenblijven als differentiatiestrategie heeft in Vlaanderen, lijkt het soms een onmisbare standaardpraktijk te zijn voor eender welk onderwijssysteem. Toch is zittenblijven een bewuste beleidskeuze en zijn er alternatieven mogelijk. Landen zoals Japan en Noorwegen kennen de praktijk bijvoorbeeld niet. Crossnationaal onderzoek kan het effect van zittenblijven over landsgrenzen heen nagaan, waardoor de praktijk in verschillende onderwijscontexten kan worden bestudeerd. In die zin legt een cross-nationale studie niet alleen het geconstrueerde karakter van zittenblijven bloot, maar kan men ook kijken wat de verschillende effecten zijn naargelang de nationale context. Daarom onderzochten we ook of de retentiecompositie – het percentage zittenblijvers in een bepaalde school of in een bepaald land – bepalend is voor de sterkte en de richting van non-cognitieve neveneffecten. Vertrekkend vanuit de referentiegroeptheorie verwachtten we meer relatieve deprivatie, en dus sterkere negatieve effecten, bij zittenblijvers in scholen en landen met weinig andere zittenblijvers. Een lage zittenblijverscompositie zou de negatieve impact van zittenblijven met andere woorden versterken.

Vlaanderen is een interessante regio om zittenblijven te bestuderen, aangezien het binnen de OESO een van de regio's is met het hoogste aantal zittenblijvers (OESO, 2020). Het Vlaamse secundaire onderwijssysteem past zittenblijven toe in combinatie met *tracking*, een rigide opdeling in onderwijsvormen (arbeidsmarktfinaliteit, dubbele finaliteit, doorstroomfinaliteit) met een vroeg selectiemoment. Die combinatie van differentiatiemechanismen heeft geleid tot een gesegregeerd onderwijssysteem. Voor 2019 werden studenten opgedeeld in aso, bso, kso of tso. Uit onderzoek bleek toen dat

leerlingen in het bso vaak leerlingen waren met een lage SES, terwijl leerlingen met hoogopgeleide ouders opteerden voor het aso (Groenez et al., 2009). Daaraan gekoppeld bleek dat het Vlaamse secundaire schoolsysteem gekenmerkt werd door een sterke statushiërarchie tussen de verschillende onderwijsvormen, waarbij richtingen in het aso de hoogste status hadden en richtingen in het bso de laagste (Van Houtte, 2004; 2006). Gezien de recente aard van de onderwijshervormingen is er vooralsnog weinig onderzoek beschikbaar, maar in de hogere graden van het secundair onderwijs kan vermoedelijk nog steeds een statushiërarchie waargenomen worden, waarbij richtingen in de doorstroomfinaliteit een hogere status genieten dan richtingen in de arbeidsmarktfinaliteit. Veel leerlingen beginnen immers nog steeds in het hoogst mogelijke traject en blijven indien nodig zitten om in die richting les te kunnen blijven volgen. Doorheen de loopbaan zakken veel onderpresterende leerlingen alsnog naar 'lagere' onderwijsniveaus, hetgeen de statushiërarchie tussen verschillende onderwijssporen versterkt (Van Houtte, 2004; 2006).

2. Onderzoeksopzet en methodologie

We hebben getracht een inschatting te maken van de non-cognitieve effecten die zittenblijven heeft in de Vlaamse onderwijscontext. Tabel 1 beschrijft de steekproefkenmerken van de vijf empirische studies.

Tabel 1. Steekproefkenmerken empirische studies.

Studie (uitkomstvariabele)	Dataset	Aantal respondenten	Aantal deelnemende scholen	Aantal deelnemende landen	Studieopzet
Studie 1 Van Canegem et al. (2021) (academisch zelfconcept)	ISCY (eerste afname)	2.354	30	1 (Vlaamse casestudy)	cross-sectioneel
Studie 2 Van Canegem et al. (2022b) (schoolbetrokkenheid)	PISA 2015	194.195	7.979	27	cross-sectioneel
Studie 3 Van Canegem et al. (2022c) (victimisatie)	PISA 2018	159.412	8.039	25	cross-sectioneel
Studie 4 Van Canegem et al. (2024) (respect voor burgerrechten van culturele minderheden)	PISA 2018	122.259	6.010	17	cross-sectioneel
Studie 5 Van Canegem et al. (2023) (onderwijstraject hoger onderwijs)	ISCY (eerste afname+ vijfde afname)	1.252	30	1 (Vlaamse casestudy)	longitudinaal

Twee empirische studies zijn gebaseerd op *de International Study of City Youth* (ISCY)-dataset, een longitudinaal onderzoeksproject waarbij het traject gevolgd wordt van leerlingen uit het vierde middelbaar tijdens en na het secundair onderwijs. De ISCY-dataset telt meer dan 2.000 respondenten uit 30 middelbare scholen in Gent.[1] Eén cross-sectionele studie, gebaseerd op data uit het vierde middelbaar, richt zich op de relatie tussen zittenblijven en academisch zelfconcept. De tweede studie heeft een longitudinale opzet en gebruikt data uit de eerste en de vijfde afname. In die studie wordt onderzocht of zittenblijvers al dan niet voor een opleiding in het hoger onderwijs kiezen en, als dat het geval is, of men dan eerder voor de universiteit of voor de hogeschool opteert. We onderzochten daarbij of zittenblijvers minder geloven in de eigen vaardigheden om met toekomstige uitdagingen om te gaan (de zogeheten 'zelfeffectiviteit') en of een verlaagde zelfeffectiviteit leidt tot het maken van risico-averse keuzes met betrekking tot het hoger onderwijs. In die studie bleef respectievelijk 12,5% en 12,1% van de steekproef minstens eenmaal zitten in het lager en middelbaar onderwijs. Meer dan een vijfde (21,5%) van de respondenten bleef minstens eenmaal zitten in een van de beide onderwijsvormen, wat in lijn ligt met het algemene aantal zittenblijvers in Vlaanderen (Van Canegem et al., 2022a).

Er zijn grote internationale verschillen in de mate waarin en de manier waarop zittenblijven wordt toegepast. Zo komt de praktijk slechts hoogst uitzonderlijk voor in landen zoals Finland, IJsland of het Verenigd Koninkrijk. Bovendien zijn er steeds meer scholengemeenschappen en regio's waar zittenblijven als onderwijsinterventie wordt aangevuld met andere remediëringsmaatregelen zoals bijlessen of vakspecifieke zomerscholen (Goos et al., 2021). Omwille van die grote internationale verschillen hebben we ook drie grootschalige landenvergelijkende studies uitgevoerd op basis van twee jaargangen van de PISA-dataset (PISA 2015 en PISA 2018) (OESO, 2020). In die studies gingen we na wat het verband is tussen zittenblijven en schoolverbondenheid, de kans om gepest te worden en het respect dat men heeft voor de burgerrechten van culturele minderheden. Tabel 2 geeft een overzicht weer van de bestudeerde landen.

Tabel 2. Bestudeerde landen per studie.

Land	Studie 1 (academisch zelfconcept)	Studie 2 (school-betrokken-heid)	Studie 3 (victimisatie)	Studie 4 (respect voor burgerrech-ten culturele minderheden)	Studie 5 (onderwijs-traject hoger onderwijs)
Australië		X	X	X	
België	X (casestudy Vlaanderen)	X	X		X (casestudy Vlaanderen)
Canada		X	X	X	
Denemarken		X	X		
Finland		X	X		
Frankrijk		X	X	X	
Duitsland		X	X	X	
Griekenland		X	X	X	
Hongarije		X	X	X	
IJsland		X	X	X	
Ierland		X	X	X	
Italië		X	X	X	
Luxemburg		X	X		
Nederland		X	X		
Nieuw-Zeeland		X	X	X	
Oostenrijk		X	X	X	
Polen		X	X	X	
Portugal		X	X	X	
Slowakije		X	X	X	
Spanje		X	X	X	
Tsjechië		X	X		
Verenigd Koninkrijk		X	X	X	
Verenigde Staten		X	X		
Zweden		X	X		
Zwitserland		X	X	X	

Overkoepelend werd via multilevelanalyses onderzocht wat de non-cognitieve uitkomsten van zittenblijven zijn. We pasten meervoudige multilevelregressie toe en controleerden daarbij voor bekende determinanten van zittenblijven zoals cognitieve vaardigheden (scores op wiskunde-, taal- en wetenschapstesten), onderwijsvorm (aso/bso/kso/tso), gender, migratieachtergrond en socio-economische status. Op die manier kan het statistische 'effect' van zittenblijven op de bestudeerde uitkomstvariabelen achterhaald worden, waarbij telkens rekening wordt gehouden met de andere variabelen die worden meegenomen in de analyse. Het gaat steeds om correlationele studiedesigns, waardoor er geen causale, maar voorwaardelijke associatieve verbanden worden onderzocht.

3. Resultaten

Zittenblijven blijkt significant verbonden te zijn met alle onderzochte non-cognitieve uitkomsten (Van Canegem et al., 2022a). Zittenblijven gaat gepaard met een lager academisch zelfconcept (Van Canegem et al., 2021) en een lagere schoolverbondenheid (Van Canegem et al., 2022b). Bovendien heeft wie blijft zitten meer kans om gepest te worden (Van Canegem et al., 2022c) en minder respect voor de burgerrechten van culturele minderheden (Van Canegem et al., 2024). Rekening houdend met cognitieve vaardigheden, kiezen zittenblijvers minder vaak voor een opleiding in het hoger onderwijs (Van Canegem et al., 2023). Binnen de relatief kleine groep van zittenblijvers die daadwerkelijk doorstroomt naar het hoger onderwijs, kiezen leerlingen die bleven zitten in het secundair onderwijs minder vaak voor de universiteit en vaker voor de hogeschool (Van Canegem et al., 2023). We hebben daarbij een mediatie-effect vastgesteld van zelfeffectiviteit, of het geloof dat men succesvol om zal kunnen gaan met toekomstige uitdagingen. Zittenblijvers hebben een lage zelfeffectiviteit, die hen ertoe noopt om eerder voor de hogeschool dan voor de universiteit te kiezen (Van Canegem et al., 2023). De vaststelling dat zittenblijvers minder vaak voor een opleiding in het hoger onderwijs kiezen zou bovendien kunnen wijzen op risico-avers gedrag, waarbij men een kortere opleiding kiest die als eenvoudiger wordt gepercipieerd, om zo een nieuwe negatieve ervaring te vermijden (Van Canegem et al., 2023).

Zittenblijven gaat gepaard met non-cognitieve uitkomsten zoals een lager academisch zelfconcept, een lagere schoolverbondenheid, meer kans om gepest te worden en minder vaak kiezen voor hoger onderwijs.

Tabellen 3 en 4 tonen de resultaten van de longitudinale studie naar de kans dat zittenblijvers al dan niet een opleiding aanvatten in het hoger onderwijs (tabel 3) en of ze daarbij kiezen voor de universiteit of de hogeschool (tabel 4). Het gaat hier om twee dichotome uitkomstvariabelen, waardoor logistische regressieanalyse het meest aangewezen is. In de tabellen worden *odds ratios* (OR) gepresenteerd, waarbij de kansen op een gebeurtenis in de ene groep vergeleken worden met de kansen op een gebeurtenis in de andere groep. In deze studie betekent dit dat wordt nagegaan of zittenblijvers significant meer dan wel minder kans (of *odds*) hebben om een opleiding aan te vatten in het hoger onderwijs, rekening houdend met alle andere variabelen in de analyse (zoals gepresenteerd in de tabel). Hoe lager de *p*-waarde (en dus het significantieniveau), hoe kleiner de kans dat de geobserveerde verschillen aan toeval te wijten zijn. Zo valt uit tabel 3 af te leiden dat leerlingen die in het secundair onderwijs niet blijven zitten, meer dan dubbel zo vaak kiezen om een opleiding aan te vatten in het hoger onderwijs in vergelijking met gelijkaardige leerlingen die wel bleven zitten (model 4; OR: 0,381; $p < 0{,}01$). Uit tabel 4 valt dan weer af te leiden dat de regressiecoëfficiënt voor zittenblijven in het secundair onderwijs eerst significant was (model 1; OR: 0,436; $p < 0{,}05$). Die significantie verdwijnt echter wanneer zelfeffectiviteit aan de analyses wordt toegevoegd (model 3; OR: 0,543; $p > 0{,}05$). Na aanvullende analyses, zoals een Sobeltest,

blijkt dat er daadwerkelijk een mediatie-effect kan worden vastgesteld (Van Canegem et al., 2023). Er is dus sprake van een indirect verband via zelfeffectiviteit, maar niet van een direct verband.

Tabel 3. Resultaten van een logistische multilevelanalyse met betrekking tot het volgen van een opleiding in het hoger onderwijs (1) of niet (0).

		Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Predictoren op schoolniveau					
etnische compositie	γ (SE)	0,022** (0,010)	0,027** (0,010)	0,027* (0,010)	0,018 (0,014)
	OR	1,028	1,027	1,027	1,018
SES-compositie	γ (SE)	0,079*** (0,022)	0,076*** (0,023)	0,078** (0,022)	0,065* (0,034)
	OR	1,082	1,079	1,081	1,067
zittenblijverscompositie	γ (SE)	– 0,047* (0,013)	– 0,046* (0,018)	– 0,045* (0,017)	– 0,012 (0,029)
	OR	0,956	0,955	0,956	0,988
Predictoren op individueel niveau					
zittenblijven lager onderwijs (referentiecategorie: nooit blijven zitten)	γ (SE)	– 0,031 (0.339)	– 0,463 (0.517)	– 0,054 (0.338)	0,071 (0.360)
	OR	0.969	0.629	0.947	1.074
zittenblijven middelbaar onderwijs (referentiecategorie: nooit blijven zitten)	γ (SE)	– 1.025** (0.323)	– 0.758 (0.531)	– 0.998** (0.322)	– 0.965** (0.338)
	OR	0.359	0.456	0.369	0.381
zelfeffectiviteit	γ (SE)			0.130 (0.085)	0.204* (0.091)
	OR			1.139	1.226
migratieachtergrond	γ (SE)	– 0.044 (0.356)	– 0.039 (0.356)	– 0.043 (0.354)	– 0.118 (0.386)
	OR	0.957	0.962	0.958	0.889
SES	γ (SE)	0.021** (0.006)	0.021** (0.006)	0.021** (0.006)	0.019** (0.006)
	OR	1.021	1.021	1.021	1.019
geslacht (referentiegroep: man)	γ (SE)	0.867*** (0.253)	0.883*** (0.254)	0.900*** (0.254)	0.958*** (0.278)
	OR	2.380	2.418	2.460	2.606
wiskundeprestaties	γ (SE)	0.046 (0.164)	0.038 (0.165)	0.043 (0.164)	– 0.056 (0.173)
	OR	1.047	1.039	1.044	0.946
leesprestaties	γ (SE)	0.514** (0.195)	0.537** (0.198)	0.513** (0.196)	0.393 (0.208)
	OR	1.672	1.711	1.670	1.481
Onderwijsspoor (referentiegroep: academisch)					
technische richting	γ (SE)				– 0.914 (0.620)
	OR				0.401

		Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
kunstrichting	γ (SE)				– 1.115° (0.678)
	OR				0.328
beroepsrichting	γ (SE)				– 2.376*** (0.713)
	OR				0.093
interactie zittenblijven – zittenblijverscompositie lager onderwijs	γ (SE)		0.028 (0.027)		
	OR		1.028		
interactie zittenblijven – zittenblijverscompositie middelbaar onderwijs	γ (SE)		– 0.17 (0.030)		
	OR		0.983		
Aantal scholen		28	28	28	28
Aantal leerlingen		1039	1039	1039	1029

Noot: Significantieniveaus: ***: $p < 0.001$; **: $p < 0.01$; *: $p < 0.05$, °: $p < 0.08$

In deze tabel presenteren we regressiecoëfficiënten, standaardfouten (SE) en *odds ratios* (OR).

Op individueel niveau sluiten deze bevindingen aan bij de groeiende hoeveelheid aan onderzoeksliteratuur waarin zittenblijven als gangbare onderwijsinterventie in vraag wordt gesteld (Goos et al., 2021; Valbuena et al., 2021). Het is opmerkelijk dat middelbare scholieren die in het lager onderwijs bleven zitten volgens meerdere studies ook in het middelbaar onderwijs nog lijken te kampen met non-cognitieve neveneffecten: ook jaren later blijft de schoolverbondenheid lager (Van Canegem et al., 2022b) en heeft men een hogere kans om gepest te worden (Van Canegem et al., 2022c). Dat wijst erop dat non-cognitieve uitkomsten van zittenblijven jaren later nog steeds kunnen blijven bestaan, mogelijk als gevolg van stigmatisering en de frustratie die daardoor ontstaat.

Tegen onze verwachtingen in is het niet zo dat zittenblijvers minder schadelijke neveneffecten ervaren in scholen met een hoog aantal zittenblijvers, behalve wat schoolverbondenheid betreft. Wie blijft zitten, vertoont minder schoolverbondenheid in scholen met weinig andere zittenblijvers, wat kan wijzen op een sociaal isolement of een bepaald stigma dat zittenblijvers op dergelijke scholen ervaren (Demanet & Van Houtte, 2016). In alle andere studies is er geen significant effect waarneembaar van de retentiecompositie op schoolniveau. Zo werd in de longitudinale studie bijvoorbeeld nagegaan of er cross-levelinteractie-effecten aanwezig waren tussen zittenblijvers en de zittenblijverscompositie in het lager of middelbaar onderwijs (model 2, tabellen 3 en 4). Dat bleek niet het geval te zijn, waarna de cross-levelinteractie-effecten uit de analyses werden verwijderd (model 3, tabellen 3 en 4). Hoe vaak zittenblijven op school wordt toegepast lijkt met andere woorden geen impact te hebben op hoe zittenblijven wordt ervaren, althans wat betreft de non-cognitieve indicatoren (Van Canegem et al., 2022a). Mogelijk is het voor zittenblijvers onvoldoende duidelijk hoeveel andere leerlingen ooit blijven zitten zijn op school en speelt een dergelijke contextuele impact eerder op klas- of graadniveau.

Tabel 4. Resultaten van logistische multilevelanalyse met betrekking tot het kiezen voor een opleiding in een universiteit (1) of hogeschool (0).

		Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Predictoren op schoolniveau					
etnische compositie	γ (SE)	0.017 (0.012)	0.016 (0.012)	0.017 (0.012)	0.014 (0.015)
	OR	1.017	1.016	1.017	1.014
SES-compositie	γ (SE)	0.075*** (0.022)	0.076*** (0.022)	0.078*** (0.022)	0.062** (0.023)
	OR	1.078	1.079	1.081	1.064
zittenblijverscompositie	γ (SE)	– 0.033* (0.016)	– 0.036* (0.016)	– 0.032* (0.016)	– 0.018 (0.023)
	OR	0.968	0.965	0.969	0.982
Predictoren op individueel niveau					
zittenblijven lager onderwijs (referentiecategorie: nooit blijven zitten)	γ (SE)	– 0.280 (0.364)	– 0.333 (0.360)	– 0.240 (0.370)	– 0.203 (0.373)
	OR	0.756	0.717	0.787	0.816
zittenblijven middelbaar onderwijs (referentie-categorie: nooit blijven zitten)	γ (SE)	– 0.831* (0.410)	– 0.829* (0.402)	– 0.610 (0.420)	– 0.581 (0.426)
	OR	0.436	0.436	0.543	0.559
zelfeffectiviteit	γ (SE)			0.307*** (0.058)	0.306*** (0.058)
	OR			1.359	1.358
migratieachtergrond	γ (SE)	0.231 (0.308)	0.234 (0.307)	0.279 (0.312)	0.274 (0.317)
	OR	1.260	1.264	1.322	1.315
SES	γ (SE)	0.010* (0.004)	0.010* (0.004)	0.011** (0.004)	0.011** (0.005)
	OR	1.010	1.010	1.011	1.011
geslacht (referentiegroep: man)	γ (SE)	0.196 (0.172)	0.195 (0.172)	0.271 (0.176)	0.224 (0.177)
	OR	1.217	1.215	1.311	1.251
wiskundeprestaties	γ (SE)	0.182 (0.103)	0.181 (0.103)	0.130 (0.104)	0.137 (0.105)
	OR	1.200	1.198	1.139	1.147
leesprestaties	γ (SE)	0.487*** (0.112)	0.485*** (0.112)	0.497*** (0.114)	0.490*** (0.115)
	OR	1.627	1.624	1.644	1.632
Onderwijsspoor (referentiegroep: academisch)					
technische richting	γ (SE)				– 1.387** (0.532)
	OR				0.250
kunstrichting	γ (SE)				– 0.141 (0.556)
	OR				0.868

		Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
interactie zittenblijven – zittenblijverscompositie lager onderwijs	γ (SE)		0.027 (0.027)		
	OR		1.027		
interactie zittenblijven – zittenblijverscompositie middelbaar onderwijs	γ (SE)		0.020 (0.034)		
	OR		1.020		
Aantal scholen		27	27	26	26
Aantal leerlingen		938	938	890	864

Noten: Significantieniveaus: ***: $p < 0.001$; **: $p < 0.01$; *: $p < 0.057$.

In deze tabel presenteren we regressiecoëfficiënten, standaardfouten (SE) en *odds ratios* (OR).

Uit de drie landenvergelijkende studies blijkt dat er wel een contextueel effect is van de retentiecompositie op nationaal niveau. In landen waar zittenblijven zelden wordt toegepast, loopt wie blijft zitten een nog hogere kans om gepest te worden (Van Canegem et al., 2022c), vertoont men minder schoolbetrokkenheid (Van Canegem et al., 2022b) en heeft men minder respect voor de burgerrechten van culturele minderheden (Van Canegem et al., 2024). Zittenblijven is dus schadelijker in landen met een lage retentiecompositie. Het hoge aantal zittenblijvers in Vlaanderen beschermt wie blijft zitten mogelijk dus enigszins tegen de meest schadelijke neveneffecten in vergelijking met zittenblijvers in landen waar zittenblijven een zeldzame praktijk is (bv. Finland, IJsland of het Verenigd Koninkrijk). Toch is die bufferwerking van de nationale zittenblijverscompositie geen argument om zittenblijven als gangbare onderwijspraktijk te blijven gebruiken. In elk van de drie internationale studies zijn de negatieve effecten van zittenblijven op individueel niveau een stuk groter dan de contextuele effectgrootte op nationaal niveau (Van Canegem et al., 2022b; 2022c; 2024).

4. Discussie

4.1 Voorzichtigheid bij de toepassing van zittenblijven

Die onderzoeksresultaten nopen beleidsmakers, leerkrachten en schooldirecties tot terughoudendheid bij het gebruik van zittenblijven als standaardpraktijk. Zittenblijven gaat gepaard met aanzienlijke opportuniteitskosten, zowel wat tijd als financiële middelen betreft (Eide & Goldhaber, 2005; Goos et al., 2021). Voor kwetsbare gezinnen brengt zittenblijven bijkomende kosten met zich mee, zoals een verlengde schooltijd van het kind, een uitgestelde instap op de arbeidsmarkt en het opnieuw aanschaffen van leermaterialen, zoals invulboeken (Eide & Goldhaber, 2005; Goos et al., 2021). Het Steunpunt Onderwijsonderzoek (SONO) berekende dat de mediaan van de totale stu-

diekosten in de derde graad van het middelbaar onderwijs 1.502 euro bedroeg in het schooljaar 2017-2018 (De Leebeeck et al., 2020). Die kosten staan niet in verhouding tot het geringe aantal studies dat op lange termijn positieve leereffecten waarneemt (Goos et al., 2021; Jimerson, 2001; Valbuena et al., 2021). Bovendien is het vooralsnog onduidelijk voor welke leerlingen en in welke omstandigheden zittenblijven wel een effectieve onderwijsinterventie zou kunnen zijn (Goos et al., 2021; Valbuena et al., 2021). Onze bevindingen tonen daarenboven aan dat zittenblijven niet alleen ineffectief, maar ook schadelijk kan zijn wat betreft non-cognitieve uitkomsten (Van Canegem et al., 2022a). In veel landen, zoals Nederland of Portugal, zien we intussen een terugval in het aantal zittenblijvers en worden beleidsmatig initiatieven uitgewerkt om leerkrachten en schooldirecties in te lichten over de wetenschappelijke stand van zaken omtrent zittenblijven. Het optimisme van veel leerkrachten over de veronderstelde voordelen van zittenblijven strookt niet met de algemene onderzoeksliteratuur, noch met onze eigen bevindingen (Van Canegem et al., 2022a).

Toch blijken attituden van leerkrachten over zittenblijven diepgeworteld te zijn in hun centrale pedagogische overtuigingen, wat het moeilijk maakt om duurzame veranderingen te bewerkstelligen (Santos et al., 2023). Binnen het onderzoeksveld vindt momenteel een verschuiving plaats van het inschatten van de effectiviteit van zittenblijven naar de vraag hoe we het onderwijsveld ervan kunnen vergewissen dat het algemeen toepassen van zittenblijven niet gestoeld is op wetenschappelijke bevindingen (Goos et al., 2021; Santos et al., 2023). Ook dient de effectiviteit van mogelijke alternatieven voor zittenblijven beter onderzocht te worden, zodat leerkrachten en schooldirecties dergelijke alternatieven in de dagelijkse praktijk kunnen toepassen (Goos et al., 2021; Jimerson, 2001; Smith et al., 2022). Onderzoekers naar zittenblijven pleiten voor de implementatie en de verspreiding van *evidence-based* alternatieven, zoals bijlessen op individuele basis of in kleine klasgroepen, zomeropleidingen, het stimuleren van ouderlijke betrokkenheid en zelfregulerende interventies gericht op het verbeteren van de studiemethodiek (Goos et al., 2021; Jimerson, 2001; Valbuena et al., 2021). Preventieve psychosociale interventies op school kunnen in sommige gevallen het risico op academisch onderpresteren verminderen (Snyder et al., 2019). Volgens Jimerson (2001) kunnen schoolpsychologen cognitieve gedragsveranderingstherapieën en therapieën gericht op het mentale welzijn van leerlingen gebruiken als preventieve maatregel tegen zittenblijven (Goos et al., 2021; Jimerson, 2001).

4.2 Een dubbele etikettering voor wie in kansarmoede opgroeit

De vraag rijst nu wat die resultaten betekenen voor de levensloop van kinderen en jongeren in kansarmoede, en op welke manieren zittenblijven de sociale uitsluiting van die groep leerlingen kan versterken. De onderzoeksresultaten wijzen uit dat zittenblijven een niet te onderschatten rol speelt in de levensloop van een individu door een amalgaam aan onbedoelde maar schadelijke neveneffecten, en dat die gevolgen vaker gelden

voor leerlingen met een migratieachtergrond en leerlingen die opgroeien in kansarmoede. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat juist die leerlingen meer kans maken om te blijven zitten, zelfs wanneer gecontroleerd wordt voor gelijke schoolprestaties, cognitieve vaardigheden, gedrag op school en/of taalvaardigheden (Klapproth & Schaltz, 2015; Locke & Sparks, 2019). Leerlingen met een migratieachtergrond hebben ook een hogere kans op een kwetsbare socio-economische status (Klapproth & Schaltz, 2015). Er is dus sprake van enige overlap. Maar ook wanneer rekening gehouden wordt met de socio-economische status hebben leerlingen met een migratieachtergrond tot twee keer zoveel kans om te blijven zitten in vergelijking met gelijkaardige leerlingen zonder migratieachtergrond (Klapproth & Schaltz, 2015). Uit een rapport van de OESO blijkt dat het verschil in het aantal zittenblijvers met en zonder migratieachtergrond nergens zo groot is als in België (OESO, 2023). De ervaring van het zittenblijven richt dus disproportioneel veel schade aan bij wie al maatschappelijk kwetsbaar is (Klapproth & Schaltz, 2015). Er is sprake van een dubbele etikettering: mensen in kansarmoede krijgen al vaak te maken met stigmatisering (Reutter et al., 2009). Uit ons onderzoek blijkt dat de ervaring van het zittenblijven andermaal als een negatief maatschappelijk signaal en als een faalervaring kan worden geïnterpreteerd (Van Canegem et al., 2022a).

Zittenblijven speelt een niet te onderschatten rol in de levensloop van een individu door onbedoelde, maar schadelijke neveneffecten, en deze gelden vaker voor leerlingen met migratieachtergrond en leerlingen die opgroeien in kansarmoede.

Er lijkt sprake te zijn van een geïnternaliseerd stigma, aangezien zittenblijvers in vergelijking met vergelijkbare leerlingen die nooit bleven zitten een lager academisch zelfconcept (Van Canegem et al., 2021) en een lagere zelfeffectiviteit vertonen (Van Canegem et al., 2023). Die associaties blijken hardnekkig, aangezien ze nog steeds gelden voor middelbare scholieren die in het lager onderwijs zijn blijven zitten. Dat een lager zelfbeeld als gevolg van een negatieve maatschappelijke prikkel verstrekkende gevolgen kan hebben voor de levensloop van kansarme adolescenten, blijkt uit de longitudinale studie: de disproportioneel hoge kans om te blijven zitten kan een gedeeltelijke oorzaak zijn van de ondervertegenwoordiging van leerlingen met een migratieachtergrond en/of een lage SES in het hoger onderwijs, wat de kansen op sociale mobiliteit beperkt (Van Canegem et al., 2023). De afname in zelfeffectiviteit zou mogelijk ook kunnen verklaren waarom zittenblijvers meer kans hebben om het secundair onderwijs vroegtijdig te verlaten zonder een diploma op zak (Fine & Davis, 2003; Giano et al., 2022). Het staat buiten kijf dat zittenblijven goedbedoeld wordt toegepast als een manier om de onderwijsprestaties van leerlingen in moeilijkheden te verbeteren. Toch zijn al deze bevindingen tegenstrijdig met de idee dat zittenblijven leerlingen op lange termijn ten goede komt (Van Canegem et al., 2022a). De oververtegenwoordiging van kansarme leerlingen onder zittenblijvers zorgt ervoor dat ze zich vaker terugtrekken uit het onderwijssysteem (Fine & Davis, 2003; Jimerson, 2001). Locke en Sparks (2019) stelden eerder al dat de uitval van zittenblijvers uit het secundair onderwijs ervoor zorgt dat zittenblijven een mechanisme is waarbij leerlingen worden gesorteerd op basis van

etniciteit en gezinsinkomen. Dat gebeurt wellicht vaak ongewild en onbewust, maar sociologisch gezien blijkt dat blijven zitten op school mede bepaalt welke plaats men inneemt in het onderwijssysteem en op de arbeidsmarkt. Die positionering gebeurt op basis van persoonlijke eigenschappen waar leerlingen zelf geen controle over hebben. Dat besef leidde Abidin en collega's (1971) ertoe om zittenblijven te bestempelen als een "niet te rechtvaardigen en discriminatoire vorm van beleid".

Als we dieper in onze bevindingen duiken, blijkt er niet alleen sprake te zijn van een geïnternaliseerd stigma. Zittenblijvers – en dus ook kansarme leerlingen – lopen immers een hogere kans om gepest te worden door medestudenten (Van Canegem et al., 2022c) en hebben gemiddeld minder vriendschappen in het leerjaar waarin zij les volgen (Demanet & Van Houtte, 2016). Dat wijst erop dat andere leerlingen handelen naar de etikettering van zittenblijvers, waardoor zittenblijven nefaste sociale gevolgen kan hebben. Die gevolgen zouden naast de faalervaring en het geïnternaliseerde stigma mede kunnen verklaren waarom zittenblijvers een lagere schoolbetrokkenheid rapporteren in vergelijking met vergelijkbare leerlingen die nooit bleven zitten (Van Canegem et al., 2022b). Op die manier duwt de ervaring van het zittenblijven kwetsbare leerlingen eigenlijk verder weg van het onderwijssysteem. Dat zittenblijvers niet alleen vaker aan zichzelf of hun schoolomgeving twijfelen, maar ook door medestudenten uitgesloten worden, zou ertoe kunnen leiden dat ze de waarden die op school worden aangeleerd in twijfel trekken (Van Canegem et al., 2024). Zittenblijvers vertonen immers minder respect voor de burgerrechten van culturele minderheden (Van Canegem et al., 2024). Op die manier draagt zittenblijven ook op een indirecte manier bij aan sociale uitsluiting. Als zittenblijven wordt opgevat als een faalervaring op school, is het begrijpelijk dat wie blijft zitten zich ook minder gebonden voelt aan wat het onderwijssysteem probeert bij te brengen (Van Canegem et al., 2024).

De attestering van een leerling zou invloed kunnen hebben op de manier waarop het zittenblijven wordt ervaren. Zo is het mogelijk dat de non-cognitieve effecten van zittenblijven minder schadelijk zijn wanneer iemand er bewust voor kiest, zoals bij een B-attest (waarbij een leerling moet blijven zitten om in de huidige studierichting les te blijven volgen, maar wel de optie heeft om over te stappen naar een andere richting). Voor leerlingen die aan het einde van het schooljaar een C-attest ontvangen (en dus verplicht moeten blijven zitten), wordt zittenblijven mogelijk eerder ervaren als een opgelegde maatregel of een straf voor het academische onderpresteren (Jimerson, 2001). Leerlingen met een B-attest zouden het kunnen beschouwen als een tweede kans en als de uiting van een vrijwillige keuze. De zelfdeterminatietheorie van Deci en Ryan (2008) stelt dat autonomie leidt tot intrinsieke motivatie en een beter welzijn. Vanuit die optiek zou een verschillende aanleiding voor het zittenblijven dus kunnen leiden tot andere non-cognitieve uitkomsten. De attestering van leerlingen werd niet opgenomen in de analyses wegens een gebrek aan data. Daar ligt dus een opening voor verder wetenschappelijk onderzoek.

Good Gingrich en Reay (2023) doen enkele aanbevelingen in de context van kansarmoede en zittenblijven, specifiek gericht op het Vlaamse onderwijssysteem. Zo pleiten zij ervoor om de diverse realiteiten van leerlingen te weerspiegelen in het curriculum, zodat ook leerlingen met een lage SES en/of migratieachtergrond zich daarin kunnen

herkennen. Daarbij zou het helpen om meer leerkrachten aan te trekken die opgroeiden in een gezin met een kwetsbare socio-economische achtergrond, om zo de afstand tussen leerkrachten en kwetsbare leerlingen te verkleinen en voorbeelden uit de leefwereld van leerlingen met migratieachtergrond en/of kansarmoede te integreren in het curriculum. Dat zou leiden tot een meer toegankelijke en inclusieve schoolomgeving (Good Gingrich & Reay, 2023). Bovendien blijkt uit onderzoek dat een diverse leerkrachtenpopulatie op school een prestatiebevorderend effect heeft op leerlingen, én leidt tot een hogere tevredenheid bij leerkrachten (Amitai et al., 2020; Carver-Thomas, 2018). Men pleit ook voor de oprichting van multidisciplinaire teams met schoolpsychologen ter ondersteuning van leerlingen en leerkrachten, zodat er meer mogelijkheden zijn om externe factoren van schools onderpresteren (bv. een gebrek aan studieruimte, conflictueuze thuissituatie, leerstoornis) op te sporen en aan te pakken (Good Gingrich & Reay, 2023; Jimerson, 2001). Tot slot is er meer flexibiliteit nodig in de onderwijsvormen waarin leerlingen les volgen, zodat zij op latere leeftijd van de arbeidsmarktfinaliteit alsnog kunnen 'opstromen' naar de dubbele finaliteit (Van Houtte, 2004; 2006). Nu blijven leerlingen vaak in de als hoger gepercipieerde finaliteit zitten, zelfs bij schools onderpresteren, omdat hun ouders (en leerkrachten) zich bewust zijn van het watervaleffect en de verregaande gevolgen van het afstromen. Meer flexibiliteit zou de facto betekenen dat het selectiemoment wordt uitgesteld waarop leerlingen een keuze moeten maken met betrekking tot hun toekomst op de arbeidsmarkt. Die keuze uitstellen vermindert de impact van de thuisomgeving op de schoolloopbaan en bevordert de kansengelijkheid (Van Houtte, 2004; 2006).

5. Conclusie

Samengevat wijzen de onderzoeksresultaten erop dat zittenblijven gepaard gaat met etikettering, een maatschappelijk gegeven waaraan leerlingen in kansarmoede al uitvoerig worden blootgesteld tijdens hun schoolloopbaan. Die leerlingen dreigen zo het slachtoffer te worden van dubbele stigmatisering. Wie blijft zitten, loopt het risico om gelabeld te worden als 'trage leerling' (Jimerson, 2001), waarbij zittenblijven zowel door de leerling zelf als door diens directe omgeving wordt gezien als een zichtbaar teken van academisch falen. Samen met de veranderingen in het sociale netwerk kan zittenblijven leiden tot sociale isolatie op school en een verminderd gevoel van eigenwaarde. Het etiket als zittenblijver zorgt er mogelijk ook voor dat men de schoolomgeving vroegtijdig de rug toekeert, wat resulteert in een ongekwalificeerde uitstroom (Fine & Davis, 2003). Bovendien worden sociale groepen die al te maken hebben met uitsluiting en isolatie door hun oververtegenwoordiging in het aantal zittenblijvers nog verder naar de randen van onze kennismaatschappij geduwd. Het blijkt bijzonder moeilijk te zijn om de connectie tussen zittenblijven en structurele achtergrondkenmerken zoals etniciteit en sociaaleconomische status te doorbreken. Die connectie vormt, naast de schadelijkheid en de inefficiëntie van zittenblijven, een bijkomend argument om de praktijk slechts uitzonderlijk en met een sterk gemotiveerde onderbouwing toe te pas-

sen. Vooralsnog is onduidelijk waarom kwetsbare leerlingen een hoger risico lopen op zittenblijven wanneer rekening gehouden wordt met andere factoren, zoals schoolprestaties of taalvaardigheden (Klapproth & Schaltz, 2015). Wat wel duidelijk is, is dat de significante oververtegenwoordiging van kwetsbare leerlingenpopulaties in combinatie met de schadelijke neveneffecten van zittenblijven eerder een belemmering dan een aanjager voor de beoogde sociale mobiliteit maakt.

Referenties

Abidin, R. R., Golladay, W. M., & Howerton, A. L. (1971). Elementary school retention: An unjustifiable, discriminatory, and noxious policy. *Journal of School Psychology, 9*(4), 410-414.

Algemene Directie Statistiek-Statistics Belgium (Statbel). (2023). *In 2022 wordt de stijging in het opleidingsniveau van de 30-34-jarigen verdergezet*. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/nieuws/2022-wordt-de-stijging-het-opleidingsniveau-van-de-30-34-jarigen-verdergezet

Allen, C. S., Chen, Q., Willson, V. L., & Hughes, J. N. (2009). Quality of research design moderates effects of grade retention on achievement: A meta-analytic, multilevel analysis. *Educational Evaluation and Policy Analysis, 31*(4), 480-499.

Amitai, A., Vervaet, R., & Van Houtte, M. (2020). When teachers experience burnout: Does a multiethnic student population put out or spark teachers' fire? *Pedagogische Studiën, 97*(2), 125-145.

Baert, S., & Picchio, M. (2021). A signal of (train) ability? Grade repetition and hiring chances. *Journal of Economic Behavior & Organization, 188*, 867-878.

Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1990). *Reproduction in education, society, and culture* (2nd ed.). Sage.

Brown, P. (2017). Education, opportunity and the prospects for social mobility. In P. Brown, D. Reay, & C. Vincent (Eds.), *Education and social mobility* (pp. 60-82). Routledge.

Carver-Thomas, D. (2018). *Diversifying the teaching profession: How to recruit and retain teachers of color.* Learning Policy Institute. https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED606434.pdf

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2008). Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health. *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne, 49*(3), 182.

Delaruelle, K., Buffel, V., & Bracke, P. (2015). Educational expansion and the education gradient in health: A hierarchical age-period-cohort analysis. *Social Science & Medicine, 145*, 79-88.

De Leebeeck, K., De Norre, J., Groenez, S., & Havermans, N. (2020). *Studiekosten in de tweede en derde graad van het secundair onderwijs.* Steunpunt Onderwijsonderzoek.

Demanet, J., & Van Houtte, M. (2013). Grade retention and its association with school misconduct in adolescence: A multilevel approach. *School Effectiveness and School Improvement, 24*(4), 417-434.

Demanet, J., & Van Houtte, M. (2016). Are flunkers social outcasts? A multilevel study of grade retention effects on same-grade friendships. *American Educational Research Journal, 53*(3), 745-780.

Dupriez, V., Dumay, X., & Vause, A. (2008). How do school systems manage pupils' heterogeneity? *Comparative Education Review, 52*(2), 245-273.

Eide, E. R., & Goldhaber, D. D. (2005). Grade retention: What are the costs and benefits? *Journal of Education Finance*, 195-214.

Giano, Z., Williams, A. L., & Becnel, J. N. (2022). Grade retention and school dropout: Comparing specific grade levels across childhood and early adolescence. *The Journal of Early Adolescence, 42*(1), 33-57.

Good Gingrich, L., & Reay, D. (2023). *Poverty and/in education. KVAB Thinkers Programme 2023*. Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunst. https://kvab.be/sites/default/rest/blobs/3995/Poverty%20and%20in%20education%20-%20Final%20Report.pdf

Goos, M., Pipa, J., & Peixoto, F. (2021). Effectiveness of grade retention: A systematic review and meta-analysis. *Educational Research Review*, *34*, 100401.

Groenez, S., Nicaise, I., & De Rick, K. (2009). De ongelijke weg door het onderwijs. *De sociale staat van Vlaanderen*, 33-67. Vlaamse Overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Jimerson, S. R. (2001). Meta-analysis of grade retention research: Implications for practice in the 21st century. *School Psychology Review*, *30*(3), 420-437.

Klapproth, F., & Schaltz, P. (2015). Who is retained in school, and when? Survival analysis of predictors of grade retention in Luxembourgish secondary school. *European Journal of Psychology of Education*, *30*, 119-136.

Laurijssen, I., & Glorieux, I. (2024). Staying on track in higher secondary education in Flanders (Belgium). Mechanisms explaining social inequality in educational choice. *Research Papers in Education*, *39*(4), 581-607.

Locke, V. N., & Sparks, P. J. (2019). Who gets held back? An analysis of grade retention using stratified frailty models. *Population Research and Policy Review*, *38*(5), 695-731.

Marsh, H. W. (2016). Cross-cultural generalizability of year in school effects: Negative effects of acceleration and positive effects of retention on academic self-concept. *Journal of Educational Psychology*, *108*(2), 256-273.

Mathys, C., Véronneau, M. H., & Lecocq, A. (2019). Grade retention at the transition to secondary school: Using propensity score matching to identify consequences on psychosocial adjustment. *The Journal of Early Adolescence*, *39*(1), 97-133.

Merton, R. K., & Kitt, A. S. (1950). Contributions to the theory of reference group behavior. In R.K. Merton & P.F. Lazarsfeld (Eds.), *Continuities in social research: Studies in the scope and method of "The American Soldier"* (pp. 40-105). Free Press.

OESO. (2020). *PISA 2018 Results (Volume V): Effective policies, successful schools*. PISA, OECD Publishing.

OESO. (2023). *Skills and labour market integration of immigrants and their children in Flanders*. OECD Publishing. https://www.oecd-ilibrary.org/sites/39cb8cfc-en/index.html?itemId=/content/component/39cb8cfc-en

Reutter, L. I., Stewart, M. J., Veenstra, G., Love, R., Raphael, D., & Makwarimba, E. (2009). Who do they think we are, anyway? Perceptions of and responses to poverty stigma. *Qualitative Health Research*, *19*(3), 297-311.

Richer, S. (1976). Reference-group theory and ability grouping: A convergence of sociological theory and educational research. *Sociology of Education*, *49*(1), 65-71.

Rosenthal, R. (2002). The Pygmalion effect and its mediating mechanisms. In J. Aronson (Ed.), *Improving academic achievement: Impact of psychological factors on education* (pp. 25-36). Academic Press.

Santos, N. N., Pipa, J., & Monteiro, V. (2023). Analysing grade retention beliefs within teachers' psycho-pedagogic beliefs system. *Teaching and Teacher Education*, *121*, 103939.

Smith, J., Paquin, S., St-Amand, J., Singh, C., Moreau, D., Bergeron, J., & Leroux, M. (2022). A remediation measure as an alternative to grade retention: A study on achievement motivation. *Psychology in the Schools*, *59*(6), 1209-1221.

Snyder, K. E., Fong, C. J., Painter, J. K., Pittard, C. M., Barr, S. M., & Patall, E. A. (2019). Interventions for academically underachieving students: A systematic review and meta-analysis. *Educational Research Review*, *28*, 100294.

Valbuena, J., Mediavilla, M., Choi, Á., & Gil, M. (2021). Effects of grade retention policies: A literature review of empirical studies applying causal inference. *Journal of Economic Surveys*, *35*(2), 408-451.

Van Avermaet, P., Van Houtte, M., & Van den Branden, K. (2010). Promoting equity and excellence in education: An overview. *Equity and Excellence in Education*, 13-32.

Van Canegem, T. (2022a). *Grade retention: Helpful or harmful? A contextual study towards the non-cognitive outcomes of grade retention from a cross-national perspective.* Doctoraatsdissertatie, UGent.

Van Canegem, T., Vandelannote, I., Van Houtte, M., & Demanet, J. (2023). Retained for life: A longitudinal study on the effects of grade retention in secondary education on higher education enrollment and self-efficacy. *Social Psychology of Education*, *27*, 1673-1703.

Van Canegem, T., Van Houtte, M., & Demanet, J. (2021). Grade retention and academic self-concept: A multilevel analysis of the effects of schools' retention composition. *British Educational Research Journal*, *47*(5), 1340-1360.

Van Canegem, T., Van Houtte, M., & Demanet, J. (2022b). Grade retention, a pathway to solitude? A cross-national multilevel analysis towards the effects of being retained on students' sense of belonging at school. *Comparative Education Review*, *66*(4), 664-687.

Van Canegem, T., Van Houtte, M., & Demanet, J. (2022c). It's a hard-knock life for us: A multilevel analysis on the association between grade retention and being bullied in 25 countries. *Research Papers in Education*, *39*(2), 181-205.

Van Canegem, T., Van Houtte, M., & Demanet, J. (2024). Are retained students frustrated? A multilevel analysis on grade retention and intergroup tolerance in 17 countries. In druk.

Van Houtte, M. (2004). Tracking effects on school achievement: A quantitative explanation in terms of the academic culture of school staff. *American Journal of Education*, *110*(4), 354-388.

Van Houtte, M. (2006). Tracking and teacher satisfaction: Role of study culture and trust. *The Journal of Educational Research*, *99*(4), 247-256.

Willis, P. (1977). *Learning to labour: How working-class kids get working-class jobs.* Columbia University Press (Morningside Edition 1981).

Noten

1. Website van het ISCY-project: https://www.vu.edu.au/centre-for-international-research-on-education-systems-cires/our-research/international-study-of-city-youth

Hoofdstuk 6.

De dynamiek tussen armoede en mentale gezondheid bij 65-plussers binnen de Europese bevolking

Lore Van Herreweghe & Wim Van Lancker

Ondanks de aanzienlijke hoeveelheid literatuur en onderzoek naar armoede, is de aandacht voor armoede bij ouderen eerder beperkt (Ebbinghaus et al., 2019). Dankzij de ontwikkeling van pensioenstelsels kunnen steeds meer mensen beroep doen op een pensioeninkomen. Toch blijft armoede bij ouderen een uitdaging die aandacht verdient (European Commission, 2018; Kuitto et al., 2023). Beleidsmakers worstelen namelijk met onze pensioenstelsels, vooral om ze financieel duurzaam te houden. Dat riskeert ten koste te gaan van de garantie op adequate pensioenen en financiële vangnetten voor de oudere bevolking (Kuitto et al., 2023). Uit de armoedecijfers voor 2022 blijkt dat bijna een op vijf ouderen in België het risico loopt om in armoede of sociale uitsluiting te leven. Dat aantal stijgt verder naar een op vier als we kijken naar Belgen van 75 jaar of ouder. Daarmee behoort België tot de middenmoot wat betreft armoedecijfers bij ouderen in Europa (Eurostat, 2022).

De financiële en materiële omstandigheden verbeteren is daarom een belangrijk doel op zich, maar het is ook essentieel voor de levenskwaliteit en de mentale gezondheid van de oudere bevolking. Eerder onderzoek heeft al veelvuldig aangetoond dat armoede negatief gecorreleerd is met gezondheid, zowel fysiek als mentaal (Adena & Myck, 2014; Allen & Alpass, 2020), maar ook met levenstevredenheid in het algemeen (Zhu & Chou, 2022). Dat kan worden verklaard door het feit dat armoede een negatieve invloed heeft op zo goed als alle aspecten van het dagelijkse leven. Armoede kan onder andere leiden tot sociale isolatie, ondervoeding en verminderde copingvaardigheden (Dobarrio-Sanz et al., 2023) en zo uiteindelijk resulteren in angststoornissen en depressie (Ridley et al., 2020). Bovendien ervaren mensen met lagere inkomens meer financiële barrières om geestelijke gezondheidszorg te krijgen in vergelijking met mensen met hogere inkomens (Lopes et al., 2023).

Logischerwijs zou financieel comfort dan moeten bijdragen aan een hoger mentaal welzijn. Onderzoek toont inderdaad aan dat individuen in gunstige financiële situaties zowel betere gezondheidsresultaten (Adeline & Delattre, 2017), hogere levensbeoorde-

lingen als een lager risico op depressie en andere psychische problemen rapporteren (Bialowolski et al., 2023; Kahneman & Deaton, 2010; Kourouklis et al., 2020).

Maar al die verbanden kunnen er ook op wijzen dat mentaal kwetsbare mensen vaker in financieel moeilijkere situaties terechtkomen. Mentale gezondheidsproblemen kunnen de kans op een laag inkomen, deeltijds werk, schulden en hogere (gezondheid)kosten vergroten, wat nadelig is voor de economische positie van die personen en een impact kan hebben op langere termijn (Linder et al., 2020).

Onderzoek wijst eerder in de richting van inkomensveranderingen die leiden tot veranderingen in de mentale gezondheid, maar sluitend is het bewijs daarvoor alleszins niet (Shields-Zeeman & Smit, 2022; Thomson et al., 2022). De sociaaleconomische gradiënt in mentale gezondheid, depressie en depressieve symptomen is uitvoerig onderzocht in tal van studies, maar een belangrijke beperking in het onderzoek blijft het ontbreken van longitudinale analyses. Met cross-sectionele data bestaat steeds het risico van verstorende factoren en het onvermogen om individuele veranderingen te observeren (Hajek & König, 2021). Daardoor blijft de precieze richting binnen het oorzaak-gevolgverband tussen armoede en mentale gezondheid onduidelijk (Kromydas et al., 2021). Leiden financiële moeilijkheden tot een slechtere mentale gezondheid (socialecausatiehypothese)? Of voorspelt slechte mentale gezondheid financiële problemen (socialeselectiehypothese)? Vanuit beleidsoogpunt zijn de beide richtingen relevant, omdat iemands financiële situatie verbeteren niet alleen als een doel op zich kan worden beschouwd, maar ook als een manier om de mentale gezondheid te verbeteren, en vice versa. Bovendien kunnen sociale causatie en sociale selectie ook simultaan voorkomen. Daarbij zijn zowel de tijdige detectie en de behandeling van mentale problemen (zoals depressie) prioritair, alsook een proactieve bescherming van kwetsbare individuen om de armoede-depressiecirkel te doorbreken (Lund & Cois, 2018).

Door gebruik te maken van longitudinale en representatieve gegevens van de Europese 65-plussers trachten we die causale mechanismen te ontwarren. De data zijn afkomstig van de *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe* (SHARE) en stellen ons in staat om veranderingen in armoede en depressie over een tijdspanne van meer dan vijftien jaar (2006 tot en met 2022) in kaart te brengen, alsook om de longitudinale associatie tussen armoede en depressie te onderzoeken. Naast info over het beschikbare huishoudinkomen beschikken we over de subjectieve inschatting van de financiële situatie door de respondenten zelf. Door gebruik te maken van zowel objectieve als subjectieve metingen van armoede, dragen we verder bij tot het debat over sociale selectie versus causatie in het onderzoek naar armoede en mentale gezondheid. Daarbij focussen we op depressie als indicator van mentale gezondheid.

1. Armoede en mentale gezondheid bij ouderen

1.1 *At risk of poverty* en subjectieve armoede

Gemiddeld leefde 20,2% van de Europese 65-plussers in 2022 met een verhoogd risico op armoede of sociale uitsluiting. Het gemiddelde voor de totale bevolking was in dat jaar 21,6%. Dat is slechts 1,4 procentpunten boven het niveau voor de oudere bevolking (Eurostat, 2022). Het verschil tussen de actieve bevolking en de 65-plussers op het vlak van armoederisico lijkt dus niet zo substantieel. Maar als we de evolutie op langere termijn bekijken, kunnen we stellen dat de relatieve inkomenspositie van de oudere bevolking er veel sterker op vooruit is gegaan in vergelijking met de actieve bevolking. Dat is voornamelijk te danken aan de ontwikkeling en de uitbreiding van pensioenstelsels in de meeste Europese landen (Ebbinghaus et al., 2019).

Doordat het pensioeninkomen in de meeste gevallen gekoppeld is aan verdiensten of bijdragen in het (werkende) verleden, hangt armoede op latere leeftijd sterk samen met de aan- of afwezigheid van financiële moeilijkheden eerder in het leven (Palomäki, 2024). Het zijn vooral gebeurtenissen tijdens de levensloop, zoals opgroeien in armoede, scheiding, werkloosheid of kinderen krijgen, die maken dat de armoede een (verhoogde) kans krijgt. Voor personen die een stabiele loopbaan genoten, met voldoende inkomsten gedurende de levensloop, resulteert een inkomensgerelateerd pensioenstelsel vaak in een adequate vervanging voor het inkomen voorafgaand aan het pensioen. Toch tonen armoedecijfers aan dat minimale pensioenuitkeringen nog vaak tekortschieten om bepaalde groepen ouderen te beschermen tegen armoede (Goedemé & Marchal, 2016). Vooral personen ouder dan 75 jaar, vrouwen, alleenstaanden en laaggeschoolde ouderen blijken financieel kwetsbaar op latere leeftijd (Kuitto et al., 2023). Die verschillen zijn inderdaad hoofdzakelijk te wijten aan het verschil in inkomens en pensioenbijdragen die personen tijdens hun loopbaan hebben genoten en geleverd. Pensioengerechtigde vrouwen belanden zo vaker in armoede in vergelijking met mannen, door de aanhoudende loonkloof, maar ook door deeltijds werk, lagere arbeidsmarkparticipatie en eventuele loopbaanonderbrekingen voor zorgtaken (Kuitto et al., 2023; Möhring, 2018). Eventuele ongelijkheden die hun oorsprong hebben tijdens iemands actieve leeftijd worden zo dus in stand gehouden tot op latere leeftijd.

Eventuele ongelijkheden die hun oorsprong hebben tijdens iemands actieve leeftijd worden in stand gehouden tot op latere leeftijd.

Het doel van dit hoofdstuk is niet om de inkomens en de armoedecijfers bij de oudere Europese bevolking gedetailleerd in kaart te brengen. Toch biedt figuur 1 ons enkele inzichten die belangrijk zijn wanneer we de connectie tussen armoede en mentale gezondheid op latere leeftijd verkennen, later in dit hoofdstuk. Figuur 1 toont de armoederisico's voor personen ouder dan 65 jaar in de SHARE-dataset voor 2021 (Wave 9). Wanneer we die vergelijken met de cijfers over armoede voor de 65-plussers volgens Eurostat en op basis van de EU-SILC vallen er meteen (grote) verschillen op. '*At risk of*

poverty' (AROP) bij 65-plussers op basis van 60% van het mediane equivalente gezinsinkomen is veel hoger op basis van de SHARE-data (33%) in vergelijking met de cijfers van EU-SILC 2021 (20%). Ook de rangschikking van landen is niet identiek als we de beide databronnen vergelijken. De verschillen zijn beperkt in bijvoorbeeld Frankrijk en België en het grootst in Tsjechië, Polen en Spanje. Terwijl Tsjechië volgens EU-SILC uitblinkt in lage armoedecijfers voor de 65-plussers (11%), is dat zeker niet het geval op basis van de SHARE (43%). Het omgekeerde is waar voor Zwitserland: daar rapporteert Eurostat een AROP van 25%, terwijl dat in SHARE 'maar' 14% bedraagt. Dergelijke discrepanties werden al geobserveerd in eerdere waves van SHARE (Lyberaki & Tinios, 2008) en kunnen mogelijk verklaard worden door de verschillende (huishoud)inkomstenconcepten die de beide surveys hanteren. Bij de interpretatie van de resultaten en de vergelijking met andere armoedecijfers moeten we dus steeds rekening houden met die verschillen.

Figuur 1. Armoederisico's (60% mediaan equivalent huishoudinkomen) in SHARE (wave 9, 2021) en AROP in SILC (2021) voor de 65-plussers.

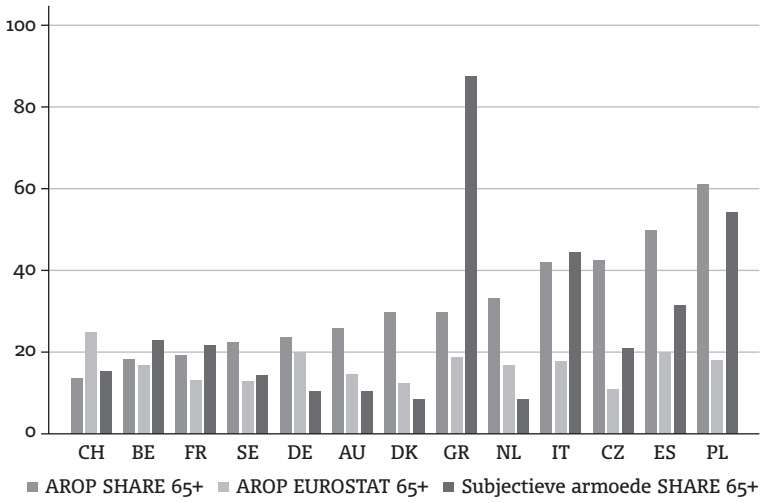

Armoederisico's meten aan de hand van objectieve maatstaven is uiterst relevant, zeker wanneer men vergelijkingen wil maken over landen. Maar in de context van onderzoek naar de effecten op (en van) mentale gezondheid is het minstens zo belangrijk om rekening te houden met de subjectieve inschattingen van personen. Armoede is een multidimensionaal concept dat verder gaat dan inkomensgerelateerde grenzen en het omvat ook een psychologische component (Chang et al., 2020; Palomäki et al., 2024). Wanneer men individuen bijvoorbeeld als 'arm' beschouwt op basis van objectieve armoedegrenzen, kunnen zij zichzelf inderdaad ook als arm identificeren. Maar anderen die boven dezelfde armoedegrens vallen (en dus objectief gezien als 'niet-arm' worden geclassificeerd), kunnen zich ook arm voelen (Zanin, 2016). Die subjectieve armoede houdt rekening met meer aspecten van de dagelijkse levensstandaard, die niet gecapteerd kunnen worden door louter het huishoudinkomen. Het wordt doorgaans gemeten door te vragen of het gezin moeilijkheden ondervindt om verwachte uitgaven en onver-

wachte kosten te betalen en of ze in staat zijn om financieel rond te komen (Palomäki et al., 2024). In de SHARE-survey wordt dat laatste gebruikt. Wanneer iemand een inschatting dient te maken over zijn financiële situatie, kan men dus rekening houden met middelen die verder gaan dat enkel het huidige inkomen. Denk aan consumptie, inkomsten uit het verleden of in de toekomst, arbeidsstatus, scholingsgraad en huisvesting (Chang et al., 2020), maar ook bepaalde noden (bv. gezondheidsproblemen), spaargeld en toegang tot bepaalde diensten of informele hulp (Ilmakunnas et al., 2024). In figuur 1 vergelijken we daarom ook de objectieve en de subjectieve metingen van armoede in SHARE. De grote rode balk bij Griekenland valt meteen op, waar de overgrote meerderheid van respondenten (89%) aangeeft moeilijkheden te hebben om financieel rond te komen. Dat is een enorm verschil met de objectieve AROP bij de 65-plussers in SHARE (34%) en EU-SILC (19%). Als we over de landen heen kijken, dan wordt het verschil minder drastisch met 31% van de respondenten die aangeven financiële moeilijkheden te hebben. Er zijn echter ook landen waar de objectieve armoedecijfers hoger zijn dan de subjectieve meting: bijvoorbeeld in Denemarken en Nederland zien we een duidelijke subjectieve onderschatting. Het feit dat ouderen relatief tevreden zijn met hun financiële situatie – zelfs wanneer ze economische moeilijkheden ondervinden – is al eerder aangetoond. Daarbij zou het belangrijk zijn voor de ouderen wat hun voornaamste inkomstenbron is: pensioenen worden als een adequatere bron beschouwd in vergelijking met andere sociale uitkeringen (Palomäki et al., 2024) of het inkomen voorafgaand aan het pensioen (Scharf et al., 2006). Ook kunnen terugvallen op eigendom en spaargeld zorgt ervoor dat ouderen optimistischer zijn over hun financiën dan jongere leeftijdsgroepen, zelfs wanneer ze een laag inkomen hebben (Ilmakunnas et al., 2024).

1.2 Mentale gezondheid bij ouderen: oorzaak of gevolg van armoede?

Armoede en financiële moeilijkheden zijn gelinkt aan een verscheidenheid van negatieve uitkomsten die veel verder gaan dan louter het financiële aspect (Crowe & Butterworth, 2016). Specifiek bij ouderen zien we dat armoede gelinkt is aan een hogere kans op invaliditeit (Choi et al., 2022) en chronische aandoeningen (Nwadiugwu, 2021). Leven in armoede heeft een negatieve invloed op cognitieve en sociaal-emotionele processen die essentieel zijn om gezond ouder te worden en wordt beschouwd als een bepalende factor voor sociale uitsluiting (Niedzwiedz et al., 2016). Toch blijken ouderen meer resistent te zijn tegen de negatieve (mentale) effecten van financiële moeilijkheden dan jongere leeftijdscategorieën. Oudere volwassenen kunnen enerzijds steunen op eerdere levenservaringen, wat louterend kan werken bij nieuwe financiële moeilijkheden. Anderzijds maakt ouderdom ook dat er minder opportuniteiten (lijken te) zijn om de financiële situatie te verbeteren, waardoor armoede als een uitzichtloze situatie kan aanvoelen (Mirowsky & Ross, 2001).

Een goede mentale gezondheid beschermen en een slechte mentale gezondheid vermijden gaat bij ouderen gepaard met unieke uitdagingen. Uit een recente kwalitatieve stu-

die bij ouderen die leven in armoede blijkt dat hun mentale gezondheid sterk lijdt onder de financiële druk die ze ervaren, maar ook onder het gebrek aan sociale steun, zowel in een formele als een informele setting (Dobarrio-Sanz, 2023). Het gevoel hebben deel uit te maken van de maatschappij is een belangrijke factor voor mentaal welbevinden, wat op de proef gesteld wordt naarmate men ouder wordt, onder andere door veranderingen in de fysieke gezondheid, sociale identiteit en relaties. Dat wordt nog verder bemoeilijkt als – naast leeftijd – ook de financiële situatie een barrière vormt voor sociale participatie (Niedzwiedz et al, 2016). Zo blijken 'werkende' gepensioneerden een hogere levenstevredenheid te hebben in vergelijking met 'fulltime' gepensioneerden. Bovendien is dat effect het sterkst voor diegenen met een laag pensioeninkomen. Voor wie een hoog pensioen ontvangt, is het positieve effect van werken op de levenstevredenheid verwaarloosbaar. Werken na pensionering is dus veel meer dan louter een manier om deel te blijven uitmaken van de maatschappij. Het is voor sommigen essentieel om hun levenstevredenheid én hun levensstandaard te onderhouden (Dingemans & Henkens, 2018).

We zouden dus kunnen stellen dat de garantie van een comfortabele financiële situatie beschermend kan werken tegen lager mentaal welzijn. Volgens die causale logica zou de financiële ondersteuning van ouderen met een verhoogd armoederisico hun mentaal welzijn verbeteren. Maar ook als we de richting van dat (causale) verband tussen armoede en mentaal welzijn omdraaien, zien we dat een goede mentale gezondheid samenhangt met positievere financiële uitkomsten, doordat het de kansen op werk en scholing vergroot (Machů et al., 2022). Die sociale selectie is ook zichtbaar bij een slechte mentale gezondheid (bv. depressie), die kan leiden tot werkloosheid, stijgende gezondheidskosten, minder financiële middelen en dus verhoogde armoederisico's (Thomson et al., 2022). De connectie tussen armoede en mentale gezondheid lijkt dus een vicieuze cirkel of bidirectionele relatie, waarvan de achterliggende mechanismen (sociale selectie versus causatie) nog niet volledig zijn uitgeklaard (Chang et al., 2020), en al zeker niet voor de oudere populatie.

De connectie tussen armoede en mentale gezondheid lijkt een vicieuze cirkel waarvan de achterliggende mechanismen nog niet volledig uitgeklaard zijn.

Wanneer we socialeselectie- en socialecausatiehypotheses willen testen, moeten we ook rekening houden met mogelijke asymmetrische effecten van transities boven of onder de armoedegrens op de mentale gezondheid. Daarbij maken we een onderscheid tussen het effect van een transitie uit een bepaalde situatie (depressie of armoede) en een overgang naar een nieuwe situatie. Dat is verschillend van kijken naar veranderingen in inkomen en armoedestatus in het algemeen. Een van de weinige longitudinale studies over dat onderwerp heeft al gewezen op de aanwezigheid van asymmetrische effecten en de noodzaak om een onderscheid te maken tussen het begin en het einde van inkomensarmoede bij de studie van de gevolgen ervan (Hajek & König, 2021). Daarom differentiëren we in dit hoofdstuk expliciet tussen de effecten van verbeteringen (transitie uit) en verslechteringen (transitie naar) in armoedestatus en mentale gezondheid.

2. Onderzoeksopzet

In dit hoofdstuk bekijken we de longitudinale associatie tussen armoede en depressie in dertien Europese landen (België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Italië, Nederland, Oostenrijk, Polen, Spanje, Tsjechië, Zweden en Zwitserland). Onze onderzoekspopulatie omvat respondenten van 65 jaar en ouder. In totaal hebben we informatie gemeten op zes verschillende tijdspunten: Wave 2 (2006-2007), Wave 4 (2011-2012), Wave 5 (2013), Wave 6 (2015), Wave 8 (2019) en Wave 9 (2021-2022). Waves 1, 3 en 7 worden uitgesloten omdat die niet over de nodige (vergelijkbare) info beschikken in verband met mentale gezondheid en beschikbaar huishoudinkomen. We selecteren respondenten waarvan we ten minste twee observaties hebben tussen 2006-2007 (Wave 2) en 2021-2022 (Wave 9). Dat brengt ons in totaal op 72.670 observaties, verspreid over 25.197 unieke respondenten (zie tabel 1) en zes metingen (SHARE-waves).

Tabel 1. Aantal observaties per wave, verspreid over 25.197 respondenten.

	Observaties	%
Wave 2 (2006-2007)	6.039	8%
Wave 4 (2011-2012)	11.791	16%
Wave 5 (2013)	15.537	21%
Wave 6 (2015)	16.069	22%
Wave 8 (2019)	11.770	16%
Wave 9 (2021-2022)	11.464	16%
Totaal aantal observaties	*72.670*	

Voor 'objectieve armoede' classificeren we respondenten door te kijken of hun huishoudinkomen onder de 60% van het mediane equivalente beschikbare huishoudinkomen ligt (European Commission, 2010). Voor 'subjectieve armoede' gebruiken we de antwoorden op de vraag: 'Als u het totale maandelijkse inkomen van uw huishouden bekijkt, hoe kan het huishouden dan rondkomen?'. Wanneer personen antwoorden dat het met 'met (veel) moeite' gebeurt, categoriseren we ze als subjectief arm. Mentale gezondheid wordt gemeten aan de hand van de EURO-D-schaal (range 0-12), een erkend en gevalideerd instrument om depressieve symptomen bij de oudere bevolking te identificeren. We hanteren een drempelwaarde van 4 of hoger om een depressie te indiceren (Prince et al., 1999).

Onze analyses bestaan uit twee delen. We starten met de beschrijving van de transities naar/uit armoede (objectief en subjectief) en naar/uit depressie in onze oudere onderzoekspopulatie. In het tweede deel van onze analyses kijken we naar de effecten van die transities op veranderingen in de kans op depressie enerzijds en armoede anderzijds. Concreet kijken we naar het effect van (1) een transitie naar armoede en (2) een transitie uit armoede op de kans op depressie, en dat zowel voor transities voor objectieve en subjectieve armoede. Nadat we die mechanismen van sociale causatie hebben getest, draaien we de relatie om en kijken we naar de impact van veranderingen in mentale gezondheid op de kans op armoede. Sociale selectie testen we dus door te kijken naar

het effect van (1) een transitie naar depressie en (2) een transitie uit depressie op de kans op armoede, opnieuw voor zowel objectieve als subjectieve armoede.

Om de socialeselectie- en socialecausatiemechanismen te testen, maken we gebruik van asymmetrische *fixed effects* logistische regressiemodellen. Met dat soort modellen zijn we in staat om te kijken naar individuele veranderingen in depressiestatus (armoedestatus) over de tijd heen, rekening houdend met mogelijke asymmetrie in de effecten van een transitie naar of uit armoede (depressie). Door het includeren van individuele *fixed effects* controleren we bovendien voor alle individuele (niet-geobserveerde) kenmerken die constant zijn over de tijd. De effecten van die invariabele kenmerken kunnen echter niet worden geschat (Allison, 2019; Hajek & König, 2021).

In totaal testen we zes verschillende modellen: twee met de kans op depressie als uitkomst, twee met kans op objectieve armoede als uitkomst en nog eens twee met kans op subjectieve armoede als uitkomst. Alle modellen controleren we voor de volgende kenmerken, die kunnen veranderen doorheen de tijd: leeftijd (als continue variabele), burgerlijke status (getrouwd/samenwonend of alleenstaand), aantal chronische condities, aantal moeilijkheden met Algemene Dagelijkse Levensverrichtingen (ADL) en een dummy voor tijdsperiode (SHARE-wave).

3. Resultaten

3.1 Transities naar en uit armoede en depressie

In de waves observeren we gedurende de observatieperiode een gemiddeld objectief AROP tussen de 29% (Wave 6) en 34% (Wave 2). Voor de subjectieve meting van armoede schommelt dat tussen de 27% (Wave 9) en 38% (Wave 2). Algemeen zien we dus een grotere variatie in subjectieve armoedecijfers (verschil van 11 procentpunten) over de tijd heen, dan in objectieve armoedecijfers (verschil van 5 procentpunten). Ook de correlatie tussen objectieve en subjectieve armoede is matig, met de hoogste Pearsoncorrelatiecoëfficiënt in Wave 9 ($r = 0{,}21$; $p < 0{,}001$) en de laagste in Wave 2 ($r = 0{,}16$; $p < 0{,}001$).

In tabel 2 gaan we na of die verschillen ook op individueel niveau waarneembaar zijn. Voor de meerderheid van onze respondenten blijft het objectief AROP gedurende de hele observatieperiode stabiel: 50% heeft nooit een verhoogd armoederisico, terwijl 14% continu als objectief arm wordt beschouwd. Een gelijkaardige verdeling zien we bij subjectieve armoede. Vervolgens kijken we naar de respondenten die wél een transitie meemaken: respectievelijk 36% en 31% van de respondenten maakt een verandering in objectief en subjectief armoederisico mee, ergens tussen 2006 en 2022. Dat verschil van 5 procentpunten kan mogelijk verklaard worden door het feit dat respondenten bij een subjectieve inschatting rekening houden met financiële middelen buiten het (pensioen)inkomen, die doorgaans minder fluctueren (bv. eigendom). Respondenten kunnen echter gedurende die periode zowel (meerdere) transities naar als uit armoede

ervaren: 6.196 (25%) respondenten maken een transitie naar en 5.296 (21%) een transitie uit objectieve armoede. Voor subjectieve armoede is dat respectievelijk 3.942 (16%) en 5.137 (20%). We zien dus het grootse verschil tussen objectief en subjectief bij de transities naar armoede. De hogere volatiliteit van het inkomen dat enkel meetelt bij de objectieve maatstaf zou dat verschil van 5 procentpunten opnieuw kunnen verklaren.

Focussen we vervolgens op depressie, dan zien we dat het percentage respondenten met een score gelijk of hoger dan 4 op de EURO-D-schaal varieert tussen de 25% (Wave 2) en 31% (Wave 9). De meerderheid van de respondenten (53%) heeft geen depressie over de hele observatieperiode, terwijl 12% chronisch depressief is. 35% van de respondenten maakt een transitie naar of uit depressie volgens de EURO-D-schaal (zie tabel 2). Opnieuw kunnen respondenten meerdere malen herstellen of vervallen in een depressie: 6.234 (25%) respondenten gaan van een EURO-D < 4 naar een score ≥ 4. 4.817 respondenten (19%) maken een transitie in de omgekeerde richting mee.

Tabel 2. Transities naar en uit armoede en depressie tussen 2006-2007 (Wave 2) t.e.m. 2021-2022 (Wave 9).

		Aantal respondenten (%)
Objectieve armoede	Transitie naar/uit verhoogd armoederisico	9.096 (36%)
	Nooit verhoogd armoederisico	12.508 (50%)
	Continu verhoogd armoederisico	3.593 (14%)
Subjectieve armoede	Transitie naar/uit verhoogd armoederisico	7.922 (31%)
	Nooit verhoogd armoederisico	13.138 (52%)
	Continu verhoogd armoederisico	4.137 (17%)
EURO-D ≥ 4	Transitie naar/uit depressie	8.745 (35%)
	Nooit depressie	13.324 (53%)
	Continu depressie	3.128 (12%)
		1.197 respondenten

3.2 Veranderingen in armoederisico en mentale gezondheid: longitudinale link

In de het tweede deel van onze analyses gebruiken we die transities om eventuele socialeselectie- of socialecausatiemechanismen te ontwarren door te focussen op het effect van de transities in armoede op mentale gezondheid en omgekeerd.

We starten met het testen van de socialecausatiemechanismen (i.e. Veroorzaakt een transitie naar armoede een verandering in mentale gezondheid?). Daarbij kijken we zowel naar de effecten van transities naar/uit objectieve armoede en subjectieve in-

schattingen van de financiële situatie. We houden bovendien rekening met eventuele asymmetrische effecten: het effect van de start van armoede kan verschillend zijn voor de mentale gezondheid versus een verbetering van de financiële situatie. We volgen eenzelfde redenering bij het testen van sociale selectie (i.e. Voorspelt een transitie naar/uit depressie een verandering in armoedestatus?).

De resultaten van onze eerste twee modellen die socialecausatiemechanismen testen, zijn samengevat in tabel 3. Wanneer we kijken naar transities naar armoede en veranderingen in mentale gezondheid, dan zien we een verhoogde kans op depressie voor respondenten die starten met hun financiële situatie als moeilijk te ervaren (OR = 1,28, 95% CI [1,15; 1,42]). Voor transities naar objectief armoederisico vinden we geen significante effecten op veranderingen in mentale gezondheid.

Voor verbeteringen in financiële situatie (transities uit armoede) vinden we voor zowel subjectieve metingen als objectieve AROP een significant negatief verband: de kans op een depressie is lager voor zij die stoppen met in objectieve (OR = 0,89, 95% CI [0,81; 0,98]) of subjectieve armoede te leven (OR = 0,76, 95% CI [0,69; 0,83]) in vergelijking met degene die het nog steeds financieel moeilijk hebben.

Tabel 3. Resultaten asymmetrische *fixed effects* logistische regressie - effecten van individuele transities naar/uit armoede op veranderingen in depressiestatus (SHARE-waves 2 t.e.m. 9).

		EURO-D > 4 OR (s.e.)
Transitie naar armoede	**Transitie naar objectieve armoede**	1,06 (0,05)
	Transitie naar subjectieve armoede	**1,28*** (0,07)**
	Observaties	27.781
	Respondenten	8.742
	R^2	0,05
Transitie uit armoede	**Transitie uit objectieve armoede**	**0,89** (0,04)**
	Transitie uit subjectieve armoede	**0,76*** (0,04)**
	Observaties	27.781
	Respondenten	8.742
	R^2	0,05

Noot: OR: odds ratio; modellen controleren voor individuele fixed effects, burgerlijke status, chronische condities, ADL, leeftijd, en wave bij baseline. Standaardfouten (s.e.) tussen haakjes, significantieniveaus: *p < 0,05, **p < 0,01, ***p < 0,001.

Bron: berekeningen op basis van SHARE-data (Waves 2 t.e.m. 9).

Vervolgens kijken we of de start of het einde van een depressie samenhangen met veranderingen in de kans op armoede (sociale selectie) in tabel 4. Voor zowel het model met als uitkomst veranderingen in kans op objectieve armoede (OR = 1,17, 95% CI [1,08; 1,27]) als met veranderingen in kans op subjectieve armoede (OR = 1,21, 95% CI [1,10; 1,33]), zien we een significant en positief effect van transities naar depressie. Transities uit depressie hebben echter geen significant effect op de kansen om uit objectieve armoede te geraken, maar verlagen wel de kans op subjectieve armoede (OR = 0,82, 95% CI [0,74; 0,91]).

Tabel 4. Resultaten asymmetrische *fixed effects* logistische regressie - effecten van individuele transities naar/uit depressie op veranderingen in armoede (SHARE-waves 2 t.e.m. 9).

	Objectieve armoede OR (s.e.)	**Subjectieve armoede** OR (s.e.)
Transitie naar depressie (EURO-D ≥ 4)	**1,17** (0,05)**	**1,21*** (0,06)**
Observaties	29.075	23.083
Respondenten	9.088	7.245
R^2	0,03	0,03
Transitie uit depressie (EURO-D < 4)	0,96 (0.04)	**0,82*** (0,04)**
Observaties	29.075	23.083
Respondenten	9.088	7.245
R^2	0,03	0,03

Noot: OR: odds ratio; modellen controleren voor individuele fixed effects, burgerlijke status, chronische condities, ADL, leeftijd, en wave bij baseline. Standaardfouten (s.e.) tussen haakjes, significantieniveaus: *p < 0,05, **p < 0,01, ***p < 0,001.

Bron: berekeningen op basis van SHARE-data (Waves 2 t.e.m. 9).

4. Discussie

Vragen (en zorgen) over de financiële situatie van de oudere bevolking en de eventuele gevolgen voor hun mentale welzijn zijn in de huidige context van demografische veranderingen en stijgende druk op overheidsuitgaven uiterst relevant (Palomäki et al., 2024). Zeker omdat de relatie tussen mentale gezondheid en armoede nog steeds niet eenduidig is (Thomson et al., 2022). Door de schaarste aan longitudinale studies blijft het onzeker of armoede voorafgaat aan een slechte mentale gezondheid of er eerder een gevolg van is. Dit hoofdstuk tracht aan die tekortkoming tegemoet te komen door (1) transities naar en uit armoede te linken aan veranderingen in mentale gezondheid (sociale causatie) en (2) door transities in en uit depressie te linken aan veranderingen in armoedestatus (sociale selectie). Daarbij maken we een onderscheid tussen de start en het einde van een periode van depressie of armoede om eventuele asymmetrische effecten te identificeren.

Samengevat vinden we bewijs voor sociale causatie tussen armoede en depressie, althans als we kijken naar subjectieve armoede. Onze analyses tonen aan dat respondenten die starten met hun financiële situatie als moeilijk te ervaren, een verhoogde kans hebben op depressie. Dat vinden we echter niet voor objectieve armoede. Het negatieve effect van een moeilijke financiële situatie op mentale gezondheid lijkt dus zijn oorsprong te vinden in de subjectieve ervaring van financiële moeilijkheden, wat vooral personen onder de armoedegrens, maar ook personen boven de armoedegrens kan treffen. Dat sterkere effect van subjectieve armoede op mentale gezondheid in vergelijking met objectieve armoede werd al aangehaald in eerder onderzoek (Chang et al., 2020). Het feit dat we niet kunnen stellen dat een transitie naar objectieve armoede leidt tot

verhoogde kans op depressie, kan verder verklaard worden door het feit dat die respondenten mogelijk reeds langdurig in armoede leven en daardoor chronisch blootgesteld zijn aan (financiële) stress, waardoor ze ofwel reeds een slechte mentale gezondheid hebben (en potentieel gedurende de hele periode een EURO-D ≥ 4 rapporteren), of dat de stress geen extra negatieve (mentale) invloed meer heeft, bovenop het effect van een (negatieve) subjectieve inschatting (Scholten et al., 2023). Een meta-analyse van Lorant et al. (2003) suggereerde al dat socio-economische status vooral een effect heeft op het in stand houden van een depressie en niet zozeer op de start ervan.

We zien echter wel dat zowel transities uit objectieve als subjectieve armoede de kans op depressie verkleinen. Dat lijkt in lijn met recentere studies die aantonen dat financiele verbeteringen leiden tot verbeteringen in mentale gezondheid. Dat effect zou bovendien sterker zijn voor subjectieve dan voor objectieve armoede (Chang et al., 2020). Een recente literatuurstudie stipuleerde dat "inkomensgerelateerde interventies die personen boven de armoedegrens tillen, net zo effectief kunnen zijn als antidepressiva" (Thomson et al., 2022; p. e523). Op basis van onze bevindingen kunnen we dergelijke sterke uitspraken niet maken, maar het ondersteunt wel ons geloof in de potentiële impact van interventies tegen armoede om het mentale welzijn van de oudere bevolking te kunnen blijven garanderen. Daarbij moet men niet enkel focussen op objectieve grenzen en bedragen, maar ook op het multidimensionale karakter van armoede, met aandacht voor de subjectieve inschatting en beleving van de ouderen.

Kijken we naar de effecten van transities naar depressie, dan zien we een verhoogde kans op zowel objectieve als subjectieve armoede. Ook al gaat de algemene consensus eerder richting armoede als voorspeller van mentale gezondheid (Thomson et al., 2022), tonen onze resultaten aan dat men – specifiek voor de oudere Europese bevolking – socialeselectie-effecten zeker niet over het hoofd mag zien. Een slechte mentale gezondheid kan inderdaad het gevolg zijn van eerdere financiële moeilijkheden, maar blijkt op zijn beurt ook gelinkt te zijn met verhoogde kans op armoede op latere leeftijd. Armoede en mentale gezondheid dienen dus ook op een geïntegreerde manier aangepakt te worden, waarbij interventies op de beide domeinen elkaar kunnen versterken, om zo de vicieuze cirkel te doorbreken.

Armoede en mentale gezondheid dienen op een geïntegreerde manier aangepakt te worden.

Het onderzoek heeft natuurlijk ook beperkingen. Zo wordt depressie niet enkel verklaard door sociale factoren, maar ook door biologische en genetische factoren (Fiske et al., 2009), waarmee we enkel rekening kunnen houden door het toevoegen van individuele *fixed effects*. De effecten van die niet-geobserveerde en constante kenmerken kunnen echter in deze setting niet worden geschat. Bovendien kunnen bepaalde kenmerken of situaties die variabel zijn over de tijd en die zowel armoede als depressie beinvloeden (bv. ingrijpende levensgebeurtenissen, zoals het overlijden van een partner) onze resultaten vertekenen. Dat maakt dat we onze bevingen niet als causaal kunnen interpreteren. De EURO-D-schaal is bovendien gebaseerd op zelfrapportage, wat kan leiden tot onder-of overschatting van symptomen of sociaal wenselijke antwoorden. Een score hoger of gelijk aan 4 is niet gelijk aan een formele diagnose van depressie

door een professional. Desondanks is het belangrijk om mentale gezondheid en depressie bij ouderen niet enkel als medische, maar ook als sociale problemen te benaderen (Zhu & Chou, 2022). Tenslotte is depressie maar één manier om mentale gezondheid te meten. Als we de longitudinale connectie tussen mentale gezondheid en armoede verder willen verkennen, kunnen uitkomsten zoals stress en angst, maar ook levenstevredenheid en -kwaliteit, ons verder informeren.

Referenties

Adeline, A., & Delattre, E. (2017). Some microeconometric evidence on the relationship between health and income. *Health Economics Review*, *7*(1). https://doi.org/10.1186/s13561-017-0163-5

Adena, M., & Myck, M. (2014). Poverty and transitions in health in later life. *Social Science and Medicine*, 116, 202-210. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.06.045

Allen, J., & Alpass, F. M. (2020). Trajectories of material living standards, physical health and mental health under a universal pension. *Journal of Epidemiology and Community Health*, *74*(4), 362-368. https://doi.org/10.1136/jech-2019-213199

Allison, P. D. (2019). Asymmetric fixed-effects models for panel data. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 5, 1-12. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2378023119826441

Chang, Q., Peng, C., Guo, Y., Cai, Z., & Yip, P. S. F. (2020). Mechanisms connecting objective and subjective poverty to mental health: Serial mediation roles of negative life events and social support. *Social Science and Medicine*, 265. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113308

Dingemans, E., & Henkens, K. (2018). *Life satisfaction of working retirees in Europe*. Netspar Discussion Papers, 06/2018-032.

Dobarrio-Sanz, I., Chica-Pérez, A., Martínez-Linares, J. M., López-Entrambasaguas, O. M., Fernández-Sola, C., & Hernández-Padilla, J. M. (2023). Experiences of poverty amongst low-income older adults living in a high-income country: A qualitative study. *Journal of Advanced Nursing*, *79*(11), 4304-4317. https://doi.org/10.1111/jan.15750

Ebbinghaus, B., Nelson, K., & Nieuwenhuis, R. (2019). Poverty in old age. In B. Greve (Ed.), *Routledge International Handbook of Poverty* (pp. 256-267). Routledge.

European Commission. (2010). *Communication from the Commission: Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. COM (2010) 2020 final*. European Commission.

EUROSTAT. (2022). *At-risk-of-poverty rate by poverty threshold, age and sex-EU-SILC and ECHP surveys*. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_li02_custom_11199629/default/table?lang=en

Fiske, A., Wetherell, J. L., & Gatz, M. (2009). Depression in older adults. *Annual Review of Clinical Psychology*, *5*, 363-389.

Goedemé, T., & Marchal, S. (2016). Exploring a blind spot in comparative pension reform research: Long-term trends in non-contributory pensions in Europe. *International Journal of Social Welfare*, *25*(2), 161-175. https://doi.org/10.1111/ijsw.12189

Hajek, A., & König, H. H. (2021). Does the beginning and the end of income poverty affect psychosocial factors among middle-aged and older adults? Findings based on nationally representative longitudinal data. *Aging and Mental Health*, *25*(5), 906-912. https://doi.org/10.1080/13607863.2020.1725740

Ilmakunnas, I., Uotinen, J., & Vaalavuo, M. (2024). Association between age and subjective economic hardship across the income distribution in Europe. *Social Indicators Research*, 1-20.

Kromydas, T., Thomson, R. M., Pulford, A., Green, M. J., & Katikireddi, S. V. (2021). Which is most important for mental health: Money, poverty, or paid work? A fixed-effects analysis of the UK Household Longitudinal Study. *SSM-Population Health, 15*. https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2021.100909

Kuitto, K., Madia, J. E., & Podestà, F. (2023). Public pension generosity and old-age poverty in OECD countries. *Journal of Social Policy, 52*(2), 256-275. https://doi.org/10.1017/S0047279421000544

Linder, A., Gerdtham, U.-G., Trygg, N., Fritzell, S., & Saha, S. (2020). Inequalities in the economic consequences of depression and anxiety in Europe: A systematic scoping review. *European Journal of Public Health, 30*(4), 767-777.

Lopes, F. V., Ravesteijn, B., Van Ourti, T., & Riumallo-Herl, C. (2023). Income inequalities beyond access to mental health care: A Dutch nationwide record-linkage cohort study of baseline disease severity, treatment intensity, and mental health outcomes. *The Lancet Psychiatry, 10*(8), 588-597. https://doi.org/10.1016/s2215-0366(23)00155-4

Lorant, V., Deliège, D., Eaton, W., Robert, A., Philippot, P., & Ansseau, M. (2003). Socioeconomic inequalities in depression: A meta-analysis. *American Journal of Epidemiology, 157*(2), 98-112.

Lund, C., & Cois, A. (2018). Simultaneous social causation and social drift: Longitudinal analysis of depression and poverty in South Africa. *Journal of Affective Disorders, 229*, 396-402.

Machů, V., Veldman, K., Arends, I., & Bültmann, U. (2022). Work-family trajectories in young adulthood: Associations with mental health problems in adolescence. *Social Science and Medicine*, *314*. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.115460

Mirowsky, J., & Ross, C. E. (2001). Age and the effect of economic hardship on depression. *Source: Journal of Health and Social Behavior*, *42*(2), 132-150.

Möhring, K. (2018). Is there a motherhood penalty in retirement income in Europe? The role of lifecourse and institutional characteristics. *Ageing & Society, 38*(12), 2560-2589.

Nwadiugwu, M. C. (2021). Multi-morbidity in the older person: An examination of polypharmacy and socioeconomic status. *Frontiers in Public Health* (Vol. 8). Frontiers Media S.A. https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.582234

Palomäki, L. M., Riekhoff, A. J., & Kuitto, K. (2024). What it means to be poor: Dimensions of economic hardship among older people living in poverty across Europe. *Ageing & Society*, 1-22.

Ridley, M., Rao, G., Schilbach, F., & Patel, V. (2020). Poverty, depression, and anxiety: Causal evidence and mechanisms. *Science, 370*(6522). https://doi.org/10.1126/science.aay0214

Scharf, T., Bartlam, B., Hislop, J., Bernard, M., Dunning, A., & Sim, J. (2006). *Necessities of life: Older people's experiences of poverty.* Centre for Social Gerontology, Institute for Life Course Studies, Keele University.

Scholten, L., Betkó, J., Gesthuizen, M., Fransen-Kuppens, G., de Vet, R., & Wolf, J. (2023). Reciprocal relations between financial hardship, sense of societal belonging and mental health for social assistance recipients. *Social Science and Medicine*, *321*. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2023.115781

Shields-Zeeman, L., & Smit, F. (2022). The impact of income on mental health. *The Lancet Public Health, 7*(6), e486-e487. https://doi.org/10.1016/S2468-2667(22)00094-9

Thomson, R. M., Igelström, E., Purba, A. K., Shimonovich, M., Thomson, H., McCartney, G., Reeves, A., Leyland, A., Pearce, A., & Katikireddi, S. V. (2022). How do income changes impact on mental health and wellbeing for working-age adults? A systematic review and meta-analysis. *The Lancet Public Health, 7*(6), e515-e528. https://doi.org/10.1016/s2468-2667(22)00058-5

Zhu, A. Y. F., & Chou, K. L. (2022). Depression among poor older adults: The role of social support. *Social Science & Medicine*, *311*, 115293.

Hoofdstuk 7.

Epigenetica, armoede, sociale uitsluiting en levensloop

Enkele ethische bespiegelingen

Emma Moormann

Wie is er verantwoordelijk voor onze gezondheid en die van onze (toekomstige) kinderen? Niet enkel onze levensstijl, maar ook vele omgevingsinvloeden die we lang niet altijd zelf in de hand hebben, dragen bij aan onze gezondheid. Deze filosofische bijdrage beoogt een licht te werpen op armoede en de levensloop vanuit het perspectief van de ethiek van epigenetica. Epigenetische mechanismes beïnvloeden hoe en wanneer genen tot uitdrukking komen. Ze worden vaak in gang gezet door omgevingsinvloeden binnen en buiten het lichaam. Veranderde epigenetische patronen kunnen een brede waaier aan gezondheidseffecten tot gevolg hebben. Er lijkt bovendien sprake van een zekere mate van erfelijkheid.

Daarnaast hebben epigenetische veranderingen een relatief dynamisch karakter. Klinische epigenetica speelt in op deze omkeerbaarheid en boekt veel vooruitgang in de ontwikkeling van preventiemethodes, medicijnen en therapieën voor allerlei aandoeningen. Hoewel epigenetische kennis dus heel waardevol kan zijn, duiken er heel wat ethische vraagstukken op bij de vertaling van bevindingen in de epigenetica naar politiek beleid en morele verwachtingen. Deze bijdrage belicht enkele ethische vraagstukken gerelateerd aan epigenetica die relevant kunnen zijn voor wie deze materie bestudeert vanuit een interesse in (de aanpak van) armoede en ongelijkheid.

Aangezien dit Jaarboek zich niet beperkt tot armoede, maar ook ruimte laat voor de bespreking van andere mechanismes van ongelijkheid en sociale uitsluiting, wordt in deze bijdrage met name het onderwerp handicap nader besproken. Armoede en handicap interageren met elkaar op complexe manieren. Zo heeft het hebben of krijgen van een handicap vaak economische gevolgen voor individuen en families, met name wanneer sociale zekerheid tekortschiet (zie ook hoofdstuk 3 van Gijbels en collega's in het tweede deel van dit boek). De causale relatie kan ook in de andere richting bestaan: armoede kan het moeilijk maken om te ontkomen aan een onevenwichtig voedingspatroon, een ongezonde leefomgeving of onveilige werksituaties – factoren die op hun beurt een rol kunnen spelen in de ontwikkeling van handicap en ziekte. Er is dus sprake van een bi-directioneel verband tussen armoede en handicap (Pinilla-Roncancio, 2015). Helaas is validisme, een vorm van discriminatie die mensen met een handicap of atypische lichamelijke of geestelijke kenmerken treft, alomtegenwoordig. Wanneer nieuwe we-

tenschappelijke bevindingen over gezondheid steeds meer vertaald beginnen te worden naar verschillende maatschappelijke domeinen, zoals nu bij epigenetica het geval is, moeten we daarom waakzaam zijn dat dit gebeurt op een verantwoorde, niet-stigmatiserende manier die sociale uitsluiting niet versterkt, maar probeert te verminderen.

1. De basis van epigenetica

1.1 Introductie tot epigenetica

Alvorens we de ethische uitdagingen rond epigenetische wetenschap kunnen bespreken, dienen we eerst een beeld te schetsen van wat dit studiegebied precies inhoudt. Epigenetica kunnen we definiëren als de biologische studie van mechanismes die op overerfbare wijze beïnvloeden hoe en wanneer genen tot uitdrukking komen (Carlberg & Molnár, 2019). Belangrijk is daarbij dat de DNA-sequentie zelf ongewijzigd blijft. Daarmee heeft epigenetica een ander studieobject dan de genetica. In genetica worden immers de genen zelf bestudeerd, die samen de 'genetische code' vormen die het DNA vormt. Het verschil met genetica is dus dat epigenetica zich niet bezig houdt met veranderingen in het DNA zelf, maar wel met allerlei mechanismes die beïnvloeden welke genen er leesbaar zijn en tot expressie kunnen komen. Het Griekse voorvoegsel 'epi' betekent dat het hier gaat over allerlei mechanismes 'rondom', 'omheen' of 'op' het DNA van allerlei levende wezens.

Door via verschillende mechanismes de genexpressie te reguleren, beïnvloeden epigenetische processen het fenotype (de observeerbare kenmerken), de functie en de ontwikkelingsstatus van celtypes en weefsels. Epigenetische programmering verklaart onder andere hoe alle cellen in een organisme hetzelfde DNA bevatten, maar toch een grote variëteit aan functies vertonen. Een van de manieren waarop ons epigenoom (het geheel aan epigenetische modificaties) verandert doorheen ons leven is door zogenaamde epigenetische drift die geassocieerd wordt met toenemende ouderdom. Over het algemeen betekenen meer epigenetische veranderingen dat het verouderingsproces al verder gevorderd is, wat betekent dat epigenetische aanpassingen gezien kunnen worden als een soort biomarkers – dat zijn meetbare indicatoren van bepaalde biologische processen, in dit geval van veroudering. Daarnaast verandert ons epigenoom door omgevingsinvloeden binnen en buiten het lichaam. De factoren buiten het lichaam kunnen materiële invloeden zijn – zoals luchtverontreiniging, ons dieet, ons rookgedrag enzovoort, maar ook psychosociale invloeden. Stress kan epigenetische ontwikkelingen in gang zetten, net als een verstoord slaapritme. Epigenetische mechanismes worden daarom regelmatig beschouwd als belangrijke link tussen onze levensstijl en omgeving enerzijds en onze fysieke en

Epigenetische mechanismes worden beschouwd als belangrijke link tussen onze levensstijl en omgeving enerzijds en onze fysieke en mentale gezondheid anderzijds.

mentale gezondheid anderzijds. Epigenetica toont aan dat de interactie tussen genen en hun omgeving erg complex is en door een veelheid aan factoren beïnvloed wordt. Epigenetica is evenwel verre van het enige veld dat ons iets kan leren over de manieren waarop sociaalmaatschappelijke determinanten een invloed op ons hebben. Sociaalmaatschappelijke determinanten zijn omstandigheden in de sociale en fysieke omgeving van mensen die hun gezondheid doorheen hun levensloop kunnen beïnvloeden (Mancilla et al., 2020). Daarbij kunnen we denken aan families, buurten of bredere sociale contexten, maar ook aan de waardes, attitudes en gedragingen van mensen. De specifieke bijdrage van epigenetici aan interdisciplinair onderzoek hierrond kan liggen in een betere uitleg van de manieren waarop zulke determinanten onze biologie via epigenetische modificaties kunnen beïnvloeden.

Er gebeurt bijzonder veel onderzoek naar epigenetica en dat onderzoek is erg divers en vernieuwend. Zoals wel vaker bij relatief nieuwe of snel ontwikkelende wetenschapsgebieden, kunnen heel wat aspecten aan epigenetica ook ethische vragen oproepen. We bespreken hier vier aspecten van epigenetische bevindingen die bijzonder relevant lijken voor ethische vraagstukken.

1.1.1 Invloed van omgeving

Zoals eerder werd vermeld, wordt epigenetica meer en meer gezien als een manier om beter te begrijpen hoe iemands levensstijl en omgevingsinvloeden gerelateerd zijn aan diens gezondheid. Er is steeds meer bekend over de manieren waarop onze lichamen continu tot op moleculair niveau beïnvloed worden door een wirwar aan factoren binnen en buiten die lichamen. Epigenetica doet ons met andere woorden nadenken over de link tussen onze biografie en onze biologie. Eeuwenoude debatten over *nature* (aangeboren) en *nurture* (aangeleerd) lijken niet zozeer te worden beslecht, maar eerder achterhaald te worden: wat is aangeboren kan niet netjes onderscheiden worden van wat is aangeleerd of wat een effect is van omgevingsfactoren.

1.1.2 Erfelijkheid

Sommige epigenetische markers of veranderingen die zich gedurende een mensenleven voordoen lijken te kunnen worden doorgegeven aan volgende generaties. De meeste epigenetische programmering wordt gewist of herschreven tussen generaties, maar er is steeds meer bewijs dat dit niet altijd het geval is. Het meest is er bekend over intergenerationele epigenetische overerving. Een beroemd voorbeeld hiervan is een studie die bestudeerde welke impact de ondervoeding van zwangere Nederlandse vrouwen tijdens de hongerwinter in de Tweede Wereldoorlog had op hun nageslacht. De onderzoekers constateerden dat de kinderen die deze voedselarmoede hadden ervaren in de baarmoeder als volwassenen meer gezondheidsproblemen ondervonden dan hun broers en zussen waarvan hun moeder in meer voorspoedige periodes zwanger was geweest. De meest opvallende bevinding was dat zelfs de kinderen van deze kinderen (dus de kleinkinderen van de vrouwen die zwanger waren tijdens de hongerwinter) relatief grote

risico's liepen op allerlei gezondheidsproblemen gerelateerd aan hun metabolisme. Dat is opmerkelijk, omdat deze mensen zelf nooit een hongersnood meegemaakt hebben (Heijmans et al., 2008).

Voor transgenerationele epigenetische overerving, waarbij de epigenetische informatie indirect wordt doorgegeven aan meerdere generaties, is tot nu toe het meeste bewijs gevonden in planten en niet-menselijke dieren. Het bestuderen van overerving bij mensen is moeilijker omdat het complex is om 'echte' epigenetische overerving te onderscheiden van situaties waarin nakomelingen simpelweg dezelfde ervaringen of gezondheidsproblemen hebben doordat hun context dezelfde is door bijvoorbeeld culturele overerving. Er is echter wel steeds meer bewijs dat transgenerationele epigenetische overerving bij mensen (beperkt) mogelijk is, hoewel het lastig blijft om deze mechanismes los te zien van andere vormen van overerving, die er waarschijnlijk nauw mee verweven zijn (Fitz-James & Cavalli, 2022).

Een ander belangrijk inzicht is dat epigenetische veranderingen in toekomstige ouders een invloed kunnen hebben op nakomelingen als ze voor de verwekking gebeurd zijn. Het gedrag en de levensstijl van mensen die misschien zelfs nog helemaal niet denken aan het krijgen van kinderen kan dus gevolgen hebben voor de gezondheid van die toekomstige kinderen. Zo toonde Brits onderzoek al aan dat er geslachtsspecifieke mannelijke overerving mogelijk lijkt. Meer bepaald bleek dat de zonen van mannen die als jonge tiener gerookt hadden gemiddeld een hoger BMI hadden dan anderen (Pembrey et al., 2006). Ander onderzoek vond een associatie tussen overgewicht van vaders voor de puberteit enerzijds en een verminderde longfunctie en astma in volwassen nageslacht anderzijds (Lønnebotn et al., 2022). Niet enkel keuzes die mensen maken zodra ze weten dat ze kinderen willen of gaan krijgen, zijn dus van belang voor de gezondheid van hun nageslacht. Ook blootstellingen en omgevingsinvloeden uit hun eigen jeugd en tienerjaren kunnen een invloed hebben.

1.1.3 Omkeerbaarheid

Epigenetische processen hebben een relatief dynamisch en plastisch karakter vergeleken met genetische veranderingen. Dat zorgt ervoor dat er heel wat beloftevolle vooruitgang wordt geboekt op het vlak van epigenetische behandelingen van allerlei ziektes en aandoeningen. Veel van het klinisch en farmacologisch epigenetisch onderzoek richt zich op behandelingen voor diverse kankers. Tumorcellen worden vaak gekenmerkt door epigenetische drift waardoor ze geherprogrammeerd worden. Maar klinische epigenetica gaat veel breder: zo wordt er ook gewerkt aan geneesmiddelen en behandelingen voor Covid-19, een te hoge cholesterol, neurodegeneratieve ziektes, autoimmuunziektes, depressie en heel wat andere ziektes of problematieken.

1.1.4 Onzekerheid

Ten slotte is de werking van epigenetische mechanismes nog behoorlijk onvoorspelbaar. We weten dat bepaalde factoren een invloed kunnen hebben op die mechanismes, maar

we weten lang niet alles over alle factoren. Tussen allerlei omgevingsfactoren vindt immers ook nog interactie plaats. Het lijkt hooguit mogelijk om te spreken over 'verhoogde kansen' of een zekere aanleg. Het is maar de vraag of het bijvoorbeeld ooit mogelijk zal zijn om precies te bepalen welke invloeden de keuzes en leefomstandigheden van een specifiek individu hebben op diens epigenoom (Mill & Heijmans, 2013).

Het bepalen van wat een 'normaal' of 'gezond' epigenoom is, wordt ook bemoeilijkt door het feit dat een nadelige variant vaak pas nadelig is in een bepaalde context (Dupras & Ravitsky, 2016). Dupras en Ravitsky (2016) leggen deze zogenaamde 'mismatch hypothese' uit in de context van obesitas. De beschikbaarheid van voedingsstoffen in de baarmoeder tijdens de zwangerschap lijkt een invloed te hebben op de manier waarop obesitas-gerelateerde genen epigenetisch gemodificeerd worden. Een weinig voedzame omgeving zou kunnen leiden tot epigenetische aanpassingen die ervoor zorgen dat het lichaam van het kind later in diens leven efficiënter calorieën kan opslaan in vetweefsel. Dat is een aanpassing die ervoor zorgt dat het kind later zoveel mogelijk energie kan opslaan indien het nog steeds geconfronteerd wordt met een gebrek aan voldoende voedingsstoffen. Stel nu dat het kind opgroeit tot een volwassene die leeft in een omgeving waarin veel eten beschikbaar is en het heel gemakkelijk is om calorierijk voedsel te eten. Dat kan door allerlei veranderede omstandigheden gebeuren; denk hierbij ook aan migratie. In dit geval is de epigenetische aanpassing niet meer positief, maar eerder negatief voor de gezondheid van deze persoon, aangezien deze nu kan leiden tot een hoger risico op obesitas en metabolische problemen. Een bepaalde aanpassing kan dus niet alleen heel verschillende gevolgen hebben voor verschillende personen, maar ook voor dezelfde personen, afhankelijk van hun omgevingsinvloeden en levensloop.

1.2 Epigenetica en armoede

Informatie over epigenetische mechanismes kan worden gezien als een extra bron van inzicht in de verbanden tussen de levensstijl en omgevingsinvloeden van personen enerzijds en hun fysieke en mentale gezondheid anderzijds. Ook in de context van armoede kan zulke kennis ons doen nadenken over hoe biologie beïnvloed kan worden door biografie. Epigenetisch onderzoek kan bijdragen aan het verklaren van intergenerationele gezondheidseffecten van armoede en aan het blootleggen van de complexe verwevenheid van gezondheid, handicap en sociaaleconomische status. Het is algemeen bekend dat niet iedereen op dezelfde manier wordt blootgesteld aan schadelijke omgevingsinvloeden. Mensen die op specifieke plaatsen wonen worden vaak zwaarder getroffen: denk bijvoorbeeld aan de omwonenden van de Umicore-fabriek in Hoboken (meer daarover verderop in deze bijdrage) of het 3M PFAS-schandaal. Ook weet men al lang dat wie aan drukke wegen woont, waar woningen juist daarom relatief betaalbaar zijn, daar gezondheidseffecten van kan ondervinden. In zulke gevallen kunnen epigenetische markers een bescheiden indicatie zijn van wie het meest wordt geraakt door bestaande ongelijkheden. Vaak zijn dergelijke verbanden tussen bijvoorbeeld luchtverontreiniging en astma al wel bekend, maar epigenetica geeft ons meer informatie over de precieze impact hiervan op individuen en hun eventuele nageslacht. De volgende

alinea's geven de lezer een (zeer onvolledig) beeld van onderzoek rond epigenetische verbanden tussen gezondheid en armoede.

Een literatuurstudie wijst erop dat voor een beter begrip van de reproductie van armoede over generaties heen meer onderzoek gedaan moet worden naar de rol van epigenetica in factoren als discriminatie, economische omstandigheid, onderwijs- en beroepsmogelijkheden en sociale netwerken. Hoewel de auteurs benadrukken dat er meer onderzoek nodig is om te begrijpen hoe socio-economisch nadelige posities het welzijn van volgende generaties kunnen beïnvloeden, merken ze op dat epigenetische intergenerationele overerving belangrijke implicaties zou kunnen hebben voor armoedebeleid (Scorza et al., 2019).

Vaak focust epigenetisch onderzoek op de effecten die armoede in de perinatale periode of de kindertijd heeft doorheen de verdere levensloop. Zo kan epigenetica bijvoorbeeld helpen om te verklaren hoe sociale en fysieke omgevingsfactoren gerelateerd zijn aan vroeggeboorte (voor 37 weken zwangerschap), een van de belangrijkste oorzaken van zuigelingensterfte en verschillende aandoeningen. Uit onderzoek in de Verenigde Staten blijkt al langer dat er opmerkelijke verschillen in het aantal vroeggeboortes zijn op basis van zowel etnische als sociaaleconomische achtergrond. Hoewel epigenetisch onderzoek hiernaar nog in een vroeg stadium zit, lijken er aanwijzingen te zijn dat er epigenetische mechanismes bijdragen aan transgenerationele overerving van een verhoogd risico op vroeggeboorte. Wat volgens de onderzoekers onder andere een rol zou kunnen spelen, is het feit dat vrouwen die in armoede leven of die deel uitmaken van een minderheidsgroep vaker dichtbij industriële sites wonen (Burris et al., 2016).

Het is belangrijk om te benadrukken, zoals ook de meeste auteurs doen, dat het niet zozeer armoede zelf is, maar wel een veelheid aan risicofactoren die daarmee geassocieerd worden die een nadelig effect kunnen hebben op de ontwikkeling van kinderen. Het gaat dan onder andere om voedselzekerheid, infectieziekten en psychologische stress die samenhangt met het opgroeien in kansarmoede. Verschillende biologische mechanismes, waaronder epigenetische, spelen een rol in het linken van dergelijke factoren aan gezondheidsgevolgen op de lange termijn met betrekking tot onder andere metabolisme, immuunsysteem en stressregulatie. Zo lijken epigenetische veranderingen bijvoorbeeld deels te kunnen verklaren hoe psychologische stress kan bijdragen aan ontstekingen (Jensen et al., 2017).

2. Enkele ethische vraagstukken

Epigenetische bevindingen en epigenetisch onderzoek hebben de afgelopen twee decennia al heel wat ethische vragen opgeroepen. In het vervolg van deze bijdrage worden thema's besproken die bijzonder relevant zijn in het licht van onderzoek naar armoede en sociale ongelijkheid. Deze thema's zijn (2.1) de pre- en perinatale periode; (2.2) klinische toepassingen; en (2.3) verdelingen van verantwoordelijkheid.

2.1 Pre- en perinatale periode

Hoewel er op elk moment in een mensenleven epigenetische veranderingen plaatsvinden, lijkt de periode van verwekking, zwangerschap en de eerste levensjaren bijzonder veel invloed te kunnen hebben op de latere gezondheid van een kind. Het is dan ook geen verrassing dat zwangeren – en de lichamen, keuzes en blootstellingen van zwangere vrouwen – in de literatuur over epigenetica vaak als het belangrijkste doel van interventie worden aangeduid. Hoewel bevindingen in epigenetica het tijdsvenster uitbreiden waarin mogelijke invloeden kunnen plaatsvinden, is de nadruk op de maternale invloed op de gezondheid van een foetus, baby of kind verre van nieuw. Wat betreft armoede in deze periode, bestaat er bijvoorbeeld onderzoek dat aantoont dat kinderen die opgroeien in armoede een grotere kans hebben om een depressie te ontwikkelen of andere cognitieve en mentale problemen te krijgen. Volgens een studie van Schwartz en collega's (2017) spelen epigenetische mechanismes die de hersenontwikkeling beïnvloeden hierin een rol: zo kunnen verschillende stressfactoren en slechte voeding al voor de geboorte een invloed hebben. Vooruitgang in genetisch en epigenetisch onderzoek kan dus bijdragen aan een beter begrip van de effecten van kinderarmoede op zowel korte als langere termijn, zoals chronische ziektes en mentale problemen die zich doorheen de levensloop voordoen. Armoede in de eerste levensjaren kan via verschillende biologische mechanismes in onder andere de hersenen en het immuunsysteem op moleculair niveau bij mensen 'onder de huid kruipen' (Schmidt et al., 2021).

2.1.1 Moreel risicovolle toepassingen van epigenetische kennis

Kennis over epigenetische mechanismes is een waardevolle toevoeging aan het discours over de eerste duizend dagen, zoals ook wordt erkend in het onderzoeksveld van DOHaD (*developmental origins of health and disease*). We kunnen echter vanuit ethisch perspectief ook kanttekeningen plaatsen bij een te ver doorgedreven focus op de mogelijke intergenerationele gezondheidseffecten van de blootstellingen en gedragingen van toekomstige ouders. Kort samengevat riskeert een dergelijke focus dat juist personen en groepen die zich al in kwetsbare posities bevonden bovenmatig veel verantwoordelijkheid toegeschreven krijgen.[1]

Een doorgedreven focus op mogelijke intergenerationele gezondheidseffecten van de blootstellingen en gedragingen van toekomstige ouders riskeert dat personen in kwetsbare posities bovenmatig veel verantwoordelijkheid toegeschreven krijgen.

We mogen de rol van sociale determinanten van gezondheid en ziekte niet onderschatten in het teweegbrengen van nadelige epigenetische effecten in ouders en kinderen. Zulke omstandigheden in de sociale en fysieke omgevingen van mensen zijn niet gelijk verdeeld. Ze zijn bovendien moeilijk aan te pakken door individuele ouders. Dat wil niet zeggen dat individuele ouders geen enkele morele verantwoordelijkheid hebben om ervoor te zorgen dat hun

(toekomstige) kinderen zo gezond mogelijk opgroeien. Wel is het belangrijk om aan te kaarten dat algemene uitspraken als 'ouders zijn verantwoordelijk voor de gezondheid van hun kinderen' voorbij gaan aan de niet-ideale realiteit waarin veel mensen niet de acties kunnen ondernemen om optimaal zorg te dragen voor die gezondheid. De invloed van het dieet van de toekomstige moeder op de foetus is bijvoorbeeld iets wat ze in principe zelf redelijk kan controleren. Maar wie ervan uitgaat dat elke (toekomstige) ouder gezond kan eten, gaat voorbij aan soms grote verschillen tussen meer en minder geprivilegieerde individuen en groepen. Toegang tot voldoende gezonde voeding hangt immers deels af van socio-economische en geografische factoren: wie in een voedselwoestijn[2] leeft of afhankelijk is van voedselpakketten, moet meer moeite doen dan iemand die het zich kan permitteren om elke week een groentepakket af te halen bij de lokale bioboer. Een andere reden waarom de kracht van het argument voor ouderlijke verantwoordelijkheid beperkt is, is dat veel zwangerschappen ongewenst of ongepland zijn. Het lijkt moreel problematisch om wie ongewild of per ongeluk zwanger wordt aan dezelfde standaarden te houden als wie dat heel bewust doet en de tijd en mentale energie heeft gehad om zich voor te bereiden. Bovendien is een beleid dat louter inzet op ouderlijke verantwoordelijkheid vanaf de periode vóór conceptie eerder ineffectief, omdat het niet aansluit bij de realiteit waarin veel mensen niet meteen weten dat ze onbedoeld zwanger zijn.

De meeste ouders hebben het niet nodig om aan hun ouderlijke verantwoordelijkheden herinnerd te worden, maar hebben wel nood aan meer middelen (financieel, sociaal, materieel, ...) en eventueel kennis om hun rol te kunnen vervullen zoals ze dat zouden willen. Wie te snel zegt dat het de schuld is van mensen in een precaire positie dat ze bepaalde gezondheidsproblemen ervaren, riskeert met zo'n uitspraak zout in de wonde te strooien ("*adding insult to injury*", zoals Meloni en Testa (2014) het noemen).

In de context van intergenerationele epigenetica zijn het niet enkel armoedegerelateerde factoren die mogelijke ongelijkheid of discriminatie in de hand werken. Met name de dimensie van gender dient kritisch bekeken te worden in onderzoek naar en berichtgeving over epigenetische mechanismes. Een simplistische omzetting van epigenetische kennis in beleid en adviezen riskeert een disproportionele focus op het gedrag en de keuzes van toekomstige moeders te versterken. Er lijkt in de literatuur over de ethiek van epigenetica groeiende consensus te bestaan over de stelling dat er in berichtgeving over epigenetische bevindingen voor gewaakt moet worden dat bestaande genderongelijkheden niet verder vergroot worden door bijvoorbeeld zwangere vrouwen de schuld van allerlei (vermeende) gezondheidsproblemen in de schoenen te schuiven. In een invloedrijk artikel waarschuwen Richardson en collega's (2014) ons dat zulke sociale zondebokmechanismes uit het verleden soms nog steeds gevolgen hebben, ook al zijn ze vaak gestoeld op twijfelachtige of simpelweg ontkrachtte wetenschappelijke bevindingen. Een goed voorbeeld hiervan vormen theorieën over '*refrigerator mothers*' of 'koelkastmoeders'. Volgens zulke, al snel compleet achterhaalde theorieën, zouden moeder die op een 'koude' of afstandelijke manier omgaan met hun kind door hun gedrag zogezegd autisme kunnen veroorzaken (Richardson et al., 2014).

Onderzoekers moeten zich dus bewust zijn van bestaande vooroordelen en moraliserende tendensen in de samenleving wanneer ze hun bevindingen delen, om zo te

vermijden dat die bevindingen onrechtvaardige praktijken in de hand werken. Ook de aandacht en middelen die vrijgemaakt worden om maternale invloeden te bestuderen, in het bijzonder in de perinatale periode, mag kritisch bevraagd worden. Epigenetica kan namelijk juist ook gezien worden als een kans om een nieuwe balans te vinden in ouderlijke verantwoordelijkheid voor gezondheid. Het kan ons immers ook meer leren over de invloed van zowel vaderlijke factoren als postnatale factoren op de gezondheid van nageslacht. Zo wordt er steeds meer bekend over de impact van de levensstijl van de toekomstige vader op de spermakwaliteit (Sharp et al., 2018). Hoewel de verspreiding van deze nieuwe bevindingen wellicht wat last van de schouders van vrouwen kan wegnemen, moet er ook voor worden gewaakt dat het discours over vaderlijke invloeden niet vervalt in dezelfde stigmatiserende en beschuldigende tendensen die soms zichtbaar zijn in het huidige discours over moeders.

2.1.2 Positieve toepassingen van epigenetische kennis

We kunnen stellen dat de meeste literatuur over de potentiële ethische en sociale implicaties van epigenetische bevindingen voor voortplanting en ouderschap eerder waarschuwend van aard is (Dupras et al., 2019). Hoewel zulke waarschuwingen belangrijk en noodzakelijk zijn, lijkt het ook aangewezen om na te denken over meer positieve of emanciperende toepassingen van epigenetische kennis. Zoals verschillende auteurs reeds opmerkten, is een discours waarin emancipatie centraal staat niet zonder meer zonder risico's (Chiapperino & Testa, 2016). Zo kan het willen emanciperen van mensen om zorg te dragen voor hun eigen gezondheid hand in hand gaan met het afschuiven van collectieve of maatschappelijke verantwoordelijkheden op individuen. Maar epigenetische kennis kan wel waarde hebben voor mensen in benadeelde posities, wanneer die kennis hen meer inzicht verschaft in de manieren waarop sociale factoren en omgevingsinvloeden hun gezondheid beïnvloeden. Het discours rond emancipatie is echter enkel zinvol wanneer er tegelijkertijd aan gewerkt wordt dat mensen de nodige financiële, sociale en materiële vrijheid hebben om naar die kennis te handelen. Als het gaat om voortplanting, zwangerschap en het opvoeden van kinderen, is het dus belangrijk dat we blijven streven naar reproductieve rechtvaardigheid en het vergroten en bewaken van de reproductieve autonomie van vrouwen wereldwijd.

We dienen kritisch te bekijken wie er toegang heeft of zal hebben tot nieuwe technologieën en medicatie.

2.2 Klinische toepassingen

2.2.1 Toegang

Hoewel klinische epigenetica voor heel wat aandoeningen grote vooruitgang boekt, dienen we kritisch te bekijken wie er toegang heeft of zal hebben tot nieuwe technologieën

en medicatie. Differentiële toegang op basis van financiële middelen kan immers gezondheidsongelijkheid versterken. De laatste jaren wordt er gewerkt aan de ontwikkeling en verkoop van *direct-to-consumer* epigenetische tests die gepromoot worden als laagdrempelige en toegankelijke manieren om de eigen gezondheid in de gaten te houden en waar nodig bij te sturen. Zo zijn er bijvoorbeeld al tests op de markt die consumenten een inschatting geven van hun biologische leeftijd ten opzichte van hun chronologische leeftijd op basis van bepaalde epigenetische markers (Komaki et al., 2022). Los van de methodologische problemen waar zulke tests soms nog mee kampen, roepen ze ook ethische vragen op. In een Amerikaanse studie werd bijvoorbeeld gewerkt met de DunedinPACE test, een specifieke epigenetische test om biologische leeftijd te bepalen op basis van patronen in DNA-methylatie.[3] De bevindingen lijken te impliceren dat het biologische verouderingsproces zoals het door deze test gemeten wordt onder andere sneller verloopt bij mensen in armoede dan bij anderen (Shen et al., 2023).

Ook hier is het principe van '*actionability*' van belang. Ten eerste kan de aankoopprijs van een dergelijke test een obstakel vormen. Maar zelfs als zulke tests in de toekomst erg gemakkelijk beschikbaar en zeer betaalbaar zouden zijn, is het de vraag of iedereen die dergelijke tests doet ook dezelfde toegang heeft tot goede gezondheidszorg om de resultaten te interpreteren en er indien nodig mee aan de slag te gaan. Het lijkt ook hier belangrijk dat mensen in zekere mate kunnen handelen op basis van de epigenetische kennis die ze vergaren voordat we kunnen overwegen om mensen verantwoordelijk te houden voor de manier waarop ze ermee omgaan.

2.2.2 Validisme

Daarnaast rijzen er bij het nadenken over klinische epigenetica ethische vragen met betrekking tot het object van behandeling. Vaak wordt er in algemene termen gesproken over het vermijden van 'negatieve epigenetische effecten' of 'epigenetische schade' (*harm*), of juist verantwoordelijkheid voor een goede epigenetische gezondheid en lijkt het als vanzelfsprekend gezien te worden dat epigenetische 'defecten' indien mogelijk moeten worden voorkomen of aangepakt (Saulnier, 2020). Maar wat valt er precies onder epigenetische schade? Handicaps of vormen van ontwikkelingsdiversiteit mogen niet zomaar worden gezien als negatieve afwijkingen van de norm die genezen, behandeld of vermeden dienen te worden. Als dat wel automatisch gebeurt, is dat een vorm van validisme: onrecht dat voortkomt uit overtuigingen en praktijken die mensen met een handicap discrimineren, marginaliseren of stigmatiseren. Validisme is een hardnekkig en nog vaak onbesproken maatschappelijk fenomeen wat door velen onbewust of op impliciete wijze in stand wordt gehouden. In een jaarboek over armoede en sociale uitsluiting is een kritische bespreking van de manier waarop wetenschappelijk onderzoek hieraan kan bijdragen daarom op zijn plaats.

Het automatisch of overmatig pathologiseren van verschillen wordt uitvoerig besproken in het interdisciplinaire onderzoeksveld *disability studies*. Wat veel auteurs in dat veld met elkaar gemeen hebben is dat ze kritisch staan tegenover een puur medisch model van handicap. Dit model, dat nog altijd overheerst in ons maatschappelijk denken

over handicap, ziet individuele atypische lichamen en geesten als problematische afwijkingen die het best besproken worden in medische termen (Kafer, 2013). In de context van epigenetica uit die voorkeur voor een medisch model zich in de zoektocht naar geneesmiddelen en therapieën voor bepaalde condities, ingegeven door de idee dat epigenetische mechanismes tot op zekere hoogte omkeerbaar en dynamisch kunnen zijn.

In *disability studies* en kritische theorievorming over handicap wordt de nadruk eerder gelegd op andere perspectieven: zo bekijkt men handicap en ziekte vaak eerder door een sociale, politieke of culturele bril (Ertvelde, 2024). Er wordt niet ontkend dat het medische perspectief waardevol kan zijn, maar de aanname dat lichamelijke verschillen (epigenetisch of anders van aard) per definitie slecht zijn, wordt wel bekritiseerd. Zo wordt er bijvoorbeeld verwezen naar studies die aantonen dat mensen die zelf geen handicap of bepaalde ziekte hebben systematisch het welzijn of de levenskwaliteit van mensen met die handicap of ziekte onderschatten (iets wat door Iezzoni et al. (2021) bijvoorbeeld ook bij artsen aangetoond werd).

Hoe kunnen we dan bepalen welke gevallen van epigenetische variatie tellen als epigenetische schade, als we er niet zomaar van uit mogen gaan dat een afwijking van het 'normale' epigenoom schadelijk of problematisch is? Een cruciaal element in het beantwoorden van deze vraag is aandacht voor de geleefde ervaringen van mensen met condities waaraan epigenetische mechanismes bijgedragen (kunnen) hebben. Hens en Van Goidsenhoven (2017) beargumenteren bijvoorbeeld dat het dynamische, genuanceerde beeld van menselijke biologie dat wordt geschetst door epigenetica veel ruimte laat voor het waarderen van geleefde ervaringen als een onderdeel van de onderzoekspraktijk. We dienen te luisteren naar hoe mensen hun levenskwaliteit omschrijven, hoe ze interageren met hun omgeving en welke obstakels ze tegenkomen. Dat betekent noodzakelijkerwijs ook dat we moeten erkennen dat de ervaringen van mensen met dezelfde conditie toch nog heel divers kunnen zijn, omdat geleefde ervaringen ook beïnvloed worden door bijvoorbeeld de etnische of socio-economische achtergrond van mensen. Als we onderzoek in epigenetica willen inzetten om onrecht op moleculair niveau aan te wijzen en sociale rechtvaardigheid te vergroten, moeten we ervoor waken dat we de perspectieven van mensen in kansarmoede of precaire posities centraal blijven stellen (Lappé et al., 2022).

Wanneer we stellen dat handicap of neurodiversiteit niet per definitie of intrinsiek slecht is kunnen we echter op een spanning stuiten. Stel dat blijkt dat bepaalde omgevingsinvloeden zoals milieuvervuiling een rol hebben gespeeld in het teweegbrengen van een handicap. Mogen we de veroorzaker(s) van die invloeden dan nog wel bekritiseren? Deze spanning geldt niet enkel voor epigenetica-onderzoek, maar werd al gethematiseerd door diverse denkers die werken rond handicap en milieurechtvaardigheid (*environmental justice*). Zo beschrijft Eli Clare in zijn boek *Brilliant Imperfection* als volgt wat er op het spel staat: "*How do we witness, name, and resist the injustices that reshape and damage all kinds of body-minds […] while not equating disability with injustice*?" (Clare, 2017, p. 56). Hij wil vermijden dat handicap gebruikt wordt als een '*cautionary tale*', een waarschuwend verhaal dat mensen ertoe aan moet zetten om minder risico's te nemen en meer zorg te dragen voor hun omgeving. Volgens hem reduceert een dergelijke strategie namelijk de ervaringen van mensen met een handicap tot bewijzen van onrecht, in plaats van recht te doen aan de complexiteit van hun leven en ervaringen.

2.2.3 Casus: Hoboken en Umicore

Hoe de bovenstaande eerder abstracte spanningen in onze concrete leefwereld voelbaar kunnen zijn, zullen we nu bekijken aan de hand van een eerste casus. In de Pano-reportage *Kinderen van de rekening* uit 2021 wordt duidelijk hoe de nuances en complexiteiten van epigenetica, milieurechtvaardigheid en handicapdenken ook dicht bij huis zichtbaar zijn. In Hoboken ligt al sinds het einde van de 19de eeuw een grote fabriek van Umicore. Dat bedrijf recycleert zware metalen. Het grote fabrieksterrein ligt in een woonwijk die in de loop van de 20ste eeuw werd gebouwd. De uitstoot van metalen als lood, cadmium en arseen draagt al tientallen jaren bij aan het voorkomen van gezondheidsproblemen van kinderen in de wijk. Epigenetische mechanismes blijken te kunnen bijdragen aan gezondheidseffecten van lood in kinderen, zoals leer- en gedragsproblemen en moeilijkheden met de ontwikkeling van grove motoriek (Senut et al., 2012; Wang et al., 2020).

Hoewel er al heel wat investeringen werden gedaan om de uitstoot en de impact daarvan te verminderen, bleven de loodwaarden in het bloed van omwonende kinderen ten tijde van de Pano-reportage van 2021 nog vaak de normen van gezondheidsorganisaties overschrijden. Umicore heeft inmiddels al veel huizen rondom de fabriek opgekocht en gesloopt om een bufferzone te kunnen aanleggen. Daarnaast krijgen ouders al jaren flyers met informatie over hoe ze de loodinname van hun kinderen zoveel mogelijk kunnen beperken, bijvoorbeeld door elke dag te dweilen en hun kinderen niet in de tuin te laten spelen. De keuze waar ouders in de wijk mee geconfronteerd worden, vatte Pano in 2021 kort samen als 'kuisen of verhuizen'.

Ouders maken zich in de reportage zorgen om de gezondheid van hun kinderen. De huizen rondom Umicore waren nu eenmaal relatief betaalbaar: hier wordt al een duidelijk verband tussen socio-economische factoren en mogelijk negatieve gezondheidseffecten zichtbaar. Hoewel de ouders misschien niet altijd veel andere opties hadden, voelen ze zich vaak schuldig over hun keuze om in de nabijheid van de fabriek te gaan wonen. Het Koppel David en Tiffany neemt het zichzelf bijvoorbeeld kwalijk dat ze de ernst van de vervuiling niet eerder begrepen. David zegt: "We wisten dat de fabriek een uitstoot heeft, maar dat is hetzelfde als naast de autostrade wonen, dat heeft ook een uitstoot. Daarom heb ik mezelf toen overtuigd: oké, we gaan nu naast die fabriek wonen." Tiffany legt uit dat ze haar eerste zwangerschap heeft moeten afbreken omdat de foetus een waterhoofdje had. Blootstelling aan lood heeft daar wellicht aan bijgedragen, maar dat zal nooit met zekerheid gezegd kunnen worden. Wanneer de interviewer vraagt hoe ze zich hierover voelen, antwoordt Tiffany: "Schuldig. Want je bent hier wel komen wonen, je bent zwanger geworden … en je moet er achteraf wel mee leven dat je niet weet of dat het daar van komt of niet."

Een markante illustratie van de spanning die eerder vermeld werd, is dat ouders hun woorden heel voorzichtig en langzaam kiezen wanneer ze proberen te omschrijven hoe ze zich voelen over de effecten van lood op hun kinderen. Nancy, de moeder van Hanna, vindt dat zowel zijzelf als Umicore blaam treffen, omdat ze denkt "dat Hanna een ander kind was geweest hadden wij daar niet gewoond." Ze zegt niet dat Hanna beter af was

geweest, of gezonder, maar simpelweg dat ze een *ander* kind geweest zou zijn. Moeder Esther drukt haar zorgen als volgt uit:

> Ik wil wel dat mijn kind kan zijn hoe die is. En dat als die in iets goed is, dat dat zo moet kunnen blijven. En dat als hij in iets minder goed is, dat dat dan niet nog slechter moet worden. En dat dat niet komt door externe factoren, zoals een fabriek waar ik geen invloed in heb … blijft van mijn kind af, denk ik dan.

Esther wil niet zozeer zeggen dat er iets mis is met de kenmerken of capaciteiten van haar kind, maar ze wil wel uitdrukken dat er iets mis is met de manier waarop die tot stand zijn gekomen.

Haar bezorgdheden illustreren hoe mensen relationele wezens zijn die niet enkel geschaad kunnen worden door directe individuele lichamelijke of psychische impact. Ook wanneer ze niet voldoende betrokken worden bij onderzoek en besluitvormingsprocessen in de samenleving in het algemeen, of wanneer hen iets wordt opgelegd zonder hun toestemming, wordt hen onrecht aangedaan en kan er dus sprake zijn van meer onrechtstreekse (epigenetische) schade. Deze casus illustreert dus onder andere hoe wetenschapscommunicatie omtrent milieuproblematieken zoals die in Hoboken dient te gebeuren op een genuanceerde manier die validisme niet in de hand werkt.

2.3 Verdeling van verantwoordelijkheid

In deze bijdrage spraken we al geregeld over morele verantwoordelijkheid van verschillende actoren in de context van epigenetica, zoals die van (toekomstige) ouders of bedrijven met een schadelijke uitstoot. Aangezien epigenetische mechanismes het individu op moleculair niveau verbinden met zijn omgeving, lijkt er weinig twijfel over te bestaan dat epigenetische gezondheid zowel een individuele als een collectieve verantwoordelijkheid is. In welke mate we verschillende actoren echter verantwoordelijk kunnen houden, waarvoor we dat doen, en op welke basis, is echter een verre van uitgemaakte zaak. Bevindingen in epigenetica *an sich* dragen bijvoorbeeld geen oproep tot armoedebestrijding in zich, ook al kunnen ze wel gebruikt worden om de biologische impact van armoede en ongelijkheid beter in kaart te brengen. Meer algemeen kunnen we stellen dat uit biologische bevindingen over de werking van epigenetische mechanismes nooit zomaar normatieve claims kunnen worden afgeleid. Maurizio Meloni, de auteur van *Political Biology* (2016), stelt dat epigenetische kennis niet als last of zegen beschouwd kan worden, maar hooguit als een tweesnijdend zwaard. Collega's Müller en Kenney (2020, p.2) verwoorden het als volgt: "*biosocial narratives are neither inherently liberatory nor inherently oppressive*". Hoe verschillende actoren epigenetische kennis

Er lijkt weinig twijfel over te bestaan dat epigenetische gezondheid zowel een individuele als een collectieve verantwoordelijkheid is.

interpreteren en mobiliseren is dus nooit vanzelfsprekend, maar hangt telkens af van de politieke en morele waardenkaders, belangen, prioriteiten en (onbewuste) vooroordelen of *biases* van wie de vertaalslag maakt. Deze bijdrage reikt enkele concepten en distincties aan, maar neemt ook zelf een egalitair standpunt in dat vertrekt van de idee dat de huidige grote verschillen in gezondheid en welzijn in onze samenleving onrechtvaardig zijn.

2.3.1 Soorten morele verantwoordelijkheid

Hoewel we morele verantwoordelijkheid meestal toeschrijven aan individuele actoren, is het ook niet ongewoon om collectieve actoren als verantwoordelijke actoren te beschouwen. In de context van epigenetische bevindingen lijkt een genuanceerd verhaal waarin zowel individuele als collectieve actoren verantwoordelijkheden hebben op zijn plaats. Toch wordt in de ethiek van epigenetica vooral aandacht besteed aan de wenselijkheid en mogelijkheid om collectieven verantwoordelijk te houden voor bijvoorbeeld de gezondheid van toekomstige kinderen of de effecten van milieuvervuiling. Dat kan begrepen worden als een soort strategische zet: in een ongelijke samenleving die vooral individualistische signalen geeft, is het goed om te benadrukken dat niemand in zijn eentje handelt zonder beïnvloed te worden door sociale en biologische structurele factoren.

Meestal spreken we over morele verantwoordelijkheid in retrospectieve termen, waarbij we iemand de schuld geven van het veroorzaken van een onwenselijke situatie of juist prijzen om diens juiste manier van handelen. Wanneer we bezorgd zijn om de aanpak van complexe bestaande problemen, kan het echter aangewezen zijn om eerder in toekomstgerichte termen over verantwoordelijkheid na te denken. Het toeschrijven van verantwoordelijkheid om iets wenselijks te doen of iets onwenselijks te vermijden is dan een manier om het succes van een bepaald moreel project te verzekeren. Het verdelen van verantwoordelijkheden onder relevante individuen en collectieven kan dan worden gezien als een manier om 'morele arbeid' te verdelen.

2.3.2 Bronnen van verantwoordelijkheid

Dat wetenschappelijke bevindingen pas in combinatie met andere vaak normatieve overwegingen vertaald kunnen worden in ethische richtlijnen of politiek beleid is op zichzelf geen probleem. Wel is het van belang dat onderzoekers, beleidsmakers en andere stakeholders zoveel mogelijk expliciet zijn over de waarden die een rol spelen in hun wetenschapscommunicatie, beleidsvorming en handelen in de praktijk.

Daarnaast kunnen we ons wanneer we geconfronteerd worden met casussen over epigenetica en verantwoordelijkheden afvragen om welke redenen we bepaalde verantwoordelijkheden aan specifieke actoren kunnen toeschrijven. Een van de vele mogelijke hulpmiddelen is de volgende lijst met bronnen van toekomstgerichte verantwoordelijkheid die oorspronkelijk bedacht werd door filosofen Björnsson en Brülde (2017):

1) Capaciteit en kosten: wie zonder al teveel moeite in staat is om voor een verbetering te zorgen, moet meer verantwoordelijkheid opnemen. Een enge focus op deze bron van verantwoordelijkheid volstaat evenwel niet omdat de complexiteit en onzekerheid omtrent epigenetische mechanismes betekent dat zowel individuen als collectieven maar een beperkte capaciteit hebben.

2) Retrospectieve en causale verantwoordelijkheid: de rol die een actor heeft gespeeld in de totstandkoming van een situatie mag niet uit het oog verloren worden wanneer we op zoek zijn naar manieren om die situatie te verbeteren. Wel zijn er bijna altijd meerdere kandidaten voor causale verantwoordelijkheid voor een bepaald probleem (Smiley, 2014). In het bijzonder bij complexe problematieken als racisme, armoede en epigenetische schade is het onmogelijk om de exacte causale bijdrage vast te stellen.

3) Blijvend voordeel (*benefit*): of een actor baat had of nog altijd heeft van een onwenselijke stand van zaken kan gelden als verzwarende omstandigheid bij het toeschrijven van verantwoordelijkheid. Wanneer bijvoorbeeld duidelijk is dat bedrijven of andere instellingen profijt hebben (gehad) van het veroorzaken van milieuschade, bijvoorbeeld door groter financieel gewin dan ze anders gehad zouden hebben, kunnen we dat als argument gebruiken om hen tot verantwoording te roepen.

4) Beloftes en contracten: wie vrijwillig belooft een probleem aan te pakken, neemt daarmee een zekere verantwoordelijkheid op zich en mag daar ook aan herinnerd worden. Op gelijkaardige wijze kunnen we ook organisaties als ngo's en gezondheidsorganisaties wijzen op hun missie en doelstellingen en hen vragen om daarnaar te handelen.

5) Wetten en normen: epigenetische rechtvaardigheid wordt in deze bijdrage vooral vanuit een moreel perspectief besproken, maar wanneer nodig moet ook legale verantwoordelijkheid toegeschreven worden.

6) Rollen en speciale relaties: we kunnen meer verantwoordelijkheid hebben ten opzichte van mensen met wie we een nauwe band hebben, bijvoorbeeld door onze sociale of professionele rollen. Deze bron van verantwoordelijkheid wordt vaak aangehaald wanneer beargumenteerd wordt dat ouders ook verantwoordelijkheid dragen voor de gezondheid van hun (toekomstige) kinderen.

2.3.3 Casus: Colonia Periférico in Mexico-stad

We nodigen de lezer uit om enkele van de eerder formele voorgaande overwegingen met betrekking tot verantwoordelijkheid toe te passen op een nieuwe concrete casus: de situatie in het Mexicaanse Colonia Periférico. Dit is een dichtbebouwde, arme wijk in Mexico-Stad, een van de meest vervuilde steden op aarde. Antropologe Elizabeth Roberts werkt daar samen met een divers team van wetenschappers dat bestudeert welke impact bepaalde gifstoffen die aanwezig zijn in het milieu hebben op moeders en hun kinderen (Roberts, 2015, 2019).

Ze beschrijft bijvoorbeeld hoe mensen eten van loodgeglazuurde schalen. Dat is een traditie die het eten zoeter doet smaken, en die vooral van moeders op dochters wordt doorgegeven in families die vroeger op het platteland leefden. Vrouwen en kinderen krijgen dan ook het meeste lood binnen door dit gebruik. Het feit dat de inwoners relatief veel frisdrank en snoep consumeren, draagt daarnaast volgens de onderzoekers bij aan de hoge prevalentie van obesitas en diabetes in armere wijken zoals deze. Frisdrank is bijna even goedkoop als flessenwater en betrouwbaarder dan kraanwater, dat niet altijd beschikbaar is. De zoetigheden hebben belangrijke sociale functies: het delen van suikerhoudend eten en drinken is een teken van liefde. De belerende overheidscampagnes, die vooral gericht zijn op moeders, hebben dan ook weinig effect. Ten slotte is er een doordringende stank aanwezig in de wijk, afkomstig van een lekkend stuwmeer vol met rioolwater en vuilnis. In het regenseizoen overstroomt de dam vaak, waardoor de cementen muren van de huizen in de buurt allerlei ziekmakende bacteriën bevatten.

We kunnen de slechte gezondheid van de inwoners van Colonia Periférico gedeeltelijk begrijpen als het effect van epigenetisch onrecht dat al generaties lang bestaat. Epigenetische mechanismes spelen onder andere een rol in de schadelijke effecten van lood en in het veroorzaken van diabetes en obesitas en kunnen helpen verklaren waarom de problemen in de wijk meerdere generaties treffen. Zelfs wanneer omgevingsfactoren nu succesvol veranderd worden, zullen toekomstige generaties nog steeds biologische sporen van het onrecht van hun (groot)ouders met zich mee kunnen dragen. Hoewel veilig kraanwater nu vrij algemeen beschikbaar is, blijven flessenwater- en frisdrankbedrijven profiteren van het voortbestaan van het geloof dat kraanwater onveilig is (Roberts, 2017). Een intersectionele kijk op de wijk lijkt noodzakelijk om te begrijpen hoe gezondheidsproblemen verweven zijn met andere ongelijkheden en vormen van onderdrukking. De sociale positie van huisvrouwen maakt hen kwetsbaarder voor de effecten van blootstelling aan lood. Het lijkt ook moeilijk voor te stellen dat de vervuiling van de wijk geaccepteerd zou worden in een samenleving zonder extreme sociale en economische ongelijkheden.

Aangezien bestaande overheidscampagnes vooral gericht zijn op het aansporen van individuele vrouwen om gezondere en verstandigere keuzes te maken, lijkt voor activisten en gezondheidsorganisaties het benadrukken van collectieve verantwoordelijkheden van corporaties en lokale overheden essentieel om daar een tegenwicht aan te kunnen bieden. Academici en zorgverleners spelen ook een rol door bijvoorbeeld hun kennis en methodologische vaardigheden te gebruiken om meer aandacht te vestigen op inkomens- en gezondheidsongelijkheid. Een lijst met potentiële redenen om verantwoordelijkheden toe te schrijven, zoals die van Björnsson en Brülde, kan in complexe casussen functioneren als een heuristiek die ons toelaat om relevante actoren te identificeren.

3. Conclusie

Deze bijdrage beoogde om enkele ethische overwegingen omtrent het omgaan met epigenetische bevindingen te delen. Daarbij werd in het bijzonder aandacht besteed aan de manieren waarop armoede en andere vormen van ongelijkheid of uitsluiting, zoals validisme, verband houden met de mogelijke implicaties van snel groeiende epigenetische kennis.

Er werd niet geprobeerd om een exhaustief overzicht te geven van morele vraagstukken omtrent epigenetica, armoede en ongelijkheid. Eerder hopen we lezers te hebben aangezet tot kritische reflectie over hun eigen aannames en rollen. Juist in de aanpak van urgente of grote problematieken zoals armoede en sociale uitsluiting blijft het belangrijk om af en toe stil te staan bij de betekenis van de concepten die we gebruiken en om vanzelfsprekendheden te blijven bevragen.

Dat wil niet alleen zeggen dat het goed is om enkel stil te staan bij de risico's van bepaalde soorten discours of beleidslijnen. Het maatschappelijk debat heeft minstens evenveel nood aan morele creativiteit in het nadenken over positieve en emanciperende manieren om epigenetische kennis te vergaren, in te zetten en te verspreiden. Daarbij doen we er goed aan om de slogan '*nothing about us, without us*', oorspronkelijk gebruikt door *disability justice* activisten, in het achterhoofd te houden. Het spreken met toekomstige ouders, buren van Umicore en inwoners van Mexico-Stad over hun zorgen, opvattingen en noden zou een essentieel onderdeel moeten uitmaken van epigenetisch onderzoek en het beleid dat daar vervolgens op gestoeld wordt.[4]

Referenties

Agentschap Opgroeien. (2024). *Vroeg en nabij: groen licht van Vlaams Parlement*. Geraadpleegd via https://www.opgroeien.be/over-opgroeien/nieuws-en-pers/vroeg-en-nabij-groen-licht-van-vlaams-parlement

Björnsson, G., & Brülde, B. (2017). Normative responsibilities: Structure and sources. In K. Hens, D. Cutas, & D. Horstkötter (Eds.), *Parental responsibility in the context of neuroscience and genetics* (pp. 13-33). Springer.

Burris, H. H., Baccarelli, A. A., Wright, R. O., & Wright, R. J. (2016). Epigenetics: Linking social and environmental exposures to preterm birth. *Pediatric Research*, *79*(1-2), 136-140. https://doi.org/10.1038/pr.2015.191

Carlberg, C., & Molnár, F. (2019). *Human epigenetics: How science works*. Springer.

Chiapperino, L., & Testa, G. (2016). The epigenomic self in personalized medicine: Between responsibility and empowerment. *The Sociological Review*, *64*(1_suppl), 203-220.

Clare, E. (2017). *Brilliant imperfection: Grappling with cure*. Duke University Press.

Dupras, C., & Ravitsky, V. (2016). The ambiguous nature of epigenetic responsibility. *Journal of Medical Ethics*, *42*(8), 534-541.

Dupras, C., Saulnier, K. M., & Joly, Y. (2019). Epigenetics, ethics, law and society: A multidisciplinary review of descriptive, instrumental, dialectical and reflexive analyses. *Social Studies of Science*, *49*(5), 785-810.

Ertvelde, A. V. (2024). *Handicap: een bevrijding* (1e druk). De Bezige Bij.

Fitz-James, M. H., & Cavalli, G. (2022). Molecular mechanisms of transgenerational epigenetic inheritance. *Nature Reviews Genetics*, *23*(6), 325-341. https://doi.org/10.1038/s41576-021-00438-5

Heijmans, B. T., Tobi, E. W., Stein, A. D., Putter, H., Blauw, G. J., Susser, E. S., Slagboom, P. E., & Lumey, L. (2008). Persistent epigenetic differences associated with prenatal exposure to famine in humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *105*(44), 17046-17049.

Iezzoni, L. I., Rao, S. R., Ressalam, J., Bolcic-Jankovic, D., Agaronnik, N. D., Donelan, K., Lagu, T., & Campbell, E. G. (2021). Physicians' perceptions of people with disability and their health care: Study reports the results of a survey of physicians' perceptions of people with disability. *Health Affairs*, *40*(2), 297-306. https://doi.org/10.1377/hlthaff.2020.01452

Jensen, S. K., Berens, A. E., & Nelson, C. A. (2017). Effects of poverty on interacting biological systems underlying child development. *The Lancet Child & Adolescent Health*, *1*(3), 225-239.

Kafer, A. (2013). *Feminist, queer, crip*. Indiana University Press.

Komaki, S., Ohmomo, H., Hachiya, T., Sutoh, Y., Ono, K., Furukawa, R., Umekage, S., Otsuka-Yamasaki, Y., Minabe, S., Takashima, A., Tanno, K., Sasaki, M., & Shimizu, A. (2022). Evaluation of short-term epigenetic age fluctuation. *Clinical Epigenetics*, *14*(1), 76. https://doi.org/10.1186/s13148-022-01293-9

Lappé, M., Fahey, F. F., & Hein, R. J. (2022). Epigenomic stories: Evidence of harm and the social justice promises and perils of environmental epigenetics. *Science, Technology, & Human Values*, *49*(3), 673-697. https://doi.org/10.1177/01622439221137028

Lønnebotn, M., Calciano, L., Johannessen, A., Jarvis, D. L., Abramson, M. J., Benediktsdóttir, B., Bråbäck, L., Franklin, K. A., Godoy, R., Holm, M., Janson, C., Jõgi, N. O., Kirkeleit, J., Malinovschi, A., Pereira-Vega, A., Schlünssen, V., Dharmage, S. C., Accordini, S., Gómez Real, F., & Svanes, C. (2022). Parental prepuberty overweight and offspring lung function. *Nutrients*, *14*(7), 1506. https://doi.org/10.3390/nu14071506

Meloni, M. (2016). *Political biology: Science and social values in human heredity from eugenics to epigenetics*. Palgrave Macmillan.

Meloni, M., & Testa, G. (2014). Scrutinizing the epigenetics revolution. *BioSocieties*, *9*(4), 431-456.

Mill, J., & Heijmans, B. T. (2013). From promises to practical strategies in epigenetic epidemiology. *Nature Reviews Genetics*, *14*(8), 585-594.

Noens, P., & Ramaekers, S. (Eds.) (2024). Strijdschrift. De eerste 1000 dagen. *Systeemtheoretisch Bulletin*, *42*(1).

Pembrey, M. E., Bygren, L. O., Kaati, G., Edvinsson, S., Northstone, K., Sjöström, M., & Golding, J. (2006). Sex-specific, male-line transgenerational responses in humans. *European Journal of Human Genetics*, *14*(2), 159-166.

Pinilla-Roncancio, M. (2015). Disability and poverty: Two related conditions. A review of the literature. *Revista de La Facultad de Medicina*, *63*(3Sup), 113-123. https://doi.org/10.15446/revfacmed.v63n3sup.50132

Richardson, S. S., Daniels, C. R., Gillman, M. W., Golden, J., Kukla, R., Kuzawa, C., & Rich-Edwards, J. (2014). Society: Don't blame the mothers. *Nature*, *512*(7513), 131-132. https://doi.org/10.1038/512131a

Roberts, E. F. (2015). Food is love: And so, what then? *BioSocieties*, *10*(2), 247-252.

Roberts, E. F. (2019). Bioethnography and the birth cohort: A method for making new kinds of anthropological knowledge about transmission (which is what anthropology has been about all along). *Somatosphere*. Geraadpleegd via http://somatosphere.net/2019/bioethnography-anthropological-knowledge-transmission.html/

Saulnier, K. (2020). *Epigenetics and the disabled self: Finding an ethical narrative in the shifting boundaries of molecular science*. McGill University Libraries. https://books.google.be/books?id=qKcFzgEACAAJ

Schmidt, K. L., Merrill, S. M., Gill, R., Miller, G. E., Gadermann, A. M., & Kobor, M. S. (2021). Society to cell: How child poverty gets "Under the Skin" to influence child development and lifelong health. *Developmental Review*, *61*, 100983.

Scorza, P., Duarte, C. S., Hipwell, A. E., Posner, J., Ortin, A., Canino, G., Monk, C., & Program Collaborators for Environmental influences on Child Health Outcomes. (2019). Research review: Intergenerational transmission of disadvantage: Epigenetics and parents' childhoods as the first exposure. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *60*(2), 119-132.

Senut, M.-C., Cingolani, P., Sen, A., Kruger, A., Shaik, A., Hirsch, H., Suhr, S. T., & Ruden, D. (2012). Epigenetics of early-life lead exposure and effects on brain development. *Epigenomics*, *4*(6), 665-674.

Sharp, G. C., Lawlor, D. A., & Richardson, S. S. (2018). It's the mother! How assumptions about the causal primacy of maternal effects influence research on the developmental origins of health and disease. *Social Science & Medicine*, *213*, 20-27. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.07.035

Shen, B., Mode, N. A., Hooten, N. N., Pacheco, N. L., Ezike, N., Zonderman, A. B., & Evans, M. K. (2023). Association of race and poverty status with DNA methylation-based age. *JAMA Network Open*, *6*(4), e236340-e236340.

Smiley, M. (2014). Future-looking collective responsibility: A preliminary analysis. *Midwest Studies in Philosophy*, *38*(1), 1-11. https://doi.org/10.1111/misp.12012

Swartz, J. R., Hariri, A. R., & Williamson, D. E. (2017). An epigenetic mechanism links socioeconomic status to changes in depression-related brain function in high-risk adolescents. *Molecular Psychiatry*, *22*(2), 209-214. https://doi.org/10.1038/mp.2016.82

Wang, T., Zhang, J., & Xu, Y. (2020). Epigenetic basis of lead-induced neurological disorders. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *17*(13), 4878. PubMed. https://doi.org/10.3390/ijerph17134878

Noten

1. Ook *Vroeg en nabij*, de eerder dit jaar door het Vlaamse Parlement goedgekeurde geïntegreerde aanpak van jeugd- en gezinsbeleid, hamert op het belang van de eerste 1.000 dagen (Agentschap Opgroeien, 2024). Dezelfde maand werd er een strijdschrift gepubliceerd waarin 17 Vlaamse auteurs deze en andere bezorgdheden over de nadruk op de eerste 1.000 dagen kenbaar maken (Noens & Ramaekers, 2024).
2. Een voedselwoestijn is een omgeving (wijk, stadsdeel, dorp …) waarin mensen weinig beschikking hebben tot betaalbaar en gezond voedsel. Zulke gebieden kunnen zowel in stedelijk als meer ruraal gebied voorkomen.
3. DNA-methylatie houdt in dat er een methylgroep aan plekken in het DNA wordt toegevoegd. De aanwezigheid van zulke methylgroepen op bepaalde genen en de hoeveelheid gemethyleerde genen in het algemeen geven een indicatie van de mate waarin het verouderingsproces al gevorderd is.
4. Deze bijdrage vloeit voort uit mijn doctoraatswerk voor het ERC Starting Grant project NeuroEpigenEthics (periode 2019-2024, projectnummer 804881), waarvan Kristien Hens de promotor was.

Hoofdstuk 8.

Via renovatiebegeleiding van noodeigenaars naar meer kansen voor kinderen

Hilde Maelstaf & Katleen Van den Broeck

In Vlaanderen beantwoordt een aanzienlijk aandeel woningen niet aan de minimumkwaliteitsnormen. Op basis van een objectieve screening van woningen tijdens het Grote Woononderzoek in 2013 berekenden Vanderstraeten & Ryckewaert (2015) dat 37% van de Vlaamse woningen van ontoereikende kwaliteit was. Meer recente cijfers van woningkwaliteit bestaan er voorlopig niet. Resultaten van de Woonsurvey 2023[1] worden in het najaar van 2024 verwacht. Uit de vijfjaarlijkse bevraging via zelfrapportage door bewoners blijkt wel een dalende trend van woningen in slechte tot zeer slechte staat tussen 2013 en 2018 van 14% naar 11% (Heylen & Vanderstraeten, 2019). Het aandeel woningen met vochtproblemen daalde ook, maar beliep nog 15%. De problemen situeren zich vaker bij huishoudens in kwetsbare situaties, zoals eenoudergezinnen (26% met vochtproblemen) of gezinnen met een laag inkomen (24% met vochtproblemen in het laagste inkomenskwintiel). Gemiddeld bestaan er minder woningkwaliteitsproblemen bij eigenaar-bewoners dan bij huurders. Toch zijn er ook eigenaar-bewoners die in een slecht huis wonen, maar niet de middelen hebben om de woningkwaliteit te verbeteren, zogenaamde 'noodeigenaars en noodkopers'. Vanderstraeten & Ryckewaert (2019) berekenden dat in Vlaanderen 4% van de eigenaar-bewoners noodeigenaar/-koper is (ongeveer 83.000 huishoudens). Omdat eigenaarschap van een woning vaak beschouwd werd als een middel tegen armoede, bleef het probleem van die bevolkingsgroep lang onderbelicht (De Decker et al., 2015).

Begin 2024 bezit amper 1% van de bestaande eengezinswoningen energielabel A terwijl 30% nog een label F heeft.[2] Een combinatie van slechte energie-efficiëntie, slechte woningkwaliteit en een laag inkomen kan leiden tot energiearmoede. In Vlaanderen leeft ongeveer 15% van de gezinnen in energiearmoede (Meyer & Coene, 2023). Zowel in de langetermijnrenovatiestrategie voor gebouwen als in het energiearmoedeplan van Vlaanderen wordt ingezet op energie-efficiëntierenovaties van woningen.

De gemiddelde kost om een woning te laten beantwoorden aan de woningkwaliteitsnormen en energie-efficiëntievereisten vooropgesteld tegen 2050 is hoog (door Ryckewaert et al. in 2019 geschat op 52.000 tot 55.000 euro) en gemiddeld hoger bij huishoudens in kwetsbare situaties.

Noodeigenaars/-kopers missen de financiële middelen om te renoveren, maar zelfs wanneer steunmaatregelen bestaan, worden die vaak minder gebruikt door lage-inkomenshuishoudens. Bijkomende maatregelen, zoals begeleiding, zijn nodig om ook andere renovatiedrempels aan te pakken en de toegang tot woningkwaliteitsverbetering te ontsluiten. Dat verhoogt de kost van de renovatie, maar het kan leiden tot baten nu en in de toekomst via effecten van woningkwaliteit op gezondheid en welbevinden van de bewoners, niet in het minst van kinderen.

In Vlaanderen worden ongeveer 260.000 of een op de vijf kinderen tussen 0 en 17 jaar geconfronteerd met een vorm van woningdeprivatie. Ze groeien op in een woning met een gebrek aan ruimte (overbezetting), en/of comfort, met een structureel probleem (lekkend dak, schimmel en vocht, rottend schrijnwerk) of die te donker is (Hubeau & Vanobbergen, 2017).

In de rest van dit artikel tonen we potentiële effecten van woningkwaliteit op kinderen (deel 1) en mogelijkheden (en beperkingen) van het beleid tot verbetering van de woningkwaliteit van huishoudens in een kwetsbare situatie (deel 2). Daarna gebruiken we de voorbeelden van 'Dampoort KnapT OP!' en 'Gent Knapt Op' om enerzijds aan te tonen hoe ingespeeld kan worden op oorzaken van *non-take-up* van maatregelen ter verbetering van de woning en anderzijds welke positieve effecten woningkwaliteitsverbetering kan hebben (deel 3). Tot slot bespreken we hoe de link kan worden gelegd tussen het faciliteren van renovatie van woningen van huishoudens in kwetsbare situaties en de toekomst van de jongere bewoners (deel 4).

We gebruiken in de tekst de term 'noodeigenaars' voor noodeigenaars en noodkopers samen.

1. Impact van slechte woningkwaliteit en energie-inefficiëntie op volwassenen en kinderen

De correlatie tussen woningkwaliteit en de fysieke en mentale gezondheid en het algemene welbevinden werd vaak aangetoond (Krieger & Higgins, 2002; Clark et al., 2007; Robinson & Adams, 2008; Braubach et al., 2011; Thomson et al., 2013; Rolfe et al., 2020; Brooks et al., 2023), ook specifiek voor kinderen (o.a. Dunn, 2020; Ingham et al., 2019; zie tabel 1). Kinderen ondervinden nadelen die nefast kunnen zijn voor hun ontwikkeling en die hun volwassen leven hypothekeren (Harker, 2006; Coulburn & Miller, 2022). Het merendeel van de literatuur betreft de Angelsaksische context waar de woonomstandigheden nog slechter zijn dan in België, maar we veronderstellen dat de bevindingen ook van toepassing zijn in de Vlaamse context. De belangrijkste risico's worden in tabel 1 samengevat.

Tabel 1. Overzicht negatieve woningkenmerken en gezondheidsrisico's bij kinderen.

Kenmerk woning	Gezondheidsrisico
vocht en schimmel slechte verluchting, luchtkwaliteit	ademhalingsproblemen, ziekte bovenste luchtwegen (chronisch obstructieve longziekte of COPD), astma, bronchitis
energie-inefficiëntie, lage binnentemperatuur	diverse ziekten, verkoudheid, virale infecties, longontsteking, COPD negatieve invloed op mentale gezondheid
akoestische problemen, slechte geluidsdemping	slaaptekort, negatieve invloed op mentale gezondheid
halfafgewerkt huis of slecht ontwerp, onveilig (moeilijk te onderhouden) en verhoogd risico op blootstelling verontreinigende stoffen	verhoogd risico op ongevallen stress, negatieve invloed op mentale gezondheid en welzijn ademhalingsproblemen
stabiliteitsproblemen, onveiligheid, oude elektriciteitsinstallatie	valrisico, elektrocutiegevaar
keuken van slechte kwaliteit en kindonvriendelijk design	risico op letsels, snijwonden, brandwonden (slechte keuken verhoogt de kans op ongezonde voeding)
overbezetting	negatieve invloed op mentale gezondheid (stress, spanning, geweld ...) en op sociaal-emotionele ontwikkeling

Bron: Hwang et al., 1999; Kreiger & Higgins, 2002; Norbäck et al., 2014; Scottish Government, 2011 Solari & Mare, 2012; Marcal, 2018; Ingham et al., 2019; Culora & Janta, 2020; Dunn, 2020; Gao, 2021; Laurence, 2023.

Een longitudinale studie in Ierland over kinderen die in 2007-2008 zijn geboren toonde aan dat kinderen in ontoereikende huisvesting op negenjarige leeftijd slechtere gezondheids- en ontwikkelingsresultaten hebben dan hun leeftijdsgenoten (McNamarra et al., 2020). Daarenboven blijkt dat hoe langer kinderen worden blootgesteld aan slechte of onvoldoende huisvesting, hoe meer schade ze ervaren (Laurence et al., 2023). De gevolgen zijn niet beperkt tot fysieke en mentale gezondheid. Bij kinderen die minstens drie jaar in slechte woonomstandigheden leven, werd vastgesteld dat ze meer gepest werden, vaker in contact kwamen met de politie, minder op vakantie gingen, vaker ontevreden waren over hun gezinsleven en meer problemen ondervonden met studeren (Barnes et al., 2008). Blootstelling van kinderen aan slechte woonomstandigheden, zoals overbezetting, vergroot de kans dat ze slachtoffer worden van geweld en misbruik (Marcal, 2018; Gao et al., 2021). Volgens een Europees onderzoeksrapport naar de invloed van het binnenmilieu (Daniel et al., 2019) lijdt niet enkel hun gezondheid onder de slechte woonomstandigheden, maar ook het onderwijsniveau wordt negatief beïnvloed. Studies die de effecten meten van het verbeteren van de woonomstandigheden komen echter niet altijd tot dezelfde resultaten. De causaliteit is soms onzeker, omdat een lagere socio-economische status een intermediaire factor kan zijn (Hwang, 1999). Uit een uitgebreid literatuuroverzicht over de effecten van woningverbetering bleek dat voor de positieve effecten op de (respiratoire) gezondheid van energetische en thermische verbetering het meeste bewijs bestaat. Daarnaast wordt de verbetering geassocieerd met meer of toegenomen bruikbare ruimte in huis, meer privacy, verbeterde sociale relaties en gedaalde afwezigheid op werk of school (Thomson et al., 2013). Onlangs toonde

Nasim (2022) aan dat er wel een oorzakelijk verband kan geïdentificeerd worden tussen de woningkwaliteit en de mentale gezondheid van kinderen. In een rapport voor de Europese Commissie wordt nogmaals gewezen op de toenemende (wetenschappelijke en politieke) erkenning van het belang van kwaliteitsvol en betaalbaar wonen in de strijd tegen kinderarmoede (Culora & Janta, 2020).

Investeren in woningkwaliteitsverbetering kan kinderen meer toekomstkansen bieden.

We besluiten dat investeren in (de ontsluiting van) woningkwaliteitsverbetering kinderen meer toekomstkansen kan bieden.

2. Vlaamse beleidsmaatregelen ter bevordering van renovaties en energie-efficiëntie, en het risico op onderbescherming

De langetermijndoelstellingen tegen 2050 voor de Vlaamse woningen betreffen zowel woningkwaliteits- als energiezuinigheidsnormen. Vanaf 2030 zal een maximale EPC-score[3] deel uitmaken van de minimale woningkwaliteitsnormen. Ook het Energiearmoedeplan focust op preventieve maatregelen, zoals de verhoging van de energie-efficiëntie van woningen. Om de energiezuinigheidsdoelstelling te halen, zouden jaarlijks 3%[4] van de bestaande woningen gerenoveerd moeten worden tot label A, maar het effectieve renovatieritme is lager.

2.1 Beleidsmaatregelen

Om woningeigenaars aan te moedigen om te renoveren, werden verschillende beleidsinstrumenten gelanceerd. Die kunnen een regulatorisch of een juridisch karakter hebben (zoals de renovatieverplichting in Vlaanderen sinds januari 2023 of de verplichting van het conformiteitsattest voor huurwoningen) of van financiële of communicatieve aard zijn.

Als financiële stimulans werden de Mijn VerbouwPremie[5] en de Mijn VerbouwLening[6] ingevoerd in 2022. Die steunmaatregelen kunnen aangewend worden zowel voor woningkwaliteits- als energie-efficiëntiewerken en vervingen eerdere premies en (renteloze) leningen (zoals de renovatiepremie en de energielening).

Als communicatief instrument lanceerde de Vlaamse overheid in 2023 de sensibiliseringscampagne 'ReNUveren'.[7] Op het vlak van begeleiding en adviesverlening zijn Energiehuizen[8] en andere (lokale) actoren actief (bv. Klimaatpunt[9]). Die actoren zet-

ten in op ontzorging en bieden begeleiding bij renovatiewerken of bij de aanvraag van steunmaatregelen.

Het Vlaams noodkoopfonds[10] combineert het financiële en het communicatieve aspect en richt zich specifiek op renovatieprojecten van noodkopers via renteloze leningen van maximaal 50.000 euro, waarbij het geleende bedrag pas op het einde van de looptijd – maximaal twintig jaar – in één keer moet worden terugbetaald. De leningen verlopen via de OCMW's en worden opgevolgd door de Energiehuizen. De noodkoper wordt ontzorgd bij de renovatie via technische begeleiding. In 2020 werd de eerste projectoproep gelanceerd. Als inspiratie diende het kleinschalig 'Dampoort KnapT OP'-project (DKO 2015-2016) in Gent, waarbij voor het eerst aandacht werd geschonken aan noodeigenaars.

Eerder onderzoek naar de verdeling van de renovatiepremie toonde dat slechts 12% van de ontvangers in het laagste inkomenskwintiel viel en dat de premie vooral terechtkwam bij de middeninkomens (Heylen, 2020). Het gebruik van subsidies voor energiebesparende investeringen bleek bij huishoudens met lagere inkomens beperkt (rond 12-13%) (Van den Broeck, 2019). Dat toonde dat financiële steunmaatregelen minder terechtkwamen bij de huishoudens met de laagste inkomens (en de hoogste renovatienood). Onderzoek naar de verdeling van de huidige steunmaatregelen gebeurde nog niet.

2.2 Onderbescherming

Sociale onderbescherming wijst op de situatie waarin gerechtigden de rechten en diensten waarop ze aanspraak kunnen maken, niet verkrijgen (Steenssens, 2014). De redenen betreffen administratieve en informatieve drempels, zoals onbekendheid, ingewikkelde procedures, bureaucratische ongemakken van het aanbod, onduidelijke informatie of de noodzakelijke tijd en de moeite om de procedure te begrijpen. Veel noodeigenaars bevinden zich in die situatie. Door het eigenaarschap van een woning vermoeden sommigen (vaak ten onrechte) dat ze niet in aanmerking komen voor bepaalde ondersteuning of hulpverlening. Hoe meer voorwaarden er zijn, hoe groter het risico op onderbescherming (Van Hootegem, 2017). Psychologische kosten, zoals het risico op stigma of schaamte voor de eigen situatie, kunnen eveneens een rem zijn voor een steunaanvraag. Verder worden bepaalde diensten of voordelen vaak onvoldoende gericht naar mensen die het nodig hebben (Roosma et al., 2014).

Ontzorging, vindplaatsgericht werken, aangepaste informatie en voorfinanciering kunnen oplossingen zijn in de strijd tegen de *non-take-up* van renovatieondersteuning van kwetsbare eigenaars.

Het minder gebruiken van renovatiepremies door huishoudens met lage inkomens is een typisch voorbeeld van deze mistargetting. Niet alleen financiële drempels (Albrecht & Hamels, 2020), maar ook technische, administratieve, organisatorische, kennisgere-

lateerde of andere drempels belemmeren de renovatie (Van den Broeck, 2019; D'Oca et al., 2018; Artola et al., 2016). Niet-monetaire transactiekosten, zoals informatie of een betrouwbare aannemer vinden, vormen een grote drempel bij de beslissing om te renoveren of niet, en lijken ook de effectiviteit van (financiële) beleidsmaatregelen zoals subsidies te verlagen (Ebrahimigharehbaghi et al., 2020).

Ontzorging, vindplaatsgericht werken, aangepaste informatie en voorfinanciering kunnen oplossingen zijn in de strijd tegen die *non-take-up* van renovatieondersteuning van de meest kwetsbare eigenaars. Begeleiding is eveneens een hulp in een bewustmakingsproces en het verkrijgen van andere diensten of hulp waarop men recht heeft.

3. Instrument voor woningrenovatie met het oog op verbetering van take-up door noodeigenaars

In Gent werd de laatste jaren sterk ingezet op noodeigenaars bereiken. Uitgaande van een percentage van 4% van de eigenaar-bewoners wordt het aantal woningen van noodeigenaars in Gent geschat op ongeveer 6.000. De stad introduceerde het subsidieretentiefonds (zie box 1) om die groep beter te kunnen bereiken (CLT Gent en OCMW Gent, 2016) en verleent daarbij technische en sociale begeleiding (partners uit het middenveld). De sociale begeleider staat in voor de werving via informatiesessies, persoonlijk contact en hulp bij het indienen van de aanvraag, het bieden van steun en vertrouwen tijdens het renovatieproces en bekijkt met de bewoners op welke andere diensten of hulpverlening ze recht hebben. De technische begeleider bespreekt het renovatieplan met de eigenaars, vraagt offertes op, vergelijkt ze, staat in voor het contact met de aannemers, controleert de uitvoering van de werken en zorgt ook voor de aanvraag van premies.

Box 1. Subsidieretentiefonds

Subsidieretentiefonds[11]: de subsidie in de vorm van een renovatiebudget wordt op een bepaald moment in de toekomst aan de overheid teruggegeven. 'Retentie' gebeurt wanneer het onroerende goed wordt ontvreemd (bv. door verkoop of na overlijden). De eigenaar die gebruik kan maken van de subsidie stort dan de oorspronkelijke subsidiewaarde terug aan het fonds, vermeerderd met een deel van de toegevoegde waarde die werd gecreëerd door de renovatie. Door die werkwijze wordt een rollend fonds gecreëerd en kan het geld in de loop der jaren voor verschillende gezinnen met renovatienood ingezet worden. De termijn waarop de middelen hergebruikt kunnen worden is nu moeilijk te voorspellen.

Naar inspiratie van het proefproject 'Dampoort KnapT OP' (DKO) werd het subsidieretentie-instrument in Gent uitgebreid tot 'Gent Knapt Op' (GKO), dankzij een financiering van het Europese *Urban Innovative Actions*[12] (UiA)-project dat toeliet om met 30.000 euro per woning de woningen van honderd noodeigenaars te renoveren (2019-2022).[13] Die subsidieretentie-instrumenten verschillen van het Vlaamse noodkoopfonds dat via bulletfinanciering werkt, terwijl bij een subsidieretentie-instrument het gesubsidieerde renovatiebedrag pas bij verandering van eigenaar wordt terugbetaald. Daardoor is er minder de typische druk van een lening, waarbij altijd op een bepaald moment moet terugbetaald worden en een drempel kan vormen voor *take-up*.

Bij DKO en GKO werd zeer selectief geworven om geen mattheuseffecten te veroorzaken, waarbij begunstigden ook zonder het instrument hadden kunnen renoveren.

Bovenop het renovatiebudget werden middelen voorzien voor technische en sociale begeleiding, omdat ze noodzakelijk werden geacht voor *take-up* van het instrument. De rol van de begeleiders startte al in de fase van bekendmaking, via vindplaatsgerichte methodes: door deur-aan-deur en persoonlijk contact met sociaal werkers werd het project bekendgemaakt en konden kandidaten zich opgeven.

De technische ondersteuning beliep gemiddeld 32 uur voor eenvoudige situaties, maar kon oplopen tot 86 uur voor meer complexe situaties. De sociale begeleiding varieerde van 85 tot 311 uur. De kost (mediaanwaarde) voor ondersteuning was ongeveer even hoog als de helft van het renovatiebudget.

3.1 Profiel deelnemers en woningen

Tijdens het selectieproces werd informatie over socio-economische kenmerken van de kandidaat-deelnemers verzameld en werden de woningen gescreend. Dat leidde tot 84 deelnemende eigenaars.

De meeste noodeigenaars van GKO in het UiA-initiatief waren alleenstaand (72%) en bijna de helft was alleenstaande ouder (46%) (Van den Broeck et al., 2022). In 74% van de huishoudens woonden kinderen (gemiddeld twee per huishouden, met een maximum van zes) of 114 kinderen in totaal. Het vervolg op het UiA-initiatief – de uitbreiding van het subsidieretentiefonds en de verhoging van het renovatiebudget via de stad Gent in 2022 en 2023 – leverde bijkomend 81 woningen, waarvan 55 met kinderen.

In vergelijking met de gemiddelde cijfers voor Gent of Vlaanderen werd vastgesteld dat de deelnemers een hoger risico liepen op armoede en op betaalbaarheidsproblemen. Die informatie toonde duidelijk de kwetsbare situatie waarin de geselecteerde noodeigenaars zich bevonden.

De woningen kregen een score volgens hun conformiteit met de Vlaamse Wooncode – sinds 2021 de 'Vlaamse Codex Wonen' – zowel voor als na de renovatie gemeten door de Dienst Wonen van de Stad Gent (Bielen & Versele, 2022). Woningen moesten met het beschikbare budget van 30.000 euro[14] (exclusief de begeleidingskosten) kunnen be-

antwoorden aan de conformiteitseisen. De huizen vertoonden vaak veiligheidsgebreken (bv. onveilig verwarmingstoestel met risico op CO-vergiftiging en/of onveilige ketel voor warm water). Bij 85% van de deelnemers werden vochtproblemen vastgesteld. Raamisolatie en dakisolatie waren in de meerderheid van de woningen niet (voldoende) aanwezig.

3.2 Methodologie

Om de sociale effecten in kaart te brengen, werd een bevraging bij de noodeigenaars georganiseerd, zowel voor als enkele maanden na de renovatie, met als thema's de beleving van de woning, de omgeving en de buren, kennis en gebruik van beleidsinstrumenten voor renovatie, sociale indicatoren zoals subjectieve gezondheid van de deelnemer en andere huisgenoten, en de rol van begeleiding in de deelname aan het project. Er werd een apart luik voor de bevraging van kinderen opgezet, om ook voor hen de beleving van de renovatie te kunnen beschrijven.

3.2.1 Pre- en post-renovatiebevraging deelnemers

De sociale impact van wonen meten is complex, omdat de indicatoren die gebruikt worden door een veelheid aan factoren beïnvloed kunnen worden. Daarom is het bijna onmogelijk om causale verbanden te leggen (Rolfe et al., 2020). Het initiatief in Gent bood echter een unieke kans om informatie te verzamelen over geselecteerde indicatoren, door dezelfde bewoners te interviewen voor en na de renovatie van hun woning.

De gegevensverzameling vond plaats tussen december 2019 en januari 2021 (voor de renovatie) en tussen juni 2021 en april 2022 (post-renovatie). Helaas vond de uitvoering van het project plaats terwijl de COVID-pandemie heerste en dat kan een vertekening geven van de gezondheidsbeleving. Bovendien vertraagde de pandemie de renovatiewerkzaamheden, waardoor het niet mogelijk was om binnen de projecttermijn de effecten op langere termijn vast te leggen. Sommige vragen konden niet gesteld worden wanneer de deelnemer nog geen winterperiode had beleefd in de gerenoveerde woning.

Er werden zowel kwalitatieve als kwantitatieve gegevens verzameld. De sociale begeleiders die al een vertrouwensrelatie met de begunstigden hadden opgebouwd namen de interviews voor de renovatie af. De onderzoekers namen de interviews in de fase na de renovatie af. Daardoor konden de deelnemers openlijk over het project praten en de verschillende projectpartners evalueren.

In totaal werden 65 interviews pre-renovatie en 46 interviews post-renovatie afgenomen, aangevuld met gegevens uit de registratiedocumenten. Voor de meting van de sociale impact werden alleen de gegevens gebruikt van de 40 deelnemers met zowel een pre- als een post-renovatie-interview. Het beperkte aantal observaties maakte een meer gedetailleerde analyse niet mogelijk.

In dit artikel maken we enkel gebruik van de vragen over de (subjectieve) kwaliteit van de woning voor aspecten die van invloed kunnen zijn op de kinderen, en van de vragen over hun (subjectieve) gezondheid (voor een uitgebreidere rapportage, zie Van den Broeck et al., 2022; Maelstaf & Ferny, 2022). We gebruiken de volgende indicatoren: tevredenheid over het algemene comfort van de woning, ondervinden van woningproblemen (zoals geurhinder, schimmelgroei, vocht, te lage of te hoge temperatuur ...), aanwezigheid van een goede werkplek voor school, algemene subjectieve gezondheid van de huishoudleden.

3.2.2 Bevraging kinderen van deelnemers

Voor het meten van de ervaringen van de kinderen opteerden we voor kwalitatief onderzoek met toegankelijke bevragingsmethodes. Het doel was niet om tot gegeneraliseerde uitspraken te komen, maar om een aanvullende stem te geven aan de kinderen. Het bevragingsinstrument was een dialooginterview, vertrekkend vanuit een narratieve methodiek met visuele ondersteuning. De verhalende benadering helpt om een vertrouwde sfeer te creëren, belangrijk bij participatie en interviews van kinderen en jongeren. Om de vergelijking te vereenvoudigen werd een (basis)interviewleidraad gehanteerd met deelthema's van het fysieke (o.a. gezondheid, warmte-ervaring), materiële (zoals ruimtegebruik) en sociale welbevinden als gevolg van de renovatie. De doelgroep werd verder opgesplitst in 7 tot 11-jarigen en 12 tot 17-jarigen, gebaseerd op de inzichten over ontwikkeling, contextgevoeligheid en taalvaardigheid van het AdLit SBO-project (2016). Hoewel identieke thema's behandeld werden, waren de diepgang en de ondersteunende hulpmiddelen verschillend.

We trokken een selecte steekproef omwille van het aanvullende en exploratieve karakter van de kinderen- en jongerenbevraging. Na een renovatie bij een gezin met kinderen, bracht de sociale begeleider hen op de hoogte van de geplande bevraging. Bij toestemming van de ouders werden zij en hun kinderen gecontacteerd door de onderzoekers. Het streefdoel was een twintigtal kinderen en jongeren te betrekken of tot een saturatiepunt bereikt werd. Uiteindelijk werden 21 kinderen geïnterviewd (10 kinderen van 6 tot 11 jaar en 11 jongeren van 12 tot 18 jaar).

3.3 Resultaten

3.3.1 *Non-take-up* van steunmaatregelen voor woningrenovatie

We vonden een hoge *non-take-up* van renovatiesubsidies om verschillende redenen. Ten eerste leek er een gebrek aan informatie te zijn. De renovatiesubsidie en de premie voor dakisolatie van de Vlaamse overheid[15] waren slechts bij de helft van de deelnemers bekend en de Vlaamse energielening (die voor de meeste deelnemers renteloos zou zijn) slechts bij een op de drie. De subsidies van de netbeheerder waren nog minder bekend (zie tabel 2).

Tabel 2. Kennis en aanvragen van renovatietegemoetkomingen.

Renovatietegemoetkomingen	GEKEND		AANGEVRAAGD	
	%	N_1	%	N_2 (kent)
renovatiepremie van de Vlaamse overheid	52	63	29	31
premie voor dakisolatie van de Vlaamse overheid	51	63	17	24
aanpassingspremie van de Vlaamse overheid	22	63	0	12
(renteloze) Vlaamse energielening	32	63	44	16
premies voor beschermde klanten van de netbeheerder voor o.a. isolatie	13	63	0	6
totaalrenovatiebonus van de netbeheerder	13	63	33	6
burenpremie van de netbeheerder	2	63	-	0
andere	5	63	0	1

Noot: N_1: aantal bevraagden; N_2: aantal dat de premie kent (niet bij iedereen die aangaf de premie te kennen werd doorgevraagd).

Bron: GKO 2019-2020 baseline bevraging, uit: Van den Broeck et al. (2022).

Ten tweede lijken er ook drempels te bestaan voor het aanvragen. Als redenen voor het niet aanvragen van gekende financiële steunmaatregelen werd door de bevraagde deelnemers gewezen op een gebrek aan financiële middelen en het ontbreken van energie om te renoveren, maar ook op de administratieve complexiteit om steun aan te vragen. Ook de taal kon een barrière vormen.

We herkennen bij de noodeigenaars dus de typische drempels die bij *non-take-up* voorkomen: onvoldoende informatie, complexe procedures en administratieve drempels, de financiële drempel, mistargetting (o.a. door voorfinanciering) en het taalgebruik (zie Van Hootegem & De Boe, 2017). Ook de organisatie van de renovatie vormt een drempel.

3.3.2 Belang van begeleiding

Om de drempels tot renovatie aan te pakken, is dus een instrument nodig dat geen voorfinanciering of lenen vereist en tevens hulp biedt in de organisatie van het renovatieproces en de aanvraag van premies. Het subsidieretentie-instrument komt daaraan tegemoet.

Uit de interviews na de renovatie bleek dat ongeveer 70% de sociale en de technische ondersteuning van groot belang vond (zie figuur 1). Slechts 10% gaf aan zowel de sociale als de technische begeleiding van geen belang te vinden.

Figuur 1. Belang van sociale en technische begeleiding volgens deelnemers (%).

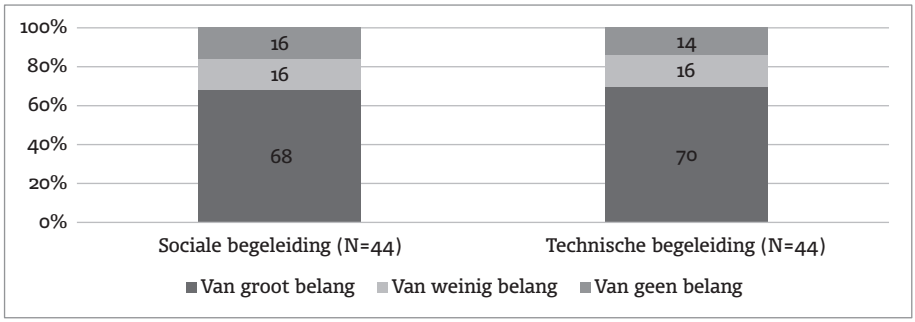

Bron: GKO 2021-2022 post-renovatiebevraging, uit: Van den Broeck et al. (2022).

We concluderen daaruit dat het organisatorische en het mentale aspect een drempel tot renovatie kan vormen en dat begeleiding een ontsluitende factor kan zijn om noodeigenaars toegang te verschaffen tot renovatie.

3.3.3 Woningverbetering

Voor de renovatie voldeed geen van de woningen aan de Vlaamse Wooncode. Na de renovatie voldeed een minderheid van de woningen nog niet, omdat de eigenaars nog van plan waren om kleine werken zelf uit te voeren. De energieprestatiescore van de woningen verbeterde gemiddeld van een energielabel E naar C.

Ook op het vlak van subjectieve woningkwaliteit werden verbeteringen geregistreerd (zie figuur 2): een kleiner aandeel bewoners geeft aan hinder te ondervinden van warmte of koude; te weinig plaats voor het aantal bewoners; insijpelend vocht langs ramen, muren, vloeren of dak; schimmel en geurhinder.

Figuur 2. Hinder in de woning (%)*, voor en na renovatie.

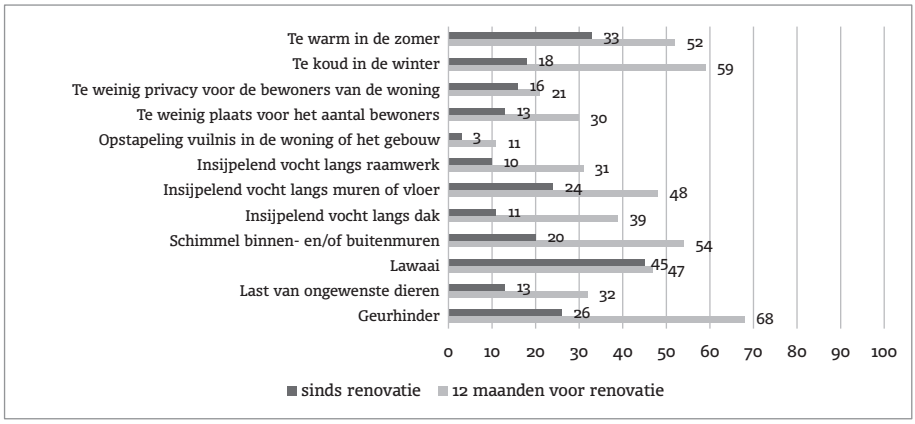

* Soms of meestal tot altijd hinder; enkel deelnemers met voor- en na-interview (N = 38-40; N 'te warm in de zomer' = 34; sommige deelnemers hebben nog geen zomer meegemaakt na de renovatie).

Bron: GKO 2019-2020 baselinebevraging + GKO 2021-2022 post-renovatiebevraging, uit: Van den Broeck et al. (2022).

Door de renovatie kregen meer woningen een plaats waar de kinderen konden werken voor school. Een geschikte plek hebben om te werken kan van invloed zijn op hun onderwijsprestaties (Laurence et al., 2023). Vóór de renovatie gaf bijna een op de drie (29%) van de deelnemers met kinderen aan dat hun huis geen geschikte plek bood voor schoolwerk. De kamers van de kinderen waren te koud of te warm, er was geen veilig stopcontact in de kamer of te veel kinderen moesten één plek delen. Na de renovatie gaf slechts 11% van de huishoudens met kinderen aan dat ze geen goede plek hadden om te werken voor school.

3.3.4 Gezondheidseffecten op kinderen

De aan- of afwezigheid van bijvoorbeeld tocht, vocht, schimmel, koude of warmte kan een invloed hebben op de gezondheid van de bewoners. Aangezien dezelfde bewoners voor en na de renovatie bevraagd werden, spelen de vaste factoren die oorspronkelijk een invloed konden hebben, zowel op de kwaliteit van de woning als op de gezondheid, daarbij niet mee. Door de coronapandemie hebben andere zaken wel mogelijk een effect gehad op de gezondheid (bv. meer thuis zijn, minder sociale contacten, andere ziekten die meer onderdrukt werden). Die kunnen de effecten (zie figuur 3) verkleind of vergroot hebben. Langetermijneffecten konden nog niet afgeleid worden.

Voor kinderen werd na renovatie een aanzienlijke toename vastgesteld in het aandeel dat in heel goede algemene gezondheid verkeerde.

Na de renovatie werden positieve effecten op de subjectieve gezondheid van de deelnemers en hun kinderen ervaren. Een groter deel beoordeelde hun gezondheid als goed of zeer goed (van 52% naar 66%). Voor kinderen werd een aanzienlijke toename vastgesteld in het aandeel dat in heel goede algemene gezondheid verkeerde (van 22% naar 65% na de renovatie).

Figuur 3. Subjectieve gezondheidstoestand, voor en na renovatie.

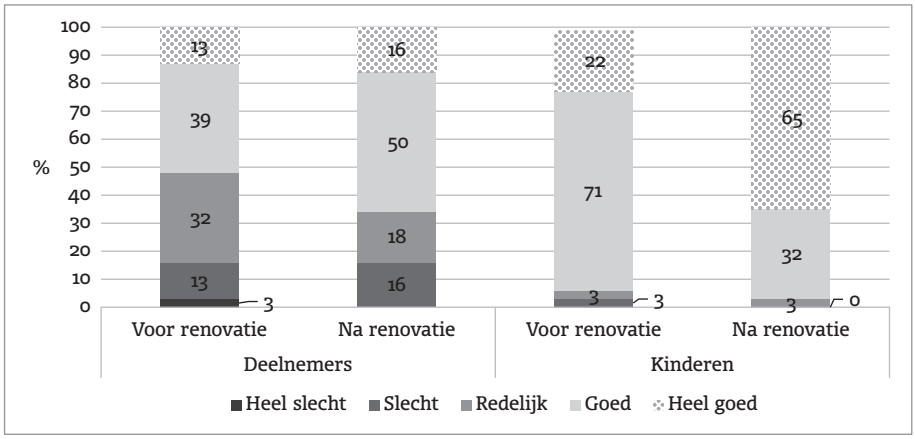

Noot: deelnemers voor en na = 38; N: kinderen voor en na = 63.

Bron: GKO 2019-2020 baselinebevraging + GKO 2021-2022 post-renovatiebevraging, uit: Van den Broeck et al. (2022).

Die verbetering blijkt ook uit de kinderbevraging, zoals de volgende uitspraak aantoont:

> Ik heb nog steeds astma en moest elke dag puffen. Na de verbouwing moest ik niet meer puffen, het is ineens weg. Mijn astma is er nog wel, mijn neus moet ik nog steeds spoelen met mijn neuskannetje. Ik moet niet meer puffen. (jongen, 11 jaar)

3.3.5 Effecten op het welbevinden bij kinderen

Naast gezondheidseffecten kan een woningrenovatie voor kinderen het welbevinden bevorderen. Kinderen en jongeren zijn zich zeker niet altijd bewust van de betekenis van energetische renovatie. Vooral de zichtbare materiële verbeteringen worden opgemerkt, zoals extra ruimtegebruik, centrale verwarming of minder vocht en wateroverlast.

Via *visual harvesting* wordt in figuur 4 samengevat wat de renovatieverbeteringen zijn volgens de kinderen. Hieronder gaan we dieper in op elk van die verbeteringen.

Figuur 4. De belangrijkste renovatieverbeteringen door de ogen van kinderen via *visual harvesting*.

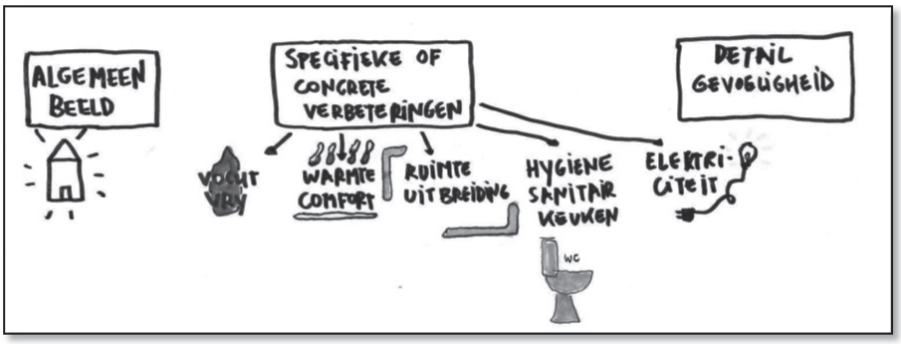

Bron: Maelstaf & Ferny (2022).

Ruimte: ruimtetekort veroorzaakt problemen in het gezin (Solari & Mare, 2012) en ruimteverbetering (de facto meer ruimte, efficiënter gebruik) zorgt voor een eigen plek, rust en minder spanningen in het gezin, zoals deze kinderen vertellen:

> Mijn kamer. Ze hebben de zolder opengebroken en in mijn kamer zijn de twee verbonden, vroeger was dat niet en dan heb ik een mansarde en ze hebben het raam ook vergroot en dat ik nu veel licht heb. Ik ben zeker tevreden sinds mijn kamer gerenoveerd is en ik zo echt een eigen plekje heb. (jongen, 16 jaar)

> De belangrijkste verbetering? Ik heb een eigen kamer en we kunnen binnen douchen. (meisje, 13 jaar)

> Alles heeft een eigen plekje, vroeger moest ik echt altijd zoeken waar de dingen lagen en daar werd ik zenuwachtig van. Nu niet meer. (jongen, 10 jaar)

Vocht en schimmel: veroorzaken stress en andere mentale problemen (Brooks et al., 2023). In sommige gezinnen is de verbetering zeer uitgesproken:

> Het dak stond op instorten en er was geen geld en geen energie om het aan te pakken. 's Nachts ook schoten wij recht om potjes te zetten en potjes te ledigen, en goed kijken, want er kwamen altijd nieuwe regenplekken. (meisje, 18 jaar)

Warmtecomfort: in huizen zonder centrale verwarming – vaak met slechts een of twee gaskachels en niet in alle kamers verwarming – wordt dat toenemende warmtecomfort erg geapprecieerd (Thomson et al., 2013):

> Nu is het heel warm in de winter. Er is chauffage en er zijn ook betere ramen. Nu heb ik een warme kamer. (jongen, 12 jaar)

Identiteit: voor volwassenen wordt aangenomen dat wonen een onderdeel vormt van de status en de identiteit (Van der Weiden 1993: 318 – 320, in Konings, 2001). Het levert ook een belangrijke bijdrage in het geluksgevoel. Mensen ontwikkelen emotionele en betekenisvolle relaties met hun woning. Dat beïnvloedt hun (sociale) veerkracht (Brooks, 2023). Verwacht wordt dat een verbetering van de woning de identiteit en de veerkracht positief beïnvloedt. Trots zijn op de woning is daarvan een belangrijke indicator, ook voor de geïnterviewde kinderen:

> Ik ben trots op de derde verdieping en op mijn eigen kamer, omdat er veel is veranderd. (jongen, 12 jaar)

Tegenover trots staat schaamte. Met dat gevoel over de slechte staat van hun huis kampten enkele kinderen voor de renovatie:

> Ik heb nooit verteld dat we buiten moesten douchen. (jongen, 10 jaar)

Die observaties duiden op een beter welbevinden van de kinderen na de renovaties.

4. Conclusie

De woningen van noodeigenaars zijn in slechte staat en vertonen vaak gebreken die gecorreleerd zijn met de (mentale) gezondheid en het welbevinden van kinderen, zoals vocht en schimmel, geurhinder, laag thermisch comfort, gebrek aan bruikbare ruimte en een eigen plek. Wanneer die gebreken aan woningen verholpen worden, kan dat kansen creëren op een betere toekomst.

De positieve effecten van woningkwaliteitsverbetering op kinderen werden bevestigd. Die effecten gingen van een betere gezondheid tot een beter welbevinden. Door een betere gezondheid daalt het ziekteverzuim en dat zal de schoolprestaties positief beïnvloeden. Onderwijs is nog steeds een van de belangrijkste middelen in de strijd tegen armoede. Meer en beter (binnen)ruimtegebruik en tevredenheid over de woning verminderen de spanning, de schaamtegevoelens en de stress in het gezin met positieve effecten op het welbevinden en de (participatie)kansen van kinderen in de samenleving, wat ook hefbomen zijn in de strijd tegen armoede.

Typische financiële steunmaatregelen zijn echter niet voldoende gericht op noodeigenaars, bij wie ook sociale drempels een rol spelen in de toegang tot woningrenovaties. Die drempels kunnen inhouden dat men steunmaatregelen niet kent of denkt er niet voor in aanmerking te komen, maar ook dat men niet voldoende energie of organisatorische capaciteit bezit om het renovatieproces aan te pakken en te volbrengen. Zo blijft het potentieel aan verbetering van kansen voor kinderen ontoegankelijk.

Gegeven de belangrijke rol die deelnemers aan 'Gent Knapt Op' toeschreven aan de technische en/of de sociale begeleiding bij hun woningrenovatie, lijkt het bieden van dat soort begeleiding een mogelijke sleutel die toegang tot woningverbetering kan faciliteren.

Aldus kunnen we stellen dat niet alleen de kost van de renovatie, maar ook de kost voor begeleiding, die de mogelijkheid tot woningverbetering ontsluit, als een investering in de toekomst van de kinderen van de noodeigenaars kan worden gezien.

Referenties

Albrecht, J., & Hamels S. (2020). *De financiële barrière voor klimaat- en comfortrenovaties*. Agoria, 24 p.

Artola, I., Rademaekers, K., Williams, R., & Yearwood, J. (2016). *Boosting building renovation: What potential and value for Europe?* Directorate-General for Internal Policies, IP/A/ITRE/2013-046, Brussel.

Bielen, L., & Versele, A. (2022). *ICCARUS/GENT KNAPT OP. Woonkwaliteit en energieprestatie*. Onderzoek gefinancierd door EC Urban Innovative Actions, 38p. https://stad.gent/nl/wonen-bouwen/betaalbaar-wonen/gent-knapt-op

Braubach, M., Jacobs, D. E., & Ormandy, D. (2011). *Environmental burden of disease associated with inadequate housing. Methods for quantifying health impacts of selected housing risks in the WHO European Region*. WHO Europe, 227p.

Brooks, S. K., Patel, S. S., Weston, D., & Greenberg, N. (2023). Psychological effects of mould and damp in the home: Scoping review. *Housing Studies*, 1-23. https://doi.org/10.1080/02673037.2023.2286360

Clark, C., Myron, R., Stansfeld, S., & Candy, B. (2007). A systematic review of the evidence on the effect of the built and physical environment on mental health. *Journal of Public Mental Health*, *6*(2), 14-27. https://doi:10.1108/17465729200700011

CLT Gent, & OCMW Gent. (2016). *Dampoort knapT OP! Wijkrenovatie met noodkopers*. OCMW Gent. https://stad.gent/sites/default/files/media/documents/Dampoort%20knapT%20OP%21.pdf

Coulburn, L., & Miller, W. (2022). Prevalence, risk factors and impacts related to mould-affected housing: An Australian integrative review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *19*(3), 1854. https://doi:10.3390/ijerph19031854

Culora, A., & Janta, B. (2020). *Understanding the housing conditions experienced by children in the EU*. Publications Office of the European Union, 14 p.

Daniel, G., Hafner, M., Hocking, L., Gkousis, E., Smith, P., & Pollard, J. (2019). Poor indoor climate, its impact on child health, and the wider societal costs. RAND Corporation, 94 p. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR3256.html

De Decker, P., Meeus, B., Pannecoucke, I., Schillebeeckx, E., Verstraete, J., & Volckaert, E. (2015). *Woonnood in Vlaanderen: feiten/mythen/voorstellen*. Garant Uitgevers.

D'Oca, S., Ferrante, A., Ferrer, C., Pernetti, R., Gralka, A., Sebastian, R., & op 't Veld, P. (2018). Technical, financial, and social barriers and challenges in deep building renovation: Integration of lessons learned from the H2020 cluster projects. *Buildings*, *8*(174), 1-25.

Dunn, J. R. (2020), Housing and healthy child development. Known and potential impacts of interventions. *Annual Review of Public Health*, *41*(1), 381-396.

Ebrahimigharehbaghi, S., Qian, Q. K., Meijer, F. M., & Visscher, H. J. (2020). Transaction costs as a barrier in the renovation decision-making process: A study of homeowners in the Netherlands. *Energy and Buildings*, *215*, 1-17.

Gao, Y., Mi, X., Wang, Y., Zou, S., & Zhou, H. (2021). Association between household crowding and violent discipline and neglect of children: Analysis of multiple indicator cluster surveys in 26

low- and middle-income countries. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *18*, 1685. https://doi.org/10.3390/ijerph18041685

Harker, L. (2006). *Change of a lifetime. The impact of bad housing on children's lives*. Shelter.

Heylen, K., & Vanderstraeten, L. (2019). *Wonen in Vlaanderen anno 2018*. Steunpunt Wonen, 165 p.

Heylen, K. (2020). *Woonsubsidies in Vlaanderen. Verdelingsanalyse voor 2018 en evolutie sinds 2008*. Steunpunt Wonen, 89 p.

Ingham, T., Keall, M., Jones, B., Aldridge, D. R. T., Dowell, A. C., Davies, C., Crane, J., Draper, J. B., Bailey, L. O., Viggers, H., Stanley, T. V., Leadbitter, P., Latimer, M., & Howden-Chapman, P. (2019). Damp mouldy housing and early childhood hospital admissions for acute respiratory infection: A case control study. *Thorax*, *74*, 849-857.

Konings, M. (2001). *Van de wieg tot het graf. Perspectieven op (levensbestendig) wonen*. Doctoraalscriptie voor het behalen van de master Verzorging en Beleid, Universiteit van Amsterdam.

Krieger, J., & Higgins, D. L. (2002). Housing and health: Time again for public health action. *American Journal of Public Health*, *92*(5), 758-768. https://doi:10.2105/ajph.92.5.758

Laurence, J., Russell, H., & Smyth, E. (2023). Housing adequacy and child outcomes in early and middle childhood. *ESRI Research Series*, *154*. https://doi.org/10.26504/rs154

Maelstaf, H., & Ferny, L. (2022). GENT KNAPT OP. Een stem van kinderen. Onderzoek gefinancierd door EC Urban Innovative Actions, 38 p. https://stad.gent/nl/wonen-bouwen/premies-en-lening-voor-wonen-en-bouwen/gent-knapt-op

Marcal, K. E. (2018). The impact of housing instability on child maltreatment: A causal investigation. *Journal of Family Social Work*, *21*(4-5), 331-347. https://doi:10.1080/10522158.2018.1469563

McNamara, E., Murray, A., O'Mahony, D., O'Reilly, C., Smyth, E., & Watson, D. (2020). *Growing up In Ireland. National longitudinal study of children. The lives of 9-year-olds of cohort '08* (Infant and Child Cohort, Research report 10). https://www.growingup.gov.ie/pubs/Lives-of-9YOs_Web-Ready.pdf

Meyer, S., & Coene, J. (2023). *Barometer energiearmoede 2023*. Koning Boudewijnstichting, 75 p.

Nasim, B. (2022), Does poor quality housing impact on child health? Evidence from the social housing sector in Avon, UK. *Journal of Environmental Psychology*, *82*, 1-10.

Robinson, E., & Adams, R. (2008). *Housing stress and the mental health and wellbeing of families.* The Australian Institute of Family Studies. https://aifs.gov.au/sites/default/files/publication-documents/b12_0.pdf

Rolfe, S., Garnham, L., Godwin, J., Anderson, I., Seaman, P., & Donaldson, C. (2020). Housing as a social determinant of health and wellbeing: Developing an empirically-informed realist theoretical framework. *BMC Public Health*, *20*, 1138. https://doi:10.1186/s12889-020-09224-0

Ryckewaert, M., Van den Houte, K., & Vanderstraeten, L., m.m.v. Leysen, J. (2019). *Inschatting van de renovatiekosten om het Vlaamse woningpatrimonium aan te passen aan de woningkwaliteits- en energetische vereisten*. Steunpunt Wonen.

Solari, C. D., & Mare, R. D. (2012). Housing crowding effects on children's wellbeing. *Social Science Research*, *41*(2), 464-275.

Thomson, H., Thomas, S., Sellstrom, E., & Petticrew, M. (2009, 2013). Housing improvements for health and associated socio-economic outcomes. *Cochrane Database Systematic Review*, *2*, CD008657.

Van den Broeck, K. (2019). *Drempels voor renovatie aan de vraagzijde*. Steunpunt Wonen, 76 p.

Van den Broeck, K., Bielen, L., Ferny, L., Maelstaf, H., Van Roy, K., & Versele, A. (2022). *GENT KNAPT OP. Sociale impact voor de deelnemers*. Onderzoek gefinancierd door EC Urban Innovative Actions, 168 p. https://stad.gent/nl/wonen-bouwen/premies-en-lening-voor-wonen-en-bouwen/gent-knapt-op

Vanderstraeten, L., & Ryckewaert, M. (2015). *Grote woononderzoek 2013. Deel 3. Technische woningkwaliteit*. Steunpunt Wonen, 109 p.

Vanderstraeten, L., & Ryckewaert, M. (2019). *Noodkopers, noodeigenaars en captive renters in Vlaanderen. Nadere analyses op basis van het GWO2013*. Steunpunt Wonen, 59 p.

Van Hootegem, H., & De Boe, F. (2017). Waarom mensen in armoede hun rechten niet kunnen realiseren. *Sampol*, 10, 55-62. https://www.armoedebestrijding.be/publications/Sampol_201712.pdf

Noten

1. https://www.vlaanderen.be/wonen-in-vlaanderen/woonsurvey-2023
2. https://apps.energiesparen.be/energiekaart/vlaanderen/EPC-label-verdeling
3. EPC = energieprestatiecertificaat.
4. https://www.vlaanderen.be/veka/energie-en-klimaatbeleid/vlaamse-langetermijnrenovatiestrategie-voor-gebouwen-2050
5. https://www.vlaanderen.be/premies-voor-renovatie/mijn-verbouwpremie
6. https://www.vlaanderen.be/lenen-voor-een-woning/mijn-verbouwlening
7. https://www.vlaanderen.be/veka/campagnes-van-het-veka/campagnemateriaal-renuveer
8. https://mijnenergiehuis.be/
9. https://www.klimaatpunt.be/
10. https://www.vlaanderen.be/ondersteuning-van-renovatie-van-noodkoopwoningen
11. Gebruiksvoorwaarden/selectie/meerwaardeberekening: zie reglement en tussenkomstovereenkomst op https://stad.gent/nl/reglementen/reglement-gent-knapt-op-gko-voor-periode-2022-2026-31102022-30062026
12. UiA website (ICCARus: *Improving housing Conditions for Captive Residents*): https://uia-initiative.eu/en/uia-cities/ghent-call3
13. In het DKO-project betrof het 30.000 euro per woning voor tien woningen.
14. Voor het 2050-proof maken van woningen, zowel wat woningkwaliteit als energetische vereisten betreft, is gemiddeld wel 55.000 euro nodig (zie Ryckewaert et al., 2019). In de huidige werking van stad Gent is het budget (subsidieretentie) variabel en ligt het tussen 15.000 en 45.000 euro (zie https://stad.gent/nl/wonen-bouwen/betaalbaar-wonen/gent-knapt-op).
15. De renovatiepremie werd sinds oktober 2022 vervangen door de 'Mijn VerbouwPremie' die renovatie- en energiesubsidies verenigt. Die kan via één online loket aangevraagd worden.

Hoofdstuk 9.

“En toen viel het kaartenhuis ineen”

Inzichten uit woonpaden van financieel kwetsbare ouderen

Ariane Vanbellinghen, Eva Severens, Ann Petermans,
Liesbeth De Donder & An-Sofie Smetcoren

1. Inleiding

1.1 Zoals het klokje thuis tikt: belang van wonen bij ouder worden

Wonen is belangrijk voor de levenskwaliteit en het belang neemt toe wanneer we ouder worden (Boch et al., 2020). Zo toont onderzoek aan dat mensen in het algemeen 60 tot 70% van de tijd dagelijks binnenshuis doorbrengen; bij ouderen neemt dat toe tot ongeveer 80% (Matz et al., 2014; Sattari et al., 2023). Naast de vaststelling dat op latere leeftijd veel tijd in de woning wordt doorgebracht, woont men vaak al lange tijd in dezelfde woning. Ouderen hebben er heel wat herinneringen opgebouwd en zijn gehecht aan hun (t)huis (Rowles & Bernard, 2013). Ten slotte kan de vertrouwde woning een houvast bieden bij ingrijpende gebeurtenissen die vaker voorkomen bij het ouder worden, zoals een afname van mobiliteit, het ervaren van gezondheidsproblemen, het overlijden van een dierbare (Stones & Gullifer, 2016).

Ondanks het belang van de woning bij het ouder worden, is de woonsituatie niet altijd aangepast aan de noden om er comfortabel ouder te worden. De Vlaamse Woonsurvey toont bijvoorbeeld aan dat slechts 14,3% van de woningen in Vlaanderen aangepast is aan de verminderde mobiliteit of veranderende levensomstandigheden (Heylen & Vanderstraeten, 2019). Daarbij is het wel belangrijk om op te merken dat die cijfers berusten op een objectieve inschatting van de woning. Hoewel een objectieve beoordeling een woonsituatie als onvoldoende aangepast kan beschouwen, kan de bewoner er toch graag wonen, er zich thuis voelen en dus de woning niet als onaangepast ervaren. Zo toont een recente studie van de Koning Boudewijnstichting rond latere levenskeuzes aan dat slechts 20% van de 60-plussers hun woning ongeschikt acht om er op een comfortabele manier ouder te worden (Koning Boudewijnstichting, 2022).

1.2 Goed wonen, ook voor financieel kwetsbare ouderen

15,8% van de 65-plussers in België woont in een huishouden waarvan het totale beschikbare inkomen lager ligt dan de armoededrempel.[1] Kijken we naar een subjectieve beoordeling van armoede, dan geeft 12,6% van de 65-plussers aan dat het moeilijk is om de eindjes aan elkaar te knopen (Statbel, 2024). 13,1% van de 65-plussers en 15,4% van de 75-plussers geeft aan dat meer dan 40% van hun inkomen besteed wordt aan huisvestingskosten (Statbel, 2024).

Financieel kwetsbare ouderen hebben een grotere kans op onzekerheden over wonen. Zo blijkt uit de armoedebarometer dat personen met een risico op armoede meer dan vier keer zoveel geconfronteerd worden met overmatige woonkosten[2] dan de totale bevolking en dat bijna de helft van de personen met een risico op armoede in aanraking komt met huisvestingsdeprivatie (wat gebaseerd is op indicatoren zoals een lekkend dak, gebrek aan ruimte en warm water) (POD maatschappelijke integratie, 2024).

Ouderen in een financieel kwetsbare situatie die huren op de private huurmarkt hebben een nog groter risico tot bijkomende onzekerheden. Oudere private huurders met een laag inkomen wonen vaker in minder kwalitatieve woningen en ervaren meer betaalbaarheidsproblemen dan ouderen die eigenaar zijn en/of huren op de sociale woningmarkt. Zo tonen cijfers van de Vlaamse Woonsurvey dat 71% van de oudere, private huurders meer dan een derde van het inkomen uitgeeft aan wonen. Bij de sociale huurders is dat 25% en bij eigenaars 8,5% (Heylen & Vanderstraeten, 2019). Bovendien ervaren oudere, private huurders meer stress en minder woonzekerheid[3] (De Decker & Volckaert, 2020).

Ook blijkt dat ouderen met een beperkt inkomen, zowel huurders als eigenaars, minder vaak de woning aanpassen. Daarvoor bestaan verschillende oorzaken. Zo getuigen zowel private als sociale huurders in het onderzoek van De Decker & Volckaert (2020) over de stroeve relatie met de verhuurder die de nodige herstellingen vaak niet uitvoert, waardoor herstellingen en/of aanpassingen op zich laten wachten of onvolledig gebeuren. Anderen geven aan het heft in eigen handen te nemen en pakken zelf kleine of zeer noodzakelijke aanpassingen aan, of schakelen hun netwerk in. Natuurlijk beschikt niet iedereen over een informeel netwerk, de nodige daadkracht of financiële middelen om dat zelf te bekostigen (De Decker & Volckaert, 2020). Die drempels om de woning aan te passen gelden niet alleen voor oudere huurders. Zo is er de stelling *asset rich, income poor* die stelt dat hoewel eigenaars rijk zijn door een eigen woning te hebben, ze ook kunnen stoten op financiële drempels om de woning aan te passen naar hun noden en wensen. Zeker bij ouderen komt dat vaak voor (De Decker, 2013; De Witte et al., 2012).

1.3 *Housing pathways*: de nood aan een levensloopperspectief

Bestaand onderzoek (Burgess & Morrison, 2016; Michelle et al, 2022; Stone, 2020; Weeks & LeBlanc, 2010) bij ouderen geeft antwoorden op vragen als: Hoe ervaren financieel kwetsbare ouderen hun woonsituatie 'op dit moment'? Welke drempels ervaren ouderen 'nu' binnen de woonomgeving? Wat kan er veranderen om de 'huidige' woonsituatie te verbeteren? Maar door alleen de huidige woonomstandigheden en woonervaringen te onderzoeken, zonder rekening te houden met de volledige levensloop, wordt het dynamische karakter van wonen onderbelicht.

Door alleen de huidige woonomstandigheden en -ervaringen te onderzoeken, zonder rekening te houden met de levensloop, wordt het dynamische karakter van wonen onderbelicht.

Housing careers en *housing pathways* zijn twee concepten die binnen onderzoek naar woonverleden vaak aan bod komen (Skobba, 2023). Kendig (1984) verwijst met de term *housing careers* naar de opeenvolging van woningen waar mensen tijdens hun leven wonen. Woningbezit wordt in dat geval vaak gezien als een ideale eindtoestand en is het resultaat van een rationele keuze (Segers & De Decker, 2011; Sohaimi et al., 2017). Hoewel het concept *housing careers* nog populair is – voornamelijk binnen kwantitatief onderzoek (Haan & Perks, 2008; Herbers et al., 2014; Vanhoutte et al., 2017) – krijgt het ook verschillende kritieken.

Een eerste kritiek wijst op het normatieve karakter van *housing careers* (Coulter, 2023). Het woord 'carrière' gaat uit van een opwaartse beweging in termen van woonkwaliteit (Beer & Faulkner, 2011). De 'carrière' heeft een bovenkant (eengezinswoning in een aangename buurt) en een onderkant (een private huurwoning in een slechte buurt) (Meeus & De Decker, 2015; Sohaimi et al., 2017). Die opwaartse beweging maken is niet vanzelfsprekend. Zo toont onderzoek naar het woonverleden van oudere kwetsbare huurders in Nieuw-Zeeland aan dat hun woonverleden eerder gekenmerkt wordt door afwisselende periodes van goede en slechte woonomstandigheden, waar de 'ideale' eindtoestand zelden bereikt wordt (Bates, 2020).

Ten tweede focust het concept van *housing careers* voornamelijk op objectieve kenmerken, zoals eigenaarschap, grootte en kwaliteit van de woning, en dus bezit van ruimte als vermogen, waardoor subjectieve ervaringen minder aan bod komen (Clapham, 2005; Coulter, 2023). Zo wordt verhuizen naar een kleinere woning gezien als een neerwaartse beweging, terwijl dat voor de bewoner niet zo hoeft te zijn (Smetcoren et al., 2017).

Een derde kritiek op *housing careers* is dat het geen of een beperkt inzicht geeft in de tegenslagen die mensen meemaken in hun leven, zoals beperking van inkomen, het verlies van een naaste, een scheiding enzovoort. Vooral bij financieel kwetsbare ouderen, die vaker negatieve gebeurtenissen gedurende het leven ervaren (Bates, 2020), is het belangrijk om te onderzoeken hoe die gebeurtenissen op jongere leeftijd van invloed

kunnen zijn op het latere (woon)leven. Zo blijkt uit een onderzoek naar de levensloop van vrouwen in precaire woonomstandigheden in Australië dat – hoewel dat soort van ingrijpende gebeurtenissen een langdurige impact hebben op hun leven – het net de interactie van structurele en persoonlijke omstandigheden tijdens de levensloop is die resulteert in woononzekerheden op latere leeftijd (Petersen & Tilse, 2023).

Om op bovenstaande kritiek tegemoet te komen, geven we de voorkeur aan Claphams *housing pathway framework*. Een *housing pathway* of woonpad wordt gezien als "*patterns of interaction (practices) concerning house and home, over time and space*" (Clapham, 2005, p. 27). Die definitie van een woonpad verschilt dusdanig met *housing careers*: waar het concept *housing careers* te situeren valt binnen het positivistische denken, is het *housing pathway framework* gebaseerd op het sociaal constructivisme. De woonmarkt wordt niet meer gezien als objectieve realiteit die ieder individu op dezelfde manier ervaart. Het framework gaat uit van constant veranderende percepties en attitudes bij het individu ten aanzien van wonen (Sohaimi et al., 2017; Coulter, 2023). In onderzoek naar woonpaden is meer ruimte voor verschil en dynamiek dan bij *housing careers* en de verbondenheid met andere levensdomeinen zoals werk en relaties komt meer op de voorgrond (Meeus & De Decker, 2015). Waar *housing careers* een opwaartse of neerwaartse beweging beschrijven, maakt *housing pathways* geen aannames over een richting. Eigenaarschap wordt niet automatisch hoger gepositioneerd dan huurder zijn (Coulter, 2023). Bovendien maakt de definitie een verschil tussen een huis en een thuis. De nadruk ligt zo ook op de subjectieve betekenis van wonen (Clapham, 2005). De woning is niet langer een neutrale ruimte zonder betekenis, maar krijgt vorm en inhoud door de betekenis die het individu eraan geeft (Rowles & Bernard, 2013).

Voorliggend onderzoek vertrekt vanuit de volgende vaststellingen: het belang van wonen neemt toe naarmate men ouder wordt; financieel kwetsbare ouderen worden vaak geconfronteerd met precaire woonsituaties, maar onderzoek naar de woonpaden van die groep blijft schaars (Bates, 2020). Deze studie wil dan ook inzicht krijgen in de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen en stelt de vraag (1) hoe de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen eruitzien en (2) wat de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen beïnvloedt. Zowel het woonverleden, de huidige woonsituatie als de toekomstige woonsituatie worden daarbij belicht.

2. Onderzoeksopzet

2.1 HOUSE-project: onderzoeksopzet

Dit onderzoek kadert binnen het FWO-SBO HOUSE-project (2021-2025), dat onderzoek voert naar de relatie tussen wonen en subjectief welbevinden. Het betreft een interdisciplinaire samenwerking tussen Universiteit Hasselt (Faculteit Architectuur en Kunst, ArcK, Designing for More), Vrije Universiteit Brussel (Society & Ageing Research Lab), en PXL (Smart ICT). Voor de studie werd beroep gedaan op het kwalitatieve onderzoek

dat binnen HOUSE werd afgerond in december 2023. In totaal werden 70 levensloopinterviews afgenomen met huidige (60+) en toekomstige ouderen (45+), waarbij de levensverhalen-methodiek van McAdams (2001, 2008) werd toegepast. Die methodiek is erop gericht om via zeven stappen de levenservaringen en het persoonlijke verhaal van een individu beter te begrijpen, waaronder belangrijke gebeurtenissen, uitdagingen en transitiemomenten (Switsers e.a., 2021). Binnen HOUSE werd die methodiek aangepast en toegespitst op de woongeschiedenis, met aandacht voor het subjectieve welbevinden van de persoon. Deelnemers werden gevraagd om na te denken over hun woonervaringen tijdens het leven en de betekenis die ze hechten aan verschillende aspecten van hun woonomgeving (zie ook Smetcoren et al., 2024).

2.2 Selectie deelnemers

In dit hoofdstuk focussen we op vijftien financieel kwetsbare 60-plussers die in het kader van het HOUSE-project werden geïnterviewd in Vlaanderen (zie tabel 1). De deelnemers werden beschouwd als financieel kwetsbaar wanneer ze op het moment van deelname aan het onderzoek (1) een beschikbaar inkomen hebben dat lager ligt dan de armoededrempel (1.450 euro voor alleenstaande en 1.999 euro voor samenwonenden) en/of (2) zelf aangeven moeilijk tot zeer moeilijk rond te komen op het einde van de maand.[4]

Tabel 1. Overzicht deelnemers.

		Alleenstaand (N = 4)	Samenwonend (N = 11)
leeftijd	60-69 jaar	3	7
	70-79 jaar	0	3
	80+	1	1
gender	man	2	4
	vrouw	2	7
eigenaarschap	eigenaar	2	2
	private huurder	0	1
	sociale huurder	2	8
woonvorm	gezinswoning	2	6
	appartement	2	4
	collectief wonen	0	1
objectief gezinsinkomen	€ 500-€ 999	0	1
	€ 1.000-€ 1.499	2	1
	€ 1.500-€ 1.999	2	7
	€ +2.000	0	2
subjectief[20] gezinsinkomen	(eerder) makkelijk	0	4
	eerder moeilijk	2	3
	(zeer) moeilijk	2	2
	zeg ik liever niet	0	2

2.3 Analysestrategie

Een toegepaste versie van de *Qualitative Analysis Guide* of Leuven (QUAGOL) werd gebruikt als analysemethode, met behulp van MAXQDA-software en momenten van reflectie met de coauteurs (De Casterlé et al., 2012). De QUAGOL-gids bestaat uit twee fases: een voorbereidend codeerproces en het eigenlijke codeerproces. Tijdens het voorbereidende codeerproces werden de interviews gelezen en werd van elk interview een narratieve samenvatting ontwikkeld. Nadat ervaringen en kritische reflecties werden gedeeld, werd ook van ieder interview een conceptuele samenvatting opgesteld (gebaseerd op de eerder gemaakte narratieve samenvattingen). Die fase werd gevolgd door een *fitting*-test, waar de volgende vragen werden gesteld: Bieden de concepten uit de conceptuele samenvattingen een antwoord op de onderzoeksvragen? Kunnen die concepten gekoppeld worden aan de data uit de interviews? Tijdens het eigenlijke codeerproces werden alle interviews gecodeerd met behulp van MAXQDA-software. Die methode van analyse zorgde ervoor dat we een beter zicht kregen op de rode draden en de persoonlijke verhaallijnen. Ook de koppeling van wonen met andere levensdomeinen kwam op die manier meer op de voorgrond. De resultaten worden hieronder geïllustreerd met quotes uit de rijke verhalen van de ouderen. Namen zijn steeds fictief.

3. Resultaten

Box 1. De woonverhalen van Marcel en Louise als voorbeeld.

Marcel (eigenaar van zijn woning, 84 jaar, alleenstaand)

Marcel verhuist in zijn leven zo'n tien keer van de ene huurwoning naar de andere. Hoewel de kwaliteit van de woningen vaak tegenvalt en hij problemen ervaart als huurder (bv. de woning niet kunnen aanpassen aan de eigen wensen, de verhuurder die zomaar binnenkomt) kan hij zich altijd makkelijk aanpassen aan nieuwe situaties. Na lang gehuurd te hebben, besluiten hij en zijn vrouw om rond hun veertigste zelf een woning te bouwen. Hij bouwt alles zelf. Vanaf dan heeft hij eindelijk een eigen woning waar hij trots over kan vertellen. Op financieel vlak begint het moeilijker te worden wanneer hij na een arbeidsongeval zijn werk in de bouwsector verliest. Daarbovenop wordt op hetzelfde moment zijn vrouw ziek en geraken hun financiële reserves op, onder andere door hoge ziektekosten. Na het overlijden van zijn vrouw staat Marcel er alleen voor. De onderhoudskosten van zijn woning blijven hoog, waardoor hij genoodzaakt is om dingen op te geven die hij vroeger graag deed. De danslessen en op café gaan zitten er niet meer in. Het blijft voor hem een vraagteken wat er met hem gebeurt als hij zorgafhankelijk wordt. Vooral het financiële aspect en het feit dat hij alleen is, baren hem zorgen. Marcel geeft aan zich eenzaam te voelen en overweegt om te verhuizen naar een assistentiewoning, maar hij weet zeker dat hij dat niet kan betalen. Hij probeert zijn woning te verkopen, maar er wordt telkens

te weinig geboden. Met dat geld zou hij een assistentiewoning niet kunnen betalen: "Dan zou ik niet te lang meer mogen leven." Hij legt zich neer bij het feit dat hij waarschijnlijk alleen in zijn huis zal blijven wonen.

Louise (sociale huurder, 62 jaar, alleenstaand)

Louise groeit op in een sober huis. Ondanks het gebrek aan comfort is ze er gelukkig dankzij de aanwezigheid van haar moeder, maar dat verandert wanneer haar moeder overlijdt. Haar vader hertrouwt snel en ze verhuizen. Hoewel het nieuwe huis veel luxueuzer is, voelt ze zich eenzaam. Ze loopt weg van huis wanneer ze 22 jaar is en verhuist naar een kleine studio, met de hulp van het OCMW. Ze leeft sober, maar ze is gelukkig dankzij de vrijheid die ze voor het eerst ervaart. Wat later leert ze haar man kennen, die het financieel goed heeft. Na een korte huurperiode kopen ze samen een villa, maar Louise voelt zich er niet thuis. Door haar zware rugzak scheidt ze uiteindelijk van haar man en verhuist ze naar een kleine woning op de private huurmarkt. Louise voelt zich opnieuw gelukkig, maar een chronische ziekte verplicht haar om te stoppen met werken, waardoor ze verder moet met een lager inkomen. Door die financiële zorgen kiest ze er zelf voor om de overstap te maken naar een sociale huurwoning. Het is de plek waar ze nu al het langst woont (23 jaar) en ze is eraan gehecht. Hoewel ze geen eigenaar is, voelt de plek wel helemaal van haar. Toch valt de buurt tegen. Ze wil graag verhuizen, maar ze beseft dat ze geen financiële middelen heeft om te verhuizen naar waar ze wil. Ze heeft een aanvraag gedaan voor een nieuwe sociale woning en ze weet dat ze dus waarschijnlijk zal verhuizen, maar naar waar weet ze niet. "Ik ben gebonden aan sociale woningen en veel keuze is er niet."

3.1 Hoe zien de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen eruit?

De verhalen van Marcel en Louise in box 1 geven een beeld van de verscheidenheid in de vijftien woonverhalen van financieel kwetsbare ouderen. In de woonpaden zagen we drie rode draden terugkomen: (1) frequente en onvrijwillige verhuisbewegingen, (2) een sociale huurwoning biedt stabiliteit, (3) onaangepaste woningen van lage kwaliteit versus woontevredenheid.

3.1.1 Frequente en onvrijwillige verhuisbewegingen

Analyses van de woonverhalen van de deelnemers tonen aan dat men tot zover gemiddeld zes verschillende woningen heeft gehad, met een minimum van vier en een maximum van elf. Hoelang ze in iedere woning gewoond hebben, varieert sterk, maar in het algemeen is de verhuisfrequentie het hoogst tijdens de jeugd en de jongvolwassenheid. Deelnemers geven aan dat frequent verhuizen ervoor gezorgd heeft dat ze zich makkelijker kunnen aanpassen aan nieuwe situaties en zich minder gebonden voelen aan een woning. Nadelig zijn de stress en de financiële kosten die een verhuis met zich

meebrengt. Die negatieve ervaringen werden opvallend meer aangekaart bij recente verhuisbewegingen op latere leeftijd. Verder kwam het vrijwillige – of eerder onvrijwillige – karakter van een verhuis aan bod. Meerdere sociale huurders maakten een 'verplichte uithuiszetting' mee, wegens renovaties van de sociale woonwijk. Hoewel die deelnemers nadien best tevreden waren met de woning waar ze terechtkwamen, waren er toch ook heel wat frustraties, vooral over het gebrek aan inspraak in de beslissing van de woonmaatschappij:

> Ik droomde van een huis en omdat ze zeiden 'je mag hier altijd blijven wonen', hebben we geen huis gekocht. Het ergste is psychisch, ik kon nachten niet slapen, dat je niet weet waar je belandt. Ik wil hier in die omtrek blijven. Je moet een keer iemand die 42 jaar in een huis woont, zeggen dat ze weg moet. (Clarisse, 62 jaar, sociale huurder, samenwonend)

3.1.2 Een sociale woning biedt stabiliteit

Van de deelnemers die sociale huurder zijn, groeide de helft ook op in een sociale woning. De andere helft groeide niet op in een sociale woning, maar eenmaal ze terechtkwamen op de sociale huurmarkt bleven ze er wel voor altijd. De verhuis naar een sociale woning zorgde voor stabiliteit, aangezien die deelnemers voordien vaak op verschillende plaatsen hadden gewoond. Hoewel er slechts één respondent huurde op de private huurmarkt op het moment van het interview, blijkt het grootste aantal woningen uit de woonpaden van de deelnemers (private) huurwoningen te zijn. Uit de woonverhalen bleek ook dat de deelnemers die op dit moment eigenaar zijn, vaak eerst lang een woning huurden en pas na voldoende middelen gespaard te hebben een woning kochten.

3.1.3 Woonkwaliteit en tevredenheid

De verhalen tonen aan dat minder kwaliteitsvolle woningen een rode draad zijn doorheen het woonverhaal van verschillende deelnemers. Het gebrek aan kwaliteit in de woning uit zich door bijvoorbeeld slechte isolatie, krappe woningen, aanwezigheid van schimmel of amper zonlicht. Dat speelt zich vaak al van jongs af aan af, maar ook op latere leeftijd komt het zeker nog voor. Zo getuigt Louise over de woning in haar kindertijd en over haar huidige woning:

> Daar was geen ingerichte keuken, geen badkamer, een toilet buiten. Basic en primitief. De was gebeurde in een zinken kuip. In die kuip moesten wij ook iedere zaterdag in bad, in hetzelfde water. (Louise, 62 jaar, sociale huurder, over de woning in haar kindertijd)

> Als ik hier een tijdje weg ben en ik kom hier binnen, dan ruik ik vocht en schimmel. (Louise, over de huidige woning)

Naast de woning haalden een aantal deelnemers ook de minder goede locatie aan. Zo waren heel wat van de woningen – volgens hen – gesitueerd in onaangename buurten.

Er zijn ook deelnemers die naar eigen zeggen wel in een kwalitatieve woning wonen. Uit de woonverhalen blijkt dat men vaak in een betere woonsituatie terechtkomt door een belangrijke levensgebeurtenis met verhuis als gevolg, zoals gaan samenwonen nadat ze een relatie aangaan of een sociale woning toegewezen krijgen.

Toch wordt een kwaliteitsvolle woning niet altijd gezien als de ideale woonsituatie. Verschillende deelnemers voelen zich gelukkig in hun 'slechte' woning en geven aan zich ongelukkig te voelen in hun meer comfortabele woning. Oorzaken daarvoor kunnen zeer verschillend zijn, maar hebben vaak te maken met familiale en sociale relaties, ingrijpende gebeurtenissen of de directe woonomgeving. Ook kan eenzelfde woning op verschillende momenten anders ervaren worden, zoals in het verhaal van Marcel. Hij beschouwt de bouw van zijn woning, waar hij samen met zijn vrouw woonde, als de gelukkigste periode uit zijn leven. Wanneer zijn vrouw overlijdt en hij gezondheidsproblemen ervaart, verandert het geluksgevoel over de woning.

3.2 Wat beïnvloedt de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen?

In de woonverhalen van de deelnemers vinden we drie centrale thema's terug: (1) ingrijpende gebeurtenissen en de verwevenheid met andere levensdomeinen, (2) (niet) zelf kunnen kiezen en (3) omgaan met woontegenslagen.

3.2.1 Ingrijpende gebeurtenissen en de verwevenheid met andere levensdomeinen

Doorheen de verhalen kwamen veel levensgebeurtenissen naar boven die een significante invloed hadden op het woonverhaal van mensen. Een veelvoorkomende gebeurtenis was bijvoorbeeld ziekte. Het woonverhaal van Louise toont aan hoe plots ziek worden een gebeurtenis is die haar woon- en leefsituatie ingrijpend beïnvloedde. Door ziekte moest ze stoppen met werken, waardoor haar inkomen afnam en ze voor altijd "gebonden werd" aan de sociale huurmarkt. Die ingrijpende gebeurtenis is dus beslissend geweest voor haar woonpad. Een andere gebeurtenis, waar meerdere deelnemers over getuigen, is hoe een nieuwe relatie zorgde voor meer financiële ruimte, wat zorgde voor meer woonzekerheid en toegang tot kwalitatieve woningen. Zoals bij Yvonne:

Doorheen de verhalen kwamen veel levensgebeurtenissen naar boven die een significante invloed hadden op het woonverhaal van mensen.

> Dan leerde ik mijn man kennen en op drie, vier maanden woonden wij samen. Dat markeerde dat ik met iemand iets kon opbouwen. We hadden een kindje en het fijne was dat wij dan midden van het centrum gingen wonen, daar was alles dichtbij: de school,

> de crèche, de balletschool. Dat was zo'n ruim appartement dat mijn oudste fietste door het huis. Ik was ook blij dat ik elke dag volk zag in de buurt, ik ben een sociaal mens. (Yvonne, 64 jaar, huurder sociale woning, alleenstaand)

Andere levensgebeurtenissen zijn een naaste die sterft of ziek wordt, gezondheids- en mobiliteitsproblemen, jeugdtrauma's of een scheiding. Verschillende deelnemers geven aan hoe scheiden een reeks van gebeurtenissen op gang bracht. Zo geeft Yvonne aan hoezeer haar leven veranderde na de scheiding:

> Het financiële was het probleem. Toen we uit elkaar gingen, viel het kaartenhuis ineen. Ik was mijn huis kwijt, ik was mijn inkomen kwijt, want ik kon niet meer als zelfstandige werken. Ik kon zelfs niet gaan huren, want ik had geen vast werk. Voor mij was het toen heel akelig. (Yvonne, 64 jaar, huurder sociale woning, alleenstaand)

Het gaat daarbij niet enkel om persoonlijke gebeurtenissen. Ook externe structuren en beslissingen, zoals politieke maatregelen die leiden tot verplichte uithuiszetting of toewijzingscriteria die zorgen voor toegang tot sociale woning, markeren vaak een nieuw hoofdstuk in het woonpad van mensen.

3.2.2 (Niet) zelf kunnen kiezen: 'het mes op de keel'

Een van de deelnemers koos er samen met haar man bewust voor om hun woning te verkopen en als private huurders een appartement te huren in een co-housingproject. Ze getuigt over de voordelen die ze nu ervaart. Er valt een last van haar schouders omdat er minder onderhoud is, ze heeft meer financiële ruimte en geniet van de voordelen van een co-housing:

> Dus ik heb een tijd getwijfeld, maar dan hebben we besloten om te verkopen. Geen moment spijt van gehad. Ik wou die ballast weg. Ik ben hier graag. Als ik hier vertrek en ik ga naar beneden, ben ik al twee of drie mensen tegengekomen. Je hebt hier een tuin, dat had ik vroeger niet. Je hebt grote ramen, het is allemaal goed geïsoleerd, je hebt die vloerverwarming. (Marian, 65 jaar, private huurder, samenwonend)

Maar die bewuste, positieve keuze hoorden we bij de andere deelnemers amper. Eerder werd al aangehaald dat een groot deel van de deelnemers meerdere keren terechtkwam in een minder kwalitatieve woning die niet voldeed aan hun noden. De woning was dan ook vaak niet geheel een vrije keuze, maar eerder een keuze te wijten aan hun beperkte budget, en aan de ingrijpende gebeurtenissen die ze meemaakten, zoals weglopen van huis of een relatiebreuk, waardoor mensen op korte tijd en met een beperkt budget een woning moesten vinden.

> Toen we uit elkaar gingen, wist ik dat het moeilijk ging zijn om iets te vinden waar ge u goed zou voelen, waar ge graag woont en dat betaalbaar was. Toen ik verhuisde wou ik een klein huisje met een tuintje, maar dat ging niet, want huizen met een tuintje waren

> onbetaalbaar rond Hasselt. Dus ik heb toen geforceerd dit genomen omdat ik anders op straat stond. (Yvonne, 64 jaar, huurder sociale woning, alleenstaand)

Vooral sociale huurders haalden het gebrek aan keuze meerdere keren aan, omdat ze de voorgestelde woningen maar een beperkt aantal keer mogen weigeren, anders komt hun recht op een sociale woning in het gedrang. Dat veroorzaakt vaak het gevoel van het 'mes op de keel'. Bovendien wil niet iedereen op de sociale huurmarkt blijven, omdat er op de private markt betere woningen zijn. Maar huren op de private huurmarkt wordt vaak als een onmogelijke optie gezien wegens te hoge huurprijzen:

> Ik was genoodzaakt om naar een sociale woning te gaan. Als ik in dat ander huisje bleef wonen, moest ik de helft van mijn inkomen aan de huur betalen. Met drie kinderen, dat is onmogelijk. Dus ik had geen andere keuze. (Louise, 62 jaar, vrouw, sociale huurder)

Deelnemers getuigen ook dat het vaak kiezen is: kiezen tussen wonen en leven. Zo geven ze aan dat de onderhoudskosten en de maandelijkse afbetaling van hun woning gevolgen hebben op hun leefsituatie. Enkelen geven aan moeilijk rond te komen op het einde van de maand en besparen daardoor vaak op vrijetijdsactiviteiten. Zowel eigenaars als huurders geven in de interviews aan dat ze prioriteiten stellen: dringende kosten, zoals huur of afbetaling, krijgen voorrang en minder noodzakelijke kosten, zoals meubels vervangen, worden uitgesteld:

> Ik heb ongeveer 1.280 euro. Ik betaal 520 aan mijn appartement, dat is een serieus bedrag voor een klein inkomen. Geen terrasjes, niet op restaurant gaan, niet op vakantie gaan … Het is een stuk inboeten, maar dan denk ik 'ja, het zal altijd iets zijn'. (Yvonne, 64 jaar, huurder sociale woning, alleenstaand)

Ook als het gaat over de toekomst, geven de deelnemers vaak aan wel weg te willen, maar daar de mogelijkheid niet toe te hebben. Meerdere deelnemers zouden in de toekomst willen verhuizen omwille van de volgende redenen: de woning is te groot, er zijn te veel gebreken in de woning, de woning ligt te afgezonderd, ze zijn niet tevreden over de buurtbewoners en als ze zorgafhankelijk worden, is de woning niet langer geschikt. De hoge kostprijs van een serviceflat of een woonzorgcentrum wordt door vrijwel alle deelnemers aangegeven als reden om niet te verhuizen naar hun gewenste woonsituatie. Ook het feit dat niet alle gewenste woonopties in de buurt liggen en het feit dat ze niet op de hoogte zijn van wat er beschikbaar is, zijn drempels. De deelnemers die in de toekomst wel in hun woning willen blijven, geven aan dat dat alleen kan als er aanpassingen gebeuren of als ze beroep kunnen doen op inwonende zorg of zorg aan huis. Ook dat hangt af van de financiële haalbaarheid. De toekomstige woonsituatie blijft voor veel deelnemers een vraagteken:

> Ik ben al gaan informeren in de buurt voor ergens anders te gaan wonen, maar ik heb het opgegeven. Ik zou in zoiets willen wonen, senioren op kot noemt men dat. Maar dat bestaat hier niet. Ik heb opgesomd wat soorten woningen dat je allemaal hebt, veertien verschillende soorten. Ik denk ook dat je financiën moet hebben. Ik denk dat ik moet

> kiezen en dat de keuze gemakkelijk zal gemaakt zijn en dat er niets van in huis zal komen. (Amandine, 76 jaar, eigenaar, alleenstaand)

> Ik droom ervan om deze woning te renoveren. Ik zou graag nog wat verbeteringen in mijn huis willen brengen, maar dat is financieel moeilijk. Ik heb aan pensioensparen gedaan en ik ga daar een bepaald bedrag krijgen als ik op pensioen ga en dat zou ik kunnen investeren voor de buitenkant, zo rolluikjes, voor de zonwering te plaatsen. (Yvonne, 64 jaar, huurder sociale woning, alleenstaand)

3.2.3 Omgaan met woontegenslagen

De deelnemers gaan op twee manieren om met tegenslagen op het vlak van wonen. Zo gaan ze actief reageren en dus zelf actie ondernemen om problemen op te lossen. Eigenaars voeren zelf herstellingen of aanpassingen uit aan hun woning omdat professionele hulp volgens hen vaak te duur is. Sociale huurders vertellen dat de woonmaatschappij niet altijd de nodige herstellingen doet en dat ze ook zelf aan de slag gaan. Voor herstelwerken wordt soms ook beroep gedaan op het sociale netwerk, maar dat blijkt niet voor iedereen een optie te zijn:

> Er is niemand die mij komt helpen. Ik heb vier kinderen, maar ik ben op mijn eigen. Al wat dat er moet gebeuren in huis doe ik zelf. (Marcel, 84 jaar, eigenaar, alleenstaand)

Door gebonden te zijn aan financiële beperkingen geven verschillende deelnemers aan dat ze creatief omgaan met oplossingen bedenken. Zo haalt een respondent aan dat ze de badkamer amper gebruikt omdat het verbruik daar te hoog is. Daardoor spendeert ze meer tijd in haar keuken tijdens haar dagelijkse verzorging. Een andere respondent compenseert het gebrek aan zonlicht door vroeger op te staan om te genieten van natuurlijk licht.

Ten slotte zijn er deelnemers, vooral alleenstaanden, die aangeven professionele hulp in te schakelen en te betalen (ook sociale huurders). Hierbij werden diensten zoals het CAW of het OCMW genoemd:

> Ik heb dan hulp gezocht, ergens gaan praten met een centrum voor algemeen welzijn en die mensen hadden mij gezegd: "Ge moet toch proberen uw beste beentje vooruit te zetten als ge naar een wooncentrale of een immokantoor gaat." En dat is gelukt. (Yvonne, 64 jaar, huurder sociale woning, alleenstaand)

Het grootste deel van de deelnemers blijft eigenlijk vrij passief bij hun (woon)problemen. Ze aanvaarden de huidige (onaangepaste) woonsituatie, of ze minimaliseren de gebreken in de woning door ze te vergelijken met nog slechtere situaties in het verleden:

> Ik ben iemand hè … de dingen die ik kan veranderen, wil ik veranderen. De dingen die je niet kunt veranderen, moet je loslaten. Als mensen beperkte keuze hebben, dan is het de kunst van dat te aanvaarden en daar heb ik jaren over gedaan. (Louise, 62 jaar, sociale huurder, alleenstaand)

4. Discussie

Dit onderzoek belichtte de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen. Daarbij werden twee onderzoeksvragen bestudeerd: (1) Hoe zien de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen eruit? (2) Wat beïnvloedt de woonpaden van financieel kwetsbare ouderen? Om die vragen te beantwoorden, werden de woonverhalen van vijftien financieel kwetsbare ouderen geanalyseerd. Vanuit de resultaten willen we drie boodschappen scherpstellen.

Ten eerste werd (opnieuw) duidelijk hoe woonpaden van financieel kwetsbare ouderen gekenmerkt worden door een groot aantal (huur)woningen van slechte kwaliteit en een hoge verhuisfrequentie. Dat komt overeen met de literatuur dat financiële kwetsbaarheid gepaard gaat met een groter risico om geconfronteerd te worden met huisvestingsdeprivatie en dat huurders een armoederisico kennen dat hoger ligt dan dat van eigenaars (POD maatschappelijke integratie, 2024). Frequent verhuizen gaat gepaard met stress, onzekerheid, hoge financiële kosten en zich minder verbonden voelen met de woonomgeving. Bij de inschatting van de 'kwalitatieve woonsituatie' is het belangrijk om niet enkel te kijken naar de objectieve kwaliteit van de woning, of wat er normatief beschouwd wordt als 'een goede woning'. Denk aan Louise, die verhuist van een villa naar een kleine studio en zich daar veel gelukkiger voelt. Ook de familieband (tijdens de jeugdjaren), relatie(problemen) of ingrijpende gebeurtenissen (zoals het verlies van een naaste) zijn doorslaggevend in hoe de bewoner de kwaliteit van de woning ervaart.

Ten tweede willen we wijzen op de verwevenheid tussen wonen en andere levensdomeinen. Wanneer men terechtkomt in een woning van goede kwaliteit en daar ook lange tijd kan blijven, markeert dat vaak de start van een nieuw hoofdstuk. Toegang tot een kwalitatieve woning wordt bij veel deelnemers gezien als een nieuwe start, waarna een zware periode afgesloten kan worden, en niet alleen op woonvlak. Woonpaden van financieel kwetsbare ouderen raken immers verschillende andere levensdomeinen: wonen, vrije tijd, welzijn, werk, inkomen, relaties ... zijn verbonden met elkaar, op een cumulatieve manier. Denk aan het verhaal van Yvonne en het kaartenhuisje dat in elkaar valt (de scheiding zorgt ervoor dat ze haar woning kwijt is en haar inkomen, de zoektocht naar een woning gaat daardoor moeilijk enzovoort). Eén negatieve gebeurtenis kan leiden tot een cumulatie van tegenslagen voor de woon- en de leefsituatie van een persoon. Wonen kan daarom als beleidsdomein niet zomaar los gezien worden van andere beleidsdomeinen. Het is meer dan enkel een 'woon'probleem.

Ten derde willen we kritische bedenkingen plaatsen bij het huidige discours van 'anticiperend gedrag', '*moving in time*' en 'vroeger nadenken over later'. Er wordt gesteld dat ouderen niet zouden moeten wachten tot de huidige woning te groot, te moeilijk te onderhouden of niet meer in lijn is met hun fysieke mogelijkheden om er iets aan te doen. Uit onderzoek (Koning Boudewijnstichting, 2022) blijkt dat de renoveer- en verhuisbereid van ouderen vanaf de leeftijd van 75 jaar stevig daalt. Daaruit besluit men dat ouderen proactiever moeten zijn in het verhuizen, vroeger moeten nadenken over 'waar en hoe wil ik wonen later', en daarnaar plannen en handelen. Dat sluit zeer sterk aan bij het klassieke concept van *housing careers* en gaat uit van een ambitieus en

rationeel individu dat in staat is om eigen keuzes te maken (Coulter, 2023; Sohaimi et al., 2017). Maar uit onze resultaten blijkt heel duidelijk dat niet iedereen de mogelijkheid heeft om keuzes te maken die in lijn zijn met de eigen noden en behoeften. Het gaat hier niet (alleen) om een verhaal van 'niet willen' of 'niet goed gepland', maar om een verhaal van 'niet kunnen' en/of 'niet weten' welke opties men heeft. Bij financieel kwetsbare ouderen hangt de keuze van de woning vooral af van de financiële mogelijkheden, waardoor de eigen voorkeuren op de achtergrond staan. Deze studie toont aan dat veranderingen in hun woonpad vaak worden aangestuurd door externe omstandigheden.

Bij financieel kwetsbare ouderen hangt de keuze van de woning vooral af van de financiële mogelijkheden, waardoor de eigen voorkeuren op de achtergrond staan.

Daarnaast wordt er binnen het discours van 'anticiperend gedrag', '*moving in time*' en 'vroeger nadenken over later' heel hard uitgegaan van het vrijwillige karakter van verhuizen, en dat is inderdaad cruciaal om te vrijwaren. Het vrijwillige karakter is immers doorslaggevend in hoe een verhuis wordt ervaren (Smetcoren, 2016). Ouderen in ons onderzoek spraken vaker in negatieve zin over verhuizen wanneer ze een gebrek aan inspraak en zeggenschap hadden, dus wanneer de keuze voor hen gemaakt werd. Dat kwam bijvoorbeeld heel scherp aan bod bij sociale huurders die een verplichte verhuizing hebben meegemaakt vanwege een renovatietraject en waar dus boven hun hoofd de beslissing tot renoveren werd genomen. Daarnaast hadden die deelnemers ook beperkte inspraak in de nieuwe woning waar ze werden gehuisvest. Meer investeren in (kwaliteitsvolle) sociale woningen is nodig; de resultaten tonen immers aan dat de toegang tot de sociale huurmarkt een opwaartse beweging is in het woonpad van financieel kwetsbare ouderen, maar het verplichte karakter – of het proces van zo'n uithuiszetting – kunnen we wel in vraag stellen.

Ten slotte tonen de resultaten dat financieel kwetsbare ouderen geen louter passieve actoren zijn in hun woonpad. Resultaten getuigen ook van een grote weerbaarheid wanneer het gaat om (woon)tegenslagen. Dat komt ook terug in het *residential normalcy framework* van Golant (2011). Daarin wordt gesteld dat wanneer ouderen terechtkomen in incongruente leefomgevingen er zowel op actieve wijze (bv. zelf actief aan de slag gaan met de woonproblemen omdat professionele hulp te duur is, zoals in het verhaal van Marcel), als op passieve wijze (bv. de gebreken minimaliseren) aan de slag wordt gegaan met woontegenslagen. Deelnemers maakten voortdurend keuzes in hun woonpad. Zowel bij eigenaars, private als sociale huurders moeten prioriteiten gesteld worden op het vlak van wonen: minder noodzakelijke kosten (zoals kapotte meubels vervangen) worden uitgesteld, zodat dringende kosten (zoals de huur of afbetaling) wel kunnen gebeuren. Daarnaast wordt er bespaard op vrije tijd, hobby's en sociale contacten. De gemaakte keuzes liggen niet altijd in lijn met wat de persoon eigenlijk wil. Uit de interviews blijkt dat ouderen heel wat nadenken over de toekomst, maar de hoop ook opgeven wanneer ze zien dat net die toekomstige woonsituatie financieel onhaalbaar blijkt. Het is niet zomaar een kwestie van 'vroeger nadenken over later'.

Referenties

Bates, L., Kearns, R., Coleman, T., & Wiles, J. (2020). 'You can't put your roots down': Housing pathways, rental tenure and precarity in older age. *Housing Studies*, *35*(8), 1442-1467. https://doi.org/10.1080/02673037.2019.1673323

Beer, A., & Faulkner, D. (2011). Housing over the life course: Housing histories, careers, pathways and transitions. *Housing Transitions Through the Life Course*, 15-38. https://doi.org/10.51952/9781847429360.ch002

Boch, S. J., Taylor, D. M., Danielson, M. L., Chisolm, D. J., & Kelleher, K. J. (2020). 'Home is where the health is': Housing quality and adult health outcomes in the Survey of Income and Program Participation. *Preventive Medicine*, *132*, 105990. https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2020.105990

Burgess, G., & Morrison, N. (2016). Improving housing outcomes: The value of advice and support for vulnerable older people. *Journal of Housing and the Built Environment*, *31*, 197-211. https://doi.org/10.1007/s10901-015-9452-7

Clapham, D. (2005). *The meaning of housing: A pathways approach*, *1*. Policy Press.

Coulter, R. (2023). *Housing and life course dynamics: Changing lives, places and inequalities*. Policy Press.

De Decker, P. (2013). *Eigen woning: geldmachine of pensioensparen*? Garant Uitgevers.

De Decker, P., & Volckaert, E. (2020). *Oud, arm en huurder: woon- en zorgperspectieven van kwetsbare stedelijke ouderen*. Gompel & Svacina.

De Witte, N., Smetcoren, A. S., De Donder, L., Dury, S., Buffel, T., Kardol, M. J. M., & Verte, D. (2012). *Een huis? Een thuis! Over ouderen en wonen*. Vanden Broele.

Koning Boudewijnstichting. (2022). *Kiezen moet kunnen. Ook voor ouderen. De woonzorgomgeving van de toekomst* [Brochure]. Geraadpleegd op 2 september 2024 via https://media.kbs-frb.be/nl/media/9926/NL_Publicatie_Kiezen%20moet%20kunnen

De Casterlé, B. D., Gastmans, C., Bryon, E., & Denier, Y. (2012). QUAGOL: A guide for qualitative data analysis. *International Journal of Nursing Studies*, *49*(3), 360-371. https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2011.09.01

Golant, S. M. (2011). The quest for residential normalcy by older adults: Relocation but one pathway. *Journal of Aging Studies*, *25*(3), 193-205. https://doi.org/10.1016/j.jaging.2011.03.003

Haan, M., & Perks, T. (2008). The housing careers of older Canadians: An investigation using Cycle 16 of the General Social Survey. *Canadian Studies in Population*, *35*(2), 223-242. https://doi.org/10.25336/P6S32X

Herbers, D. J., Mulder, C. H., & Mòdenes, J. A. (2014). Moving out of home ownership in later life: The influence of the family and housing careers. *Housing Studies*, *29*(7), 910-936. https://doi.org/10.1080/02673037.2014.923090

Heylen, K., & Vanderstraeten, L. (2019). *Wonen in Vlaanderen anno 2018*. Steunpunt Wonen.

Kendig, H. L. (1984). Housing careers, life cycle and residential mobility: Implications for the housing market. *Urban Studies*, *21*(3), 271-283. https://doi.org/10.1080/00420988420080541

McAdams, D. P. (2001). The psychology of life stories. *Review of General Psychology*, *5*(2), 100-122. https://doi.org/10.1037/1089-2680.5.2.100

McAdams, D. P. (2008). *The life story interview*. The Foley Center for the Study of Lives. Northwestern University.

Matz, C. J., Stieb, D. M., Davis, K., Egyed, M., Rose, A., Chou, B., & Brion, O. (2014). Effects of age, season, gender and urban-rural status on time-activity: Canadian Human Activity Pattern Survey 2. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *11*, 2108-2124. https://doi.org/10.3390/ijerph110202108

Meeus, B., & De Decker, P. (2015). Staying put! A housing pathway analysis of residential stability in Belgium. *Housing Studies*, *30*(7), 1116-1134. https://doi.org/10.1080/02673037.2015.1008424

Petersen, M., & Tilse, C. (2023). Women's life course and precarious housing in older age: An Australian qualitative study. *Housing Studies*, 1-23.

POD Maatschappelijke Integratie. (2024). *Armoedebarometer*. Geraadpleegd via https://www.armoedecijfers.be/

Rowles, G. D., & Bernard, M. (2013). The meaning and significance of place in old age. *Environmental Gerontology: Making Meaningful Places in Old Age*, 3-24.

Sattari, Z., Weitkamp, G., & Meijering, L. (2023). What happens behind doors? Exploring everyday indoor activities when ageing in place. *Journal of Aging Studies*, *64*, 101109. https://doi.org/10.1016/j.jaging.2023.101109

Segers, K., & De Decker, P. (2011). *Woonpaden van kwetsbare bewoners: een studie met (ex-) thuislozen in Oostende.* Steunpunt Ruimte en Wonen.

Skobba, K. (2023). Housing careers and housing pathways: Conceptual evolution or confusion? *Housing, Theory and Society*, *40*(4), 485-502. https://doi.org/10.1080/14036096.2023.2205403

Smetcoren, A.-S. (2016). *I'm not leaving!? Critical perspectives on Ageing in Place* (PhD dissertation). University Press.

Smetcoren, A.-S., De Donder, L., Dury, S., De Witte, N., Kardol, T., & Verte, D. (2017). Refining the push and pull framework: Identifying inequalities in residential relocation among older adults. *Ageing & Society*, *37*(1), 90-112. https://doi.org/10.1017/S0144686X15001026

Smetcoren A.-S., Ielegems, E., & Petermans, A. (2024). Oost west, thuis best… of toch niet? Vroeger nadenken over later-inzichten vanuit woonverhalen van ouderen. In D. Verté, J. Vranken, P. De Decker, & R. Crivit (Reds.), *Recht op grijs. Bouwen aan ouderenbeleid* (pp. 167-180). Gompel & Svacina.

Sohaimi, N. S., Abdullah, A., & Shuid, S. (2017). A review on housing pathways approach for young professionals housing affordability. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, *7*(6), 957-967. http://dx.doi.org/10.6007/IJARBSS/v7-i6/3056

Statbel. (2024). *Risico op armoede en sociale uitsluiting: meer dan 2,1 miljoen Belgen lopen risico op armoede of sociale uitsluiting.* Geraadpleegd op 2 september 2024 via https://statbel.fgov.be/nl/themas/huishoudens/armoede-en-levensomstandigheden/risico-op-armoede-sociale-uitsluiting?

Stone, R. I. (2020). The housing challenges of low-income older adults and the role of federal policy. *Aging Policy and Politics in the Trump Era*, 35-51. Routledge.

Stones, D., & Gullifer, J. (2016). 'At home it's just so much easier to be yourself': Older adults' perceptions of ageing in place. *Ageing and Society*, *36*, 449-481. https://doi.org/10.1017/S0144686X14001214

Switsers, L., Stegen, H., Van Regenmortel, S., & De Donder, L. (2021). Onderzoek naar de levensloop van ouderen: ervaringen met het McAdams-levensverhaalinterview. *KWALON*, *26*(1), 53-63. https://doi.org/10.5117/KWA2021.1.006.SWIT

Vanhoutte, B., Wahrendorf, M., & Nazroo, J. (2017). Duration, timing and order: How housing histories relate to later life wellbeing. *Longitudinal and Life Course Studies*, *8*(3), 227-244. https://doi.org/10.14301/llcs.v8i3.445

Weeks, L. E., & LeBlanc, K. (2010). Housing concerns of vulnerable older Canadians. *Canadian Journal on Aging/La Revue Canadienne du Vieillissement*, *29*(3), 333-347. https://doi.org/10.1017/S0714980810000310

Noten

1. De armoededrempel in België is gelijk aan 60% van het nationaal mediaan beschikbaar huishoudinkomen na sociale transfers (sociale zekerheid- en bijstandsuitkeringen) en wordt aangepast aan de samenstelling en de grootte van het huishouden. Voor een alleenstaande lag de Belgische armoededrempel in 2023 op 1.450 euro per maand; voor een gezin met twee volwassenen en twee kinderen was dat 3.056 euro per maand.
2. Volgens de definitie van de armoedebarometer is er sprake van overmatige woonkosten wanneer de totale huisvestingskosten (zonder huisvestingstoelage) meer dan 40% van het beschikbare inkomen betreffen.
3. Met woonzekerheid wordt bedoeld 'de mogelijkheid om in de woning te blijven wonen zolang de bewoner dat wenst'.
4. De vaststelling of een deelnemer financieel kwetsbaar was, is gebaseerd op een momentopname tijdens het invullen van de vragenlijst. We kunnen geen conclusies trekken over de financiële situatie tijdens hun leven, aangezien dat niet werd onderzocht.
5. Het subjectieve inkomen van deelnemers werd bevraagd met de volgende vraagstelling: 'Hoe komt uw huishouden maandelijks rond met het totale gezinsinkomen?'.

Hoofdstuk 10.

Participatief onderzoek naar ouderenvriendelijke steden en gemeenten in de praktijk

Voorbeelden uit Antwerpen

Sofie Vermeiren, Sara Suykens, Greet Mendonck & Pieter Cools

The success of communities in becoming more age-friendly will, to a large extent, depend on whether older people, including those facing social exclusion, become involved as key actors in future research and policies around age-friendly developments (Zuniga et al., 2023, p.53).

Vergrijzing en verstedelijking zijn twee belangrijke maatschappelijke transities die de kwaliteit van leven diepgaand beïnvloeden in de 21e eeuw (Phillipson & Ray, 2016). Volgens de OECD[1] zal tegen 2030 twee derde van de globale populatie in verstedelijkt gebied wonen en gemiddeld 25% van de bewoners in grote stedelijke agglomeraties zal tegen dan ouder dan 60 jaar zijn (OECD, 2015).

Volgens cijfers van de Vlaamse overheid zou het aantal 65 tot 79-jarigen tussen 2016 en 2030 met 38% stijgen tot 138 per 1.000 inwoners, terwijl het aantal 80-plussers in diezelfde periode met 43% zou stijgen tot 76 per 1.000 inwoners (Vlaamse Overheid, 2016). Hoewel we het feit dat we ouder worden en langer gezond blijven kunnen beschouwen als een teken van vooruitgang, stelt het de samenleving voor ongeziene uitdagingen. Bovendien is de groep ouderen erg heterogeen (wat betreft socio-economische status, afkomst, gezondheid enzovoort) en blijft ouder worden een belangrijke indicatie voor sociale ongelijkheid met een verhoogd risico op sociale uitsluiting in verschillende levensdomeinen (Vranken et al., 2023).

Die demografische transitie en de groeiende diversiteit in de groep ouderen impliceert de noodzaak van een inclusief beleidskader, waarbinnen ouderen – met inbegrip van de minder bereikbare individuen – een dynamische en actieve rol kunnen vervullen, ongeacht hun etnische achtergrond, materiële welstand of leeftijd. Maar de ervaringen van oudere burgers worden nog te weinig gehoord door beleidsmakers en planners, met een lagere participatiegraad op (lokaal) beleidsniveau tot gevolg. Zo wordt bijvoorbeeld in het Vlaams Ouderenbeleidsplan onvoldoende aandacht besteed aan de duidelijke signalering van ouderen over vervoersarmoede, wat een erg grote participa-

tiedrempel vormt voor een actieve deelname aan het maatschappelijke leven (Vlaamse Ouderenraad, 2022).

De sociale en ruimtelijke, stedelijke infrastructuur is niet altijd voorzien op de noden en wensen van oudere burgers (Phillipson & Ray, 2016). Onderzoek van Oosterlynck en Beeckmans (2021) toont dat stedelijke ontwerpidealen zoals de vijftienminutenstad 'sociaal bijziend' zijn. Daarmee bedoelen de auteurs dat die modellen impliciet uitgaan van werkende, gezonde en kapitaalkrachtige volwassenen. Daardoor wordt het perspectief van ouderen – en ook van verschillende andere groepen zoals jongeren, mensen in armoede en mensen met een functiebeperking – te weinig meegenomen in de ontwikkeling van de stedelijke infrastructuur en leefwereld, ondanks de groeiende literatuur over de relatie tussen vergrijzing en ruimtelijke planning (Scott, 2021; Van Hoof et al., 2021).

In 2007 lanceerde de World Health Organisation (WHO) het internationaal *Age-Friendly Cities*-raamwerk (WHO, 2007), dat een sterke boost gaf aan de bewustwording en kennisdeling tussen stedelijke overheden en onderzoek naar die thematiek. Dat leidde tot een enorme groei aan wetenschappelijke inzichten en beleidsinitiatieven. Verschillende studies tonen aan dat de leefomgeving een belangrijke invloed heeft op de gezondheid en het welzijn van ouderen. Ouderen voelen zich vaak sterk emotioneel verbonden met hun huis, hun lokale gemeenschap en hun directe omgeving (Buffel et al., 2013). Zij die in een minder 'ouderenvriendelijke' context leven, rapporteren doorgaans een lager welzijn en welbevinden (Kano et al., 2018; Niebier & Cramm, 2018). Daarom pleit men vanuit het internationale *Age-Friendly Cities*-raamwerk onder meer om actief in te zetten op buurt- en gemeenschapsrelaties én op de participatie van ouderen in de ontwikkeling van onderzoek en beleid om tot meer effectieve oplossingen te komen (Zuniga et al., 2023). Toch blijft er volgens experts zoals Greenfield & Buffel (2022) nog een grote nood aan kennis over hoe men kan bijdragen tot (eco)systemische verandering, zodat mensen een gepast antwoord vinden op hun noden en kunnen floreren op latere leeftijd (Greenfield & Buffel, 2022). Tegelijk erkennen die auteurs dat onderzoek en lokale initiatieven niet voldoende zijn om tot systemische verandering te komen, maar onderschrijven ze wel het belang van lokaal ingebedde initiatieven en incrementele verandering die door netwerkvorming, kennisdeling, draagvlakcreatie en capaciteitsopbouw kan leiden tot meer structurele verandering.

Hoewel we dus erkennen dat heel wat hefbomen tot systemische verandering zich niet bij onderzoekers of het niveau van lokale samenwerking situeren, focussen wij ons op de rol die onderzoek kan spelen in die lokale kennisopbouw en coalitievorming om zo, via bescheiden maar betekenisvolle interventies, bij te dragen aan meer ouderenvriendelijke steden en gemeenten.

In dit hoofdstuk presenteren we de aanpak, samen met enkele ervaringen en voorlopige resultaten van het participatieve en praktijkgerichte onderzoeksproject PWO[2] *Age Friendly Cities*, dat als doel heeft na te gaan in welke mate Antwerpen door zijn oudere bewoners als ouderenvriendelijk wordt beschouwd en welke eventuele aanpassingen zij zien ter verbetering. Vanuit dat project zijn onderzoekers van de AP Hogeschool vandaag aan de slag in de Antwerpse districten Hoboken en Borgerhout. Hun onderzoek

ontwikkelde zich als een antwoord op de vragen van senioren en andere professionals uit de Antwerpse ouderenzorg over het collectiviseren en het wetenschappelijke onderbouwen van noden en mogelijke oplossingen.[3] Professionals vangen vaak signalen op rond drempels tot volwaardige participatie door senioren, maar ze hebben vaak niet de ruimte om daarmee aan de slag te gaan en ze ervaren die verhalen vaak als te anekdotisch om mee naar het beleid te stappen. Veel van het bestaande onderzoek staat volgens die professionals dan weer te ver af van de mensen waar het over gaat en van de concrete uitdagingen en kansen op buurtniveau. Men ervaart dus een nood aan een meer wetenschappelijk onderbouwde nodenanalyse en de mogelijkheid om oudere bewoners actief te laten deelnemen aan wetenschappelijk onderzoek.

Via meerjarige gefaseerde samenwerkingen met seniorenconsulenten, actieve oudere bewoners en andere sociale partners draagt dat onderzoek bij tot een sterke kennisbasis en een sterk draagvlak voor beleid, dat beter tegemoetkomt aan de noden die de oudere bewoners zelf als prioritair naar voren schuiven tijdens bevragingen en gesprekken. Vanuit dat project reflecteren we enerzijds over de uitdagingen en de kansen om op lokaal niveau te werken aan meer ouderenvriendelijke steden en gemeenten en staan we anderzijds stil bij de mogelijkheden van praktijkgericht en participatief onderzoek in dat proces.

In wat volgt gaan we dieper in op het aangaan en het uitbreiden van kennisallianties[4] via participatief onderzoek en hoe we dat in het onderzoeksproject PWO *Age-Friendly Cities* hebben aangepakt. Vervolgens worden de uitdagingen en de confrontaties binnen het project besproken, net als de concluderende aanbevelingen om via participatief onderzoek kennisallianties op te bouwen.

1. Aan lokale kennisallianties bouwen via participatief onderzoek

Met het PWO *Age-Friendly Cities* willen we niet alleen een analyse bieden van de noden, de ervaringen en de drempels die oudere bewoners van Hoboken en Borgerhout ervaren. We willen hen ook (1) actief betrekken als co-onderzoekers en (2) door middel van een transdisciplinaire samenwerking met werkveldpartners bijdragen aan een draagvlak en aan aanbevelingen voor een ouderenvriendelijker beleid op basis van onze onderzoeksresultaten en de participatie van senioren. In de twee volgende paragrafen lichten we die elementen van het onderzoek achtereenvolgens toe.

1.1 Verschillende vormen van participatief onderzoek

Binnen de literatuur over ouderenvriendelijke steden en gemeenten wordt sterk ingezet op zogenaamd participatief en co-creatief onderzoek, zowel wat betreft brede ge-

meenschapsgeoriënteerde vraagstukken als meer domeinspecifieke uitdagingen, zoals mobiliteit (Dabelko-Schoeny et al., 2020) en digitale inclusie (Reuter et al., 2020). Het werk van Buffel (2018) toont dat ouderen belangrijke vaardigheden hebben en vanuit een grote betrokkenheid kunnen bijdragen aan onderzoekprojecten, vooral als het hen toelaat om politiek en sociaal actief te zijn.

Smaling (2009, p.23) definieert participatief onderzoek als "(...) empirisch onderzoek waarin betrokkenen (stakeholders), zoals het onderzochte doelpubliek, opdrachtgevers, initiatiefnemers, gebruikers, implementeerders, degenen die voor- of nadeel van het onderzoek kunnen ondervinden, deelnemen als medeonderzoekers (co-researchers)". Hij maakt daarbij een onderscheid tussen kennisgericht- en praktijkgericht participatief onderzoek, waarbinnen hij nog een aantal varianten identificeert.

Vanuit die typologie kunnen we stellen dat het PWO *Age-Friendly Cities* bestaat uit een meerfasig proces, waarvan elke fase één jaar in beslag neemt.

Met het onderzoek willen we een beter en ruimer zicht krijgen op de ervaringen en de noden van ouderen binnen Antwerpen, om zo in cocreatie met ouderen en met het lokale beleid te werken aan een ouderenvriendelijkere woon- en leefomgeving. Het project beoogt een getrapte aanpak, omdat we in een nieuw district altijd beginnen met de afname van de algemene survey en focusgroepen en het jaar nadien inzoomen op een specifieke uitdaging, op basis van de resultaten uit het eerste jaar.

Het eerste jaar start met een meer exploratieve kennisgerichte aanpak (zie ook deel 2: participatief onderzoek: hoe begin je eraan?). Op basis van een survey wordt een kennisbasis gecreëerd die lokale actoren ondersteunt om de prioriteiten voor verder onderzoek te bepalen. In die fase uit de participatie zich vooral in de inschakeling van oudere bewoners als 'dataverzamelaars', die helpen om het bereik van de survey te vergroten door vragenlijsten af te nemen in hun district. Op die manier doen de onderzoekers ook aan 'capaciteitsopbouw', in de zin dat ze een lokale, actieve groep rond zich verzamelen die geïnteresseerd is om deel te nemen aan het onderzoek en de ambitie heeft om in gesprek te gaan met beleidsmakers.

Nadat deelnemers de focus voor het tweede jaar bepalen, verschuift de aard van het onderzoek naar wat Smaling (2009) omschrijft als "praktijkgericht participatief onderzoek met een los verband". Het onderzoek is domeinspecifiek, namelijk 'ouderenvriendelijkheid van de publieke ruimte' met een focus op 'basismobiliteit', en wil duidelijk bijdragen tot praktische verbeteringen, maar de precieze aard van die verbeteringen ligt niet op voorhand vast en het onderzoek wordt niet aangestuurd door een opdrachtgever met een bepaalde agenda. In die fase gaat de rol van oudere mede-onderzoekers verder dan enkel het verzamelen via een methode die werd bepaald door de onderzoekers. De kerngroep van vrijwilligers heeft ook medezeggenschap over welke indicatoren gebruikt worden om de oudervriendelijkheid van de publieke ruimte te scoren (voetpaden, afstanden, verlichting ...).

1.2 Van onderzoek naar verandering: kleine stappen via collectieve leerprocessen

Volgens de literatuur over publieke sociologie (Burrawoy, 2008) en sociale innovatie (Unger, 2015) vergt de stap van kennisopbouw naar concrete initiatieven en effectieve verandering niet alleen sociologische, maar ook politieke verbeelding (Cools & Verschraegen, 2018). Want naast de concrete onderzoeksresultaten is er ook nood aan een gedeeld inzicht over hoe die particuliere, persoonlijke uitdagingen voor ouderen zich verhouden tot grotere, maatschappelijke problemen en structuren (sociologische verbeelding). Daarnaast moet er ook inzicht en capaciteit opgebouwd worden over hoe je draagvlak kan creëren rond concrete acties en hefbomen. In ons onderzoeksproject gaat het in de eerste plaats over lokale, eerder bescheiden acties, waarbij we burgers, betrokken organisaties en lokale beleidsmakers uitnodigen voor lokale samenwerking en collectieve leerprocessen. Door jaarlijks een studienamiddag te organiseren, nieuwe cases op te starten en door ons onderzoek neer te schrijven, in beeld te brengen en samen te werken met andere kennisinstellingen, willen we het draagvlak voor grotere maatschappelijke verandering verder versterken.

In de sociale-innovatieliteratuur (Novy et al., 2019) spreekt men in dat verband over (transdisciplinaire) kennisallianties. Dat zijn strategische kennissamenwerkingen tussen verschillende actoren die vanuit verschillende perspectieven en expertise (ervaringsdeskundigheid, professioneel, academisch) strategisch samenwerken om kennis te delen, te produceren, te verspreiden en bruggen te bouwen tussen organisaties (Novy et al., 2013 in Cools & Verschraegen, 2018). De inzet van participatie is dus niet alleen omwille van onderzoeksresultaten die een balans houden tussen academische standaarden en praktische relevantie, maar ook om de opbouw van een zekere capaciteit te verkrijgen, om vanuit kennissamenwerking over te gaan naar maatschappelijke verandering.

2. Participatief onderzoek: hoe begin je eraan?

Het onderzoeksproject PWO *Age-Friendly Cities*[5] dat in 2022 vanuit de onderzoeksgroep Stadskracht van de AP Hogeschool Antwerpen werd opgestart, wordt uitgevoerd door onderzoekers met een achtergrond in ergotherapie, verpleegkunde, gerontologie,[6] landschapsontwikkeling, GIS-data-analyse (GIS = Geografisch Informatiesysteem), vastgoed en participatief onderzoek. Het betreft dus een samenwerking over hogeschoolgebonden onderzoeksgroepen en onderwijsdepartementen heen.

Om het onderzoek goed af te bakenen, wordt uitsluitend gemikt op thuiswonende 65-plussers in twee geselecteerde Antwerpse districten. Het doel van het onderzoek is kennis- en capaciteitsopbouw, de evaluatie van de ouderenvriendelijkheid in die districten en aanbevelingen formuleren om desgewenste (lokale) veranderingen mogelijk

te maken. Het is een plan dat vertrekt vanuit een gefundeerde wetenschappelijke basis, met de ambitie om de noden en de ervaringen van oudere bewoners in kaart te brengen en hen actief te betrekken in het verzamelen van die gegevens en het vertalen van onderzoeksresultaten naar concrete beleidsvoorstellen, ter bevordering van de ouderenvriendelijkheid van hun district. Om zo'n onderzoeksproject op te starten, is heel wat denkwerk vooraf nodig, want je wil dat de resultaten van een onderzoek bij de juiste mensen terechtkomen, zodat er ook effectief iets mee gebeurt.

Om gedragen onderzoek te voeren, is het dus het best om vanaf het begin de belanghebbenden te betrekken in je verhaal: de 'stakeholders'. Die stakeholders zijn in de eerste plaats de ouderen zelf; zij weten hoe het eraan toe gaat in hun district, zij weten waar de pijnpunten liggen voor 65-plussers, zij moeten de kans krijgen om hun stem in dat verhaal te laten horen. Daarnaast worden van bij het begin ook de seniorenconsulent en de leden van de districtsraad betrokken (schepenen en beleidsmedewerkers) om hen tijdens en na het onderzoek op verscheidene niveaus ook effectief aan de slag te kunnen laten gaan met de resultaten. Daarnaast contacteren we in de aanloop van het onderzoek lokale zorginstellingen of sociale organisaties die veel ouderen bereiken, met de vraag of ze interesse hebben in de resultaten en of zij oproepen kunnen verspreiden en respondenten of vrijwilligers kunnen toeleiden.

Om gedragen onderzoek te voeren, is het best om vanaf het begin de belanghebbenden te betrekken.

In het onderzoek wordt gestreefd naar meer dan alleen het bevragen van de doelgroep en de betrokkenen. Daarom wordt gekozen voor een participatieve aanpak, waarbij respondenten als mede-onderzoeker een engagement aangaan ten dienste van het onderzoeksproject. Zo engageerden zich al een vijftigtal ouderen als vrijwilliger, hetzij in hun eigen private kring, hetzij via een seniorenvereniging waarbij ze aangesloten zijn. De ouderen en de districtsmedewerkers worden ingezet in de verschillende fasen van het onderzoek.

Momenteel is het onderzoeksproject actief in twee Antwerpse districten: Hoboken en Borgerhout. In Hoboken werden al twee fasen van het onderzoeksproject doorlopen. In Borgerhout werd een jaar later gestart, waardoor de beide districten zich in een andere fase van het onderzoek bevinden. Het is een uitdagende en interessante, maar vooral leerrijke tandem. De flow van datacollectie en dataverwerking kan worden opgedeeld in verschillende fasen. Die worden hieronder chronologisch toegelicht.

2.1 Jaar 1: Dataverzameling via vragenlijsten en focusgroepen

2.1.1 Vragenlijsten

De WHO creëerde in 2007 een theoretisch raamwerk rond de ouderenvriendelijkheid van steden en gemeenten. Het raamwerk omvat acht domeinen met essentiële ken-

merken waaraan een stad kan voldoen om inclusiever te worden voor ouderen: huisvesting; sociale participatie; sociale inclusie; communicatie en informatie; sociale en gezondheidsvoorzieningen; buitenruimte en gebouwen; transport; financiën (zie figuur 1). Dat raamwerk en de daaruit voortvloeiende Nederlandstalige gevalideerde vragenlijst (Dikken et al., 2020) en een geoperationaliseerde checklist bestaande uit verschillende criteria die men kan 'afvinken' om de ouderenvriendelijkheid te 'kwantificeren', werden gebruikt als basis.

De Nederlandstalige vragenlijst werd besproken met de seniorenconsulenten van de deelnemende districten. Zij formuleerden suggesties om een tiental districtspecifieke vragen toe te voegen, zoals kennis over het aanbod van bepaalde diensten. Ook beschrijvende karakteristieken, zoals geslacht, leeftijd, burgerlijke staat en eventuele migratieachtergrond worden bevraagd.

Figuur 1. Raamwerk *Age-Friendly Cities*.

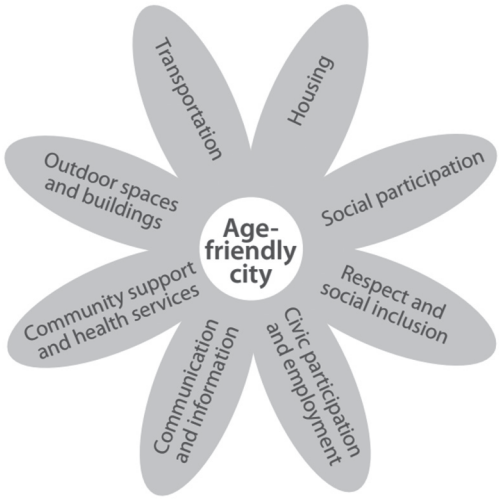

Bron: https://extranet.who.int/agefriendlyworld/age-friendly-cities-framework/

Vervolgens werden verschillende sleutelfiguren binnen de districten opnieuw gecontacteerd. Daarbij speelden de leden van de seniorenraad en de seniorenconsulenten een belangrijke rol. Het onderzoek werd voorgesteld tijdens de algemene vergadering van de seniorenraad en tijdens de districtsraad, en werd erg enthousiast onthaald. De mogelijkheid om hun stem te laten horen, gaf aan de ouderen een boost om mee in het project te stappen. Na onze oproep stelden verschillende ouderen uit de seniorenraad zich kandidaat om te fungeren als mede-onderzoekers door vragenlijsten te gaan afnemen bij hun peers.

> Ik ben vragenlijsten gaan afnemen bij mijn vrienden en mijn buren, want ik vind het belangrijk dat senioren zich goed voelen in ons district. Daar wil en kan ik mee voor zorgen. (senior uit Borgerhout)

Via die methodiek trachten we zo veel mogelijk ouderen te bereiken die we via klassieke kanalen (online of via de post) mogelijk niet zouden bereiken. Er werd een online- en een papieren versie voorzien om tegemoet te komen aan de verschillende niveaus van digitale geletterdheid. Vragenlijsten werden afgenomen bij ouderen thuis, tijdens activiteiten van seniorenverenigingen, in lokale dienstencentra, op de wekelijkse markt, op straat, tijdens de Langste Eettafel (Turnhoutsebaan), in de bibliotheek, in het ABC-loket[7] en online. Rekrutering via die varia aan activiteiten kon enkel gerealiseerd worden dankzij de hulp van vele geëngageerde ouderen, sociale partners en beleidsmedewerkers.

In totaal vulden 617 ouderen de vragenlijst in (316 in Hoboken, 301 in Borgerhout), met een gemiddelde leeftijd van 76 jaar. Analoog met de bevolkingscijfers bestaat de grootste groep uit vrouwen (67%) en ongeveer 60% van alle respondenten zijn alleenstaand, gescheiden of weduwe/weduwnaar. Nog geen 3% heeft een andere nationaliteit dan de Belgische, en slechts 8% van de respondenten heeft ouders met een migratieachtergrond. Wanneer we de actuele bevolkingscijfers van Hoboken en Borgerhout raadplegen, merken we een discrepantie met onze bevindingen. Met onze strategie merken we dus dat we er niet in geslaagd zijn om een perfecte afspiegeling van de populatie te bereiken. Dat heeft onder meer te maken met het profiel van onze co-onderzoekers. Net als de seniorenraad weerspiegelt ook onze groep co-onderzoekers niet de diversiteit aan oudere bewoners in Hoboken en Borgerhout. De meeste co-onderzoekers behoren tot de middenklasse, zijn actief in het verenigingsleven en hebben geen migratieachtergrond. Met name de groep 'ouderen met migratieachtergrond' bleef ondervertegenwoordigd in onze bevraging. In Borgerhout hebben we daarom sterker ingezet op het werken met sociale en sociaal-culturele organisaties als toeleiders. Dat resulteerde in een beter bereik van ouderen met een migratieachtergrond als respondent, maar het profiel van de co-onderzoekers bleef grotendeels hetzelfde.

De resultaten uit de vragenlijst vertellen ons dat de meningen verdeeld zijn over hoe ouderenvriendelijk men het eigen district ervaart. Als illustratie van de verkregen resultaten onthult het onderzoek in Hoboken dat bijna de helft van de ouderen binnen de vijftien minuten niet bij de diensten geraakt die men wil bereiken (apotheek, bakker, post ...). Daarenboven ervaart ook bijna de helft van de respondenten in Hoboken en Borgerhout zijn eigen buurt als niet voldoende toegankelijk voor rolstoelen of rollators. Meer dan 30% van de respondenten kampt met financiële moeilijkheden[8] en 20% beschouwt zichzelf niet als een gewaardeerd lid van de samenleving. Dat gevoel van miskenning manifesteert zich bijvoorbeeld in weinig betrokken worden bij projecten voor stedelijke planning. In de praktijk vertaalt die lage mate van betrokkenheid zich concreet in situaties zoals de keuze van waterdoorlatende verhardingsmaterialen (tegels), die ontoegankelijk blijken voor rolstoelgebruikers of rollators.

De meningen zijn verdeeld over hoe ouderenvriendelijk men het eigen district ervaart.

2.1.2 Focusgroepen

De resultaten van de vragenlijsten gaven ons al veel informatie over welke domeinen van het *Age-Friendly Cities* raamwerk als meest positief en meest negatief ervaren werden. Toch bleven een aantal zaken onbeantwoord, met name de redenen waarom men over bepaalde domeinen negatiever was. Dat vormde de aanleiding om vier focusgroepen met de ouderen te organiseren: twee in Hoboken en twee in Borgerhout. In die focusgroepen wilden we zoeken naar verklaringen, mogelijke oplossingen voor gesignaleerde problemen en andere relevante inzichten van de deelnemers. Na een oproep via de seniorenconsulent en de seniorenraad stelden telkens zes tot acht ouderen zich kandidaat om deel te nemen aan een focusgroep. Die bracht nog heel wat nieuwe zaken aan het licht. Zo werd de angst om 's avonds buiten te komen, de ontoegankelijkheid van bepaalde zones en de onbekendheid van deelmobiliteiten plots een mogelijke verklaring voor zaken die via de vragenlijsten gedetecteerd werden:

> Zonder smartphone is het moeilijk om zo'n diensten te gebruiken. Alles is met een QR-code, die digitale borden worden niet gebruikt. Ik vind dat helemaal niet klantvriendelijk om alleen maar door te verwijzen naar digitale dingen. Dat stimuleert niet om het openbaar vervoer of deelmobiliteiten te gebruiken. (senior uit Hoboken)

In het district Hoboken komen de domeinen 'mobiliteit' en 'toegankelijkheid van de publieke ruimte' duidelijk als voornaamste aandachtspunten naar voren. De resultaten vanuit Borgerhout wijzen erop dat de ouderen diezelfde thema's ook in hun district als prioriteit naar voor schuiven. Binnen 'mobiliteit' (in figuur 1 '*transportation*') wordt idealiter gestreefd naar toegankelijk, betaalbaar en veilig openbaar vervoer, en leeftijdsvriendelijke rijomstandigheden, vervoersalternatieven en parkeerfaciliteiten:

> Als je nu bijvoorbeeld zegt: om van hier naar de Groenplaats te kunnen geraken … Er is openbaar vervoer, maar het stuk dat je te voet moet afleggen om van de ene verbinding naar de andere te gaan … Voor ons is dat nog geen probleem, maar ik vraag mezelf af als ik bijvoorbeeld minder mobiel ben … Dan wordt dat een echt probleem. En dat is maar een paar kilometer van hier. (senior uit Borgerhout)

> Je moet constant naar de grond zien hé. Er zijn heel veel voetpaden die er slecht bijliggen. Ik denk dat de grootste oorzaak boomwortels zijn. Soms is het ook wel heel smal om met een rolstoel of zo te kunnen passeren. (senior uit Hoboken)

Ook binnen het domein 'sociale participatie' (in figuur 1 '*social participation*') wordt mobiliteit als een van de sleutelindicatoren benoemd voor deelname aan activiteiten in het interesse- en behoeftegebied van ouderen. Het domein 'publieke ruimte' (in figuur 1 '*outdoor spaces and buildings*') mikt op verbetering van recreatiegebieden, rustplaatsen, goed ontwikkelde en veilige voetgangers- en gebouweninfrastructuur, groene ruimte, goede oversteekplaatsen en bovenal een veilige omgeving die sociale integratie voor ouderen toelaat en hun levenskwaliteit ten goede komt.

> Ze kunnen gemakkelijk stoppen hier hé, ik vind dat wel. Ze komen van Hemiksem met de waterbus en hier in Hoboken zou veel volk opstappen hoor. (senior uit Hoboken)

> We moeten geduld hebben voor een heraanleg, maar eer die gebeurd is, ben ik er misschien niet meer hé! (senior uit Borgerhout)

2.2 Jaar 2: Knelpuntwandelingen en data-analyse

Volgend op de opgebouwde kennis rond de verschillende domeinen en de selectie van de prioritaire domeinen, organiseerden we in jaar 2 knelpuntwandelingen, waarbij de stedelijke omgeving geanalyseerd en gevisualiseerd werd om specifieke knelpunten in kaart te brengen en de relatie tussen de fysieke omgeving en de ervaringen van ouderen te begrijpen. Op voorhand hebben we samen met de lokale mede-onderzoekers de routes uitgestippeld.

Tijdens die knelpuntwandelingen namen ouderen, beleidsmedewerkers en studenten landmeetkunde deel, waarbij de studenten met een vooraf ontwikkelde GIS-applicatie ter plaatse knelpunten konden digitaliseren. Die samenwerking is niet alleen waardevol omdat studenten de oudere generatie beter leren begrijpen (zoals de student in het citaat hieronder aanhaalt), maar ook omdat ouderen kunnen ervaren welke digitale mogelijkheden beschikbaar zijn.

> Als landmeter in wording was die doelgroep nieuw voor mij. Het was een leerrijke, en ook verrijkende ervaring, om samen met die senioren te gaan bekijken welke elementen voor hen een hindernis vormen in het gebruik van de openbare ruimte. Die ervaring zal me later helpen om, wanneer ik zelf actief ben in het werkveld, ook met de oudere bevolking rekening te houden wanneer we openbare ruimtes inrichten. (student AP Landmeten)

Tijdens de wandelingen kregen de beleidsmedewerkers elementen van een verouderingspak aangereikt (wandelstok, cataract-bril, verzwaringspak …) om zich beter te kunnen inleven in de ervaring van een oudere.

> Het was een fijne ervaring om met de senioren mee op stap te gaan, maar het ouderdomspak was best confronterend. Ik gedroeg me anders op straat, veel voorzichtiger. (beleidsmedewerker Hoboken)

Om in Hoboken de twee domeinen te definiëren en meetbaar te maken, werden een aantal indicatoren in kaart gebracht tijdens een netwerkevenement dat georganiseerd werd in de AP Hogeschool. Beleidsmakers, studenten, vertegenwoordigers van de voetgangersbeweging en deelnemers op leeftijd gingen daarvoor in discussie, waardoor de onderzoekers een beter inzicht kregen in welke indicatoren de domeinen 'mobiliteit' en 'toegankelijkheid van openbare ruimte' bepalen, met specifieke aandacht voor de behoeften van de oudere generatie. Zo werden onder andere voetpaden, openbare toilet-

ten, bushaltes en zitbanken geïdentificeerd als indicatoren die de genoemde domeinen bepalen voor ouderen. Daarbij valt op dat de focus van ouderen verschilt van de huidige focus in stedelijke planning, wat impliceert dat ook de relevante indicatoren kunnen verschillen. Het eerder aangehaalde voorbeeld over de ontoegankelijkheid van waterdoorlaatbare tegels bevestigt dat vermeende verschil in indicatoren.

In 2024 hebben onderzoekers, studenten, ouderen en beleidsmakers tien knelpuntwandelingen gedaan in Hoboken. Een beleidsmedewerker, een student landmeten, twee onderzoekers en vier tot zes ouderen namen telkens deel aan die wandelingen. Tijdens de wandeling waren ook leden van Fotografencollectief Brandpunt23 aanwezig, om zowel de fysieke drempels als de knelpuntwandelingen op de gevoelige plaat vast te leggen.[9] De wandelingen in Borgerhout gebeuren in de laatste fase van het onderzoek.

3. Output en valorisatie

De bevindingen uit de verschillende fasen van het onderzoek zullen worden samengebracht in een lokale scorekaart voor ouderenvriendelijkheid betreffende mobiliteit en publieke ruimte, voortkomend uit een uitgebreide locatiegebonden analyse met behulp van een GIS. Die scorekaart krijgt de naam *SilverScore*. Objectieve indicatoren, zoals de locatie van zitbanken, haltes van de lijn of openbare toiletten, worden daarbij grondig geanalyseerd op afstand. De *SilverScore* is bijgevolg een op GIS gebaseerde afstandsanalyse, waarbij elke 10 x 10 m van een gebied een score krijgt. Die score wordt berekend op basis van de afstand van een object tot vergelijkbare objecten en tot elke mogelijke standplaats van de gebruiker. Hoe hoger de score, hoe dichter de voorzieningen, zoals zitbanken. De scores voor verschillende indicatoren – zoals zitbanken, openbare toiletten of bushaltes en andere – worden per 10 x 10 m-cel opgeteld en resulteren in een totaalscore die per locatie met een kleur wordt weergegeven. Figuur 2 illustreert de locatie en de daarbij horende afstanden van zitbanken in het district Hoboken.

Door factoren te begrijpen die de omgeving ouderenvriendelijker maken en ze een locatie toe te kennen, kunnen gerichte aanbevelingen gedaan worden voor het verbeteren van de openbare ruimte en de levenskwaliteit van ouderen.

Tegelijkertijd kan de subjectieve locatiegebonden data – verzameld tijdens de wandelingen – discrepanties detecteren tussen objectieve en subjectieve gegevens. Dat gegeven benadrukt de noodzaak dat de mening van de oudere generatie gehoord moet worden bij stedelijke planning en ontwikkeling. Die samenwerking of symbiose zal ouderen erkennen als een betekenisvol lid van de maatschappij en hun zelfbeeld versterken, terwijl ze actief bijdragen aan de vormgeving van hun eigen leefomgeving.

Figuur 2. Afstandsanalyse van de locatie van zitbanken in Hoboken.

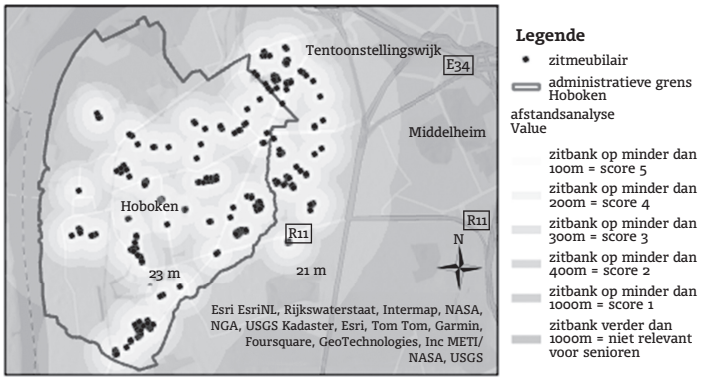

Bron: Open dataportaal stad Antwerpen en ESRI-software.

Door factoren te begrijpen die de omgeving ouderenvriendelijker maken en ze een locatie toe te kennen, kunnen meer gerichte aanbevelingen gedaan worden voor de verbetering van de openbare ruimte en de algehele levenskwaliteit van ouderen. Een voorbeeld uit de GIS-analyse in Hoboken betreft de woonzorgcentra, waaruit blijkt dat de voetpaden in de onmiddellijke omgeving onvoldoende toegankelijk zijn voor minder mobiele ouderen.

Op basis van soortgelijke resultaten wordt toegewerkt naar een gerichte aanpak van de geïdentificeerde knelpunten. Het doel is de integratie van de bevindingen van het onderzoek in stedelijke projecten elders en op verschillende bevoegdheidsniveaus, waarbij – bij voorkeur al vanaf het voorontwerpstadium – rekening gehouden wordt met die inzichten en dat zo een model kan vormen voor toekomstige stedelijke ontwikkelingen. Door het onderzoeksproject onder de aandacht te brengen tijdens verschillende evenementen (Netwerkdag AP, oktober 2023; *International Research Week*, november 2023; Congres Publieke Ruimte, april 2024; symposium 'Levenslang wonen met zorg en ondersteuning', oktober 2024) en in gesprek te gaan met stakeholders en andere geïnteresseerden, wordt een toenemende interesse waargenomen in het concept van *Age-Friendly Cities*. Verschillende Antwerpse districten willen dienen als locatie om het onderzoek verder te zetten en tijdens het congres Publieke Ruimte was de interesse op verschillende beleidsniveaus groot. Hoewel we klein(schalig) startten met een lokale nodenanalyse vanuit een participatief kader als basis voor praktische voorstellen, lijkt het in de toekomst mogelijk om die krachten te bundelen op hogere niveaus. Naast onze ambitie om het project verder te zetten in nieuwe districten of steden, hopen we ook samenwerkingen te realiseren die organisatie- en regio-overschrijdend zijn, met een essentiële kennisuitwisseling over noden en oplossingen. We geloven in het potentieel van die participatieve aanpak en capaciteitsopbouw. Het is belangrijk om daarbij te benadrukken dat de focus van het participatieve onderzoek, in onze visie, steeds moet bouwen op een vooronderzoek (in ons geval door middel van surveys en focusgroepen) dat de ouderenvriendelijkheid van een district of gemeente bevraagt over de acht dimensies van het *Age-Friendly Cities*-raamwerk (figuur 1). In Hoboken en Borgerhout

kwamen mobiliteit en toegankelijke publieke ruimte duidelijk naar voren als prioriteiten, maar het is denkbaar dat bewoners uit andere gemeenten andere dimensies als prioritair aanduiden. Op lokale noden kunnen inspelen is cruciaal om tot relevant en echt participatief onderzoek te komen.

4. Uitdagingen en beperkingen in het project

Tijdens het onderzoeksproject werden al heel wat ouderen betrokken en bevraagd. Toch werd bij de analyse van de resultaten vastgesteld dat het bereikte publiek voorlopig eerder homogeen is, terwijl de groep 65-plussers in de beide districten erg heterogeen is (wat betreft participatieniveau, migratieachtergrond, inkomensniveau ...). Om een meer representatieve steekproef te verkrijgen, is het essentieel om de betrokkenheid van de verschillende subgroepen te verbeteren. Hieronder worden enkele strategieën besproken om specifieke doelgroepen te betrekken.

4.1 Bereik en continuïteit als uitdaging

Zo denken we aan personen met een beperkt inkomen of een beperktere mobiliteit: door een beperktere deelname aan activiteiten komen zij minder vaak in contact met groepen ouderen, waardoor zij in het concept van participatief onderzoek sneller uit de boot vallen. Door samen te werken met lokale welzijnsorganisaties en sociale diensten kunnen ook die ouderen beter bereikt worden. In het contact met die zogenaamde 'moeilijker bereikbare groepen' kan het ook aan te raden zijn om de surveys en focusgroepen door professionele onderzoekers in plaats van vrijwillige co-onderzoekers te laten doen, omdat het contact in sommige gevallen vaardigheden vereist die men niet van vrijwilligers kan verwachten.

Voor alleenwonende ouderen of personen in een geïsoleerde thuissituatie kunnen een samenwerking met buurtwerkers en gemeenschapscentra, en huisbezoeken effectief zijn. De organisatie van informele bijeenkomsten of activiteiten, geïnitieerd door bepaalde vertrouwenspersonen, kan ook drempelverlagend werken. Daarbij kan een dubbele functie vervuld worden: data verzamelen en eenzaamheid verminderen.

Voor ouderen met een cognitieve beperking en personen met dementie is de ondersteuning van zorgverleners en mantelzorgers cruciaal. Eenvoudigere vragenlijsten en hulpmiddelen zoals pictogrammen aanbieden, kan helpen. Daarnaast kunnen interviews op een voor hen vertrouwde plek plaatsvinden.

Ondanks pogingen om via sleutelfiguren en met religieuze en culturele organisaties binnen de gemeenschap te werken, konden we de groep ouderen met een migratieachtergrond maar moeilijk bereiken. De inzet van tolken, vertaalde vragenlijsten en het

gebruik van andere communicatiekanalen en media kunnen wat dat betreft mogelijk een oplossing bieden.

Om welke subgroep het ook gaat: centraal staat de samenwerking met sleutelfiguren, lokale sociale of welzijnsorganisaties en overheden.

4.2 Technische aspecten van de dataverzameling

Een andere uitdaging is de continuïteit van de dataverzameling in het GIS te waarborgen. De bedoeling is om een tool aan te reiken die op zelfstandige basis gebruikt kan worden door inwoners van een stad of een district om informatie te verzamelen, en die gebruikt kan worden door beleidsmakers en stadsinrichters om op een meer inclusieve manier na te denken over de inrichting van de publieke ruimte. Regelmatige updates en validatie van data, samenwerking tussen (lokale) overheden en onderzoeksinstituten, en de implementatie van geautomatiseerde dataverzamelingssystemen zijn dus cruciale stappen om dat verhaal duurzaam te maken. Wanneer zich prioritaire noden aandienen binnen andere domeinen van het concept *Age-Friendly Cities*, moet ook nagedacht worden over alternatieve manieren van datacollectie die beter stroken met het betrokken domein (bv. het domein 'communicatie en informatie': ervaringsgerichte focusgroepen in plaats van een GIS-analyse).

5. Conclusie

De demografische transitie en de daardoor groeiende diversiteit in de groep ouderen impliceert de nood aan actie en een inclusief beleidskader op verschillende niveaus. Door in te zetten op lokale participatie van ouderen in onderzoek, met inbegrip van minder bereikbare subgroepen, kunnen zij fungeren als deelnemer, publiek, onderzoeker en pleitbezorger, wat leidt tot zowel relevanter en beter onderzoek, als sociaal-politieke mobilisatie. Naast het horen van die stemmen is het ook cruciaal om beleidsmedewerkers op verschillende niveaus te betrekken, om zo acties binnen verschillende bevoegdheidsniveaus mogelijk te maken. Door vanuit lokale kennissamenwerkingen noden en voorkeuren in kaart te brengen, kan een solide basis gevormd worden voor acties en samenwerkingen op hoger niveau. Met die basis timmeren we verder aan een ouderenvriendelijke stad door locatiegegevens te integreren in de data-analyse en het visueel krachtige GIS-materiaal te gebruiken als toegevoegd communicatiemiddel voor concrete, toekomstgerichte aanbevelingen binnen de onderzochte domeinen. De volgende stap is een betere aansluiting zoeken bij de al bestaande initiatieven en netwerken. Na de succesvolle start in de twee districten hopen we nu uit te breiden naar meer en uiteindelijk alle districten van de stad Antwerpen. Daar willen we telkens werken met een nodenanalyse (survey en focusgroepen), om dan in te zoomen op lokale prioriteiten. Op termijn willen we stads- en regio-overschrijdend samenwerken en de krachten bundelen in het streven naar een meer ouderenvriendelijke leefomgeving en samenleving.

Referenties

Buffel, T. (2018). Social research and co-production with older people: Developing age-friendly communities. *Journal of Aging Studies*, *44*, 52-60.

Buffel, T., Phillipson, C., & Scharf, T. (2013). Experiences of neighbourhood exclusion and inclusion among older people living in deprived inner-city areas in Belgium and England. *Ageing & Society*, *33*(1), 89-109.

Burawoy, M. (2008). Open letter to C. Wright Mills. *Practising Public Scholarship: Experiences and Possibilities Beyond the Academy*, 18-28.

Cools, P., & Verschraegen, G. (2018). Sociale innovatie en sociologische verbeelding: over de rol van kennis en onderzoek. In F. Vandermoeren, I. Loots, A. Bergmans, & P. Raeymaeckers (Reds.), *Wetenschappers in actie: een publiek sociologische benadering* (pp.115-135). Acco.

Dabelko-Schoeny, H., Fields, N. L., White, K., Sheldon, M., Ravi, K., Robinson, S. R., (…), & Jennings, C. (2020). Using community-based participatory research strategies in age-friendly communities to solve mobility challenges. *Journal of Gerontological Social Work*, *63*(5), 447-463.

Dikken, J., van den Hoven, R. F., van Staalduinen, W. H., Hulsebosch-Janssen, L. M., & Van Hoof, J. (2020). How older people experience the age-friendliness of their city: Development of the *Age-Friendly Cities* and communities questionnaire. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *17*(18), 6867.

ESRI software (s.d.). Geraadpleegd via https://www.esri.com/en-us/arcgis/about-arcgis/overview

Greenfield, E. A., & Buffel, T. (2022). *Age-Friendly Cities* and communities: Research to strengthen policy and practice. *Journal of Aging & Social Policy*, *34*(2), 161-174.

Novy, A., Cools, P., Verschraegen, G., & Weinzierl, C. (2019). Knowledge for social innovation. In S. Oosterlynck, A. Novy, & Y. Kazepov (Eds.), *Local social innovation to combat poverty and exclusion: A critical appraisal* (pp. 161-188). Policy Press.

Novy, A., Habersack, S., & Schaller, B. (2013). 32. Innovative forms of knowledge production: Transdisciplinarity and knowledge alliances. In F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood, & A. Hamdouch (Eds.), *The international handbook on social innovation: Collective action, social learning and transdisciplinary research*. Edward Elgar.

OECD calculations based on *OECD Income Distribution Database*, http://www.oecd.org/social/income-distribution-database.htm (July 2021 version).

Oosterlynck, S., & Beeckmans, L. (2021). De sociale bijziendheid van de 15 minutenstad. *Ruimte & Maatschappij*, *13*(2), 63-74.

Open dataprofielen Stad Antwerpen. (2024, juni). Geraadpleegd via https://portaal-stadantwerpen.opendata.arcgis.com/

Phillipson, C., & Ray, M. (2016). Ageing in urban environments: Challenges and opportunities for a critical social work practice. In C. Williams (Ed.), *Social work and the city* (pp. 151-171). Palgrave Macmillan.

Reuter, A., Liddle, J., & Scharf, T. (2020). Digitalising the age-friendly city: Insights from participatory action research. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *17*(21), 8281.

Scott, M. (Ed.) (2021). Planning for *Age-Friendly Cities*. *Planning Theory & Practice*, *22*(3), 457-492.

Smaling, A. (2009). Participatief onderzoek: een overzicht. *KWALON*, *14*(1).

Van Hoof, J., Marston, H. R., Kazak, J. K., & Buffel, T. (2021). Ten questions concerning *Age-Friendly Cities* and communities and the built environment. *Building and Environment*, *199*(107922), 1-26. https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2021.107922

Vlaamse Ouderenraad. (2022). *Reactie op het Vlaams Ouderenbeleidsplan.* https://www.vlaamse-ouderenraad.be/sites/default/files/inline-files/2022%2005%2024%20Reactie%20Vlaams%20Ouderenbeleidsplan%202020-2025.pdf

Vlaamse Overheid. (2016). *Vergrijzing en verzilvering in Vlaamse Steden en Gemeenten*. SVR-st@ts, 5. Geraadpleegd via https://www.vlaanderen.be/publicaties/vergrijzing-en-verzilvering-in-de-vlaamse-steden-en-gemeenten

Vranken, J., De Decker, P., Verté, D., & Crivit, R. (Eds.) (2023). *Ongehoord en ongezien. Hoe Vlaanderen vergrijst*. Gompel & Svacina.

WHO. (2007). *Global age-friendly cities: A guide*. 76 p.

WHO. (2010). *The WHO Age-friendly Cities Framework*. Geraadpleegd via https://extranet.who.int/agefriendlyworld/age-friendly-cities-framework/

Unger, R. M. (2015). Conclusion: The task of the social innovation movement. In A. Nicholls, J., Simon, & M. Gabriel (Eds.), New frontiers in social innovation research (pp. 233-251). Palgrave Macmillan.

Zuniga, M., Buffel, T., & Arrieta, F. (2023). Analysing co-creation and co-production initiatives for the development of age-friendly strategies: Learning from the three capital cities in the Basque autonomous region. *Social Policy and Society*, *22*(1), 53-68.

Noten

1. OECD: *Organisation for Economic Co-operation and Development*.
2. PWO: Praktijkgericht Wetenschappelijk Onderzoek (interne onderzoeksfinanciering voor hogescholen).
3. Die inzichten volgden uit verkennende bilaterale gesprekken met professionals en een thematische sessie met twaalf deelnemers rond het thema ouderenvriendelijke steden en gemeenten op 16/01/2023.
4. Een kennisalliantie is een strategische kennissamenwerking tussen diverse actoren die vanuit verschillende perspectieven en expertise (ervaringsdeskundigheid, professioneel, academisch) strategisch samenwerken om kennis te delen, te produceren, te verspreiden en bruggen te bouwen tussen organisaties (Novy et al., 2013 in Cools & Verschraegen, 2018).
5. https://www.ap.be/project/age-friendly-cities
6. Gerontologie is de wetenschap die alle mogelijke facetten van het 'ouder worden' bestudeert.
7. https://www.antwerpen.be/info/5ef50615a388f1c5ba267ae9/inloopmomenten-digitale-hulp-voor-borgerhoutse-55-plussers
8. Daartoe werden de vragen gesteld bij de volgende stellingen: 'Mijn inkomen is voldoende om zonder problemen in mijn basisbehoeften te voorzien' en 'Ik kan goed rondkomen met mijn inkomen'.
9. https://www.brandpunt23.be/

Hoofdstuk 11.

De gevangenis als vindplaats en circuitbreker van multidimensionale armoede

Noden, barrières en kansen voor re-integratie

Leen Vandevelde, Louis Favril, Peter Raeymaeckers & Dorien Brosens

Dit hoofdstuk beschrijft de armoedesituatie van mensen met detentie-ervaring vanuit twee complementaire invalshoeken. Ten eerste hanteren we een multidimensionale benadering van armoede waarbij armoede niet enkel een gebrek aan financiële middelen omvat, maar eveneens verwijst naar sociale uitsluiting op diverse levensdomeinen, zoals onderwijs, huisvesting, gezondheid, toegang tot hulp- en dienstverlening en sociale netwerken (Raeymaeckers et al., 2018). Die verschillende vormen van armoede gaan hand in hand en versterken elkaar (Coene et al., 2023). Ten tweede benaderen we armoede vanuit een levensloopperspectief, wat het geheel aan sociale processen omvat waarin gebeurtenissen en levensperiodes in verschillende levensdomeinen zich gedurende iemands leven in relatie tot sociale contexten ontwikkelen (Elder, 1985; O'Rand & Krecker, 1990).

Eerder onderzoek toont aan dat mensen met detentie-ervaring zich vaak al voor hun gevangenisverblijf in een precaire situatie bevinden en tal van problemen ervaren op meerdere levensdomeinen (Doekhie et al., 2024; Verbrugghe & Favril, 2023), waardoor de gevangenis als een vindplaats van onwelzijn kan worden gezien (Maes & Put, 2003). Ook na detentie kampen velen met problemen en noden op verschillende levensdomeinen, zoals het vinden van huisvesting en geestelijke gezondheidszorg (Visher et al., 2017). Dat maakt het re-integratieproces dikwijls complex (Naessens & Raeymaeckers, 2023). Re-integratie is een langetermijnproces dat al in de gevangenis start en ver daarna verder gaat (Maruna et al., 2004). Een succesvolle re-integratie gaat verder dan het voorkomen van recidive en omvat vooral ook het aanpakken van noden op diverse levensdomeinen (Heidemann et al., 2016). Huidig onderzoek naar re-integratie concentreert zich vaak op factoren tijdens of kort na detentie, zoals steun en contact met familie (Fahmy et al., 2022) of hulp- en dienstverleners (Pasma et al., 2023b), maar de situatie voor detentie kan het re-integratieproces en de uitkomsten na vrijlating beïnvloeden (Souza et al., 2015; Visher & Travis, 2003). Daarom kan re-integratie niet los worden gezien van het leven voorafgaand aan detentie en moet ook die levensfase gecapteerd worden binnen onderzoek naar re-integratie.

In deze bijdrage focussen we op de multidimensionale armoedesituatie gedurende de levensloop van personen in de gevangenis, met aandacht voor verschillende levensdomeinen en de samenhang tussen het leven voor, tijdens én na detentie. We verkennen eerst verklaringen voor armoede bij personen in de gevangenis met inzichten vanuit de internationale en de Vlaams en/of Brusselse context. Vervolgens lichten we onze methodologische aanpak toe, waarbij we een uitgebreide enquête afnamen in vijftien gevangenissen en veertien levensverhalen verzamelden.

1. Literatuuroverzicht

1.1 Sociale determinanten en hun rol bij detentie

Een eerste verklaring voor de relatie tussen armoede en detentie ligt in het proces van selectie voor detentie, waaraan een aantal sociale determinanten ten grondslag liggen. Sociale determinanten – zoals de omstandigheden waarin iemand opgroeit, leeft en werkt (bv. armoede, instabiele huisvesting, werkloosheid, trauma) – zijn het product van bredere maatschappelijke factoren, zoals economische ongelijkheid, discriminatie en ontoereikende sociale vangnetten. Sociale determinanten bepalen iemands levensloop (Caruso, 2017) en verwijzen naar de brede, sociale en maatschappelijke leefomgeving waarin iemand zich bevindt (Verbrugghe & Favril, 2023). Bepaalde sociale determinanten hangen nauw samen met het plegen van criminaliteit en vergroten zo de kans op een gevangenisopsluiting (Caruso, 2017; Verbrugghe & Favril, 2023).

Een eerste groep sociale determinanten heeft betrekking op socio-economische kenmerken en bestaansvoorwaarden (o.a. financiën, tewerkstelling en huisvesting). Veel personen in de Vlaamse gevangenissen zijn laagopgeleid, vinden moeilijk aansluiting bij de arbeidsmarkt (Brosens et al., 2013; Favril, 2024; Naessens & Raeymaeckers, 2019) en zijn werkzaam in lagere statusberoepen (Naessens & Raeymaeckers, 2019; Ramakers et al., 2015). Bovendien bevinden ze zich vaak in een financieel achtergestelde situatie, gekenmerkt door bijvoorbeeld schulden (Eldi et al., 2022). Een lage scholingsgraad, werkloosheid en financiële armoede zijn net als dakloosheid risicofactoren voor criminaliteit (Caruso, 2017; Garcia-Grossman et al., 2020; Maes & Put, 2003; Verbrugghe & Favril, 2023). Internationaal onderzoek stelt vast dat 23,4% van de personen in detentie dakloos was bij de start van of binnen de dertig dagen voorafgaand aan de start van het gevangenschap (Bashir et al., 2021). In Vlaanderen ontbreken cijfers voor de gehele gevangenispopulatie, maar onderzoek duidt erop dat 5,7% van de personen in de gevangenis van Antwerpen (Brosens et al., 2013) en 8,1% van de vrouwen in alle Vlaamse gevangenissen (Favril, 2024) dakloos was bij aankomst in de gevangenis.

Ten tweede vormt ook de psychische gezondheid een sociale determinant van criminaliteit. Zo hebben personen met negatieve ervaringen (bv. misbruik, mis(be)handeling) uit de kindertijd (Roos et al., 2016) of psychiatrische stoornissen (Stevens et al., 2015)

een verhoogd risico op criminaliteit en detentie. Dat laatste komt onder andere door de structurele ongelijkheid in de weg naar voorlopige hechtenis, waar personen zonder job, huis of met een psychische aandoening in dezelfde situatie een grotere kans hebben om in voorhechtenis terecht te komen (Verbrugghe & Favril, 2023; Wakefield & Uggen, 2010). Daarbij spelen ook andere sociale determinanten een rol. Zo zijn bijvoorbeeld een lage scholingsgraad, werkloosheid en financiële armoede sterk verbonden met druggebruik (United Nations, 2020), wat dan weer de kans op contact met justitie verhoogt (Bennett et al., 2008). Psychische problemen zijn vaak al voor detentie aanwezig, met een disproportioneel hoge prevalentie van psychische en middelgerelateerde stoornissen in de gevangenis als gevolg (Favril & Dirkzwager, 2019; Favril et al., 2024).

Ten derde wordt ook sociaal kapitaal, zijnde hulpbronnen uit sociale banden en netwerken (Anderson et al., 2020), gelinkt aan criminaliteit en een gevangenisverblijf. Zo kunnen vrienden die verwikkeld zijn in het criminele milieu crimineel gedrag stimuleren (Boman & Mowen, 2017). Daarnaast stelt internationaal onderzoek dat achtergestelde groepen (zoals personen in financiële armoede) minder sociaal kapitaal hebben (McDonald & Day, 2010). Een verschil in sociaal kapitaal bestaat dus dikwijls voor detentie en bepaalt het leven tijdens en na detentie (Anderson et al., 2020; Atkin-Plunk & Armstrong, 2018; Logan et al., 2019). De aanwezigheid van sociaal kapitaal tijdens detentie kan het gedrag in de gevangenis verbeteren, sociale isolatie tegengaan en de kans op recidive verminderen (Cochran & Mears, 2013). Sociaal kapitaal heeft een invloed op het optimisme over het eigen vermogen om het hoofd te bieden aan uitdagingen na vrijlating en vergroot de kans op een succesvolle terugkeer naar de samenleving (Atkin-Plunk & Armstrong, 2018; Logan et al., 2019).

1.2 Armoede als gevolg van detentie

Een tweede verklaring voor de relatie tussen armoede en detentie is dat een gevangenisverblijf de al aanwezige armoedesituatie kan reproduceren en zelfs kan versterken (Pinard, 2010; Verbrugghe & Favril, 2023). Hoewel een gevangenisstraf alleen een vrijheidsberoving beoogt, gaat het in realiteit gepaard met het verlies van tal van andere zaken, zoals werk en woonst (Hayes, 2018). De gevangenis vormt zo een katalysator voor een leven in armoede en draagt bij tot de voortzetting van criminaliteit en armoede (Wakefield & Uggen, 2010). Dat wordt duidelijk door de moeilijkheden die velen met het oog op vrijlating en na detentie ervaren (Beckett & Goldberg, 2022).

Een gevangenisverblijf kan de reeds aanwezige armoedesituatie reproduceren en zelfs versterken.

Ten eerste kunnen financiële problemen tijdens een gevangenisverblijf oplopen, bijvoorbeeld door achterstallige huur of onderhoudsgeld voor kinderen. Daardoor starten velen hun detentie met oplopende schulden (Eldi et al., 2022), waarmee ze meestal ook de gevangenis verlaten (Link & Roman, 2017). Verder vinden personen na detentie moeilijk

werk (Beckett & Goldberg, 2022; Doekhie et al., 2024; Naessens & Raeymaeckers, 2023), onder meer door langdurige werkloosheid (Chamberlain et al., 2016; Harding et al., 2018) en door stigma en discriminatie (Doekhie et al., 2024; Naessens & Raeymaeckers, 2023). Maar stabiele tewerkstelling is cruciaal voor een succesvolle terugkeer naar de samenleving (Van Dam & Raeymaeckers, 2017; Visher et al., 2008), omdat het voor een stabiel inkomen zorgt, bijdraagt aan (nieuw) sociaal kapitaal (Mielitz & Marcum, 2020; Western et al., 2015) en criminaliteit kan verminderen (Visher et al., 2008).

Ten tweede is huisvesting een van de belangrijkste elementen voor re-integratie (Augustine & Kushel, 2022; Couloute, 2018) aangezien het stabiliteit biedt, een voorwaardelijke invrijheidstelling mogelijk maakt, het herstel van middelengebruik (Augustine & Kushel, 2022) en verbindingen in de buurt bevordert (Western et al., 2015). Toch dreigen velen na een gevangenisverblijf in een situatie van dak- of thuisloosheid te eindigen (Demeersman, 2009), met tot wel tien keer meer kans dan de algemene populatie (Couloute, 2018). Dat verhoogt dan weer de kans op strafrechtelijke betrokkenheid en een vicieuze cirkel van dakloosheid (Garcia-Grossman et al., 2020). Mogelijke factoren die daar in Vlaanderen toe bijdragen, zijn bijvoorbeeld de ontoegankelijke (sociale) woningmarkt en discriminatie ten aanzien van het detentieverleden (Verstraete & De Decker, 2014). Precaire woonsituaties zijn vaak verbonden met financiële armoede, omdat die personen geen betaalbare huisvesting kunnen vinden (Augustine & Kushel, 2022). Een domicilie-adres vormt een voorwaarde voor andere rechten (Van Dam & Raeymaeckers, 2017), waardoor huisvestingsproblemen op hun beurt bijvoorbeeld een drempel kunnen vormen voor tewerkstelling (Zatz et al., 2016).

Daarnaast speelt ook mentale gezondheid een cruciale rol in het re-integratieproces. Een opsluiting kan psychische problemen vergroten (Favril & Dirkzwager, 2019), bijvoorbeeld door de overbevolking en isolatie van sociale contacten (Durcan & Cees-Zwemstra, 2014). Tussen 37,3% (Favril et al., 2017) en 54,3% (Verhelle et al., 2019) ervaart psychische klachten in de gevangenis. Suïcidepogingen komen tot wel vijf keer vaker voor in de gevangenis dan bij de algemene Belgische bevolking (Favril et al., 2022). Mentale gezondheid kan agressief gedrag, tewerkstelling, financiële problemen en relaties met familie tijdens het re-integratieproces zowel positief als negatief beïnvloeden (Fazel et al., 2016; Link et al., 2019).

Tot slot wordt het gebrek aan sociaal kapitaal dikwijls versterkt door een gevangenisverblijf, omdat het contact met vrienden en familie vermindert (Naessens & Raeymaeckers, 2023; Western et al., 2015). Familieleden hebben nochtans een cruciale rol na vrijlating. Zo kunnen ze hun naaste ondersteunen bij het aanpassen aan de nieuwe omstandigheden, financiële hulp bieden, voor een woonplaats zorgen (Western et al., 2015) en helpen in de zoektocht naar werk (Liu et al., 2016). Familie is van essentieel belang om criminaliteit af te zweren (Smith et al., 2018).

2. Methodologie

Vanuit de literatuur duidden we dat een complex samenspel van factoren gerelateerd aan multidimensionale armoede de kans vergroot om in de gevangenis terecht te komen, alsook dat een verblijf in de gevangenis armoede reproduceert en zelfs vergroot (Pinard, 2010; Verbrugghe & Favril, 2023). Onderzoek in Vlaanderen naar de multidimensionale armoedesituatie van personen voor, tijdens en na hun verblijf in de gevangenis is schaars. Daarom combineren wij kwalitatieve en kwantitatieve data om de noden van mensen in detentie te onderzoeken. De kwalitatieve data vullen de kwantitatieve analyse aan en bieden dieper inzicht in de uitdagingen en noden in verschillende levensdomeinen waarmee mensen voor, tijdens en na detentie geconfronteerd worden. Die data werden verzameld in het kader van het BRuG-project ('Behoeften voor Re-integratie en recidivebeperking bij Gedetineerden').[1] Een meer uitgebreide beschrijving van de methodologie is te vinden in de onderzoeksrapporten (Pouille et al., 2024; Vandevelde et al., 2024a).

2.1 Kwantitatieve data: een enquête in de gevangenis

Tussen oktober 2022 en april 2023 werd een uitgebreide enquête afgenomen in vijftien Vlaamse en Brusselse gevangenissen. In totaal namen 777 personen deel, wat overeenkomt met 11,2% van de totale gevangenispopulatie in Vlaanderen en Brussel op het moment van de steekproefbepaling (N=6.553; Van Regenmortel et al., 2024). In elke gevangenis werd een willekeurige steekproef genomen, waarbij 20% van de mannelijke en 40% van de vrouwelijke gevangenispopulatie werd benaderd.[2] Vrouwen werden oversampeld om voldoende deelnemers te bereiken, om ook over die subgroep valide uitspraken te kunnen doen. Deelnemers moesten meerderjarig zijn, in de gevangenis aanwezig zijn, bereid zijn om deel te nemen en minstens een van de vijf talen machtig zijn waarin de vragenlijst beschikbaar was: Nederlands, Frans, Engels, Roemeens of Arabisch. Dat zijn de meest voorkomende talen uit eerder onderzoek in Vlaamse en Brusselse gevangenissen (Brosens et al., 2013; Vyncke et al., 2015).

We bevroegen verschillende demografische, socio-economische en justitiële kenmerken. Daarnaast bestreek de enquête verschillende levensdomeinen voor re-integratie (o.a. huisvesting, financiën, mentale gezondheid, sociaal netwerk). Dat werd bevraagd over verschillende levensfases heen, namelijk het leven voor detentie, in de gevangenis en hoe ze vooruitkijken naar hun leven na vrijlating. De vragenlijst omvatte alleen verwachtingen voor vrijlating, het effectieve leven na detentie werd ondervangen in de levensverhaalinterviews. De vragenlijst betrof zelfrapportage. De data werden geanalyseerd met behulp van SPSS.

2.2 Kwalitatieve data: levensverhaalinterviews bij personen met detentie-ervaring

Vervolgens werden veertien levensverhaalinterviews uitgevoerd met personen die (ooit) een lange gevangenisstraf (= meer dan drie jaar) opgelegd kregen. Deelnemers moesten aan bepaalde criteria voldoen, zoals (ex-)gedetineerd zijn en een lange straf (gekregen) hebben. Acht personen verbleven nog in de gevangenis, maar waren ooit al eens eerder vrijgekomen. Zes participanten waren (al dan niet voorwaardelijk) in vrijheid gesteld. Diversiteit werd nagestreefd op het vlak van geslacht, leeftijd, etnische achtergrond, leeftijd, strafduur, aantal detentieperiodes en de duurtijd dat iemand al vrij was (voor ex-gedetineerde personen). Op één na hadden alle participanten de Belgische nationaliteit. Tabel 1 toont een volledige profielomschrijving van de participanten.

Tabel 1. Profielkenmerken participanten levensverhaalinterviews (N=14).

	Geslacht	Leeftijd	Nationaliteit	Status	Straftotaal	Aantal keer vrijgekomen
R1	man	36-45 jaar	Belg	gedetineerd	3-5 jaar	≥ 8 keer
R2	vrouw	36-45 jaar	Belg	gedetineerd	5-7 jaar	1-3 keer
R3	man	46-55 jaar	Belg	gedetineerd	10-15 jaar	4-7 keer
R4	man	56-65 jaar	Belg	gedetineerd	≥ 15 jaar	1-3 keer
R5	man	46-55 jaar	Belg	gedetineerd	≥ 15 jaar	1-3 keer
R6	man	36-45 jaar	Belg	gedetineerd	5-7 jaar	4-7 keer
R7	vrouw	26-35 jaar	Belg	gedetineerd	5-7 jaar	4-7 keer
R8	man	26-35 jaar	Belg	gedetineerd	5-7 jaar	≥ 8 keer
R9	man	36-45 jaar	Belg	ex-gedetineerd	onbekend (> 3 jaar)	1-3 keer
R10	man	26-35 jaar	Belg	ex-gedetineerd	10-15 jaar	1-3 keer
R11	man	46-55 jaar	Belg	ex-gedetineerd	3-5 jaar	4-7 keer
R12	man	36-45 jaar	Belg	ex-gedetineerd	≥ 15 jaar	1-3 keer
R13	vrouw	26-35 jaar	andere EU	ex-gedetineerd	3-5 jaar	1-3 keer
R14	man	36-45 jaar	Belg	ex-gedetineerd	10-15 jaar	4-7 keer

De interviewleidraad werd geïnspireerd op de levensverhalenmethodiek van McAdams (2008). Deelnemers vertelden over hun levenshoofdstukken aan de hand van sleutelmomenten die transities in hun leven aanduidden. We gingen daarna dieper in op die sleutelmomenten, met een focus op hun leven voor, tijdens en na detentie. We peilden naar moeilijkheden en re-integratieversterkende factoren die ze ervaarden, alsook naar hun uitdagingen en dromen voor de toekomst. De analyse werd uitgevoerd met behulp van NVivo.

3. Resultaten

3.1 Wie verblijft er in de Vlaamse en Brusselse gevangenissen?

Tabel 2 toont de steekproefkenmerken van de personen die de enquête invulden. 15,9% was vrouw en 82,9% was man. Een klein percentage gaf X (0,8%) aan of wou dit liever niet zeggen (0,4%). 17,3% was jonger dan 25 jaar en 30,3% was tussen 26 en 35 jaar. De gemiddelde leeftijd bedroeg 37,8 jaar (SD=12,6), met een mediaan van 36 jaar. Dat maakt duidelijk dat er een grote groep jonge mensen in de gevangenis verblijft. 64,1% van de respondenten was Belg en 35,9% had geen Belgische nationaliteit. Eén op vier (25,6%) ging negen jaar of minder naar school (exclusief kleuterschool) en 36,7% heeft tussen de tien en twaalf jaar onderwijs genoten. Daaruit kunnen we afleiden dat een aanzienlijk aantal respondenten een laag opleidingsniveau heeft.

Wat betreft de justitiële kenmerken was bijna de helft (45,6%) veroordeeld, bijna een derde (30,3%) beklaagd en een op de tien (10,7%) combineerde de beide statuten. 8,7% was geïnterneerd en een kleine groep (4,7%) kende diens statuut niet.[3] De helft (50,1%) werd nooit eerder veroordeeld tot een gevangenisstraf, 14,9% werd één keer eerder veroordeeld, terwijl meer dan een kwart (26,4%) twee of meer eerdere veroordelingen tot een gevangenisstraf heeft gehad. Een kleine groep (8,5%) personen gaf aan al eerder veroordeeld te zijn geweest, maar specifieerde niet hoe vaak. Tot slot blijkt dat de meerderheid van de veroordeelde personen (84,1%) langgestraft was. Dat betekent dat zij veroordeeld werden tot een gevangenisstraf van meer dan drie jaar.

De respondenten van de enquête zijn in grote lijnen een afspiegeling van wie er vandaag werkelijk in de Vlaamse en Brusselse gevangenissen verblijft, met uitzondering van geslacht en nationaliteit. Door de oversampling maakten vrouwen 15,9% uit van de onderzoekspopulatie, terwijl zij in realiteit slechts 6% uitmaken van de totale gevangenisbevolking. Daarnaast was er een ondervertegenwoordiging van niet-Belgische personen (35,9%) ten opzichte van de realiteit (43,8%) (Van Regenmortel et al., 2024).

Tabel 2. Profielkenmerken respondenten enquête (N=777).

Socio-demografische gegevens	%	Justitiële kenmerken	%
Geslacht		**Wettelijke toestand**	
man	82,9	veroordeeld	45,6
vrouw	15,9	beklaagd	30,3
X	0,8	veroordeeld en beklaagd	10,7
dat wil ik liever niet zeggen	0,4	geïnterneerd	8,7
		ik weet het niet	4,7
Leeftijd		**Eerder veroordeeld tot een gevangenisstraf**	
< 25 jaar	17,3	nooit	50,1
26-35 jaar	30,3	1 keer eerder	14,9
36-45 jaar	28,8	2 keer eerder of meer	26,4
46-55 jaar	13,5	ja, aantal keer onbekend	8,5
56-65 jaar	6,6		
> 65 jaar	3,4		
Nationaliteit		**Strafduur van veroordeelde personen**	
Belgische nationaliteit	64,1	< 3 jaar	15,9
andere EU27-nationaliteit	21,4	3-5 jaar	29,3
nationaliteit buiten EU27	14,5	5-7 jaar	20,9
Schoolloopbaan		7-10 jaar	16,2
< 9 jaar	25,6	10-15 jaar	6,4
10-12 jaar	36,7	> 15 jaar	11,2
13-14 jaar	14,2		
> 15 jaar	23,5		

3.2 De multidimensionale complexiteit van armoede bij personen met detentie-ervaring

Hoewel de enquête niet zo ver terugging in tijd, tonen de levensverhalen hoe enkele participanten een mooie jeugd ervaarden en hoe anderen al op jonge leeftijd blootgesteld werden aan multidimensionale armoede. Verslaving, moeilijke thuissituaties, financiële armoede en mishandeling, speelden – naar de mening van de participanten – een beduidende rol in het plegen van criminaliteit. Zo getuigde iemand over het alcoholmisbruik waar hij als jonge tiener al mee kampte:

> Ik was vijf jaar, mijn broer heeft een accident gehad, dan moest ik een tijd bij mijn grootmoeder gaan wonen. (...) En dan is het verkeerd beginnen gaan. Dan zijn mijn ouders café beginnen houden, ik kon bier pakken hé. (...) Tuurlijk wilde ik dat doen ... gsst, hupla, een stuk of twee, weet ge wel. (...) Ik werd ja, grootgebracht met de fles, bij wijze van spreken. (...) Ik was twaalf jaar en ik zat in de dancing dicht bij mijn ouders hun café. (...) Buitenwippers kenden mijn ma en pa, weet ge wel. Ik mocht gewoon naar binnen gaan hé. Een gastje van twaalf jaar. Hé ja, Pisang Ambon drinken en Campari en weet ge wel van die toestanden. Dat is allemaal niet gezond hé. (R9)

Hij vertelde hoe die levensgebeurtenissen uit zijn jeugd zijn volwassen leven beïnvloedden. Zijn alcoholmisbruik leidde mee tot crimineel gedrag, maar ook tijdens periodes buiten detentie bleef alcoholmisbruik op de voorgrond. Daardoor schond hij zijn voorwaarden en kwam hij telkens opnieuw in de gevangenis terecht. Ook een andere participant vertelde over hoe één gebeurtenis uit haar jonge leven bepalend was. Ze werd als prille twintiger ambtshalve geschrapt, waardoor ze op straat belandde zonder woonplaats, inkomen, papieren, rechten of steun van haar ouders. Zo vertelde ze zelf:

De levensverhalen tonen hoe enkele participanten een mooie jeugd ervaarden en hoe anderen al op jonge leeftijd blootgesteld werden aan armoede.

> Ik ben thuis vertrokken. Ik wou feesten en van het leven genieten. Mijn ouders zijn van het principe dat als ik daarvoor kies, ik ook de consequenties daarvan moet dragen. Zij hebben mij ambtshalve geschrapt. (…) Ik had dan wel een moment: ik moet mezelf hier bijeen rapen. Maar dat is niet evident als je ambtshalve geschrapt bent. Ik had geen inkomen en vaste woonplaats. Als ik naar het OCMW ging of bepaalde instanties om hulp ging vragen … zij hadden geen oplossing voor mij op dat moment. Of dat moest zijn … Ik was 22 en had niet echt zoiets van ik moet nu geholpen worden op een manier dat zij mij hulp konden aanbieden, dus via een daklozenopvang. Ik was op dat moment niet bereid om zoiets als hulp aan te nemen. (R7)

Dat leidde tot een opeenstapeling van kleine incidenten, waardoor ze naar eigen zeggen in de gevangenis belandde. Ze kwam meerdere keren vrij en voelde zich daar onvoldoende op voorbereid, waardoor ze telkens opnieuw terechtkwam in de situatie van voor detentie. We hoorden dat sommigen tijdens hun vrijlating vaak tegen gelijkaardige problemen aanliepen die ze al voor hun gevangenisverblijf ervaarden. Hieronder gaan we daarom eerst in op de noden die er waren in het leven voor detentie, waarna we vervolgens focussen op zorgen die men ervaart met het oog op vrijlating.

3.2.1 Noden in het leven voor detentie

Voorafgaand aan hun detentie ervaarden velen al verschillende noden (zie tabel 3). De grootste noden waren de nood aan goed werk (33,3%), meer geld (31,1%) en een betere plaats om te wonen (29,1%). De noden voor detentie bleven echter niet beperkt tot de materiële dimensies van armoede. Een op de vijf (19,4%) had nood aan een vertrouwenspersoon en 16,7% aan hulp voor psychische problemen. Die noden waren bovendien onderling met elkaar verbonden.

Tabel 3. Top vijf noden in het leven voor detentie (N=742).

Noden voor detentie	
goed werk	33,2%
meer geld	31,1%
een betere plaats om te wonen	29,1%
iemand om mee te praten, die ik kan vertrouwen	19,4%
hulp voor mijn psychische problemen	16,7%

3.2.1.1. *Bestaansmiddelen: financiën, tewerkstelling en huisvesting*

De twee meest gerapporteerde noden voor detentie waren de nood aan goed werk en meer geld. Een mogelijke verklaring is dat deze personen geen, geen stabiele of goedbetaalde job hadden. Zo had 43,8% geen werk, 56,3% ontving een inkomen uit arbeid, 15,7% uit zwart werk en 31,7% een uitkering. Meer dan een op de drie (37,3%) ervaarde financiële armoede, wat bleek uit hun subjectieve beoordeling of dat inkomen voldoende was om van te leven. Personen die armoede ervaarden, hadden meer nood aan werk, geld, huisvesting en hulp voor psychische problemen voor detentie. Bovendien zijn die drie factoren ook onderling verbonden: de nood aan werk hangt samen met de nood aan meer geld en huisvesting.

Een betere plaats om te wonen was de derde meest genoemde nood (29,1%) in het leven voor detentie. Een diepere analyse van de woonsituatie voor detentie (zie tabel 4) toont dat 43% ooit minstens één huisvestingssituatie ervaarde die duidt op andere achterliggende problemen. Meer concreet tonen onze resultaten dat net geen derde (29,1%) ooit in het leven dak- of thuisloos was, een kwart (25,5%) ooit in een instelling verbleef (bv. jeugdzorg, psychiatrie) en een op de tien (9,9%) ooit woonde in een huis voor begeleid wonen. 17% combineerde minstens twee van die situaties, waarbij een verblijf in een instelling gecombineerd met dak- of thuisloosheid het meest voorkwam. Bovendien was 8,7% vlak voor detentie dak- of thuisloos.

Tabel 4. Ervaarde ooit in het leven een of meerdere van deze woonsituaties (N=705).

Woonsituatie	43%
ik was ooit dak- of thuisloos	29,1%
ik woonde ooit in een instelling	25,5%
ik woonde ooit in een huis voor begeleid wonen	9,9%

3.2.1.2. *Sociaal contact en mentaal welzijn*

De enquête (zie tabel 3) toont dat de noden voor detentie niet enkel betrekking hadden op bestaansmiddelen, maar eveneens op sociaal contact. Voorafgaand aan detentie had 19,4% nood aan iemand om mee te praten. Daarnaast had 15,5% nood aan een partner

en 11,3% aan een vriend. Hoewel het niet voor alle participanten gold, kwam dat ook naar voor in een aantal levensverhalen waarin we getuigenissen hoorden over slechte vrienden, het zien of ervaren van moeilijke thuissituaties (bv. verslavingsproblematieken) en/of criminele activiteiten, zowel tijdens de jeugdjaren als in het volwassen leven. Personen die minstens een van die sociale noden ervaarden, voelden zich ook vaker eenzaam voor detentie. Hoe meer sociale noden iemand aangaf, hoe meer noden die ook ervaarde in bestaansmiddelen, zoals financiële middelen, werk en huisvesting.

De top vijf noden wordt afgesloten door de nood aan hulp voor psychische problemen (16,7%) voor detentie, wat in de enquête de bredere invulling 'mentaal welzijn' kreeg. Veel deelnemers gaven aan voor detentie problemen te hebben ervaren op het vlak van mentaal welzijn (zie tabel 5). Een angst- en stemmingsprobleem (40,9%) en een probleem met alcohol, drugs, medicatie of gokken (26,3%) werden het meest onderschreven. Ook tijdens de interviews getuigden enkele participanten over hoe ze soms niet goed in hun vel zaten of hoe een verslavingsproblematiek hun leven bepaalde, waar ze ook tijdens én na detentie moeilijk van af geraakten. Problemen met drugs hing bij sommige respondenten samen met andere problemen, zoals familiale en geldproblemen. Zo getuigde iemand:

> Ik heb vier kinderen, een vrouw gehad, appartement gehad, auto gehad. Ik heb alles gehad wat ik wilde. Tot dat ik dinges terug daarboven kreeg, problemen in mijn hoofd. Ik heb zo familiale problemen gehad en zo en dan is alles een beetje naar de vaantjes gegaan omdat ik drugs gebruikte. Ik gebruikte drugs om mijn problemen allemaal opzij te zetten. Het is zo ver gegaan dat ik mijn eigen was kwijtgeraakt. Ik was de weg kwijt, ik wist niet meer wat ik moest doen. (…) Je slaapt niet, je eet niet. Dat was geen leven. Op den duur begin je gewoon geld te zoeken voor gewoon drugs dagelijks te gaan kopen. (R6)

Tabel 5. Top vijf problemen m.b.t. mentaal welzijn voor detentie (N=718).

Psychische problemen	
angst- en stemmingsprobleem (o.a. depressie, burn-out)	40,9%
probleem met alcohol, drugs, medicatie of gokken	26,3%
ontwikkelingsstoornis (o.a. ADHD, ASS)	16,6%
gevoelens van eenzaamheid	16,2%
zelfbeschadigend gedrag en/of suïcidaal gedrag/gedachten	14,3%

Noot: ADHD: aandachtstekortstoornis met hyperactiviteit. ASS: autismespectrumstoornis.

3.2.2 Noden met het oog op vrijlating

De enquête (zie tabel 6) toont dat een aanzienlijk deel van de respondenten zich zorgen maakt over het leven na detentie. Een op de vier (25,5%) maakte zich zorgen over het vinden van goed werk na vrijlating, 22,1% over geldproblemen en 21,1% over het ontbreken van een vaste woonplaats. Ook in de levensverhalen getuigden enkele participanten over hoe ze na hun vrijlating in een gelijkaardige situatie als voor detentie terecht-

kwamen. Zo ook de participant die ambtshalve geschrapt werd en zo voor detentie al ervaringen had met thuisloosheid en financiële armoede:

> Ze hebben mij meermaals buitengelaten met een vuilniszak met mijn kleren erin, vertrek maar, zonder adres en inkomen. Zo kom je altijd in dezelfde omkadering en bij dezelfde personen terecht. Ook al kwam ik hier met goede intenties buiten … Dat kon niet resulteren in bepaalde veranderingen, omdat ik telkens afhankelijk was van personen die op de marge leven. Op die manier ben ik hier elke keer beginnen terugkomen. (R7)

Tabel 6. Top vijf zorgen m.b.t. vrijlating (N=723).

Zorgen m.b.t. vrijlating	
dat ik gediscrimineerd zal worden omdat ik in de gevangenis heb gezeten	31%
dat ik de datum dat ik vrijkom niet weet en me niet kan voorbereiden	29%
dat ik geen goed werk vind	25,5%
dat ik problemen heb met geld of dat ik geen geld genoeg heb	22,1%
dat ik geen vaste plaats heb om te wonen	21,1%

De top vijf met zorgen voor vrijlating opent met angst voor discriminatie omdat men in de gevangenis heeft gezeten (31%) en onzekerheid over de exacte datum van vrijlating (29%). Tijdens de levensverhalen hoorden we tal van ervaringen van discriminatie, bijvoorbeeld tijdens het zoeken naar werk en op de woninghuurmarkt. Sommige participanten waren erg afhankelijk van de goodwill van werkgevers of verhuurders die bereid waren hen een kans te geven en verder te kijken dan hun strafblad. Discriminatie vormde zo een extra uitdaging boven op de diverse noden en zorgen die mensen met detentie-ervaring al ervaren. Ook hoorden we verhalen over die onzekere datum van vrijlating, bijvoorbeeld:

> Ge komt voor de onderzoeksrechter en gaat die luisteren of niet? Dat is altijd valse hoop dat ge krijgt: misschien wel, misschien niet. Dan kunnen ze u nog tussendoor lossen. En dan duurt het lang, langer dan als ze zeggen: hier is uw straf. (R1)

Wanneer we verder kijken naar de financiële situatie van onze respondenten, vertelden een aantal participanten tijdens de interviews vaak over een grote schuldenberg, waardoor ze zich naar eigen zeggen in een financieel uitzichtloze situatie bevonden, bijvoorbeeld:

> Ik ben naar buiten gegaan met 75.000 euro schuld aan de Dienst voor Alimentatievorderingen. (…) Dus, ja, kom dan maar buiten, plus alle boetes dan nog hè. (…) Ik heb geen perspectief meer. Soms trekt het [crimineel milieu] mij ook wel financieel aan dan. En dat is gewoon puur omdat het uitzichtloos is voor mij. (R3)

Maar liefst 71% van de respondenten in de enquête rapporteerde schulden te hebben tijdens detentie, vaak bij het gerecht of slachtofferfondsen (39,3%), slachtoffers (19,6%) en/of een bank (17,3%). Personen met schulden maakten zich vaker zorgen over het vinden van een woonplaats, werk en geld na detentie. De resultaten tonen dat niet

iedereen kon werken in de gevangenis wegens een tekort aan gevangenisarbeid: 46,4% werkte in de gevangenis en de verloning werd tijdens de interviews bestempeld als te laag. Werken in de gevangenis kon volgens onze respondenten een manier zijn om te voorzien in het levensonderhoud in de gevangenis (bv. voor de aankoop van producten van de kantinelijst), een gezin te onderhouden of schulden af te betalen.

Als we de dieper ingaan op huisvesting, dan legt het onderzoek bloot dat achterstelling in huisvesting voor detentie verband houdt met de zorgen die iemand heeft met het oog op vrijlating. Wie ooit minstens een huisvestingssituatie zoals dak- of thuisloosheid, een verblijf in een instelling of in een huis voor begeleid wonen ervaarde, maakte zich vaker zorgen over een woonplaats, werk en geld na vrijlating. 42,8% gaf aan na vrijlating een woning te bezitten en zij ervaarden over het algemeen minder zorgen rond huisvesting, werk, geld en discriminatie na detentie.

3.2.3 Het belang van het sociale netwerk

Familie en vrienden – hierna gedefinieerd als 'sociaal netwerk' – kunnen een cruciale ondersteunende rol spelen tijdens en na detentie. De overgrote meerderheid (87,4%) gaf aan tijdens detentie te kunnen rekenen op één iemand uit het sociale netwerk, zoals een ouder, *sibling*, partner of vriend. Ook in de interviews getuigden sommigen over het belang van een sociaal netwerk, bijvoorbeeld voor hulp met de kinderen of een plek om te wonen. Daarnaast bleek dat zij niet alleen fungeerden als hulpactor, maar ook als motivatie om na vrijlating niet meer terug te keren naar de gevangenis:

> Mijn ouders hé. Dat was een beetje het keerpunt in mijn leven, beseffen wat ik hun allemaal aangedaan heb. Ze zijn zo fier op mij en dat … Dat schouderklopke, dat doet ne keer deugd. (R9)

Ook na vrijlating verwachtten velen hulp te krijgen van hun sociaal netwerk. Tijdens de interviews vertelden verschillende respondenten over de hulp die ze kregen van familie om hun terugkeer naar de samenleving mogelijk te maken. Tabel 7 toont dat velen hulp van hen verwachtten voor een verblijfplaats (38,9%), iemand die naar hen luistert (38,3%), bij het zoeken naar werk (30,8%), met geld (23,7%) en met hun verslavingsproblematiek (15,5%). We stellen een positief verband vast tussen de periode in de gevangenis en het leven na vrijlating: wie tijdens detentie al kon steunen op vrienden of familie, dacht ook na vrijlating vaker op iemand van het sociale netwerk te kunnen rekenen én maakte zich bovendien minder zorgen over een woonplaats.

Tabel 7. Hulpnood van familie en vrienden na vrijlating (N=705).

Hulpnoden	
bij een plaats om te wonen	38,9%
iemand die naar me luistert	38,3%
bij werk zoeken	30,8%
met geld	23,7%
bij problemen met drugs, alcohol, medicatie of gokken	15,5%

Hoewel velen aangaven op hun sociaal netwerk te kunnen rekenen, tonen de resultaten ook dat niet iedereen beschikt over een steunend sociaal netwerk. 12,6% van de deelnemers aan de enquête gaf aan op niemand van het sociale netwerk te kunnen steunen tijdens detentie en een vergelijkbaar percentage (12,5%) verwachtte geen steun van dat netwerk na vrijlating. In de interviews vertelden sommigen over negatieve relaties met vrienden, moeilijke familiebanden, isolatie of het ontbreken van contact met de buitenwereld:

> Ik denk dat ik veel geluk gehad heb met mijn omgeving. Dat dat niet evident is voor de meeste mensen die in de gevangenis zitten. Ik merkte dat ook bij die laatste persoon bij wie ik zelf op cel zat, die heeft ook geen netwerk om op terug te vallen. Die kan niet terug bij zijn ouders gaan wonen. Die heeft niemand om hem allez, te begeleiden als die op uitgangsvergunning gaat. (R10)

3.2.4 Het belang van professionele begeleiding

Hoewel velen aangaven te kunnen of te willen steunen op hun sociaal netwerk, is er ook het professionele circuit. Tijdens de interviews kwam prominent naar voor dat professionele ondersteuning in de gevangenis van cruciaal belang is, bijvoorbeeld voor mentaal welzijn en financiën. Ook in de enquête werd dat duidelijk; een hulp- en dienstverleningsactor in de gevangenis werd door 33,8% erkend als een van de belangrijkste ondersteunende actoren, waaronder iemand van Justitieel Welzijnswerk (21,5%) en het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg (11,7%). Maar een aanzienlijk deel van de respondenten (28,5%) was niet in begeleiding tijdens detentie en er werden een aantal drempels voor deelname ervaren, zoals niet op de hoogte zijn van het beschikbare aanbod (21,4%) of het aanbod dat volzet is (16,6%). Op de vraag naar wat de gevangenis doet om hen te helpen, gaf meer dan de helft (56%) aan dat de gevangenis hen onvoldoende voorbereidt op een leven buiten de gevangenismuren. Hoewel het aanbod soms als ontoereikend werd ervaren, klonken tijdens de interviews ook heel wat positieve getuigenissen over de rol die specifieke begeleiders, praktijken en activiteiten gespeeld hadden:

> Zij volgde mij op, contact met mijn kinderen terug in orde gebracht. (…) En zij heeft voor mij echt veel betekend in de vorm van: ze geloofde in mij, ze zag mij als persoon (…). Die heeft voor mij alles in orde gemaakt rond mijn reclassering. Bijvoorbeeld schulden bevragen, uw kinderen, verhalen aanhoren. (…) Soms van die peptalks dat je kreeg. Dat dat wel ging lukken en op den duur kreeg ik, deontologisch mag dat niet, maar toch een band, een vriendschapsband, een vertrouwensband. (R3)

De resultaten tonen dat hulpverleners niet alleen tijdens, maar ook na vrijlating mogelijk een cruciale rol kunnen spelen. Zo verwachtte een op de drie (31,6%) dat een hulp- of dienstverlener een van de voor hen drie belangrijkste steunactoren na detentie zou kunnen zijn, waaronder een psycholoog (13,4%), iemand van het OCMW, CAW, VDAB enzovoort (12,5%) of een justitie-assistent (8,4%). Uit de interviews bleek echter dat het na vrijlating niet altijd gemakkelijk was om vervolgbegeleiding te vinden en/of vol

te houden, bijvoorbeeld vanwege de combinatie met een voltijdse job, de hoge kostprijs en het stigma daarrond. Desondanks werd dat als onmisbaar beschouwd:

> Ik heb mensen van het CAW, ik kan bij een vzw terecht. Ik kan bij haar [partner] terecht, ik kan bij zoveel mensen terecht nu. En ik doe dat niet heel veel, alleen als het nodig is. Maar te weten dat dat kan, dat ik de telefoon kan pakken, doet heel veel. (R12)

4. Discussie en conclusie

4.1 Vicieuze cirkel van armoede

Conform eerder onderzoek (Favril, 2024; Vandevelde et al., 2024b) stellen we in deze bijdrage vast dat veel personen in Vlaamse en Brusselse gevangenissen gedurende hun levensloop noden en problemen ervaren die terug te brengen zijn onder de multidimensionale noemer van armoede. De enquête toont dat de meerderheid zich voor detentie al in een precaire situatie bevond op vlak van bestaansmiddelen, sociaal kapitaal en mentale gezondheid.

Kijkend naar bestaansmiddelen is 29,3% voor detentie ooit dak- of thuisloos geweest en ervaarde meer dan een kwart (37,3%) subjectieve financiële armoede. Goed werk (33,2%), meer geld (31,1%) en betere huisvesting (29,1%) zijn de meest gerapporteerde noden in het leven voor detentie. Naast noden in bestaansmiddelen, ervaren velen ook een sociale nood, waaronder de nood aan iemand om mee te praten (19,4%). Personen met sociale noden rapporteren ook vaker gevoelens van eenzaamheid en hebben meer noden op het vlak van bestaansmiddelen. De top vijf noden voor detentie wordt vervolledigd door nood aan hulp voor psychische problemen (16,7%), wat vaker gerapporteerd wordt door personen met een grotere subjectieve armoedebeleving. We kunnen stellen dat er een grote onderlinge verwevenheid is tussen de noden in het leven voor detentie op verschillende levensdomeinen, wat maakt dat een kwetsbare populatie de gevangenis binnenkomt. Dat wordt ook beschreven in eerder onderzoek (Brosens, 2015; Favril, 2024; Verbrugghe & Favril, 2023).

De problemen en noden voor detentie worden dikwijls versterkt door het gevangenisverblijf waardoor individuen de gevangenis dreigen te verlaten met dezelfde of zelfs meer problemen dan voorheen.

De al aanwezige problemen en noden voor detentie worden dikwijls versterkt door het gevangenisverblijf (Pinard, 2010; Verbrugghe & Favril, 2023) waardoor individuen de gevangenis dreigen te verlaten met dezelfde of zelfs meer problemen dan voorheen, wat resulteert in een vicieuze cirkel van armoede. We stellen in de enquête vast dat een deel van de noden aanwezig voorafgaand aan detentie nog steeds als top vijf noden met het oog op vrijlating worden ervaren. Het vinden van werk (25,5%), huisvesting (21,1%) en geld (21,1%) behoren ook tot de grootste noden

met het oog op vrijlating. Als we dieper ingaan op hun financiën, geeft 71% in de gevangenis aan schulden te hebben en duiden de interviews op financieel instabiele situaties. Na vrijlating vormt het vinden van werk en woonst vaak een uitdaging. Dat wordt bemoeilijkt door discriminatie door potentiële werkgevers en verhuurders ten aanzien van het detentieverleden (Alós et al., 2015; Couloute, 2018; Doekhie et al., 2024; Naessens et al., 2023), wat ook de meest gerapporteerde zorg is voor het leven na vrijlating in dit onderzoek. De getuigenissen uit de levensverhaalinterviews bevestigen de resultaten uit de enquête.

4.2 Hulp- en dienstverlening als sleutel tot re-integratie

Het is duidelijk dat re-integratie gepaard gaat met verschillende uitdagingen. Aangezien velen zich voor detentie al in een precaire situatie bevonden, durven we stellen dat de hulp- en dienstverlening in de samenleving ter preventie van detentie momenteel tekortschiet, ondanks alle inspanningen die geleverd worden en uitdagingen die daarmee gepaard gaan. Ook in de gevangenis worden veel noden ervaren, waardoor deze bijdrage dan ook de noodzaak aan professionele ondersteuning benadrukt om een stabiel leven uit te bouwen in de samenleving. De hulp- en dienstverlening die al aanwezig was voor detentie loopt idealiter door in de gevangenis en moet ook worden verdergezet na vrijlating. De enquête en de levensverhalen benadrukken de cruciale rol die hulp- en dienstverlening tijdens detentie kan spelen. Het belang daarvan blijkt ook uit Nederlands onderzoek dat concludeert dat hulp- en dienstverlening in de gevangenis aan personen die voor detentie al noden ervaarden positief bijdraagt aan een betere voorbereiding op vrijlating, bijvoorbeeld op het vlak van schulden en het aanvragen van een identiteitsbewijs (Doekhie et al., 2024; Pasma et al., 2023a). Dat benadrukt nogmaals dat we niet blind mogen zijn voor de noden die al aanwezig zijn voor detentie en dat hulp- en dienstverlening in de gevangenis een verschil kan maken. Ook na vrijlating blijft hulp- en dienstverlening cruciaal. Een op de drie (31,6%) beschouwt een formele hulpactor als een van de belangrijkste actoren voor hulp na vrijlating.

Toch blijkt uit deze bevindingen, alsook uit eerder onderzoek van bijvoorbeeld Doekhie et al. (2024), Naessens & Raeymaeckers (2023) en Termote et al. (2024), dat hulp- en dienstverlening zowel binnen als buiten de gevangenismuren niet altijd vanzelfsprekend is. Zo is 28,5% niet in begeleiding in de gevangenis. Enerzijds wil niet iedereen hulpverlening en heeft niet iedereen daar nood aan. Anderzijds is het wel van belang om oog te hebben voor achterliggende redenen van niet deelname, want niet deelnemen betekent niet altijd dat iemand daar geen behoefte aan heeft (Brosens, 2015; Brosens et al., 2013). Redenen voor niet of beperkte deelname zijn voornamelijk de toegankelijkheid, onbekendheid van en het tekort aan aanbod, in overeenstemming met drempels uit eerder onderzoek (Brosens et al., 2013; Doekhie et al., 2024; Pardon et al., 2022). Dat tekort aan ondersteuning in de gevangenis wordt vooral ervaren door mensen met complexe noden (Doekhie et al., 2024; Pasma et al., 2023b). Ook de levensverhalen tonen dat er al veel waardevol aanbod is dat effectief het verschil kan maken, maar dat het vaak te beperkt is in capaciteit. Eerder onderzoek legde bloot dat er voornamelijk een tekort is aan verslavingszorg en psychologische zorg in de gevangenis (Rekenhof, 2022), hoewel

geweten is dat geestelijke gezondheidszorg bijdraagt aan een succesvolle re-integratie (Cunha et al., 2023; Favril et al., 2024).

Noden die al aanwezig zijn voor detentie lijken nog altijd te bestaan met het oog op vrijlating. In dat opzicht is het belangrijk om zowel binnen als buiten de muren voor een hulp- en dienstverleningsaanbod te zorgen dat tegemoetkomt aan de individuele noden en dat rekening houdt met zowel instrumentele (bv. praktische zaken regelen) als emotionele ondersteuning (bv. mentaal welzijn) (Doekhie et al., 2024). Hoewel specialistische hulpverlening noodzakelijk is, kan een generalistische aanpak erop toezien dat noden aangepakt worden en dat de juiste bijkomende hulpverlening wordt verleend. Inzetten op informatieverspreiding, een uitbreiding van de capaciteit van het bestaande aanbod en een aanbod dat meer inspeelt op de noden van mensen, kan de hulp- en dienstverlening toegankelijker maken. Ook voor hulp- en dienstverlening na detentie bestaan drempels, zoals de uitdaging om vervolgbegeleiding te vinden en vol te houden. De continuïteit naar de hulp- en dienstverlening buiten de muren verloopt vaak moeizaam (Naessens & Raeymaeckers, 2023; Rekenhof, 2022), maar is toch van essentieel belang. Daarvoor moet men samenwerken met hulp- en dienstverleningsactoren uit het reguliere circuit buiten de gevangenismuren, zoals het OCMW of het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg. Die actoren kunnen al tijdens detentie betrokken worden in het begeleidingstraject zodat de brug naar buiten wordt vereenvoudigd. Er bestaan projecten die inzetten op de transitie naar buiten door middel van vrijwilligers (Naessens & Raeymaeckers, 2023). In het buitenland is ook de betrokkenheid van ervaringsdeskundigen daarbij al waardevol gebleken. Een inspirerend voorbeeld is de organisatie *Unlocking the Gates* uit Canada, waarbij ervaringsdeskundigen een traject starten met personen tijdens hun detentie en vervolgens die persoon op verschillende manieren ondersteunen (meteen) na vrijlating. Zij zijn de cruciale schakel in het vinden van aansluiting bij hulp- en dienstverlening in de vrije samenleving (Palis et al., 2024). Ook in België zou de rol van ervaringsdeskundigen geëxploreerd kunnen worden.

4.3 Het sociale netwerk als facilitator voor re-integratie

Naast professionele hulp kan ook het eigen sociale netwerk een belangrijke rol spelen tijdens re-integratie (Kjellstrand et al., 2022; Mancini et al., 2016). Wanneer dat aanwezig was, legden de participanten uit de levensverhaalinterviews een belangrijke rol weg voor familie en vrienden, zowel tijdens als na detentie. Uit de enquête blijkt eveneens dat een aanzienlijke meerderheid (87,4%) effectief steun krijgt in de gevangenis vanuit het eigen sociale netwerk, met familie als hoofdbron. Ook na vrijlating wordt door velen (87,5%) naar het sociale netwerk gekeken voor ondersteuning. Sociale steun heeft meerdere voordelen bij re-integratie, omdat ondersteuning bij noden op verschillende levensdomeinen een succesvolle terugkeer naar de samenleving kan faciliteren (Fahmy et al., 2022; Van Dam & Raeymaeckers, 2017). Wanneer we kijken naar steun van familie en vrienden in bestaansmiddelen, rekenen de respondenten het meest op hen voor een woonplaats (38,9%). Dat kan helpen om de cirkel van dakloosheid te doorbreken (Bush & Marybeth, 2017). In overeenstemming met eerder onderzoek kunnen zij ook financiële hulp bieden

(Van Dam & Raeymaeckers, 2017; Western et al., 2015) en worden ze in eerder onderzoek beschouwd als de belangrijkste groep die zal helpen om na vrijlating werk te vinden en te behouden (Liu et al., 2016; Morenoff & Harding, 2014). Daarnaast rapporteert bijna vier op tien (38,3%) het eigen sociale netwerk om iemand te hebben die naar hen luistert na vrijlating, wat het belang van emotionele ondersteuning benadrukt (Doekhie et al., 2024; Naessens et al., 2023). Bovendien draagt sociale steun bij aan een betere psychologische gezondheid (Favril & van Ginneken, 2024; Morenoff & Harding, 2014).

Ondanks die voordelen blijkt uit de enquête, de interviews en eerder onderzoek dat niet iedereen zo'n steunend netwerk heeft (Naessens et al., 2023). Bovendien hangt de inzetbaarheid af van de band die de betrokkene heeft met diens familie en vrienden (Anderson et al., 2020), want er kunnen evengoed negatieve uitkomsten volgen uit contact met het sociale netwerk (Martinez & Abrams, 2013), zoals de stimulatie van crimineel gedrag (Boman & Mowen, 2017). De interviews tonen dat sommigen positieve banden hebben met familie, maar dat relaties soms ook moeilijk lopen. De frequentie en de kwaliteit van contact met familie en vrienden neemt vaak af tijdens detentie (Naessens & Raeymaeckers, 2023). Personen met negatieve sociale banden of problemen in relaties hebben minder kans op een succesvolle re-integratie (Bahr et al., 2010). Daaruit kunnen we besluiten dat het van belang is om in te zetten op sociale contacten tijdens en na detentie. Dat kan onder meer door het sociale netwerk vroeg in het re-integratieproces te betrekken (Cochran, 2019). Het in kaart brengen van het sociale netwerk tijdens het onthaal kan daar één weg in zijn, waarna vervolgens hulp geboden kan worden bij het onderhouden van bestaande contacten of het herstellen van verbroken banden. Er zijn enkele organisaties die daarop inzetten, zoals Lus vzw. Die organisatie kan al tijdens detentie inzetten op het versterken en/of het (her)opbouwen van een sociale kring (Lus vzw, z.d.). Een buddyproject met vrijwilligers die mee de brug naar buiten maken, speelt niet alleen in op de continuering van ondersteuning, maar draagt ook bij aan sociaal contact en het opbouwen van het eigen sociale netwerk (Naessens & Raeymaeckers, 2023). Een verduurzaming en een grootschalige uitrol van dat soort projecten is noodzakelijk.

Door de aanwezigheid van hulp- en dienstverleningsactoren is de gevangenis niet enkel een vindplaats van armoede, maar ook een setting waarin het mogelijk is om problemen te detecteren en aan te pakken.

4.4 De gevangenis als plaats om multidimensionale armoede te doorbreken

Ons onderzoek legt bloot dat personen voor detentie al geconfronteerd worden met verschillende vormen van multidimensionale armoede, zoals psychische kwetsbaarheden of financiële armoede, en dat die met het oog op vrijlating nog altijd bestaan. Dat maakt de gevangenis een vindplaats van multidimensionale armoede, waarin dat bestendigd en geaccumuleerd wordt. Dat toont zich in de re-integratienoden die ze op tal van vlak-

ken ervaren, waarbij het overheersende gevoel van mensen in detentie is dat die noden onvoldoende aangepakt worden tijdens hun gevangenisverblijf. In de gevangenis zijn verschillende hulp- en dienstverleningsactoren aanwezig om mensen voor te bereiden op re-integratie, die een cruciale rol toebedeeld krijgen door personen in detentie. Dat maakt van de gevangenis niet enkel een vindplaats van multidimensionale armoede, maar ook een setting waarin het mogelijk is om die problemen te detecteren en aan te pakken. De gevangenis zou dus kunnen fungeren als circuitbreker (Brosens, 2015), als een plek om de vicieuze cirkel van armoede te doorbreken.

Criminaliteit wordt vaak aan individuele kenmerken toegeschreven, terwijl maatschappelijke factoren, zoals discriminatie, de moeilijke doorstroom naar de arbeids- en woningmarkt en de ontoereikende hulp- en dienstverlening, beleidsmatig veelal over het hoofd worden gezien (Naessens & Raeymaeckers, 2023; Verbrugghe & Favril, 2023). Ook re-integratie wordt doorgaans individueel georiënteerd, zonder rekening te houden met structurele factoren op het macroniveau (Bouverne-De Bie, 2002; Goethals et al., 2003). We mogen niet blind zijn voor structurele mechanismen en maatschappelijke factoren in de samenleving die het leven voor detentie en re-integratie na vrijlating allesbehalve evident maken. Het voorkomen van criminaliteit vereist zo structurele interventies op alle levensdomeinen, bijvoorbeeld op het vlak van onderwijs, huisvesting en op de arbeidsmarkt. Een succesvolle re-integratie verlaagt de kans op recidive (Visher et al., 2017) en verlaagt zo de economische kosten voor de maatschappij (Cannonier et al., 2021), maar draagt bovenal ook bij aan het welzijn van de betrokkene op alle levensdomeinen (Graffam & Shinkfield, 2012). Re-integratie is geen individuele aangelegenheid; het is de verantwoordelijkheid van de samenleving om dat mogelijk te maken.

Referenties

Alós, R., Esteban, F., Jódar, P., & Miguélez, F. (2015). Effects of prison work programmes on the employability of ex-prisoners. *European Journal of Criminology*, *12*(1), 35-50. https://doi.org/10.1177/1477370814538776

Anderson, C. N., Cochran, J. C., & Toman, E. L. (2020). Social capital and its impacts on prison life: Is visitation a conduit? *Crime & Delinquency*, *68*(4), 644-683. https://doi.org/10.1177/0011128720977445

Atkin-Plunk, C. A., & Armstrong, G. S. (2018). Disentangling the relationship between social ties, prison visitation, and recidivism. *Criminal Justice and Behavior*, *45*(10), 1507-1526. https://doi.org/10.1177/0093854818772320

Augustine, D., & Kushel, M. (2022). Community supervision, housing insecurity, and homelessness. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, *70*(1), 152-171. https://doi.org/10.1177/00027162221113983

Bahr, S. J., Harris, L., Fisher, J. K., & Harker Armstrong, A. (2010). Successful reentry: What differentiates successful and unsuccessful parolees? *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, *54*(5), 667-692. https://doi.org/10.1177/0306624X09342

Bashir, A. Y., Moloney, N., Elzain, M. E., Delaunois, I., Sheikhi, A., O'Donnell, P., Dunne, C. P., Kelly, B. D., & Gulati, G. (2021). From nowhere to nowhere. Homelessness and incarceration: A systematic review and meta-analysis. *International Journal of Prison Health*, 452-461. https://doi.org/10.1108/ijph-01-2021-0010

Beckett, K., & Goldberg, A. (2022). The effects of imprisonment in a time of mass incarceration. *Crime and Justice*, *51*(1), 349-398. https://doi.org/10.1086/721018

Bennett, T., Holloway, K., & Farrington, D. (2008). The statistical association between drug misuse and crime: A meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, *13*(2), 107-118. https://doi.org/10.1016/j.avb.2008.02.001

Boman, J. H., IV, & Mowen, T. J. (2017). Building the ties that bind, breaking the ties that don't: Family support, criminal peers, and reentry success. *Criminology & Public Policy*, *16*(3), 753-774. https://doi.org/10.1111/1745-9133.12307

Bouverne-De Bie, M. (2002). Het forensisch welzijnswerk en de 'sociale integratie'-doelstelling. In R. Roose, M. Bouverne-De Bie, K. Kloeck, W. Meyvis, & J. Vanacker (Eds.), *Handboek forensisch welzijnswerk* (pp. 351-380). Academia Press.

Brosens, D. (2015). *Participation in prison programmes: Profile of (non-)participants, encouraging and discouraging factors.* Doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel.

Brosens, D., De Donder, L., & Verté, D. (2013). *Hulp- en dienstverlening gevangenis Antwerpen: een onderzoek naar de behoeften van gedetineerden*. Digitale Drukkerij BZ-AFM. https://departementwvg.be/sites/default/files/media/db_onderzoeksrapport_behoefteonderzoek_gevangenis_antwerpen.pdf

Bush, H., & Marybeth, S. (2017). Families' experiences of doubling up after homelessness. *Cityscape*, *19*(3), 331-356.

Cannonier, C., Galloway Burke, M., & Mitchell, E. (2021). The impact of a reentry and aftercare program on recidivism. *The Review of Black Political Economy*, *48*(1), 93-122. https://doi.org/10.1177/0034644620973931 ‹geblokkeerde site›

Caruso, G. (2017). *Public health and safety: The social determinants of health and criminal behavior.* ResearchersLinks Books.

Chamberlain, A. W., Boggess, L. N., & Powers, R. A. (2016). The impact of the spatial mismatch between parolee and employment locations on recidivism. *Journal of Crime and Justice*, *39*(3), 398-420. https://doi.org/10.1080/0735648X.2014.965264

Cochran, J. C. (2019). Inmate social ties, recidivism, and continuing questions about prison visitation. In M. Hutton & D. Moran (Eds.), The Palgrave handbook of prison and the family (pp. 41-64). Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-12744-2_3

Cochran, J. C., & Mears, D. P. (2013). Social isolation and inmate behavior: A conceptual framework for theorizing prison visitation and guiding and assessing research. *Journal of Criminal Justice*, *41*(4), 252-261. https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2013.05.001

Coene, J., Ghys, T., Hubeau, B., Marchal, S., Raeymaeckers, P., Remmen, R., Vandenhole, W., Van Dooren, W., & Van Regenmortel, H. (2023). Over multilevel governance van armoede en ongelijkheid. In J. Coene, T. Ghys, B. Hubeau, S. Marchal, P. Raeymaeckers, R. Remmen, W. Vandenhole, W. V. Dooren, & H. Van Regenmortel (Eds.), *Armoede en ongelijkheid. Jaarboek 2023* (pp. 33-59). Acco.

Couloute, L. (2018). Nowhere to go: Homelessness among formerly incarcerated people. *Prison Policy Initiative*. Geraadpleegd via https://www.prisonpolicy.org/reports/housing.html

Cunha, O., Castro Rodrigues, A., Caridade, S., Dias, A. R., Almeida, T. C., Cruz, A. R., & Peixoto, M. M. (2023). The impact of imprisonment on individuals' mental health and society reintegration: Study protocol. *BMC Psychology*, *11*(1), 215. https://doi.org/10.1186/s40359-023-01252-w

Demeersman, T. (2009). Van de bak naar de straat: over thuisloosheid na detentie. *FATIK*, *27*(124), 4-11. Geraadpleegd via https://www.mensenrechten.be/bestanden/uploads/tijdschriften/FATIK2009nr124.pdf

Doekhie, J., Koenraadt, R., & den Besten, A. (2024). *Van bajes naar buiten*. WODC.

Elder, G. H. (1985). *Life course dynamics: Trajectories and Transitions, 1968-1980*. Cornell University Press.

Eldi, F., Georgy, R., Timmy, Y., De Bus, S., & Vanhouche, A.-S. (2022). Schulden en detentie: eeuwige boetedoening. *FATIK*, *39*(176), 27-35.

Fahmy, C., Gricius, M., Chamberlain, A. W., & Wallace, D. (2022). Prison visitation and the likelihood of post-release employment. *Crime & Delinquency*, *68*(12), 2200-2224. https://doi.org/10.1177/00111287211022631

Favril, L. (2024). Het profiel van vrouwen in Vlaamse gevangenissen. *Panopticon*, *45*(3), 257-265.

Favril, L., Audenaert, K., Portzky, G., & Vander Laenen, F. (2022). Suïcidaal gedrag in Belgische gevangenissen: overzicht en geïntegreerd preventiemodel. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, *64*(3), 166-172.

Favril, L., & Dirkzwager, A. (2019). De psychische gezondheid van gedetineerden in België en Nederland: een systematisch overzicht. *Tijdschrift voor Criminologie*, *61*(1), 5-33. https://doi.org/10.5553/tvc/0165182x2019061001001

Favril, L., Rich, J. D., Hard, J., & Fazel, S. (2024). Mental and physical health morbidity among people in prisons: An umbrella review. *The Lancet Public Health*, *9*(4), 250-260. https://doi.org/10.1016/s2468-2667(24)00023-9

Favril, L., Vander Laenen, F., & Audenaert, K. (2017). Psychiatrische morbiditeit bij gedetineerden in Vlaanderen. *Panopticon*, *38*(4), 231-245. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.12739.50720

Favril, L., & van Ginneken, E. F. J. C. (2024). Individual and environmental contributors to psychological distress during imprisonment. *European Journal of Criminology*, *21*(3), 350-369. https://doi.org/10.1177/14773708231201726

Fazel, S., Hayes, A. J., Bartellas, K., Clerici, M., & Trestman, R. (2016). Mental health of prisoners: prevalence, adverse outcomes, and interventions. *The Lancet Psychiatry*, *3*(9), 871-881. https://doi.org/10.1016/s2215-0366(16)30142-0

Garcia-Grossman, I., Kaplan, L. M., Valle, K., Guzman, D., Olsen, P., Williams, B., & Kushel, M. (2020). Factors associated with incarceration in older homeless adults: Results from the hope home study. *Journal of General Internal Medicine*, *35*(1) 1088-1096. https://doi.org/10.1007/s11606-021-06897-0

Goethals, J., Van Camp, T., Snacken, S., Tubex, H., Bouverne-De Bie, M., Vanthuyne, T., & Vettenburg, N. (2003). *Ontwikkeling van relevante beleidsindicatoren inzake de kwaliteit en de effectiviteit van hulp- en dienstverlening aan gedetineerden in de Vlaamse gevangenissen*. UGent, VUB & KULeuven.

Graffam, J., & Shinkfield, A. J. (2012). The life conditions of Australian ex-prisoners: An analysis of intrapersonal, subsistence, and support conditions. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, *56*(6), 897-916. https://doi.org/10.1177/0306624X11415510

Harding, D. J., Morenoff, J. D., Nguyen, A. P., & Bushway, S. D. (2018). Imprisonment and labor market outcomes: Evidence from a natural experiment. *American Journal of Sociology*, *124*(1), 49-110. https://doi.org/10.1086/697507

Hayes, D. (2018). Proximity, pain, and state punishment. *Punishment & Society*, *20*(2), 235-254. https://doi.org/10.1177/1462474517701303

Heidemann, G., Cederbaum, J. A., & Martinez, S. (2016). Beyond recidivism: How formerly incarcerated women define success. *Affilia*, *31*(1), 24-40. https://doi.org/10.1177/0886109915581702

Kjellstrand, J., Clark, M., Caffery, C., Smith, J., & Eddy, J. M. (2022). Reentering the community after prison: Perspectives on the role and importance of social support. *American Journal of Criminal Justice*, *47*, 176-201.

Link, N. W., & Roman, C. G. (2017). Longitudinal associations among child support debt, employment, and recidivism after prison. *The Sociological Quarterly*, *58*(1), 140-160. https://doi.org/10.1080/00380253.2016.1246892

Link, N. W., Ward, J. T., & Stansfield, R. (2019). Consequences of mental and physical health for reentry and recidivism: Toward a health-based model of desistance. *Criminology*, *57*(3), 544-573. https://doi.org/10.1111/1745-9125.12213

Liu, S., Pickett, J. T., & Baker, T. (2016). Inside the Black Box: Prison visitation, the costs of offending, and inmate social capital. *Criminal Justice Policy Review*, *27*(8), 766-790. https://doi.org/10.1177/0887403414562421

Logan, M. W., Morgan, M. A., Benson, M. L., & Cullen, F. T. (2019). Coping with imprisonment: Testing the special sensitivity hypothesis for white-collar offenders. *Justice Quarterly*, *36*(2), 225-254. https://doi.org/10.1080/07418825.2017.1396488

Lus vzw. (z.d.). *Wat doet Lus.* Geraadpleegd via https://www.lusvzw.be/wat-doet-lus/

Maes, E., & Put, J. (2003). Armoede en vrijheidsberoving: een vicieuze cirkel? In J. Vranken, K. De Boyser, & D. Dierickx (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2003* (pp. 155-173). Acco.

Mancini, C., Baker, T., Sainju, K. D., Golden, K., Bedard, L. E., & Gertz, M. (2016). Examining external support received in prison and concerns about reentry among incarcerated women. *Feminist Criminology*, *11*(2), 163-190.

Martinez, D. J., & Abrams, L. S. (2013). Informal social support among returning young offenders: A metasynthesis of the literature. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, *57*(2), 169-190. https://doi.org/10.1177/0306624X11428203

Maruna, S., Immarigeon, R., & LeBel, T. P. (2004). Ex-offender reintegration: Theory and practice. In S. Maruna & R. Immarigion (Eds.), *After crime and punishment* (pp. 3-26). Willan.

McAdams, D. P. (2008). Personal narratives and the life story. In O. P. John, Robins, R. W., Pervin, L. A. (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 242-262). Vilfort Press.

McDonald, S., & Day, J. C. (2010). Race, gender, and the invisible hand of social capital. *Sociology Compass*, *4*(7), 532-543. https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00298.x

Mielitz, K. S., & Marcum, C. (2020). A consideration for increasing post-release financial success. *American Journal of Criminal Justice*, *45*(5), 955-969. https://doi.org/10.1007/s12103-019-09515-2

Morenoff, J. D., & Harding, D. J. (2014). Incarceration, prisoner reentry, and communities. *Annual Review of Sociology*, *40*, 411-429. https://doi.org/10.1146%2Fannurev-soc-071811-145511

Naessens, L., & Raeymaeckers, P. (2019). *De begeleiding van (ex-)gedetineerden: valkuilen en mogelijkheden.*

Naessens, L., & Raeymaeckers, P. (2023). *Terug naar de samenleving. Een leven na detentie?* Acco.

Naessens, L., Van Dam, S., Brosens, D., Vandevelde, L., & Raeymaeckers, P. (2023). De draad opnemen na detentie. In L. Naessens & P. Raeymaeckers (Eds.), *Terug naar de samenleving. Een leven na detentie?* Acco.

O'Rand, A. M., & Krecker, M. L. (1990). Concepts of the life cycle: Their history, meanings, and uses in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, *16*(1), 241-262.

Palis, H., Young, P., Korchinski, M., Wood, S., Xavier, J., Luk, N., Mahil, S., Bartlett, S., Brown, H., & Salmon, A. (2024). "Shared experience makes this all possible": Documenting the guiding principles of peer-led services for people released from prison. *BMC Public Health*, *24*(1), 84. https://doi.org/10.1186/s12889-023-17524-4

Pardon, L., Mertens, A., & Beyens, K. (2022). Leefklimaat in Vlaamse gevangenissen: ervaringen van veroordeelden en beklaagden. *FATIK*, 174, 5-17.

Pasma, A. J., van Ginneken, E., Palmen, H., & Nieuwbeerta, P. (2023a). Professional support and re-entry preparedness among prisoners. *Criminology & Criminal Justice*. https://doi.org/10.1177/17488958231161432

Pasma, A. J., van Ginneken, E. F., Palmen, H., & Nieuwbeerta, P. (2023b). Do prisoners with reintegration needs receive relevant professional assistance? *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, *67*(2-3), 247-269. https://doi.org/10.1177/0306624X221086554

Pinard, M. (2010). Reflections and perspectives on reentry and collateral consequences. *Journal of Criminal Law and Criminology*, *100*, 1213-1224. https://ssrn.com/abstract=1759544

Pouille, A., Vandevelde, L., Marynissen, S., Vandevelde, S., Favril, L., & Brosens, D. (2024). *Re-integratie van personen in Vlaamse en Brusselse gevangenissen (BRuG-project): inzichten vanuit levensverhalen.*

Raeymaeckers, P., Coene, J., & Hubeau, B. (2018). Over armoede en beleid. In J. Coene, P. Raeymaeckers, B. Hubeau, T. Goedemé, R. Remmen, & A. Van Haarlem (Eds.), *Armoede en uitsluiting. Jaarboek 2018* (pp. 23-44). Acco.

Ramakers, A., Van Wilsem, J., Nieuwbeerta, P., & Dirkzwager, A. (2015). Down before they go in: A study on pre-prison labour market attachment. *European Journal on Criminal Policy and Research*, *21*(1), 65-82. https://doi.org/10.1007/s10610-014-9234-x

Rekenhof. (2022). *Hulp- en dienstverlening aan gedetineerden*. https://www.ccrek.be/nl/publicatie/hulp-en-dienstverlening-aan-gedetineerden

Roos, L. E., Afifi, T. O., Martin, C. G., Pietrzak, R. H., Tsai, J., & Sareen, J. (2016). Linking typologies of childhood adversity to adult incarceration: Findings from a nationally representative sample. *American Journal of Orthopsychiatry*, *86*(5), 584-593. https://doi.org/10.1037/ort0000144

Smith, D., Harnett, S., Flanagan, A., Hennessy, S., Gill, P., Quigley, N., Carey, C., McGhee, M., McManus, A., & Kennedy, M. (2018). Beyond the walls: An evaluation of a pre-release planning (PReP) programme for sentenced mentally disordered offenders. *Frontiers in Psychiatry*, *9*(549). https://doi.org/10.3389%2Ffpsyt.2018.00549

Souza, K. A., Lösel, F., Markson, L., & Lanskey, C. (2015). Pre-release expectations and post-release experiences of prisoners and their (ex-)partners. *Legal and Criminological Psychology*, *20*(2), 306-323. https://doi.org/10.1111/lcrp.12033

Stevens, H., Laursen, T. M., Mortensen, P. B., Agerbo, E., & Dean, K. (2015). Post-illness-onset risk of offending across the full spectrum of psychiatric disorders. *Psychological Medicine*, *45*(11), 2447-2457. https://doi.org/10.1017/s0033291715000458

Termote, E., De Boe, L., Vanhouche, A.-S., Beyens, K., Jans, A., & Meeus, E. (2024). Noden inzake het activiteitenaanbod in de nieuwe gevangenissen van Haren en Dendermonde: kinderziektes of oude kwalen? *FATIK*, *41*(182), 7-25.

United Nations. (2020). *World Drug Report 2020*.

Van Dam, S., & Raeymaeckers, P. (2017). *BRUG BINNEN BUITEN: inzetten op ondersteuningsnoden van ex-gedetineerden door vrijwilligers*. Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.

Van Regenmortel, S., Vandevelde, L., & Brosens, D. (2024). *Re-integratie van personen in Vlaamse en Brusselse gevangenissen (BRuG-project): de gevangenispopulatie in cijfers*.

Vandevelde, L., Van Regenmortel, S., Verhofstadt, D., Verstappen, E., De Donder, L., Favril, L., & Brosens, D. (2024a). *Re-integratie van personen in Vlaamse en Brusselse gevangenissen (BRuG-project): inzichten vanuit de BRuG-enquête*.

Vandevelde, L., Vranken, L., & Brosens, D. (2024b). *Re-integratie van personen in Vlaamse en Brusselse gevangenissen (BRuG-project): overzicht van de literatuur*.

Verbrugghe, B., & Favril, L. (2023). Sociale determinanten van gezondheid en detentie. *FATIK*, *40*(180), 6-12.

Verhelle, H., Vertommen, T., & Robert, L. (2019). Mens sana in corpore sano, ook in de gevangenis? Een onderzoek naar sport en psychische gezondheid in detentie. *FATIK*, 162, 6-16.

Verstraete, J., & De Decker, P. (2014). *Op zoek naar wonen na detentie: een verkennend onderzoek naar het hulpverleningsaanbod en de beleidsinitiatieven in Leuven*. Steunpunt Wonen.

Visher, C. A., Debus, S., & Yahner, J. (2008). *Employment after prison: A longitudinal study of releasees in three states*. Urban Institute.

Visher, C. A., Lattimore, P. K., Barrick, K., & Tueller, S. (2017). Evaluating the long-term effects of prisoner reentry services on recidivism: What types of services matter? *Justice Quarterly*, *34*(1), 136-165. https://doi.org/10.1080/07418825.2015.1115539

Visher, C. A., & Travis, J. (2003). Transitions from prison to community: Understanding individual pathways. *Annual Review of Sociology*, *29*(1), 89-113. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.29.010202.095931

Vyncke, V., Hanssens, L., Steenberghs, E., Willems, S., Mariën, D., & Jans, A. (2015). *Onderzoeksrapport 'Gezondheidsprofiel gedetineerden'*. https://www.departementwvg.be/sites/default/files/media/Eindrapport_gezondheidsprofiel_gedetineerden_def.pdf

Wakefield, S., & Uggen, C. (2010). Incarceration and stratification. *Annual Review of Sociology*, *36*, 387-406. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102551

Western, B., Braga, A. A., Davis, J., & Sirois, C. (2015). Stress and hardship after prison. *American Journal of Sociology*, *120*(5), 1512-1547. https://doi.org/10.1086/681301

Zatz, N., Koonse, T., Zhen, T., Herrera, L., Lu, H., Shafer, S., & Valenta, B. (2016). *Get to work or go to jail: Workplace rights under threat*. UCLA Institute for Research on Labor and Employment. UCLA Labor Center.

Noten

1. Dit grootschalig onderzoeksproject werd uitgevoerd in opdracht van de Vlaamse minister voor Justitie en Handhaving en door een partnerschap van de onderzoeksgroep PArticipatie & Leren in Detentie (PALD, Vrije Universiteit Brussel), het Centre for Environmental and Social Change (CRESC, Universiteit Antwerpen) en Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht en Vakgroep Orthopedagogiek (Universiteit Gent).
2. Met uitzondering van twee gevangenissen, omdat andere deelnamevoorwaarden werden gesteld. In de ene gevangenis werd een steekproef van 15% getrokken, in de andere werden alleen langgestrafte mannen uitgenodigd voor deelname. Voor de vrouwenpopulatie waren er geen afwijkingen.
3. Veroordeeld = kreeg een strafmaat opgelegd door een rechterlijke macht; beklaagd = zit in voorhechtenis en moet nog veroordeeld worden; veroordeeld en beklaagd = kreeg een strafmaat opgelegd voor het ene delict, maar is nog in afwachting van een eventuele strafmaat voor een ander delict; geïnterneerd = een strafmaatregel opgelegd voor een misdrijf gepleegd door iemand die lijdt aan een psychische stoornis of een mentale beperking, waardoor die onvoldoende controle heeft over diens acties.

Hoofdstuk 12.

Een levensloopbenadering van gezinnen zonder wettig verblijf

Andere toekomsten mogelijk maken

Pascal Debruyne, Sylvie van Dam & Kaat Van Acker

In deze bijdrage analyseren we de trajecten van gezinnen zonder wettig verblijf vanuit een levensloopbenadering, met een focus op alleenstaande moeders. Een levensloopbenadering wordt door Giele en Elder gedefinieerd als "*a sequence of socially defined events and roles that the individual enacts over time*" (Giele & Elder 1998, p. 22).

Een levensloopbenadering stelt ons niet alleen in staat om moeders zonder wettig verblijf zelf het woord te geven, maar het benadrukt ook de complexiteit, fluïditeit en genuanceerdheid van hun levenstrajecten. Daarmee willen we de dominante kijk op mensen zonder wettig verblijf vanuit een penaliserend perspectief counteren. Recente voorbeelden zijn het voorstel om huren onmogelijk te maken voor die groep door Vlaams Minister van Wonen Diependaele, na de aanslag in Brussel van Abdesalem Lassoued[1] en 'de achterhuiswet' waar men woonstbetreding wil mogelijk maken.

Er wordt doorgaans zowel veralgemenend als individualiserend gesproken over mensen zonder wettig verblijf. In het gangbare vertoog wordt verblijfsrecht voorgesteld als een lineair (bureaucratisch) proces met duidelijke scheidingslijnen tussen wettig en onwettig verblijf (Hoag, 2011), bepaald door heldere en transparante verblijfsprocedures. De verantwoordelijkheid voor 'onwettig verblijf' ligt op die manier bij mensen zelf. De alledaagse realiteit is veel complexer. In de praktijk komen mensen in situaties terecht waarbij hun visum verloopt: ze verliezen hun werk (soms door uitbuiting of conflict met de werkgever), ze beantwoorden niet (meer) aan de (vaak strenge) voorwaarden van hun verblijfsstatuut, ze worden opeens zwanger, enzovoort. Of ze kunnen niet terug – ze zijn 'niet-repatrieerbaar' – omdat het land van oorsprong mensen niet terugneemt, of omdat ze in het kader van *non-refoulement*[2] zouden blootstaan aan foltering, of aan onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen.

Mensen zonder wettig verblijf worden bovendien vaak herleid tot 'het zonder papieren zijn'. In hun dagelijkse strijd worden ze zo vaak met de gevolgen van dat zonder papieren zijn geconfronteerd dat ze dat gaan internaliseren, en louter tot dat verworden. Daarbij blijven de complexe en meerlagige trajecten van mensen zonder wettig verblijf,

'waarom' ze in situaties zonder wettig verblijf terechtkomen, en hoe ze die zelf beleven, al te vaak buiten beeld.

We vangen deze bijdrage aan met een theoretisch deel en een toelichting van de gebruikte methodologie. Vervolgens bespreken we vijf verschillende kantelmomenten in de trajecten van gezinnen zonder wettig verblijf vanuit het oogpunt van moeders, en gaan we in op de 'rollen en posities' die moeders (kunnen) innemen doorheen hun traject. We besluiten met een analyse over de inzichten die een levensloopbenadering met mensen zonder wettig verblijf biedt voor sociaal werk.

1. Een levensloopperspectief

Sinds Thomas Kuhn's boek *The Structure of Scientific Revolutions* uit 1962 weten we dat wetenschap gedreven wordt door paradigmashifts. In de sociologie worden benaderingen waarbij de nadruk ligt op structurele verklaringen van sociale fenomenen bevraagd door benaderingen die het menselijke handelen veel nadrukkelijker vooropstellen en vice versa. Die discussie, en de zoektocht naar theorieën die de beide dimensies verweven, wordt ook in migratiestudies gevoerd (Bakewell, 2010). Ook de levensloopbenadering probeert de beide paradigma's te verweven (Elder, 1998; Elder et al., 2003; Heinz et al., 2009). In dit deel lichten we ons perspectief op de levensloopbenadering toe en de verschillende concepten die we nodig hebben om de gezinstrajecten te duiden, zoals de specifieke politiek-historische context van strenger wordend migratiebeleid met meer begrensd verblijfsrecht, de kantelmomenten in de gezinstrajecten en de diverse rollen en posities die moeders doorheen die trajecten opnemen.

Een levensloopbenadering helpt ons om de zogenaamde 'keuzes' (refererend naar iemands handelingsbekwaamheid of het Engels *agency*) die mensen maken in relatie tot de bredere context, de samenleving en politiek in de diepte te analyseren, en te begrijpen hoe de relatie tussen *agency* en structuur verandert doorheen de tijd in de stappen die mensen ondernemen. Daarbij willen we meteen aanstippen dat een levensloop niet als een lineair proces beschouwd kan worden, zoals te veel het geval was in de oorspronkelijke benadering van Glen Elder zelf (1998; voor een kritische benadering zie Collins & Shubin, 2015).

Migrantenervaringen zijn gesitueerd in verschillende 'tijden', plaatsen en relaties.

Het levensloopkader van Elder (Elder, 1998; Elder, et al., 2003) legt de nadruk op hoe migrantenervaringen gesitueerd zijn in verschillende (biografische en sociohistorische) 'tijden', plaatsen en relaties. Met een levensloopbenadering proberen we 'de tijd' ernstig te nemen (Adam, 1990) in de veranderende keuzes die gezinnen zonder wettig verblijf maken. Die tijd structureert niet alleen de trajecten van 'migranten' op verschillende manieren, maar draagt ook bij aan kansen om zowel burgerschap in de praktijk als op papier te bekomen (Bauböck, 2011). We kijken daarbij naar kantelmomenten in de tijd

– zoals zwanger worden, tijdelijke opvang vinden of (tijdelijk) verblijfsrecht bekomen – en de daarmee samenhangende rollen en posities die moeders zonder wettig verblijf kunnen innemen. Die benadering staat haaks op neoklassieke modellen van migranten als rationele, geïndividualiseerde, economische actoren (Borjas, 1987; Sjaastad, 1962; Todaro, 1969) omdat migratie wordt erkend als "ingebed in bredere netwerken van intensieve sociale verandering" (Papadopoulos & Tsianos, 2007).

De kwalitatieve, eerder etnografische blik die deze benadering kenmerkt, biedt inzicht in de trajecten van gezinsleden zonder wettig verblijf en de keuzes die ze maken – vaak in interactie met sociaal werkers die met mensen 'mee' laveren door het complexe doolhof dat migratierecht en -beleid heet. De trajecten die we hier beschrijven vanuit een levensloopbenadering laten zien hoe moeders en omringende hulpverleners bepaalde rechten proberen afdwingen en dus vormgeven aan sociale mobiliteit van mensen zonder wettig verblijf. Dat is geen sinecure, want mensen zonder wettig verblijf zijn formeel geen burgers en hebben dus vaak weinig tot geen toegang tot grondrechten, behalve dan tot dringende medische hulp en onderwijs voor de kinderen tot 18 jaar. In de praktijk blijft men onderbeschermd. Wie geen burgerrechten heeft, en moet terugvallen op mensenrechten, valt – in de geest van Hannah Arendt's denken over 'het recht om rechten te hebben' – al te vaak zonder rechten. Nochtans zorgen het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens, maar ook de Verklaring van Wenen (1993) en het Europees Comité voor Sociale Rechten voor meer afdwingbaarheid van mensenrechten, – zowel burgerlijke, politieke als socio-economische rechten – ook voor mensen zonder burgerrechten (Debruyne & Grymonprez, 2018).

Rechten verkrijgen, zowel verblijfsrecht als de daaraan verbonden sociale rechten, is voor migranten moeilijker geworden. Overheden doen vandaag actief aan *welfare state bordering*, waarbij de toegang tot verblijf en sociale rechten wordt afgeschermd voor nieuwkomers (Persdotter et al., 2021; Bendixen & Näre, 2024). Het institutionele landschap van verblijfsrecht is tegen die achtergrond complexer geworden (zie ook Farcy & Smit, 2020), wat mensen op zoek naar duurzaam verblijfsrecht dwingt zich – in het beste geval samen met sociaal werkers – een weg te banen door dat papieren doolhof (Coutin, 2001; Eule et al., 2019; Tuckett, 2015). Diverse auteurs verwijzen naar de huidige politieke conditie inzake migratiebeleid met concepten als 'differentiële inclusie' (Kononen, 2018) of 'civiele stratificatie' (Morris, 2003): een versplintering van verblijfsstatussen met allerlei andere voorwaarden voor verblijf en toegang tot sociale rechten, wat zorgt voor een toegenomen precariteit en onzekerheid inzake verblijf (Bolzman, 2016; De Genova, 2002). We zien in het verblijfstraject van mensen zonder wettig verblijf situaties van 'semi-legaliteit' of 'liminale legaliteit' (De Genova, 2002; Donato & Armenta, 2011; Kubal, 2013; Menjívar, 2006). Ze lijken te vertoeven in een 'tussenland' in de woorden van Van Eijl (2012). Kortom, de trajecten van onwetttig verblijf zien we niet los van processen van irregularisatie binnen de bestaande (legale) migratieregimes (Dauvergne, 2008; De Genova & Roy, 2020).

Ondanks de precariteit waarin mensen zonder wettig verblijf vertoeven, geven ze toch mee vorm aan complexe (levensloop)trajecten waarin ze burgerschap van onderuit vormgeven. Door de trajecten van gezinnen zonder wettig verblijf onder de loep te nemen, kunnen we de alledaagse burgerschapspraktijken (*citizenship acts*) (Isin & Nielsen,

2008; Isin & Turner, 2007) van gezinsleden zichtbaar maken. Burgerschap krijgt zo een andere invulling dan wanneer we louter kijken vanuit het perspectief van (formeel) burgerschap naar groepen die 'door de mazen van het net' vallen; het gangbare (handelings)perspectief van sociaal werk in de naoorlogse verzorgingsstaat.

2. Methodologie

Deze bijdrage put uit diepte-interviews met zeven alleenstaande moeders. Die interviews maken deel uit van een groter lopend project dat tot doel heeft om de leefwereld van gezinnen zonder wettig verblijf en hun strategieën om met de omstandigheden van hun precariteit om te gaan in kaart te brengen. Daarnaast doen we ook interviews met sociaal werkers om inzicht te krijgen in hun sociale interventies in het werken met gezinnen zonder wettig verblijf. Het onderzoeksproject is afgebakend tot vijf sociaalwerkpraktijken van toekomstoriëntatie met gezinnen zonder wettig verblijf, waarbij we aandacht hebben voor territoriale spreiding, voor verschillende types van organisaties (formeel/informeel) en voor verscheidenheid in aanpak van toekomstoriëntatie (met en zonder opvang):

1. De Loodsen vzw in Antwerpen, 'De Overzet', biedt 'opvang en oriëntatie' aan vrouwen met kinderen en wordt grotendeels gerund door vrijwilligers.
2. EHVV vzw (Een hart voor vluchtelingen vzw) in Gent is een werking die 'opvang en oriëntatie' organiseert in drie '4B'-huizen (3 B's van 'Bed, Bad en Brood'-beleid, met Begeleiding) en grotendeels gerund wordt door vrijwilligers.
3. Pigment vzw in Brussel, een sociaalwerkorganisatie erkend als vereniging waar armen het woord nemen, die specifiek focust op mensen in onwettig en precair verblijf. Ze organiseren met steun van het Kinderarmoedefonds ook opvang en oriëntatie voor alleenstaande moeders zonder wettig verblijf.
4. *Jesuit Refugee Service Belgium*, een internationale ngo die over heel België gezinnen zonder wettig verblijf ondersteunt via toekomstoriëntatie, in het project *Plan Together*.
5. De 'Coördinatie van mensen zonder papieren' (CSP); meer specifiek de vrouwengroep 'VSP Family', getrokken door moeders zonder wettig verblijf, die ook het project 'Y en A Marre' op poten zette. Daar koppelen ze buddy's met papieren en opleiding aan mensen zonder wettig verblijf om hen te ondersteunen.

In elk van die vijf sociaalwerkpraktijken interviewen we ouders en kinderen en de betrokken sociaal werkers. We houden niet alleen gesprekken, maar gebruiken ook etnografische technieken, zoals participatieve observatie bij diverse activiteiten in de desbetreffende werkingen. Daarnaast organiseren we groepsgesprekken met gezinnen zonder wettig verblijf en sociaal werkers. Bij aanvang brachten de sociaal werkers ons in contact met enkele gezinnen die bereid waren tot een interview, maar naarmate we meer tijd doorbrachten in de praktijken gebeurden er nog andere interviews met gezinsleden die we geleidelijk leerden kennen. Deze bijdrage beperkt zich tot de ana-

lyse van de zeven interviews met alleenstaande moeders die afgelopen waren op het moment dat de bijdrage werd geschreven. De interviews gebeurden in de sociaalwerkpraktijken en duurden tussen één à twee uur. De interviews werden getranscribeerd en vervolgens geanalyseerd via thematische tekstanalyse (Braun & Clarke, 2006). De auteurs lazen alle interviews herhaaldelijk en zochten naar kantelmomenten en bijpassende rollen en posities. Ze bespraken hun eerste bevindingen en kwamen tot een gezamenlijke codeboom waarmee ze elk van de interviews codeerden. De interviews werden opgedeeld tussen de auteurs en de codeboom werd verder uitgebreid tijdens het coderen, tot saturatie werd bereikt. Ten slotte ging de eerste auteur nogmaals door alle interviews.

3. Resultaten

3.1 Trajecten

Vooraleer we een diepgaandere thematische analyse maken van de kantelmomenten en de bijpassende rollen en posities, introduceren we kort de (verblijfs)trajecten van de zeven moeders. Dat illustreert meteen dat hun trajecten complex, meerlagig en idiosyncratisch zijn. Het toont ook aan dat er in hun trajecten een zekere mate van 'keuze' is en dat de moeders handelingsmogelijkheden benutten. Maar evenzeer speelt er toeval of pech, en is er vaak sprake van een (on)gelukkige samenloop van omstandigheden in het verliezen en bekomen van opvang en een wettig verblijfsstatuut. Zoals al aangegeven toont het aan dat het dominante vertoog over de nette scheidingslijn tussen wettig en onwettig verblijf in de praktijk veel grilliger is, en geenszins los te zien is van het bestaande migratieregime en dito organisatie van verblijfsrecht. Omwille van anonimiteit zijn de namen van personen en plaatsen (landen) aangepast.

Voor twee van de moeders was zwanger worden de directe aanleiding voor een bestaan zonder wettig verblijf in België. Ashanti is afkomstig uit Ghana, waar ze studeert en werkt in een kleine bank voor microfinanciering. Ze komt via een hele omweg in België terecht. Ze vertrekt in 2018 met een toeristenvisum naar Spanje en vraagt daar asiel aan, wat geweigerd wordt. Ze vraagt vervolgens opnieuw asiel aan in Nederland. Intussen leert ze iemand uit Ghana kennen die in België woont. Wanneer ze zwanger wordt van de man, haalt hij haar over om naar België te verhuizen. Vervolgens volgt een moeilijke en lange procedure voor verblijfspapieren waarbij ze eerst bij haar zus, dan in een kraakpand en uiteindelijk bij Pigment verblijft. Die bieden haar niet alleen opvang, maar ook materiële, psychosociale en juridische ondersteuning. Na een lange procedure wordt haar kind erkend door de vader met Belgische nationaliteit. Daardoor kan Ashanti uiteindelijk verblijfsstatuut verkrijgen via een procedure gezinshereniging.

Ook Abeigel is hooggeschoold. Ze is afkomstig uit Guinee en is medisch geschoold. In het kader van een congres zou ze in 2020 naar Denemarken reizen, maar omwille van ziekte komt ze in Frankrijk terecht bij kennissen. Ze komt in contact met iemand die

ze al kent en raakt zwanger van hem. Haar toeristenvisum verloopt tijdens de zoektocht naar de man van wie ze denkt dat ze zwanger is. Niettegenstaande de negatieve DNA-test waaruit blijkt dat ze zwanger is van iemand anders, neemt de man actief het vaderschap op. Helaas overlijdt hij plots, nog voordat hij het kind erkend heeft. Abeigel blijft achter met haar zoontje zonder verblijfsrecht. Is er een kans op regularisatie of betekent het terugkeer? En naar waar?

Bij twee andere moeders zorgen relationele moeilijkheden met de vader ervoor dat een eerder precair verblijfsrecht in het gedrang komt. Nkechi is afkomstig uit Senegal en komt naar België als dochter van een diplomaat. Op haar twintigste zweert ze haar statuut als diplomaat af om onafhankelijk te zijn en in België te kunnen blijven. Ze verkrijgt een tijdelijk verblijfsrecht als studente. Vijf jaar later verliest ze haar verblijfsrecht tijdens de scheiding van de vader van haar zoon omdat ze niet tijdig een nieuwe woonplaats vindt en zich dus zich niet tijdig kan inschrijven bij de gemeente. Ze is nu 35, haar zoon is 10 jaar en ze woont al jaren in kraakpanden. Ze bereidt een nieuw regularisatiedossier voor.

Net als Nkechi heeft Leticia, afkomstig uit Ghana, initieel een studentenvisum. Ze komt naar België om een bachelor in de sociale wetenschappen te volgen. Tijdens een vervolgopleiding wordt ze zwanger, maar de relatie verloopt moeilijk en er is sprake van geweld. Het lukt haar niet om haar studies af te ronden en ze verliest haar studentenvisum. Wanneer ze het geweld ontvlucht, komt ze op straat terecht met een baby van drie maanden. Via Kind en Gezin wordt er na een periode van tijdelijk verblijf bij vrienden en kennissen een tijdelijke opvangplaats gevonden in een centrum van een sociale dienst en vervolgens bij Pigment. Op het moment van het gesprek verblijft ze daar drie maanden. Intussen neemt ze haar studies opnieuw op, zoekt ze een school voor haar dochtertje en loopt de procedure voor verblijfspapieren.

Deze trajecten suggereren dat zwangerschap en/of de eigenlijke geboorte en de aanwezigheid van een kind vaak een kantelmoment betekent in de trajecten van vrouwen, omdat het een impact heeft op de handelingsmogelijkheden van de moeders. Daarnaast komen moeders na de geboorte in contact met hulpverleners, al dan niet door tussenkomst van een *navigational assistant* uit het eigen netwerk (Krause, 2008), zoals het geval is bij Imena. Net als Leticia en Ashanti is Imena Ghanees. Ze laat de oudste van haar twee kinderen (16 jaar) achter bij haar moeder wanneer ze het land verlaat en naar Frankrijk trekt. Daar wordt haar asielaanvraag geweigerd. Op aanraden van een vriendin reist ze enkele maanden later door naar België. Tijdens het eerste jaar van haar verblijf hier woont ze in kraakpanden. Wanneer ze op een gegeven moment zwanger wordt (van haar nu tweejarige zoon) verwijst een vriendin haar naar Pigment. De vader van haar zoon is Belgisch, maar wil zijn zoon eerst niet erkennen. Na verschillende gerechtelijke procedures, inclusief een eerste weigering en een DNA-test, wordt de ouderschapserkenning aanvaard en verwerft ze zelf verblijfsrecht op basis van gezinshereniging.

Bij twee andere moeders betekent het verlies van hun eigen ouders de start van een moeilijk en lang traject zonder verblijfspapieren. Ifama is afkomstig uit Somalië. Ze vertrekt wanneer ze 20 jaar is omdat haar ouders zijn gestorven en er geen gezinsinkomen meer is. Via een kennis hoort ze over werkmogelijkheden in België als kapster,

maar Ifama komt in het prostitutiemilieu terecht. Ze slaagt erin te ontsnappen, via een netwerk van Somaliërs, en meldt zich aan bij Payoke, als slachtoffer van mensenhandel. Ze beschikt echter niet over genoeg bewijzen om daar aanspraak te maken op opvang en komt uiteindelijk bij De Loodsen terecht. Ze verblijft daar tot vandaag en wacht op een erkenning via regularisatie.

Fatima is afkomstig uit Algerije en heeft een elfjarige zoon. Haar ouders zijn gestorven na een lang ziekteproces. Wanneer vervolgens een gedwongen huwelijk en familiaal geweld dreigt, gaat ze op de vlucht. Ze komt hier terecht via een toeristenvisum en leeft twaalf jaar zonder verblijfsrecht. Tijdens die periode wordt een asielaanvraag geweigerd en blijft een eerste aanvraag tot humanitaire regularisatie zes jaar onbeantwoord. Twee jaar geleden verwerft ze alsnog verblijfsrecht op basis van humanitaire regularisatie. Haar traject naar regularisatie is doorkruist door kanker en de gevolgen van een zwaar ongeval. Zoals al aangegeven in de inleiding worden veel mensen zonder wettig verblijf geconfronteerd met een situatie van 'semi-legaliteit' of 'liminale legaliteit'. Dat geldt ook voor Fatima, die geconfronteerd wordt met de enorme druk van de integratievoorwaarden die verbonden zijn met een visum humanitaire regularisatie. Als ze niet aan die voorwaarden voldoet, door aan te tonen dat ze actief werkt aan haar integratie, verliest ze opnieuw haar verblijfsrecht.

3.2 Kantelmomenten en positionaliteit

In wat volgt, gaan we dieper in op de kantelmomenten in de trajecten van die zeven moeders. We kijken naar de elementen die aanleiding geven tot een veranderde koers in de trajecten, en de impact daarvan op de rollen en de posities die de vrouwen binnen het gezin en de bredere samenleving kunnen opnemen.

3.2.1 Zwangerschap zonder wettig verblijf

Uit de gesprekken met vrouwen zonder wettig verblijf bleek dat het eerste kantelmoment dikwijls de zwangerschap is. Op dat moment worden zij, naast vrouw, toekomstige moeder. Hun positie verandert ten opzichte van zichzelf en hun kind. Tegelijk verschuift daarmee ook het bewustzijn van die positionaliteit ten aanzien van hun situatie en de samenleving.

Voor sommige vrouwen markeert de zwangerschap het begin van een traject zonder wettig verblijf.

Voor sommige vrouwen markeert de zwangerschap zelfs het begin van een traject zonder wettig verblijf. Leticia studeerde nog tot aan haar zwangerschap. Met de zwangerschap en de komst van het kind veranderde voor haar alles. Al van tijdens de zwangerschap krijgt ze te maken met huiselijk geweld. Desondanks probeert ze haar opleiding verder te zetten, niet in het minst omdat haar verblijf afhankelijk is van een studentenvisum, maar de problemen stapelen zich op en tijdens de examens wordt ze op straat gezet met haar drie maanden oude baby. In die

omstandigheden lukt het haar niet om haar studies af te ronden en zo verliest ze ook haar verblijfsvergunning:

> Daar stond ik dan tegenover iemand waar ik me in vergist had. Daarna kwamen er veel problemen, uiteindelijk huiselijk geweld, en toen was ik twee maanden zwanger. De keren dat er geweld was, gebeurde dat zelfs terwijl ik het kind in mijn armen had. Op een gegeven moment was ik bezig met mijn examen voor te bereiden en hij kwam binnen. "Je gaat geen examens doen", zei hij, terwijl ik het kind in mijn armen had, en toen kwamen de klappen, steeds weer. Op dat moment dacht ik, dit is genoeg. Dus ik pakte de baby. Ik had net genoeg tijd om de baby en de telefoon mee te nemen, en toen stond ik opeens zo op straat met een baby van drie maanden. (Leticia)

Leticia's verhaal toont duidelijk aan hoe het opnemen van de rol als moeder in een dergelijke kwetsbare en onzekere situatie een belangrijk kantelmoment kan vormen in het traject van en naar wettig verblijf. Ook voor Abeigel is het moment dat ze zwanger blijkt te zijn een ware schok (ze heeft immers geen relatie met de vader) en luidt dat het begin in van een lange periode zonder wettig verblijf. Terwijl haar toeristenvisum verloopt, gaat ze op zoek naar de vader. Wanneer ze de man uiteindelijk vindt, tonen DNA-tests aan dat hij niet de biologische vader is. Toch wil hij het vaderschap opnemen, met financiële tussenkomsten en 'aanwezigheid' voor 'zijn zoontje'. Maar de vader sterft plots en ze blijft met niets achter. Intussen verbrokkelt ook het contact met haar familie omdat die schande spreekt van het feit dat ze zwanger is van een getrouwde en intussen overleden man:

> Het is erg moeilijk, zelfs zonder te denken aan wat ik heb meegemaakt. Want in onze cultuur hoor je geen kind te krijgen buiten het huwelijk. En erger nog, ik ken de vader niet; de vader is iemand die ik gewoon heb ontmoet. Dus het is heel moeilijk. Deze man, die nu dood is, had voor het kind kunnen zorgen. Mijn ouders praten niet met ons. Ik vertelde hun dat deze man getrouwd is. Ze zeiden: "Hoe kun je een kind krijgen buiten het huwelijk en dan nog met een getrouwde man?" (Abeigel)

In veel van de trajecten zien we hoe het zonder papieren zijn weegt op het (geanticipeerde) moederschap. Ifama getuigt dat het precies de relatie met haar zoontje en haar positie als moeder is, die haar kwetsbaar doen voelen:

> Ik ben gelukkig met hem, maar soms voel ik me zwak en verdrietig omdat ik geen papieren heb. Het is niet normaal, weet je. Sommige dingen die ik voor hem [haar zoon] moet kopen voor school, daar voel ik me slecht over. Het beïnvloedt me echt. Maar ik probeer sterk te blijven, omdat ik niet wil dat hij me ziet huilen of zoiets. (Ifama)

Nu haar zoon groter wordt, wordt ook hij meer uitdrukkelijk geconfronteerd met het feit dat ze geen wettig verblijf hebben. Door het gebrek aan inkomen moeten hij en zijn moeder een kamer delen. Zolang ze geen papieren, geen inkomen of een grotere verblijfplaats kan hebben, kan de jongen daardoor bijvoorbeeld geen vrienden uitnodigen. Ze probeert hem zo lang mogelijk te beschermen van het besef en de consequenties

van hun situatie, maar haar potentieel in haar rol als moeder wordt ingeperkt. Dat haar zoon in België is geboren, maakt daarin geen verschil en dat is voor haar moeilijk te vatten:

> Het is moeilijk, alles is echt zwaar. Ze zouden in overweging moeten nemen dat de jongen hier is geboren. Ze kennen zelfs de vader. Ze weten het adres; ze weten waar hij is. Ze doen niets. (Ifama)

Ook voor Nkechi veranderden de zwangerschap en de geboorte van haar zoon haar positie en haar rol in de samenleving. Haar zoon heeft een grote impact op haar omgang met maatschappelijke instituties, zoals de school:

> Als moeder zonder papieren is wat ik doe een soort hypercompensatie. Bijvoorbeeld op school zorg ik altijd dat alles goed gaat. Ik let erop dat hij altijd presentabel is. Hij doet het goed op school. Ik zorg ervoor dat ik een goede relatie onderhoud met het onderwijzend personeel. (Nkechi)

Dat hyperattent zijn wat de relatie met maatschappelijke instituties betreft, valt niet zomaar uit de lucht. Op een dag wordt haar zoontje ziek. Ze meldt dat bij een psychomedisch-sociaal centrum (PMS) dat instaat voor de promotie van de gezondheid, preventie, begeleiding en oriëntering van leerlingen. Dat eindigt in een reeks verzoeken bij de pediater, een verplicht huisbezoek van Jeugdhulp en een oordeel dat ze haar zoon zou verwaarlozen omdat ze voorheen bepaalde kosten niet kon betalen:

> Ik stond onder druk van de maatschappelijk werkers van het PMS-centrum, die me niet begrepen. Die zeiden dat ik gewoon onzorgvuldig was. En ze gaven het dossier van mijn kind door aan SAJ-jeugdhulp [*Service de l'Aide à la Jeunesse*]. 'We hebben een nalatige moeder, we hebben haar gevraagd om x, y, z te doen, ze deed het niet. We maken ons zorgen om haar kind, controleer of alles in orde is.' Dus op een dag ontvang ik post, krijg ik te horen 'we komen op die datum kijken, uw huis inspecteren, zien in welke staat u leeft'. (Nkechi)

Uiteindelijk wordt het dossier zonder gevolgen afgesloten, omdat ze zichzelf goed kan verdedigen:

> En uiteindelijk hebben ze het dossier gesloten. Oef, en mijn zoon is nog steeds hier bij mij. En daardoor word ik nog waakzamer, want opeens ben ik genoodzaakt nog kieskeuriger te zijn, ik moet ervoor zorgen dat alles perfect is. Is er een activiteit op school, dan ben ik verplicht om het te doen zodat het op school niet verkeerd wordt geïnterpreteerd en er weer iets wordt gestuurd naar de sociale dienst. (Nkechi)

Dit voorbeeld illustreert goed wat Helena Wray (2006) *moral gatekeeping* noemt. Ze gebruikt het concept om te beschrijven hoe migratieambtenaren schijnhuwelijken detecteren gebaseerd op normen en waarden over wat een 'normaal huwelijk' is. We kunnen dat verbreden naar maatschappelijk gangbare opvattingen en waarden over ouderschap

en gezin. Het huidige asiel- en migratiebeleid is sterk op wantrouwen gestoeld. Dat uit zich niet alleen in allerlei voorwaarden en juridische drempels, maar ook in morele projecties van wat goed ouderschap en in het bijzonder 'moederschap' is (D'Aoust, 2017; Pellander 2015). Zoals Miri (2020) stelt, wordt dat soort van *moral gatekeeping* ook gereproduceerd door maatschappelijke instituties in allerlei sociale interventies bij maatschappelijk kwetsbare gezinnen. Al is er sprake van *moral gatekeeping* in de interventies ten opzichte van Nkechi, toch toont zij zich veerkrachtig in haar verzet. Waar dominante normen en praktijken de overhand krijgen, dienen verzetspraktijken van gezinsleden als 'veerkrachtige bewegingen' daartegen (Scheel & Gutekunst, 2019; Van Acker et al., 2022).

3.2.2 De verlieskaravaan ontvouwt zich

De zwangerschap en het aanstaande ouderschap samen met de precaire verblijfsstatus kunnen leiden tot een situatie van meervoudig verlies. Vrouwen getuigen over een 'verlieskaravaan' (als tegenhanger van een *resource*-karavaan (Hobfoll, 2014; zie Groeninck et al., 2019, voor het begrip 'verlieskaravaan' bij asielaanvragers) die zich ontvouwt.

Fatima vertelt over de opeenstapeling van drempels en probleemsituaties. De mogelijke hulpbronnen en oplossingsstrategieën waarmee ze als alleenstaande vrouw kon bricoleren, zijn niet meer vanzelfsprekend of worden quasi onhaalbaar als moeder. Plots is het zoeken naar een verblijfplaats heel wat ingewikkelder. Waar ze als alleenstaande vrouw voorheen wel een slaapplaats kon regelen via kennissen, stoot ze op gesloten deuren zodra ze daar met een kindje komt aankloppen. Noodgedwongen slaapt ze met haar kind op straat, wat dan weer leidt tot gezondheidsproblemen, in een context waarin lokale besturen de toegang tot de medische kaart niet altijd mogelijk maken (zie ook Andries et al., 2018):

> Omdat ik veel heb geleden. Met een kind weet je het niet … Je slaapt op straat. Als ik alleen ben, kan ik misschien bij iemand slapen, maar met een kind is dat heel moeilijk. Deze gezondheidsproblemen zijn erg moeilijk. Je hebt geen adres, dus je wordt niet geaccepteerd. Dat is een groot probleem in België. In Frankrijk, zelfs zonder adres, heb je recht op medicijnen. Hier niet. Heb je geen adres, dan krijg je geen medicijnen. (Fatima)

Te midden van een dergelijke verlieskaravaan moeten deze moeders ook nog hun weg zoeken in het administratieve doolhof van verblijfsprocedures. Zo zien we hoe Abeigel de erkenningsaanvraag van de vader van haar kind in de rechtbank verliest. Als later de man die het vaderschap wel wil opnemen sterft, verliest ze elke kans op een wettig verblijf. Het gevangen zijn in een dergelijke voortdurende staat van onzekerheid beperkt de ruimte om te handelen en te kiezen:

> We zijn voor de tweede keer naar de rechtbank gegaan. Ze gaven nog steeds een negatief antwoord, ook al vroegen ze naar de rekeningen en bewezen we alles wat ze vroegen. Ze erkenden het niet, zelfs niet toen hij daar naartoe ging. Zelfs de advocaat vroeg of ze naar het huis wilden komen en zelf onderzoek wilden doen. Uiteindelijk was het negatief, ik was boos. Ik voelde me terneergeslagen. (Abeigel)

In deze tussentijd waarbij overleven *face à face* meervoudige verliezen centraal staat, vallen veel moeders terug op een overlevingseconomie, via informele arbeid en allerlei materiële noodhulp. Imena getuigt daarover:

> Toen ik zonder papieren was, ging ik soms naar Afrikaanse winkels, en soms kon ik schoonmaken, dan kreeg ik 20 euro. In het kraakpand waar we woonden, kregen we soms voedselgiften. Winkels gaven ons onverkochte spullen, die werden uitgedeeld, en iedereen pakte zijn deel en bewaarde het daar. (Imena)

Dat gevangen zijn in een onzeker niemandsland heeft ook een nefaste impact op hun rol als moeder. Deze vrouwen voelen dat hun mogelijkheden afbrokkelen om hun rol als moeder op te nemen (Fournier et al., 2022; Van Acker et al., 2024). Nkechi getuigt hoe ze zichzelf minder en minder in staat acht om haar positie als burger en nu als moeder waar te maken. Het toont de desubjectificatie die 'zonder wettig verblijf zijn' met zich meebrengt:

> Als moeder is het echt moeilijk om niet de leefomstandigheden te kunnen bieden die je je kinderen zou willen geven. En als moeder niet in staat zijn om aan al die behoeften van je kind te voldoen, is zwaar om te dragen als ouder. (Nkechi)

3.2.3 Opvang vinden: aanzet tot sociaal en politiek burgerschap

Zodra de vrouwen opvang en ondersteuning vinden in een van de sociaalwerkorganisaties zien we een nieuw kantelmoment. Dankzij de veilige omgeving en de integrale ondersteuning vinden de vrouwen vaak voor het eerst sinds lang een soort mentale rust. Een veilig dak boven het hoofd biedt vaak de broodnodige stabiliteit om weer op krachten te komen, maar ook om te kunnen beginnen bouwen aan een toekomst.

Zodra de vrouwen opvang en ondersteuning vinden in een sociaalwerkorganisatie zien we een nieuw kantelmoment.

Ashanti getuigt over de onveiligheid die ze ervaarde in een kraakpand, waar ze met vele andere mensen verbleef. Los van het gebrek aan privacy en aan basisvoorzieningen, voelde ze zich er geregeld bedreigd door andere mensen. Ook de continue dreiging van politie-interventies zorgde voor een sluimerende waakzaamheid. Het vinden van een plek waar ze aan dergelijke vormen van dreiging kon ontsnappen, betekende een kantelmoment dat heel wat andere processen in haar toekomstoriëntatie in gang zette:

> [In het kraakpand] waren ze gewelddadig. Het was niet veilig. Dus in die periode van twee weken werden we geconfronteerd met veel triggers, veel onzekerheid, de hoogte- en dieptepunten. Het was zwaar. Toen we hierheen verhuisden, gaf dat ons stabiliteit. Tot nu toe. En dat was essentieel. We hadden niet te maken met die onzekerheid. We hadden veel rust, veel vrede. We hoefden alleen maar te wachten op de documentatie

> en de procedures. Sinds we naar Pigment zijn verhuisd, hebben we geen last gehad van intimidatie. Er was veel stabiliteit, veel rust, veel geruststelling. (Ashanti)

De opvang bezorgt Ifama de stabiliteit en de energie die het mogelijk maken om de procedure voor legaal verblijf aan te gaan:

> De Loodsen hebben me het meest geholpen. Ik heb tenminste onderdak, een plek om te verblijven, en van daaruit kan ik mijn leven weer opbouwen. Ze volgden me tot acht maanden lang, stuurden me naar het ziekenhuis voor bezoeken, en ik ging daarheen. Ze helpen me en geven me hier een dak boven mijn hoofd. Als de overheid me zou helpen, zou het beter zijn door me documenten te geven of de rechtszaak af te ronden, die nu al vier jaar duurt. Elke dag ging ik naar de rechtbank. Ze deden niets. Daarom zegt mijn advocaat dat ze zal proberen voor regularisatie. Ik moet wachten. Dus, ik weet het niet. (Ifama)

Het gaat bij deze opvanginitiatieven dus duidelijk om veel meer dan louter een dak boven het hoofd bieden. De integrale ondersteuning maakt voor deze vrouwen het verschil in het herwinnen van perspectief op verschillende levensdomeinen. De opvang en de ondersteuning vormen de nodige schakel in het kunnen heropnemen van andere rollen en identiteiten. Ze worden naast moeder en *sans-papiers* ook terug iemand met bepaalde interesses en mogelijkheden. We zien hier ook een eerste aanzet tot het heropnemen van sociaal burgerschap:

> Pigment is de schouder om op te leunen wanneer je niemand anders hebt zoals zij. Ze waren er toen ik het niet meer zag zitten. Ze kwamen en deden alles. De morele steun, de financiële steun, het gaf me een familie; je vindt jezelf terug op een nieuwe plek. Pigment belt om te checken en te zien wat we nu doen. Ik had anders nooit de tijd gehad om te zitten, na te denken over mijn keuzes, te experimenteren, echte vrienden te maken, echte mensen te ontmoeten. Ik heb geleerd om van mezelf te houden dankzij Pigment. Ik vond er de tijd om mezelf te zijn. (Ashanti)

Net vanuit die dubbele positie, enerzijds het als moeder zonder papieren in limbo leven en anderzijds het krijgen van ruimte en ondersteuning (en het ontmoeten van lotgenoten), beginnen deze vrouwen stilaan andere aspecten van burgerschap te ontwikkelen. Een van de belangrijke elementen waarvan we merken dat het vrouwen in staat stelt om dat soort andere rollen op te nemen, is kinderopvang. Hoewel de meeste vrouwen die we spreken in eerste instantie weigerachtig staan ten opzichte van kinderopvang, ontdekken ze dat het niet enkel rust biedt. Het geeft hun tijd en ruimte om andere bezigheden, kwaliteiten en identiteiten te herontdekken en te ontwikkelen. Ze kunnen concreter – en ondersteund – aan de slag met de administratieve procedures, naar werk zoeken, studies hernemen of een sociaal netwerk uitbouwen via deelname aan allerhande activiteiten:

> Mijn zoon moet nu naar de opvang. Toen ik zei dat hij niet naar de opvang moest, wist ik niet wat dat voor mij kon betekenen. Ik was moe, opgebrand en kon nergens aan

> bijdragen. Ik kon niets voor mezelf doen. Nadat mijn zoon naar de opvang begon te gaan, begon ik activiteiten te doen die ik niet met mijn kind kon doen. Mensen komen eten en we koken gewoon op marktdagen. Dat was een van de vrijwilligersdingen die ik deed. Ik schreef me in voor computerlessen. Ik begon taallessen te volgen. (Imena)

Niet zelden is net de precaire situatie waarbinnen ze hun rol als moeder moeten uitoefenen een drijfveer en een aanzet voor dat soort van vormen van burgerschap. Ifama doet vrijwilligerswerk bij Filet Divers, een voedseldistributie-initiatief en ontmoetingsplaats, maar ook een vereniging waar armen het woord nemen, met een werkgroep van mensen zonder wettig verblijf:

> Ik ga naar Filet Divers waar we elke maandag eten halen. Je kunt daar ook vrijwilligerswerk doen, zoals schoonmaken. Ze hebben een winkel met tweedehandskleding. De kleding van mijn zoon die te klein is, breng ik daar naartoe om aan andere mensen te geven. En ik ga naar school voor Nederlandse les. Ik ga daar nu al drie jaar naartoe. (Ifama)

Verschillende van de moeders met wie we spraken, vertoonden uitgesproken politiek burgerschap zichtbaar in burgerschapspraktijken – ook door de opvangsituatie – gaande van occasioneel deelnemen aan manifestaties en meedenken in werkgroepen, tot een rol spelen in bewegingen voor mensen zonder wettig verblijf:

> Ik ben in essentie een activist, betrokken bij de strijd voor de regularisatie van mensen zonder papieren. Ik heb me vier jaar geleden bij de beweging aangesloten. Ik ben een tijdje gestopt, gedurende negen maanden. Het is zwaar, en als vrouw is de strijd voor mensen zonder papieren nog steeds vooral een mannenwereld. Ik heb obstakels moeten overwinnen die me ertoe brachten me terug te trekken. Maar uiteindelijk heb ik negen maanden pauze genomen, en vorig jaar, tijdens een demonstratie georganiseerd door de coördinatie van mensen zonder papieren, waar ik lid van ben, zei ik: 'Eigenlijk hou ik hiervan, en dus ga ik door.' (Nkechi)

Daaruit blijkt dat de combinatie van rollen – vrouw, moeder en activiste – allerminst evident is. Net zoals het vinden van opvang en het ergens 'thuis' komen een katalysator is voor politiek burgerschap, kunnen nieuwe obstakels of kantelpunten ervoor zorgen dat dergelijk actorschap tijdelijk afbrokkelt. De trajecten van de moeders zonder wettig verblijf zijn niet lineair, maar gelaagd en meervoudig waarbij kantelpunten en positionaliteiten in elkaar overlopen en teruglopen.

De trajecten van de moeders zonder wettig verblijf zijn niet lineair, maar gelaagd en meervoudig.

Ondanks die nieuwe tegenslagen nemen deze vrouwen heel wat burgerschapspraktijken op – en dat doen ze niet zomaar. Net vanuit het doorleefde besef van die moeilijke trajecten waarin zij – en heel wat anderen – gevangen zitten, vinden ze de drijfveer om zich te

engageren voor dat politieke burgerschap. Ze willen er mee voor zorgen dat anderen niet noodzakelijk hetzelfde pijnlijke parcours moeten volgen als zijzelf:

> Wij hebben dingen doorgemaakt waarvan wij weten dat anderen ook door die dingen gaan. En wij willen niet meer dat anderen die na ons komen, door dezelfde dingen gaan. We willen de deur voor anderen openen. De deuren die voor ons gesloten waren, zodat anderen zonder moeilijkheden door die deur kunnen gaan. Dat is wat we nodig hebben. (Imena)

Het is de bewustwording van de inherente ongelijkheid en onrechtvaardigheid waarmee ze voortdurend worstelen – en het benoemen daarvan – die maakt dat ze strijdbaar worden voor zichzelf, hun kinderen, maar ook voor lotgenoten. Dergelijke *resilience in resistance* is een mooi voorbeeld van hun politieke burgerschap (Van Acker et al., 2022). Zo kaart Nkechi de dubbele moraal aan waarmee zijzelf en andere mensen zonder wettig verblijf behandeld worden ten aanzien van de welkome ontvangst van Oekraïense vluchtelingen:

> Het heeft onze ogen geopend voor veel dingen, want wat echt ontbreekt, is de politieke wil. De middelen zijn er, er zijn subsidies beschikbaar, maar je moet gewoon de juiste kleur hebben, de juiste migrant zijn om van die subsidies te profiteren. En als je alleen maar het gemak ziet waarmee de Oekraïners zijn opgevangen en gehuisvest, terwijl veel groepen mensen zonder papieren niet konden blijven in de gebouwen die ze hadden bezet omdat de regio de middelen niet had om die bezetting te dekken. (Nkechi)

Deze moeders zonder wettig verblijf worden niet alleen geconfronteerd met verschillende maten en gewichten, maar ook met andere vormen van framing. Denk maar aan de term *bébés-papiers*, het zogenaamde bewust proberen om een kind te krijgen van een Belgische man om verblijfsrecht te bekomen.[3] Als moeder getuigt Imena hoe onbegrijpelijk zij zulke overtuigingen vindt. Het besef van de verschillende behandeling of het beeld dat van hen geschetst wordt, noopt hen tot verzet tegen die publieke opinie:

> Het is een vraag of ik dit kind wilde krijgen voor de papieren. Het is toch belachelijk om daarover na te denken. Een kind is je hele leven, je wilt het geluk van dat kind, je wilt dat het kind iemand goed wordt in de toekomst. Als je een kind wilt voor de papieren, betekent dat dat je geen liefde voor dat kind hebt. Eerlijk gezegd begrijp ik de redenering van mensen over *bébés-papiers* echt niet, want een kind is geen pop. Een kind is voor je hele leven, je maakt nachten door, je hebt dagen, je bent in het ziekenhuis. (Imena)

3.2.4 Verblijfspapieren bemachtigen: formeel burgerschap

Hoewel de levensverhalen van deze moeders zonder wettig verblijf aantonen dat lineaire trajecten niet bestaan, zoals we met diverse auteurs aankaarten (Coutin, 2001; Eule et al., 2019; Tuckett, 2015), vormt het verkrijgen van verblijfspapieren toch min of meer

een laatste kantelmoment. Ze verwerven zo formeel burgerschap, zij het in precaire vorm. Dat opent kansen op onderwijs en reguliere tewerkstelling en maakt dus de facto formele burgerschapspraktijken mogelijk:

> Nu heb ik papieren, kan ik naar school gaan en computercursussen volgen. Omdat ik de school heb verlaten toen ik 13 jaar oud was. We hebben mijn vader heel vroeg verloren. Daarom wil ik nu studeren. Om wat kennis op te doen voordat ik de arbeidsmarkt betreed, om sterk te zijn in de arbeidswereld. (Imena)

Op haar beurt zorgt dat formele burgerschap ook voor hernieuwde kansen op ouderschap. De vrouwen zijn eindelijk in de mogelijkheid om echt te investeren in een toekomst voor zichzelf en hun kind:

> Misschien over een jaar of twee kan ik mijn dochter zien, die in dat land is. Dat stelt me erg gerust, het geeft me kracht en motivatie. (Imena)

Desondanks blijft voor velen de onzekerheid bestaan. Vier van de zeven vrouwen hebben (nog) geen verblijfsrecht verworven en bij wie wel een statuut verwierf, gaat het vaak om een tijdelijk en dus opnieuw precair statuut. Dat zien we in het voorbeeld van medische regularisatie, waar jaarlijks de nood opnieuw aangetoond moet worden. In situaties als deze blijven de vrouwen gevangen in een soort van tussenland.

4. Conclusie

Het relaas van deze moeders zonder wettig verblijf, die we ontmoetten in de diverse sociaalwerkpraktijken waar we onderzoek doen, illustreert de meerwaarde van een levensloopperspectief binnen onderzoek naar mensen met een precair verblijfsstatuut. Op basis van die benadering identificeerden we vier belangrijke kantelmomenten in het traject van de moeders. Zo zagen we hoe zwangerschap een eerste belangrijk kantelmoment vormt in hun traject, waar geanticipeerd ouderschap onderdeel wordt van hun positionaliteit. Omwille van de zwangerschap wordt de precaire situatie waarin de vrouwen zich bevinden dikwijls nog precairder. Voor sommige vrouwen markeert de zwangerschap het begin van een periode zonder wettig verblijf, voor anderen beperkt het hun handelingsmogelijkheden en overlevingsstrategieën in een situatie van onwettig verblijf die al eerder was ontstaan.

Veel van de moeders raken gevangen in een soort limbo, hun positionaliteit bevindt zich in een tussenruimte, een wachtkamer van semi-legaliteit. De verlieskaravaan die zich op gang heeft getrokken door meervoudige verliezen zien we als een tweede kantelpunt. Die verlieskaravaan lijkt pas doorbroken te kunnen worden zodra ze, met of zonder hulp van een sleutelfiguur, de weg vinden naar ondersteuningsaanbod. Dat leidt een derde kantelmoment in. Door de stabiliteit en de ondersteuning ontstaat er ruimte voor

ontluikende vormen van sociaal en politiek burgerschap. Het laatste kantelmoment dat we in beeld brengen, is het moment waarop sommige van de vrouwen verblijfspapieren verkrijgen. Dan pas verwerven en realiseren ze formeel en politiek burgerschap als positionaliteit.

De verhalen van de vrouwen zonder papieren suggereren dat verblijfsrecht deelachtig is aan een machtseconomie van wie 'behoort' en 'niet behoort'. (On)wettig verblijf gaat over meer dan bureaucratie, het is een erkenning van iemand in de samenleving te zijn en 'er te mogen zijn'. Mensen worden als 'niemand' gezien en gaan zich in de schaduw verbergen. Het doet denken aan 'de cultuur van het zwijgen' van Paulo Freire. Die leert in zijn alfabetiseringspraktijken mensen niet alleen de woordenschat en de grammatica van taal, maar ook hoe taal en woorden samenhangen met macht: wie mag er op welke manier en op welk moment spreken? Wie wordt het zwijgen opgelegd en internaliseert de genormaliseerde breuklijn van wie (niet) spreken mag? (Freire, 1970). Die breuklijn is in ons onderzoek dus deels gebaseerd op juridische voorschriften en administratieve verblijfsprocedures, maar evenzeer op een praktijk van *moral gatekeeping*, waarbij opvattingen over goed moederschap worden geprojecteerd en als uitsluitingsbasis gaan fungeren.

Vanuit hun moederschap mogen ze dan de kwetsbaarheid ervaren van zonder wettig verblijf te zijn, toch tonen hun verhalen dat die vrouwen in hun alledaagse burgerschapspraktijken (*citizenship acts*) de 'cultuur van het zwijgen' doorbreken. Ondanks het feit dat ze formeel geen burger zijn, nemen ze wel dat soort praktijken op. Al is dat geen deel van dit hoofdstuk, toch spelen sociaal werkers daar een belangrijke rol in. Het zijn vaak hun sociale interventies op het vlak van papieren, pedagogiek en het opzetten van de opvangpraktijken zelf (zie ook Debruyne et al., forthcoming), die de basis vormen voor menselijke waardigheid in het leven van mensen zonder wettig verblijf. Dat is de eerste stap naar het kenteren van de semi-legaliteit die ondertussen onderdeel is geworden van het migratiebeleid.

Dit verhaal over de levenstrajecten van vrouwen zonder wettig verblijf en de complexe manier waarop ze mee vormgeven aan hun toekomst in een context van *welfare state bordering*, is leerrijk voor sociaal werk dat al te vaak functioneert binnen de contouren van de naoorlogse verzorgingsstaat, waarbij maatschappelijk kwetsbare burgers van boven naar beneden vallen in de bestaande sociale vangnetten. Ons verhaal zet dat schema op zijn kop, met mensen die van onder naar boven trachten te geraken, zonder formeel burgerschap, in een context waar de staat geen zorg voorstaat, maar actieve ontmoedigingspolitiek (Debruyne & Grymonprez, 2024, forthcoming).

Referenties

Adam, B. (1990). *Time and social theory*. Polity Press.

Andries, A., Remmen, R., de Bethune, X., & Erven, G. (2018). Gezondheid zonder papieren: een verkennend onderzoek in Antwerpen. In J. Coene, P. Raeymaeckers, B. Hubeau, T. Goedemé, R. Remmen, & A. Van Haarlem (Reds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2018*. Acco.

Bakewell, O. (2010). Some reflections on structure and agency in migration theory. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *36*(10), 1689-1708.

Bauböck, R. (2011). Temporary migrants, partial citizenship and hypermigration. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, *14*(5), 665-693.

Bendixsen, S., & Näre, L. (2024). Welfare state bordering as a form of mobility and migration control. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *50*(11), 2689-2706. https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2298540

Bolzman, C. (2016). Analyser les migrations pour comprendre les processus contemporains de les processus contemporains de précarisation. *Migrations Société*, *164*, 99-114.

Borjas, G. J. (1987). Self-selection and the earnings of immigrants. *American Economic Review*, *77*(4), 531-553.

Collins, F. L., & Shubin, S. (2015). Migrant times beyond the life course: The temporalities of foreign English teachers in South Korea. *Geoforum*, *62*, 96-104.

Coutin, S. B. (2001). The oppressed, the suspect, and the citizen: Subjectivity in competing accounts of political violence. *Law & Social Inquiry*, *26*(1), 63-94.

D'Aoust, A. M. (2017). A moral economy of suspicion: Love and marriage migration management practices in the UK. *Environment and Planning: Society and Space*, *36*(1), 40-59.

Dauvergne, C. (2008). *Making people illegal. What globalization means for migration and law*. Cambridge University Press.

De Genova, N. (2002). Migrant 'illegality' and deportability in everyday life. *Annual Review of Anthropology*, *31*(1), 419-447.

De Genova, N., & Roy, A. (2020). Practices of illegalisation. *Antipode*, *52*(2), 352-364.

Debruyne, P., Van Acker, K., Groeninck, M., & Schrooten, M. (forthcoming). Transnational social work on the brink of practice and politics: Supporting family reunification of refugee families. In *Handbook for migration and social work*. Routledge.

Debruyne, P., & Grymonprez, H. (2018). *Sociale professionals moeten positie innemen*. https://sociaal.net/achtergrond/sociale-professionals-moeten-positie-innemen/

Debruyne, P., & Grymonprez, H. (2024, december). 5 P's voor sociaal werk in een transnationale migratierealiteit. *Journal of Social Intervention* (forthcoming).

Donato, K. M., & Armenta, A. (2011). What we know about unauthorized migration. *Annual Review of Sociology*, *37*, 529-543.

Elder, G. H. (1998). The life course as developmental theory. *Child Development*, *69*(1), 1-12.

Elder, G. H., Johnson, M. K., & Crosnoe, R. (2003). The emergence and development of life course theory. In J. T. Mortimer & M. J. Shanahan (Eds.), *Handbook of the life course* (pp. 3-19). Springer.

Eule, T. G., Borrelli, L. M., Lindberg, A., & Wyss, A. (2019). *Migrants before the law. Contested migration control in Europe*. Palgrave Macmillan.

Farcy, J. B., & Smit, S. (2020). Status (im)mobility and the legal production of irregularity: A sociolegal analysis of temporary migrants' lived experiences. *Social & Legal Studies*, *29*(5), 629-649.

Fournier, K., Van Acker, K., Geldof, D., & Heyerick, A. (2022). *Kind zijn in een asielcentrum: kansen versterken voor gezinnen na de vlucht*. Acco.

Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Seabury Press.

Giele, J. Z., & Elder, G. H. (1998). Life course research: Development of a field. *Methods of Life Course Research: Qualitative and Quantitative Approaches*, 5-27.

Groeninck, M., Meurs, P., Geldof, D., Wiewauters, C., Van Acker, K., De Boe, W., & Emmery, K. (2019). *Veerkracht in beweging. Dynamieken van vluchtelingengezinnen versterken.* Garant.

Heinz, W., Huinik, J., & Weymann, A. (2009). *The life course reader: Individuals and societies across time*. University of Chicago Press.

Hoag, C. (2011). Assembling partial perspectives: Thoughts on the anthropology of bureaucracy. *PoLAR, 34,* 81-94. https://doi.org/10.1111/j.1555-2934.2011.01140.x

Hobfoll, S. (2014). Resource caravans and resource caravan passageways: A new paradigm for trauma responding. *Intervention, 12*(1), 21-32.

Isin, E. F., & Nielsen, G. M. (Eds.) (2008). *Acts of citizenship*. Bloomsbury Publishing.

Isin, E. F., & Turner, B. S. (2007). Investigating citizenship: An agenda for citizenship studies. *Citizenship Studies*, *11*(1), 5-17.

Könönen, J. (2018). Differential inclusion of non-citizens in a universalistic welfare state. *Citizenship Studies*, *22*(1), 53-69.

Krause, K. (2008). Transnational therapy networks among Ghanaians in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 34*(2), 235-251.

Kubal, A. (2013). Conceptualizing semi-legality in migration research. *Law & Society Review*, *47*(3), 555-587.

Kuhn, T. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press.

Menjívar, C. (2006). Family reorganization in a context of legal uncertainty: Guatemalan and Salvadoran immigrants in the United States. *International Journal of Sociology of the Family*, 223-245.

Miri, A. (2020). Bridging colonial feminist discourses and migrant women's lived realities: Mediators' narratives on the tensions and ambiguities within marriage migration policy in Belgium. *Tijdschrift voor Genderstudies, 23*(1), 33-50.

Morris., L. (2003). *Managing migration: Civic stratification and migrants' rights*. Taylor & Francis Group.

Papadopoulos, D., & Tsianos, V. (2007). The autonomy of migration: The animals of undocumented mobility. In A. Hickey-Moody, & P. Malins (Eds.), *Deleuzian encounters: Studies in contemporary social issues* (pp. 223-235). Palgrave-Macmillan.

Pellander, S. (2015). "An Acceptable Marriage": Marriage migration and moral gatekeeping in Finland. *Journal of Family Issues, 36*(11), 1472-1489.

Persdotter, M., Lind, J., & Righard, E. (2021). *Bordering practices in the social service sector: Experiences from Norway and Sweden. Nordic Social Work Research, 11*(2), 95-102.

Reynaert, D., & Nachtergaele, S. (2015). Sociaal werk is een mensenrechtenberoep. Hoeder van sociale grondrechten. *Sociaal.net*. Geraadpleegd via https://sociaal.net/achtergrond/mensenrechtenberoep

Reynaert, D., Nachtergaele, S., De Stercke, N., Gobeyn, H., & Roose, R. (2022). Social work as a human rights profession: An action framework. *The British Journal of Social Work*, *52*(2), 928-945.

Scheel, S., & Gutekunst, M. (2019). Studying marriage migration to Europe from below: Informal practices of government, border struggles and multiple entanglements. *Gender, Place & Culture, 26*(6), 847-867.

Sjaastad, L. A. (1962). The costs and returns of human migration. *Journal of Political Economy*, *70*(52), 80-93.

Todaro, M. P. (1969). A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. *The American Economic Review*, *59*(1), 138-148.

Tuckett, A. (2015). Strategies of navigation: Migrants' everyday encounters with Italian immigration bureaucracy. *The Cambridge Journal of Anthropology, 33*(1), 113-128.

Van Acker, K., Fournier, K., & Geldof, D. (2024). On declining parental agency and institutionalized forms of parentification: Narratives of changing parenthood among refugee families and social workers in collective reception centres. *European Social Work Research*, 1-18.

Van Acker, K., Groeninck, M., Geldof, D., Meurs, P., & Wiewauters, C. (2022). Holding hope and mastering the possible: mapping resilient moves of asylum-seeking and refugee families post arrival. *European Journal of Social Work*, *26*(3), 547-560.

Van Eijl, C. (2012). *Tussenland: illegaal in Nederland, 1945-2000* (Vol. 2). Uitgeverij Verloren.

Wray, H. (2006). An ideal husband? Marriages of convenience, moral gate-keeping and immigration to the UK. *European Journal of Migration and Law*, *8*(3-4), 303-320.

Noten

1. Zie https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/10/20/matthias-diependaele-nva-wonen-huren-mensen-zonder-papieren/ & https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20231018_97368613
2. *Refoulement* "is het terugzenden van vluchtelingen naar hun land van herkomst als ze vervolging te vrezen hebben. *Refoulement* is verboden volgens het internationale Vluchtelingenverdrag (artikel 33). In West-Europese rechtspraak wordt voor bescherming tegen *refoulement* vaak verwezen naar artikel 3 van het Europees Verdrag voor de Mensenrechten, dat bescherming biedt tegen marteling en wrede behandeling". https://www.amnesty.nl/encyclopedie/refoulement
3. https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20230309_09585649

DEEL II

ARMOEDE EN ONGELIJKHEID IN 2024

In deel 2 van dit boek brengen we recent onderzoek naar armoede, ongelijkheid en sociale uitsluiting onder de aandacht.

In **hoofdstuk 1** vat Tuur Ghys de resultaten van een empirisch onderzoek naar kredietoplichting in Mexico samen.

Eef Gijbels, Julie Vinck en Wim Van Lancker staan in **hoofdstuk 2** stil bij de kosten van gezinnen van kinderen met een handicap en de impact ervan op armoede.

Hoofdstuk 3 van Esmée Vanpoucke, Julie Janssens en Sarah Marchal bespreekt de profielen en kwetsbaarheid van personen in atypische arbeidsvormen.

In **hoofdstuk 4** becijferen Karen Hermans en Sarah Marchal de waarde van de voedselhulpsector in België.

In **hoofdstuk 5** biedt Vanessa Joosen inzicht in de manier waarop het thema armoede aan bod komt in jeugdliteratuur.

Hoofdstuk 1.

Semistructurele oorzaken van armoede

De casus van kredietoplichting in Mexico

Tuur Ghys

Dertig jaar geleden verscheen het *Algemeen Verslag over de Armoede* (Koning Boudewijnstichting et al., 1994). Dat verslag was innovatief omdat het niet alleen een brede schets van armoede gaf, maar inging op thema's die voor mensen in armoede belangrijk waren (zoals de plaatsing van kinderen). Dat gebeurde niet in isolement – aangezien het verslag een jaar na Bourdieus magistrale *La Misère Du Monde* (1993) verscheen, dat ook het sociale leed van verschillende inwoners van Frankrijk vanuit hun optiek beschreef. De beide werken ademden nieuw leven in maatschappelijke discussies over achterstelling. Wat die sociologische werken speciaal maakt, is de richting waarin de analyse gaat. In de *Jaarboeken* nemen we vaak een bepaalde structurele factor of context (de pandemie, digitalisering, migratie ...) en verzamelen we inzichten over hoe die relevant is voor armoede. De twee eerstgenoemde werken starten vanuit problemen van sociaal zwakkeren en leren over de structurele obstakels en context. In dit hoofdstuk vertrekken we vanuit die tweede benadering, waarin de interactie tussen oplichting en (structurele) armoede centraal staat.

Dit hoofdstuk gebruikt eigen onderzoek naar oplichting via informele leningen in Mexico om te reflecteren over het samenspel tussen maatschappelijke structuur en individueel handelen in armoede. In die specifieke vorm van fraude worden doorgaans kwetsbare mensen informele leningen aangeboden tegen aantrekkelijke voorwaarden, op voorwaarde dat ze een voorschot betalen. Maar de hele operatie blijkt nep te zijn en de criminelen verbreken het contact nadat ze het voorschot gestolen hebben. De combinatie van kwetsbaarheid en oplichting, maar ook de misstappen van de slachtoffers zelf maakt het een interessante casus om het vraagstuk over de (al dan niet) structurele oorzaken van armoede (Ghys & Vranken, 2021) te hernemen. De extreme ongelijkheid in Mexico helpt om enkele zaken scherp te stellen.

Deze casestudie heeft meer bepaald als doel om twee theoretische punten te illustreren. Ten eerste reflecteren we op de plaats van misdaad en oplichting binnen de cirkel van armoede, om zo tot de vaststelling te komen dat geldtekort nog steeds de kern van die vorm van sociale deprivatie is. De criminele praktijken blijken zowel oorzaak als gevolg van armoede. Ten tweede willen we met dit hoofdstuk conceptueel innoveren door de aandacht te vestigen op het mogelijke bestaan van 'semistructurele' oorzaken van ar-

moede, waarin structurele factoren en het handelen van individuen samenkomen. Dat heeft betrekking op situaties waarin de maatschappelijke ordening en de beslissende tussenkomst van andere individuen aanleiding geven tot individuele mistappen, die de sociaaleconomische positie van individuen verslechteren.

We gaan van start met een inleiding over het wat en het waarom van de Mexicaanse casus. Dan volgt een theoretisch kader en een toelichting van de methodologie. Daarna presenteren we de resultaten, gebaseerd op interviews met slachtoffers, met aandacht voor onder andere de manier waarop mensen in de val worden gelokt, de oorzaken en de gevolgen van de nepleningen, en het uitblijven van gerechtelijke vervolging. In de conclusie worden de eerder vernoemde punten verder uitgewerkt.

1. Mexico als bestemming voor armoedesociologie

De Mexicaanse context is interessant omdat het land net voldoende vergelijkbaar is met België om een zinvolle wetenschappelijke discussie over armoede te voeren, maar het tegelijk ook een extreme casus is die helpt om zaken scherper te zien. In wat volgt moeten we in gedachten houden dat de studie zich afspeelde in de noordelijke deelstaat Nuevo León, een van de rijkste regio's van het land.

Mexico is een groot industrieland. Op het moment van schrijven is het de twaalfde economie in de wereld (met een bruto nationaal product vergelijkbaar met dat van Italië). Vooral het noorden van het land is economisch sterk ontwikkeld. Mexico is ook een welvaartsstaat (in de brede zin van het woord, zie Garland, 2014), die vooral in de laatste vijf jaar sterk versterkt en uitgebreid is. Maar er ontbreken historisch enkele belangrijke pijlers in vergelijking met West-Europa, zoals een werkloosheidsuitkering (Ghys & Cools, 2023) en (grootschalige) sociale woningbouw. Een opvallend structureel verschil is de enorme omvang van de informele arbeidsmarkt: volgens het nationale statistiekbureau INEGI (2022) werkt 56,5% van de bevolking informeel. Dat is relevant in onze discussie rond leningen, aangezien formeel werk vaak een voorwaarde is voor bankleningen.

Wat Mexico speciaal maakt binnen de geïndustrialiseerde wereld is het contrast tussen de economische ontwikkeling en de relatief hoge armoedecijfers. Momenteel is 43,5% van de bevolking inkomensarm volgens schattingen van CONEVAL (2023). In 2020 (ons veldwerk vond plaats in 2021) was dat nog 52,8% (CONEVAL, 2022). Daarnaast valt de grote ongelijkheid op (OECD, 2024). Daardoor tonen sociale klasse verschillen zich veel explicieter dan we in Europa vaak gewend zijn. Mexico is een extreme casus: de tegenstellingen en de structurele factoren die we met armoede in kapitalistische welvaartsstaten verbinden (economische kwetsbaarheid, ongelijkheid, sociale uitsluiting enzovoort) zijn aanwezig (zie Ghys & Vranken, 2021; Ghys, 2018), maar stellen zich duidelijker. Er zijn belangrijke verschillen tussen de beide contexten, maar eenzelfde conceptueel en theoretisch kader is houdbaar.

Daarnaast is Mexico historisch interessant voor het vraagstuk over de relatie tussen structurele obstakels en individueel handelen in de armoedesociologie, omdat een van de centrale controverses in de ontwikkeling van dat veld over een Mexicaanse studie gaat: *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty* (Lewis, 1959). Die studie stelde dat – gegeven bepaalde structurele contextfactoren – mensen in armoede bepaalde handelingspatronen ontwikkelen die afwijken van die van de niet-armen. De (mis)interpretatie van de *culture of poverty* als een verklaring voor armoede vanuit individueel pathologisch gedrag door conservatieve beleidsmakers in de Verenigde Staten was een katalysator voor de ontwikkeling van structurele verklaringen voor armoede in het Westen (zie Vranken, 1977).

Zoals aangegeven speelt de casestudie zich af in de deelstaat Nuevo León, een regio die aanzienlijk rijker is dan de rest van het land: in 2020 bedroeg de inkomensarmoede er 35,6% (versus 52,8% nationaal), en 7,3% van de bevolking leefde er in extreme armoede (tegenover een nationaal cijfer van 17,2%) volgens CONEVAL (2022). Inkomensarmoede (de 'strengste' van verschillende armoedegrenzen, de andere geven licht lagere cijfers) meet men in Mexico aan de hand van een maandelijks geïndexeerde budgetlijn, waarin extreme armoede een basispakket vormt en 'gewone' armoede een uitgebreider pakket. Het aandeel van de bevolking zonder recht op sociale zekerheid is 31,9% in Nuevo León, in tegenstelling tot 52% nationaal. Maar de deelstaat staat op de vijfde plaats (van de 32) op het vlak van fraudegerelateerde misdaad, waar de armste regio's aanzienlijk minder gerapporteerde gevallen van oplichting kennen (Aguirre, 2023).

2. Armoede, leningen en oplichting

Armoede is een vorm van sociale deprivatie: "Armoede ontstaat wanneer iemand een zodanig tekort aan economische middelen in verhouding tot de algemene levensstandaard heeft, dat die persoon sociaal uitgesloten raakt op meerdere levensdomeinen" (Dierckx & Ghys, 2013, p. 177-178). Wat armoede onderscheidt van andere vormen van sociale deprivatie is de koppeling tussen geldtekort en sociale uitsluiting "(...) wanneer mensen er, ten gevolge van een gebrek aan economische middelen, niet in slagen de gangbare leefpatronen in de samenleving waarin ze leven te realiseren" (Dewilde, 2009, p. 5). Dat komt omdat in een kapitalistische samenleving (tekorten aan) economische middelen nagenoeg alle sociale relaties mediëren en zich omzetten in allerhande vormen van uitsluiting (zie Ghys, 2016). In de praktijk zou een materialistische benadering van armoede dus leiden tot de verwachting dat de deprivaties van mensen in armoede niet alleen (deels) een gevolg zijn van een tekort aan middelen, maar daar vaak ook aanleiding toe vormen.

Klassieke sociologische vraagstukken over de relatie tussen structuur en handelen spelen een belangrijke rol in zowel wetenschappelijke als maatschappelijke discussies over de (re)productie van armoede. Om dat in te leiden vertrekken we van het structuurbegrip van Anthony Giddens (1984). Giddens ziet structuur als het principe dat onze han-

delingspatronen in sociale systemen vormgeeft, bestaande uit de denkschema's (regels) die we gebruiken en de hulpmiddelen die beschikbaar zijn. Ons handelen is dus steeds beperkt en het gevolg van de structurele context waarin we ons bevinden. Maar die structurele context (regels, verdeling van middelen, obstakels enzovoort) krijgt zelf vorm door het handelen van individuen en groepen (bv. bewaking van een grens), waardoor er een constante en complexe interactie is tussen structuur en handelen.

Klassieke sociologische vraagstukken over de relatie tussen structuur en handelen spelen een belangrijke rol in zowel wetenschappelijke als maatschappelijke discussies over de (re)productie van armoede.

In het geval van armoede komt die spanning terug in de analyse van het probleem, die (zeker politiek) bepalend is voor hoe we over armoedebestrijding denken. De vraag is zowel op welk niveau we naar oorzaken zoeken (individu, samenleving als geheel), maar ook wie of wat de verantwoordelijkheid krijgt (Vranken, 1998). Vranken identificeerde in de loop der jaren verschillende verklaringsmodellen voor armoede, zoals verklaringen die vertrekken vanuit individuele schuld (bv. gokschulden); individuele ongevallen (bv. invaliditeit); maatschappelijke ongevallen (bv. oorlog) of maatschappelijke ordening (bv. ongelijkheid) (zie bv. Vranken, 1998). Op beleidsvlak wordt dat vaak gereduceerd tot een debat tussen structurele en individualiserende verklaringen (Royce, 2022), waarin de eerste meer nadruk legt op structuur (en collectieve verantwoordelijkheid) en de tweede meer op handelen (en individuele verantwoordelijkheid).

Individualiserende verklaringen gaan terug naar de eerste speculaties over de oorzaak van armoede in industrieel kapitalisme (zie discussie in Polanyi, 1968; Somers & Block, 2005) en doen het in alledaagste discussies nog steeds goed (Calnitsky, 2018). Ze gaan vaak samen met een stigmatisering van armoede (Taylor-Gooby, 2013; Gans, 1996). Stigmatiserende verklaringen van armoede als gevolg van luiheid of (drank)misbruik zijn ook in Latijns-Amerika populair (Abramo et al., 2019), inclusief in Mexico (Inzunza, 2018).

Het Jaarboek gaat vaak uit van een structurele benadering (zie bv. Dierckx & Ghys, 2013). Dat impliceert dat "(…) de maatschappelijke ordening (inclusief wetgeving en beleid) grotendeels bepalend is voor de productie en reproductie en de aard van armoede en ook voor de wijze waarop wordt omgegaan met mensen, zoals die tot uitdrukking komt in wetgeving en beleid" (Ghys & Vranken, 2021, p. 141). Herbert Gans (1996, p. 127) stelde in dat verband: "*The principle subject of poverty research (…) should be the forces (…) that 'decide' that a portion of the population will end up poor*". Sommige onderzoekers binnen de structurele traditie (bv. Royce, 2022; Holman, 1978) hebben ook oog voor hoe die structurele oorzaken zelf weer het gevolg zijn van bijvoorbeeld politieke factoren en het handelen van groepen. Veel sociale wetenschappers erkennen dat – hoewel de beide perspectieven in specifieke situaties zinvol kunnen zijn – het structurele perspectief de meeste verklarende kracht heeft (Green & Hulme, 2005), zeker wanneer men landen of periodes vergelijkt (Ghys & Vranken, 2021).

Maar de discussie over de aard van armoede is niet zwart-wit. Het is perfect mogelijk om structurele factoren te identificeren (werkloosheid, racisme enzovoort) die de context voor een bepaald niveau aan armoede scheppen, en te accepteren dat de handelingen en de cultuur van mensen in of op de rand van armoede binnen die structurele context een rol spelen. Zo geeft bijvoorbeeld Wilson (2010) aan dat zowel cultuur als structuur een rol spelen in de reproductie van armoede. Ook studies die weliswaar focussen op individueel handelen, maar dat loskoppelen van schuld (door het gedrag te zien als een gevolg van armoede) – zoals het werk van Mullainathan en Shafir (2013) over schaarste – zijn noemenswaardig. Het is om een aantal redenen belangrijk voor de armoedesociologie om die grijze zones in de praktijk op te zoeken. Ten eerste wil grijs niet zeggen dat de waarheid in het midden ligt: het is perfect mogelijk dat we het over donkergrijs hebben, en structurele verklaringen zwaarder doorwegen. Ten tweede is een goed begrip van individueel handelen in armoedesituaties van belang voor de ontwikkeling van structurele oplossingen. Het is niet omdat iemand iets suboptimaals doet, dat we daar als samenleving niets mee te maken hebben. Een van de grote beperkingen van het individuele perspectief is dat het – naast rekken vol zelfhulpboeken – op beleidsvlak bitter weinig oplossingen aanreikt.

Het is in die context dat dit hoofdstuk het concept van semistructurele oorzaken wil uitwerken voor situaties (bv. verslaving of schulden) waarin individueel falen mogelijk een belangrijke rol speelt, maar die enkel te doorgronden (en vaak op te lossen) zijn door structurele factoren in acht te nemen. We werken dat concept verder uit in de conclusie.

Voor die discussie vormen financiële fraude en financiële oplichting een interessant fenomeen. Criminaliteit introduceert een derde perspectief (dat van de crimineel) naast dat van het individu of dat van de samenleving. Armoede is relationeel (Mosse, 2010) en dus soms iets dat mensen elkaar direct aandoen, zelfs als we het marxistische concept van uitbuiting buiten beschouwing laten. Naast de financiële impact van oplichtingspraktijken is ook de psychologische impact van belang, die soms blijvende gezondheidsgevolgen kan hebben (Modic & Abderson, 2015; Rodríguez et al., 2020).

Dat brengt ons bij het thema van kwetsbaarheid: waarom worden bepaalde mensen het slachtoffer van fraude? Dat is een interessante vraag binnen het debat over structuurhandelen, omdat het soort oplichting waar het daarbij over gaat volgens Hanoch en Wood (2021) onmogelijk is zonder de medewerking van de slachtoffers, die zelf in de valkuil moeten tuimelen. Hun literatuurstudie laat zien dat er niet echt een duidelijk algemeen profiel is en dat veel afhangt van het soort fraude. Hoewel lang niet elke soort oplichting zich op mensen in armoede richt, wijzen verschillende factoren erop dat sociale kwetsbaarheid een rol speelt bij bepaalde vormen van oplichting. Zo laat psychologisch onderzoek van Zhang en collega's (2022) zien dat kwetsbaarheid meer verklarende kracht heeft dan bijvoorbeeld neuropsy-

Hoewel lang niet elke soort oplichting zich op mensen in armoede richt, wijzen verschillende factoren erop dat sociale kwetsbaarheid een rol speelt bij bepaalde vormen van oplichting.

chologische kenmerken. Breder zien we een patroon dat financiële fraude vaker voorkomt tijdens momenten van maatschappelijke crisis, zoals economische recessies (Yap, 1994; Rodríguez et al., 2020) of pandemieën (Zhang et al. 2022). Een van de weinige studies naar hetzelfde type leningenfraude in de Verenigde Staten (*advance fee loan scams*) door Yap (1994) laat zien dat voor dat type van oplichting mogelijk een profiel bestaat: "(...) *individuals plagued with unemployment and overdue credit card bills, small businesses needing quick cash to stay in business*" (Yap, 1994, p. 385). In het empirische gedeelte zullen we verder toelichten welke structurele factoren op de voorgrond komen in Mexico.

Ten slotte is er het thema van informele leningen, die een dubieuze relatie tot armoede hebben. Hoewel de slachtoffers in deze casus in de meeste gevallen technisch gezien geen lening aangaan (dat is net de oplichting), speelt dat drama zich af op de informele leningenmarkt. Zoals Storms (2020) aangaf, komen schulden vaak met de veronderstelling van morele schuld, wat de deur naar individuele verklaringen van armoede opent. Toch is de relatie tussen armoede en leningen complexer en zien bepaalde (vaak niet-academische) auteurs krediet zelfs als een vorm van armoedebestrijding. De hype rond bijvoorbeeld microkredieten als empowerende sociale innovaties tijdens de voorbije decennia is daar een voorbeeld van (Yunus & Jolis, 2008). Maar recent onderzoek laat zien dat microleningen aan mensen in armoede geven tot zeer gemengde resultaten leidt en geen toverformule is (Bateman et al., 2019).

Op het niveau van de samenleving zien we dat vooral in Noord-Amerika mensen steeds meer afhankelijk zijn van krediet (Yoon, 2009), wat op zichzelf een vorm van financiële kwetsbaarheid met zich meebrengt. Bovendien zijn mensen in armoede een kwetsbare groep op de leningenmarkt en richten uitbuitende loonpraktijken (Goldstein, 1999) zich vaak op groepen met lage inkomens. Een vaak besproken voorbeeld in Noord-Amerika zijn zogenaamde *payday loans*, waarbij mensen onmiddellijk bij hun volgende loon hun krediet moeten afbetalen, zo niet schiet de interest de hoogte in (Lim et al., 2014). Daarnaast zijn er ook informele leners die zich richten op groepen zonder toegang tot de formele kredietmarkt (Mosly & Lenton, 2011). Onze casus is in die zin een extreme casus, aangezien het (meestal) niet enkel over uitbuiting gaat, maar ronduit over diefstal. Daardoor is zowel de bescherming van mensen tegen financiële kwetsbaarheid (zoals bij andere uitbuitende leningen) als criminele activiteit tegengaan van belang in onze studie. Zoals we zullen zien, zijn de redenen waarom mensen naar dat soort verdachte leningen zoeken, én de redenen waarom de criminelen er doorgaans mee wegkomen, niet los te koppelen van de structuur van de samenleving.

3. Methodologie

Onze casestudie vond plaats in de Noord-Mexicaanse deelstaat Nuevo León, waar de meeste mensen (5,3 miljoen) in de metropool Monterrey wonen. Zoals eerder aangegeven is dat een geïndustrialiseerde en rijkere staat, die ook gekend staat om haar grote

ongelijkheid en vaak klassistische houding tegenover mensen in armoede (zie Ghys & Inzunza, 2019).

Het doel van het onderzoek was om inzicht te krijgen in hoe wanpraktijken op de informele leningenmarkt functioneren. De methodologie steunde op twee vormen van dataverzameling. Eerst voerden we een vorm van exploratieve participerende observatie uit, door twintig informele (dus illegale) aanbieders van leningen te contacteren en de oplichting zelf trachten te ondergaan (tot op het punt waar we zouden moeten betalen of valsheid in geschriften moesten plegen). De contactgegevens werden verzameld door zowel op straat als online naar aanbiedingen te zoeken. We verifieerden de gegevens van die 'leners' in de database van de federale financiële waakhond om na te gaan of het om ongeregistreerde actoren ging (en dus illegale kredieten).

De ervaringen van die verkennende methode dienden ter voorbereiding van semigestructureerde interviews met slachtoffers. Via advertenties in lokale (gratis) kranten en Facebook werden mensen die zich slachtoffer voelden van financiële fraude of uitbuiting via rentevoeten aangemoedigd contact op te nemen. De initiële respons was groot (honderden mensen), vooral via sociale media, maar uiteindelijk konden we 35 mensen interviewen. De steile terugval in het aantal respondenten was vooral te wijten aan het feit dat mensen afhaakten eens ze doorhadden dat wij hen niet materieel konden helpen, en aan zorgen rond privacy en wantrouwen bij de slachtoffers. Omwille van die laatste factor verzamelden we geen verdere demografische gegevens. Alle respondenten zijn in deze bijdrage geanonimiseerd op basis van een interviewnummer. De citaten zijn door de auteur vertaald uit het Spaans.

Een belangrijke beperking van de methodologie is dat alle interviews telefonisch plaatsvonden, aangezien de dataverzameling tussen februari en juli 2021 midden in de COVID-19-pandemie viel. Het is verder nodig om aan te geven dat de onderzoekers bij aanvang van dit onderzoek geen duidelijk idee hadden van hoe de verschillende soorten fraudes exact werkten, en eerst dachten dat het vooral zou gaan over uitbuiting (bv. illegaal hoge rentevoeten), in plaats van het stelen van voorschotten, wat in de interviews veel vaker voorkwam (zie volgende sectie). Het soort oplichting waarop we in dit artikel zullen focussen was dus een praktijk die tijdens het onderzoek naar boven kwam.

De focus voor interviewvragen lag op de soort fraude die men ervaarde, hoe het mensen overkwam, hoe men er achteraf mee omging en wat de gevolgen waren. Die laatste vraag hebben we niet consistent kunnen stellen, aangezien die op het einde kwam en sommige mensen het interview beëindigden. In totaal kwam dat in vijf interviews niet ter sprake. De interviews verschilden verder van elkaar in de mate waarin bijkomende vragen ingingen op de specifieke situaties die ter sprake kwamen (bv. wanneer iemand aangaf al andere schulden te hebben, kon dat leiden tot bijkomende vragen daarover). De combinatie van de voorgaande factoren maakt dat de semigestructureerde interviews soms een ongestructureerd karakter kregen. We komen in de conclusie terug op de beperkingen van die verkennende studie.

4. Resultaten

We groeperen de voor deze bijdrage relevante resultaten in drie secties. Eerst bespreken we hoe frauduleuze leningen werken, daarna volgt een bespreking van de oorzaken en de gevolgen van in die valkuilen struikelen, en ten slotte verschuiven we de focus naar hoe criminelen gebruikmaken van de kwetsbaarheid van hun slachtoffers om straffeloos te blijven.

4.1 Hoe werkt de oplichting?

Uit de interviews kwamen twee soorten wanpraktijken naar boven. De eerste, weinig voorkomende variant, viel onder de meer gekende 'uitbuiting'-formule waarin mensen informeel lenen tegen interestvoeten die hoger zijn dan wettelijk toegelaten. In het bijzonder vertelden enkele mensen ons over kredieten die ze hadden afgesloten die later doorverkocht werden aan derden, waarna de interestvoet plots drastisch wijzigde en zo mensen eindeloos moesten betalen.

Maar de grote meerderheid van de respondenten getuigde slachtoffer te zijn van een specifieke formule van oplichting (eerder dan uitbuiting), waarin hun een voorschot ontvreemd werd. Aan de slachtoffers werd na een (nep) onderzoek en vlak voor de uitbetaling van de lening gevraagd om hun kredietwaardigheid te bewijzen door een voorschot te betalen, meestal zo'n 10% van de geleende som. Nadat die betaling was overgemaakt, werden ze ofwel gevraagd nog meer te betalen, ofwel werd het contact verbroken en bleek dat de lening en het bedrijf nooit bestonden. Een getuigenis over het moment waarop men doorhad in de val te zijn gelopen:

> Nadat ik betaalde, zeiden ze dat ik moest wachten. Twee dagen gingen voorbij, twee weken gingen voorbij, en ik stuurde een bericht en ze zeiden dat er problemen waren en 'bla bla bla', en uiteindelijk blokkeerden ze mij. Eerst zeiden ze nog dat ze mij gingen vergoeden, maar dat gebeurde nooit. (Interview 6)

Doorgaans speelt die interactie zich af via sociale media of de telefoon, zonder direct contact. De rekrutering verliep doorgaans ook online, via advertenties op sociale media of door aanwezig te zijn in bepaalde onlinegroepen en -gemeenschappen waarin mensen naar informele leningen vragen. Minder vaak voorkomend zijn gevallen waarin slachtoffers reageerden op advertenties op de radio of de televisie, wat suggereert dat die misdaad zich soms in het volle zicht afspeelt. In een latere sectie komen we terug op de onlinerekrutering.

Die vorm van oplichting is een moderne variant van wat Yap (1994) in de Verenigde Staten beschreef als *advance fee loan scams*, een formule die volgens hem sinds de Tweede Wereldoorlog bestaat, maar populair werd tijdens latere economische crisissen. Het conceptuele verschil met onze casus is dat: (1) de oplichting vroeger via de telefoon of via nepfilialen gebeurde, terwijl er in ons geval grotendeels sprake is van

cybercriminaliteit; en (2) het in de Mexicaanse context in sommige gevallen duidelijker om informele leningen gaat. In de Verenigde Staten deed men eerst meer moeite om (geregistreerde) nepbedrijven op te zetten, waar in Mexico het 'masker' dunner is en zich vaak beperkt tot een onlineprofiel. Slechts in één geval getuigde een oudere man dat de oplichters een administratief filiaal van een lokale bank imiteerden.

4.2 Oplichting als deel van de cirkel van armoede

Hoe past het in die oplichtingspraktijken trappen in de cirkel van armoede, dat wil zeggen: een aaneenschakeling van sociale uitsluitingen en deprivaties die door geldtekort verbonden worden? Hoewel het chronologisch later komt, zullen we beginnen met de gevolgen van frauduleuze leningen, aangezien dat de meest voor de hand liggende relatie is.

Om de bedragen die volgen te kunnen plaatsen, is het nuttig om te weten dat ten tijde van de dataverzameling (eerste kwartaal van 2021) het gemiddelde maandelijkse inkomen uit arbeid in Mexico 4.456 peso bedroeg (Coneval, 2021), ongeveer 200 euro. Nuevo León is een van de rijkste regio's van het land. Naar schatting (gebaseerd op vergelijking per capita inkomen) ligt het gemiddelde maandelijkse inkomen er eerder rond de 8.000 peso.

De som die gestolen werd, hing af van hoe groot het geleende bedrag was en van hoe vaak mensen ingingen op vragen voor aanvullende betalingen, maar gemiddeld bedroeg het gestolen voorschot 10% van de lening. De gemiddelde geleende som was 37.546 peso, en varieerde tussen de 35 geïnterviewde slachtoffers van 7.000 tot 150.000 peso. De omvang van de oplichting was dus relatief beperkt (vaak rond of net minder dan een maanloon), wat volgens Yap (1994) deel van het concept is, aangezien het moeilijk is meer te stelen van kwetsbare mensen en aangezien het helpt om onder de radar van de autoriteiten te blijven.

De vraag is wat het verlies van het bedrag betekent voor de slachtoffers in kwestie. De grootste groep van de geïnterviewde slachtoffers gaf direct of indirect (het was niet in alle interviews een directe vraag) aan dat het voor hen een significant bedrag was. Voor enkele personen betekende het dat ze niet rondkwamen die maand of dat ze spullen moesten verkopen. Vaak moesten mensen bijkomende informele leningen aangaan en bracht de fraude hen dieper in de schulden. In het meest extreme geval (de persoon die het hoogste bedrag leende en dus het meest verloor) had dat het verlies van de woonst als gevolg, wat tot een gezinsbreuk leidde.

Geld verliezen heeft ook indirecte gevolgen voor kwetsbare groepen, bijvoorbeeld andere formele leningen niet kunnen aflossen, zoals de afbetaling van een auto. Die opstapeling van formele en informele leningen en het besef hoe snel sommige mensen in de problemen komen eens ze één lening niet kunnen aflossen (vergelijk Storms, 2020) helpt om enkele kanttekeningen te plaatsen bij de wijsheid van (micro)leningen in armoedebestrijding. Een ander interessant gevolg heeft te maken met het verlies van

kansen op sociale mobiliteit. Sommige respondenten gaven aan dat het verloren bedrag hen niet (dieper) in de armoede bracht, maar dat de oplichting bijvoorbeeld onderwijsplannen in de problemen bracht:

> Dat had een grote impact op mij, want het ging om geld dat ik gespaard had voor mijn dochter die aan de universiteit studeerde. (Interview 35)

Ten slotte gaven twee van de slachtoffers aan dat het gestolen bedrag (dat in die gevallen vaak klein was) op termijn geen groot verschil maakte.

Dat geld verliezen de sociale mobiliteit niet ten goede komt, is een voor de hand liggende conclusie en kan als een 'individueel ongeval' worden gezien. In wat volgt gaan we dieper in op de aanleiding tot dat geldverlies, met aandacht voor de relatie tot de structurele oorzaken van armoede. Een belangrijke vraag in de interviews was waarom de slachtoffers het risico van een informele lening namen. Slechts een kleine minderheid (vier personen) gaf aan geld te lenen voor consumptie, bijvoorbeeld voor kleding of een bruiloft. De andere gevallen zijn grotendeels te herleiden tot twee redenen: fondsen voor investeringen en inspelen op noodtoestanden.

Een relatief grote groep (12) respondenten zocht informeel kapitaal om te investeren in een kleine of een micro-onderneming. In Mexico houdt een aanzienlijk deel van de werkende bevolking zich bezig met wat men 'micro-economie' noemt: zaken op straat of bij de voordeur verkopen – wat doorgaans informeel gebeurt – al dan niet met geïmproviseerde standjes. Vaak hadden respondenten plannen om een buurtwinkeltje te openen (of uit te breiden), of bijvoorbeeld geroosterde kip te verkopen. Op het eerste gezicht zouden we dat kunnen bekijken door de 'empowerende' bril van ondernemerschap, maar al snel bleek dat veel mensen het eerder uit paniek dan uit ambitie deden. In meer dan de helft van de gevallen gaven mensen aan een micro-onderneming te willen starten omwille van het verlies van andere inkomstenbronnen:

> Om eerlijk te zijn, mijn man is oud, hij is 80 jaar oud, en ik wou een zaakje starten met dat geld. (Interview 26)

> Ik leende voor een zaak. Om een huis te huren en een zaak te starten, want ik was al twee dagen dakloos. (Interview 17)

> Wel, op mijn werk ging het slecht (…), er waren dagen dat ik werk had en dagen zonder werk (…) dus om de huur te betalen (…) wou ik een zaak starten (…), maar aangezien ik al schulden had gaven ze [formele leners] me niets. (Interview 29)

Het verlies van betaalde arbeid gaf dus aanleiding tot het zoeken naar eigen inkomstenbronnen. In die context is het nuttig om mee te geven dat er in de deelstaat Nuevo León geen werkloosheidsuitkering is (zie Ghys & Cools, 2023), een maatregel die enkel in de hoofdstad bestaat. Dat inzicht moeten we samen bekijken met de vaststelling dat verschillende mensen aangaven dat ze de lening aangingen omdat ze werkloos waren en hun dagelijkse kosten niet meer konden betalen:

> Ik moest betalen voor de school, en naast dat ik ziek was, had ik geen werk. (Interview 9)

> Ik had mijn job verloren en ik liep achter met de betaling van mijn autolening. Dus toen begonnen ze met de inning, excessief, twintig keer per dag bellen. De wanhoop was zo groot door die bedreigingen. (Interview 33)

De laatste getuigenis combineert werkloosheid met het zoeken naar informele leningen voor de afbetaling van formele leningen, een aanleiding die nog drie andere slachtoffers aangaven.

Naast de zoektocht naar alternatieven voor inkomsten uit arbeid was de meest voorkomende aanleiding de confrontatie met acute noden. Minsten 10 mensen (van de 35) gaven aan dat ze in de val liepen door te zoeken naar een onmiddellijke oplossing voor een plotse noodzaak, waarbij de meest voorkomende redenen van medische aard waren:

> Het was een noodzaak, mijn moeder was ziek en ze had het nodig. (Interview 21)

> Voor [medische] onderzoeken voor mijn dochters, om hen te kunnen helpen (...). De dokter moest van Guadalajara [een verre andere staat] komen, en het ging net genoeg zijn, en ik zei tegen de dokter dat ik hem ging kunnen helpen, maar nu heb ik het geld verloren. (Interview 1)

> Ik zorg voor een persoon met een handicap en moest medicijnen kopen die 2.500 peso kosten. (Interview 2)

Twee contextfactoren zijn belangrijk. Ten eerste, de dataverzameling gebeurde tijdens de COVID-19 pandemie. Ten tweede – zonder daar te diep op in te gaan – zijn lang niet alle Mexicanen gedekt door de sociale zekerheid (en die dekt ook niet alle soorten kosten). Maar een private ziekteverzekering is voor veel mensen duur. Een gebrek aan economische middelen en bescherming maakt veel mensen financieel kwetsbaar, in de zin dat ze geen plotselinge noodzakelijke uitgaven aankunnen zonder schulden te maken.

De oplichting is dus zowel oorzaak als gevolg van armoede.

We kunnen concluderen dat klassieke structurele oorzaken van armoede, zoals werkloosheid, de informele arbeidsmarkt, ontoereikende pensioenen en gaten in de sociale zekerheid, aanleiding gaven om in de besproken vormen van oplichting te trappen. Zoals Yap (1994) aangaf, mikken de criminelen op kwetsbare groepen die wanhopig op zoek zijn naar een oplossing. Of zoals een slachtoffer het stelde:

> Het is een maffia, ze maken misbruik van mensen de echt in nood zitten. (Interview 25).

Die praktijken duwen mensen verder in de problemen en vaak ook verder in de schulden. De oplichting is dus zowel oorzaak als gevolg van armoede.

4.3 Jager en prooi

In dit deel gaan we dieper in op hoe kwetsbaarheid tot uiting komt in de interactie tussen de handelingen van criminelen en slachtoffers. Om de verhouding tussen structuur en handelen (van de beide actoren) te kaderen, is het belangrijk om te beseffen dat frauduleuze leningen perfect te vermijden zijn (in tegenstelling tot veel vormen van kredietkaartfraude). Ten eerste zijn dat informele – in dit geval illegale – leningen, en kan men de registratie van de lener bij de financiële regulator nagaan (wij deden dat in onze voorstudie). Daarbij moeten we rekening houden met het feit dat sommige mensen expliciet op zoek zijn naar informele leningen omdat ze zelf geen formele leningen kunnen krijgen vanwege een slechte kredietscore. Ten tweede gaat de oplichting in tegen standaardpraktijken op de Mexicaanse leningenmarkt: het is verboden om een voorschot op leningen te vragen. Wie het concept van de valstrik begrijpt (of financieel geletterd is) zou daar normaal dus niet voor kunnen vallen.

De oplichters moeten een onevenwicht in (mis)informatie en kennis mobiliseren om hun val te spannen. Dat start bij de rekrutering. Zoals eerder besproken, zagen veel slachtoffers advertenties op sociale media of vonden ze aanbiedingen op internetpagina's. Een minderheid zag aanbiedingen in de krant of op de radio, wat een gevoel van legitimiteit gaf. Ongeacht de manier van het eerste contact, leidden alle vormen uiteindelijk naar gesprekken via sociale media zoals WhatsApp. Dat heeft een aantal voordelen. Zo is er geen fysiek contact en kunnen de criminelen zich voordoen als financiële professionals. Ze kunnen ook fysieke identificatie (of geweld) vermijden in het geval het fout zou lopen. Het laat ook toe om vanop afstand (vanuit andere deelstaten) te opereren, wat – zoals we later zullen zien – helpt bij het ontwijken van vervolging. Verder laat het de criminelen toe om informatie te controleren, bijvoorbeeld door negatieve commentaren op hun sociale media te verwijderen.

De oplichters zorgden voor een oneven veld van informatie, waarin de slachtoffers weinig tot niets over hen wisten, maar zelf allerhande persoonlijke informatie moesten geven voor het 'onderzoek' naar hun kredietwaardigheid. Dat zorgde voor een oneven machtspositie die eigen is aan bureaucratische processen (Graeber, 2012). De informatie (inclusief adressen) werd soms gemobiliseerd om druk te zetten op slachtoffers:

> Via WhatsApp stuurden ze mij een foto die toonde dat het bevel voor de inbeslagname van mijn huis al gemaakt was, dat ze mij gingen incasseren, om mij bang te maken. (Interview 14).

Bedenk dat Mexico een beruchte georganiseerde misdaad heeft. Zelfs wanneer men zou doorhebben dat het om oplichters gaat, kan het feit dat criminelen persoonlijke informatie hebben mensen angst aanjagen. Ook de angst om de lening te verliezen, net omdat men al een voorschot betaalde, zorgde ervoor dat sommige mensen bleven betalen, ook als ze achterdochtig waren:

> Dus ik stortte [het geld], eerst ging het van 1.000 peso tot 1.000 peso, de grootste som was 1.500. Wel, er waren al vijf stortingen en ze vertelden me dat als ik niet meer betaalde, ik geannuleerd ging worden. (Interview 12)

De criminelen zetten hun val zo op dat ook nadat mensen doorhadden dat ze opgelicht waren er weinig weerstand kon geboden worden, of zoals Yap (1994, p. 387) het stelt: "*Fraudulent loan brokers running advance fee schemes purposely design their operations to avoid being attractive targets for prosecution*". Dat begint bij het feit dat het 'bedrijf' en alle namen en contactinformatie doorgaans volledig nep zijn, en er dus geen duidelijk aanknopingspunt is voor vervolging. Daarbij moeten we in gedachten houden dat er wel degelijk een aanknopingspunt is – de bankinformatie – maar dat valt mogelijk buiten het bereik of de moeite van lokale politie. Daarnaast gebeurt de fraude vaak over (deel) staatgrenzen heen, wat de lokale politie kan afschikken. Bovendien gaat het vaak om relatief kleine sommen geld, gestolen van doorgaans weinig machtige mensen, wat het – zeker in een land berucht voor misdaad – tot een lage prioriteit maakt.

Maar ook de slachtoffers zelf bieden weinig verweer: van de 35 geïnterviewde personen had geen enkel slachtoffer een formele klacht bij de politie ingediend. Een van de voornaamste redenen was dat slachtoffers denken dat de baten de kosten niet waard zijn, gezien de geringe kans dat hun geld teruggevorderd zal worden. Daarmee direct verbonden is het feit dat velen denken niet de middelen (zowel tijd als geld) te hebben voor gerechtelijke vervolging, of breder, dat ze zich in een te kwetsbare positie bevinden:

> Ik sprak met een advocaat (...) en die vertelde me dat zolang ik de betalingen en het banknummer had, ik een rechtszaak kon aanspannen voor fraude en afpersing. (...) Ik zou dat wel willen, maar omdat ik een vrachtwagen bestuur en het me veel tijd zou kosten ... heb ik weinig tijd. (Interview 16)

> Wel, dat zou zeer moeilijk zijn, ze zijn van Mexico Stad [700 kilometer ver], kun je je voorstellen een rechtszaak tegen hen aan te spannen? Neen, en ik ben net begonnen met mijn job. (Interview 22)

> Ik zou dat graag willen, maar nu kan ik het niet. Ik moet focussen op werk en wil niet nog meer problemen. (Interview 9)

De vermelding 'nog meer problemen' in het laatste citaat is interessant omdat het tekort aan de middelen van mensen (en de noodzaak van geen werk te missen) deels een gevolg is van de oplichting zelf, aangezien de criminelen hun slachtoffers nog kwetsbaarder achterlaten. Eén respondent vermeldde als oplossing dat de overheid de advocaten voor de slachtoffers zou betalen. Een ander probleem is dat sommige slachtoffers simpelweg geen vertrouwen hebben in het gerechtssysteem:

> Het maakt niet uit hoeveel rechtszaken er zijn, de wet zal niets doen omdat er zoveel corruptie is. (Interview 16)

> Ik heb nog steeds geen rechtszaak aangespannen of zo, want uiteindelijk is het tijdverspilling. Ik weet dat die mensen niet naar de gevangenis gaan. (Interview 31)

Enige context is nodig om te begrijpen dat dat relatief normale standpunten zijn. Het Mexicaanse gerechtssysteem (zowel politie als justitie) is historisch berucht om haar corruptie en straffeloosheid, soms zelfs tot openlijke ergernis van de uitvoerende macht. Volgens het censusbureau INEGI (2019) heeft bijvoorbeeld slechts 12,2% van de Mexicanen een sterk vertrouwen in publieke aanklagers en vertrouwt 30,7% van de bevolking ze enigszins.

Er bestaat dus een combinatie van structurele factoren en handelingen van de criminelen die bijdragen aan de machteloosheid van de slachtoffers. Het uitblijven van een melding en (dus) van vervolging draagt ook bij aan de relatieve onzichtbaarheid van het fenomeen voor wie het niet aangaat, wat onze 'jagers' het voordeel van de hinderlaag geeft. Maar het is belangrijk om te vermelden dat verschillende slachtoffers zelf kritisch zijn over hun eigen handelen:

> Wanneer een bankinstitutie jou een lening geeft, dan zullen ze nooit een peso voorschot vragen, in geen enkele omstandigheid. En alle bedrijven op Facebook vragen je een voorschot, en dat is nep en dat is wat ik had moeten weten. Maar tot het je overkomt, leert iemand niet. (Interview 14)

> Je bent het zelf (...), ik denk dat je zelf minder moet vertrouwen in mensen op sociale media, want je weet niet wie daar achter zit. (Interview 12).

> Ik denk dat het probleem bij jezelf begint, en daarnaast moet de overheid dat beter reguleren, met strengere sancties. (Interview 26).

De combinatie tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid uit het laatste citaat is wat die case interessant maakt voor discussies over de aard van armoede(bestrijding). In de conclusie wordt die spanning uitgediept.

5. Conclusie: over valstrikken en valkuilen

In deze conclusie zullen we vooral reflecteren over de theoretische implicaties van de hier besproken casestudie in relatie tot armoede en het bestaan van semistructurele oorzaken ervan. Hoewel het onderzoek uitmondde in verschillende beleidsaanbevelingen voor de lokale Mexicaanse context, zijn die minder relevant voor dit boek en zullen ze eerder terloops vermeld worden.

De eerste conclusie heeft betrekking op de relatie van kredietoplichting tot armoede. De casus toont hoe oplichting een deel is van de cirkel van armoede, dat wil zeggen: een aaneenschakeling van sociale uitsluitingen en deprivaties die door geldtekort verbonden worden. Een tekort aan economische middelen was in de meeste gevallen aanleiding tot zowel kwetsbaarheid als het nemen van risico's, zowel in het geval van de acceptatie van illegaal hoge rentevoeten als het vertrouwen van informele leners. Dat tekort was op zijn beurt vaak terug te voeren op structurele factoren die spelen in ver-

schillende beleidsdomeinen (pensioenen, arbeidsmarkt en werkloosheid, gezondheidszorg), en op voorgaande vormen van kwetsbaarheid, zoals schulden of ziekte. De door geldtekort gemedieerde kwetsbaarheid zorgde ervoor dat mensen bestolen werden en zo opnieuw een tekort aan economische middelen ervaarden. Dat nieuwe tekort gaf hun opnieuw minder middelen om zich te verweren en compensatie te zoeken. Dat bracht in sommige gevallen bijkomende uitsluiting met zich mee.

Oplichting die zich richt op kwetsbare groepen is dus zowel een oorzaak als een gevolg van armoede. Of scherper gesteld: het *is* armoede. De cirkel van armoede is de opeenstapeling van nadelen door een tekort aan economische middelen, wat zich in de geleefde ervaring niet alleen uit in deprivatie, maar ook in een constante kwetsbaarheid voor misbruik door anderen. Een ervaring die – tenzij de overheid of onderzoekers er toevallig op uit komen, zoals in het geval van dit onderzoek – grotendeels onzichtbaar is voor de rest van de samenleving.

Binnen een kapitalistische samenleving is armoede grotendeels een structureel probleem. Maar oplichting als oorzaak (en gevolg) vormt een interessante grijze zone, omdat het handelen van zowel de criminelen als van de slachtoffers van belang is. De oplichters, die noch het individu in armoede noch 'de samenleving' zijn, zetten hun val zo uit dat ze maximaal inspelen op de kwetsbaarheid van de slachtoffers, en tegelijk zichzelf beschermen. Hoewel de slachtoffers zich theoretisch zouden kunnen verzetten, is dat weinig waarschijnlijk. Daartegenover staat dat de slachtoffers die valstrik wel degelijk zouden kunnen vermijden, mits de juiste kennis of het juiste handelingsperspectief. Bovendien moeten ze zich doorgaans (vaak bewust) van het legale pad begeven om in de buurt van de valstrik te komen. Maar we zien dat structurele factoren en hopeloze situaties hen in de valstrik drijven, ook al maakt dat die situaties alleen maar erger. Verder is er achteraf – minstens in het geval van Mexico – structureel weinig handelingsruimte om gerechtigheid te zoeken. Er is dus sprake van een samengaan van (in de terminologie van Vranken, 1998) individuele schuld, individueel ongeval (criminaliteit) en maatschappelijke schuld (aanleiding en gebrek aan bescherming).

Het is in die grijze zone dat we het concept van 'semistructurele' oorzaken van armoede willen voorstellen. Semistructurele oorzaken van armoede zijn situaties of processen waarin (1) actoren buiten het individu aanleiding geven tot armoede (bv. door kwetsbare groepen te verleiden tot een misstap), (2) individueel handelen van de kwetsbare groepen dat grotendeels zou kunnen ontwijken, en (3) de collectieve samenleving faalt om het individu te beschermen. De uitbuitende anderen geven (in die situatie) niet direct vorm aan grotere structurele obstakels op macroniveau (bv. in tegenstelling tot werkloosheid door de beslissing tot herstructurering), maar die structurele obstakels faciliteren wel hun uitbuiting. In contrast met volledig structurele oorzaken, veronderstellen semistructurele oorzaken ook een zeker – voorspelbaar – handelen van individuen die er niet in slagen om de problemen te ontwijken. Maar die semistructurele oorzaken werken enkel binnen een structurele context, die al aanleiding geeft tot armoede en kwetsbaarheid. De leningenfraude uit de Mexicaanse casus teert bijvoorbeeld op enkele structurele kenmerken, zoals laag vertrouwen in politie en gerecht, hoge nood om geld te vinden (door gebrek aan een vangnet van de welvaartsstaat) en de afwezigheid van financiële geletterdheid. Semistructurele oorzaken van armoede zijn in die zin vaak

'bijkomend' vergeleken met grotere structurele oorzaken, omdat ze al de productie van armoede wegens structurele oorzaken veronderstellen (en andersom die oorzaken grotendeels losstaan van fraude). Een metafoor: waar structurele schuld het ontbreken van een weg zou betekenen en individuele schuld tegen een boom rijden langs de kant, zijn semistructurele oorzaken de gaten in het wegdek. De gemeenschap is schuldig voor het bestaan van die gaten, maar het individu heeft toch telkens spijt van erin te rijden.

De casus van frauduleuze leningen is slechts één voorbeeld van een bredere categorie van semistructurele oorzaken van armoede. De eerder besproken uitbuitende (maar legale) leningen zoals *payday loans* zijn een ander voorbeeld. Verder is de problematiek van drugsverslaving in veel gevallen gelijkaardig: criminele elementen bieden het doorgaans structurele kwetsbare individu een misstap aan, die – hoewel vermijdbaar tegelijk ook sociologisch voorspelbaar is – en eens genomen allerhande deprivaties en drempels met zich meebrengt die het individu niet op eigen kracht kan overstijgen. Als we dat als een archetype zien, kan bijvoorbeeld mensensmokkel ook als voorbeeld dienen, al moet men die voorbeelden eerder lezen als een oproep tot verder onderzoek dan analyses.

De meerwaarde van dat concept moet gezien worden in de context van binaire (politieke) discussies tussen structurele en individualiserende verklaringen van armoede (Royce, 2022), waarin een focus op het individuele niveau vaak (onterecht) samenvalt met de ontkenning van de nood aan collectieve oplossingen. Het feit dat semistructurele oorzaken bijkomstig en ondergeschikt zijn aan belangrijkere structurele oorzaken maakt mogelijk dat ze in de structurele traditie (zeker in kwantitatieve benaderingen) vaak weinig aandacht krijgen. Daarnaast is het ook een oproep om conceptueel meer aandacht te besteden aan de figuur van de 'roofzuchtige andere', dat wil zeggen groepen of individuen (drugsdealers, pooiers, oplichters, huisjesmelkers, mensensmokkelaars enzovoort) die gebruikmaken van structurele armoede om misbruik te maken van kwetsbare groepen. In contexten van structurele armoede is de omgang met die andere een belangrijk aspect van het leven van mensen in armoede. Het verkennende onderzoek is beperkt door de combinatie van het feit dat de dataverzameling onder moeilijke omstandigheden verliep en dat we pas tijdens de dataverzameling zicht kregen op de aard van het fenomeen. Verder onderzoek naar beter bekende semistructurele oorzaken (zoals drugsverslaving) zou de besproken dynamieken (jager-prooirelatie, structurele aanleidingen enzovoort) duidelijker kunnen conceptualiseren.

Het concept van semistructurele oorzaken brengt enkele interessante praktische vragen mee als we het toepassen op de fraudecase. In wat volgt bespreken we kort de implicaties voor beleidsaanbevelingen over informatiecampagnes en gerechtelijke vervolging.

Zoals we konden vaststellen, is een belangrijk ingrediënt van de oplichting een gebrek aan informatie bij de slachtoffers. Onderzoek van Rodríguez et al. (2020) en Zhang et al. (2022) geeft aan dat een gebrek aan financiële geletterdheid een belangrijke rol speelt in het vermijden van oplichting. De interessante, bijna filosofische vraag – die teruggaat op Plato – is dan: in hoeverre is onwetendheid, in het bijzonder van esoterische financiële regels, de schuld van het individu dat onder stress staat? Hoewel het onder

de 'culturele bagage' van het individu valt, is het tegelijk vanuit een beleidsoogpunt vrij voorspelbaar dat mensen in kwetsbare situaties die financiële geletterdheid vaak missen. Net omdat de kennis van één enkel feit ('als ze een voorschot vragen, is het oplichting') de balans potentieel kan keren, is tussenkomst in die semistructurele oorzaak van armoede een aantrekkelijke optie. Het opzetten van gerichte informatiecampagnes op dezelfde plaatsen waar mensen naar dat soort van leningen zoeken, kan dan een oplossing zijn (Yap, 1994), zeker in tijden van crises (zoals de COVID-19 pandemie), waarvan we weten dat ze de ideale context voor oplichting vormen.

Vervolgens is er de gebrekkige rapportering en gerechtelijke vervolging van die vorm van oplichting binnen de context van Mexico. Het feit dat van de 35 respondenten niemand gerechtelijke stappen ondernam, is slechts een extreme variant van een mondiaal fenomeen van onderrapportering en vervolging van cybercriminaliteit (Consumers International, 2019). Dat is deels een individuele keuze (bv. uit schaamte), maar komt vooral door een mix van structurele obstakels inherent aan de context (corruptie, de kost van rechtszaken enzovoort) en defensieve manoeuvres aan de kant van de criminelen. Dat soort van situaties plaatsen vraagtekens bij de op aanklacht gebaseerde natuur van het rechtssysteem, waarin het slachtoffer na de feiten diens rechten moet laten gelden. Zoals Madsen en Verschraegen (2013, p. 10) schreven in de context van mensenrechten: "*Legal protection of rights presupposes the willingness and ability of individuals to resort to the courts for the enforcement of rights, while, in fact, recourse to the courts is a highly improbable and socially selective process, involving various facilitating networks*".

Wanneer het weinig waarschijnlijk is dat individuen hun recht kunnen laten gelden – zowel door hun positie als door de aard van de misdaad – is de vraag of hier niet proactiever mee moet worden omgegaan. Overheden zouden actief kunnen zoeken naar dat soort frauduleuze praktijken (mijn team kon er makkelijk twintig identificeren) en via financiële weg de criminele organisaties daarachter ontmaskeren of minstens een makkelijke misdaad moeilijker maken.

Dat soort van reflecties over semistructurele oorzaken dienen ertoe te illustreren dat binnen bredere discussies over structurele armoede(bestrijding) het nuttig is om grijze zones op te zoeken. Want het is niet zo dat omdat een probleem deels betrekking heeft op individueel handelen, de kous daarmee beleidsgewijs af is. Zoals Kleiman en Teles (2009) aangeven, moet verantwoordelijk beleid ook individueel falen in acht nemen, naast het adresseren van institutioneel of marktfalen. Net zoals we gaten in het wegdek niet aanvaarden, ook al rijden we er zelf in, hoeven semistructurele oorzaken van armoede, zoals oplichting, niet zonder oplossing te blijven. In termen van verder onderzoek is dan de taak drievoudig: (1) de identificatie van dat soort valkuilen, wetende dat die voor de samenleving als geheel vaak onzichtbaar zijn; (2) de identificatie van hoe die problemen samenhangen met de structurele oorzaken van armoede en kwetsbaarheid; en (3) de analyse van hoe, waar en wanneer daar het efficiëntst collectief op ingegrepen kan worden.

Referenties

Abramo, L., Cecchini, S., & Morales, B. (2019). *Social programs, poverty eradication and labour inclusion. Lessons from Latin America and the Caribbean*. ECLAC Books, United Nations Publishing.

Aguirre, J. P. (2023). El fraude en México: daños patrimoniales y trabajo legislativo para enfrentarlo. *Cuaderno de investigación, No. 99*. Instituto Belisario Domínguez, Senado de la Republica. Geraadpleegd via http://bibliodigitalibd.senado.gob.mx/handle/123456789/6051

Bateman, M., Blankenburg, S., & Kozul-Wright, R. (2019). *The rise and fall of global microcredit*. Routledge.

Bourdieu, P. (Red.) (1993). *La misère du monde*. Éditions du Seuil.

Calnitsky D. (2018). Structural and individualistic theories of poverty. *Sociology Compass, 12*(12), e12640.

CONEVAL (Consejo Nacional de Evaluación de la Política de Desarrollo Social). (2021). *Poder adquisitivo del ingreso laboral real*. Geraadpleegd via https://www.coneval.org.mx/Medicion/Documents/ITLP-IS/2021/2T2021/Ingreso_laboral_per_capita_por_entidad_federativa_agosto_2021.pdf

CONEVAL (Consejo Nacional de Evaluación de la Política de Desarrollo Social). (2022). *Medición multidimensional de la pobreza en México, 2016-2020*. Geraadpleegd via https://www.coneval.org.mx/Medicion/Paginas/PobrezaInicio.aspx

CONEVAL (Consejo Nacional de Evaluación de la Política de Desarrollo Social). (2023). *Medición de pobreza 2022*. Geraadpleegd via https://www.coneval.org.mx/Medicion/MP/Documents/MMP_2022/Pobreza_multidimensional_2022.pdf

Consumers International. (2019). *Social media scams: Understanding the consumer experience to create a safer digital world*. Geraadpleegd via https://www.consumersinternational.org/media/293343/social-media-scams-final-245.pdf

Dewilde, C. (2009). Multidimensionele armoede geconceptualiseerd. In K. De Boyser, C. Dewilde, & D. Dierckx (Reds.), *Naar het middelpunt van de marge. Reflecties over veertig jaar armoedeonderzoek en -beleid. Liber Amicorum Jan Vranken*. Acco.

Dierckx, D., & Ghys, T. (2013). Solidariteit en herverdeling in structurele armoedebestrijding. In D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem, & P. Raeymaeckers (Reds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2013*. Acco.

Gans, H. (1995). *The war against the poor*. BasicBooks.

Garland, D. (2014). The Welfare State: A fundamental dimension of modern government. *European Journal of Sociology, 55*(3), 327-364.

Ghys, T. (2016). *Sociale innovatie en structurele armoedebestrijding*. Universiteit Antwerpen.

Ghys, T. (2018). Introduction: Structural poverty and political agency. In T. Ghys, A. Hernandez, & V. Cuevas (Eds.), *Poverty and politics: North Mexican and international observations*. AM Editors.

Ghys, T., & Inzunza, B. (2019). Probing upper-class views on the causes and functionality of poverty in North Mexico. *Journal of Poverty, 24*(4), 336-352. https://doi.org/10.1080/10875549.2019.1565802

Ghys, T., & Cools, P. (2023). Exploring the feasibility of unemployment insurance in Nuevo León. *Política, Globalidad Y Ciudadanía, 9*(17), 108-127. https://doi.org/10.29105/pgc9.17-5

Ghys, T., & Vranken, J. (2021). Structureel armoedebeleid is slim armoedebeleid. In J. Coene, T. Ghys, B. Hubeau, S. Marchal, P. Raeymaeckers, R. Remmen, & W. Vandenhole (2021), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2021*. ASP.

Giddens, A. (1984). *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. University of California Press.

Goldstein, D. (1999). *Understanding predatory lending: Moving towards a common definition and workable solutions*. Joint Center for Housing Studies of Harvard University. Geraadpleegd via https://www.jchs.harvard.edu/sites/default/files/goldstein_w99-11.pdf

Graeber, D. (2012). Dead zones of the imagination on violence, bureaucracy, and interpretive labor: The Malinowski Memorial Lecture. *Journal of Ethnographic Theory, 2*(2), 105-128. https://doi.org/10.14318/hau2.2.007

Green, M., & Hulme, D. (2005). From correlates and characteristics to causes: Thinking about poverty from a chronic poverty perspective. *World Development, 33*(6), 867-879.

Hanoch, Y., & Wood, S. (2021). The scams among us: Who falls prey and why. *Current Directions in Psychological Science, 30*(3), 260-266. https://doi.org/10.1177/0963721421995489

Holman, R. (1978). *Poverty. Explanations of social deprivation*. Martin Robertson.

INEGI (Instituto Nacional de Estadística y Geografía). (2022). *Encuesta nacional de ocupación y empleo, nuevo edición, tercer trimestre de 2022 (Comunicado de prensa, No. 668/22)*. Geraadpleegd via https://www.inegi.org.mx/contenidos/saladeprensa/boletines/2022/enoent/enoe_ie2022_11.pdf

Inzunza, B. (2018). Cultural perceptions on poverty in the city of Monterrey, Mexico. In T. Ghys, A. Hernandez, & V. Cuevas (Eds.), *Poverty and politics: North Mexican and international observations*. AM Editors.

Kleiman, M., & Teles, S. (2008). Market and non-market failures. In R. Goodin, M. Moran, & M. Rein (Eds.), *The Oxford Handbook of Public Policy*. Oxford University Press.

Koning Boudewijnstichting, ATD-Vierde Wereld België, VBSG. (1994). *Algemeen verslag over de armoede*. Koning Boudewijnstichting.

Lewis, O. (1959). *Five families. Mexican case studies in the culture of poverty*. Basic Books.

Lim, Y., Bickham, T., Dinecola, C. M., Broussard, J., Weber, B. E., & Gregory, A. (2014). Payday loan use and consumer well-being: What consumers and social workers need to know about payday loans. *Journal of Poverty, 18*(4), 379-398. https://doi.org/10.1080/10875549.2014.951906

Madsen, M. R., & Verschraegen, G. (2013). Making human rights intelligible: An introduction to sociology of human rights. In M. R. Madsen, & G. Verschraegen (Eds.), *Making human rights intelligible. Towards a sociology of human rights*. Hart Publishing.

Modic, D., & Anderson, R. (2015). It's all over but the crying: The emotional and financial impact of internet fraud. *IEEE Security & Privacy, 13*(5), 99-103. https://doi.org/10.1109/MSP.2015.107

Mosley, P., & Lenton, P. (2011). *Financial exclusion and the poverty trap: Overcoming deprivation in the inner city*. Routledge.

Mosse, D. (2010). A relational approach to durable poverty, inequality and power. *Journal of Development Studies, 46*(7), 1156-1178. https://doi.org/10.1080/00220388.2010.487095

Mullainathan, S., & Shafir, E. (2013). *Scarcity. Why having too little means so much*. Allen Lane Publishers.

OECD. (2024). *Income inequality (indicator)*. https://doi.org/10.1787/7f420b4b-en

Polanyi, K. (1944/1968). *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Beacon Press.

Rodríguez, V., Pérez, D., Recio, P., & Rico, A. (2020). Fraudes financieros, salud y calidad de vida: un estudio cualitativo. *Gaceta Sanitaria, 34*(3), 268-275. https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2019.11.006

Royce, E. (2022). *Poverty and power. The problem of structural inequality* (4th ed.). Rowman & Littlefield.

Somers, R., & Block, F. (2005). From poverty to perversity: Ideas, Markets, and institutions over 200 years of welfare debate. *American Sociological Review, 70*(2), 260-287.

Storms, E. (2020). *Schuld in meervoud. Een sociologische verkenning van schuldinvordering tussen economie, recht en sociaal werk*. Universiteit Antwerpen.

Taylor-Gooby, P. (2013). Why do people stigmatise the poor at a time of rapidly increasing inequality, and what can be done about it? *Political Quarterly, 84*(1), 31-42.

Vranken, J. (1977). *Armoede in de welvaartsstaat: een poging tot historische en structurele plaatsing* (2 delen). UFSIA.

Vranken, J. (1998). *Social exclusion: One player in a quartet*. Montreal, World Congress of Sociology.

Vranken, J., & De Boyser, K. (2003). Inleiding. Armoede tussen wereld en leefwereld. In J. Vranken, K. De Boyser, & D. Dierckx (Reds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2003*. Acco.

Wilson, W. J. (2010). Why both social structure and culture matter in a holistic analysis of inner-city poverty. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, *629*(1), 200-219.

Yap, S. K. (1994). Bad credit? Need a loan? We have money to lend. No credit check. Bankruptcies no problem. Call 1-800-SWI-NDLE: Advance fee loan scams. *Southwestern University Law Review*, *23*(2), 383-424.

Yoon, I. (2009). Securing economic justice and sustainability from structural deviances: Recommendations for consumer credit policy changes. *Journal of Poverty*, *13*(1), 40-54. https://doi.org/10.1080/10875540802623302

Yunus, M., & Jolis, A. (2008). *Banker to the poor: Micro-lending and the battle against world poverty*. Public Affairs.

Zhang, Y., Wu, Q., Zhang, T., & Yang, L. (2022). Vulnerability and fraud: Evidence from the Covid-19 pandemic. *Humanities and Social Sciences Communications*, *9*(424). https://doi.org/10.1057/s41599-022-01445-5

Hoofdstuk 2.

Op inkomens gebaseerde armoede-indicatoren in context geplaatst

De kosten van kinderen met een handicap

Eef Gijbels, Julie Vinck & Wim Van Lancker

Een recent rapport van UNICEF (2021) toont aan dat wereldwijd ongeveer 240 miljoen kinderen een handicap hebben, wat overeenkomt met 10% van alle kinderen.[1] Volgens cijfers van Eurostat (2022) ondervond in 2021 4,4% van de kinderen jonger dan 16 jaar in de Europese Unie en 6,6% in België beperkingen in dagelijkse activiteiten als gevolg van gezondheidsproblemen.

Eerder onderzoek toont aan dat kinderen met een handicap vaker opgroeien in armoede (Banks et al., 2017; Spencer et al., 2015; UNICEF, 2021; Vinck, 2024). De relatie tussen armoede en handicap bij kinderen is complex en werkt in twee richtingen. Kinderen die opgroeien in armoede hebben meer kans om een slechte gezondheid of ontwikkelingsachterstand te ontwikkelen als gevolg van een beperktere toegang tot gezondheidszorg en een hoger risico om blootgesteld te worden aan omgevingsrisico's (Bolte et al., 2010). De aanwezigheid van een kind met een handicap in een gezin kan ook leiden tot armoede, doordat die gezinnen geconfronteerd worden met hogere directe en indirecte kosten (Stabile & Allin, 2012). Ouders hebben in het algemeen een lagere arbeidsmarktparticipatie, en dus ook een lager inkomen, omwille van de extra zorg die nodig is voor hun kind (Brown & Clark, 2017; Vinck & Brekke, 2020; Wondemu et al., 2022). Bovendien worden die gezinnen geconfronteerd met extra kosten omdat de zorgnoden van het kind hogere medische en andere zorggerelateerde kosten met zich meebrengen (Mitra et al., 2017; Shahat & Greco, 2021; UNICEF, 2023).

Het armoederisico van kinderen met een handicap wordt echter onderschat wanneer de gebruikte indicator om armoede te meten gebaseerd is op het inkomen van gezinnen, zoals het geval is bij de vaak gebruikte Europese armoederisico-indicator ('*at risk of poverty*', AROP). Die indicator wordt berekend op basis van het equivalent beschikbaar gezinsinkomen: individuen met een gezinsinkomen onder de armoedegrens van 60% van het nationale mediane equivalent beschikbaar gezinsinkomen worden als arm beschouwd. De gewijzigde OESO-equivalentieschaal wordt gebruikt om inkomens aan te passen aan de grootte en de samenstelling van het gezin (Hagenaars et al., 1994), maar houdt geen rekening met de extra kosten die gepaard gaan met de zorgbehoeften van

het kind. Die extra kosten zorgen ervoor dat gezinnen met een kind met een handicap eenzelfde equivalent inkomen niet noodzakelijk in eenzelfde levensstandaard kunnen vertalen als gezinnen met een kind zonder handicap (Zaidi & Burchardt, 2005). Dat kan leiden tot een overschatting van de levensstandaard van kinderen met een handicap en een onderschatting van de armoedecijfers. Recent onderzoek toont bijvoorbeeld aan dat het armoederisico van kinderen met een handicap op basis van het gezinsinkomen in verschillende Europese landen lager is dan het armoederisico van kinderen zonder handicap (Vinck, 2022; 2024). Dat komt omdat de financiële ondersteuning die de gezinnen vaak ontvangen en die bedoeld is om tegemoet te komen aan de hogere kosten wel wordt meegerekend, maar niet de extra kosten die samenhangen met de hogere zorgnoden.

In deze bijdrage stellen we de bevindingen van een onderzoek voor waarin de directe kosten van gezinnen met kinderen met een handicap worden gemeten vanuit een behoeftegerichte benadering. Dat doen we door referentiebudgetten te ontwikkelen voor vier hypothetische gezinnen met een zevenjarig kind met een handicap in Vlaanderen. In dit hoofdstuk bespreken we de kostenmetingen voor kinderen met een handicap (§ 1), de methodologische benadering van het onderzoek (§ 2), de resultaten (§ 3 en § 4), en de discussie en conclusie (§ 5). Deze bijdrage is gebaseerd op een studie in opdracht van het Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (zie Gijbels et al., 2023).

1. Directe kosten van kinderen meten: referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie

Er bestaan verschillende methodologische benaderingen om de directe kosten van gezinnen met kinderen met een handicap te meten (Storms & Bogaerts, 2012). De uitgavenbenadering gaat na welke goederen en diensten gezinnen met kinderen met en zonder handicap werkelijk gebruiken (bv. Burton & Phipps, 2009; Genereaux et al., 2015; Lavelle et al., 2014). De levensstandaardbenadering meet het inkomen dat gezinnen met kinderen met een handicap extra nodig hebben om dezelfde levensstandaard te bereiken als gezinnen met kinderen zonder een handicap (bv. Burchardt & Zaidi, 2008; Carraro et al., 2023; Melnychuk et al., 2018; Mont & Cuong, 2011; Roddy, 2022). De behoeftegerichte benadering brengt in kaart welke persoonlijke uitgaven gezinnen met kinderen met een handicap minimaal moeten doen om in hun basisbehoeften (bv. voeding, huisvesting, gezondheidszorg, zie verder) te voorzien, in vergelijking met gezinnen met kinderen zonder een handicap. Die laatste benadering maakt het mogelijk om een normatief bepaalde inkomensgrens te bepalen waaronder een minimale participatie aan de samenleving niet gegarandeerd kan worden (Oldfield & Bradshaw, 2011; Penne et al., 2020).

Tot dusver bestaan er weinig studies die de kosten van kinderen met een handicap meten vanuit een behoeftegerichte benadering (met uitzondering van twee studies in het

Verenigd Koninkrijk, één in Nederland en één in Georgië, zie verder), ondanks de voordelen ervan ten opzichte van de andere benaderingen. De uitgavenbenadering brengt de werkelijke uitgaven aan goederen en diensten gerelateerd aan de zorgbehoeften van een kind in kaart, maar niet wat gezinnen zouden uitgeven als ze voldoende middelen hadden. Bovendien kunnen gezinnen met een beperkte toegang tot betaalbare en kwaliteitsvolle goederen en diensten beperkte extra uitgaven rapporteren, maar wel hoge onvervulde behoeften hebben (Mitra et al., 2017; Mont et al., 2022). De levensstandaardbenadering geeft geen informatie over de samenstelling van de extra goederen en diensten die gezinnen gebruiken (Mont, 2023), is gevoelig aan de gekozen levensstandaardindicator (Zaidi & Burchardt, 2005) en houdt ook geen rekening met onvervulde behoeften van gezinnen (Mont, 2023; Roddy, 2022). De bijkomende kosten van kinderen met een handicap – zoals ingeschat in eerdere studies aan de hand van die methodologische benaderingen – garanderen dus niet dat alle behoeften van de kinderen en hun gezinnen zijn vervuld, en zijn sterk afhankelijk van het gezinsinkomen. De behoeftegerichte benadering wordt daarentegen niet beïnvloed door beperkingen op het vlak van betaalbaarheid, beschikbaarheid of toegankelijkheid.

Referentiebudgetten zijn een geschikt instrument om de kosten van kinderen vanuit een behoeftegerichte benadering te meten (Oldfield & Bradshaw, 2011; Penne et al., 2020). Referentiebudgetten zijn geprijsde korven van goederen en diensten die weergeven welk inkomen gezinnen minimaal nodig hebben om op een menswaardige manier te kunnen deelnemen aan de samenleving en bestaan in bijna alle Europese landen (Goedemé et al., 2015). Die minimale financiële ondergrens wordt normatief bepaald, wat betekent dat er niet wordt vertrokken van concrete handelingen en het feitelijke gedrag van personen, maar van hun onderliggende behoeften (Storms & Van den Bosch, 2009).

Bij de ontwikkeling van de Belgische referentiebudgetten werd vertrokken vanuit de *theory of human need* (Doyal & Gough, 1991). De theorie identificeert twee universele behoeften die essentieel zijn voor iedereen om adequaat te kunnen deelnemen aan de samenleving: gezondheid en autonomie. Die universele behoeften werden geconcretiseerd in elf intermediaire behoeften ('korven') voor de Belgische referentiebudgetten: gezonde voeding, geschikte kleding, kwaliteitsvolle huisvesting (o.a. energie- en waterverbruik), veiligheid, persoonlijke verzorging, toegankelijke gezondheidszorg, een veilige kindertijd (o.a. het recht op volwaardige participatie aan onderwijs en vrije tijd voor kinderen), mobiliteit, voldoende rust, ontspanning en betekenisvolle sociale relaties. Voor iedere korf van intermediaire behoeften wordt voor de bestaande Belgische referentiebudgetten een geprijsde lijst van de minimaal noodzakelijke goederen en diensten opgesteld voor een groot aantal hypothetische gezinnen, die jaarlijks wordt geüpdatet (CEBUD, 2022; Storms & Van den Bosch, 2009).

Er bestaan slechts enkele studies die de kosten van gezinnen met kinderen met een handicap hebben gemeten vanuit een behoeftegerichte benadering.

De normatieve standaard voor maatschappelijke participatie kan echter sterk verschillen naargelang de persoonlijke omstandigheden van een gezin. Gezinnen met hetzelfde inkomen kunnen ongelijke kansen hebben om deel te nemen aan de samenleving als gevolg

van een ongelijke gezondheidstoestand of ongelijke toegang tot publieke goederen en diensten (Sen, 2005). De bestaande Belgische referentiebudgetten zijn enkel ontwikkeld voor gezinnen die in een goede gezondheid verkeren en houden bijgevolg geen rekening met extra kosten die gepaard gaan met een ziekte of handicap. Tot nu toe bestaan er slechts enkele studies die de kosten van gezinnen met kinderen met een handicap hebben gemeten vanuit een behoeftegerichte benadering (Blackwell, 2022; Bos et al., 2024; Dobson & Middleton, 1998; UNICEF, 2023). Elk van die studies toont aan dat de behoeftegerichte kosten voor kinderen met een handicap aanzienlijk hoger zijn dan de kosten die nodig zijn voor kinderen zonder een handicap.

2. Extra kosten meten bij gezinnen met kinderen met een handicap in Vlaanderen

We ontwikkelen voor het eerst referentiebudgetten voor vier hypothetische gezinnen met een kind met een handicap in Vlaanderen, om meer inzicht te krijgen in de levensstandaard van die kinderen en hun gezinnen. De referentiebudgetten maken het mogelijk om (1) de omvang en de samenstelling van de minimale extra kosten voor die gezinnen in kaart te brengen en (2) te evalueren of bestaande, op inkomens gebaseerde armoedemetingen een goede weergave zijn van de levensstandaard van gezinnen met kinderen met een handicap. Het onderzoek probeert een antwoord te formuleren op twee onderzoeksvragen:

- Wat zijn de minimale extra kosten die nodig zijn voor kinderen met een handicap in vergelijking met kinderen zonder een handicap?
- In welke mate zijn de Belgische op inkomens gebaseerde armoedegrenzen een onderschatting van het inkomen dat gezinnen met kinderen met een handicap minimaal nodig hebben om volwaardig deel te nemen aan de samenleving?

De omvang en de samenstelling van de extra kosten zijn onder andere afhankelijk van het type en de ernst van de handicap, de leeftijd en het functioneren van het kind, de samenstelling van het gezin, en de aard, beschikbaarheid en toegankelijkheid van goederen en diensten (Mitra et al., 2017). Daarom ontwikkelen we referentiebudgetten voor vier hypothetische gezinnen met een kind met een handicap in Vlaanderen. De hypothetische gezinnen stellen elk een gezin met een kind van zeven jaar voor met een (1) verstandelijke beperking (VB), (2) autismespectrumstoornis (ASS), (3) VB en ASS, en (4) cerebrale parese of hersenverlamming (CP) (zie tabel 1 voor een definitie van die aandoeningen).[2] De handicaptypen werden geselecteerd op basis van informatie over de meest voorkomende handicaps bij kinderen die de zorgtoeslag voor kinderen met een specifieke ondersteuningsbehoefte ontvingen in 2017. Het functioneren en de zorgbehoeften van de kinderen werden beschreven in vignetten in samenwerking met artsen, aan de hand van de *International Classification of Functioning, Disability and Health for Children and Youth* (ICF-CY) van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO, 2007). De vignetten werden gespecifieerd in verschillende functionele domeinen (UNICEF, 2020). Aangezien de noden en de kosten van gezinnen afhankelijk zijn van verschillende ge-

zins- en contextfactoren worden een aantal assumpties gedefinieerd (zie tabel 1 voor de vignetten en de bijpassende assumpties).

De minimale extra kosten voor gezinnen zijn ook afhankelijk van hun (al dan niet gedwongen) keuze voor het type onderwijs of de toegankelijkheid van publieke diensten. Het type onderwijs heeft namelijk een invloed op de hoogte van de kosten die door gezinnen moeten worden gedragen. In het buitengewoon onderwijs worden bijvoorbeeld (in theorie) gratis paramedische therapieën aangeboden aan kinderen, terwijl dat niet het geval is in het reguliere of inclusieve onderwijs. Bovendien hebben publieke diensten voor kinderen met zorgbehoeften – zoals gesubsidieerde diensten die paramedische therapieën of diagnostiek aanbieden – vaak lange wachtlijsten, waardoor niet alle kinderen daar gebruik van kunnen maken. Daarom worden voor elk hypothetisch gezin referentiebudgetten ontwikkeld voor meerdere scenario's. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen kinderen die inclusief of gespecialiseerd onderwijs en kinderopvang volgen en kinderen die gebruikmaken van het gesubsidieerde of private aanbod van therapieën en diagnostiek. Dat resulteert in vier scenario's: het (1) gespecialiseerde-gesubsidieerde scenario, (2) het gespecialiseerde-privéscenario, (3) het inclusieve-gesubsidieerde scenario, en (4) het inclusieve-privéscenario. De figuren in deze bijdrage tonen de resultaten voor de uiterste scenario's: de gespecialiseerde-gesubsidieerde en de inclusieve-privéscenario's. De resultaten voor de gespecialiseerd-privé- en voor de inclusieve-gesubsidieerde scenario's liggen daar tussen en zijn opgenomen in de bijlage.

We bouwen verder op de methodologie en de resultaten van de bestaande Vlaamse referentiebudgetten voor gezinnen met zevenjarige kinderen zonder een handicap, ontwikkeld door het Expertisecentrum Budget en Financieel Welzijn (CEBUD) in mei 2022 (M. Frederickx & B. Storms, persoonlijke communicatie, 2022). Om de extra noden en kosten van de gezinnen met een kind met een handicap te bepalen, raadplegen we verschillende bronnen: (1) richtlijnen, aanbevelingen en bestaande wetenschappelijke kennis met betrekking tot kinderen met een handicap, (2) negentien interviews en drie bevragingen via mail met 31 professionals en zorgverleners uit verschillende handicapspecifieke domeinen, (3) vijftien interviews met ouders van kinderen met een handicap, en (4) een online-opvolgvragenlijst die werd ingevuld door twaalf van de deelnemende ouders. Tabel A in de bijlage geeft een overzicht van de professionals en ouders die werden geïnterviewd of bevraagd via mail.

Op basis van de input uit de verschillende invalshoeken zoeken we naar een consensus over welke minimale noden en bijpassende kosten de hypothetische gezinnen hebben, zodat ze volwaardig kunnen participeren aan de samenleving. Voor ieder hypothetisch gezin en voor iedere korf identificeren we eerst de extra noden die het gevolg zijn van de specifieke zorgbehoeften van de kinderen, en de goederen en diensten die nodig zijn om aan die noden te voldoen (inclusief aantal en levensduur). Vervolgens wordt de maandelijkse kostprijs berekend van de essentiële goederen en diensten aan de hand van de marktprijzen in 2022.[3] Dit onderzoek brengt de directe, minimale kosten voor gezinnen in kaart, maar gezinnen met kinderen met een handicap ervaren ook hoge indirecte kosten. Eerder onderzoek toont een impact op de ouderlijke tewerkstelling aan omwille van de extra zorg die nodig is voor het kind met een handicap (Brown & Clark, 2017; Rogge & Janssen, 2019; Vinck & Brekke, 2020). Om daaraan tegemoet te

Tabel 1. Vignetten van hypothetische kinderen met een handicap, verschillende functionele domeinen.

	7 jaar met VB [a]	7 jaar met ASS [b]	7 jaar met VB [a] en ASS [b]	7 jaar met CP [c]
Kind	Dean	Adam	Wout	Noah
Functionele domeinen				
Communicatie	spreekt niet altijd duidelijk, kan zichzelf moeilijk uitdrukken	begrijpt taal, maar heeft moeilijkheden bij het inzetten van taal in sociale situaties	beperkt en eenvoudig taalgebruik	gebruikt vooral gebaren om zichzelf uit te drukken, spreekt enkele woorden
Sociale en emotionele vaardigheden	kan eigen gevoelens moeilijk verwoorden	begrijpt niet altijd wat anderen bedoelen, speelt naast maar niet met anderen, sensorisch gericht	weinig samenspel met andere kinderen, veel toezicht nodig, sterke eigen wil	heeft hulp nodig bij dagelijkse activiteiten, speelt graag met andere kinderen
Leren	heeft veel ondersteuning nodig op school, nieuwe taken aanleren kost veel tijd	moeilijk te motiveren voor schoolse taken	veel begeleiding nodig op school, snel afgeleid	tekenen en spelen zijn moeilijk door coördinatieproblemen
Mobiliteit	kan verkeerssituaties niet goed inschatten	weinig besef van gevaar in het verkeer, zwakke motorische vaardigheden	zwakke motorische vaardigheden en evenwicht, motorische onrust	kan niet zelfstandig stappen, kan enkel zitten en staan met ondersteuning, ongecontroleerde bewegingen
Zelfzorg	eet veel, heeft beperkte hulp nodig bij persoonlijke verzorging, soms nachtelijk incontinent	eet selectief, kan moeilijk in- en doorslapen, moeite met zichzelf aankleden	eet selectief, kan moeilijk in- en doorslapen, hulp nodig bij persoonlijke verzorging, nog niet zindelijk	veel hulp nodig bij persoonlijke verzorging, nog niet zindelijk
Assumpties	Enige kinderen; gaan voltijds naar school; ontvangen geen persoonlijk assistentiebudget[d]; wonen in een (klein)stedelijke omgeving met een of twee werkende ouders die goed geïnformeerd zijn, die zorgvuldig omgaan met het gezinsbudget en een goede gezondheid hebben; de noodzakelijke hulpmiddelen en aanpassingen worden volledig vergoed indien ze vallen binnen de terugbetaling van Vlaamse en federale tegemoetkomingen; de gezinnen beroepen zich enkel op geconventioneerde zorgverleners; de minimaal noodzakelijke paramedische therapieën worden voldoende aangeboden op school in het buitengewoon onderwijs.			

a: Een verstandelijke beperking (VB) is een ontwikkelingsstoornis die wordt gekenmerkt door beperkingen in intellectueel en adaptief functioneren (American Psychiatric Association, 2013).
b: Een autismespectrumstoornis (ASS) is volgens DSM-5 een neurologische ontwikkelingsstoornis die wordt gekenmerkt door aanhoudende moeilijkheden in sociale communicatie en interactie, en beperkte, repetitieve gedragingen (American Psychiatric Association, 2013).
c: Cerebrale parese (CP) is een van de meest voorkomende neurobiologische ontwikkelingsstoornissen die optreedt bij de geboorte of in de vroege kinderjaren, veroorzaakt door een hersenletsel; het is een niet-progressieve motorische stoornis die gedurende het hele leven aanhoudt (Bax et al., 2005).
d: Met een persoonlijk assistentiebudget (PAB) van het Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap (VAPH) kunnen minderjarigen met een handicap assistenten aanwerven om ondersteuning thuis en op school te organiseren. In 2022 ontvingen slechts 1.722 minderjarigen in Vlaanderen een PAB (waarvan 70% ouder was dan 12 jaar), terwijl 1.458 minderjarigen op de wachtlijst stonden voor een PAB (Agentschap Opgroeien, 2022; VAPH, 2022).

komen, worden in het onderzoek verschillende goederen en diensten opgenomen die noodzakelijk zijn om de zorg-werkbalans mogelijk te maken (bv. extra opvang voor het kind, een huishoudhulp).

De totale referentiebudgetten van de hypothetische gezinnen worden berekend door de minimale extra maandelijkse kosten die nodig zijn voor de kinderen met een handicap op te tellen bij de bestaande Vlaamse referentiebudgetten van een alleenstaande ouder (2.196 euro) of een koppel (2.645 euro) met een zevenjarig kind zonder handicap. Die minimale financiële ondergrenzen worden vergeleken met de Belgische op inkomens gebaseerde armoedegrenzen, om te evalueren in welke mate die laatste een goede weergave zijn van de levensstandaard van gezinnen met een kind met een handicap. De armoedegrenzen worden berekend aan de hand van de Europese armoederisico-indicator (AROP), met data uit de Europese enquête naar inkomens en levensomstandigheden (EU-SILC) in 2023 (inkomensjaar 2022). Dat is 1.884,78 euro per maand voor een alleenstaande ouder met een zevenjarig kind en 2.609,70 euro per maand voor een koppel met een zevenjarig kind (Eurostat, 2024).

3. Minimale extra kosten voor gezinnen met een kind met een handicap in Vlaanderen

De resultaten van het onderzoek tonen aan dat de hypothetische gezinnen met een kind met een handicap hogere kosten moeten maken om evenwaardig te kunnen deelnemen aan de samenleving dan gezinnen met kinderen zonder handicap. Tabel 2 geeft de minimale maandelijkse kosten weer voor die gezinnen, boven op de minimale uitgaven van gezinnen met een zevenjarig kind zonder handicap.

Tabel 2. Totale minimale bijkomende kosten voor vier hypothetische kinderen met een handicap, vier scenario's, euro per maand, 2022.

Kind van zeven jaar met …	Gespecialiseerd-gesubsidieerd	Gespecialiseerd-privé	Inclusief-gesubsidieerd	Inclusief-privé
Verstandelijke beperking	€ 515,87	€ 531,54	€ 609,81	€ 740,70
Autismespectrum-stoornis	€ 570,88	€ 594,32	€ 665,11	€ 725,40
Verstandelijke beperking en autisme-spectrumstoornis	€ 610,71	€ 634,15	€ 861,95	€ 1.086,66
Cerebrale parese	€ 720,93	€ 730,03	€ 915,43	€ 996,97

In de bestaande Vlaamse referentiebudgetten van 2022 worden de minimale maandelijkse kosten voor een kind van zeven jaar geraamd op 714 euro. Voor het gezin met een zevenjarig kind met een VB (zonder ASS) komt daar minimaal 516 euro bovenop in het gespecialiseerde-gesubsidieerde scenario. In hetzelfde scenario hebben de gezinnen

met een zevenjarig kind met ASS (zonder VB), VB en ASS, en CP een extra inkomen nodig van respectievelijk 571 euro, 611 euro en 721 euro per maand om de minimaal noodzakelijke kosten te kunnen dekken. In het inclusieve-privéscenario lopen de extra kosten op tot 741 euro, 725 euro, 1.087 euro en 997 euro voor de gezinnen met een zevenjarig kind met een VB (zonder ASS), ASS (zonder VB), VB en ASS, en CP, respectievelijk.

De minimale kosten voor een zevenjarig kind met een VB (zonder ASS) zijn 1,7 tot 2 keer hoger dan de minimale kosten die nodig zijn om een kind van zeven jaar zonder handicap op te voeden. Voor het kind met ASS (zonder VB) zijn de cijfers vergelijkbaar: de kosten zijn 1,8 tot 2 keer hoger. Voor het kind met een VB en ASS zijn de minimale kosten 1,9 tot 2,5 keer hoger, en voor het kind met CP 2 tot 2,4 keer hoger dan de kosten die gezinnen minimaal moeten maken voor een kind zonder handicap.

De meerkosten voor de hypothetische gezinnen bevinden zich hoofdzakelijk in de korven mobiliteit (40% tot 69% van de totale extra kosten), persoonlijke verzorging en gezondheidszorg (2% tot 24% van de totale extra kosten), een veilige kindertijd (tot 22% van de totale extra kosten voor het kind met VB en ASS en het kind met CP in de inclusieve scenario's) en huisvesting (12% tot 22% van de totale extra kosten). Voor de andere korven zijn minimale aanpassingen nodig, die een (relatief lage) meerkost, maar voornamelijk een zoektocht naar (aan)gepaste goederen en diensten met zich meebrengen (onderzoeksvraag 1, zie figuur 1 en figuur A in bijlage).[4]

Figuur 1. Samenstelling totale minimale, bijkomende kosten voor vier hypothetische kinderen met een handicap, verschillende korven, gespecialiseerde-gesubsidieerde en inclusieve-privéscenario's, euro per maand, 2022.

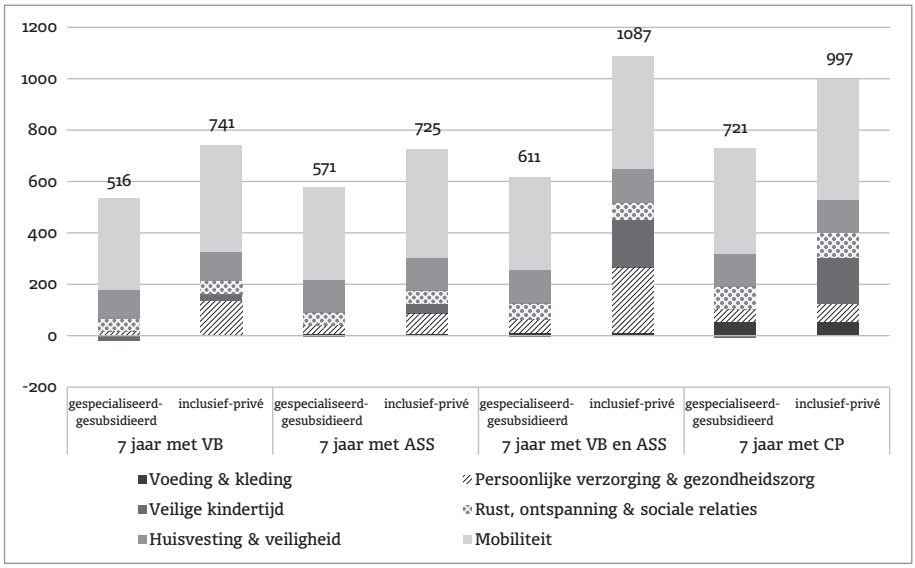

Noot: VB = verstandelijke beperking, ASS = autismespectrumstoornis, CP = cerebrale parese.

4. Totale referentiebudgetten tegenover Belgische armoedegrenzen

De totale referentiebudgetten van de gezinnen met een kind met een handicap (d.w.z. het minimale maandelijkse inkomen dat de gezinnen nodig hebben om volwaardig te participeren aan de samenleving) variëren van 2.712 euro voor een zevenjarig kind met een VB (zonder ASS) in een eenoudergezin in het gespecialiseerde-gesubsidieerde scenario, tot 3.732 euro voor een zevenjarig kind met een VB en ASS in een tweeoudergezin in het inclusieve-privéscenario (zie figuur 2 en figuur B in de bijlage).

De Belgische op inkomens gebaseerde armoedegrenzen (de stippellijnen in figuur 2) zijn een onderschatting van het inkomen dat de gezinnen met een kind met en zonder een handicap minimaal nodig hebben om volwaardig deel te nemen aan de samenleving (onderzoeksvraag 2, zie figuur 2 en figuur B in de bijlage). Die onderschatting is groter (1) voor de gezinnen met een kind met een handicap dan voor de gezinnen met een kind zonder een handicap, omwille van de extra kosten waarmee zij geconfronteerd worden, (2) voor eenoudergezinnen en (3) in de inclusieve scenario's.

De Belgische armoedegrenzen zijn een onderschatting van het inkomen dat gezinnen met een kind met of zonder handicap minimaal nodig hebben om volwaardig deel te nemen aan de samenleving.

Figuur 2. Totale referentiebudgetten van gezinnen met een kind met en zonder een handicap tegenover de Belgische armoedegrenzen, gespecialiseerde-gesubsidieerde en inclusieve-privéscenario's, een- en tweeoudergezinnen, euro per maand, 2022.

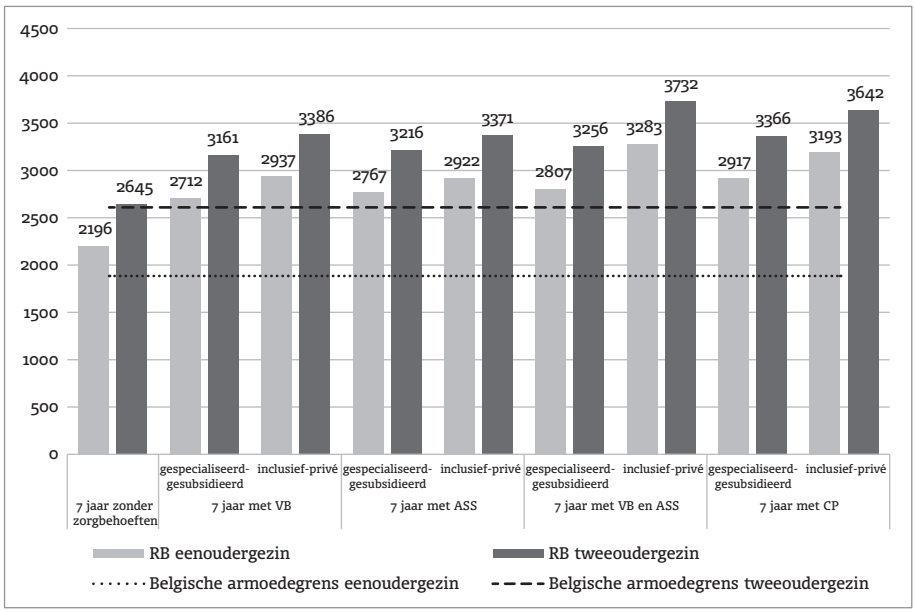

Noot: VB = verstandelijke beperking, ASS = autismespectrumstoornis, CP = cerebrale parese, RB = referentiebudget.

De onderschatting varieert van 17% voor het gezin met een kind met een VB (zonder ASS) in een tweeoudergezin in het gespecialiseerde-gesubsidieerde scenario tot 43% voor het gezin met een kind met een VB en ASS in een eenoudergezin in het inclusieve-privéscenario.

5. Discussie en conclusie

Eerder onderzoek toont aan dat kinderen met een handicap een verhoogde kans hebben om op te groeien in armoede. Op inkomens gebaseerde armoede-indicatoren – zoals de vaak gebruikte Europese armoederisico-indicator (AROP) – zijn echter geen goede weergave van de levensstandaard van die kinderen, omdat ze geen rekening houden met de extra kosten die gepaard gaan met de zorgbehoeften van het kind. In deze bijdrage stellen we referentiebudgetten voor hypothetische gezinnen met een zevenjarig kind met een handicap voor om meer inzicht te krijgen in de levensstandaard van die gezinnen in Vlaanderen.

In overeenstemming met eerder onderzoek naar de directe kosten voor gezinnen met kinderen met een handicap (bv. Blackwell, 2022; Shahat & Greco, 2021; UNICEF, 2023) toont het onderzoek aan dat de hypothetische gezinnen met aanzienlijk hogere kosten worden geconfronteerd in vergelijking met gezinnen met kinderen zonder handicap. De minimale kosten voor de kinderen met een handicap zijn 1,7 tot 2,5 keer hoger dan de kosten die nodig zijn voor een kind zonder een handicap. De totale minimale, bijkomende maandelijkse kosten voor de hypothetische gezinnen variëren van 516 euro tot 1.087 euro. De extra kosten zijn het hoogst wanneer de kinderen inclusief onderwijs en kinderopvang volgen en geen toegang hebben tot gesubsidieerde diensten voor therapieën en diagnostiek (inclusief-privéscenario) en het laagst wanneer gespecialiseerd onderwijs en kinderopvang worden gecombineerd met gesubsidieerde diensten (gespecialiseerd-gesubsidieerd scenario). De grote verschillen in extra kosten voor gezinnen tussen gesubsidieerde en privéscenario's en gespecialiseerde en inclusieve scenario's benadrukken het belang van toegankelijke gesubsidieerde dienstverlening en het actief investeren in een inclusieve samenleving. De resultaten tonen namelijk aan dat de kosten voor inclusie voornamelijk bij het gezin terechtkomen, terwijl de kosten voor de gespecialiseerde trajecten meer worden gedragen door de overheid. Daarnaast moeten gezinnen hogere kosten dragen wanneer hun kinderen, vanwege de lange wachtlijsten binnen gesubsidieerde diensten, genoodzaakt zijn om therapieën te volgen bij een privétherapeut.

De minimale kosten voor de kinderen met een handicap zijn 1,7 tot 2,5 keer hoger dan de kosten die nodig zijn voor een kind zonder een handicap.

Bovendien blijkt dat de Belgische op inkomens gebaseerde armoedegrenzen lager liggen dan het inkomen dat de gezinnen met een kind met een handicap minimaal nodig hebben om volwaardig te participeren aan de samenleving. Die onderschatting varieert van 17% tot 43%. Dat betekent dat een gezinsinkomen boven de armoedegrens nog steeds ontoe-

reikend kan zijn om de minimale extra uitgaven te kunnen dragen die gepaard gaan met de handicap. Daarom is er nood aan aanvullende armoede-indicatoren die niet enkel rekening houden met het gezinsinkomen, maar ook met de extra kosten waarmee gezinnen met kinderen met een handicap worden geconfronteerd. Dat kan gedaan worden door equivalentieschalen aan te passen aan de extra kosten die gerelateerd zijn aan de handicap van kinderen. Daarbij krijgen kinderen met een handicap een groter gewicht, in overeenstemming met de extra kosten die zij met zich meebrengen. Wanneer dat niet gebeurt, wordt de levensstandaard van die kinderen overschat en worden armoedecijfers onderschat. Eerder kostenonderzoek toont bijvoorbeeld aan dat de armoedecijfers van kinderen (met een handicap) aanzienlijk toenemen wanneer de extra kosten verbonden aan de zorgbehoeften van kinderen in rekening worden gebracht (Carraro et al., 2023; Loyalka et al., 2014).

Daarnaast is er nood aan een grondige beleidsdiscussie over (1) het verlagen van de kosten voor kinderen met een handicap en (2) het verhogen van de toegankelijkheid van goederen en diensten. Ten eerste maakt de gedetailleerde uitwerking van de referentiebudgetten het mogelijk om de kostenposten te identificeren waar de hypothetische gezinnen geconfronteerd worden met de grootste extra kosten. Dat stelt beleidsmakers in staat om de directe impact van de verlaging van de uitgaven voor noodzakelijke goederen en diensten op de bestedingsmogelijkheden van gezinnen te evalueren, zoals de uitgaven voor ondersteuning thuis en op school, mobiliteit, therapieën, huisvesting en energie. Ten tweede kan men de extra kosten voor gezinnen ook verminderen door verder in te zetten op een inclusieve samenleving waarin men drempels om volwaardig te participeren wegwerkt. De ontoegankelijkheid van goederen en diensten en de barrières voor deelname aan de samenleving kunnen namelijk leiden tot een verhoging van de kosten voor gezinnen met kinderen met een handicap (Mont et al., 2022; Mont, 2023). Het is belangrijk dat beleidsmakers een kwaliteitsvolle en toegankelijke gezondheidszorg, mobiliteit, huisvesting, inclusief en gespecialiseerd onderwijs, en sociale hulp- en dienstverlening voor kinderen met een handicap en hun gezinnen garanderen.

Het onderzoek heeft ook een aantal beperkingen. Referentiebudgetten ontwikkelen voor gezinnen met een kind met een handicap is een complexe en tijds- en arbeidsintensieve oefening. De extra kosten voor die gezinnen zijn bovendien afhankelijk van een aantal (context)factoren, zoals het type en de ernst van de zorgbehoeften, het specifieke functioneren van het kind en het gezin en de beschikbaarheid en de toegankelijkheid van goederen en diensten. De inschatting van de extra noden en kosten gebeurt daarom voor een beperkt aantal hypothetische gezinnen en onder een aantal strikte assumpties. Dat betekent dat wanneer niet wordt voldaan aan een van de assumpties, de noden en de bijpassende kosten waarschijnlijk hoger zullen liggen. Gezinnen die in een niet-stedelijke context wonen, kunnen bijvoorbeeld geconfronteerd worden met hogere kosten in vergelijking met gezinnen in stedelijke gebieden vanwege de ontoegankelijkheid van diensten, zoals blijkt uit eerder onderzoek (UNICEF, 2023). Er wordt ook verondersteld dat de minimaal noodzakelijke paramedische therapieën voor de hypothetische kinderen voldoende worden aangeboden op school in het buitengewoon onderwijs, hoewel dat in de praktijk vaak niet het geval blijkt omwille van een onvoldoende aanbod. Bovendien nemen de kosten van kinderen met een handicap waarschijnlijk toe naarmate ze ouder worden, terwijl deze studie zich enkel richt op kinderen van zeven jaar oud. De resultaten moe-

ten daarom geïnterpreteerd worden als een absolute ondergrens waaronder adequate sociale participatie niet mogelijk is voor gezinnen met een vergelijkbaar profiel. Verder onderzoek is nodig om de resultaten uit te breiden naar andere hypothetische kinderen, zoals kinderen met andere handicaptypes, functioneringsproblemen en leeftijden.

Referenties

Agentschap Opgroeien. (2022). *Cijferrapport: aanvragen crisisjeugdhulp en niet-rechtstreeks toegankelijke jeugdhulp*. Geraadpleegd via https://www.opgroeien.be/kennis/cijfers-en-onderzoek/aanvragen-crisisjeugdhulp-en-niet-rechtstreeks-toegankelijke-jeugdhulp#toc-wachtenden-niet-rechtstreeks-toegankelijke-jeugdhulp

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental health disorders: DSM-5* (5th ed.). American Psychiatric Publishing. https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596

Banks, L., Kuper, H., & Polack, S. (2017). Poverty and disability in low- and middle-income countries: A systematic review. *PLoS ONE, 12*(12), 1-19. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0189996

Bax, M., Goldstein, M., Rosenbaum, P., Leviton, A., & Paneth, N. (2005). Proposed definition and classification of cerebral palsy. *Developmental Medicine and Child Neurology, 47*(8), 571-576. https://doi.org/10.1017/S001216220500112X

Blackwell, C. (2022). *The needs of children on the autism spectrum and their families: Exploring household costs and factors impacting access to resources*. Doctoral thesis, Loughborough University. https://doi.org/10.17028/rd.lboro.20489139.v1

Bolte, G., Tamburlini, G., & Kohlhuber, M. (2010). Environmental inequalities among children in Europe: Evaluation of scientific evidence and policy implications. *European Journal of Public Health, 20*(1), 14-20. https://doi.org/10.1093/eurpub/ckp213

Bos, J., Groen, A., Warnaar, M., & Wieman, G. (2024). *Meerkosten van het leven met een beperking: voorbeeldsituaties van huishoudens met meerkosten*. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Brown, T. J., & Clark, C. (2017). Employed parents of children with disabilities and work family life balance: A literature review. *Child & Youth Care Forum, 46*(6), 857-876. https://doi.org/10.1007/s10566-017-9407-0

Burchardt, T., & Zaidi, A. (2008). Disabled children, poverty and extra costs. In J. Strelitz, & R. Lister (Eds.), *Why money matters: Family income, poverty and children's lives* (pp. 26-33). Save the Children Fund.

Burton, P., & Phipps, S. (2009). Economic costs of caring for children with disabilities in Canada. *Canadian Public Policy, 35*(3), 269-290. https://doi.org/10.3138/cpp.35.3.269

Carraro, L., Robinson, A., Hakeem, B., Manlapaz, A., & Agcaoili, R. (2023). Disability-related costs of children with disabilities in the Philippines. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 20*(13), 6304. https://doi.org/10.3390/ijerph20136304

CEBUD. (2022). *Referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie*. Geraadpleegd via cebud.be

Dobson, B., & Middleton, S. (1998). *Paying to care: The cost of childhood disability*. YPS.

Doyal, L., & Gough, I. (1991). *A theory of human need*. Bloomsbury Academic. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21500-3

Eurostat. (2022). *Children with limitation in activities due to health problems, by income group, household composition and age*. European Union. https://doi.org/10.2908/ILC_HCH13

Eurostat. (2024). *At-risk-of-poverty thresholds: EU-SILC and ECHP surveys*. European Union. https://doi.org/10.2908/ILC_LI01

Genereaux, D., van Karnebeek, C. D., & Birch, P. H. (2015). Costs of caring for children with an intellectual developmental disorder. *Disability and Health Journal, 8*(4), 646-651. https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2015.03.011

Gijbels, E., Vinck, J., & Van Lancker, W. (2023). *Financiële ondersteuning voor kinderen met zorgbehoeften intersectoraal harmoniseren: Deel 1. Referentiebudgetten voor gezinnen van kinderen met specifieke zorgbehoeften.* Steunpunt Welzijn Volksgezondheid & Gezin.

Goedemé, T., Storms, B., Stockman, S., Penne, T., & Van den Bosch, K. (2015). Towards cross-country comparable reference budgets in Europe: First results of a concerted effort. *European Journal of Social Security, 17*(1), 3-30. https://doi.org/10.1177/138826271501700101

Hagenaars, A. J., de Vos, K., Zaidi, A., & Statistical Office of the European Communities. (1994). *Poverty statistics in the late 1980s: Research based on micro-data.* Office for Official Publications of the European Communities.

Lavelle, T. A., Weinstein, M. C., Newhouse, J. P., Munir, K., Kuhlthau, K. A., & Prosser, L. A. (2014). Economic burden of childhood autism spectrum disorders. *Pediatrics, 133*(3), e520-e529. https://doi.org/10.1542/peds.2013-0763

Loyalka, P., Liu, L., Chen, G., & Zheng, X. (2014). The cost of disability in China. *Demography, 51*(1), 97-118. https://doi.org/10.1007/s13524-013-0272-7

Melnychuk, M., Solmi, F., & Morris, S. (2018). Using compensating variation to measure the costs of child disability in the UK. *European Journal of Health Economics, 19*, 419-433. https://doi.org/10.1007/s10198-017-0893-7

Mitra, S., Palmer, M., Kim, H., Mont, D., & Groce, N. (2017). Extra costs of living with a disability: A review and agenda for research. *Disability and Health Journal, 10*(4), 475-484. https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2017.04.007

Mont, D. (2023). Estimating the extra disability expenditures for the design of inclusive social protection policies. *Frontiers in Rehabilitation Sciences, 4*, 1-6. https://doi.org/10.3389/fresc.2023.1179213

Mont, D., & Cuong, N. (2011). Disability and poverty in Vietnam. *The World Bank Economic Review, 25*(2), 323-359. https://doi.org/10.1093/wber/lhr019

Mont, D., Cote, A., Hanass-Hancock, J., Banks, L. M., Grigorus, V., Carraro, L., Morris, Z., & Pinilla-Roncancio, M. (2022). *Estimating the extra costs for disability for social protection programs* (Working Paper). International Labour Organization.

Oldfield, N., & Bradshaw, J. (2011). The costs of a child in a low-income household. *Journal of Poverty and Social Justice, 19*(2), 131-143. https://doi.org/10.1332/175982711X574003

Penne, T., Hufkens, T., Goedemé, T., & Storms, B. (2020). To what extent do welfare states compensate for the cost of children? The joint impact of taxes, benefits and public goods and services. *Journal of European Social Policy, 30*(1), 79-94. https://doi.org/10.1177/095892871986845 8

Roddy, Á. (2022). Income and conversion handicaps: Estimating the impact of child chronic illness/disability on family income and the extra cost of child chronic illness/child disability in Ireland using a standard of living approach. *European Journal of Health Economics, 23*(3), 467-483. https://doi.org/10.1007/s10198-021-01371-4

Rogge, N., & Janssen, J. (2019). The economic costs of autism spectrum disorder: A literature review. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 49*, 2873-2900. https://doi.org/10.1007/s10803-019-04014-z

Sen, A. (2005). Human rights and capabilities. *Journal of Human Development, 6*(2), 151-166. https://doi.org/10.1080/14649880500120491

Shahat, A., & Greco, G. (2021). The economic costs of childhood disability: A literature review. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 18*(7), 3531. https://doi.org/10.3390/ijerph18073531

Spencer, N. J., Blackburn, C. M., & Read, J. M. (2015). Disabling chronic conditions in childhood and socioeconomic disadvantage: A systematic review and meta-analyses of observational studies. *BMJ Open, 5*(9), e007062. https://doi.org/10.1136/bmjopen-2014-007062

Stabile, M., & Allin, S. (2012). The economic costs of childhood disability. *The Future of Children*, *22*(1), 65-96. https://doi.org/10.1353/foc.2012.0008

Storms, B., & Bogaerts, K. (2012). Kind van de rekening: onderzoek naar de doeltreffendheid van de tegemoetkomingen voor kinderen ten laste. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, *54*(4), 593-639.

Storms, B., & Van den Bosch, K. (2009). *Wat heeft een gezin minimaal nodig? Een budgetstandaard voor Vlaanderen*. Acco.

UNICEF. (2020). *Producing disability-inclusive data: Why it matters and what it takes*. UNICEF.

UNICEF. (2021). *Seen, counted, included: Using data to shed light on the well-being of children with disabilities*. UNICEF.

UNICEF. (2023). *The cost of raising a child with disabilities in Georgia: The goods and services required for the equal participation of children with disabilities*. UNICEF.

VAPH. (2022). *Het VAPH in cijfers: eerste jaarhelft 2022*. Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap.

Vinck, J. (2022). Income poverty among children with a disability in Belgium: The interplay between parental employment, social background and targeted cash support. *Journal of Social Policy*, *51*(4), 965-988. https://doi.org/10.1017/S0047279421000398

Vinck, J. (2024). Exploring the disability-poverty nexus in children: A cross-national comparative analysis in Europe. *Journal of Poverty and Social Justice*, *32*(1), 65-99. https://doi.org/10.1332/17598273Y2023D000000006

Vinck, J., & Brekke, I. (2020). Gender and education inequalities in parental employment and earnings when having a child with increased care needs: Belgium versus Norway. *Journal of European Social Policy*, *30*(4), 495-508. https://doi.org/10.1177/0958928720921346

WHO. (2007). *International classification of functioning, disability and health: Children & youth version: ICF-CY*. World Health Organization.

Wondemu, M., Joranger, P., Hermansen, Å., & Brekke, I. (2022). Impact of child disability on parental employment and labour income: A quasi-experimental study of parents of children with disabilities in Norway. *BMC Public Health*, *22*, 1813. https://doi.org/10.1186/s12889-022-14195-5

Zaidi, A., & Burchardt, T. (2005). Comparing incomes when needs differ: Equivalization for the extra costs of disability in the UK. *Review of Income and Wealth*, *51*(1), 89-114. https://doi.org/10.1111/j.1475-4991.2005.00146.

Noten

1. Een handicap wordt hierin gedefinieerd als het gevolg van de interactie tussen fysieke, mentale, intellectuele of zintuigelijke beperkingen en diverse drempels in de omgeving die de volledige en effectieve participatie van een persoon aan de samenleving op gelijke basis met anderen belemmert, overeenkomstig met het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap en de *International Classification of Functioning, Disability and Health for Children and Youth* (ICF-CY) (WHO, 2007).
2. Aangezien de minimale uitgaven voor jongens en meisjes (licht) kunnen verschillen, berekenen de bestaande referentiebudgetten alternerend de minimaal noodzakelijke kosten voor een 2 tot 3-jarige jongen, een 4 tot 5-jarig meisje, een 6 tot 11-jarige jongen en een 12 tot 17-jarig meisje (CEBUD, 2022). Voor vergelijkbaarheid zijn de zevenjarige kinderen met een handicap allemaal jongens.
3. De (handicapspecifieke) financiële tegemoetkomingen en de sociale voordelen die bedoeld zijn als kostencompensatie worden rechtstreeks in rekening gebracht in de berekening van de minimale extra kosten als de hypothetische gezinnen daar recht op hebben. In dit onderzoek gaat

dat over (gedeeltelijke) terugbetalingen van kosten voor gezondheidszorg vanuit de verplichte ziekteverzekering en de mutualiteiten (inclusief verhoogde tegemoetkoming, (sociale) maximumfactuur en forfait voor chronisch zieken), incontinentieforfaits, vermindering onroerende voorheffing, sociaal tarief voor gas en elektriciteit, vermindering op de btw voor autovoertuigen, vrijstelling van verkeersbelasting en belasting inverkeerstelling, en terugbetalingen van hulpmiddelen en aanpassingen.

4. Zie Gijbels et al. (2023) voor een gedetailleerde bespreking van de extra noden en kosten van de hypothetische gezinnen met een kind met een handicap.

Bijlage

Tabel A. Interviews met professionals en ouders van kinderen met een zorgbehoefte.

	Profiel	Vignet	Korven
Professionals			
P1	één maatschappelijk werker in centrum voor ontwikkelingsstoornissen	W	V, K, PV, GZ, H, VK, RO, SR, M
P2	twee onderzoekers aan hogeschool: onderzoek over inclusie van personen met een handicap	W	V, K, PV, GZ, H, VK, RO, SR, M
P3	één maatschappelijk werker en teamcoördinator in multifunctioneel centrum (RTH-gezinsbegeleiding)	W	K, PV, GZ, VK, RO, SR, M
P4	één onderzoeker aan universiteit: onderzoek over inclusie van personen met een handicap	W	V, K, PV, GZ, VK, RO, SR, M
P5	één maatschappelijk werker en één orthopedagoog in school voor buitengewoon onderwijs	W	V, K, PV, GZ, VK, RO, M
P6	één kinderarts in centrum voor ontwikkelingsstoornissen	W	GZ, VK, SR, M
P7	één kinderarts in centrum voor ontwikkelingsstoornissen	W	K, PV, GZ, H, VK, RO, SR, M
P8	één projectmedewerker in gebruikersorganisatie voor personen met een handicap	W	V, K, PV, GZ, H, VK, RO, SR, M
P9	één diëtist voor personen met een handicap	D, A, W, N	V
P10	één teamverantwoordelijke dienst maatschappelijk werk van mutualiteit	D, A, W, N	PV, GZ, H, VK, SR, M
P11	twee mobiele/ambulante begeleiders in multifunctioneel centrum (RTH-gezinsbegeleiding)	D, A	V, K, PV, GZ, H, VK, RO, M
P12	één inclusiecoach in inclusieve kinderopvang	D, A, N	K, GZ, VK, RO, M
P13	twee maatschappelijk werkers in RTH-gezinsbegeleiding	D, A	PV, GZ, VK, RO, M
P14	één mobiele/ambulante begeleider in RTH-gezinsbegeleiding	A	V, K, PV, GZ, VK, RO, SR, M
P15	één stafmedewerker in gebruikersorganisatie voor personen met een handicap	D	V, PV, GZ, H, VK, RO, SR, M

	Profiel	Vignet	Korven
P16	één maatschappelijk werker, één kinderarts en één teamcoördinator in CP-referentiecentrum	N	V, K, PV, GZ, H, VK, RO, SR, M
P17	één architect in inclusief architectenbureau	N	PV, H, M
P18	één maatschappelijk werker en één mobiele/ambulante begeleider in multifunctioneel centrum (RTH-gezinsbegeleiding)	N	K, PV, GZ, H, VK, RO, M
P19	één coördinator en twee maatschappelijk werkers van mutualiteiten	W, N	PV, GZ, H, VK
P20	één specialist in orthopedische hulpmiddelen	N	K
P21	één coördinator Agentschap voor Onderwijsdiensten (AGODI)	D, A, W, N	VK
P22	één medewerker team ondersteuning, toeleiding en hulpmiddelen (VAPH)	D, A, W, N	V, PV, H, VK, RO, M
Ouders met kinderen met een zorgbehoefte			
O1	moeder, zoon van 15 jaar met VB en ASS, zoon van 17 jaar met VB en ASS, buitengewoon onderwijs	D, A, W	PV, GZ, VK
O2	vader, zoon van 8 jaar met VB en ASS, buitengewoon onderwijs	D, A, W	V, K, PV, GZ, H, VK, RO, SR, M
O3	vader, zoon van 11 jaar met CP, inclusief onderwijs	N	V, K, PV, GZ, H, VK, RO, SR, M
O4	moeder, zoon van 8 jaar met VB, ASS, ADHD, DCD en epilepsie, buitengewoon onderwijs	D, A, W	V, K, PV, GZ, VK, RO, SR, M
O5	vader, zoon van 10 jaar met meervoudige beperkingen, inclusief onderwijs	W	V, K, PV, GZ, VK, RO, SR, M
O6	moeder, zoon van 5 jaar met ASS, zoon van 7 jaar met ASS, inclusief onderwijs	A	K, PV, GZ, VK, SR
O7	vader, zoon van 11 jaar met CP en meervoudige beperkingen, buitengewoon onderwijs	N	V, K, PV, GZ, H, VK, RO, SR, M
O8	moeder, zoon van 7 jaar met ASS, ADHD en DCD, inclusief onderwijs	A	K, PV, GZ, VK, M
O9	moeder, zoon van 13 jaar met CP, epilepsie en ASS, inclusief onderwijs	A, N	PV, GZ, VK
O10	moeder, zoon van 9 jaar met VB en ASS, buitengewoon onderwijs	D, A, W	K, PV, GZ, VK
O11	moeder, zoon van 10 jaar met CP, inclusief onderwijs	N	GZ, H, VK, RO, M
O12	moeder, zoon van 8 jaar met ASS, inclusief onderwijs	A	V, GZ, H, VK, RO
O13	moeder, zoon van 10 jaar met VB en ASS, buitengewoon onderwijs	D, A, W	PV, GZ, VK, M
O14	moeder, dochter van 8 jaar met VB, buitengewoon onderwijs	D	K, PV, GZ, VK, RO, SR, M
O15	moeder, zoon van 11 jaar met ASS, inclusief onderwijs	A	V, K, PV, GZ, VK, RO, SR, M
O16	moeder, zoon van 9 jaar met VB en ASS, buitengewoon onderwijs	D, A, W	V, K, PV, GZ, M

Noot: VB = verstandelijke beperking, ASS = autismespectrumstoornis, CP = cerebrale parese, ADHD = *attention deficit hyperactivity disorder*, DCD = *developmental coordination disorder*, D = Dean, A = Adam, W = Wout, N = Noah, V = voeding, K = kleding, PV = persoonlijke verzorging, GZ = gezondheidszorg, H = huisvesting en veiligheid, VK = veilige kindertijd, RO = rust en ontspanning, SR = sociale relaties, M = mobiliteit, RTH = rechtstreeks toegankelijke hulp.

Figuur A. Samenstelling totale minimale, bijkomende kosten voor vier hypothetische kinderen met een handicap, verschillende korven, gespecialiseerde-privé- en inclusieve-gesubsidieerde scenario's, euro per maand, 2022.

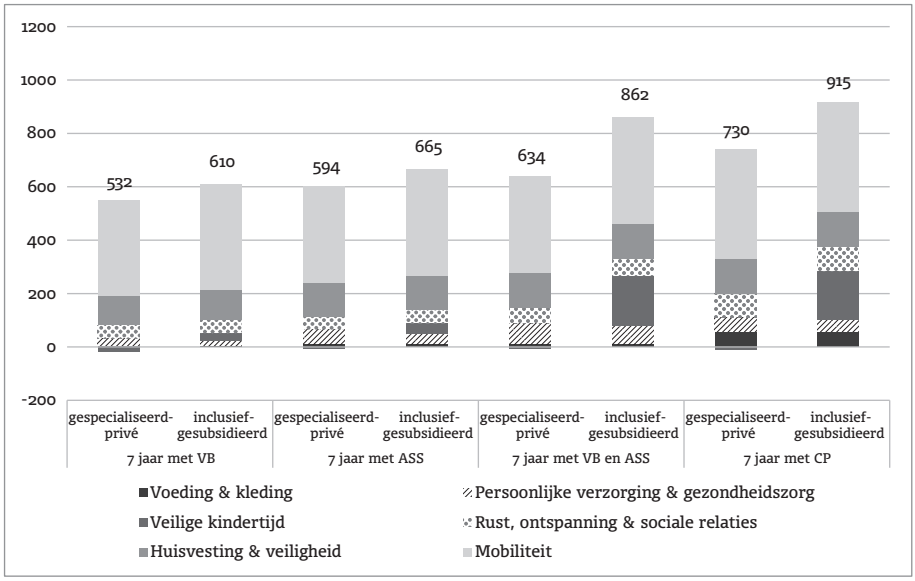

Noot: VB = verstandelijke beperking, ASS = autismespectrumstoornis, CP = cerebrale parese.

Figuur B. Totale referentiebudgetten van gezinnen met een kind met en zonder een handicap tegenover de Belgische armoedegrenzen, gespecialiseerde-privé- en inclusieve-gesubsidieerde scenario's, een- en tweeoudergezinnen, euro per maand, 2022.

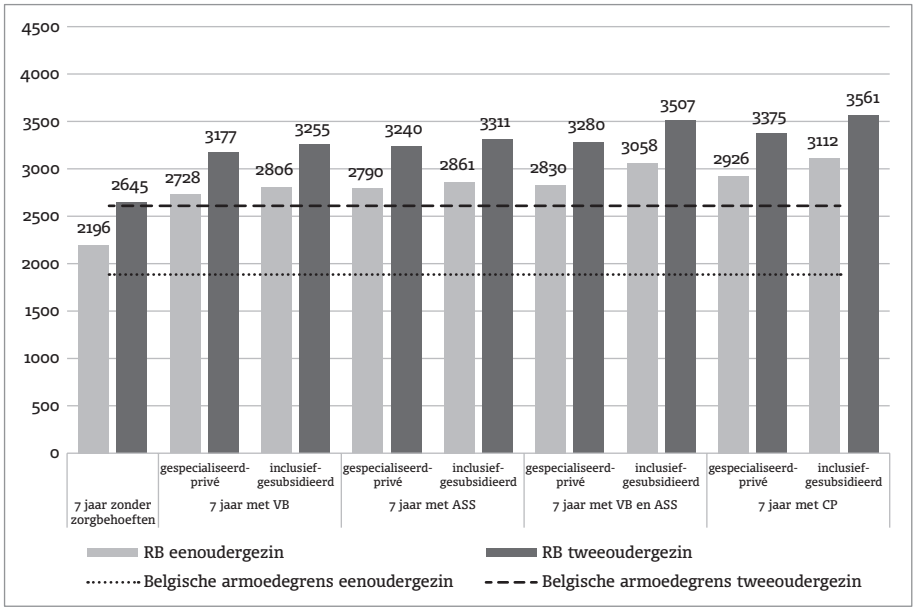

Noot: VB = verstandelijke beperking, ASS = autismespectrumstoornis, CP = cerebrale parese, RB =referentiebudget.

Hoofdstuk 3.

Van wetboek naar werkelijkheid

Een empirische verkenning van individuele kwetsbaarheid in de verschillende wettelijke arbeidsvormen in België

Esmée Vanpoucke, Julie Janssens & Sarah Marchal

De voorbije decennia voerde de wetgever verschillende nieuwe vormen van atypische arbeid in om de flexibiliteit op de Belgische arbeidsmarkt te verhogen. Bepaalde vormen van niet-standaardwerk werden specifiek ingevoerd om de kansen van kwetsbare doelgroepen op de arbeidsmarkt te verbeteren of kwamen tegemoet aan de vraag van werknemers naar meer controle over hun work-lifebalance. Ramlot (2024) onderscheidt momenteel niet minder dan twintig wettelijk mogelijke vormen van niet-standaardwerk in België, zoals uitzendarbeid, contracten van bepaalde duur, deeltijdse contracten en tewerkstelling met dienstencheques.

Waar die atypische arbeidsvormen tegemoet komen aan een persistente vraag naar meer flexibiliteit, is het niet altijd duidelijk in welke mate ze bijdragen aan meer bestaanszekerheid voor de werkende. Internationaal onderzoek – dat zich meestal richt op brede categorieën niet-standaardwerk, zoals deeltijds en tijdelijk werk – benadrukt vaak de minder gunstige arbeids- en loonvoorwaarden (Beckmannshagen & Schröder, 2022; Canale et al., 2022; Lohmann & Marx, 2018). Maar het zou te kort door de bocht zijn om alle vormen van niet-standaardwerk als precair te bestempelen. Tot op heden bestaat er bijzonder weinig onderzoek waarbij de verschillende vormen van niet-standaardwerk met elkaar worden vergeleken en de profielen van werkenden, en dan in het bijzonder hun kwetsbaarheid, onderzocht worden.

In dit hoofdstuk proberen we tegemoet te komen aan deze leemte in de literatuur door de profielen en de kwetsbaarheid van personen in atypische arbeidsvormen te onderzoeken. Anders dan in eerder onderzoek blijven we hier zo dicht mogelijk bij de wettelijke definitie van de verschillende atypische arbeidsvormen in België, bouwend op het werk van Ramlot (2024). We gaan na in welke mate die juridische arbeidsvormen ook empirisch geïdentificeerd kunnen worden in twee veelgebruikte surveys die peilen naar de levens- en arbeidssituatie van de Belgische bevolking: de Belgische *Statistics on Income and Living Conditions* (BE-SILC) en de Enquête van de arbeidskrachten (EAK). We vergelijken de mogelijkheden en de beperkingen van de beide surveys, vooraleer we inzoomen op verschillen in socio-demografische en economische kenmerken van

werkenden in de verschillende arbeidsvormen. Een belangrijke focus in dit hoofdstuk is de mate waarin kenmerken van niet-standaardwerk samenhangen met een verhoogde kwetsbaarheid, in termen van huishoudinkomen en materiële deprivatie.

Aan de hand van die exploratieve oefening ontdekken we dat het vaak moeilijk, of zelfs onmogelijk is om specifieke arbeidsvormen te identificeren, wat ons beperkt in het opnemen van die vormen in onze analyses. Daarom verkennen we bredere categorieën van arbeidsvormen op basis van juridisch relevante kenmerken. Die grotere categorieën stellen ons in staat om de verschillen in profiel en kwetsbaarheden beschrijvend te onderzoeken. In toekomstig onderzoek streven we ernaar om de kwetsbaarheden van specifieke vormen nader te analyseren met behulp van administratieve data.

1. Literatuuroverzicht

1.1 Kwetsbaarheid onder personen werkzaam in atypische werkvormen

Niet-standaardwerk, dat afwijkt van een voltijdse arbeidsovereenkomst van onbepaalde duur, is in de meeste geïndustrialiseerde landen sterk in opmars (Eichhorst et al., 2017; Eurofound, 2017; Hipp et al., 2015; OECD, 2019). België vormt daar geen uitzondering op. De studie van Nautet en Piton (2019) toont aan dat in de periode 2005-2017 het aantal deeltijds werkenden, tijdelijk tewerkgestelden en zelfstandigen in sterke mate is gestegen in België. In 2023 lag het aandeel deeltijdswerkenden in de werkende bevolking in België (22,9%; 23,8% in Vlaanderen, 22% in Wallonië en 19,7% in Brussel) hoger dan het EU-gemiddelde (17,1%), maar lager dan het aandeel in respectievelijk Nederland, Oostenrijk en Duitsland (Statistiek Vlaanderen, s.d.). Ook het aandeel zelfstandigen in de beroepsbevolking ligt in België boven het EU-gemiddelde.

De laatste decennia voerde de wetgever verschillende nieuwe werkvormen in. Die kwamen er als antwoord op de vraag naar meer flexibilisering op de arbeidsmarkt, een betere balans tussen werk en privé voor de werknemer of een meer duurzame tewerkstelling voor kwetsbare groepen. Het gesubsidieerde dienstenchequesysteem, het flexi-jobsysteem en het specifieke statuut voor verenigingswerk zijn maar enkele voorbeelden. De impact en de mate waarin die vormen tegemoet komen aan hun oorspronkelijke bestaansreden, is nog niet voor alle vormen even grondig onderzocht.

De literatuur toont aan dat flexibelere of atypische vormen van arbeid een hogere mate van kwetsbaarheid met zich meebrengen.

Wel werd in de internationale literatuur al overtuigend aangetoond dat flexibelere of atypische vormen van arbeid een hogere mate van kwetsbaarheid met zich meebrengen (Canale et al., 2022). Dat is omdat die werknemers over het algemeen te maken hebben met minder

gunstige arbeids- en loonvoorwaarden (Bekckmannshagen & Schröder, 2020; Lohmann & Marx, 2018) die aanleiding kunnen geven tot toenemende werk- en financiële onzekerheid en een beperktere toegang tot sociale rechten (Palier, 2019; Standing, 2014). Bovendien heeft empirisch onderzoek aangetoond dat niet-standaardwerkers vaak jonger, vrouwelijk, alleenstaand en van migrantenafkomst zijn (bv. Rasmussen et al., 2019). Maar die studies focussen grotendeels op brede categorieën van niet-standaardwerk, in het bijzonder deeltijdse en tijdelijke arbeid, zonder daarbij te differentiëren naar de verschillende onderliggende juridische vormen (Eichhorst et al., 2017; OECD, 2015). Casestudies over specifieke vormen van atypisch werk onthullen aanzienlijke verschillen in de ervaringen en economische uitkomsten van werkenden binnen vaak bestudeerde, meer specifieke groepen zoals zelfstandigen (Boeri et al., 2020), deeltijdwerkers (Barbieri et al., 2019) en solo-zelfstandigen (Murgia & Pulignano, 2021).

Daarnaast wijzen Conen en De Beer (2021) en Horemans (2017) erop dat de vraag of personen werkzaam in atypische arbeidsvormen een kwetsbaar profiel hebben sterk afhankelijk is van de mate waarin zij vrijwillig voor die vormen van arbeid hebben gekozen. Waar die bevinding evident mag lijken, wijst ze op het grote verschil in de functie die atypische arbeid kan hebben voor individuen en huishoudens. Flexibele arbeid kan voor sommigen een bewuste keuze inhouden om vaardigheden op te doen, tegemoet te komen aan bredere interesses of een aanvulling zijn voor het financieren van projecten, waar anderen zich uitgesloten voelen van reguliere tewerkstellingsopties. Die ongelijkheid binnen de groep atypische werkenden maakt het moeilijk om in algemene termen over bestaansonzekerheid of financiële kwetsbaarheid te spreken.

In de Belgische context werd de link tussen verschillende types niet-standaardwerk en kwetsbaarheid slechts in beperkte mate empirisch onderzocht. De Becker en Schoukens (2022) vormen daarop een waardevolle uitzondering. Zij nemen eerder grote groepen samen om internationale vergelijkingen mogelijk te maken. Andere auteurs hanteerden een louter juridisch perspectief (Dumont et al., 2022) of voerden uitvoerige casestudies naar de samenhang tussen specifieke statuten en kwetsbaarheid, maar bereikten daarbij soms tegenstrijdige conclusies.

Horemans en Marx (2017) vonden voor zelfstandigen een verhoogd risico op inkomensarmoede, maar vonden ook dat zelfstandigen op basis van niet-inkomensgerelateerde kwetsbaarheidsindicatoren een veel sterker profiel hebben. Voor deeltijdswerkenden werd enerzijds internationaal aangetoond dat zij vaker te maken hebben met een verhoogde (financiële) kwetsbaarheid (bv. Barbieri et al., 2019) en een tweede, bovengemiddeld inkomen nodig hebben ter compensatie binnen het huishouden (Cantillon, 2016). Anderzijds stelt onderzoek vast dat België een behoorlijk lage deeltijdse loonkloof kent en dat de lagere inkomsten gecompenseerd worden door de werkintensiteit van andere huishoudleden (Horemans & Marx, 2013).

Ook voor meer specifieke tewerkstellingsstatuten is de bestaande evidentie rond de mate van kwetsbaarheid niet eenduidig. Het Belgische dienstenchequesysteem lijkt enerzijds in betere sociale bescherming en arbeidsvoorwaarden te voorzien door werkloosheid en zwartwerk terug te dringen (Martín, 2018). Anderzijds stappen sommige vrouwen over van vaste banen naar minder zekere posities binnen het systeem (Lens

et al., 2023). Uitzendkrachten in België blijken, aan de ene kant, een gelijke behandeling te krijgen ten op zichte van vaste werknemers. Aan de andere kant lijken ze nog steeds vaker in precaire situaties terecht te komen door minder extralegale voordelen en tegenstrijdige eisen van het uitzendbureau en de cliënt (Bosmans et al., 2022).

België wordt over het algemeen beschouwd als een land met sterke arbeidsbescherming (OECD, 2019). Niet-standaardwerkvormen zijn onderworpen aan strikte regelgevingen, zoals het maximale aantal keer dat een tijdelijk contract door dezelfde werkgever kan worden verlengd, minimumvereisten omtrent werkuren bij deeltijdswerk, en voorwaarden voor het openen van een vacature onder een tijdelijk contract (Ramlot, 2024). Tegelijkertijd zien we een toenemende diversiteit in de wettelijk toegestane arbeidsvormen. Sommige vormen gaan gepaard met hun eigen sociale zekerheidsbijdrageregelingen en daaropvolgende rechten.

We hebben dringend inzicht nodig in hoe specifieke wettelijke arbeidsvormen de kwetsbaarheid van werknemers en hun gezinnen beïnvloeden. Maar om de bovenstaande dubbelzinnigheden te verhelderen, moeten we eerst die verschillende arbeidsvormen duidelijk in kaart brengen en meten.

1.2 Niet-standaardwerk in België: een wettelijke definitie

In dit hoofdstuk verkennen we in welke mate specifieke wettelijke arbeidsvormen geassocieerd zijn met bepaalde profielen en kwetsbaarheid. Daartoe onderzoeken we in welke mate de juridische classificatie van Ramlot (2024) kan worden geïdentificeerd in gangbare empirische data. Hier lichten we die classificatie kort toe.

Ramlot (2024) onderscheidt twintig verschillende wettelijke vormen[1] die afwijken van de standaardwerkvorm bestaande uit een voltijds contract van onbepaalde duur. Alle twintig vormen hebben een of meer van de volgende kenmerken in hun juridische definitie: ze zijn deeltijds; tijdelijk; worden niet vergoed door een loon; drie partijen zijn betrokken in de arbeidsrelatie (tripartite); kennen geen duidelijke wettelijke subordinatie en/of betreffen een ad hoc afwijkend socialezekerheidsstelsel dat resulteert in een ontbrekende of gedeeltelijke dekking. Die kenmerken zijn niet wederzijds uitsluitend. Bovendien vormt niet elk kenmerk een wettelijk criterium voor alle arbeidsvormen. Een voorbeeld om dat te verduidelijken: arbeid in het kader van dienstencheques is wettelijk gezien niet verplicht om deeltijds afgesloten te worden, maar heeft wel een tripartite aard als een wettelijk criterium. Maar dat wil niet zeggen dat dienstencheque-arbeid in werkelijkheid niet vaak plaatsvindt binnen een deeltijdse tewerkstelling. In de eerste kolom van tabel 1 tonen we de twintig[2] arbeidsvormen uit Ramlot (2024). De vormen opgenomen in tabel 1 hebben allen minstens een van de kenmerken geïdentificeerd door Ramlot, als wettelijke voorwaarde om van niet-standaard arbeid te kunnen spreken. Daarnaast is het natuurlijk mogelijk, zoals hierboven besproken, dat specifieke arbeidscontracten ook andere niet-standaardkenmerken omvatten. Ten slotte merken we

nog op dat het kenmerk 'afwijkend socialezekerheidsstelsel' steeds in tandem voorkomt met een ander niet-standaardwerkkenmerk. Voor meer informatie verwijzen we door naar Ramlot (2024). In onze analyse van kwetsbaarheid onder niet-standaardwerkenden focussen we op werkvormen die verondersteld worden te (kunnen) voorzien in een levensonderhoud en dus vergoed worden.

2. Data en methode

We baseren onze analyses op twee crossnationaal vergelijkende surveys die peilen naar de levens- en arbeidssituatie van de Belgische bevolking: de Belgische *Statistics on Income and Living Conditions* (BE-SILC) en de Enquête van de arbeidskrachten (EAK). Die gegevens zijn afkomstig van Statbel, het Belgische statistiekbureau. De BE-SILC bevraagt inkomen, armoede, sociale uitsluiting en materiële deprivatie (Lohmann, 2011). De EAK focust op het in kaart brengen van de bevolking volgens haar positie op de arbeidsmarkt (werkend, werkloos en niet beroepsactief) (LFS | Statbel, s.d.). We combineren analyses op de beide databronnen om een zo volledig en genuanceerd mogelijk beeld te schetsen van de profielen en de kwetsbaarheden van personen in niet-standaardwerkvormen. Hoewel de EAK kwetsbaarheidsindicatoren mist, heeft deze survey een grotere omvang wat de resultaten betrouwbaarder maakt en de mogelijkheid biedt om meer specifieke categorieën in de data te identificeren. De BE-SILC laat toe om te focussen op kwetsbaarheden die niet door de EAK worden gedekt. Maar de steekproefgrootte beperkt de mogelijkheid tot fijnmazige onderverdelingen zonder in te boeten op de betrouwbaarheid (De Beckers et al., 2023).

In wat volgt gaan we eerst na in hoeverre de verschillende arbeidsvormen van Ramlot (2024) geïdentificeerd kunnen worden in de twee surveys. We kijken naar het jaar 2019 om de invloed van de COVID-pandemie buiten beschouwing te laten.

In een tweede stap – om tegemoet te komen aan de soms (erg) lage aantallen observaties voor specifieke arbeidsvormen – groeperen we in de rest van dit hoofdstuk de arbeidsvormen naar de wettelijke hoofdkenmerken geïdentificeerd door Ramlot (2022): deeltijdse arbeid, arbeid tussen drie partijen (tripartite arbeid); tijdelijke arbeid en arbeidsrelaties zonder wettelijke ondergeschiktheid (namelijk zelfstandige arbeid). We gaan na in welke mate bepaalde kenmerken in werkelijkheid gecombineerd worden, en de mate waarin een combinatie van niet-standaardkenmerken weerspiegeld wordt in de profielen van de werkenden.

3. Resultaten

3.1 De identificatie van de verschillende vormen niet-standaardwerk

We onderscheiden drie mogelijkheden bij de identificatie oefening: (1) de werkvorm is rechtstreeks af te leiden in de data; (2) de werkvorm moet benaderd worden op basis van sterke assumpties, en (3) de werkvorm kan niet geïdentificeerd worden met behulp van de microdata. Tabel 1 toont voor elke niet-standaardarbeidsvorm of die identificeerbaar is in de BE-SILC en de EAK. We rapporteren het aantal observaties, het gewogen aantal en het aandeel in de totale werkende bevolking[3] tussen 18 en 64 jaar. Daarnaast vergelijkt de tabel die schatting met de aantallen gedocumenteerd in administratieve bronnen.

Tabel 1 maakt een aantal zaken duidelijk. Ten eerste, veel werkvormen worden niet bevraagd in de surveys. Het gaat bijvoorbeeld om gelegenheidsarbeid en arbeid in de context van gesubsidieerde artikel 60 en 61 tewerkstelling. De administratieve gegevens geven aan dat dit tewerkstellingstypes zijn waarbinnen slechts een klein deel van de bevolking werkzaam is. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de surveys die vormen niet apart trachten te bevragen. Maar bij vormen zoals artikel 60 en 61 of gelegenheidsarbeid speelt kwetsbaarheid een belangrijke rol. Ook tijdelijke banen, zoals gelegenheidsarbeid, raken een aanzienlijk deel van de werkende bevolking op enig moment in hun leven, maar de data geven slechts een momentopname weer.

Ten tweede, flexi-jobs en platformwerk zijn arbeidsvormen waarin (iets) grotere groepen werkzaam zijn, maar die toch niet identificeerbaar zijn in de surveys. Over platformwerk zijn zeer weinig administratieve gegevens beschikbaar. Op basis van een pilootstudie van Statbel werkten in 2022 84.000 personen voor een platform, maar dat cijfer maakt geen onderscheid naar de duurzaamheid van dat platformwerk. Met 44.000 personen op actieve leeftijd had in 2019 0,93% van de werkende bevolking een flexi-job (RSZ, 2019). Op basis van de geldende wetgeving hebben we getracht om in de beide surveys *likely cases* te identificeren[4], maar de gehanteerde strategie leverde geen goede match op met de administratief beschikbare totalen.

De vormen die wel terugkomen in de data worden in sommige gevallen vrij goed benaderd (cf. tabel 1). Maar bij een vergelijking van de gegevens van de EAK en de BE-SILC valt een groot verschil op in het aantal contracten van bepaalde duur. Dat is waarschijnlijk te wijten aan de referentieperiode: EAK kijkt naar één specifieke referentieweek, terwijl de BE-SILC een ruimere periode bestrijkt. Omdat het om tijdelijke contracten gaat, is de kans groter dat iemand juist in de referentieweek niet aan het werk was. Een vergelijking met administratieve data is in dit geval niet mogelijk. Het soort contract, permanent of tijdelijk, wordt niet geregistreerd in de dimona-aangifte.[5] Het aantal uitzendkrachten wordt daarentegen wel administratief geregistreerd. De beide datasets tonen een vergelijkbaar aantal uitzendkrachten, maar in de beide gevallen is dat een lager aantal dan administratief geregistreerd werd. Het administratieve cijfer maakt geen onderscheid tussen hoofd- en nevenactiviteiten.

Tabel 1. Identificatie arbeidsvormen in de EAK en BE-SILC 2019.

	EAK				SILC					Identificatie mogelijk?
	Identificatie	**Aantal**	**Totaal**	**%**	**Identificatie**	**Aantal**	**Totaal**	**%**	**Administratieve cijfers**	
arbeidsovereenkomst gesloten voor een bepaalde tijd en voor een duidelijk omgeschreven werk	rechtstreeks identificeerbaar, incl. vervangingsovereenkomst	1.810	232.304 [222.011; 242.597]	4,79	rechtstreeks identificeerbaar, incl. vervangingsovereenkomst	472	387.586 [296.372; 478.799]	7,08	n.a.	ja
vervangingsovereenkomst	niet apart identificeerbaar				niet apart identificeerbaar					
arbeidsovereenkomst voor uitzendarbeid	rechtstreeks identificeerbaar	716	113.612 [101.420; 125.803]	2,32	rechtstreeks identificeerbaar	135	108.177 [74.328; 142.026]	1,97	170.766 (RSZ, 2019/1) van 18-64 jaar	ja
zelfstandige arbeid in hoofdberoep	rechtstreeks identificeerbaar	5.443	645.659 [630.241; 661.077]	13,59	rechtstreeks identificeerbaar	676	533.843 [422.559; 645.127]	9,15	792.651 en 50.491 helpers (exclusief bijberoep) (KSZ, 2019/1)	ja
zelfstandige arbeid in bijberoep	rechtstreeks identificeerbaar	980	104.073 [97.872; 110.275]	2,19	combinatie van variabelen	114	86.709 [61.767; 111.651]	2,15	252.079 waarvan 903 helpers (KSZ, 2019/1)	ja
arbeidsovereenkomst voor deeltijdse arbeid	rechtstreeks identificeerbaar	10.150	1.227.036 [1.203.866; 1.250.206]	24,60	rechtstreeks identificeerbaar	1.486	1.163.468 [988.061; 1.338.875]	20,87	1.336.548 (RSZ, 2019/1)	ja
overeenkomst voor tewerkstelling van studenten	rechtstreeks identificeerbaar	430	44.589 [37.485; 51.694]	0,77	rechtstreeks identificeerbaar	< 50	[6.003; 37.709]	<1	201.010 (RSZ, 2019/1) van 18-64 jaar	nee
flexi-jobarbeidsovereenkomst	combinatie van variabelen onder sterke assumpties	< 50	[5.115; 11.458]	< 0,2	combinatie van variabelen	180	135.990 [105.641; 166.339]	2,50	44.130 (RSZ, 2019/1) zonder gepensioneerden	nee

	EAK				SILC					Identificatie mogelijk?
	Identificatie	Aantal	Totaal	%	Identificatie	Aantal	Totaal	%	Administratieve cijfers	
PWA-arbeidsovereenkomsten of wijkwerken systeem	rechtstreeks identificeerbaar	70	10.825 [7.236; 14.415]	0,23	via vraag *Reden aantal uur gewerkt*	te weinig observaties			9.625 (RVA, 2019)	in de EAK
arbeidsovereenkomst dienstencheques	rechtstreeks identificeerbaar	568	136.605 [124.202; 149.008]	2,87	combinatie van variabelen	< 50	[10.421; 36.964]	< 1	131.865 (Vlaanderen, 2019) en 27.911 (Gewestelijke overheidsdienst Brussel, 2019)	in de EAK
alternerende opleiding leerovereenkomst	via variabele *Arbeid in het kader van een leercontract of een alternerende opleiding (afwisselend leren op school)*	89	8.037 [6.326; 9.748]	0,13	via variabele *Leercontract stage opleiding*	te weinig observaties			16.991 (RSZ, 2019/1) n.a.	in de EAK
stages – beroepsinlevingsstage	via variabele *Arbeid in het kader van een opleiding of een stage*	113	14.190 [11.803; 16.577]	0,29						
gelegenheidsarbeid	niet-identificeerbaar								25.611 (RSZ, 2019/1)	
artikel 60 of 61	niet-identificeerbaar								14.573 (RSZ, 2019/1) 18-64 jaar	
verenigingswerk	niet-identificeerbaar								9.148 (RSZ, 2019/1) enkel O2C	
vrijwilligerswerk	niet-identificeerbaar								n.a.	

	EAK				SILC					Identificatie mogelijk?
	Identificatie	Aantal	Totaal	%	Identificatie	Aantal	Totaal	%	Administratieve cijfers	
Individuele Beroepsopleiding (IBO)	niet-identificeerbaar								19.657 (VDAB, Actiris, Forem, ADG, 2019)	
platformwerk	niet-identificeerbaar								Geen admin. gegevens beschikbaar. *Pilot survey*: 84.000 van 15-64 jaar (Statbel DataLab, 2022)	

Noten: Voor de EAK rapporteren we in kolom 'Aantal' de N-waarde voor het eerste kwartaal om dubbeltellingen te vermijden. Voor de puntschattingen corrigeren we met de aanwezige gewichten. Om contracttypes van elkaar te kunnen onderscheiden maken we gebruik van twee vragen uit de EAK: een vraag naar het type permanente arbeid en naar het type tijdelijke arbeid in de hoofdactiviteit. In de BE-SILC maken we gebruik van de vraag 'Met welk contract bent u tewerkgesteld?'. **Uitzendarbeid** wordt afgesloten met een contract van bepaalde duur. In de EAK-data wordt uitzendarbeid geïdentificeerd via 'uitzendkracht', een antwoordoptie bij soort tijdelijk werk en via 'interimarbeid via een uitzendbureau', een antwoordoptie onder soort permanent werk. In de BE-SILC kan uitzendarbeid geïdentificeerd worden via de antwoordoptie 'contract als uitzendkracht'. Arbeidsovereenkomsten voor **deeltijdse arbeid** worden in de beide enquêtes achterhaald door de vraag of men deeltijds of voltijds werkt in de hoofdactiviteit. Hoewel **vervangingsovereenkomsten** niet apart geïdentificeerd kunnen worden, zullen die (gedeeltelijk) omvat worden door de groep die aangeeft te werken op basis van een contract van bepaalde duur. De administratieve cijfers verwijzen in sommige gevallen naar een bredere leeftijdscategorie dan 18 tot 64 jaar en omvatten de totale werkende bevolking. De categorie gelegenheidsarbeid neemt twee types samen: in de horeca en in de land- en tuinbouw. De derde vorm, gelegenheidsarbeid in de begrafenissector bestond nog niet in 2019. Het wijkwerkensysteem is de Vlaamse versie van het plaatselijk werkgelegenheidsagentschap (PWA-)systeem en wordt samengenomen. Voor het dienstenchequesysteem zijn enkel de Vlaamse en Brusselse aantallen weergegeven. De cijfers van de Franse en Duitstalige gemeenschap ontbreken.

Bron: eigen berekeningen EAK en BE-SILC 2019, Statbel. Administratieve cijfers geraadpleegd op: https://www.rsz.be/statistieken; De Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (rva.be); Trends en cijfers | VDAB; Working through digital platforms | Statbel (fgov.be); Globale cijfers - Criteria - KSZ (fgov.be); https://www.vlaanderen.be/formulieren-en-statistieken-vlaamse-dienstencheques/maandoverzichten-vanaf-2016; Bruxelles Formation - La formation professionnelle; Vlaamse dienstencheques | Vlaanderen.be; Cijfers en jaarverslagen | Brussel Economie en Werkgelegenheid (economie-werk.brussels); Analyses | Le Forem; Formation professionnelle individuelle en entreprise | Actiris; Arbeitsamt der Deutschsprachigen Gemeinschaft Belgiens - Home (adg.be).

Het toevoegen van uitzendkrachten in hun tweede betrekking verhoogt echter het cijfer in de survey niet voldoende. In vergelijking met de administratieve data kunnen we concluderen dat deeltijds werkenden en zelfstandigen in hoofdberoep accuraat worden opgenomen in de beide surveys. Maar het aantal zelfstandigen volgens de EAK ligt meer in lijn met de administratieve tellingen dan in de BE-SILC.

Ten slotte is er een groep arbeidsvormen die wel bevraagd wordt in de surveys, maar die geen betrouwbare resultaten opleveren. Zo lijkt het aantal personen met een studentencontract lager op basis van de surveydata in vergelijking met de administratieve gegevens. Dat kan ook te maken hebben met de specifieke referentieperiode waarin de EAK studentenarbeid meet.[6] Zelfstandigen in bijberoep worden niet als aparte categorie in Ramlot (2024) besproken. Desalniettemin werd die categorie opgenomen door hun aparte sociale en fiscale verplichtingen (Zelfstandige in bijberoep, s.d.). In lijn met ander onderzoek vinden we een discrepantie met administratieve bronnen. Boeri et al. (2020) merkten al eerder op dat het aantal zelfstandigen in enquêtes vaak sterk wordt onderschat wanneer mensen meerdere banen hebben. Voor andere arbeidsvormen (onder andere PWA-werknemers of wijkwerkers, dienstenchequewerknemers en leerovereenkomsten) bevat de steekproef dan weer een zodanig klein aantal observaties, dat het onmogelijk is om betrouwbare uitspraken te doen over de profielen en over kwetsbaarheid. Dat probleem speelt met name bij de BE-SILC, die gebaseerd is op een kleinere steekproef dan de EAK.

Bij die oefening moet een belangrijke kanttekening worden gemaakt. Sommige juridische vormen kunnen moeilijk gemeten worden in de data. Zo is de microdata grotendeels gebaseerd op zelfrapportage. Gegeven de complexiteit van de Belgische arbeidswetgeving enerzijds en de nagestreefde harmonisatie tussen de deelnemende EU-landen anderzijds, worden de enquêtevragen zo opgesteld en beantwoord dat ze strikt genomen juridisch foutief zijn. Dat leidt tot situaties waarin respondenten zich als tijdelijke werknemer beschouwen, ondanks dat ze verbonden zijn aan een contract van onbepaalde duur. Een PWA-medewerker is in dienst op basis van een arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd; toch wordt die vorm in de EAK ook opgenomen als een vorm van tijdelijke arbeid. Verder worden in de EAK uitzendarbeid en studentarbeid zowel permanent als tijdelijk gecategoriseerd, hoewel beide juridisch gezien enkel tijdelijk geregeld kunnen worden. Ook in de BE-SILC zijn er categorieën aanwezig die juridisch ambigu geïnterpreteerd kunnen worden. In de vraag naar het contracttype van de respondenten is een van de opties 'andere werkregeling (zoals consulent of freelance)', waarbij verdere specificatie noodzakelijk is binnen de context van de Belgische wetgeving. 'Freelance' bestaat niet als aparte vorm en consulenten kunnen onder meerdere soorten arbeidsovereenkomsten vallen. Die categorie heeft juridisch geen betekenis, maar socio-economisch kan het wel een zinvolle categorie vormen.

3.2 Prevalentie van niet-standaardkenmerken

In het licht van de hierboven vermelde beperkingen groeperen we de werkvormen in vier categorieën, gebaseerd op de gerapporteerde kenmerken.[7] Figuur 1 geeft de incidentie van die vier kenmerken weer in de EAK en de BE-SILC (2019) als percentage van de werkende bevolking.

Figuur 1. Incidentie vier arbeidskenmerken BE-SILC en EAK 2019.

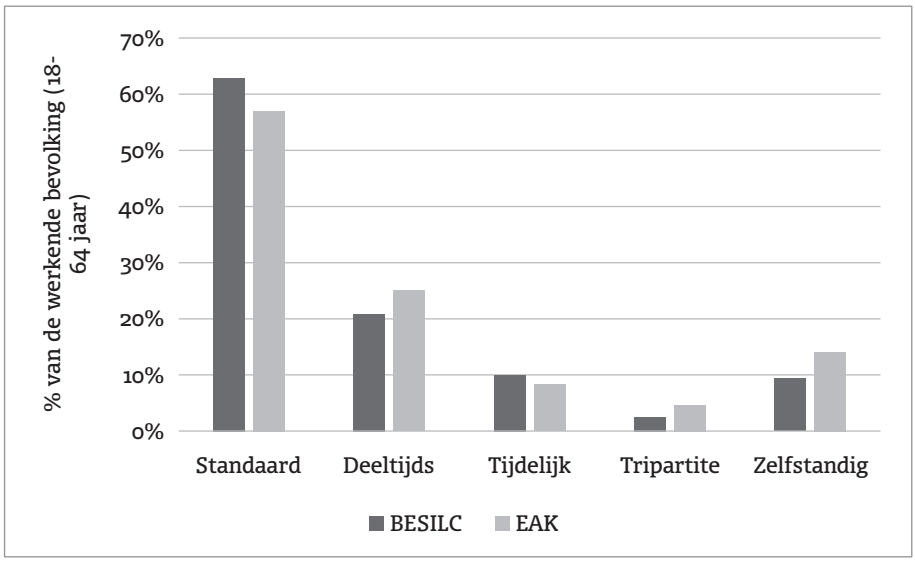

Bron: Eigen berekeningen BE-SILC en EAK 2019, Statbel.

Natuurlijk overlappen die kenmerken vaak binnen een arbeidsvorm. Dat wordt weergegeven in figuur 2 op basis van de EAK (2019) die de intersecties tussen de kenmerken toont binnen de werkende bevolking van 18 tot 64 jaar, uitgedrukt in procenten. Opvallend is de relatieve omvang van de overlappende gebieden. Zo geeft 2,6% van de werkende bevolking aan dat hun hoofdactiviteit zowel deeltijds als tijdelijk is. De overlap tussen tijdelijke en tripartite arbeidsrelaties suggereert dat die kenmerken niet vaak geïsoleerd voorkomen. Dat vraagt om verder te kijken naar eventueel verhoogde kwetsbaarheden voor werknemers in jobs die verschillende kenmerken combineren. Zelfstandig werk vertoont geen overlap met andere arbeidskenmerken, met uitzondering van situaties waarin individuen zichzelf als deeltijds werkend in hun hoofdactiviteit beschouwen. Voor werknemers impliceert dat doorgaans een deeltijdse arbeidsovereenkomst, terwijl dat concept juridisch niet toepasbaar is op zelfstandigen, waar slechts onderscheid wordt gemaakt tussen zelfstandigen in hoofd- en bijberoep, afhankelijk van de sociale zekerheidsstatus en het inkomensniveau. Zelfstandigen rapporteren vermoedelijk dat zij deeltijds werken vanwege hun beperkte werkuren. Meer dan 60% van de deeltijdse zelfstandigen bestaat uit vrouwen, die gemiddeld 18 uur

per week werken, in contrast met de 47 uur die zelfstandigen – die hun activiteit als voltijds percipiëren – , merendeels mannen, gemiddeld presteren. Het gewenste aantal werkuren onder deeltijdse zelfstandigen (35 uur) ligt bovendien lager dan dat van hun voltijdse tegenhangers (54 uur), wat zou kunnen wijzen op een niet precaire situatie.

Figuur 2. Overlappingen arbeidskenmerken EAK, 2019.

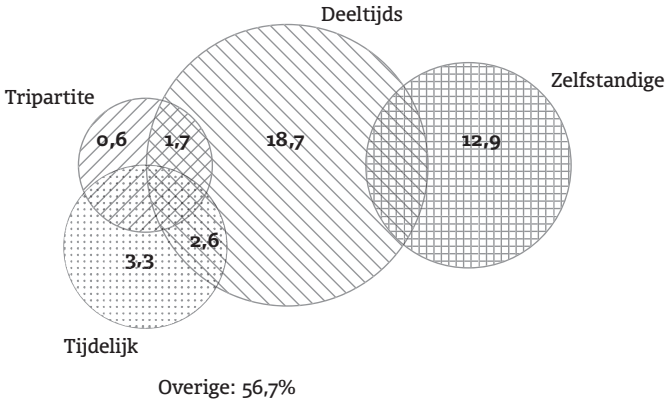

Noten: Figuur 2 geeft de overlappingen weer tussen vier arbeidskenmerken. De overige populatie bestaat uit standaardwerkers. De schaalverhoudingen in de figuur zijn niet volledig nauwkeurig weergegeven, maar de cijfers zelf geven de werkelijke omvang van de groepen correct aan.

Bron: Eigen berekeningen EAK 2019, Statbel.

3.3 Profielschets en geassocieerde kwetsbaarheid

Tabel 2 toont voor elk van de vier onderscheiden kenmerken van niet-standaardwerk het aandeel in de totale werkende bevolking (18-64 jaar) en de samenstelling van die groep aan de hand van verschillende profielkenmerken. De vetgedrukte getallen geven aan dat er een statistisch significant verschil[8] is tussen de populatie met een specifiek arbeidskenmerk en de standaard werkende bevolking. Voor de eerste rij 'standaard' werd de groep vergeleken met de niet-standaard werkende bevolking. In de bespreking focussen we op de significante verschillen. Naast de zuivere vormen (overlap tussen de kenmerken uitgesloten) toont tabel 2 ook de profielen van personen werkzaam in een arbeidsvorm die de niet-standaardkenmerken combineert. Onderaan tabel 2 wordt bovendien de profielschets getoond voor de specifieke arbeidsvormen die betrouwbaar zijn teruggevonden in de data (cf. tabel 1).

Deeltijds werkenden vertegenwoordigen een grote groep op de Belgische arbeidsmarkt. In lijn met eerder onderzoek zien we dat deeltijdswerk voornamelijk een oudere en meer vrouwelijke groep vormt. Verder zien we dat ze vaker onderdeel zijn van een koppel met ten minste één kind. De overgrote meerderheid is ook eerder midden- of hoog-geschoold. Het laatste verandert van zodra we de intersectie met werknemers in tripar-

tite arbeidsrelaties bekijken. Die groep bestaat eerder uit laag- en middengeschoolden. Dat zou verklaard kunnen worden door schoonmaakpersoneel dat via dienstencheques tewerkgesteld wordt en vaak in een deeltijds statuut werkt.

Het profiel van de tijdelijke werkenden ziet er anders uit. In lijn met bestaande literatuur vinden we dat jongere werknemers oververtegenwoordigd zijn, wat mogelijk verklaard kan worden doordat zij eerst jobs (moeten) aannemen op instapniveau of van flexibele aard. Ten opzichte van de standaardwerkenden vinden we geen significant verschil in de scholingsgraad. In de intersecties met tripartite en deeltijdse arbeidsrelaties ligt het aandeel laaggeschoolden daarentegen telkens hoger. Bovendien bevestigen onze resultaten dat migranten een hoger risico hebben om in een tijdelijke arbeidsrelatie te belanden, met zelfs hogere risico's in de intersecties.

Individuen werkzaam in 'zuiver' tripartite arbeidsrelaties zijn niet significant jonger dan standaardwerkers. Maar als we kijken naar de specifieke arbeidsvormen wordt het effect van de relatief oudere werknemers onder dienstencheques gecompenseerd met de relatief jongere uitzendkrachten. Tabel 2 toont verder nog dat personen in een tripartite arbeidsrelatie minder hoog zijn opgeleid dan de totale werkende bevolking, en relatief vaak middengeschoold zijn. Opnieuw wijst tabel 2 ons op de grote variatie binnen die groep. We zien dat weerspiegeld in de mate waarin werknemers in een tripartite arbeidsrelatie ook deeltijds en/of tijdelijk tewerkgesteld zijn. Het is opvallend dat die combinaties meer individuen bevatten dan de 'zuiver' tripartite vorm. Bovendien tonen de combinaties van tripartite met het kenmerk 'deeltijds' een verhoging van risicofactoren, zoals opleidingsniveau en geslacht.

Zelfstandigen ten slotte, ofwel werkenden zonder wettelijke subordinatie in juridische termen, zijn vaker mannen en overwegend ouder, wat kan duiden op de uitdagingen van de start van een eigen onderneming op jonge leeftijd. Die groep heeft geen significant verschillend opleidingsniveau dan de standaardwerkers. Koppels met kinderen vormen de grootste groep zelfstandigen, terwijl alleenstaanden en eenoudergezinnen doorgaans minder zelfstandig zijn, mogelijk door de grotere financiële risico's. In vergelijking: zelfstandigen in bijberoep zijn vaker jonger en vrouwelijk.

Vervolgens verkent tabel 3 de kwetsbaarheid die gepaard gaat met de verschillende arbeidskenmerken. Daarvoor baseren we ons op de BE-SILC-gegevens. Omwille van de kleinere steekproef beperken we ons hier tot een verkenning van de kwetsbaarheid die gepaard gaat met de globale arbeidskenmerken, en zoomen we niet verder in op intersecties en specifieke arbeidsvormen. We tonen het percentage in elke groep dat kampt met verschillende kwetsbaarheidsindicatoren, zoals materiële deprivatie,[9] subjectieve armoede,[10] risico op armoede en sociale uitsluiting (AROPE),[11] en financiële kwetsbaarheid (leeft in een huishouden met een equivalent beschikbaar gezinsinkomen tussen de 60 en 80% van de mediaan).

Tabel 2. Profiel werkenden, naar niet-standaardkenmerk hoofdactiviteit uitgedrukt in percentages, EAK 2019.

	Aandeel	Gemiddelde leeftijd	Vrouw	Laag-geschoold	Middenge-schoold	Hoog-geschoold	België
standaard	57	**41**	**37**	**14**	**39**	**47**	**83**
deeltijds (PT)	19	**45**	**81**	**14**	**42**	**44**	**87**
tijdelijk	3	**32**	**48**	15	38	48	**73**
tripartite	0,6	43	**78**	**30**[U]	**58**		**46**
zelfstandig in HB	13	**44**	**31**	13	38	49	**83**
zelfstandig in BB	3,3	41	**43**	**6**	**33**	**61**	**88**
trip & PT	1,7	43	**96**	**36**	**54**	**10**[U]	**56**
trip & Tijd	1,5	**35**	**26**	**29**	**51**	**20**	**59**
PT & Tijd	2,6	**31**	**65**	**24**	**46**	**30**	**78**
trip & Tijd & PT	0,9	40	**68**	**39**	**45**	**17**[U]	**63**
zelf & PT	1,2	**45**	**69**	13[U]	33	54	80
bepaalde duur	4,5	**34**	**58**	**18**	**38**	**44**	**73**
uitzendkrachten	2,3	**35**	37	**28**	**52**	**21**	**64**
PWA	0,2	**50**	**68**[U]	**54**[U]			**59**[U]
dienstencheques	2,1	**43**	**97**	**37**	**54**	**9**[U]	**49**
alternerend leren	0,2	**24**					
stage	0,3	**29**	36[U]			**50**[U]	83
Totaal werkende bevolking	100	42	47	15	40	45	82

Noot: [U] unreliable: gebaseerd op een gewogen aantal van 5.000-10.000 individuen. Lege cellen voldoen niet aan het minimale aantal observaties voor weergave, cf. EAK. De cijfers zijn afgerond op nul decimalen. HB staat voor hoofdberoep en BB voor bijberoep.

Bron: Eigen berekeningen op EAK 2019, Statbel. Analyses op de BE-SILC (2019) leverden gelijkaardige profielen op.

EU28	Non-EU	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Alleen-staande	Alleen-staande met kinderen	Koppel zonder kinderen	Koppel met kinderen
8	9	9	61	30	15	8	21	50
6	7	7	67	27	11	9	21	56
10	18	18	45	37	14	12	17	47
36[U]		23[U]	54	24[U]	21[U]		20[U]	37[U]
10	7,5	11	63	26	14	6	18	58
6	6	8	66	27	15	9	21	54
25	19	16	51	32	9[U]	16	18	52
12[U]	29	8[U]	66	27	19	12[U]	14[U]	45
8[U]	15	13	52	35	12	18	16	46
	27		65	24	19[U]	15[U]	13[U]	47
10[U]	9,6	15[U]	65	20	10[U]		30	52
10	17	16	44	40	16	13	18	44
11	25	8	67	26	18	12	13	48
30	21	18	53	29	11	15	20	49
			57[U]					45[U]
8	10	10	62	29	14	9	20	52

Een significant hoger percentage van de personen met deeltijds werk heeft een slechtere algemene gezondheid vergeleken met personen met voltijds werk. Dat kan een logisch gevolg zijn van waarom mensen een deeltijdse job moeten aannemen. Maar er is nauwelijks een verschil in de prevalentie van alternatieve kwetsbaarheidsindicatoren tussen deeltijdse en standaardwerknemers. Die bevinding wijst op het belang van huishoudelijke buffers en benadrukt zo de rol die het huishouden met extra kostwinners speelt. In tegenstelling tot deeltijds werkenden tonen tijdelijk en tripartite werkenden wél aanzienlijk hogere risico's op alle kwetsbaarheidsindicatoren, waarbij tripartite werkenden vaak nog net iets slechter af zijn dan tijdelijk werkenden. Tijdelijk en tripartite werk lijken dan ook niet afdoende te beschermen tegen armoede: de helft van de werkenden in die arbeidsvormen ervaart subjectieve en meer dan een kwart objectieve armoede. Maar de vraag voor toekomstig onderzoek is wat tripartite arbeidsrelaties zo kwetsbaar maakt. Het is mogelijk dat die relatie omgekeerd verloopt: mensen komen niet in een kwetsbare positie door hun werk in een tripartite structuur, maar omdat ze al in een kwetsbare situatie verkeerden, hebben ze juist dat type werk.

Tijdelijk en tripartite werkenden vertonen aanzienlijk hogere risico's op alle kwetsbaarheidsindicatoren.

De kwetsbaarheidsindicatoren voor zelfstandigen bevestigen ten slotte bevindingen uit eerder onderzoek (Horemans & Marx, 2017). De resultaten duiden op een relatief goede gezondheid binnen die groep. Zelfstandigen lijken minder vaak moeite te hebben om rond te komen (subjectieve armoede), wat hun relatief sterke financiële positie bevestigt. Maar wanneer we naar objectieve armoederisico of financiële kwetsbaarheid kijken, vertellen de cijfers een ander verhaal, en dat moet genuanceerd worden. De inkomsten van zelfstandigen zijn berucht moeilijk te meten (Conen & Schippers, 2019) omdat het onderscheid tussen persoonlijke en bedrijfsmiddelen lastig te maken is en de timing van gemaakte kosten en inkomsten niet overeenkomt.[12]

Tabel 3. Kwetsbaarheidsindicatoren, naar arbeidskenmerk, BE-SILC 2019 in percentages.

	Totale werkende bevolking 18-64 jaar)	Standaard	Deeltijds werkenden	Tijdelijk werkenden	Tripartite	Zelfstandigen
gezondheidsproblemen	20,9	**19,3**	**25,9**	23,5	26,6	**16,7**
AROPE	11,1	**9,4**	9,3	**27,1**	**27,0**	12,9
materiële deprivatie	6,1	**5,1**	6,0	**17,2**	**17,6**	**2,4**
subjectieve armoede	29,0	**27,1**	29,7	**46,8**	**53,0**	24,2
objectieve armoede	7,4	**5,9**	6,4	**18,0**	**19,6**	**11,7**
financieel kwetsbaar	11,0	**8,5**	**12,6**	**20,0**	**22,3**	**16,3**

Noot: Vetgedrukte cijfers tonen significante verschillen. Voor de kolom 'standaard' wordt vergeleken met de totale werkende bevolking. De groep standaardwerkenden bestaat uit voltijdse werknemers met een contract van onbepaalde duur, exclusief degenen die onder een tripartite arbeidsrelatie vallen.

Bron: Eigen berekeningen op de BE-SILC 2019, Statbel.

Vervolgens proberen we inzicht te krijgen in de variëteit in inkomsten voor de verschillende arbeidsvormen. Aan de hand van figuren 3 en 4 geven we een indicatie van de distributie en het midden voor individuele en huishoudelijke inkomsten in de hoofdactiviteit, naargelang de verschillende arbeidskenmerken, hun intersecties en arbeidsvormen. Die figuren tonen de verdeling van lonen per arbeidsvorm, waarbij de 10e, 25e, 50e (mediaan), 75e en 90e percentielen van zowel het individuele bruto-uurloon (figuur 3) als het huishoudelijke equivalente bruto maandelijkse loon (figuur 4), voor die gezinnen waarin een niet-standaardwerkende leeft, worden weergegeven op basis van de EAK-gegevens.

Figuur 3. Percentiel 10, 25, 50, 75 van het individuele bruto-uurloon, kenmerken overlappingen en arbeidsvormen.

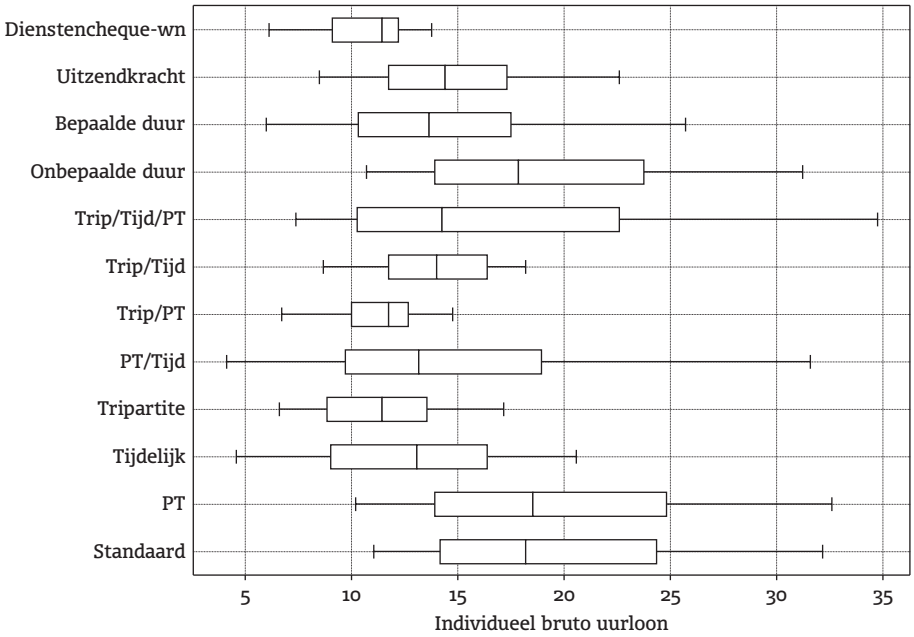

Noot: EAK bevat geen informatie over de inkomsten van zelfstandigen.

Bron: Eigen berekeningen EAK (2019), Statbel.

Het maakt zichtbaar dat de mediaanlonen en de spreiding rond die mediaan sterk variëren tussen verschillende arbeidsvormen. Terwijl sommige vormen zoals 'standaard' en 'onbepaalde duur' hogere mediane lonen en een grotere spreiding naar boven hebben, hebben arbeidsvormen zoals 'dienstchequewerknemer' en 'uitzendkracht' lagere mediaanlonen met kleinere spreidingen.

Werkvormen die verschillende precaire kenmerken combineren (tripartite, tijdelijk en deeltijds werk, en deeltijds en tijdelijk werk) hebben de neiging om lagere mediane inkomens en grotere spreidingen te vertonen, wat wijst op meer variabiliteit en minder hoogverdieners binnen die groepen. Tripartite tijdelijk werk en deeltijds tripartite werk kennen daarentegen een lagere spreiding. Net als bij de bespreking bij tabel 2 ligt de

verklaring in de types jobs die in België als tripartite georganiseerd worden. Die groep valt samen met uitzendkrachten en dienstenchequewerknemers (met aanvulling van PWA-werknemers). Uitzendkrachten werken vaak tijdelijk, maar aan hogere lonen dan dienstenchequewerknemers, die bovendien vaak deeltijds werken. Dat verklaart ook meteen de erg lage spreiding in de groep tripartite deeltijds, aangezien het gaat om sterk gereglementeerde tewerkstelling.

Figuur 4. Percentiel 10, 25, 50, 75 van het huishoudelijke equivalente bruto maandelijkse loon, kenmerken, overlappingen en arbeidsvormen.

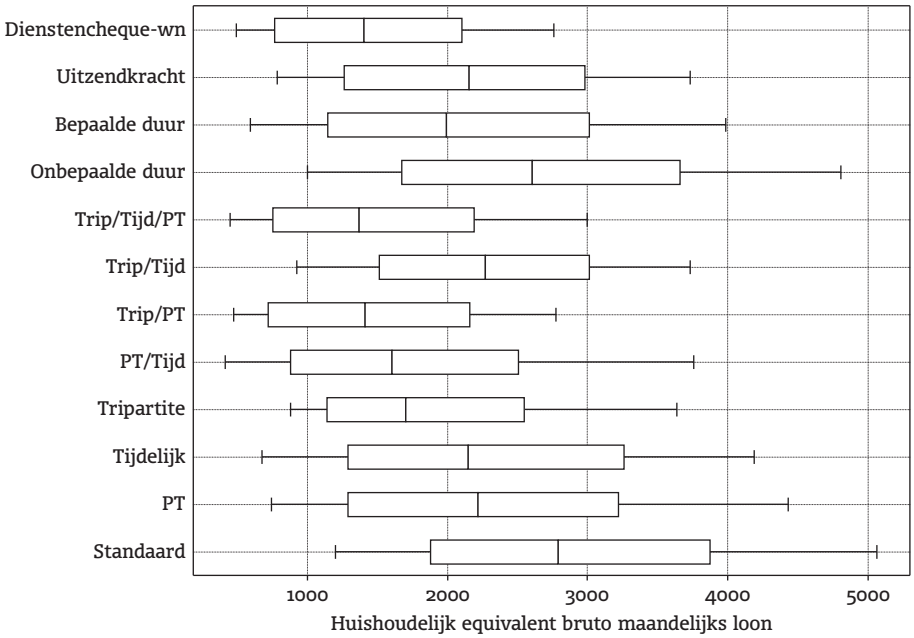

Noot: EAK bevat geen informatie over de inkomsten van zelfstandigen.

Bron: Eigen berekeningen EAK (2019), Statbel.

Figuur 4 toont de lonen gepoold op huishoudniveau, aangepast met de gemodificeerde OECD-equivalentieschaal.[13] We vinden hier grotendeels gelijkaardige patronen terug: de rangorde tussen de verschillende types werk blijft gelijk. Huishoudens compenseren dus zeker niet volledig de impact van minder loongunstige arbeidskenmerken.

Figuur 5. Kwartielgrenzen totaal huishoudelijk equivalent beschikbaar netto-inkomen, naar arbeidskenmerk, 2019.

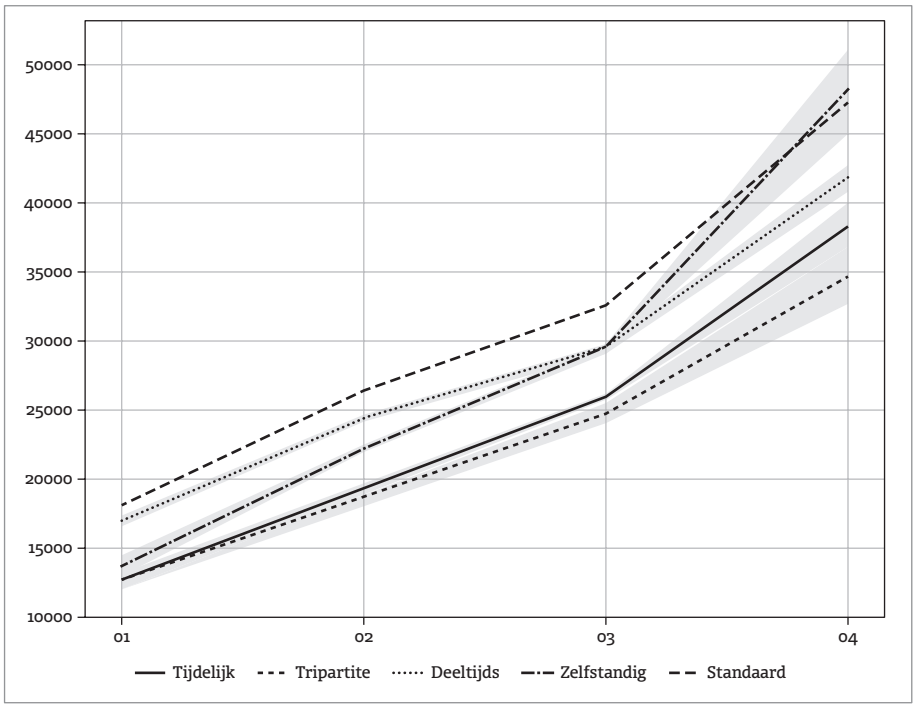

Bron: Eigen berekeningen op BE-SILC 2019, Statbel.

Ten slotte tonen we in figuur 5 de kwartielgrenzen (Q1 tot Q4) van het totale beschikbare equivalente huishoudinkomen binnen een huishouden met minstens één gezinslid werkzaam in een van de kenmerken. Met deze grafiek proberen we inzicht te geven in de variatie in huishoudinkomen binnen een arbeidskenmerk (i.e. hoe dicht de kwartielgrenzen bij elkaar liggen binnen een specifieke groep werkenden), en tussen groepen (de mate waarin kwartielwaarden verschillen tussen groepen). De cijfers zijn gebaseerd op de BE-SILC-data, aangezien die een vollediger inkomensconcept toelaat. Dat betekent wel dat we in figuur 5 enkel naar ruwere groepen van niet-standaardwerk kunnen kijken. De figuur laat zien dat huishoudens met personen in tripartite arbeidsrelaties het laagste inkomen hebben, met weinig variatie tussen die huishoudens. Huishoudens met tijdelijke arbeidsrelaties hebben een iets hoger inkomen, maar vertonen wel meer variatie. Deeltijders doen het beter, maar het inkomensniveau ligt nog steeds lager dan dat van huishoudens met alleen standaardwerkers. Opvallend is hier de enorm grote variatie in inkomen in huishoudens waartoe zelfstandigen behoren. Waar het eerste inkomenskwartiel zich situeert in de buurt van de grenzen voor tijdelijk en tripartite arbeidsrelatie – hierboven geïdentificeerd als kwetsbare groepen – ligt de hoogste kwartielgrens zelfs boven die van standaardwerk. Dat is mogelijk te verklaren door de verschillende types zelfstandigen, zoals zelfstandigen zonder en met personeel, waarbij de werkpatronen en de aard van de activiteiten kunnen variëren tussen die groepen.

4. Conclusie

In deze bijdrage verkenden we de mogelijkheden om de verschillende juridisch mogelijke niet-standaardwerkvormen te identificeren in algemeen beschikbare surveygegevens, de BE-SILC- en de EAK-data. Op die manier trachtten we een brug te vormen tussen eerdere, veelal juridische analyses van niet-standaardwerk en gangbare empirische analyses. In tweede instantie trachtten we de kwetsbaarheden van profielen tewerkgesteld in arbeidsvormen met niet-standaardarbeidskenmerken in kaart te brengen.

Op basis van onze oefening moeten we concluderen dat de beide surveys slechts in zeer beperkte mate toelaten om in te zoomen op de verschillende wettelijk niet-standaardarbeidsvormen in België. Bepaalde specifieke vormen van arbeid – zoals gelegenheidsarbeid, arbeid in de context van een gesubsidieerd artikel 60 en 61 tewerkstelling, flexi-jobs en platformwerk – kunnen ondanks hun groeiende omvang niet geïdentificeerd worden in de microgegevens. Voor die groepen kunnen we enkel beroep doen op administratieve gegevens of al dan niet representatieve ad hoc surveys.

Vervolgens gingen we in deze bijdrage dieper in op de profielen van niet-standaardwerkenden door hen te groeperen naar niet-standaardkenmerk en door gebruik te maken van 'intersecties' in die kenmerken. Onze bevindingen bevestigen de hogere kwetsbaarheid onder niet-standaardwerkenden die uit eerder onderzoek naar voren kwam. Tegelijk toont onze analyse, die expliciet de verschillende vormen naast elkaar plaatst, en zo veel als mogelijk rekening houdt met wettelijke criteria voor niet-standaardwerk, dat er binnen de verschillende vormen van niet-standaardwerk een grote variatie bestaat. Sommige groepen zijn duidelijk kwetsbaarder – zoals bij tijdelijk en tripartite arbeidsrelaties – dan andere – zoals bij deeltijdse arbeid. Bovendien toont de variatie binnen de algemeen gangbare empirische classificaties het grote belang aan om in de diepte te kijken naar de impact die het opnemen van een specifieke arbeidsvorm heeft op kwetsbaarheid. Zo vinden we dat tijdelijke werknemers relatief minder hoge uurlonen ontvangen, maar dat geldt in mindere mate voor uitzendkrachten dan voor andere tijdelijk werkenden. Deeltijds werkenden zijn in het algemeen minder kwetsbaar, maar dat gaat voorbij aan het profiel en de armoederisico's onder dienstenchequewerknemers die deeltijds werken. Een belangrijke vraag voor beleidsmakers is of dat louter een kwestie is van de profielen die specifieke arbeidsvormen opnemen, en/of dat bepaalde specifieke arbeidsvormen zelf een minder adequate bescherming bieden.

België is geen uitzondering als het gaat om de uitdagingen rond de meting van nieuwe arbeidsvormen. Net als veel andere landen kampt het met het bijhouden van nauwkeurige data over digitale en niet-traditionele werkvormen (Global Conference on Measuring New Forms of Employment, 2024). Voor de toekomst ligt er dan ook een belangrijke taak in het modelleren van de impact van verschillende vormen van atypische arbeid in een vergelijkende analyse. Tegelijk toont dit hoofdstuk zeer duidelijk de uitdaging waarmee dat soort van analyse kampt. Om de complexe dynamiek van atypische arbeidsvormen volledig te begrijpen, is toegang tot gedetailleerdere data essentieel. Zoals onze bijdrage aantoont, zijn surveygegevens niet voldoende om alle vormen van arbeid te capteren, maar ook administratieve gegevens zijn niet altijd voorhanden.

Uit onze oefening blijkt dat bepaalde arbeidsvormen, met name tijdelijke arbeid, niet centraal worden bijgehouden door administraties. Ook sommige kwetsbaarheidsindicatoren in de BE-SILC zijn niet gekend bij de administratie. De kwetsbaarheids-, inkomens en arbeidsvormindicatoren die wel beschikbaar zijn, zitten vaak verspreid over verschillende instanties, en een koppeling stelt uitdagingen op het vlak van privacy en informatica. Een uitbreiding van de BE-SILC met administratieve data biedt daarentegen niet noodzakelijk soelaas, gegeven de kleine steekproef van de BE-SILC-data. Om de 'werkelijkheid achter het wetboek' beter weer te geven, zullen we dan ook – nog meer dan we hier deden – informatie uit verschillende bronnen moeten samenleggen. Onze verkennende beschrijving geeft daarbij indicaties welke arbeidsvormen we prioritair onder de loep moeten nemen.

Referenties

Barbieri, P., Cutuli, G., Guetto, R., & Scherer, S. (2019). Part-time employment as a way to increase women's employment: (Where) does it work? *International Journal of Comparative Sociology*, *60*(4), 249-268.

Beckmannshagen, M., & Schröder, C. (2022). Earnings inequality and working hours mismatch. *Labour Economics*, *76*, 102184.

Boeri, T., Giupponi, G., Krueger, A. B., & Machin, S. (2020). Solo self-employment and alternative work arrangements: A cross-country perspective on the changing composition of jobs. *Journal of Economic Perspectives*, *341*, 170-195.

Bosmans, K., De Moortel, D., & Vanroelen, C. (2022). Enforceability of rights in the temporary agency sector: The case of Belgium. *Economic and Industrial Democracy*, *43*(4), 1519-1538.

Canale, R. R., Liotti, G., & Musella, M. (2022). Labour market flexibility and workers' living conditions in Europe. *Structural Change and Economic Dynamics*, *62*, 441-450.

Cantillon, B. (2016). *De staat van de welvaartsstaat*. Acco.

Conen, W., & De Beer, P. (2021). When two (or more) do not equal one: An analysis of the changing nature of multiple and single jobholding in Europe. Transfer. *European Review of Labour and Research*, *27*(2), 165-180.

Conen, W., & Schippers, J. (2019). Self-employment as precarious work: A European perspective. *Edward Elgar Publishing*.

De Becker, E., Dockx, A., & Schoukens, P. (2022). In-work poverty in Europe: Vulnerable and underrepresented persons in a comparative perspective. In L. Ratti (Ed.), *Kluwer Law International* (p. 37). Wolters-Kluwer.

De Becker, E., Schoukens, P., Spasova, S., Haapanala, H., & Marenco, M. (2023). *Improving access to social protection in the European Union: A proposal for further action.* Paper providing expertise to the future Belgian Presidency of the Council of the European Union (January-June 2024).

Dimona en het personeelsbestand-Sociale zekerheid. (s.d.). Geraadpleegd via https://www.socialsecurity.be/site_nl/employer/applics/dimona/index.htm

Dumont, D., Gerard, S., Gilman, J., & Mechelynck, A. (2022). Sociaal recht en precaire arbeid: lessen uit een juridische cartografie van atypische arbeid. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, *64*(3), 273-342. Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid. Beschikbaar op https://socialsecurity.belgium.be/nl/publicaties/belgisch-tijdschrift-voor-sociale-zekerheid/btsz-jaargang-64

Eichhorst, W., Marx, P., & Wehner, C. (2017). Labor market reforms in Europe: Towards more flexicure labor markets? *Journal for Labour Market Research*, *51*(1), 3.

Eurofound. (2017). *Non-standard forms of employment: Recent trends and future prospects.* Eurofound. https://doi:10.2806/882537

European Parliament. (2024, 19 maart). *Platform Work: First green light to new EU rules on employment status.* Geraadpleegd via https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240318IPR19420/platform-work-first-green-light-to-new-eu-rules-on-employment-status

Global Conference on Measuring New Forms of Employment. (2024). *Measuring new forms of employment.* https://www.measuring-new-employment2024.eu

Hipp, L., Bernhardt, J., & Allmendinger, J. (2015). Institutions and the prevalence of nonstandard employment. *Socio-Economic Review*, *13*(2), 351-377.

Horemans, J. (2017). *Atypical employment and in-work poverty: A different story for part-timers and temporary workers?* CSB Working Paper, 17/01.

Horemans, J., & Marx, I. (2013). Should we care about part-time work from a poverty perspective? An analysis of the EU15 countries. In M. Koch & M. Fritz, *Non-standard employment in Europe: Paradigms* (pp. 169-183). https://doi.org/10.1057/9781137267160_11

Horemans, J., & Marx, I. (2017). *Poverty and material deprivation among the self-employed in Europe: An exploration of a relatively uncharted landscape*. IZA Discussion Paper, 11007.

Lens, D., Marx, I., Oslejová, J., & Mussche, N. (2023). Nice work if you can get it: Labour market pathways of Belgian service voucher workers. *Journal of European Social Policy*, *33*(1), 117-131.

LFS | Statbel. (s.d.). Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/lfs

Lohmann, H. (2011). Comparability of EU-SILC survey and register data: The relationship among employment, earnings and poverty. *Journal of European Social Policy*, *21*(1), 37-54.

Lohmann, H., & Marx, I. (2018). *Handbook on in-work poverty*. Edward Elgar Publishing.

Martin, N. R. (2020). *PHS quality project: Job quality and industrial relations in the personal and household services sector. Country Report: Belgium.* AIAS-HSI.

Murgia, A., & Pulignano, V. (2021). Neither precarious nor entrepreneur: The subjective experience of hybrid self-employed workers. *Economic and Industrial Democracy*, *42*(4), 1351-1377. https://doi.org/10.1177/0143831X19873966

Nautet, M., & Piton, C. (2019). An analysis of non-standard forms of employment in Belgium: Analyse des formes d'emploi atypiques en Belgique. *Economic Review / National Bank of Belgium S*, 95-122. Geraadpleegd via chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.nbb.be/doc/ts/publications/economicreview/2019/ecorevi2019_h5.pdf

OECD. (2015). *In it together: Why less inequality benefits all.* OECD. Geraadpleegd via https://read.oecd-ilibrary.org/employment/in-it-together-why-less-inequality-benefits-all_9789264235120-en

OECD. (2019). *Policy responses to new forms of work. Organisation for economic co-operation and development*. Geraadpleegd via https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/policy-responses-to-new-forms-of-work_0763f1b7-en

Palier, B. (2019). Work, social protection and the middle classes: What future in the digital age? *International Social Security Review*, *72*(3), 113-133.

Ramlot, N. (2024), *Non-standard work relationships in Belgium: a legal overview*. CHANGE Working Paper no. 1, CHANGE, 85 p.

Rasmussen, S., Nätti, J., Larsen, T. P., Ilsøe, A., & Garde, A. H. (2019). Nonstandard employment in the Nordics: Toward precarious work? *Nordic Journal of Working Life Studies*, *9*. https://doi.org/10.18291/njwls.v9iS6.114689

Standing, G. (2014). The precariat. *Contexts*, *13*(4), 10-12.

Statistiek Vlaanderen. (s.d.). Geraadpleegd via https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen

Tewerkstellingsstatistieken | RSZ. (s.d.). Geraadpleegd op 9 september 2024, via https://www.rsz.be/statistieken

Zelfstandige in bijberoep. (s.d.). Geraadpleegd via https://www.vlaanderen.be/starten-met-een-onderneming/zelfstandige-in-bijberoep

Noten

1. De twintig wettelijk vastgestelde vormen van Ramlot (2024) bieden geen exhaustieve lijst van alle mogelijke arbeidsvormen binnen de Belgische wetgeving. De belangrijkste categorieën atypische werkenden die niet door Ramlot worden behandeld, zijn: kunstenaars (nu bekend als 'kunstwerkers'), onthaalouders, pleegouders, doctoraatstudenten met een beurs, en assistent-klinische artsen kandidaat-specialisten. De kunstenaars werden uitgesloten door de volledige herziening van hun status eind 2023. Andere vormen werden uitgesloten door hun minder frequent voorkomen op de arbeidsmarkt in vergelijking met de vele andere onderzochte situaties (zoals deeltijdwerkers, flexi-jobbers en tijdelijke werknemers). Bovendien bestaan er nog statuten binnen het werkgelegenheidsbeleid en het leerlingenstatuut, maar door de regionale bevoegdheden kennen die vormen een uitgesproken specificiteit per gemeenschap.
2. In tabel 1 nemen we de drie types van gelegenheidsarbeid samen en worden PWA-arbeidsovereenkomsten (plaatselijk werkgelegenheidsagentschap) gelijkgesteld met het Vlaamse wijkwerken. Bovendien worden zelfstandigen opgesplitst in zelfstandigen in hoofd- en bijberoep. Daardoor toont tabel 1 achttien arbeidsvormen in plaats van twintig.
3. De werkende bevolking wordt voor de EAK bepaald op basis van de variabele *statbit*, die in lijn is met de definitie van 'een werkende' volgens het Internationaal Arbeidsbureau (IAB). Werkende personen zijn degenen "die tijdens de referentieweek arbeid verrichtten 'tegen betaling' of met als doel 'winst te maken' ongeacht de duur, inclusief de groep die slechts één uur heeft gewerkt, of die een job hadden maar tijdelijk afwezig waren". Voor de BE-SILC wordt inkomen uit werk gehanteerd om de werkende populatie af te bakenen. Dat wordt bepaald op basis van variabelen *PY010g* (contante of bijna contante inkomsten van werknemers), *PY020g* (niet-contante inkomsten van werknemers) en *PY050g* (contante winsten of verliezen van zelfstandige arbeid). We hanteren een verschillende strategie voor de EAK ten opzichte van de BE-SILC, om zo veel mogelijk rekening te houden met de sterktes en de beperkingen van elk van de beide bronnen.
4. In de EAK selecteerden we die observaties die een tijdelijke tweede betrekking rapporteerden in een van volgende sectoren: "I Verschaffen van maaltijden en accommodatie" en "46 Groothandel en handelsbemiddeling en 47 detailhandel, met uitzondering van de handel in motorvoertuigen en motorfietsen", én die aangaven minstens voor 32 uur aan het werk te zijn in hun hoofdberoep. Die bepaling gaat uit van enkele sterke assumpties, aangezien werknemers die tijdens het trimester T-3 al voor minstens vier vijfde werkten bij een andere werkgever ook onder het flexisysteem mogen werken (Ramlot, 2024). Daardoor zal in vergelijking met administratieve data van de RSZ de EAK de aantallen flexi-jobbers sterk onderschatten. In de BE-SILC trachtten we flexi-jobbers te benaderen door individuen met meerdere banen die minstens vier vijfde werken (>= 32 uren) in het hoofdberoep. Ook deze definitie houdt sterke assumpties in, want er kan onder andere geen rekening worden gehouden met de sector van het bijberoep, terwijl flexiwerk slechts in bepaalde sectoren is toegelaten. In tegenstelling tot de EAK zorgde de gebruikte definitie in de BE-SILC dan ook voor een sterke overschatting van het aantal flexiwerkers in vergelijking met de administratieve data.
5. De Dimona, een acroniem voor '*Déclaration Immédiate*/Onmiddellijke Aangifte', is een elektronisch systeem waarmee werkgevers elke aanname en beëindiging van een werknemer melden aan de RSZ. Een Dimona-aangifte doen is een verplichte procedure voor alle werkgevers in zowel de publieke als de private sector (Dimona En Het Personeelsbestand – Sociale Zekerheid, s.d.).
6. Dat geldt ook voor studentenarbeid: de EAK-cijfers laten zien hoeveel studenten er gemiddeld in één specifieke week van het jaar een studentenjob hadden. Iemand die bijvoorbeeld alleen in de zomer vier weken werkte, wordt alleen in de EAK-cijfers opgenomen als die persoon toevallig in een van die vier referentieweken werd bevraagd. Valt de referentieweek in een van de andere 48 weken, dan wordt de studentenjob niet meegenomen in de EAK-cijfers, maar wel in SILC en administratieve data.
7. De eerste categorie, 'deeltijdse arbeid', omvat alle werkende individuen die in hun hoofdactiviteit deeltijds werken. De categorie 'tripartite arbeidsrelaties' bestaat uit individuen die werkzaam zijn in een van de volgende situaties: uitzendarbeid, arbeid via dienstencheques, of als PWA-werknemer. De rest van de arbeidsvormen met dat kenmerk waren niet identificeerbaar

in de microdata, namelijk Artikel 60 en 61 en platformwerk. 'Tijdelijke arbeid' verwijst naar de status die de respondenten zelf gerapporteerd hebben. Ten slotte bestaat de categorie 'geen wettelijke subordinatie' uit zelfstandigen en meewerkende gezinsleden in hoofdberoep.

8. Die verschillen zijn vastgesteld met behulp van de *Pearson chi*-kwadraattoets, een statistische toets die gebruikt wordt om te bepalen of er een significant verschil is tussen verwachte en geobserveerde frequenties in een of meerdere categorieën.
9. Een week vakantie kunnen betalen en een onverwachte uitgave kunnen opvangen, samen met elf andere materiële en sociale kostenposten, vormen de basis voor de indicator. Degenen die zich vijf van die aspecten niet kunnen veroorloven, vallen onder materiële deprivatie.
10. Subjectieve armoede komt overeen met de vraag of men het moeilijk heeft om de eindjes aan elkaar te knopen. Mensen die dat zeer moeilijk, moeilijk of eerder moeilijk ervaren, ervaren subjectieve armoede.
11. Risico op armoede of sociale uitsluiting (AROPE) verwijst naar de situatie waarin personen geconfronteerd worden met minstens een van de volgende armoederisico's: risico op objectieve armoede (leeft in een huishouden met een equivalent beschikbaar huishoudinkomen lager dan 60% van de mediaan), ernstige materiële deprivatie (kan zeven items van de materiële en sociale kostenposten niet veroorloven) en leven in een huishouden met zeer lage werkintensiteit.
12. Platformwerk kon niet opgenomen worden als werkvorm die soms wettelijke subordinatie kent. Maar die groep kan een kwetsbare groep vormen. Platformwerkers zullen wel makkelijker als werknemer worden beschouwd met het vermoeden van het bestaan van een arbeidsovereenkomst in België vanaf 2022 en het recente Europese akkoord over de richtlijn voor platformwerk (Platform Work, 2024).
13. De OESO-equivalentieschaal werd toegepast, waarbij de eerste volwassene telt als 1, bijkomende volwassenen worden beschouwd als 0,5 equivalente volwassenen, en elk kind jonger dan 14 jaar qua behoeften equivalent is aan 0,3 volwassenen. Het gebruik van een equivalentieschaal is essentieel om huishoudens van verschillende grootte en samenstelling te vergelijken, omdat het rekening houdt met schaalvoordelen (Horemans & Marx, 2013).

Hoofdstuk 4.

De logica achter voedselhulp

Inzichten uit de toepassing van verschillende waarderingsmethoden

Karen Hermans & Sarah Marchal

Voedselhulp speelt een steeds belangrijkere rol in de westerse welvaartsstaten. Ook in België doen steeds meer mensen een beroep op voedselhulp. Voedselhulp wordt vaak in een caritatieve context verstrekt, dus zonder een duidelijke wettelijke basis. Voedselhulp heeft in het algemeen dan ook het karakter van een gunst, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het leefloon, waarop mensen een recht kunnen doen gelden. De toenemende samenwerking tussen de overheid en liefdadigheidsorganisaties doet niets af aan die vaststelling (Vandekinderen et al., 2022). Tegelijk weten we weinig over de generositeit, de budgetten en de relevantie van voedselhulp, zowel voor de gezinnen die er beroep op doen, als binnen de organisatie van de welvaartsstaat. Voedselhulp is immers zeer gefragmenteerd. Dat maakt het moeilijk een duidelijk zicht te krijgen over – onder andere – de inhoud, de waarde en de vorm van voedselpakketten, of over de hoogte van de operationele kosten, die grotendeels worden gedragen door liefdadigheidsorganisaties en vrijwilligers.

Die onzekerheid maakt het moeilijk om een inschatting te maken van de validiteit van de drijfveren die vaak worden aangehaald om het toenemende belang van voedselhulp te verklaren, of zelfs te verdedigen. In dit hoofdstuk onderscheiden we drie redeneringen waarom discretionaire, op liefdadigheid gebaseerde voedselhulp meer geïnstitutionaliseerd raakt in ontwikkelde welvaartsstaten: een armoedebestrijdingsargument, een ecologisch argument en een paternalistisch argument.

Dit hoofdstuk tracht een waarde toe te kennen aan de voedselhulpsector in België op basis van verschillende waarderingsmethoden die respectievelijk rekening houden met de productiekost, de marktwaarde en de waarde voor de ontvanger. We gebruiken die cijfers om de verschillende drijfveren voor de verdere uitbreiding en institutionalisering van voedselhulp kritisch af te wegen ten opzichte van elkaar.

Met dit hoofdstuk bieden we een blik op de praktijk van voedselhulp in België en de uitdagingen die ermee gepaard gaan. Onze bevindingen geven aanleiding om de effectiviteit en de relevantie van voedselhulp in de context van een volwassen welvaartsstaat te heroverwegen.

1. De drijfveren van de uitbreidende voedselhulp

1.1 Gedreven door noodzaak: armoedebestrijding

De toenemende relevantie van voedselhulp kan niet los worden gezien van de teleurstellende armoedecijfers die moderne welvaartsstaten in de afgelopen decennia lieten optekenen. Ondanks steeds hogere sociale uitgaven en lange perioden van economische groei is de effectiviteit van Europese welvaartsstaten in de strijd tegen armoede voor werkarme huishoudens op actieve leeftijd afgenomen (Akarçeşme et al., 2023). Wetenschappers wijzen daarbij op de diversificatie van de uitdagingen waar hedendaagse westerse welvaartsstaten mee kampen. Traditionele sociale risico's, zoals werkloosheid, zijn in toenemende mate geconcentreerd bij specifieke bevolkingsgroepen, terwijl huishoudens ook naar de welvaartsstaten kijken voor hulp bij de zogenoemde 'nieuwe' sociale risico's die voortkomen uit de individualisering en de diepgaande socio-economische verandering van onze samenleving (Cantillon, 2022; Bonoli, 2005).

In de meeste landen hebben uitkeringen voor werklozen lange en continue perioden van erosie doorgemaakt, onderbroken door tijdelijke herwaarderingen (Marchal & Siöland, 2019). Cantillon et al. (2019) hebben dat gekoppeld aan het 'glazen plafond' op uitkeringen. Zij betogen dat in een tijdperk waarin structurele en mondiale trends neerwaartse druk uitoefenen op lage lonen in westerse welvaartsstaten, het steeds moeilijker wordt om adequate uitkeringen voor werklozen en inactieven te voorzien. Beleidsmakers streven in zo'n context immers verschillende doelstellingen na: adequate uitkeringen bieden, terwijl werkstimulansen worden gewaarborgd en budgettaire discipline wordt gehandhaafd. Voedselhulp kan dan worden gezien als een reactie van onderuit op tekortkomingen van de welvaartsstaat (Poppendieck, 1998; Riches, 2002).

Ook vanuit het perspectief van welwillende beleidsmakers lijkt een verdere institutionalisering en subsidiëring van voedselhulp op het eerste gezicht zinvol. Geconfronteerd met armoede, budgettaire beperkingen en beperkte financiële werkprikkels, kan voedselhulp worden gezien als een manier om de gevolgen van armoede te verzachten waarbij negatieve gevolgen op werkprikkels en budget omzeild of verzacht kunnen worden. De stigmatiserende aard van voedselhulp moet in dat opzicht worden gezien als een zelfselectiemechanisme. Enkel diegenen die de meest urgente nood ervaren, worden geholpen, waardoor middelen zo efficiënt mogelijk worden ingezet (Gahvari & Mattos, 2007; Tagliati, 2022). De impact op financiële werkprikkels is minder duidelijk negatief dan bij verhogingen van wettelijk gegarandeerde uitkeringen. De aard van de hulp in natura verdoezelt de impact op financiële prikkels (Currie & Gahvari, 2008) en tegelijk weerhoudt het zelfselectiemechanisme mensen in principe niet om voedselhulp te blijven ontvangen wanneer ze werk vinden (Neter et al., 2014).

Voedselhulp pakt de achterliggende oorzaken van armoede niet aan en verschuift verantwoordelijkheden van de staat naar burgerinitiatieven en vrijwilligers.

Hoewel die context de opkomst van voedselhulp begrijpelijk maakt, betekent het niet dat voedselhulp ook de best mogelijke oplossing is. Voedselhulp pakt de achterliggende oorzaken van armoede niet aan en verschuift verantwoordelijkheden van de staat naar burgerinitiatieven en vrijwilligers (Lambie-Mumford & Silvasti, 2020; Poppendieck, 1998). Bovendien kan men vanuit een rechtenperspectief ernstige vraagtekens zetten bij het gebruik van stigma als selectiemechanisme, hoe impliciet ook (Purdam et al., 2016). Tot slot is het allesbehalve vanzelfsprekend dat voedselhulp uitsluitend gebaseerd is op zelfselectie. Niets houdt lokale organisaties immers tegen om expliciete of impliciete toegangscriteria te hanteren. In de praktijk wordt vaak een doorverwijzing vanuit de lokale overheid (OCMW) gevraagd. De institutionalisering die in de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden, kan de voorwaardelijkheid van die hulp nog verder versterken (Hermans et al., 2024).

1.2 De ecologische drijfveer: tegen voedselverspilling

Voedseloverschotten verminderen is onlosmakelijk verbonden met voedselhulp. Dat was al het geval sinds de oprichting van het Amerikaanse *Food Stamps Plan* in 1939, de opkomst van voedselbanken vanaf de jaren zeventig tot negentig, en de introductie van het EU-voedseldistributieprogramma voor de meest behoeftigen in 1987 (Nestle, 2019; Caraher, 2015). Zowel het *Food Stamps*-programma als het EU-programma hadden hun wortels in landbouwbeleid: het doel van die programma's was niet alleen om de armen te helpen, maar ook – en mogelijk zelfs meer – om de boeren te ondersteunen (Nestle, 2019; Caraher, 2015). Naarmate de landbouwoverschotten afnamen, werd het mogelijk gemaakt om nieuwe producten aan te kopen. Uiteindelijk leidde dat ertoe dat het oorspronkelijke Europese voedseldistributieprogramma verdween. De opvolger, het Fonds voor Europese hulp aan de meest behoeftigen (FEAD), werd in 2014 geïntroduceerd en viel onder het Sociaal Cohesiebeleid van de EU (Caraher, 2015). Naast de verdeling van voedings- en materiële producten werden lidstaten sinds 2014 verplicht om ook begeleidende maatregelen te bieden aan de eindbegunstigden, zoals de doorverwijzing naar de juiste sociale diensten. Sinds 2021 valt het FEAD-fonds onder het Europees Sociaal Fonds plus (ESF+), al is de invulling van het voedselhulpprogramma in België vergelijkbaar gebleven (POD MI, 2023a). Wel zijn er onder het nieuwe programma middelen vrijgemaakt voor koepelorganisaties om lokale voedselhulpinitiatieven te ondersteunen bij begeleidende maatregelen (POD MI, 2023a).

De landbouwoverschotten zijn sinds het ontstaan van die vormen van voedselhulp teruggedrongen. Toch blijkt het tegengaan van voedseloverschotten een blijvende drijfveer van voedselhulp. De steeds nijpendere klimaatverandering leidt tot een toenemend ecologisch bewustzijn, met een toenemende aandacht voor de mogelijkheden van een circulaire economie en de milieu- en klimaatimpact van voedselverspilling. Als gevolg daarvan wordt voedselhulp steeds vaker gepresenteerd als een milieuvriendelijke oplossing (Tikka, 2019). Voedingsbedrijven profiteren van de vermarkting van voedselhulp: die kostenefficiënte manier om van voedseloverschotten af te komen, verbetert hun imago op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen (Tikka, 2019).

Maar voedselhulp presenteren als een win-winsituatie om zowel armoede als voedselverspilling te bestrijden, kan voedselarmoede normaliseren of zelfs versterken (Caplan, 2017; Tikka, 2019).

Sinds de COVID-19-pandemie ervaren veel voedselhulporganisaties een afname van de hoeveelheid voedseloverschotten die ze ontvangen, vermoedelijk omdat bedrijven in de distributiesector hun voorraden beter beheren. Als reactie daarop hebben voedselhulporganisaties hun eigen voedselaankopen verhoogd. Daarnaast lobbyen die organisaties actief voor een beleid dat bedrijven aanmoedigt of verplicht om voedseloverschotten te doneren. Dat illustreert duidelijk Tikka's (2019, p. 1) observatie dat voedselhulp "(...) de paradoxale situatie versterkt waarbij liefdadigheidsorganisaties die voedselhulp verdelen, afhankelijk zijn van voedselverspilling in plaats van te proberen om die te verminderen."

1.3 De paternalistische drijfveer: gezondere keuzes

Onder paternalisme begrijpen we dat iemands vrijheid beperkt wordt omdat men vindt dat dat in het belang is van die persoon en de samenleving. De paternalistische grondslag van steun in natura is duidelijk: dat soort van overdrachten zou het verbruik van zogenoemde *merit goods* verhogen (Currie & Gahvari, 2008; Tagliati, 2022). *Merit goods* zijn goederen waarvan het gebruik positieve neveneffecten heeft, maar die zonder ingrijpen (van de overheid) onvoldoende geconsumeerd worden. Vaccinaties zijn een evident voorbeeld. De 'consumptie' van vaccins heeft positieve effecten voor de samenleving als geheel, maar die worden door individuen niet of onvoldoende in rekening gebracht bij de beslissing om zich al dan niet te laten vaccineren. In het geval van voedselhulp zou men – naar analogie daarvan – kunnen argumenteren dat een verbeterde voeding kan leiden tot betere gezondheidsresultaten.

Tegelijk kunnen er ook andere overwegingen meespelen. Beleidsmakers kunnen voedselhulp politiek haalbaarder achten vanwege de overtuiging dat mensen in armoede uitkeringen in cash eerder zullen besteden aan ongewenste goederen. Het Amerikaanse voedselbonnenprogramma verhindert bijvoorbeeld expliciet dat ontvangers alcohol en tabak kopen met de voedselbonnen. Een belangrijke opmerking daarbij is dat eerdere studies die voedselhulp vergeleken met uitkeringen in cash in het algemeen geen significante verschillen in gezondheid vonden tussen mensen die voordelen in natura dan wel in cash ontvingen. Bovendien vindt eerder onderzoek geen duidelijke indicaties dat mensen die uitkeringen in cash ontvangen hogere bedragen uitgeven aan 'ongewenste goederen' zoals alcohol of junkfood (Cunha, 2014; Tagliati, 2022).

Paternalisme gaat gepaard met een verminderde autonomie voor ontvangers. Het uitdrukkelijke doel is immers om de beschikbare keuzes voor ontvangers te beperken, of toch minstens sterk te sturen. Die verminderde autonomie met ondersteuning in natura (in plaats van in cash) kan zich vertalen in een nutverlies voor de ontvangers. Voedselhulpontvangers geven aan dat de aangeboden voeding door voedselhulporganisaties niet volledig overeenkomt met hun consumptievoorkeuren en -behoeften, van-

wege het gebrek aan keuze (Baki et al., 2023; Middleton et al., 2018). Meer verrassend (en verontrustend) vanuit een paternalistisch perspectief is dat voedselhulp vaak niet in overeenstemming is met de voedingsrichtlijnen (Baki et al., 2023; zie ook Oldroyd et al., 2022 voor een overzicht), wat verband houdt met de grote afhankelijkheid van onvoorspelbare voedseloverschotten.

2. Een korte schets: de situatie in België

Het aantal mensen dat in België voedselhulp ontvangt is de afgelopen jaren gestegen tot recordniveaus (BFVB, 2022; POD MI, 2023b). Terwijl in 2013 'slechts' 122.000 mensen maandelijks voedselhulp ontvingen via de voedselbanken, is dat aantal in 2023 gestegen tot maar liefst 213.000. Dat kan niet los gezien worden van de institutionalisering van voedselhulp. Ondertussen zijn de Europese, nationale, regionale en lokale overheden allemaal betrokken bij voedselhulp. Hun betrokkenheid varieert van subsidies en belastingvoordelen verlenen voor de donatie van voedseloverschotten, tot mensen actief doorverwijzen naar voedselinitiatieven of zelf FEAD-producten uitdelen (Hermans et al., 2024).

Het aantal mensen dat voedselhulp ontvangt is in België de afgelopen jaren gestegen tot recordniveaus.

Binnen België onderscheiden we vier belangrijke niveaus waar zowel gouvernementele als niet-gouvernementele actoren direct betrokken zijn bij voedselhulp: EU-ondersteuning, nationale koepelorganisaties, regionale distributieplatformen en lokale voedselhulpverstrekkers (zie ook Greiss, 2023).

Ten eerste neemt België deel aan het FEAD-fonds, waarmee de Europese Unie de lidstaten ondersteunt om de basisbehoeften en de sociale inclusie van de armste burgers aan te pakken (European Commission, 2014). Het merendeel van de FEAD-middelen (83%) wordt gebruikt voor voedselhulp (European Court of Auditors, 2019). Via openbare aanbestedingsprocedures worden lang houdbare voedselproducten gekocht (POD MI, 2023b). De Belgische FEAD-beheersautoriteit, de Programmatorische Overheidsdienst Maatschappelijke Integratie (POD MI), beslist – in samenspraak met experts en de 'sector' – over de lijst van aan te kopen producten.

Ten tweede zijn er verschillende nationale koepelorganisaties actief binnen de voedselhulpsector. De grootste daarvan is de Belgische Federatie van Voedselbanken (BFVB). Andere koepelorganisaties zijn de Sint-Vincentiusvereniging (Vincent de Paul Belgium), het Rode Kruis en het Leger des Heils. Die (inter)nationale koepelorganisaties hebben doorgaans een coördinerende rol ten opzichte van de aangesloten regionale of lokale organisaties.

Een derde (en gerelateerde) groep zijn de regionale opslagplatforms, die belangrijke logistieke functies voorzien. De nationale voedselbankfederatie coördineert negen re-

gionale voedselbanken die fungeren als logistieke partners. Zij verzamelen en bewaren voedsel van het FEAD, maar ook voedsel dat komt uit eigen aankopen, uit de voedingsindustrie en -distributie, en uit veilingen (BFVB, 2022). FEAD-producten worden verdeeld via twaalf logistieke opslagplaatsen (POD MI, 2023b): de negen voedselbanken, het Rode Kruis, Foodsavers Antwerpen en Alimen'T (gesitueerd in de provincie Luxemburg). Daarnaast richt een meer recent ontwikkeld complementair initiatief van 'sociale distributieplatforms'[1] zich uitsluitend op het verzamelen van voedseloverschotten, die dan naar lokale organisaties gaan om te verdelen. Om het bedrijven uit de voedingssector makkelijker te maken om voeding te schenken, is in 2015 het onlinebeheersplatform 'De Schenkingsbeurs' ontwikkeld om bedrijven en lokale hulporganisaties in België makkelijker met elkaar in contact te brengen om onverkochte goederen te herverdelen.

In een laatste schakel wordt de voeding aan de begunstigden uitgedeeld door lokale voedselhulpverstrekkers, die zowel uit ngo's als OCMW's bestaan. De Belgische voedselbankfederatie heeft 676 aangesloten lokale organisaties (BFVB, 2022). FEAD-producten worden uitgedeeld via meer dan 700 lokale aanbieders, waarvan bijna de helft OCMW's zijn (Lesiw, 2020). FEAD-producten mogen verdeeld worden aan iedereen die onder de armoederisicogrens leeft (POD MI, 2023b). Sommige organisaties laten het OCMW nagaan wie daaraan voldoet, terwijl andere zelf een sociaal onderzoek doen en soms nog bijkomende criteria hebben. Die toegangscriteria zorgen ervoor dat sommige kwetsbare personen uit de boot vallen. Maar er zijn ook organisaties die niet samenwerken met de overheid en onafhankelijk opereren, en in bepaalde gevallen geen of andere toegangscriteria hanteren.

Voedselhulp in België wordt in verschillende vormen aangeboden, gaande van (warme) maaltijden, vooraf samengestelde pakketten tot sociale kruideniers die keuzevrijheid bieden in een winkelopstelling, of mengvormen die enige keuzevrijheid in de gekozen producten realiseren (POD MI, 2022; Verstraete et al., 2023).

3. Data en methode

Dit hoofdstuk tracht een waarde toe te kennen aan de voedselhulpsector in België, wat voor zover ons bekend is, nog niet eerder berekend is voor België of voor een ander welvarend land. Die oefening is evenwel een innovatieve manier om de generositeit alsook de praktische relevantie van de huidige organisatie van voedselhulp te beoordelen. Voedselhulp opereert tot op zekere hoogte buiten marktomstandigheden (Marical et al., 2008). Daarom berekenen we 'schaduwprijzen' om de monetaire waarde te kennen, in lijn met de literatuur rond het prijzen van publieke dienstverlening. Dat houdt inherent bepaalde aannames en keuzes in. Belangrijk is dat er geen geschikte universele methode bestaat voor de waardering van overdrachten in natura (Smeeding, 1984; Faminow, 1995). In dit hoofdstuk passen we drie verschillende benaderingen toe.

3.1 Productiekostmethode

De productiekostenbenadering omvat de totale uitgaven die verband houden met het verstrekken van een bepaald voordeel (Smeeding, 1982, 1984). Die methode wordt meestal gebruikt wanneer er geen particuliere markt bestaat, bijvoorbeeld om openbare diensten, zoals gezondheidszorg of onderwijs, te waarderen. Aangezien productiekosten en overheidskosten in dat soort van gevallen samenvallen, staat de methode ook bekend als de overheidskostenbenadering.

Voedselhulp wordt in België hoofdzakelijk op caritatieve basis verstrekt, door een mix van actoren. Dat maakt de schatting van de waarde van de productiekosten niet eenvoudig. Voor zover wij weten, bestaat er geen volledig overzicht van de totale uitgaven aan voedselhulp in België. Daarom hebben we de verschillende kosten geïdentificeerd in een uitgebreide documentanalyse die de directe uitgaven onderzocht van de actoren die betrokken zijn bij het verstrekken van voedselhulp in België: de EU en de federale overheid, nationale koepelorganisaties, regionale distributieplatformen en (een selectie van) lokale voedselhulporganisaties. Gemaakte kosten bevatten naast uitgaven voor voedselaankopen ook kosten gerelateerd aan bijvoorbeeld huur, verzekeringen, IT, transport en personeelskosten. In de resultatensectie wordt daar verder op ingegaan.

De schaarse informatie, met name op het lokale niveau, dwingt ons tot het maken van enkele assumpties bij die oefening. Ten eerste gaan we ervan uit dat de uitgaveninformatie die we hebben gevonden voor dertien lokale voedselhulporganisaties representatief is voor de Belgische voedselhulpsector. Hoewel die organisaties een goede weerspiegeling zijn van de verschillende soorten organisaties die actief zijn in België, is dat aantal vrij beperkt. Ten tweede nemen we aan dat alle uitgaven van lokale organisaties gerelateerd zijn aan de taak van het verdelen van voedselhulp, terwijl verschillende organisaties ook aanvullende diensten bieden. Ten derde konden sommige kosten van kleinere regionale distributieplatformen en nationale koepelorganisaties niet (volledig) worden geïdentificeerd. Uiteraard impliceren die aannames dat er een onzekerheidsinterval rond de geschatte productiekostwaarde zit. In Hermans en Marchal (2024) geven we meer details over die berekeningen en voeren we verschillende controles uit die aantonen dat onze resultaten robuust zijn voor de onderliggende aannames.

3.2 Marktwaarde

De marktwaarde kijkt enkel naar de private kost van een voordeel (Paglin, 1980; Smeeding, 1984). Wanneer er een nauw verwant goed of dienst bestaat, dat verhandeld wordt op de private markt, is die waarde relatief eenvoudig te schatten (Smeeding, 1984).[2]

Verschillende eerdere studies hebben lokale (super)marktprijzen gebruikt om de marktwaarde van voedselhulppakketten te berekenen (Tagliati, 2022; Caraher & Furey, 2018). We volgen een soortgelijke strategie. We bouwen voort op gegevens die zijn verzameld

tijdens uitgebreid en meerjarig veldwerk. Die gegevens bevatten de inhoud van voedselhulppakketten zoals die verdeeld werden in zes voedselhulporganisaties in Antwerpen (Hermans & Penne, 2020; Hermans & Delanghe, 2021; Hermans et al., 2023). Belangrijk is dat de verzamelde gegevens informatie bevatten over de herkomst van de producten: nieuw gekocht of overschotten. De lijst met verdeelde voedselproducten werd vervolgens geprijsd met behulp van minimale maar acceptabele prijzen in een toegankelijke en betaalbare supermarkt[3] (cf. Carrillo-Alvarez et al., 2019).

Tijdens het veldwerk werd waargenomen dat voedselpakketten over het algemeen verschillen per huishoudgrootte. Daarom werden waarden geschat voor een eenpersoonshuishouden, tweepersoonshuishouden, driepersoonshuishouden en vierpersoonshuishouden (of groter).

Om een geaggregeerde marktwaarde op landelijk niveau te verkrijgen, vermenigvuldigen we de waarde van de voedselhulppakketten met het aantal huishoudens dat voedselhulp ontvangt, gebaseerd op het gemiddelde maandelijkse aantal voedselhulpontvangers zoals gerapporteerd door de BFVB (2022). We houden bij die berekening rekening met gegevens van EU-SILC 2022 over de huishoudgroottes onder degenen die een sociale bijstandsuitkering ontvangen. Ook daarbij bouwt onze aanpak voort op de veronderstelling dat de voedselpakketten die in de lokale voedselhulporganisaties worden verdeeld representatief zijn voor de Belgische voedselhulpsector als geheel. Hoewel dat duidelijk een sterke veronderstelling is, hebben we grote zorg besteed aan de selectie van organisaties die op een manier opereren die vergelijkbaar is met de meerderheid van de voedselhulporganisaties in België: de meeste zijn aangesloten bij de Belgische Federatie van Voedselbanken, ontvangen overheidssubsidies en verdelen FEAD-producten. Bovendien vertegenwoordigen ze een mix van kleinere en grotere organisaties, religieuze en niet-religieuze, oudere en meer recent gestarte initiatieven, en organisaties met verschillende doelgroepen. Toch moeten onze resultaten voorzichtig geïnterpreteerd worden.

3.3 De waarde voor de ontvanger

Zowel de productiekostbenadering als de marktwaarde houden geen rekening met de subjectieve voorkeuren van de ontvanger (Paglin, 1980; Verbist et al., 2019). De laatste methode die we hanteerden houdt wél rekening met de waardering door individuen. Die methode is geschikt als de consumptie wordt verstoord in de richting van het gesubsidieerde goed (Paglin, 1980) en wanneer het doel is om het welzijn van ontvangers te meten (Smeeding, 1982).

Onderzoek wijst op het onvermogen van voedselhulp om aan de voorkeuren en behoeften van de ontvangers te voldoen. Sommige voedselproducten worden als ongepast beschouwd vanwege persoonlijke, culturele of religieuze voorkeuren of zijn ongeschikt vanwege voedselintoleranties of voedinggerelateerde ziekten. Voeding kan van inferieure kwaliteit zijn, vervallen of ongezond. Ontvangers wijzen ook op de beperkte variatie in aanbod. Ten slotte kunnen verschillende barrières voedselhulp ontoegankelijk maken voor sommigen: transportproblemen met zware tassen, moeite om al het voedsel op

tijd te consumeren bij afwezigheid van koelkast of diepvries, of om het voedsel goed te bereiden of op te slaan (Baki et al., 2023; Poppendieck, 1998; Middleton et al., 2018; Geerts et al., 2013).

Om na te gaan in hoeverre voedselhulp overeenkomt met de voorkeuren en behoeften van de ontvangers bouwt men idealiter op kwantitatieve microdata die een beeld geven van individuele voorkeuren (zie Haab & McConnell, 2002, voor een overzicht). Tagliati (2022) gebruikte huishoudbudgetgegevens en schatte de waarde van voedselhulp voor de individuele ontvanger gemiddeld 35% lager dan de marktwaarde. Dat soort van schattingsmethoden vereisen uitgebreide kwantitatieve microdata die niet beschikbaar zijn voor België.

Daarom bouwen we voort op de hierboven beschreven veldwerkgegevens: we gebruiken observatiegegevens over de hoeveelheid producten die ontvangers niet mee naar huis wensten te nemen, namelijk ongeveer 10%. Dat is echter een zeer strikte afbakening voor de waarde voor de ontvanger. We kunnen immers verwachten dat er ook onder de producten die ontvangers wel accepteren minder gewenste producten zullen zijn (die ze bijgevolg alsnog consumeren of verder weggeven binnen hun kennissenkring). Daarom vergelijken we daarnaast de samenstelling van de geobserveerde voedselhulppakketten met voedingsaanbevelingen zoals samengevat in de referentiebudgetten, ontwikkeld door Storms et al. (2012) voor België, en met gangbare consumptiepatronen onder huishoudens met een laag inkomen berekend uit de gegevens van het Huishoudbudgetonderzoek (HBO) van 2022. Die samenstellingen verschillen zo'n 30% à 50% van de voedselpakketten. Voor de berekening van de waarde voor de ontvanger stellen we daarom drie scenario's op en passen we respectievelijk een afschrijvingspercentage van 10%, 30% en 50% toe op de marktwaarde om tot de waarde van de ontvanger te komen.

4. Resultaten

4.1 Productiekostwaarde

Tabel 1 toont de totale uitgaven aan voedselhulp in 2022. Volgens de benadering beschreven in sectie 3, schatten we de totale directe uitgaven aan voedselhulp op 57,6 miljoen euro, uitgegeven door verschillende actoren. Ten eerste werd 25,8 miljoen euro besteed aan FEAD-voedselhulp (POD MI, 2023b). Ten tweede bedroegen de uitgaven van nationale koepelorganisaties 7,5 miljoen euro in 2022 (BFVB, 2022). Ten derde vertegenwoordigden de kosten van de regionale distributieplatformen ongeveer 1,8 miljoen euro. Ten slotte werd de kost van lokale voedselhulporganisaties geschat op 22,3 miljoen euro. Zoals vermeld in de data en de methodesectie, hangt de schatting van rijen (2)-(4) in tabel 1 af van aannames. In Hermans en Marchal (2024) tonen we dat onze substantieve conclusies niet wijzigen bij een verstrenging of versoepeling van die veronderstellingen.

Tabel 1. Benadering van totale directe voedselhulpuitgaven (productiekostwaarde) in België (2022).

Soort uitgave	Voedingsaankopen	Andere	Totaal
FEAD (1)	€ 22.707.228	€ 3.080.649	€ 25.787.877
nationale koepelorganisaties (2)	€ 2.621.449	€ 4.956.267	€ 7.577.716
regionale distributie platformen (3)	/	€ 1.848.776	€ 1.848.776
lokale voedselhulp verstrekkers (4)	€ 2.916.912	€ 19.457.867	€ 22.374.779
Totale uitgaven	**€ 28.245.589**	**€ 29.343.559**	**€ 57.589.148**

Opmerking: (1) FEAD-uitgaven zoals gerapporteerd in het FEAD-jaarrapport 2022 door de POD Maatschappelijke Integratie; (2) gebaseerd op uitgavengegevens gerapporteerd door de Belgische Federatie van Voedselbanken; (3) schatting gebaseerd op gerapporteerde gemiddelde kosten per ontvanger, aantal ontvangers en personeelskosten; (4) geëxtrapoleerd uit uitgavengegevens gerapporteerd door dertien lokale voedselhulporganisaties. Zie Hermans en Marchal (2024) voor meer informatie en robuustheidscontroles.

Bron: Eigen bewerking.

Interessant is dat iets meer dan de helft van de totale uitgaven aan voedselhulp (30 miljoen euro) wordt gesubsidieerd door overheden (niet afgebeeld in tabel 1), terwijl de andere helft wordt gedoneerd door individuen, privébedrijven, serviceclubs en vzw's. Overheidssubsidies omvatten – naast directe uitgaven aan FEAD van de EU en de federale overheid – subsidies van de nationale en de regionale overheden: de federale overheid verleende 1 miljoen euro aan OCMW's, de Vlaamse overheid verleende 700.000 euro aan Foodsavers (en sociale kruideniers) en de Waalse overheid 2 miljoen euro aan voedselbanken en (niet-)gouvernementele organisaties die voedselhulp verdelen. Daarnaast verleenden lokale overheden subsidies aan lokale voedselhulporganisaties, geschat op ongeveer 1 miljoen euro (gebaseerd op de informatie van dertien lokale voedselhulporganisaties).

Tabel 1 maakt een onderscheid tussen de uitgaven aan nieuwe voedselaankopen (49% van de totale uitgaven) en andere kosten (51%) gerelateerd aan bijvoorbeeld huur, verzekering, IT, transport en personeelskosten. Hoewel de helft van de productiekostwaarde naar nieuwe voedselaankopen gaat, is het belangrijk op te merken dat die berekening alleen directe kosten gerelateerd aan voedselhulp omvat. De waarde van kosteloos gedoneerde voedseloverschotten is niet opgenomen in tabel 1. Het uitsluiten van donaties van voedseloverschotten kan evenwel misleidend zijn, omdat het de indruk kan wekken van een zeer efficiënt systeem (Poppendieck, 1998). Daarnaast steunt de distributie van liefdadigheidsvoedselhulp grotendeels op de inzet van vrijwilligers die onbetaald werk verrichten. Een brede beoordeling van de productiekostwaarde zou hun opportuniteitskosten omvatten, aangezien vrijwilligerswerk concurreert met andere activiteiten (Salamon et al., 2011). Gratis gedoneerde voeding en kosteloze vrijwilligers vertegenwoordigen immers ook een waarde en een opportuniteitskost. Door die kosten in beeld te brengen, is het mogelijk na te gaan of het misschien, zowel ecologisch als sociaal, nuttiger is om die voeding niet te produceren, of om als vrijwilliger zich anders in te zetten.

Tabel 2 toont aan dat de uitgebreide productiekost, inclusief de opportuniteitskosten van vrijwilligers[4] en de inkoopkosten van het voedsel dat uiteindelijk gedoneerd wordt

via voedselhulp,[5] meer dan verdubbelt tot 148 miljoen euro. De productiekost van nieuw aangekochte voeding versus voedseloverschotten weerspiegelen respectievelijk 36% en 64%. Omwille van de haalbaarheid hebben we andere indirecte kosten die mogelijk in een uitgebreide productiekostbenadering kunnen worden overwogen – zoals belastingvoordelen voor giften en voor bedrijven die voedseloverschotten doneren – niet opgenomen.

Tabel 2. Schatting van de uitgebreide productiekostwaarde van voedselhulp in België (2022).

Soort uitgave	Bedrag
Netto productiekostwaarde	€ 57.589.148
+ opportuniteitskosten vrijwilligers	€ 39.592.491
+ inkoopkost voedseloverschotten	€ 50.935.646
Uitbreide productiekostwaarde	**€ 148.117.285**

Bron: Eigen berekening op basis van de eerder vermelde bronnen.

4.2 Marktwaarde

Tabel 3 presenteert zowel de marktwaarde op huishoudniveau als op landelijk niveau – in totaal en gedifferentieerd naar huishoudgrootte – van voedselhulp in België. De gemiddelde maandelijkse marktwaarde van voedselhulppakketten op huishoudniveau varieert tussen 89 en 127 euro. Voor heel België bedraagt de totale geaggregeerde marktwaarde van voedselhulp 103,3 miljoen euro. Gebaseerd op waarnemingen in de zes geselecteerde lokale voedselhulporganisaties komt 33% van de marktwaarde voort uit nieuw gekochte voedselproducten, terwijl 67% van de marktwaarde wordt gegenereerd door gedoneerde voedseloverschotten.

De gemiddelde maandelijkse marktwaarde van voedselhulppakketten op huishoudniveau varieert tussen 89 en 127 euro.

De Belgische federatie van voedselbanken rapporteert dat ze in 2022 voor 86 miljoen euro aan voedselhulpproducten hebben verdeeld. Onze berekeningen bevatten naast die voedselproducten ook direct gedoneerde voedseloverschotten van nabijgelegen winkels en eigen aankopen door de lokale organisaties. Het verschil in de door de federatie gerapporteerde waarde en onze berekeningen blijft al bij al vrij beperkt, aangezien de voedselbankfederatie haar schattingen baseerde op gemiddelde supermarktprijzen, terwijl wij minimale maar acceptabele prijzen hanteerden (cf. data en methode).

Tabel 3. Marktwaarde voedselhulp in België op huishoud- en landniveau (2022).

Huishoudgrootte	Maandelijkse marktwaarde (huishoudniveau)	Aantal huishoudens	2022 marktwaarde (landelijk niveau)
1 persoon	€ 89,59	41.086	€ 44.169.606
2 personen	€ 93,90	16.415	€ 18.377.927
3 personen	€ 111,90	10.247	€ 13.760.267
4 personen of meer	€ 127,67	17.614	€ 26.984.799
Totaal			**€ 103.292.599**

Opmerking: Het aantal begunstigde huishoudens per huishoudgrootte wordt afgeleid uit het aantal gerapporteerde individuele begunstigden zoals gepubliceerd door de BFVB. Dat aantal vertalen we naar huishoudensniveau op basis van EU-SILC-gegevens over het aandeel van de huishoudensgrootte onder mensen die sociale uitsluitingsuitkeringen ontvangen. De marktwaarde op landniveau voor 2022 wordt berekend door de maandelijkse marktwaarde op huishoudensniveau te vermenigvuldigen met twaalf en vervolgens met het aantal ontvangende huishoudens.

Bron: Eigen bewerking op basis van Hermans et al. (2019, 2021, 2023), BFVB (2022) en EU-SILC 2022-gegevens.

4.3 De waarde voor ontvangers

We schatten de waarde van voedselhulp voor ontvangers op basis van een zorgvuldige analyse van de waargenomen inhoud van voedselhulppakketten (zie sectie 3). We observeerden dat ontvangers gemiddeld ongeveer 10% van de producten weigeren op het moment van ontvangst. Dat varieert van vleesproducten vanwege religieuze of ethische redenen (maar ook vleesvervangers omdat die niet steeds gekend zijn), typisch Belgische producten die onbekend zijn voor sommige ontvangers, tot bepaalde producten die onpopulair zijn vanwege hun smaak of omdat ze te zwaar zijn om te dragen.

Daarnaast vergelijken we ook de voedselcategorieën in de voedselhulppakketten met (1) gangbare consumptiepatronen van huishoudens in het eerste (armste) inkomenskwartiel, zoals gepresenteerd in de HBO, en (2) voedingsrichtlijnen die weerspiegelen wat een gezond eetpatroon vormt (zie Carrillo-Alvarez et al., 2019) weergegeven in een 'best case'-voedingskorf (referentiebudget). Die vergelijkingen worden getoond in figuur 1 voor een eenpersoonshuishouden. De conclusies verschillen niet voor andere huishoudtypes (op aanvraag beschikbaar). De samenstelling van voedselhulppakketten verschilt duidelijk van zowel het consumptiegedrag van mensen als van de voedingsrichtlijnen: de voedselhulppakketten tonen vooral een tekort aan fruit, terwijl sommige een overschot aan vlees en vis, granen en restproducten tonen. Over het algemeen wijkt de over- of ondervertegenwoordiging van voedselcategorieën in de voedselhulppakketten af met 32% tot 52% van de HBO, en met 32% en 53% van de voedingskorf.

De samenstelling van voedselhulppakketten verschilt duidelijk van zowel het consumptiegedrag van mensen als van de voedingsrichtlijnen.

Op basis van die bevindingen passen we respectievelijk een afschrijvingspercentage van 10%, 30% en 50% toe op de marktwaarde, om een inschatting van de geaggregeerde waarde voor ontvangers te bekomen. Dat resulteert in een geaggregeerde waarde van 93 miljoen euro (in een zeer conservatief scenario), 72,3 miljoen euro en 51,6 miljoen euro (in een zeer verregaand scenario).

Figuur 1. Vergelijking voedingscategorieën van voedselpakketten in zes Antwerpse voedselverdeelpunten met de voedingskorf en de HBO (1e inkomenskwartiel), België (2022).

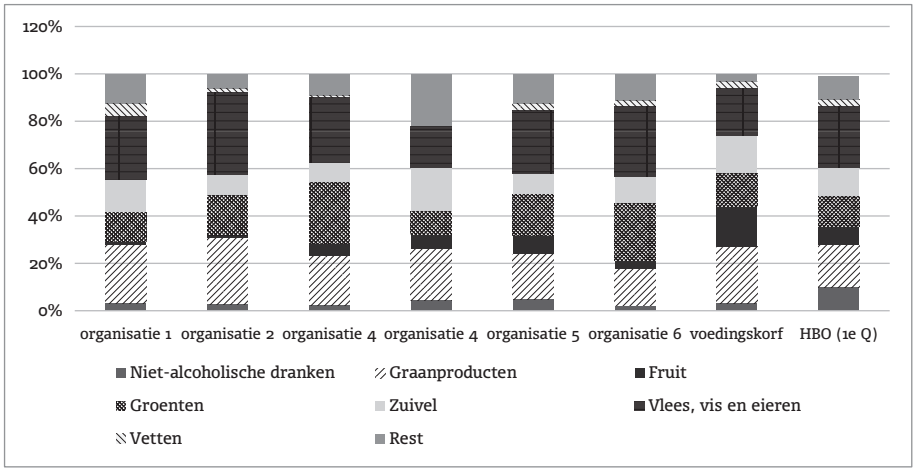

Bron: Eigen verwerking op basis van Hermans & Delanghe (2021), Hermans et al. (2023), gegevens over de voedingskorf (referentiebudgetten) en HBO-gegevens (2022).

5. Discussie: de waarde van paaseieren bij Sinterklaas

Het toepassen van verschillende waarderingsmethoden om een waarde toe te kennen aan de voedselhulpsector in België heeft duidelijk gemaakt hoe omvangrijk die liefdadigheidshulp is – al zijn er grote verschillen naargelang de methode die gebruikt wordt. Figuur 2 toont dat de totale waarde van voedselhulp in 2022 varieerde tussen 51,6 en 103,3 miljoen euro, of zelfs 148,1 miljoen euro als (sommige) indirecte uitgaven ook worden meegerekend.

Figuur 2. Vergelijking van verschillende waarden van caritatieve voedselhulp in België (2022): (uitgebreide) productiekostwaarde, marktwaarde en waarde voor de ontvanger (hoog, gemiddeld, laag).

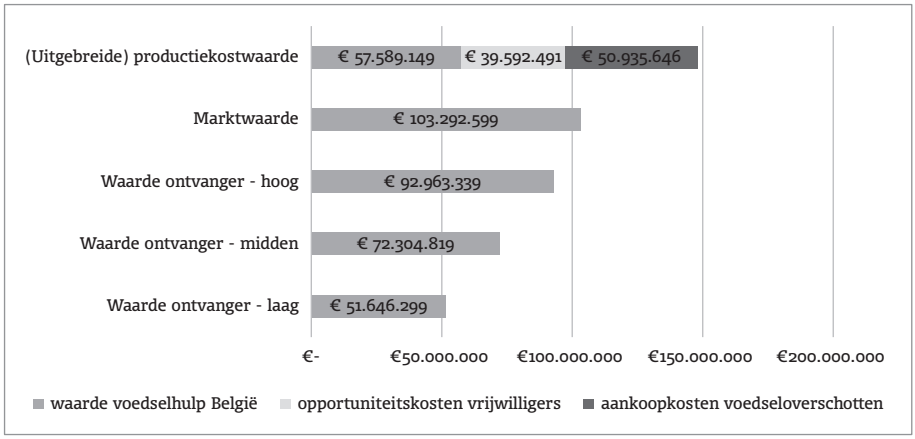

Bron: Eigen verwerking op basis van de bevindingen uit de resultatensectie.

Graag benadrukken we dat voedselhulp wel degelijk waardevol is, in de zin dat het broodnodige ruimte creëert in het beperkte budget van voedselhulpontvangers waardoor ze andere uitgaven iets beter kunnen dragen. In een eerder onderzoek toonden we dat voedselhulp in België het huishoudbudget van gezinnen die afhankelijk zijn van het leefloon met zo'n 4% tot 7% verhoogt, en zo iets dichter bij de armoedelijn brengt. Ook voor vrijwilligers zijn er positieve aspecten, zoals sociaal contact en het ervaren (en maken) van een nuttige en gewaardeerde bijdrage aan de samenleving. Bovendien zorgen sociale distributieplatformen en andere organisaties voor extra sociale tewerkstelling voor wie een afstand heeft tot de arbeidsmarkt. Het zou interessant zijn om in een verdere oefening dat aspect mee op te nemen in de waardering van voedselhulp.

Op basis van onze oefening lijkt de huidige opzet van voedselhulp bovendien kostenefficiënt: 30 miljoen euro aan subsidies wordt via particuliere giften bijna verdubbeld tot een productiekost van 57,6 miljoen. Die productiekost wordt vervolgens omgezet in een marktwaarde van 103 miljoen euro. Dat wordt gerealiseerd door de grote betrokkenheid van kosteloze vrijwilligers en gratis gedoneerde voeding. Vanuit die optiek is voedselhulp voor beleidsmakers een aantrekkelijke strategie voor armoedebestrijding.

Toch benadrukken onze resultaten een aantal ongemakkelijke kwesties.

Ten eerste: gratis bestaat niet. Gratis gedoneerde voeding en kosteloze vrijwilligers vertegenwoordigen wel degelijk een waarde en een opportuniteitskost. Mogelijk is het nuttiger – zowel ecologisch als sociaal – om die voeding in de eerste plaats niet te produceren, of om zich anders in te zetten als vrijwilliger. Daarbij dient opgemerkt dat dit tot op zekere hoogte wel degelijk gebeurt. Vrijwilligers combineren het aanbieden van voedselhulp vaak met zeer gewaardeerde sociale contacten en het verstrekken van andere materiële hulp (bv. kledij, meubels) of immateriële hulp (bv. doorverwijzing naar relevante diensten, budgetbegeleiding of aanbieden van activiteiten of workshops).

Maar een pure vergelijking van een eng gedefinieerde productiekost met de marktwaarde gaat voorbij aan de realiteit van die opportuniteitskost.

Ten tweede: armoedebestrijding door middel van voedselhulp komt met een prijs. De ontvangerswaarde van voedselhulp valt (aanzienlijk) onder de marktwaarde, zelfs in ons meest conservatieve scenario. Er is dus een nutsverlies door de kwaliteit en het type aangeboden producten. Die mismatch in de ontvangen voedselhulp doet de ogenschijnlijke efficiëntie van voedselhulp sterk afnemen (of zelfs verdwijnen: in het laagste scenario is de ontvangstwaarde minder dan de meest conservatieve productiekost). Een prangende vraag die zich stelt is hoeveel welvaartsverlies – zowel op individueel als op geaggregeerd niveau – moet worden geaccepteerd in het belang van armoedebestrijding en overheidsefficiëntie. Toekomstig onderzoek zou zich bovendien ook kunnen richten op de extra proceskosten die ontvangers moeten dragen, zoals de mogelijke transportkosten om naar een voedselhulporganisatie te gaan, de noodzaak om extra ingrediënten aan te schaffen, bereidings- en bewaarkosten en de tijdsinvestering om op specifieke openingsuren van het voedselhulpinitiatief aanwezig te zijn. Daarnaast ervaren ontvangers ook sociale en psychologische kosten die gepaard gaan met in de rij staan en voedseloverschotten ontvangen, wat een negatieve impact heeft op het mentale welbevinden.

Ten derde: welvaartsverlies kan – door de beperkte keuzevrijheid en onzekerheid, maar dus evengoed door de zeer reële proceskosten die verbonden zijn aan het opnemen van voedselhulp – niet los worden gezien van de ecologische en paternalistische drijfveren die ten grondslag liggen aan voedselhulp. Men kan natuurlijk argumenteren dat de ecologische en paternalistische voordelen (in de vorm van de distributie van *merit goods*) een individueel welvaartsverlies verantwoorden. Maar het dient opgemerkt dat ook de ecologische en paternalistische redeneringen onder druk staan, of toch minstens op gespannen voet staan met elkaar. Zo blijkt uit onze oefening dat de voedselpakketten slechts in beperkte mate overeenkomen met gezondheidsaanbevelingen. Dat wordt mogelijk gedreven door de kenmerken van voedseloverschotten. Die maken twee derde van de verdeelde voeding uit, maar zijn tegelijk ook behoorlijk onvoorspelbaar en niet noodzakelijk in lijn met een gezonde levensstijl. Te veel gedoneerde voeding van hetzelfde product kan ook leiden tot vreemde situaties: een grote hoeveelheid paaseieren ontvangen vlak voor Pasen, kan ervoor zorgen dat die nog steeds uitgedeeld wordt wanneer Sinterklaas al in aantocht is. Maar de voedselbanken en de lokale organisaties zien de hoeveelheid overschotten afnemen, waardoor ze meer zelf aankopen. Een derde van de voeding, goed voor een marktwaarde van 34 miljoen euro, wordt nieuw aangekocht. In die aangekochte voeding spelen ongetwijfeld paternalistische overwegingen van ambtenaren en vrijwilligers die mee over de gekochte producten beslissen. Een interessante piste voor toekomstig onderzoek betreft het nagaan in welke mate die subset van aangekochte voeding al dan niet beter aansluit met een gezonde levensstijl. In principe is het makkelijker om bij de keuze voor nieuwe aankopen gezondheidsrichtlijnen expliciet mee te nemen. Maar vrijwilligers zijn niet opgeleid om te weten wat gezond is en uit ons onderzoek blijkt dat ook andere, eveneens valide overwegingen, worden meegenomen. Zo was vaak de prijs van de producten een doorslaggevende(re) factor (om zo veel mogelijk mensen te kunnen helpen), net als de lange houdbaarheid.

Het zou boeiend zijn om te onderzoeken of ecologische motieven in de afweging worden meegenomen, zoals het al dan niet kiezen voor biologische en lokale producten.

Samengevat plaatst ons onderzoek vraagtekens bij alle drie de bestudeerde drijfveren. In hoeverre kunnen die redenen dan nog gebruikt worden om het toenemende belang van voedselhulp te verdedigen? Hoewel voedselhulp een onmiddellijke behoefte lenigt, benadrukken onze resultaten waarom het cruciaal is dat het slechts 'noodhulp onder protest' zou mogen zijn (zie ook het standpunt van Netwerk tegen Armoede in Degerickx, 2022). Toch zien we een behoorlijke en groeiende hoeveelheid subsidies naar voedselhulp gaan (en daar zijn belastingvrijstellingen nog niet eens in meegerekend). Aangevuld met donaties leidt dat tot een aanzienlijk budget van 57 miljoen euro, in vergelijking met bijvoorbeeld de 35 miljoen euro die minister Lalieux op jaarbasis aan OCMW's toekent om discretionaire, maar op mensenrechten en wetenschappelijke inzichten gebaseerde hulp te bieden aan cliënten met onvoldoende middelen (POD MI, 2023c).

Hoe efficiënt, wenselijk en effectief is het om op systematische wijze overheidssubsidies te gebruiken om voeding aan te kopen en de logistieke keten van transport en opslag van langsom meer te ondersteunen? Met het welvaartsverlies voor ontvangers en de wringende ecologische en paternalistische logica's in het achterhoofd, is het cruciaal om te reflecteren over de manier waarop schaarse (overheids)middelen en vrijwilligerstijd ingezet worden. Maar zolang het wettelijke sociale vangnet tekortschiet, kan noodhulp zoals voedselhulp niet zomaar aan de kant geschoven worden.

Referenties

Akarçeşme, S., Aranguiz, A., Lemmens, A., & Cantillon, B. (2023). *Reaching the European 2030 poverty target: The imperative for balancing the EU social agenda.* CSB Working Paper, No. 23/11. University of Antwerp.

Baki, J., Vinck, B., Beuselinck, A., & Maelstaf, H. (2023). *Hoe en welke voedingskeuzes maken mensen in een kwetsbare positie uit 2060 Antwerpen?* Stadskracht Discussiepaper 2. AP Hogeschool. https://www.ap.be/project/food-care

Belgische Federatie van Voedselbanken (BFVB). (2022). *Jaarverslag 2022*. Belgische Federatie van Voedselbanken.

Bonoli, G. (2005). The politics of the new social policies. Providing coverage against new social risks in mature welfare states. *Policy and Politics*, *33*(3), 431-449.

Cantillon, B. (2022). *Poverty and the tragedy of the welfare state. Seven terms for a new social contract.* CSB Working Paper No. 22/06. University of Antwerp.

Cantillon, B., Parolin, Z., & Collado D. (2019). A glass ceiling on poverty reduction? An empirical investigation into the structural constraints on minimum income protections. *Journal of European Social Policy*, 1-15.

Caplan, P. (2017). Win-win? Food poverty, food aid and food surplus in the UK today. *Anthropology Today*, *33*(3), 17-22.

Caraher, M., & Furey, S. (2018). *The economics of emergency food aid provision. A financial, social and cultural perspective*. Palgrave Pivot.

Caraher, M. (2015). The European Union Food Distribution programme for the most deprived persons of the community, 1987-2013: From agricultural policy to social inclusion policy? *Health Policy*, *119*(7), 932-940.

Carrillo-Alvarez, E., Penne, T., Boeckx, H., Storms, B., & Goedemé, T. (2019). Food reference budgets as a potential policy tool to address food insecurity: Lessons learned from a pilot study in 26 European countries. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *16*(32).

Cunha, J. M. (2014). Testing paternalism: Cash versus in-kind transfers. *American Economic Journal: Applied Economics*, *6*(2), 195-230.

Currie, J., & Gahvari, F. (2008). Transfers in cash and in-kind: Theory meets the data. *Journal of Economic Literature*, *46*(2), 333-383.

Degerickx, H. (2022). Nieuwe liefdadigheid en voedseloverschotten: mag het een beetje meer zijn? In G. Briels, & H. Grymonprez (Reds.), *Bouwen aan een breed sociaal beleid. Cahier 8: Voedselhulp onder protest*. Politeia.

European Commission (EC). (2014). *Regulation (EU) No 223/2014 of the European Parliament and the Council of 11 March 2014 on the Fund for European Aid to the Most Deprived*.

European Court of Auditors. (2019). *FEAD-Fund for European Aid to the Most Deprived: Valuable support but its contribution to reducing poverty is not yet established*. Publications Office of the European Union.

Faminow, M. D. (1995). Issues in valuing food aid: The cash or in-kind controversy. *Food Policy*, *20*(1), 3-10.

Gahvari, F., & Mattos, E. (2007). Conditional cash transfers, public provision of private goods, and income redistribution. *The American Economic Review*, *97*(1), 491-502.

Geerts, A., Ghys, T., & Dierckx, D. (2013). *Een verkennend onderzoek naar het gebruik van voedselbedeling* (VLAS-Studies 10). Vlaams Armoedesteunpunt.

Greiss, J., Schoneville, H., Adomavičienė, A., Baltutė, R., Bernat, A., Cantillon, B., (...), & Pereirinha, J. (2022). *Food aid in Europe in times of the COVID-19 crisis. An international survey project*. CSB Working Paper, No. 22/05. University of Antwerp.

Greiss, J. (2023). Het voedselhulpsysteem in België: op zoek naar een verklaring voor zijn veerkracht. In J. Coene, T. Ghys, B. Hubeau, S. Marchal, P. Raeymaeckers, R. Remmen, W. Vandenhole, W. Van Dooren, & H. Van Regemortel (Reds.), *Armoede en ongelijkheid. Jaarboek 2023*. Acco.

Haab, T. C., & McConnell, K. E. (Eds.) (2002). *Valuing environmental and natural resources: The econometrics of non-market valuation*. Edward Elgar.

Hermans, K., Cantillon, B., & Marchal, S. (2024). *De bittere nasmaak van voedselhulp*. Geraadpleegd via https://www.sampol.be/2024/04/de-bittere-nasmaak-van-voedselhulp

Hermans, K., & Delanghe, H. (2021). *Voedselhulp: wat brengt het op voor financieel kwetsbare gezinnen? Een vergelijking in drie Antwerpse voedselverdeelpunten* (CSB-bericht 2021/04). Universiteit Antwerpen.

Hermans, K., Cantillon, B., & Marchal, S. (2024). Shifts at the margin of European welfare states: How important is food aid in complementing inadequate minimum incomes? *Journal of European Social Policy, 0(0)*.

Hermans, K., Cantillon, B., Bernát, A., Carrillo-Alvarez, E., Cussó-Parcerisas, I., Mäkinen, L., Martínez, J., & Szivos, P. (2023). *Food aid in four European countries: Assessing the price and content of charitable food aid packages by using food basket, household budget survey and contextual data*. CSB Working Paper, No. 23/01. University of Antwerp.

Hermans, K., & Marchal, S. (2024). Exploring the practical relevance of food aid rationales in Belgium: Lessons from applying in-kind transfer valuation methods. *Social Policy & Administration*, 1-17.

Hermans, K., & Penne, T. (2019). De financiële impact van voedselbedeling op de inkomensadequaatheid van leefloontrekkers in België. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 4, 593-612.

Hustinx, L., & Dudal, P. (2020). *Het vrijwilligerswerk in België in 2019. Kerncijfers*. Universiteit Gent, Vakgroep Sociologie.

Lambie-Mumford, H., & Silvasti, T. (2020). *The rise of food charity in Europe*. Bristol University Press.

Lesiw, A. (2020). De organisatie van het FEAD in België. In B. Sehaert, N. Van Uffelen, & C. Van Wonterghem (Reds.), *Noodhulp onder protest. Voedselbanken als wapen voor sociale grondrechten.* Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen.

Marchal, S., & Siöland, L. (2019). *A safety net that holds? Tracking minimum income protection adequacy for the elderly, the working and the non-working of active age.* CSB Working Paper, No. 19/09. University of Antwerp.

Marical, F., Mira d'Ercole, M., Vaalavuo, M., & Verbist, G. (2008). Publicly provided services: How do they change the distribution of households' economics resources? In OECD, *Growing unequal? Income distribution and poverty in OECD countries* (pp. 223-251). OECD.

Middleton, G., Mehta, K., McNaughton, D., & Booth, S. (2018). The experiences and perceptions of food banks amongst users in high-income countries: An international scoping view. *Apetite*, *120*, 698-708.

Nestle, M. (2019). The Supplemental Nutrition Assistance Program (SNAP): History, politics and public health implications. *American Journal of Public Health*, *109*(12), 1631-1635.

Neter, J. E., Dijkstra, S. C., Visser, M., & Brouwer, I. A. (2014). Food insecurity among Dutch food bank recipients: A cross-sectional study. *BMJ Open*, *4*(5), e004657.

Oldroyd, L., Eskandari, F., Pratt, C., & Lake, A. A. (2022). The nutritional quality of food parcels provided by food banks and the effectiveness of food banks at reducing food insecurity in developed countries: A mixed-method systematic review. *Journal of Human Nutrition and Dietetics*, *35*(6), 1202-1229.

Paglin, M. (1980). *Poverty and transfers in-kind*. Hoover Institution Press.

Poppendieck, J. (1998). *Sweet charity*. Viking Penguin.

Programmatorische Overheidsdienst Maatschappelijke Integratie (POD MI). (2023a). *Oproep tot kandidaturen voor de aanwijzing van koepelorganisaties ter ondersteuning van de begeleidende maatregelen in het kader van het federaal voedselhulpprogramma onder het Europees Sociaal Fonds Plus (ESF+).*

Programmatorische Overheidsdienst Maatschappelijke Integratie (POD MI). (2023b). *FEAD Jaarrapport 2022.*

Programmatorische Overheidsdienst Maatschappelijke Integratie (POD MI). (2023c). *Koninklijk besluit van 22 januari 2023 houdende een toelage voor het gebruik van de REMI-tool om aanvullende financiële steun te verlenen aan OCMW-begunstigden.* Programmatorische Overheidsdienst Maatschappelijke Integratie (POD MI) (2022). Report FEAD Structured Survey 2022. Aggregated results of Member State Belgium.

Purdam, K., Garrat, E. A., & Esmail, A. (2016). Hungry? Food insecurity, social stigma and embarrassment in the UK. *Sociology*, *50*(6), 1072-1088.

Riches, G. (2002). Food banks and food security: Welfare reform, human rights and social policy. Lessons from Canada? *Social Policy & Administration*, *36*(6), 648-663.

Salamon, L. M., Sokolowski, S. W., & Haddock, M. A. (2011). Measuring the economic value of volunteer work globally: Concepts, estimates, and a roadmap to the future. *Annals of Public and Cooperative Economics*, *82*(3), 217-252.

Smeeding, T. M. (1982). *Alternative Methods for valuing selected in-kind transfer benefits and measuring their effect on poverty*. U.S. Bureau of the Census, Technical Paper No. 50, U.S. GPO.

Smeeding, T. M. (1984). Approaches to measuring and valuing in-kind subsidies and the distribution of their benefits. In M. Moon (Ed.), *Economic transfer in the United States*. University of Chicago Press.

Storms, B. (2012). *Referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie*. Doctoraal proefschrift, Universiteit Antwerpen.

Tagliati, F. (2022). Welfare effects of an in-kind transfer program: Evidence from Mexico. *Journal of Development Economics*, *154*, 102753.

Tikka, V. (2019). Charitable food aid in Finland: From a social issue to an environmental solution. *Agriculture and Human Values*, *36*, 341-352.

Vandekinderen, C., Reynaert, D., & Verstraete, A. (2022). Een kanarie die soms blaft. De heropleving van voedselhulp als strategie bij armoedebestrijding. In G. Briels, & H. Grymonprez (Reds.), *Bouwen aan een breed sociaal beleid. Cahier 8: Voedselhulp onder protest*. Politeia.

Verbist, G., & Förster, M. (2019). Accounting for public services in distributive analysis. *What drives inequality?*, *27*, 69-87. Emerald Group Publishing Limited.

Verstraete, A., Reynaert, D., & Greiss, J. (2023). *Keuzevrijheid als hefboom voor klantgerichte voedselhulp. Inspiratiebrochure van en voor voedselinitiatieven*. Geraadpleegd via https://foodbanks.be/dist/assets/img/upload/cont/brochure-nl-digitaal_file.pdf

Noten

1. Dertien Foodsaversplatformen in Vlaanderen, DREAM en LOCO in Brussel, en verschillende Waalse platformen (https://foodsavers.be; https://static.comeos.be/Brochure_NL_3.pdf).
2. Over het algemeen wordt aangenomen dat de marktwaarde lager is dan de productiekostenwaarde (Paglin, 1980; Faminow, 1995). Als het omgekeerde waar is, wijst dat op efficiëntiewinsten die voortkomen uit overheidsproductie (Smeeding, 1984).
3. Dat impliceert dat wanneer bijvoorbeeld een pot aardbeienconfituur van een merk uitgedeeld wordt, die geprijsd wordt aan de hand van een pot aardbeienconfituur van een huismerk van een grote supermarkt.
4. Twee veelgebruikte methoden voor de waardering van vrijwilligerswerk zijn de vervangingskostenbenadering en de opportuniteitskostenbenadering (Salamon et al., 2011). Omdat de laatste methode het werk verschillend waardeert afhankelijk van het (vorige) loon, beschouwen we de eerste als een intuïtievere maatstaf, aangezien die het werk waardeert tegen het loon van een betaalde werknemer die ongeveer hetzelfde werk doet. Dat vormt bovendien ook een conservatievere schatting. We vermenigvuldigen het gemiddelde minimumuurloon in 2022 (https://loonwijzer.be/loon/minimumlonen), met het gemiddeld aantal uren vrijwilligerswerk per week, dat ligt rond de vier uur (Hustinx & Dudal, 2020). Vervolgens vermenigvuldigen we dat product met het gemiddelde aantal vrijwilligers in 676 lokale organisaties, namelijk 25 (Greiss et al., 2022).
5. Dat is geschat op basis van het aandeel voedseloverschotten in de marktwaarde (67%) en de brutowinstmarge van een grote Belgische voedingsretailer. Die parameters werden gebruikt om de inkoopprijs af te leiden uit de verkoopprijs in de winkel (https://www.standaard.be/cnt/dmf20221213_96899209). Het is een ruwe schatting, aangezien niet alle voedseloverschotten afkomstig zijn van supermarkten en andere supermarkten andere inkoopprijzen en marges hebben. Maar de beschikbaarheid aan data liet niet toe om daar een volledig overzicht van te maken, waardoor we dit als benadering gebruiken. Alle producten die uitgedeeld worden, zijn geproduceerd en hebben dus waarde en brachten kosten met zich mee, waardoor het cruciaal is om voedseloverschotten niet als ‘gratis’ of ‘kosteloos’ te beschouwen.

Hoofdstuk 5.

Armoede in de jeugdliteratuur

Vanessa Joosen

Al sinds het zogeheten 'eerste Nederlandse kinderboek' – *Kleine gedigten voor kinderen* (1778) van Hiëronymus van Alphen – is armoede een thema in de jeugdliteratuur, en sindsdien is het nooit weggeweest. Ook in talloze vertaalde titels, van de sprookjes van Grimm tot *Harry Potter* speelt geldgebrek een belangrijke rol. Het Centraal Bestand Kinderboeken, een gecumuleerde databank met alle titels uit de grootste Nederlandse bibliotheken, lijst maar liefst 732 boeken op voor het trefwoord 'armoede', 71 voor 'werkloosheid' en 96 voor 'dak- en thuislozen'. Bekende klassiekers als *Afke's tiental* van Nienke van Hichtum (1903) of *Otje* van Annie M.G. Schmidt (1980) geven jonge lezers inkijk in gezinnen met geldzorgen. Daarnaast zijn ook de vele weeskinderen uit de jeugdliteratuur – van Assepoester tot Harry Potter – overgeleverd aan de grillen van hun familieleden die hen alle bezittingen en geld ontnomen hebben, of aan de zorg van weldoeners en weeshuizen. Armoede loopt dus als een rode draad door de geschiedenis van de jeugdliteratuur en door vele klassiekers en bestsellers.

In dit hoofdstuk belicht ik enkele belangrijke motieven die verklaren waarom armoede zo vaak als thema voorkomt in de jeugdliteratuur en probeer ik meer inzicht te geven in de manier waarop het thema wordt uitgewerkt. De maatschappelijke betrokkenheid van de makers kan daarbij een rol spelen: jeugdboeken kunnen een mimetische insteek hebben en geïnspireerd zijn door de werkelijkheid (Nikolajeva, 2005). Daarnaast kunnen ze ingezet worden om die werkelijkheid vorm te geven. Want sommige auteurs willen hun jonge lezers bewust maken van bepaalde maatschappelijke problemen in de hoop dat ze – nu of later – zullen willen bijdragen aan de oplossing ervan. Daarnaast is het belangrijk om stil te staan bij de verhaaltechnische en literaire aspecten van de boeken. Zo belicht ik vooral hoe armoede functioneert als literair mechanisme in boeken voor kinderen en jongeren: het thema wordt soms ingezet om spanning te creëren of om bepaalde gevoelens op te roepen.

Jeugdboeken verenigen altijd verschillende functies: ze spelen een belangrijke didactische rol in het overbrengen van kennis en waarden, maar mikken daarnaast ook op leesplezier, prikkelen de fantasie, helpen kinderen om gevoelens te verwoorden en ze hebben door hun aandacht voor taal en beeld ook een esthetische waarde (Joosen & Vloeberghs, 2008; Van Coillie, 2004). Een verhaal over armoede staat het leesplezier en de esthetische ervaring niet in de weg, integendeel. Geldgebrek en het leed dat daarmee gepaard gaat, vormen een sterke uitlokker van een affectieve respons, doordat lezers meeleven met personages. Dat kan het leesplezier vergroten, zelfs al hebben de personages onaangename ervaringen, en dat geldt zeker als hun erbarmelijke situatie

uiteindelijk verbetert. Daarnaast kunnen geldzorgen en ontbering ingezet worden als motor van de plot, om spanning op te wekken. In de beide gevallen is armoede een manier om lezers bij een verhaal te betrekken, omdat ze meevoelen met de personages in armoede en/of willen weten hoe het verhaal afloopt. Het *rags-to-riches*-script verdient daarbij bijzondere aandacht: dat populaire script gebruikt armoede als tussenstap naar een gelukkig einde en zet het in om sympathie op te roepen voor de protagonist. Daarnaast zijn er ook jeugdboeken die armoede thematiseren in een kritische reflectie op de realiteit, met het doel om sympathie te creëren voor sociaal kwetsbare mensen en perspectief te bieden aan wie zelf met armoede geconfronteerd wordt. Bij de inzet van die verhalen hebben sommige literatuurwetenschappers kritische kanttekeningen geplaatst die ik aan het einde van het hoofdstuk belicht.

1. De deugd in arme menschen eeren

Jeugdliteratuur wordt in dit hoofdstuk opgevat als literatuur die voor jonge lezers uitgegeven is. Dat sluit volwassen lezers niet uit: zij lezen jeugdboeken soms mee als bemiddelaar (om boeken te selecteren voor kinderen of aan hen voor te lezen bijvoorbeeld) of voor hun eigen leesplezier. Dat laatste geldt bijvoorbeeld voor de sprookjes van Hans Christian Andersen die verder in dit hoofdstuk aan bod komen: zijn *Eventyr* werden voor kinderen uitgegeven, maar door veel volwassenen gesmaakt. Daarnaast is sommige literatuur voor jonge lezers in de literatuur voor volwassenen ontstaan en nadien voor kinderen en/of jongeren bewerkt – daarbij kan je denken aan de fabels van Aesop of de sprookjes van Charles Perrault. Voor de achttiende eeuw is jeugdliteratuur "(…) eerder een vaag begrip: vaak is het onduidelijk of teksten expliciet voor kinderen bedoeld waren, toevallig in kinderhanden terechtkwamen of voor een dubbel publiek van kinderen en volwassenen geschreven waren" (Ghesquiere et al., 2014, p. 12-13). In verschillende westerse landen, waaronder ook het Nederlands taalgebied, ontstond jeugdliteratuur in de achttiende eeuw als een geïnstitutionaliseerde vorm van literatuur die de pedagogische visie van de Britse arts en filosoof John Locke in de praktijk bracht. In *Some Thoughts Concerning Education* (1693) pleitte Locke voor "spelend leren", ook in het leesonderwijs. Daarbij had hij een voorkeur voor dierenverhalen met een morele les, zoals fabels, maar was hij sceptischer over de Bijbel, omdat niet alle verhalen daarbij even begrijpelijk en spannend zijn voor kinderen. Hij raadde opvoeders aan om geschikte verhalen te selecteren die kinderen effectief konden boeien (Ghesquiere et al., 2016). De ideeën van John Locke vonden in het Nederlandse taalgebied al snel ingang, onder andere via de vertaling door predikant P.A. Verwer (Buijnsters, 1990), en zouden er nog lange tijd van invloed zijn. Voor moderne oren lijken de eerste kinderboeken vooral het leren te benadrukken, en dat geldt ook voor *De bedelaar*, waarin Hiëronymus van Alphen (1778) zijn jonge lezers een les over armoede doceert. Hij doet dat bij monde van een kind dat het gewenste standpunt expliciet formuleert:

Die afgeleefde man, die bijkans nakend zit,
En rillend van de kou, mij om een duitje bidt,
Is even goed als ik. Gods wijsheid gaf alleen
Mij wat meer geld dan hem. Ben ik dan beter? ... Neen.
Een vroom en eerlijk mensch draagt dikwijls slegte kleeren,
Ik wil dan ook de deugd in arme menschen eeren.
Die met veragting op hem ziet,
Doet naar 't bevel van Jesus niet.

Op de bijpassende prent geeft een jongen een bedelaar een cent. De boodschap is duidelijk: mensen in armoede zijn niet minder waard – ze zijn vaak vroom en goed – en wie meer geld heeft, mag niet op de armen neerkijken. Het kind dat aan het woord is, stelt zich min of meer op gelijke hoogte met de armen, zoals de prent ook duidelijk maakt. Het gedicht leert kinderen een morele les in nederigheid en zet ze aan tot liefdadigheid. Daarbij is het duidelijk dat de tekst in eerste instantie aan kinderen uit de hogere klasse en de middenklasse gericht was, en niet aan kinderen die zelf in armoede leefden. Sommige sprookjes gaan nog een stap verder dan *De bedelaar* van Van Alphen: de persoon in armoede is daar in stand en/of moraal zelfs verheven boven de andere personages. *Het meisje met de zwavelstokjes* van Hans Christian Andersen (1845) verliest haar geloof in God niet, zelfs al wordt ze keer op keer afgewezen en sterft ze uiteindelijk in de kou. Ook Andersen nodigt zijn lezers uit om sympathie te tonen voor mensen in armoede en aan liefdadigheid te doen.

In de negentiende eeuw was armoede een belangrijk thema in de literatuur en dat gold ook voor de jeugdliteratuur. De armoede als gevolg van de industriële revolutie, de verstedelijking, politieke regimes en het ontbreken van een sociaal vangnet, vond ook zijn weerklank in de jeugdliteratuur en hield ook een appel in aan jonge lezers om met armen mee te leven en zich voor hen in te zetten. Terwijl Van Alphen verwijst naar God in zijn oproep tot eerbied voor de armen, hanteert Andersen een sentimentele stijl om op het gemoed van lezers te werken. Details uit de tekst helpen om een affectieve respons op te roepen: de bedelaar bij Van Alphen is "bijkans nakend" en "rillend van de kou". Andersen gaat nog verder. De arme persoon in zijn verhaal is geen volwassene, maar een kind. Tot op de dag van vandaag worden kinderen ingezet om gevoelens van medelijden op te wekken, van de dodencijfers in

In de negentiende eeuw was armoede een belangrijk thema in de literatuur en dat gold ook voor de jeugdliteratuur.

gewelddadige conflicten tot campagnes om hongersnood te bevechten. Andersen gaat dieper in op de details van het lijden en de afwijzingen die het arme kind keer op keer moet verwerken. Het meisje met de zwavelstokjes loopt blootsvoets door de sneeuw nadat ze haar pantoffels verloren heeft door voorbijvliegende rijtuigen en een gemene dief. De verteller stuurt de reactie van de lezer verder in de gewenste richting: "Hongerig en koud liep ze daar en zag er zo zielig uit, dat arme stakkerdje!" (p. 225). In tegenstelling tot het gedicht van Van Alphen duikt er niemand op die met haar meevoelt: "Niemand had iets van haar gekocht, de hele dag niet. Niemand had haar ook maar een stuivertje gegeven" (p. 225). De woordkeuze ("ook maar een stuivertje") geeft aan dat de verteller de onverschillige voorbijgangers veroordeelt, net als de vader die het meisje dreigt te slaan als ze zonder geld thuiskomt. Uiteindelijk wacht het meisje met de zwavelstokjes een gelukkig einde, dat door religie gekleurd is: als ze sterft wordt ze met haar grootmoeder in de hemel verenigd. Maar dat einde is bitterzoet, want ze wordt doodgevroren gevonden op straat, door de mensen die haar eerst geen blik of cent gunden. Enerzijds is het verhaal een uitnodiging om mee te voelen met de armen en hen te helpen; anderzijds zette Andersen wel vaker dode kinderen in om lezers bij zijn verhalen te betrekken: "(...) *by identifying with the dying child, [his work] creates a melodramatic emotional effect in the adult reader*" (Høyrup, 2008, p. 36). Dat verklaart mogelijk waarom het droevige sprookje zo populair werd. Het wekte een sterk gevoel op bij de negentiende-eeuwse lezers, vergelijkbaar met sentimentele passages over arme mensen uit de bestsellers van Charles Dickens (Wullschlager, 2000), die ook vaak voor kinderen bewerkt werden. Doordat de sprookjes van Andersen en de bewerkingen van Dickens zijn uitgegroeid tot klassiekers in de jeugdliteratuur, blijft die sentimentalisering van armoede aanwezig tot vandaag, ook al kan je kritische kanttekeningen plaatsen bij de manier waarop armoede ingezet wordt als bron van vermaak voor jonge lezers.

2. Een spannend verhaal

Het meisje met de zwavelstokjes en de bedelaar uit het gedicht van Van Alphen blijven redelijk passief en ondergaan hun lot, afhankelijk van de goedheid van anderen. In veel andere jeugdboeken doen minderbedeelde personages er daarentegen alles aan om te overleven en hun levensomstandigheden te verbeteren. Van *Hans en Grietje* (Grimm, 1812) tot *The Hunger Games* (Collins, 2008) fungeert armoede als een bijzonder krachtige motor voor de plot: de zoektocht naar eten en een dak boven je hoofd creëert spannende verhalen waarin personages risico's moeten nemen. Een gebrek aan geld levert soms spectaculaire scènes op: een van de meest memorabele gebeurtenissen uit de Amerikaanse klassieker *Little Women* (1868, *Onder moeders vleugels*) van Louisa May Alcott is het moment waarop de heldin Jo March met een kort kopje thuiskomt. Ze heeft haar lange haren laten afknippen en verkocht zodat ze haar moeder met het geld uit de nood kan helpen. Ook op andere momenten in het verhaal beleven de zussen March avonturen omdat ze geld moeten verdienen, al komen er af en toe verrassende wendingen doordat weldoeners hen helpen om hun dromen te verwezenlijken.

Ook *Sans Famille* van Hector Malot (1878, *Alleen op de wereld*) is een avonturenverhaal dat aangedreven wordt door armoede, die nog een stuk bijtender is dan de zorgen van de zusjes March in het werk van Alcott. Want zij kunnen nog rekenen op een dak boven hun hoofd en de bescherming van hun familie en buren. De kleine Remi daarentegen werd als baby te vondeling gelegd en enkele jaren verzorgd door een vrouw met de naam Barberin. Als kleine jongen wordt hij door haar echtgenoot op straat gezet en moet hij zelf weten te overleven. Remi verdient eerst de kost bij de kleurrijke straatmuzikant Vitalis en zijn dieren, hij werkt vervolgens een tijdje in een mijn, enzovoort. Telkens slaat het onheil weer toe en zit je als lezer in spanning: kan Remi de volwassenen die hij ontmoet wel vertrouwen? Waar zal hij de volgende nacht slapen? Hoe komt hij aan eten? In *Alleen op de wereld* speelt bovendien nog een andere prangende vraag, die wel vaker de spanning opdrijft in verhalen over vondelingen: waar komt Remi vandaan? De kleren waarin hij gevonden werd wijzen op een rijke afkomst, die hem mogelijk een uitweg uit de armoede biedt zodra zijn echte ouders gevonden zijn.

Alleen op de wereld past inderdaad in het populaire en wensvervullende *rags-to-riches*-script, waarbij het hoofdpersonage vanuit de armoede opklimt tot de hoogste maatschappelijke rangen. Een ander klassiek voorbeeld is *Assepoester*, al is dat eigenlijk – net als *Alleen op de wereld* – een voorbeeld van een *riches-to-rags-to-riches*-plot. Assepoester wordt net als Remi in een rijke familie geboren, maar haar stiefmoeder degradeert haar tot keukenhulpje. De kleine prinses uit de gelijknamige roman van Frances Hodgson Burnett (*A Little Princess*, 1905) ondergaat eenzelfde lot: de achtjarige erfgename Sara Crewe wordt als een prinses onthaald op een kostschool in Londen, maar tot een zolderkamer verbannen en daar uitgehongerd als haar vader sterft en zijn fortuin verloren lijkt. Toch blijft ze zich inbeelden dat ze een prinses is en doet ze goed voor mensen die er nog slechter aan toe zijn dan haar. Uiteindelijk wordt ze in haar stand hersteld, dankzij investeringen van haar vader die goed zijn uitgedraaid. Het *rags-to-riches*-verhaal van Sara Crewe was gebaseerd op de ervaringen van Burnett zelf, wiens gezin in armoede leefde toen haar vader stierf (Haykens, 1983). Haar fortuin maakte de schrijfster uiteindelijk zelf, met haar boeken.

Ook J.K. Rowling wordt soms met Harry Potter vergeleken, haar bekendste boekenheld. Ze schreef het eerste deel uit de reeks toen ze een werkloze alleenstaande moeder was en schopte het vervolgens tot een van de rijkste vrouwen ter wereld (Ros, 2009). Ook Harry Potter gaat van *rags-to-riches*, wanneer hij op elfjarige leeftijd ontdekt dat hij een flinke som geld (of liever, een flinke hoop goud en zilver) op de bank heeft staan, nadat zijn oom en tante hem jarenlang verwaarloosd en vernederd hebben. Dat levert Harry een wensvervullend moment op, wanneer hij thuis door de halfreus Hagrid opgehaald wordt en ze samen een bezoek brengen aan de bank:

> *Griphook unlocked the door. A lot of green smoke came billowing out, and as it cleared, Harry gasped. Inside were mounds of gold coins. Columns of silver. Heaps of little bronze Knuts. 'All yours,' smiled Hagrid.* (Rowling, 1998, p. 75)

Vanaf dan hoeft Harry nooit meer onder de trap te slapen en kan zijn avontuur echt beginnen. Daarbij wordt het belang van geld ook weer gerelativeerd: Harry geniet bij-

voorbeeld erg van het samenzijn met de familie van zijn beste vriend Ron, die het niet breed hebben, maar wel een warm en gelukkig gezin vormen. Welgestelde families, zoals die van Draco Malfoy, worden dan weer voorgesteld als verwaand en immoreel.

Zoals hierboven beschreven zijn *Assepoester*, *Alleen op de wereld* en *Harry Potter* geen echte *rags-to-riches*-verhalen, omdat de hoofdpersonages eigenlijk van goede komaf zijn en uiteindelijk de status en het geld krijgen die hen altijd al toekwamen. *Charlie and the Chocolate Factory* van Roald Dahl (1967, *Sjakie en de chocoladefabriek*) daarentegen gaat wel over een personage dat opklimt uit de armoede en de top bereikt. Elk kind in het boek droomt van een bezoek aan de chocoladefabriek van Willy Wonka, maar de acute armoede waarin Charlie en zijn familie leven, drijft hen nog sterker om de gouden wikkel te vinden die toegang tot de fabriek verschaft. Het laatste spaargeld moet worden bijeengeschraapt om een chocoladereep te kopen en zo kans te maken op het ticket. Vervolgens is de voldoening des te groter wanneer de bescheiden Charlie vanuit zijn armoede kan opklimmen en aan het einde tot opvolger van de excentrieke directeur Willy Wonka gekozen wordt. De manier waarop het boek armoede en rijkdom thematiseert, is paradoxaal: de rijke kinderen die Dahl opvoert zijn verwend en onsympathiek en worden daarvoor gruwelijk gestraft, maar rijkdom is wel de ultieme beloning voor Charlies bescheidenheid. June Pulliam wijst erop dat de verfilming van Tim Burton die paradox nog verder uitvergroot:

> *In Dahl's novel, no explanation is given for the Bucketts' poverty. In Burton's film, however, the family's Dickensian poverty is a consequence of Wonka's business practices. Charlie's father loses his job in the toothpaste factory after the frenzy incited by the golden ticket contest causes sweet consumption to soar [...] To keep up with the demand, the toothpaste factory employing Mr Bucket mechanises the plant and fires the slower (and more expensive) human worker.* (Pulliam, 2012, p. 152)

Dat Willy Wonka de penibele financiële situatie van zijn familie (indirect) verslechterd heeft, doet niets af aan de bewondering die Charlie voor hem koestert, noch werpen het rauwe kapitalisme en kolonialisme van de chocoladefabriek een schaduw op het gelukkige einde waarbij de jongen als erfgenaam wordt benoemd. Het populaire *rags-to-riches*-script lost armoede immers enkel op voor het individu dat op de sociale ladder naar boven klimt, terwijl het systeem zelf intact blijft.

Diepgaandere maatschappijkritiek zit dan ook doorgaans niet in het *rags-to-riches*-verhaal vervat. Enkel op het niveau van een persoon of een gezin wordt de situatie verbeterd: "*Obscuring the structural inequality created by the mode of production, such tropes* [i.e. personages die uit de armoede gered worden] *locate class positions and their transcendence as a function of individual dispositions, rather than the collective struggle associated with working-class consciousness*" (Bullen, 2011, p. 50). Het is de persoonlijke verdienste van Charlie dat hij uit de armoede kan opklimmen: hij heeft een goed hart, hij is bescheiden

Diepgaandere maatschappijkritiek zit doorgaans niet in het rags-to-riches verhaal vervat.

en hij heeft respect voor kapitaal. Volgens Elizabeth Bullen (2011) kan dat verklaard worden doordat jeugdliteratuur in de eerste plaats een product van en voor de middenklasse is, en dat een personage als Charlie de waarden van die klasse al geïnternaliseerd heeft: "*[...] characters such as Charlie [...] who perform (or learn to perform) behaviors and express values appropriate to the middle class, are rewarded with social mobility*" (Bullen, 2011, p. 51).

Assepoester, Remi, Sara Crewe en Harry Potter hebben daarboven nog eens het geluk dat ze hun respectievelijke schoonheid, harde werk, goedheid en uitzonderlijke tovertalent combineren met een goede afkomst en op het einde hun status terugwinnen. Zo gebruiken die verhalen de armoede van de personages vooral om spanning op te bouwen, en niet zozeer voor een meer diepgaande reflectie op de oorzaak van armoede of vanuit een impuls om meer sociale rechtvaardigheid te creëren. Zo sluit Sara Crewe in *A Little Princess* vriendschap met het geplaagde dienstmeisje Becky, dat zo hard moet werken dat ze de uitputting nabij is en vaak honger en kou lijdt. Wanneer Sara haar fortuin herwonnen heeft wordt Becky haar persoonlijke dienstmeid. Het komt niet bij hen op dat Becky in de rijkdom zou kunnen delen. Evenmin krijgen de Oempaloempa's, de gekoloniseerde arbeiders uit de chocoladefabriek bij Dahl, de kans om hun sociale positie substantieel te verbeteren. Willy Wonka gaat zijn opvolger elders zoeken.

3. Kinderboeken van de middenklasse, voor de middenklasse?

Hoe valt die terugkerende focus op het individu dat uit de armoede opklimt te verklaren? Daarvoor keer ik even terug in de geschiedenis, want het verhaalpatroon gaat al lang mee in de (jeugd)literatuur. In de negentiende en vroege twintigste eeuw kwam sociale klasse in het vizier van pedagogen die reflecteerden op het belang van jeugdliteratuur. Zoals Bullen (2011, p. 48) stelt is het begrip van sociale klasse "(...) *historically associated with the Industrial Revolution and the rise of capitalism*". Vroege literatuurpedagogen in het Nederlandse taalgebied wezen er al op dat jeugdboeken vooral door auteurs uit de middenklasse geschreven werden en in eerste instantie ook vooral door kinderen van de middenklasse gelezen werden. Die lezers zien in de teksten de burgerlijke waarden van hun eigen klasse bestendigd. Toch geloofden sommige vroege pedagogen in het bevrijdende potentieel van verhalen over de sociale mobiliteit van het individu. In het Nederlandse taalgebied voerde de socialiste en feministe Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom in dat kader interessante pleidooien voor een bredere literaire volkssopvoeding, onder andere in *Het boek en het volkskind* (1906/1980). Ze zette zich met name in voor leesbevordering in arbeidersgezinnen via bibliotheken, en wijst erop dat de verbeelding van arme kinderen evenzeer gevoed moet worden als hun buikje. Hoewel sprookjes vroeger de verhalen van het gewone volk waren, geloofde Wibaut niet dat de arbeidersklasse het bevrijdende potentieel van die verhalen nog kon ervaren: "'t Fabrieksvolk verzint geen sagen, de stoomfluit wekt geen schoone

verbeelding op; met den besten wil kan men in den zwarten rook der schoorsteenen geen elfen of droomgestalten zien" (Wibaut-Berdenis van Berlekom, p. 18). Ze hoopte dat sprookjes kinderen uit alle sociale klassen van de realiteit zouden kunnen afleiden om hen de kracht van de verbeelding te leren kennen. Wibaut was daarbij kritisch over kinderboeken die armoede voorstellen als iets waar mensen zich in moeten schikken en gelukkig mee moeten zijn. Arme mensen weten wel beter, zo stelt ze:

> *Want het is onoprechtheid om te verkondigen dat het bezit van geld de menschen in 't ongeluk stort, zoodat arm wezen eigenlijk het hoogste zou moeten zijn, waar we naar moesten streven. Wij zien toch in het leven precies het omgekeerde gebeuren. Waarom zou men de kinderen niet leeren, dat armoede een heel erg verkeerde toestand is en dat het onze plicht is te streven naar levensgeluk ook in het stoffelijke? Waarom zijn de menschen zoo huiverig om dit voor de kinderen ronduit te erkennen?* (Wibaut-Berdenis van Berlekom, 1906/1980, p. 22)

Er zijn inderdaad sprookjes waar armen zich zonder meer schikken in hun lot. Zo bevat de verzameling van Grimm een sprookje getiteld *Gelukkige Hans*: hij is een eeuwige optimist die met een klomp goud op tocht vertrekt en de ene onfortuinlijke ruil na de andere afsluit. Hij komt uiteindelijk met lege handen thuis, maar is even gelukkig als voordien. Maar veel talrijker zijn de arme personages die met rijkdom beloond worden en daar absoluut niet rouwig om zijn, zoals Hans en Grietje, die met een zak edelstenen huiswaarts keren nadat ze de heks verslagen hebben, of Jaap (Jack) die de reus bovenaan de bonenstaak verslaat en niet langer in armoede hoeft te leven. Het sprookje is volgens Wibaut eerlijker dan het burgerlijke kinderboek wanneer het gaat om armoede en ontbering, en voedt de verbeelding van kinderen in armoede om te dromen van een betere toekomst. Maar volgens sprookjesspecialist Jack Zipes is de emancipatorische kracht van dat soort van sprookjes – waarin mensen uit de armoede opklimmen – beperkt:

> *Whereas it is true that change is realized in the tales, this change reflects the desire of the lower classes to move up in the world and seize power as monarchs, not necessarily to alter social relations. The endings of almost all folk tales are not solely emancipatory, but actually depict the limits of social mobility.* (Zipes, 1979/2002, p. 33)

Als alleen individuen opklimmen uit de armoede, wordt er aan de armoede zelf niet geraakt. Of zoals Bullen (2011, p. 48) het formuleert: "*Children's fiction is less straightforward in representing the unequal distribution of social and economic resources, or how power and privilege inheres in class structure and impedes social mobility*". Dat komt volgens haar onder andere door het complexe woord 'sociale klasse', dat zowel ingezet wordt voor economische verschillen als voor een onderscheid in status. Bovendien creëren jeugdboeken volgens Bullen graag een 'klasseloze utopie', oftwel "(...) *a belief in the myth of childhood as lying outside of the injustices of the social order and the world of work*" (Bullen, 2011, p. 49).

4. Kritisch reflecteren op armoede

Zijn er dan geen kinderboeken die armoede op bredere schaal willen thematiseren en aanpakken? Zipes (1979/2002) maakte zijn analyse van het sprookje in de jaren zeventig, een periode waarin de marxistische literatuurkritiek haar weg ook vond naar de studie van de jeugdliteratuur. In die ideologiekritische benadering van literatuur krijgt de rol van sociale klasse in de productie, receptie en inhoud van de verhalen bijzondere aandacht (Hébert, 2022). Men verwacht daarbij dat ook auteurs aandacht hebben voor sociale onrechtvaardigheid. In 1978 veroordeelde Miguel A. Ortiz jeugdboeken die armoede al te vrijblijvend inzetten voor een spannend verhaal. Ortiz vond dat het thema gepaard moet gaan met een kritische reflectie, zeker in adolescentenromans:

> *Writing about poverty commits the writer to a serious treatment; it is not merely enough that the book be entertaining. I am tempted to say that such a book must shed some light on the social and political forces that create poverty, but many great books have been written which avoid all references to politics, though the characters are poor people.* (Ortiz, 1978, p. 6)

Recenter stellen Mickenberg en Nel (2011) vast dat er ook effectief heel wat jeugdboeken zijn die armoede thematiseren en daarbij hun jonge lezers uitnodigen om diepgaand op maatschappelijke systemen te reflecteren en vervolgens ook te handelen, om de verandering van die systemen te bewerkstelligen:

> *Children's literature, as well as being a tool of embourgeoisment, has been and continues to be an important vehicle for ideas that challenge the status quo and promote social justice, environmental stewardship, and greater acceptance of differences.* (Mickenberg & Nel, 2011, p. 445)

Vooral in de jaren zeventig en tachtig verscheen er veel jeugdliteratuur die valt onder 'een nieuwe verlichting' of 'nieuw realisme': "Kinderen werden geportretteerd als sterke, handelingsbekwame protagonisten die op een rationele en vaak inventieve manier proberen het hoofd te bieden aan moeilijke omstandigheden. Zij zijn actieve deelnemers aan de opbouw van een veranderende samenleving" (Joosen & Vloeberghs, 2008, p. 114). Veel van die nieuw verlichte titels thematiseren armoede dicht bij huis en in het Zuiden. Voorbeelden zijn *Kon hesi baka / Kom gauw terug* (1978) van Henk Barnard, over een meisje dat uit Suriname naar Nederland emigreert, of voor jonge kinderen *Otje* (1980), van Annie M.G. Schmidt, dat belicht hoe bureaucratie sociale problemen in stand houdt. In tegenstelling tot het *rags-to-riches*-verhaal thematiseren nieuw verlichte boeken niet zozeer de sociale promotie van één individu of gezin, maar laten ze zien hoe armoede tot stand komt en hoe mensen in armoede leven en ertegen vechten. Aan het einde kan er wel plaats zijn voor een positieve wending, maar die is zelden zo spectaculair als in sprookjes als *Hans en Grietje* of fantasieverhalen als *Charlie and the Chocolate Factory*.

De erfenis van de nieuw verlichte jeugdliteratuur werkt door in verhalen tot vandaag. Een tendens die daarbij opvalt, is de opkomst van informatieve titels voor de jeugd vanaf

de jaren 2000, met titels als *Armoede in de wereld* van Rob Bowen (2006), dat thema's als globalisering en kinderarbeid aansnijdt, en *Armoede* (2018) van Louise Spilsbury. Voor *Erwtensoep in augustus: kinderen en armoede* (2008) interviewde Kees Opmeer vijftien kinderen en jongeren die in Nederland in armoede opgroeien en maakte hij op basis van hun getuigenissen een bundel met waargebeurde verhalen. Het doel is om meer begrip te wekken voor kinderen in armoede, maar de makers mikken daarnaast vaak ook op politiek bewustzijn om maatschappelijke veranderingen mogelijk te maken. Verder hebben de vele jeugdboeken die de laatste jaren over de klimaatverandering verschenen zijn ook vaak aandacht voor de grotere impact die mensen in armoede nu al ondervinden van de opwarming van de aarde. Een voorbeeld is *Rebelse meisjes: klimaatstrijders* van Abby Sher et al. (2022). De strijd tegen armoede en die tegen klimaatverandering gaan daarin hand in hand.

Naast die informatieve jeugdboeken zijn er veel fictieve verhalen waarin het hoofdpersonage opgroeit in armoede, zoals *Het hanengevecht* van Hans Hagen (2012), dat Filipijnse kinderarbeid aanklaagt, of *Een dag met Robby* van Kolet Janssen en Klaas Verplancke (2011). Dat laatste is een prentenboek dat op de allerjongste lezers mikt. Want op armoede staat geen leeftijd. De erkenning van de menselijkheid en de kracht van kinderen in armoede is een rode draad in veel van die boeken. *Een dag met Robby* valt onder de tendens die Mickenberg en Nel (2011) "*greater acceptance of differences*" noemen. Het boek toont hoe een kind in armoede zijn creativiteit inzet om niet in een gevoel van teleurstelling te blijven steken. In tegenstelling tot zijn klasgenoten krijgt de kleine Robby van Sinterklaas geen duur speelgoed, enkel een paar sokken. Maar hij toont hoe je met twee sokken en veel fantasie spannender kan spelen dan met dure cadeaus. Het boek is ontwikkeld door Welzijnszorg vzw vanuit de wens om het inlevingsvermogen van kleuters te stimuleren. Het gaat er – in tegenstelling tot de historische voorbeelden waarmee ik dit hoofdstuk begon – niet om medelijden op te wekken, maar om begrip en waardering:

> *Kinderen spelen overal, hebben behoefte aan zorg, vertrouwen en verbondenheid. Kinderen gaan naar school en hebben vriendjes. Door aansluiting te zoeken bij de concrete belevingswereld van kinderen willen we ze laten groeien in verbondenheid met leeftijdsgenoten en willen we hun inlevingsvermogen stimuleren. Met kleuters rond het thema armoede werken is niet evident. Toch vinden we het belangrijk dat ook jonge kinderen bewust worden van armoede en zich leren inleven in deze voor velen, ongekende wereld.* (Wattiez, in Gelaude et al, s.d., p. 6)

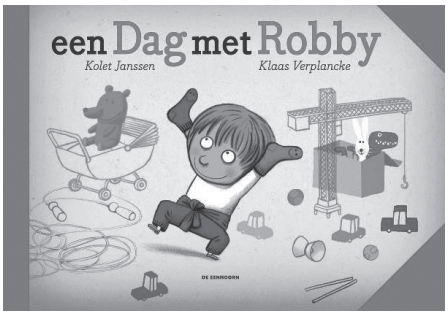

Met kleuters als doelpubliek vormt het boek zo een nuttige aanvulling op bestaande jeugdboeken, waar het thema armoede vooral voor iets oudere lezers voorbehouden blijft. *Het kistje van Cleo* (2005) van Hilde Vandermeeren is geschreven volgens dezelfde filosofie, maar dan voor lezers vanaf negen jaar: het thematiseert de spanningen en het gevaar in een sociaal woonblok, terwijl het ook oog heeft voor de menselijke verbinding die daar plaatsvindt. De personages in *Het kistje van Cleo* laten zich niet reduceren tot de kansarmoede die veel van hun dagelijkse ervaringen bepaalt – centraal in het verhaal staat de wens om 'iemand' te zijn. Het verhaal van Cleo krijgt onder andere een positieve wending door de erkenning van haar schrijftalent. Arizpe (2016) identificeert in dat kader nog een laatste en verrassende functie in kinderboeken over armoede: ze zetten de waarde van het (kunnen) lezen en schrijven in de verf, weliswaar voor kinderen en jongeren die zelf al voldoende geletterdheid verworven hebben om boeken te lezen. Het valt haar op dat er heel wat titels bestaan waarin een boek het kostbaarste bezit wordt van personages in armoede: "*The characters' rather inexplicable attachment to a text or book is perhaps a reflection of some kind of intuition that these may be a ticket out of poverty, a way to an alternative future*" (Arizpe, 2016, p. 52). Geletterheid, zo stelt Arizpe (2016), wordt zo voorgesteld als een 'overlevingsstrategie' die door de gevestigde orde als bedreigend ervaren kan worden. Er wordt in de jeugdboeken een verband gelegd tussen ongeletterdheid en uitbuiting, waaraan sommige personages kunnen ontsnappen dankzij boeken. Dat geeft aan lezen een groot gewicht: het is niet alleen een vorm van ontspanning, maar een sleutel tot opwaartse sociale mobiliteit, die andermaal vooral beperkt blijft tot het individuele niveau.

5. Jeugdboeken in het verzet

Sommige hedendaagse boeken voor adolescente lezers – in het bijzonder historische romans, fantasieverhalen en *Young Adult* literatuur – gaan verder in hun kritische maatschappelijke reflectie en het verbeelden van verandering op grote schaal. Zo besluit Karen Hill McNamara op basis van een corpus van recente jeugdboeken over de *Great Famine*, de Ierse hongersnood in het midden van de negentiende eeuw, dat de verhalen niet alleen de individuele beleving van armoede en honger thematiseren. De boeken reflecteren ook op de maatschappelijke dynamieken die leidden tot de dood en de emigratie van heel wat Ieren, terwijl er toch genoeg eten voorhanden was:

Sommige hedendaagse boeken voor adolescente lezers gaan verder in hun kritische maatschappelijke reflectie en het verbeelden van verandering op grote schaal.

> *One of the ironies of the Famine years is the abundance of food in the midst of terrible want. Large quantities of grain and livestock were exported from Ireland while the poor*

> *starved. Children's novels address this horrifying historical fact, thus revealing the root causes of famines, which include the reality that politics often prevents the distribution of food to the victims.* (Hill McNamara, 2009, p. 163)

Die historische inzichten nodigen de lezer uit om na te denken over hongersnood en de verdeling van voedsel vandaag, zo stelt McNamara (2009) vast.

Sommige fantasieverhalen voor jongeren gaan nog verder in het bevragen van de sociale orde om die te vervangen door een systeem dat de rijkdom eerlijker verdeelt. Geen reeks doet dat met meer verve dan *The Hunger Games* van Suzanne Collins, een Amerikaanse trilogie die verscheen tussen 2008 en 2020 en die ook werd verfilmd. Het verhaal speelt zich af in Panem, een futuristische wereld die verdeeld is in verschillende districten. Eén district, *the capitol*, heeft de macht en de rijkdom naar zich toegetrokken en buit de andere districten uit. Het hoofdpersonage, Katniss Everdeen, groeit op in armoede in het twaalfde district. Nadat ze deelneemt aan de zogenaamde hongerspelen, een televisieprogramma waarin tieners uit de verschillende districten op leven en dood met elkaar strijden, inspireert ze een revolutie waarbij de districten in opstand komen tegen hun onderdrukking. Hoewel het dystopische verhaal zich afspeelt in een andere wereld, nodigt het de lezer uit om kritische vragen te stellen over de verdeling van rijkdom in onze eigen realiteit en de normen en waarden die televisie en sociale media promoten. Het geeft ook aan hoe de media ingezet kunnen worden om een revolutie te ontketenen.

Voor de jaren zeventig waren kindpersonages in armoede vaak wit: denk aan Charlie uit *Charlie and the Chocolate Factory*, de zusjes March uit *Little Women*, Rémi uit *Sans Famille* of alle jonge protagonisten uit de vaak bewerkte boeken van Charles Dickens. Met de aandacht voor migratie en sociale ongelijkheid op wereldvlak sinds de jaren zeventig is dat beeld veranderd. In veel hedendaagse adolescentenromans is armoede vaak vervlochten met racisme, seksisme en migratie. Een interessant voorbeeld is *Cinderella is dead* van Kalynn Bayron (2020), dat zich afspeelt in Mersailles, een fictieve maatschappij die helemaal is opgebouwd rond het sprookje van Assepoester. Maar we krijgen daarin een heel ander verhaal dan de eerder vermelde *rags-to-riches*-plot. Een koning genaamd Manford dicteert in Mersailles de wetten, die inhouden dat huwbare meisjes – net als Assepoester – op een jaarlijks bal 'gekozen' worden en vervolgens trouw hun man moeten dienen. Politieke onderdrukking, seksisme, homofobie en economische uitbuiting gaan in Mersailles hand in hand. De heldin, het zwarte meisje Sophia, is verliefd op een meisje en heeft weinig zin om zich te laten uithuwelijken aan de eerste de beste man die haar uitkiest. Ze weet te ontsnappen en plant haar revolte. Daarbij thematiseert *Cinderella is dead* hoe verhalen gefabriceerd en gemanipuleerd kunnen worden om bepaalde maatschappelijke structuren te verantwoorden. Sophia doorprikt de mythe van het Assepoesterverhaal en de focus op vrouwelijke onderdanigheid om op de sociale ladder te mogen klimmen. Wanneer ze koning Manford en zijn regime omvergeworpen heeft, laat ze het daar niet bij. Haar grootste overwinning is niet haar persoonlijke vrijheid, maar die van de hele bevolking van Mersailles:

> *The transition was fast, and of course, some rebelled. The council considered making changes slowly over time, but ultimately decided that the equal treatment of Mersailles's citizens was far more important than some people's inability to handle those changes. […] No amount of money or power would allow the mistreatment of Mersailles's people to go unchallenged ever again.* (Bayron, 2020, p. 384)

Aan het einde van het boek wisselt de stem van de verteller naar de wij-vorm in een expliciete uitnodiging aan de lezer om zich door de fictieve revolutie in Mersailles te laten inspireren in het echte leven:

> *[w]e will not be denied. We will not be silenced. […]*
> *Understand that what King Manford, in all his incarnations, feared the most was the will of the people he so desperately wanted to control.*
> *Do not be silent.*
> *Raise your voice.*
> *Be a light in the dark.* (Bayron, 2020, p. 385)

De laatste zin alludeert op de toespraak die de jonge dichteres Amanda Gorman hield bij de inauguratie van Joe Biden als president van de Verenigde Staten. De veranderingen waartoe Bayrons roman oproept zijn veelzijdig, doordat verschillende vormen van onrecht en discriminatie vermengd worden. Maar de rechtvaardige samenleving waarvoor de personages zich inzetten, omvat onmiskenbaar ook een strijd tegen armoede. Als je de roman naast de voorbeelden zet waarmee ik dit hoofdstuk opende, dan worden veel veranderingen duidelijk: de hoofdpersonages zijn de onderdrukten zelf, die afkerig zijn van medelijden of aalmoezen. Ze willen – of liever eisen – niet alleen een individuele verbetering van hun eigen situatie, maar een systemische verandering die de hele maatschappij hervormt en armoede uit de wereld helpt. Bovendien wordt hun strijd tegen armoede gekoppeld aan sociale bewegingen tegen racisme en homofobie uit de hedendaagse realiteit.

6. Conclusie

Uit deze vogelvlucht door de geschiedenis van de jeugdliteratuur sinds de late achttiende eeuw blijkt dat armoede een belangrijk thema is dat tegelijkertijd verschillende functies kan vervullen en op diverse manieren ingevuld kan worden. Armoede kan lezers betrekken bij een verhaal doordat de personages sympathie oproepen en de lezer in spanning wacht om te weten te komen of ze goed terecht zullen komen (of misschien wel van rijke komaf blijken te zijn). Een weldadige maaltijd en een zacht, warm bed geven eens te meer voldoening als personages eerder honger en kou geleden hebben. Armoede kan als thema ook ingezet worden om het gewenste gedrag van lezers mee te sturen. Dat kan op individueel vlak, door liefdadigheid aan te moedigen en dromen van sociale mobiliteit te voeden, of op collectief vlak, door de systemen die armoede

creëren kritisch te belichten en op te roepen tot politieke verandering en zelfs revolutionair verzet. Daarbij valt op dat jeugdboeken zich nog vaak richten tot lezers die het zelf relatief goed hebben, en van hen meer begrip vragen voor mensen die het moeilijk hebben. Personages in armoede die opklimmen doen dat vaak door de waarden van de rijkeren te omarmen, zoals Charlie in *Charlie and the Chocolate Factory*, of door een bijzonder optimisme en creativiteit aan de dag te leggen, zoals Robby uit *Een dag met Robby*. Daarin schuilt ook een risico: niet alle kinderen in armoede zullen zich even weerbaar en creatief kunnen opstellen, en wie het hoofd laat hangen bij te veel miserie kan als mislukt beschouwd worden. Omdat klassiekers als de sprookjes van Grimm en *Charlie and the Chocolate Factory* vandaag nog steeds door veel kinderen gelezen en/of in bewerking bekeken worden, is het belangrijk dat kinderen en jongeren die boeken ook in hun historische context leren bekijken en de verbeelding van armoede kritisch leren bevragen. Een deel van die educatieve rol wordt nu ingevuld door andere jeugdboeken, die wel oog hebben voor de oorzaken, de beleving en de oplossingen van armoede. Daarin spelen adolescentenromans vandaag een voortrekkersrol.

Op het vlak van onderzoek is er nog werk aan de winkel. Zo is armoede als thema in de Nederlandstalige jeugdliteratuur nog nauwelijks bestudeerd. Welke historische tendensen vallen er te ontwaren? Wat is het verband met politieke bewegingen en maatschappelijke evoluties? Hoe bepalend zijn het genre en de leeftijd van het doelpubliek voor de manier waarop armoede verbeeld wordt? Ik heb in dit hoofdstuk enkele tendensen aangestipt, maar hier is meer onderzoek nodig. Verder liggen er kansen op het vlak van empirisch onderzoek met kinderen en jongeren: hoe ervaren zij verhalen waarin armoede centraal staat, en welke normen, waarden en lessen ontlenen ze eraan? Dit hoofdstuk heeft een eerste aanzet gegeven tot het nadenken over sommige van die vragen en zal hopelijk inspireren tot verder onderzoek.

Referenties

Alcott, L. M. M. (1994). *Little women*. Penguin.

Andersen, H. C. (2001). *Sprookjes en verhalen* (Vert. Annelies van Hees; 3e druk). Lemniscaat.

Arizpe, E. (2016). Of readers and vermin: The consequence of literacy for 'parasites'. In E. Arizpe, & V. Smith (Eds.), *Children as readers in children's literature: The power of texts and the importance of reading* (pp. 51-60). Routledge.

Bayron, K. (2020). *Cinderella is dead*. Bloomsbury.

Bowen, R. (2006). *Armoede in de wereld* (Vert. Hajo Geurink). Corona.

Buijnsters, P. J. (1990). Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw. In W. van Toorn, & N. Heimeriks (Reds.), *De hele Bibelebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden* (pp. 168-228). Querido.

Bullen, E. (2011). Class. In P. Nel, L. Paul, & N. Christensen (Eds.), *Keywords for children's literature* (pp. 48-52). New York University Press.

Burnett, F. H. (1907). *De kleine prinses* (Vert. J. L. van der Moer). Valkhoff & Co.

Collins, S. (2008). *The hunger games*. Scholastic.

Dahl, R. (1967). *Charlie and the chocolate factory* (Ill. Faith Jaques). George Allen & Unwin.

Gelaude, M., Mondelaers, M., & Wattiez, M. (s.d.). *Een dag met Robby. Educatieve handleiding bij het prentenboek 'Een dag met Robby' van Kolet Janssen & Klaas Verplancke*. Welzijnszorg. Geraadpleegd via https://diversiteitinactie.be/sites/default/files/Handleiding%20boek%20Robby_2012.pdf

Ghesquiere, R., Joosen, V., & van Lierop-Debrauwer, H. (2014). Inleiding: geschiedenis van de jeugdliteratuur in vogelvlucht. In R. Ghesquière, V. Joosen, & H. van Lierop-Debrauwer (Reds.), *Een land van waan en wijs: geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur* (pp. 11-55). AtlasContact.

Grimm, J., & Grimm W. (1857/2001). *Die Kinder- und Hausmärchen* (Red. Heinz Rölleke; 3 vols.). Reclam.

Hagen, H. (2012). *Het hanengevecht*. Querido.

Haykens, I. (1983). "Frances Hodgson Burnett." *Lexicon van de jeugdliteratuur*. Geraadpleegd via https://www.dbnl.org/tekst/coil001lexi01_01/lvdj00180.php

Hébert, L. (2022). *Introduction to literary analysis: A complete methodology*. Routledge.

Høyrup, H. (2008). "Hans Christian Andersen." In D. Haase, *The Greenwood Encyclopedia of Folktales & Fairy Tales* (Vol. I; pp. 32-36). Greenwood.

Janssen, K., & Verplancke, K. (2011). *Een dag met Robby*. De Eenhoorn.

Joosen, V., & Vloeberghs, K. (2008). *Uitgelezen jeugdliteratuur: een ontmoeting met traditie en vernieuwing*. LannooCampus.

McNamara, K. H. (2009). The Potato Eaters: Food collection in Irish famine literature for children. In K. K. Keeling, & S. T. Pollard (Eds.), *Critical approaches to food in children's literature* (pp. 149-166). Routledge.

Mickenberg, J. L., & Nel, P. (2011). Radical children's literature now! *Children's Literature Association Quarterly*, *36*(4), 445-473.

Nikolajeva, M. (2005). *Aesthetic approaches to children's literature: An introduction*. Scarecrow Press.

Opmeer, K. (2008). *Erwtensoep in augustus: kinderen en armoede* (Ill. Marieke Opmeer). SWP.

Ortiz, M. A. (1978). The politics of poverty in young adult literature. *The Lion and the Unicorn*, *2*(2), 6-15. http://doi:10.1353/uni.0.0374

Pulliam, J. (2012). All grown up: Filmic adaptations of Roald Dahl's novels. In A. Alston, & C. Bulter (Eds.), *Roald Dahl* (pp. 142-159). Palgrave Macmillan.

Ros, B. (2009). "J.K. Rowling." *Lexicon van de jeugdliteratuur*. Geraadpleegd via https://www.dbnl.org/tekst/coil001lexi01_01/lvdj00846.php

Rowling, J. K. (1997). *Harry Potter and the Philosopher's Stone*. Bloomsbury.

Schmidt, A. (1980). *Otje* (Ill. Fiep Westendorp). Querido.

Sher, A., Brew-Hammond, N., & Guss, S. (2022). *Rebelse meisjes: klimaatstrijders. 25 verhalen over vrouwen die de aarde beschermen* (Vert. Muriël Megens & Najiba Adellaoui). Rose Stories.

Spilsbury, L. (2018). *Armoede* (Vert. Cecile Bolwerk; Ill. Hanane Kai). Ars Scribendi.

Van Alphen, H. (1998). *Kleine gedigten voor kinderen* (Ed. P.J. Buijnsters). Athenaeum, Polak & Van Gennep. DBNL. Geraadpleegd via https://www.dbnl.org/tekst/alph002kleio1_01/index.php

Van Coillie, J. (2004). *Leesbeesten en boekenfeesten. Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* (6e druk). Davidsfonds/Infodok.

Vandermeeren, H. (2005). *Het kistje van Cleo* (Ill. Harmen van Straaten). Davidsfonds.

Van Hichtum, N. (1903). *Afke's Tiental: een schets uit het Friesche arbeidersleven* (Ill. C. Jetses). Wolters.

Wibaut-Berdenis van Berlekom, M. (1906/1980). *Het boek en het volkskind*. Educaboek.

Wullschlager, J. (2000). *Hans Christian Andersen: The life of a storyteller*. Penguin.

Zipes, J. (1979/2002). *Breaking the magic spell: Radical theories of folk & fairy tales* (2e ed.). University Press of Kentucky.

DEEL III
PERSPECTIEVEN

In dit deel van het Jaarboek maken we plaats voor bijdragen vanuit het werkveld. Expertise vanuit het veld biedt immers een onontbeerlijke aanvulling op het academische werk.

In deze editie geven we opnieuw het woord aan het Netwerk tegen Armoede. Zij gaan aan de slag met de levensverhalen van mensen in armoede.

Inzicht in armoede

Hoe sociale uitsluiting de levensloop bepaalt

Heidi Degerickx, Laura Van Raemdonck, Hanne Van Regemortel &
Gert Van Tittelboom

1. Inleiding

1.1 Armoede is een web van sociale uitsluiting

> *Armoede is een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het verhindert mensen in armoede om een leven te leiden dat voldoet aan de menselijke waardigheid. Deze kloof die in de samenleving wordt geproduceerd, kunnen ze niet op eigen kracht overbruggen.* (Raeymaeckers et al., 2017, p. 25 voortbouwend op de originele definitie van Vranken & Geldof, 1992)

Deze definitie benadrukt dat armoede veel complexer is en zich niet beperkt tot financiële deprivatie, maar zich manifesteert op verschillende levensdomeinen. Het Netwerk tegen Armoede geeft de armoedeproblematiek schematisch weer aan de hand van een armoedeweb (zie figuur 1), waar zowel de buitenkant, de binnenkant, als de verwevenheid duidelijk worden.

Figuur 1. Armoedeweb.

Noot: Buitenste cirkel: buitenkant van armoede; Binnenste cirkel: binnenkant van armoede

Bron: Netwerk tegen Armoede.

1.2 Verwevenheid van armoede op verschillende levensdomeinen

De buitenkant van armoede gaat over een zichtbaar gebrek aan kansen en mogelijkheden op verschillende levensdomeinen. Die levensdomeinen zijn met elkaar verweven en werken op elkaar in. Bij mensen in armoede beïnvloeden aspecten van die verschillende levensdomeinen elkaar vaak in negatieve zin.

De buitenkant omvat een opeenstapeling van risicofactoren (o.a. beperkt inkomen, slechte huisvesting, meer stress en gezondheidsrisico's) en het ontbreken van beschermingsfactoren (o.a. minder toegang tot ontspanning, gezondheidszorg, educatieve prik-

kels en een kleiner sociaal netwerk) die gezinnen in armoede ervaren (Netwerk tegen Armoede, 2023a).

Daardoor heeft iemand die in armoede belandt het ook veel moeilijker om er weer uit te raken. Mensen in armoede ervaren vaak een aantal moeilijkheden op hetzelfde moment. Het grote verschil tussen mensen in armoede en mensen die eenmalig een tegenslag ervaren, is dat die laatsten de tegenslag veel makkelijker kunnen opvangen door zaken die wel goed lopen in de andere domeinen. Mensen in armoede hebben dat voordeel niet.

Door die cluster van onrechtvaardigheden is de kans groot dat armoede intergenerationeel wordt overgedragen. Statbel (2021) toont aan dat tieners die opgroeien in armoede 30% kans hebben om later ook in armoede terecht te komen. Voor tieners die niet opgroeien in armoede is de kans veel lager, namelijk 8%. Opleidingsniveau speelt ook een grote rol. Tieners die zich geen elementaire schoolbenodigdheden konden veroorloven, lopen een verhoogd armoederisico op volwassen leeftijd (36%), tegenover 11% van de respondenten die wel over alle leermiddelen beschikten. Omgekeerd zien we dat 81% van de Belgen met een hoogopgeleide moeder eveneens zelf hoogopgeleid is (Statbel, 2021).

De binnenkant van armoede wijst op de impact die sociale uitsluiting en chronische stress hebben op het mentale welbevinden. Mensen in armoede krijgen vaker te kampen met schuldgevoelens, moedeloosheid, schaamte, een negatief zelfbeeld …

Opgroeien in armoede heeft een negatieve impact op de mentale weerbaarheid. Door de grotere risicofactoren en de beperkte beschermingsfactoren ervaren mensen in armoede een grotere kans op psychische moeilijkheden, zoals hechtingsstoornissen. Ze krijgen vaker te maken met bepaalde trauma's, zijn vaker kind van een ouder met een psychische kwetsbaarheid, worden vaker gepest op school … (Netwerk tegen Armoede, 2023a).

Zowel de binnen- als de buitenkant van armoede beïnvloeden elkaar wederzijds en kunnen leiden tot een verlies van verbinding. Mensen die in armoede leven, missen verbinding op diverse vlakken: met zichzelf, met anderen, met de maatschappij en met de toekomst. Een langdurige armoedesituatie kan bijgevolg reële psychische schade veroorzaken, wat de zoektocht naar werk of naar een geschikte opleiding verder bemoeilijkt. Mensen in armoede voelen zich vaak niet erkend. Langdurige armoede en uitsluiting kan bijgevolg tot een groot wantrouwen tegenover de samenleving leiden.

2. Drie cases over de impact van armoede op diverse levensdomeinen en de levensloop van mensen

We bespreken in drie cases de levensloop van mensen die op heel verschillende manieren in armoede opgroeien of verzeild raakten: iemand die in generatiearmoede opgroeide, iemand die in armoede belandt na een plotse levensgebeurtenis (in dit geval ziekte), en iemand die als nieuwkomer zijn weg probeert te vinden in onze maatschappij.

De persona's zijn geen bestaande mensen. Ze zijn gebaseerd op echte getuigenissen en levensverhalen van mensen in armoede. Het Netwerk tegen Armoede verzamelde die ervaringskennis tijdens verschillende overleggroepen, forumdagen en persoonlijke contacten met de 61 erkende verenigingen waar mensen in armoede het woord nemen in Vlaanderen en Brussel. We verwijzen ook naar het boek naar aanleiding van twintig jaar Netwerk tegen Armoede dat eind 2024 verschijnt en waarin tien levensverhalen van mensen zijn opgenomen.

2.1 Persona 1: Iemand die opgroeit in generatiearmoede

Griet groeide op in armoede, al besefte ze dat toen nog niet volledig. Ze was de jongste van een gezin met zes kinderen. Haar beide ouders waren arbeiders. Haar moeder kampte na de geboorte van Griet met een postnatale depressie. Daarna had ze het steeds moeilijker om aansluiting te vinden op de arbeidsmarkt. Ze woonden in een huurhuis in heel slechte staat. Niemand stelde zich vragen bij de schimmel op de muren, of de tweedehandskleding die ze als kind moesten dragen. Ook vonden ze het normaal dat er geen vrienden mochten langskomen. Het eten was vaak sober, maar ze moesten nooit met een lege brooddoos naar school.

> Brood gingen mijn ouders soms met een excuus bij de buren vragen. Dan zei mijn moeder dat ze het per ongeluk op de keukenkast had laten staan en dat het uitgedroogd was. Zo was er eten om mee naar school te nemen. Nooit zouden ze ons zonder eten naar school sturen. Mijn ouders zelf aten op het einde van de maand niet, dronken enkel koffie. Maar ik had altijd eten mee. (Netwerk tegen Armoede, 2024)

Pas toen ze tiener was, stapelden de ruzies zich op. Het viel op dat haar ouders veel chronische stress ervaarden en ook haar broers en zus hadden het niet gemakkelijk. De ruzies escaleerden steeds vaker. Dan vielen er klappen, of werden er dingen naar elkaar gegooid. Dat zorgde ervoor dat het voor Griet onhoudbaar was thuis, waardoor ze van huis wegliep. Eerst sliep ze bij vrienden. Daarna kwam ze in verschillende voorzieningen terecht.

> Rond mijn veertiende ben ik thuis weggelopen. Ik kon eerst bij enkele oudere vrienden terecht waar ik op de zetel sliep. De wachtlijsten voor gesloten instellingen of begeleid

> zelfstandig wonen waren groot. Ik wist echt niet waar ik naartoe moest of waar ik hulp kon krijgen. Ik voelde me altijd schuldig als ik ergens verbleef, en ik kwam nooit tot rust.

Op haar zestiende kwam Griet in verschillende voorzieningen terecht: een paar maanden hier, dan weer enkele maanden daar. Maar niemand luisterde écht naar haar verhaal.

> Op een bepaald moment stond ik voor de jeugdrechter, die me als een crimineel behandelde. Hij stuurde me voor drie maanden naar de gesloten voorziening van Beernem. Daar zaten meisjes die hun moeder wilden vermoorden, terwijl ik gewoon was weggelopen. Dat vind ik nog steeds zo onrechtvaardig om een kind te straffen, enkel omdat het wil ontsnappen aan de ellende thuis.

Die moeilijke jeugd heeft Griet gevormd als mens. Ze vindt het jammer dat er toen niemand echt geluisterd heeft naar haar problemen. Met de juiste begeleiding hadden ze toen niet alleen Griet, maar ook haar ouders kunnen helpen. Ook pleegzorg was een betere oplossing geweest. Want een warm, stabiel gezin is zo cruciaal. Maar er is een structureel tekort aan personeel en opvangplaatsen in de bijzondere jeugdzorg.

Door de moeilijke thuissituatie en de verschillende opnames was het voor Griet heel moeilijk om naar school te gaan.

> Op school noemden de andere leerlingen me een leugenaar omdat mijn situatie niet echt zou kunnen zijn. Ik voelde me daardoor niet thuis op school, dus bleef ik weg. Maar ik ben ook gestopt om naar de les te gaan, omdat ik nooit in orde was en de leerkrachten me daarom berispten. Ik had zoveel dingen aan mijn hoofd. Een schort meenemen voor de kookles was het laatste waaraan ik dacht. En ik had geen goede plaats om mijn huiswerk te maken of te studeren, waardoor ik slechte punten haalde.

Doordat Griet het middelbare onderwijs niet heeft kunnen afmaken, heeft ze op haar achttiende alles zelf moeten uitzoeken, zonder diploma. Opgroeien in armoede wil vaak zeggen dat mensen heel snel volwassen moeten worden. Je krijgt als kind snel ongewild te maken met verantwoordelijkheden waar je vaak nog niet mee geconfronteerd zou mogen worden. Dat staat ook in een recent rapport van het Netwerk tegen Armoede waar verschillende jongeren het woord namen over vrije tijd en welbevinden (Netwerk tegen Armoede, 2023). Voor Griet en veel andere kinderen en jongeren die opgroeien in armoede is vrije tijd een relatief begrip. De moeilijkheden thuis, de vele drempels naar vrije tijd en de verantwoordelijkheden die ze al vroeg moeten opnemen, beperken vaak hun vrije tijd, hoewel zij daaraan een hoge nood hebben.

Op haar achttiende vond Griet een baan in de horeca. Ze werkte keihard, had onregelmatige shiften en kon zich een kamer in een gemeenschapshuis veroorloven. Tot ze plots zwanger werd van een tweeling toen ze 21 jaar was.

> De vader heeft de kinderen nooit erkend. Dat was moeilijk. Echo's alleen moeten doen, de bevalling alleen moeten doen, alleen thuiskomen na de bevalling. De voorlaatste maand van mijn zwangerschap was het echt heel zwaar. Ik zakte in een depressie en had ook financiële problemen. Op een bepaald moment heb ik naar de dokter gebeld, helemaal over mijn toeren. Ik wou een betere moeder zijn dan mijn eigen moeder. Met veel schuldgevoel heb ik moeten toegeven dat ik op dat moment niet meer voor hen kon zorgen. Het werd zwart voor mijn ogen. De dokter heeft me doorverwezen naar het Centrum Kind en Gezinsondersteuning en Kind en Gezin. Daar hebben mijn kinderen gelukkig opvang gekregen.

Intussen is er een ondersteunend pleeggezin, maar dat was er niet altijd. Toen heeft de kinderopvang voorgesteld om haar kinderen één keer per week in de noodopvang te laten logeren. Dat heeft Griet als alleenstaande moeder zonder netwerk écht geholpen. De kinderen zien de kinderopvang als hun tweede thuis. De vaste begeleidster van de kinderopvang, Kind & Gezin, de pleegzorg en Griet zitten regelmatig samen. Zo is iedereen op de hoogte van wat nodig is.

Op het vlak van werk was het voor Griet een hele zoektocht. Ze wilde niet in de horeca blijven werken omwille van de onregelmatige uren, maar had geen diploma en ook weinig andere ervaring. Na een coachings- en trajectbegeleiding is ze van start gegaan als schoonmaakster met dienstencheques. Het is geen droomjob, maar de uren zijn wel ideaal.

Maar ook de zoektocht naar een sociale woning voor Griet en haar twee kinderen was niet eenvoudig.

> Eerst kreeg ik een woning toegewezen die compleet afgelegen was, met geen enkele bus in de buurt. Toen ik aan de mensen van het OCMW vroeg hoe mijn kinderen dan naar school moesten, zeiden ze botweg dat ik maar een fietskar moest gebruiken. Maar ook dat kon ik niet betalen!

Griet weigerde, waardoor ze haar huursubsidie verloor. Toen er een nieuwe sociale woning vrijkwam, had ze geen andere keuze dan die te aanvaarden. Maar dat was een krot, een plek waar ze met haar kinderen eigenlijk echt niet wilde blijven. Na er jarenlang gewoond te hebben, kwam er een nieuwe sociale woning vrij in betere staat. Daar hadden de kinderen wel een eigen kamer. Ze waren blij dat ze voortaan een plek hadden om hun huiswerk te maken.

2.2 Persona 2: Iemand die in armoede belandt door ziekte

Aicha is getrouwd en heeft twee kindjes. Zij en haar man werken allebei. Aicha werkt op de HR-afdeling van een groot bedrijf, haar man is in dienst bij een loodgietersbedrijf. Na een aantal jaar in een krap appartement te hebben gewoond, vinden ze eindelijk een bescheiden rijwoning met een kleine tuin binnen hun budget. Ze verhuizen, de kinderen

passen zich snel aan op hun nieuwe school en het gezin is gelukkig totdat het noodlot toeslaat. Bij een routinecontrole merkt de gynaecoloog iets afwijkends in haar borst op. Aicha wordt doorverwezen voor extra onderzoek om uitsluitsel te krijgen over wat er gaande is.

Een aantal weken later zijn de resultaten van de onderzoeken bekend. Aicha blijkt borstkanker te hebben. Ze zal een chirurgische ingreep moeten ondergaan, gevolgd door chemotherapie en hormoontherapie. Een zware klap voor het gezin dat plotseling tegen een maandenlange behandeling opkijkt. Aicha krijgt een ziekte-uitkering, maar die bedraagt slechts 60% van haar inkomen. Door de ziekte van zijn vrouw zal Wim de zorg van de kinderen grotendeels op zich moeten nemen. Familie wil wel bijspringen, maar zowel de ouders van Aicha als van Wim werken nog. Wim moet dus hun twee dochters 's ochtends naar de kinderopvang en de kleuterschool brengen en hen 's avonds gaan ophalen. Hij vraagt een gesprek met zijn baas om tijdelijk een flexibeler uurrooster te krijgen, maar dat blijkt niet te gaan.

> Mijn uurrooster werd niet aangepast. Ik kreeg enkel avondshiften en kon zo ook niet voldoende bij mijn kinderen zijn. Nochtans kreeg een andere collega wel aangepaste uren, zoals ochtendshiften.

Door het inkomensverlies en de dure behandeling raakt het koppel al gauw in de financiële problemen. Ze kunnen de hypotheek van hun nieuwe woning niet meer betalen. Daarbovenop komen nog eens extra kosten voor de buitenschoolse opvang en activiteiten van hun oudste dochter. Wim moet haar vroeger afzetten en raakt niet op tijd op school om haar af te halen. Daardoor moet hij noodgedwongen deeltijds gaan werken.

> Opvang kost veel geld. Als de kinderen groot zijn, wil ik sowieso voltijds gaan werken. Nu gaat dat niet. De kinderen moeten om 8.30 uur op school zijn. Ik kan de kinderen een uur vroeger afzetten, rond 7.30 uur, maar vroeger kan ik niet beginnen te werken.

Aicha heeft veel last van de behandeling en is vaak dagenlang ziek. Daarbovenop moet ze veel administratie in orde brengen om haar ziekte-uitkering te ontvangen.

> Er was geen ondersteuning toen ik ziek werd. Het is een voltijdse job om je papieren bij de mutualiteit in orde te krijgen. En je moet jezelf continu bewijzen en in stress zitten of er geen brief komt met vraag naar nieuwe papieren. Om de drie à zes maanden moest ik op controle. Dat gaf me echt stress, ik moest telkens bewijzen dat ik wel echt ziek was.

Op korte tijd is de rol van Wim als vader en partner enorm veranderd. Plots is hij mantelzorger van zijn vrouw en komt de zorg van hun kinderen en het huishouden bijna volledig op zijn schouders terecht. Zowel voor Aicha als Wim weegt de nieuwe situatie zwaar. Aicha voelt zich schuldig en de onzekerheid over de resultaten van haar behandeling wegen mentaal zwaar door. Ook Wim dreigt aan de voortdurende stress ten

onder te gaan. Op het werk kan hij zich ook moeilijk concentreren en hij maakt fouten. Zijn baas heeft wel begrip voor de situatie, maar laat hem weten dat het niet veel langer mag duren.

Het gezin heeft eigenlijk nood aan psychologische hulp, maar heeft er geen geld voor. Al hun spaargeld zit in het huis en ze hebben geen financiële reserves. De schaamte om geld te vragen aan vrienden en familie is groot. Ook hulp zoeken bij een instantie vinden ze moeilijk. De onbetaalde rekeningen stapelen zich op en het duurt dan ook niet lang of de eerste aanmaningen vallen in de brievenbus.

> Doordat ik terugviel op een ziekte-uitkering, kon ik de afbetaling van het huis niet meer doen. Ook de rekeningen van de elektriciteit, het water en de kinderopvang kon ik niet meer betalen. We kwamen terecht in een vicieuze cirkel, de schulden liepen snel op.

Aicha en Wim zoeken uiteindelijk hulp bij het OCMW. De bank dreigt met loonbeslag en ze krijgen een uitnodiging van de Lokale Adviescommissie (LAC) voor een gesprek over de afsluiting van hun elektriciteits- en gasmeter. Het gezin zit al diep in een schuldenspiraal. Er zijn heel wat onbetaalde rekeningen bij verschillende schuldeisers. De toekomstige financiële situatie van het koppel blijft uiterst precair door de dure behandeling van Aicha. Daarom dient het OCMW een aanvraag tot collectieve schuldenregeling in. Het is immers onduidelijk of Aicha na haar genezing opnieuw aan de slag zal kunnen en of dat dan voltijds zal zijn.

De arbeidsrechtbank keurt de aanvraag tot collectieve schuldenregeling goed. Even dreigt het gezin hun woning te moeten verkopen, maar de advocaat-schuldbemiddelaar weet toch een uitzondering te bekomen bij de arbeidsrechtbank. Daardoor loopt de duurtijd van de collectieve schuldenregeling wel op tot elf jaar. Aicha en Wim zijn opgelucht dat ze hun huis niet moeten verkopen. Het is zo goed als onmogelijk om op de krappe huurmarkt een geschikte woning voor hun gezin te vinden voor een huurprijs die lager ligt dan de hypothecaire afbetaling.

Het gezin gaat een lange en zware periode tegemoet waarin ze moeten rondkomen met een leefgeld van 150 euro per week. Daarmee moeten ze alle basisbehoeftes betalen, zoals eten, kleding, vrije tijd en de kosten voor de auto, die noodzakelijk is voor Wim zijn werk. Het gezin zou echter al meer dan het dubbele per week nodig hebben om volwaardig te kunnen deelnemen aan de maatschappij, zonder de extra ziektekosten van Aicha en de auto.[1]

2.3 Persona 3: Iemand met een migratieachtergrond die in armoede leeft

Roshdi groeide op in Damascus in Syrië in een welgesteld gezin en studeerde journalistiek aan de universiteit. Daarnaast stamt de familie van Roshdi af van Palestijnen die in 1948 uit hun land werden verdreven. Ze beschikken wel over een verblijfsvergun-

ning in Syrië, maar hebben geen volwaardige burgerrechten. Ze komen namelijk niet in aanmerking voor de Syrische nationaliteit. Ze zijn, net als honderdduizenden andere Palestijnen, 'gasten' in het land waar ze geboren en opgegroeid zijn. Roshdi beschikt ook niet over een Palestijns paspoort, aangezien hij nog nooit in het land van zijn voorouders is geweest.

Hij is getrouwd met Heba en samen hebben ze een dochtertje van net geen jaar oud als de burgeroorlog in Syrië uitbreekt. Als journalist komt hij in het vizier van de veiligheidsdiensten en moet hij vluchten om zijn gezin niet in gevaar te brengen. Na een lange en soms levensbedreigende tocht belandt hij in België, een land waar hij niets of niemand kent.

> Mijn eerste indruk was dat ik in een stabiel en veilig land terechtkwam waar ik opnieuw vrede kon vinden en een toekomst kon uitbouwen. Al gauw bleek dat niet het geval te zijn.

Hopend dat daarmee zijn lijdensweg ten einde is, beseft Roshdi dat dit nog lang niet het geval is. Een lange bureaucratische procedure houdt hem bijna drie jaar in onzekerheid.

> Ik had van andere asielzoekers gehoord dat er maar een beperkt aantal opvangplaatsen was. Daarom stond ik al om vijf uur 's ochtends aan te schuiven voor mijn eerste interview om asiel aan te vragen. Na zes uur 's avonds stond ik er nog steeds en kwamen ze zeggen dat ik de volgende dag zou moeten terugkeren omdat er geen plek meer was.

Uiteindelijk krijgt Roshdi toch een plek in een asielcentrum. Hij moet een kamer delen met een andere man. Privacy is er niet en zijn kamergenoot drinkt om de uitzichtloze situatie te kunnen vergeten.

> Toen ik in het vluchtelingencentrum zat, vond ik dat heel moeilijk. Alles verliep heel traag en was uitzichtloos. Het moeilijkste vond ik het gebrek aan vrijheid. Alles is gestructureerd. Je moet op een bepaald uur ontbijten, het centrum verlaten en 's avonds voor 20 uur terugkeren als de deur op slot gaat. Het was zomer en ik hoorde kleine kinderen buiten spelen terwijl ik binnen zat opgesloten. Het was een echte paradox. Ik vluchtte uit mijn thuisland om vrijheid te hebben en werd opgesloten als een crimineel.

Na twee jaar en acht maanden krijgt hij eindelijk antwoord. Zijn aanvraag tot asiel wordt afgewezen en Roshdi krijgt het bevel het land te verlaten. Aangezien Roshdi intussen kennis heeft gemaakt met een aantal andere Palestijnse vluchtelingen uit Syrië besluit hij in België te blijven. Terugkeren naar Syrië is immers levensgevaarlijk.

Hij negeert het bevel om het land te verlaten en verblijft een tijdlang in een kraakpand. Zo geraakt hij ook aan een job als afwasser in een restaurant. Roshdi verdient drie euro per uur om elke avond van de week urenlang af te wassen en na sluitingstijd ook nog heel de keuken en zaak te poetsen. Zijn werkgever betaalt hem ook zeer onregelmatig.

> Ik werkte er twee weken toen ik mijn geld vroeg, maar ik kreeg niets. Ik belde de politie om met de baas te praten, maar die ontkende dan dat ik daar had gewerkt. Ik

> ben toen naar een vereniging gegaan om te vragen wat ik kon doen. Er was geen bewijs dat ik daar gewerkt had. In de vereniging vertelden ze me ook dat het gevaarlijk was voor mij om klacht in te dienen. Ik kon daardoor het land uitgezet worden. Ze adviseerden dus om daar niet mee verder te gaan, omdat ik meer kon verliezen dan winnen.

Roshdi bevindt zich in een uitzichtloze situatie. Hij spreekt de taal niet, heeft nergens recht op en loopt continu het gevaar aangehouden te worden bij een identiteitscontrole of een controle van de arbeidsinspectie op het werk. Daarnaast leeft hij met tientallen anderen in erbarmelijke omstandigheden in een kraakpand zonder minimale basisvoorzieningen. Er is geen privacy, hij is ver weg van zijn familie in oorlogsgebied en heeft trauma's opgelopen tijdens zijn vlucht. Er is niemand die hem kan helpen, hij wordt uitgebuit terwijl hij wegzakt in een diepe depressie.

Een vriend uit het kraakpand kan hem uiteindelijk overtuigen om mee te gaan naar een vereniging waar mensen in armoede het woord nemen. Hij kan er een warme douche nemen, kleren wassen en zijn spullen opbergen die vaak gestolen worden in het kraakpand. Langzaamaan herwint Roshdi zijn gevoel van waardigheid en bouwt hij vertrouwen op met de werkers uit de vereniging. Ze bieden hem gratis juridische bijstand aan en verwijzen hem door naar een advocaat.

> Voor mij was het belangrijkste dat ik eindelijk in contact kwam met mensen die in dezelfde situatie zaten. Dat gaf me hoop, omdat ik niet de enige was en er mensen rondom mij waren die mij begrepen. Ook moest ik elke dag opstaan om naar de vereniging te gaan, want ik had daar taken als vrijwilliger. Het voelde echt alsof ik mijn leven had teruggevonden.

Na een nieuwe lange procedure en met de steun van een advocaat, wordt Roshdi eindelijk erkend als vluchteling en krijgt hij recht op internationale bescherming. Hij moet het opvangcentrum verlaten en heeft recht op een sociale woning. Helaas is er een ellenlange wachtlijst en zal het minstens enkele jaren duren voordat hij een sociale woning kan krijgen.

Noodgedwongen moet Roshdi zich vestigen in een volledig witte buurt in een West-Vlaamse gemeente waar hij nog een betaalbare studio kan vinden. Daar wonen voornamelijk oudere mensen met wie het moeilijk is om contact te leggen. Daarnaast zijn alle faciliteiten zoals supermarkten, banken, het postkantoor en winkels een aantal kilometer verderop.

> Ik verhuisde van de stad naar het platteland, en daar zijn beperkte lijnbussen. Ik moet reserveren via de Hoppinapp, maar dat beperkt me in mijn vrijheid. Ik doe alles te voet of met het openbaar vervoer. Waar ik woon zijn geen winkels. Maar ook mijn netwerk en vrijetijdsactiviteiten bevinden zich in de stad. In het weekend of 's avonds rijden er geen bussen, waardoor ik geen sociale contacten heb. Op de bus zie ik mensen en heb ik nog eens sociaal contact. Thuis heb ik dat niet, want ik ben alleen.

Hij geraakt dus opnieuw volledig geïsoleerd. Zijn verblijfsstatuut is nu wel stabiel, maar om werk te vinden, moet hij taallessen volgen. Maar die worden niet aangeboden in de gemeente waar hij woont. Hij moet elke keer met de bus naar de dichtstbijzijnde stad.

> Op een dag wachtte ik op de bus, maar die kwam maar niet. Blijkbaar had die een omleiding door wegenwerken. Het papiertje waar dat op stond, was enkel in het Nederlands. Ik wist dus niet dat de bus niet ging komen. Terwijl ik wachtte op de volgende bus, kwamen er ineens twee agenten die me vroegen wat ik daar deed. Blijkbaar had een buur hen gebeld om te zeggen dat er een verdachte persoon rondhing in de straat.

Toch zet Roshdi door. Als hij een job vindt, kan hij zijn vrouw en dochtertje laten overkomen en kunnen ze samen een nieuw leven opbouwen in België. Helaas wordt hij elke keer opnieuw afgewezen, zelfs nadat hij het Nederlands voldoende onder de knie krijgt en zich inschrijft bij de VDAB om werk te vinden.

> Ik had goede mensen die mij geholpen hebben uit deze situatie. Via een organisatie ben ik in contact gekomen met een advocaat. Zij heeft mij geholpen met de aanvraag voor mijn papieren. Nu heb ik papieren, een inkomen en kan ik gaan werken, maar werk vinden is een ander verhaal.

Zijn diploma journalistiek wordt ook niet erkend in België. Roshdi bergt dus met veel tegenzin zijn droom op om ooit opnieuw als journalist zijn passie te kunnen uitoefenen. De enige jobs die hij aangeboden krijgt, zijn interimbanen in sectoren die niets met zijn talenten te maken hebben. Zo werkt hij de ene keer in de bouw, dan weer als magazijnier of in de horeca. Zijn vrouw en dochter verblijven nog steeds onder gevaarlijke omstandigheden in Syrië. Een aanvraag tot gezinshereniging lukt niet, omdat Roshdi niet over een vast inkomen beschikt dat voldoende hoog ligt.

3. Analyse van de drie cases: de impact van armoede op diverse levensdomeinen en de levensloop van mensen

In de drie voorgaande scenario's komen heel wat uitsluitingsgronden op verschillende levensdomeinen aan bod. Ze geven goed weer dat mensen in armoede geen homogene groep zijn. Armoede treft verschillende groepen mensen in onze maatschappij op verschillende momenten in hun leven: jong en oud, gezond of ziek, werkend of werkzoekend, hier geboren of naar hier gemigreerd … De kans op armoede is groter als je opgroeit in armoede omdat je een ongelijke start maakt in het leven. Maar ook een onverwachte tegenslag of simpelweg pech, kan voldoende zijn om de dieperik in te gaan. Als je je hele hebben en houden moet achterlaten en ergens anders van nul moet beginnen, heb je ook geen begunstigde positie meer in het leven. Eens je in het armoedeweb

verstrikt raakt, heeft dat een impact op je hele zijn, zowel de binnen- als de buitenkant van je leven, en raak je er zeer moeilijk uit.

In alle cases is er een gebrek aan een inkomen boven de armoedegrens. Een tekort aan een menswaardig inkomen staat centraal in de armoedeproblematiek. Als je leeft in een gezin onder de armoedegrens is het erg moeilijk om een menswaardig leven te leiden. Je ondervindt onrechtvaardigheden over de verschillende levensdomeinen en levensfasen heen. Je kan niet zoals iedereen dingen doen die vanzelfsprekend zijn of waar je recht op hebt. Het gaat over basale, maar essentiële dingen, zoals in een menswaardig huis wonen, schoolkosten en kinderopvang kunnen betalen, vervoer hebben en mobiliteitskosten kunnen betalen. Het gaat niet over luxe.

De woning waarin je opgroeit of waar je als volwassene woont, bepaalt veel van je levenskwaliteit. Het bepaalt je gezondheid, wat dan weer tot leerachterstand bij kinderen kan leiden. Ook de mate van sociale contacten en de toegang tot publieke en basisdiensten wordt meebepaald door je woonplaats. Roshdi belandt door zijn beperkte financiële mogelijkheden in een wijk waar hij afgesloten is van zijn net opgebouwde netwerk, maar ook van alle basisvoorzieningen, zoals supermarkten, banken en winkels. Openbaar vervoer is er schaars waardoor sociale isolatie nog meer dreigt. Griet groeit op in een huis waar de schimmel op de muren staat, waardoor het gezin uit schaamte niemand binnenlaat en geïsoleerd raakt. Later moet ze haar kinderen laten opgroeien in verafgelegen sociale woningen in zeer slechte staat. Daardoor kan ze haar kinderen niet vlot naar school brengen en zelf op tijd op het werk geraken. Ze moet jarenlang wachten op een degelijke sociale woning door de ellenlange wachtlijst.

Kinderen die opgroeien in armoede hebben vaker te kampen met schooluitval. Dat heeft te maken met verschillende ongelijkheden, zoals leerachterstand door een moeilijke thuissituatie, geen plek om te studeren, geen geld voor essentiële schoolmiddelen. Dat was ook zo bij Griet. Vroegtijdige schooluitval beperkt kansen op een duurzame tewerkstelling. Het is erg moeilijk om een duurzame job te vinden zonder diploma. Ook als je diploma uit een ander land niet erkend wordt –zoals bij Roshdi –moet je plots een job zoeken in sectoren waar mensen zonder (erkend) diploma welkom zijn. Dat zijn vaak zware jobs met onregelmatige uren, tijdelijke contracten en lage lonen. Dat soort van banen zorgt vaak opnieuw voor stress en andere gezondheidsklachten. Dat kan dan weer leiden tot jobverlies en nog meer financiële problemen. Het is een vicieuze cirkel waar je zonder begeleiding en ondersteuning op maat moeilijk zelf uitgeraakt.

Een duurzame job is een goede hefboom uit armoede. Die komt steeds meer onder druk te staan door de veranderende arbeidsmarkt. Er zijn meer flexi-jobs en interimcontracten, die een bestaansminimum boven de armoedegrens ook voor werkende mensen in het gedrang brengen. Ook mensen met een uitkering hebben een inkomen onder de armoedegrens. We zien duidelijk wat er gebeurt bij Wim en Aicha als een van de twee ziek wordt en Wim deels zijn inkomen uit werk verliest.

De steeds strengere voorwaarden voor sociale uitkeringen en de toenemende controle hebben ook nefaste gevolgen. Het leidt tot stress. Moeilijke bureaucratische processen en ontoegankelijke diensten leiden tot een stijgende *non-take-up* van sociale rechten en onderbescherming. De strengere voorwaarden en de toenemende stigmatisering van

mensen in armoede zorgen voor een heropleving van het individuele schuldmodel als dominant discours. Armoede en individuele verantwoordelijkheid in één adem noemen verblindt de samenleving voor structurele uitsluitingsprocessen. In het discours zien we de verschuiving van koude solidariteit naar warme solidariteit. Een stevige herverdeling door fiscaliteit en een sociale zekerheid maakt plaats voor een verhoogde aandacht voor materiële en kortstondige hulp, hoogstens sociale bijstand.

De strijd tegen armoede wordt ook steeds meer verengd tot de strijd tegen 'kinderarmoede'. Een pleidooi voor een stevige herverdelende kinderbijslag staat onder druk ten voordele van gratis schoolmaaltijden. Wanneer we spreken over 'kinderarmoede', vergeten we echter het gezin waarin dat kind opgroeit, dat wanhopig spartelt om boven water te blijven. De strijd tegen kinderarmoede kan niet zonder de strijd tegen gezinsarmoede. Een gezonde maaltijd op school verandert er niets aan dat het kind na school terug naar een huis vol met schimmel moet, zoals bij Griet.

Bovendien toont de case van Aicha en Wim heel duidelijk de nood aan betaalbare en flexibele kinderopvang om duurzame tewerkstelling mogelijk te maken. Als ouders hun job verliezen, komen zij onmiddellijk financieel onder druk te staan. Een deel van het gezinsinkomen valt weg, terwijl de kosten voor onder meer opvang toenemen. De schuldenspiraal leidt tot desastreuze gevolgen. Het gezin van Wim en Aicha belandt in een jarenlange en zware collectieve schuldenregeling. Griet moet de moeilijke keuze maken om haar kinderen aan pleegzorg toe te vertrouwen. Niet voor niets hebben alleenstaande ouders, net als singles, een heel groot risico op armoede in Vlaanderen. Die gezinsvorm neemt toe. Intussen zijn kinderopvang, maar ook werk, vaak niet aangepast aan de noden van alleenstaande ouders om voltijds werk te kunnen combineren met de zorg voor het gezin.

In alle drie de cases zien we hoe armoede leidt tot mentale en/of fysieke gezondheidsklachten. De impact van armoede op de binnenkant van mensen is groot. De ouders van Griet lijden aan chronische stress, wat leidt tot ruzies en een onveilige thuissituatie, waardoor ze als tiener haar thuis ontvlucht. Later belandt ze zelf ook in een depressie wanneer ze als alleenstaande mama geldzorgen heeft. Ook bij Aicha en Wim leiden de ziekte van Aicha en de daaropvolgende geldproblemen tot stress en andere mentale klachten. Dat heeft een impact op het werk dat Wim uitvoert, waardoor hij zijn job dreigt te verliezen. Roshdi wordt gedwongen om zijn familie achter te laten en onderneemt een traumatische tocht met gevaar voor eigen leven om aan een zekere dood te ontsnappen. Ook de lange, moeilijke bureaucratische procedures eisen hun tol. Gevluchte mensen blijven soms jarenlang in onzekerheid over hun verblijfsrechten. Trauma's, depressie, zelfmoordgedachten en andere mentale problemen zijn vaak gehoorde klachten bij alle mensen in armoede, ongeacht hoe ze in de miserie belanden.

Mensen in armoede met een migratieachtergrond krijgen daarnaast te maken met structureel racisme. Ze vinden niet enkel geen geschikte woning wegens gebrek aan inkomen, maar ook omwille van discriminatie op basis van hun afkomst, naam of huidskleur. Intersectionaliteit of kruispuntdenken ziet verschillende vormen van discriminatie niet los van elkaar, maar benadrukt net hoe die op elkaar inspelen en elkaar versterken. Socio-economische uitsluitingsgronden en etnisch-culturele discriminatie

zijn dynamieken die op elkaar inspelen. Hoe meer verschillende uitsluitingsgronden deel uitmaken van iemands identiteit, hoe minder privileges en hoe meer sociale uitsluiting iemand ervaart in de maatschappij (Crenshaw, 1988). Daar botsen veel mensen in armoede met migratieachtergrond tegenaan.

Recente nieuwkomers worstelen vaak met heimwee, hebben mogelijk trauma's opgelopen in hun moederland of tijdens de vlucht naar België, en worstelen psychisch met hun precaire verblijfstatuut. Maar ook mensen van wie de voorouders naar hier gemigreerd zijn, voelen zich te vaak niet volledig aanvaard in onze maatschappij. Ze krijgen te maken met een cocktail van vooroordelen, discriminatie, microagressies en (verdoken) racisme.

4. Conclusie: hefbomen voor structurele armoedebestrijding zijn noodzakelijk

We concluderen dat structurele armoedebestrijding noodzakelijk is. Een flankerend armoedebeleid dat enkel focust op bepaalde levensdomeinen of kortstondige tussenkomsten in iemands levensloop, is onvoldoende om mensen de hefbomen te geven om de armoedecirkel te doorbreken.

Armoedebestrijding moet vertrekken vanuit een structureel beleid. Dat biedt het beste antwoord op de complexiteit van armoede en zet direct in op de kern van het probleem, namelijk een gebrek aan inkomen om een menswaardig bestaan te leiden. Een structureel beleid vraagt daarom om hefbomen die inzetten op herverdeling van middelen, waaronder een sterke sociale zekerheid. Een transversaal beleid moet alle sociale grondrechten voor alle burgers waarborgen, zoals een kwaliteitsvolle woning, duurzaam werk, toegankelijke zorg en hulpverlening, en het recht op onderwijs en vrije tijd.

De uitdaging wordt alleen maar groter in onze samenleving vol diversiteit. Globale uitdagingen, zoals veranderende gezinsvormen, migratie door oorlog en ontbering, en klimaatveranderingen maken mensen kwetsbaarder voor armoede en voor een leven in mensonwaardige omstandigheden. Onze samenleving, maar dus ook de groep 'mensen in armoede', wordt steeds diverser. Het gaat om kinderen en jongeren, eenoudergezinnen, alleenstaanden, mensen met migratieroots, maar evengoed om werkende mensen in armoede, werkzoekenden, mensen die ziek of ouder zijn. Steeds meer mensen belanden in armoede omdat ze zich op een bepaald scharniermoment in hun leven op een kruispunt bevinden van verschillende uitsluitingsgronden. Dat daagt de toekomstige beleidsmakers uit om meer aandacht te hebben voor een structureel armoedebeleid met een grotere diversificatie van maatregelen.

Het memorandum uit 2024 van het Netwerk tegen Armoede toont hoe groot de uitdaging is (Netwerk tegen Armoede, 2023b). Het is een pleidooi om te blijven vertrekken vanuit de rechten van de mens, zoals artikel 23 van de Belgische Grondwet. Het Netwerk tegen Armoede pleit er bij de verschillende overheden voor om mensen blij-

vend structureel toegang te geven tot hun rechten. Participatie van de meest kwetsbare groepen in de samenleving is daar een essentieel onderdeel van. Het Netwerk tegen Armoede roept de toekomstige federale en regionale regeringen én de nieuwe lokale besturen op om participatie en mensenrechten als leidraad te nemen van hun toekomstige sociale beleid.

Referenties

Crenshaw, K. (2013). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. In K. J.Maschke (Ed.), *Feminist legal theories* (pp. 23-51). Routledge.

Netwerk tegen Armoede. (2023a). *Adviesrapport: Jongeren aan het woord over vrije tijd en welbevinden*. Geraadpleegd via https://www.netwerktegenarmoede.be/nl/nieuws/2023/maatschappelijk-kwetsbare-jongeren-aan-het-woord-over-vrije-tijd-en-welbevinden

Netwerk tegen Armoede. (2023b). *24 speerpunten voor een structureel armoedebeleid in '24*. Geraadpleegd via https://www.netwerktegenarmoede.be/nl/nieuws/2023/memorandum-van-het-vlaams-netwerk-tegen-armoede-verkiezingen-2024

Netwerk tegen Armoede. (2024). *Gratis schoolmaaltijden zijn onvoldoende hefboom in strijd tegen armoede.* Geraadpleegd via https://www.netwerktegenarmoede.be/nl/nieuws/2024/gratis-schoolmaaltijden-zijn-onvoldoende-hefboom-in-strijd-tegen-armoede

Raeymaeckers, P., Noël, C., Boost, D., Coene, J., & Van Dam, S. (2017). *Tijd voor sociaal beleid: armoedebestrijding op lokaal niveau.* Acco.

Statbel. (2021). *Intergenerationele overdracht van armoede, of hoe levensomstandigheden in de kindertijd de toekomst beïnvloeden.* Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/nieuws/intergenerationele-overdracht-van-armoede-hoe-levensomstandigheden-de-kindertijd-de-toekomst

Vranken, J., & Geldof, D. (1992). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1991*. Acco.

Noten

1. Volgens de referentiebudgetten van het Expertisecentrum Budget en Financieel Welzijn (CEBUD) heeft een typegezin zoals in deze case beschreven 1.483,32 euro per maand nodig om te voorzien in dagelijkse kosten zoals voeding, kleding, openbaar vervoer en persoonlijke verzorging. Daarbovenop komen dan nog de kosten voor de auto en ziekte.

DEEL IV

ARMOEDE EN SOCIALE UITSLUITING ONTCIJFERD

Armoede en sociale uitsluiting ontcijferd

Jill Coene

1. Armoede en sociale uitsluiting in België en de Europese Unie

In 2017 proclameerden het Europees Parlement, de Raad en de Commissie de Europese pijler van Sociale Rechten (EPSR), die twintig grondbeginselen en rechten bevat rond drie domeinen: gelijke kansen en toegang tot de arbeidsmarkt; billijke arbeidsvoorwaarden; en sociale bescherming en inclusie. In maart 2021 keurde de Europese Commissie (2021) een actieplan goed om de EPSR in de praktijk te brengen. Drie kerndoelen op het gebied van werkgelegenheid, vaardigheden en sociale bescherming moeten tegen 2030 worden verwezenlijkt. De lidstaten moeten eigen nationale doelstellingen definiëren als bijdrage aan dat gemeenschappelijke streven. Merk op dat de EPSR-principes en de doelstellingen niet bindend zijn, noch individueel afdwingbaar. De doelstellingen zijn:

- ten minste 78% van de bevolking van 20 tot en met 64 jaar moet tegen 2030 een baan hebben;
- ten minste 60% van alle volwassenen zou jaarlijks aan een opleiding moeten deelnemen;
- het aantal mensen dat met armoede of sociale uitsluiting wordt bedreigd, moet tegen 2030 met ten minste 15 miljoen worden verminderd (onder wie minstens 5 miljoen kinderen).

Het aantal mensen in armoede of sociale uitsluiting wordt gedefinieerd als het aantal mensen onder de armoedegrens en/of het aantal mensen dat kampt met 'ernstige materiële en sociale deprivatie' en/of het aantal mensen dat leeft in een gezin met 'zeer lage werkintensiteit'. België schoof als doelstelling naar voor om tegen 2030 het aantal personen in armoede of sociale uitsluiting te doen dalen met 279.000, onder wie 93.000 kinderen.

De EU-SILC-enquête (*European Union Statistics on Income and Living Conditions*) is de belangrijkste bron voor de monitoring daarvan. De EU-SILC is een longitudinaal onderzoek waarbij de verschillende Europese lidstaten jaarlijks data verzamelen over inkomens en levensomstandigheden. In ons land staat Statbel, de Algemene Directie Statistiek (FOD Economie), in voor de uitvoering van de EU-SILC; in Europa wordt ze gecoördineerd door Eurostat. Op basis van het Rijksregister worden in op voorhand geselecteerde gemeenten een aantal huishoudens op toevallige wijze geselecteerd. Naast een vragenlijst op het niveau van het huishouden wordt ook elk huishoudlid van 16 jaar en ouder indi-

vidueel bevraagd. In België worden zo ongeveer 6.000 huishoudens bevraagd. Personen die leven in collectieve instellingen (zoals kloostergemeenschappen, rusthuizen of gevangenissen), personen zonder wettige verblijfsvergunning en dak- en thuislozen worden niet meegenomen in de enquête.

In 2019 werden een aantal grondige wijzigingen doorgevoerd in de Belgische SILC. Zo worden sindsdien administratieve data gebruikt voor de meerderheid van de inkomensvariabelen in plaats van surveygegevens en gebeurde er een aanpassing aan de gewichten. De resultaten tot en met 2018 zijn daarom niet vergelijkbaar met de resultaten vanaf 2019 (Statbel, 2020). De BE-SILC maakt sindsdien ook gebruik van een zesjaarlijks in plaats van een vierjaarlijks roterend panel. In 2019 werd een vijfde groep toegevoegd en in 2020 een zesde groep, terwijl geen enkele groep het panel verliet. Vanaf SILC 2021 wordt jaarlijks een zesde van de steekproef vernieuwd. Merk op dat de BE-SILC 2020 niet helemaal vergelijkbaar is omdat de COVID-19-pandemie het veldwerk bemoeilijkte (zo vonden sommige interviews telefonisch plaats, waardoor niet iedereen bereikt kon worden) (Statbel, 2021a). Die bemerkingen moet men steeds in het achterhoofd houden bij het interpreteren van de resultaten.

Aangezien de bevraging bij een steekproef van de bevolking plaatsvindt, moet men de cijfers met de nodige omzichtigheid benaderen, vooral als er in subcategorieën (bv. leeftijd, huishoudtype) wordt onderverdeeld. Steekproefdata gaan steeds gepaard met een zekere foutenmarge. De inkomensgegevens hebben steeds betrekking op het jaar voorafgaand aan de enquête, terwijl de overige data (bv. over tewerkstelling en materiele deprivatie) betrekking hebben op het enquêtejaar. De laatst beschikbare resultaten betreffen de BE-SILC 2023 (inkomens 2022).

1.1 Het armoederisico

Inkomensarmoede wordt gemeten aan de hand van het 'relatieve armoederisico' (AROP, *at risk of poverty*). Die indicator meet het aandeel van de bevolking dat leeft in een gezin met een huishoudinkomen lager dan 60% van het nationale mediane beschikbare equivalente huishoudinkomen. Het mediane inkomen is het inkomen dat – na rangschikking van alle inkomens van laag naar hoog – precies in het midden ligt. Het beschikbare huishoudinkomen omvat alle inkomsten uit arbeid (de lonen van werknemers en de inkomsten uit zelfstandige arbeid), de privé-inkomsten uit investeringen en onroerend goed, de transfers tussen huishoudens en alle ontvangen sociale transfers (socialezekerheidsuitkeringen en bijstand). Belastingen, regelmatig betaalde transferten tussen huishoudens en de onroerende voorheffing voor eigenaarschap van de hoofdverblijfplaats worden daarvan afgetrokken. Dat beschikbare inkomen wordt omgerekend naar een 'equivalent' beschikbaar inkomen, via de toepassing van de gemodificeerde OESO-equivalentieschaal. Op die manier wordt het inkomen van gezinnen met een verschillende grootte en gezinssamenstelling vergelijkbaar. De gemodificeerde OESO-equivalentieschaal kent een gewicht van 1 toe aan de eerste volwassene in een

gezin; iedere bijkomende volwassene krijgt een gewicht van 0,5 en ieder kind jonger dan 14 jaar krijgt een gewicht van 0,3. De volgende alinea zal dat verduidelijken.

Volgens SILC 2023 bedroeg het mediane beschikbare huishoudinkomen in 2022 in België 28.997 euro op jaarbasis. 60% daarvan is 17.398 euro per jaar of afgerond 1.450 euro per maand. Dat is de armoederisicogrens voor een alleenstaande. Wie als alleenstaande een inkomen heeft onder die grens, wordt beschouwd als arm. Met toepassing van de gemodificeerde OESO-equivalentieschaal is de armoederisicogrens voor een gezin dat bestaat uit twee volwassenen en twee kinderen 3.045 euro per maand. Dat bedrag wordt verkregen door de grens voor alleenstaanden te vermenigvuldigen met een factor 2,1 ((17.398 euro x 2,1) / 12 = 3.045 euro per maand). Die factor 2,1 is de optelsom van 1 (de eerste volwassene) + 0,5 (de tweede volwassene) + 0,3 (het eerste kind) + 0,3 (het tweede kind).

12,3% van de Belgische bevolking (ongeveer 1.418.000 personen) leefde in 2023 in een gezin met een inkomen onder de armoederisicogrens (tabel A 1). Als we rekening houden met het 95%-betrouwbaarheidsinterval (omdat het over steekproefdata gaat), kunnen we met 95% zekerheid stellen dat het armoederisico in België ligt tussen 11,2% en 13,4%. In het Vlaamse Gewest leefde 7,8% met een verhoogd risico op inkomensarmoede, waarbij we met 95% zekerheid kunnen stellen dat het cijfer ligt tussen 6,4% en 9,2%. In het Waalse Gewest ging het om 15,3% (95%-betrouwbaarheidsinterval tussen 13,2% en 17,4%) en in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest om 27,7% van de bevolking (95%-betrouwbaarheidsinterval tussen 24,7% en 30,7%). De tabellen hierna geven enkel de puntschattingen weer; de werkelijke waarden bevinden zich dus steeds tussen bepaalde betrouwbaarheidsmarges.

Tabel A 1 toont de evolutie sinds SILC 2019. Zoals gezegd moet die met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Zo zijn de SILC-data van 2019 en 2020 moeilijk vergelijkbaar door de COVID-19-pandemie. Ook bij de daling van het armoederisico tussen 2020 en 2021 speelde een COVID-effect. In normale jaren stijgt doorgaans het mediaan beschikbaar gezinsinkomen en dus ook de armoederisicodrempel. In SILC 2021 (inkomen 2020) is het mediaan beschikbaar gezinsinkomen vrij stabiel gebleven (Statbel, 2021b). In SILC 2022 zijn de beschikbare inkomens – en dus ook de armoededrempel – sterk gestegen, wat wijst op een herstel. De SILC 2023 rapporteert opnieuw een sterke stijging van de armoededrempel. Volgens Statbel (2024a) is dat te wijten aan de aanhoudende inflatie in 2022: de spilindex werd vijf keer overschreden, wat tot indexatie van uitkeringen en (ambtenaren)lonen leidde. Hoewel de ambtenarenlonen en uitkeringen in 2022 meermaals automatisch werden geïndexeerd, volgden de lonen in de privésector niet steeds hetzelfde tempo (Statbel, 2024a). Daardoor belandde een deel van de werknemers onder de armoededrempel.

Tabel A 1. Relatieve armoederisico, percentages, België, gewesten en provincies, SILC 2019-2023 (inkomens 2018-2022).

	2019	2020*	2021	2022	2023
België	14,8	14,1	12,7	13,2	12,3
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	31,4	27,8	25,4	29,8	27,7
Vlaams Gewest	9,8	9,3	7,8	7,7	7,8
Waals Gewest	18,3	18,2	17,3	17,8	15,3
Provincie Antwerpen	11,9	12,2	10,7	10,7	10,4
Provincie Henegouwen	21,3	20,7	19,4	20,4	16,5
Provincie Limburg	9,8	9,4	8,2	7,6	7,7
Provincie Luik	19,3	18,9	17,9	18,2	16,1
Provincie Luxemburg	14,6	17,6	17,5	15,8	14,1
Provincie Namen	15,9	15,8	17,2	17,2	15,3
Provincie Oost-Vlaanderen	9,8	8,3	6,1	5,4	5,4
Provincie Vlaams-Brabant	7,4	7,3	6,3	7,2	7,8
Provincie Waals-Brabant	11,2	11,3	9,3	10,1	9,5
Provincie West-Vlaanderen	8,9	8,2	6,3	6,7	6,9

* Er is een impact van de COVID-19-crisis op de enquêtegegevens van 2020. Deze gegevens zijn daarom niet helemaal vergelijkbaar met die van 2019 en van de jaren erna.

Bron: Statbel, o.b.v. SILC 2019-2023.

De armoedegrens stijgt (of daalt) automatisch mee wanneer de gemiddelde welvaart stijgt (of daalt). Daarom zou men de evolutie van inkomensarmoede ook in kaart kunnen brengen op basis van een inkomensgrens die is 'vastgezet' op een bepaald tijdstip. De *at risk of poverty rate anchored at a fixed moment in time* geeft het armoederisico in de veronderstelling dat de armoedegrens hetzelfde zou zijn gebleven als in een bepaald jaar (aangepast aan de inflatie). Op basis van die 'verankerde' armoedegrens (vastgelegd op referentiejaar 2019) blijkt het armoederisico in België te zijn gedaald, van 14,8% in 2019 over 12,4% in 2020, 11,4% in 2021, 11,0% in 2022 tot 11,1% in 2023 (niet in tabel).

Naar leeftijd hebben de 65-plussers het hoogste armoederisico (tabel A 2). Naar huishoudtype gaat het vooral om personen die leven in een eenoudergezin, gevolgd door alleenstaanden en de grote gezinnen. Tewerkstelling vormt een belangrijke bescherming tegen armoede, maar toch leeft 4,7% van de werkenden in België in armoede. Zoals eerder geschetst, steeg het armoederisico bij de werkenden ten opzichte van een jaar eerder, omwille van de tragere indexatie van de lonen in de privésector in vergelijking met de ambtenarenlonen en uitkeringen. Werklozen blijven geconfronteerd met het hoogste armoederisico (41,5%). Het armoederisico daalt met het opleidingsniveau. Eigenaars hebben een lager armoederisico dan huurders. Personen geboren buiten de Europese Unie hebben een veel hoger armoederisico dan personen geboren in de EU of in België. In 2022 daalden de armoederisico's van de meeste groepen ten opzichte van het jaar voordien (met uitzondering van de werknemers en van de gezinnen met een of twee kind(eren)) (niet in tabel).

Tabel A 2. Relatief armoederisico, percentages naar geslacht, leeftijd, huishoudtype, activiteitsstatus (bevolking 16+), opleidingsniveau (bevolking 18+), woningbezit, en geboorteland (bevolking 16+), België, SILC 2023 (inkomens 2022).

	België
Totaal	12,3
Geslacht	
man	12,1
vrouw	12,4
Leeftijd	
0-17 jaar	13,2
18-24 jaar	14,1
25-49 jaar	10,3
50-64 jaar	10,4
65+	15,8
Huishoudtype	
alleenstaande	19,0
twee volwassenen (beiden < 65 jaar)	5,1
twee volwassenen (minstens 1 > 65)	14,4
eenoudergezin	25,6
twee volwassenen, één kind	8,7
twee volwassenen, twee kinderen	7,2
twee volwassenen, drie of meer kinderen	16,7
Activiteitsstatus	
werkend	4,7
werkloos	41,5
gepensioneerd	13,6
ander inactief	23,5
Opleidingsniveau[1]	
kortgeschoold	23,7
middengeschoold	12,2
hooggeschoold	6,0
Woningbezit[2]	
eigenaar	7,1
huurder	26,3
Geboorteland	
België	9,5
ander EU27	19,3
niet-EU27	31,4

[1] Opleidingsniveau: kortgeschoold = geen diploma, diploma lager onderwijs of lager secundair onderwijs. Middengeschoold = hoger secundair onderwijs, vierde graad bso, zevende jaar aso/tso/kso/bso. Hooggeschoold = hoger onderwijs of doctoraat.

[2] Woningbezit: eigenaars = eigenaars met of zonder hypotheeklening, gratis bewoners; huurders = huurders op private en sociale huurmarkt.

Bron: Statbel en Eurostat o.b.v. SILC 2023.

8,5% van de Belgische bevolking leeft in een gezin dat in langdurige (persistente) armoede verkeert (niet in tabel). Dat wil zeggen dat men leeft in een gezin dat zowel in 2022 (SILC 2023) als in minstens twee van de drie voorgaande jaren een inkomen onder de armoedegrens had. Die persistente armoede is gedaald: ze bedroeg nog 10,4% in 2019.

Zonder de sociale zekerheid (inclusief pensioenen) zou 42,1% van de Belgische bevolking onder de armoededrempel leven (in plaats van 12,3%). Ook al liggen veel minimumuitkeringen onder de armoederisicogrens (zie verder), een aanzienlijk deel van de bevolking wordt door de sociale zekerheid uit de armoede gehouden.

De Europese armoederisicogrens is gebaseerd op een drempel van 60% van het mediaan inkomen. Naargelang de hoogte van het inkomen kan een gezin dus als 'niet-arm' worden geteld, ook al heeft het een inkomen dat maar enkele euro's boven die grens ligt. Om die tekortkoming te ondervangen, zouden we de armoedegrens op 70% kunnen leggen. Dan zou 22,7% van de bevolking in België als 'arm' worden geclassificeerd. Omgekeerd kunnen we de armoedegrens ook strenger maken: 2,0% van de bevolking moet rondkomen met een inkomen dat maar 40% van het mediane equivalente beschikbare huishoudinkomen bedraagt.

De relatieve mediane armoederisicokloof leert ons iets over de intensiteit van de armoede. Die indicator geeft het verschil aan tussen het mediane equivalente beschikbare inkomen van personen onder de armoedegrens en de armoedegrens zelf, uitgedrukt als een percentage van die armoedegrens. In België bedraagt die kloof 14%. Concreet betekent het dat de helft van de mensen onder de armoedegrens in 2022 een inkomen had van niet meer dan 1.247 euro (in het geval van een alleenstaande).

1.1.1 Gekleurde armoede

Personen die geboren zijn in een ander EU-land of in een land van buiten de EU hebben een hoger armoederisico dan personen geboren in België (tabel A 2). Het geboorteland zegt echter niet alles over de herkomst van een persoon. Kijken we naar de nationaliteit, dan blijkt dat personen met een EU27-nationaliteit (20,5%) of een nationaliteit van buiten de EU (36,7%) een hoger armoederisico hebben dan personen met de Belgische nationaliteit (10,1%). Maar ook de nationaliteit zegt nog niet alles over de herkomst. In het Jaarboek van 2011 berekende Statbel het armoederisico naargelang de herkomst aan de hand van een combinatie van nationaliteit en geboorteland (Van Haarlem et al., 2011). De cijfers waren berekend op basis van een gepoolde dataset van SILC 2007, 2008 en 2009. Een update drong zich dus op. We vroegen aan Statbel of er een nieuwe berekening mogelijk was. De nieuwe schattingen zijn methodologisch niet vergelijkbaar met de oude cijfers.

Statbel berekende op basis van de SILC 2020, 2021 en 2022 het armoederisico naar herkomst.[1] Voor elk van die jaren werd het armoederisico apart berekend per herkomstgroep, en vervolgens werd een gemiddelde berekend. Om de herkomst te bepalen werd de 'herkomstvariabele' van Statbel gebruikt en gekoppeld aan de SILC-respondenten.

Volgens die herkomstvariabele is de herkomst van een persoon gebaseerd op de eigen huidige en eerst geregistreerde nationaliteit en de eerst geregistreerde nationaliteit van de ouders, gegevens die beschikbaar zijn in het Rijksregister. Voor de volledige methodologie verwijzen we naar de website van Statbel (2024b). Landen werden in regio's ingedeeld volgens de indeling van de Verenigde Naties.[2] Belangrijk om op te merken is dat het gaat om schattingen.

Tabel A 3 toont de geschatte armoederisico's naargelang de herkomst. Personen met Noord- of West-Europese herkomst hebben een armoederisico dat iets hoger is dan dat van personen met een Belgische herkomst. Ongeveer een vijfde van de Zuid-Europese en Oost-Europese personen leeft in armoede. Bij de personen van niet-Europese en Turkse herkomst stijgt dat naar een op de drie. Van de personen met Marokkaanse roots heeft ongeveer 40% een armoederisico.

Tabel A 3. Schatting van het armoederisico naar herkomst, België, periode 2020-2022.

	AROP	N
België	9%	32.914
Marokko	42%	2.410
Turkije	30%	815
Zuid-Europa	19%	918
Oost-Europa	20%	1.432
Noord- en West-Europa	15%	3.543
Niet-Europees	26%	5.641

Bron: Berekening door Statbel, op basis van SILC 2020, 2021 en 2022.

1.1.2 Subjectieve armoede

De SILC-enquête peilt ook naar 'subjectieve armoede', de persoonlijke inschatting van de inkomenssituatie. Respondenten beantwoorden deze vraag: "Met het totale beschikbare inkomen van uw huishouden voor ogen, kan uw huishouden zeer moeilijk, moeilijk, eerder moeilijk, eerder gemakkelijk, gemakkelijk of zeer gemakkelijk rondkomen?". In 2023 gaf 15,5% van de Belgen aan moeilijk of zeer moeilijk de eindjes aan elkaar te kunnen knopen. Voor eenoudergezinnen (38,1%) en alleenstaanden (22,7%) blijkt dat veel moeilijker, evenals voor kortgeschoolden (27,4%), huurders (35,3%), werklozen (43,4%) en andere inactieven (28,6%). Ook 35,6% van de personen die niet geboren zijn in een EU27-lidstaat, leeft in die subjectieve vorm van armoede.

1.1.3 Gemeentelijke armoedecijfers

Statbel (2024c) publiceerde voor de eerste keer cijfers over het armoederisico op gemeentelijk niveau, op basis van administratieve data. De cijfers zijn gebaseerd op de wettelijke Belgische bevolking op 1 januari van het jaar volgend op het inkomensreferentiejaar. De hier gepresenteerde cijfers van 2021 hebben betrekking op de inkomens

van 2021 voor de populatie op 1 januari 2022. Personen in collectieve huishoudens worden beschouwd als alleenstaanden. Minderjarigen in collectieve huishoudens en private huishoudens bestaande uit enkel minderjarigen worden uitgesloten. De methodologie benadert zo goed mogelijk die van de SILC (zie 1.1), maar het inkomensconcept in de SILC-data is ruimer. Voor de hele bevolking wordt rekening gehouden met het belastbaar en niet-belastbaar inkomen (beroepsinkomen, sociale uitkeringen, pensioenen, leefloon, huurinkomsten, kapitaalinkomen, kinderbijslag, onderhoudsuitkeringen, enzovoort). De inkomens worden voor alle leden van het huishouden opgeteld om een administratief beschikbaar inkomen voor het huishouden te verkrijgen. Na correctie voor huishoudsamenstelling leidt dat tot de variabele 'equivalent administratief beschikbaar inkomen', op basis waarvan de gemeentelijke armoedecijfers worden afgeleid. Wie een inkomen heeft lager dan 60% van het nationaal mediaan equivalent administratief beschikbaar inkomen, wordt beschouwd als arm. In 2021 bedroeg de administratieve armoededrempel 15.701 euro voor een alleenstaande (omgerekend 1.308 euro per maand). Meer info over de methodologie is te lezen op de website van Statbel (2024c).

In 2021 bedroeg het administratief armoederisico in België 13,0%. In Vlaanderen was dat 9,2%, in Wallonië 15,4% en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 27,2%. 80 gemeenten hadden een armoederisico lager dan 5%, terwijl 21 gemeenten een armoederisico hoger dan 20% noteerden. De 5 gemeenten met het laagste armoederisico liggen in het Vlaamse Gewest: Horebeke, Zwalm, Holsbeek, Oosterzele en Hoegaarden (tabel A 4). De gemeenten met het hoogste armoederisico bevinden zich vooral in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: Sint-Joost-ten-Node, Sint-Jans-Molenbeek, Anderlecht en Schaarbeek. De gemeente Dison in het Waalse Gewest vervolledigt de top vijf van gemeenten met het hoogste armoederisico.

Tabel A 4. Gemeentelijk armoederisico, percentages, in de tien steden en gemeenten met de hoogste en laagste armoederisico's, België, 2021.

Top 10 laagste armoederisico		Top 10 hoogste armoederisico	
Horebeke	3,2%	Sint-Joost-ten-Node	34,6%
Zwalm	3,4%	Sint-Jans-Molenbeek	32,5%
Holsbeek	3,5%	Anderlecht	28,6%
Oosterzele	3,7%	Schaarbeek	27,1%
Hoegaarden	3,7%	Dison	26,9%
Haacht	3,8%	Koekelberg	26,0%
Zemst	3,8%	Charleroi	25,9%
Bierbeek	3,8%	Farciennes	25,5%
Rotselaar	3,8%	Sint-Gillis	25,1%
Galmaarden	3,9%	Brussel	25,1%

Bron: Statbel, op basis van administratieve data.

1.2 Ernstige materiële en sociale deprivatie

Voor de indicator 'ernstige materiële en sociale deprivatie' (SMSD, *severe material and social deprivation*) worden gezinnen bevraagd over hun financiële (on)mogelijkheid om (1) rekeningen op tijd te betalen, (2) een week vakantie per jaar buitenshuis te nemen, (3) minstens om de twee dagen vlees, kip, vis of een vegetarisch alternatief te eten, (4) een onverwachte uitgave te doen, (5) zich een eigen wagen te veroorloven, (6) het huis voldoende te verwarmen, en (7) beschadigde of versleten meubels te vervangen. Daarnaast worden gezinsleden ouder dan 16 jaar gevraagd naar hun individuele financiële (on)mogelijkheid om (1) versleten kledij te vervangen door nieuwe kledij, (2) twee paar schoenen in goede staat te hebben, (3) thuis toegang tot het internet te hebben, (4) minstens eenmaal per maand met vrienden of familie af te spreken om iets te eten of te drinken, (5) regelmatig deel te nemen aan vrijetijdsactiviteiten, en (6) wekelijks een bedrag uit te geven voor persoonlijke behoeften. Ernstige materiële en sociale deprivatie wordt gedefinieerd als het gedwongen onvermogen om te betalen voor ten minste 7 van die 13 items.

In 2023 leefde 6,1% van de Belgen in een gezin dat zeer ernstig materieel of sociaal gedepriveerd is (zie tabel A 5). In het Vlaamse Gewest was dat 3,4%.

Tabel A 5. Ernstige materiële en sociale deprivatie, België, gewesten en provincies, SILC 2019-2023.

	2019	2020*	2021	2022	2023
België	6,3	6,7	6,3	5,8	6,1
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	13,7	13,5	11,5	11,6	13,7
Vlaams Gewest	3,6	3,9	4,4	3,2	3,4
Waals Gewest	8,6	9,5	8,0	8,7	8,5
Provincie Antwerpen	5,3	6,1	6,6	4,5	4,6
Provincie Henegouwen	12,1	13,5	11,2	11,6	12,1
Provincie Limburg	3,5	3,0	4,5	3,3	3,3
Provincie Luik	6,9	6,4	4,7	5,3	4,4
Provincie Luxemburg	5,4	5,2	5,4	6,5	6,7
Provincie Namen	5,8	7,1	5,5	6,4	6,7
Provincie Oost-Vlaanderen	3,9	5,1	4,9	4,0	4,2
Provincie Vlaams-Brabant	3,3	3,0	3,6	2,5	2,5
Provincie Waals-Brabant	7,3	10,4	11,2	12,2	11,5
Provincie West-Vlaanderen	1,0	0,7	0,9	1,0	1,3

* Er is een impact van de COVID-19-crisis op de enquêtegegevens van 2020. Deze gegevens zijn daarom niet helemaal vergelijkbaar met die van 2019 en van de jaren erna.

Bron: Statbel, o.b.v. SILC 2019-2023.

1.3 Zeer lage werkintensiteit

Een derde indicator van het risico op armoede of sociale uitsluiting is een 'zeer lage werkintensiteit' (LWI, *low work intensity*). De werkintensiteit van een huishouden is de verhouding tussen het totale aantal maanden dat alle leden van het gezin op beroepsactieve leeftijd hebben gewerkt tijdens het referentiejaar en het totale aantal maanden dat zij theoretisch gewerkt zouden kunnen hebben. Als zij minder dan 20% van hun totale potentieel werkten, is er sprake van een zeer lage werkintensiteit. Personen op beroepsactieve leeftijd zijn personen van 18 tot 64 jaar, uitgezonderd studenten tussen 18 en 24 jaar, personen die zichzelf als gepensioneerd beschouwen of die een pensioen ontvangen (behalve wie een overlevingspensioen ontvangt), en personen van 60 tot 64 jaar die inactief zijn en in een huishouden wonen waar het hoofdinkomen uit pensioenen bestaat. Een gezin waar niemand werkt, heeft bijvoorbeeld een werkintensiteit van 0; een koppel waar de beide partners voltijds werken, heeft een werkintensiteit van 1. Die indicator wordt berekend voor de bevolking van 0 tot 64 jaar.

In 2023 leefde 10,5% van de Belgen (0 tot 64 jaar) in een gezin met een zeer lage werkintensiteit (tabel A 6). In Vlaanderen was dat 5,6%.

Tabel A 6. Aandeel personen in een gezin met zeer lage werkintensiteit, België, gewesten en provincies, SILC 2019-2023.

	2019	2020*	2021	2022	2023
België	12,8	12,3	11,9	11,5	10,5
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	24,2	21,0	22,9	20,4	18,2
Vlaams Gewest	7,7	7,9	6,8	6,1	5,6
Waals Gewest	17,5	16,9	17,0	18,0	16,5
Provincie Antwerpen	9,6	10,4	8,7	7,4	6,4
Provincie Henegouwen	23,1	21,8	21,8	23,1	21,5
Provincie Limburg	8,3	8,6	8,3	8,2	5,7
Provincie Luik	16,6	16,9	15,8	16,6	15,7
Provincie Luxemburg	10,8	11,1	11,1	12,6	10,0
Provincie Namen	13,7	13,6	14,0	14,9	13,0
Provincie Oost-Vlaanderen	7,5	7,2	5,6	5,7	6,5
Provincie Vlaams-Brabant	6,6	5,4	4,8	3,6	3,8
Provincie Waals-Brabant	12,3	11,5	12,0	12,3	11,7
Provincie West-Vlaanderen	6,4	7,0	6,1	5,1	4,8

* Er is een impact van de COVID-19-crisis op de enquêtegegevens van 2020. Deze gegevens zijn daarom niet helemaal vergelijkbaar met die van 2019 en van de jaren erna.

Bron: Statbel, o.b.v. SILC 2019-2023.

1.4 Armoede of sociale uitsluiting

Tabel A 7 presenteert de gecombineerde indicator 'risico op armoede of sociale uitsluiting' (*at risk of poverty or social exclusion* of AROPE). Die gaat over personen die leven in een gezin met een inkomen onder de armoederisicogrens, en/of dat ernstig materieel en sociaal gedepriveerd is, en/of dat een zeer lage werkintensiteit heeft.

In 2023 werd 18,6% van de Belgische bevolking geconfronteerd met een risico op armoede of sociale uitsluiting, in Vlaanderen was dat 12,2%.

Tabel A 7. Aandeel personen in gezin dat leeft in armoede of sociale uitsluiting, België, gewesten en provincies, SILC 2019-2023.

	2019	2020*	2021	2022	2023
België	20,0	20,3	18,8	18,7	18,6
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	38,9	36,4	35,3	38,8	37,6
Vlaams Gewest	13,9	14,2	12,4	11,2	12,2
Waals Gewest	24,8	26,0	24,9	25,8	24,0
Provincie Antwerpen	16,6	17,9	15,8	14,0	14,9
Provincie Henegouwen	29,6	31,0	29,1	30,2	28,0
Provincie Limburg	14,8	15,0	13,4	11,5	11,4
Provincie Luik	25,2	25,0	23,3	24,2	22,6
Provincie Luxemburg	19,4	22,6	22,9	22,5	20,6
Provincie Namen	21,7	20,8	21,9	22,2	20,7
Provincie Oost-Vlaanderen	13,8	13,6	11,3	10,1	11,5
Provincie Vlaams-Brabant	11,5	11,4	10,3	9,5	10,8
Provincie Waals-Brabant	16,3	22,4	20,7	22,5	20,9
Provincie West-Vlaanderen	11,7	11,4	9,6	9,4	10,6

* Er is een impact van de COVID-19-crisis op de enquêtegegevens van 2020. Deze gegevens zijn daarom niet helemaal vergelijkbaar met die van 2019 en van de jaren erna.

Bron: Statbel, o.b.v. SILC 2019-2023.

Tabel A 8 biedt een overzicht van alle indicatoren voor België en de EU27. Het armoederisico slaat op het inkomensjaar 2022, de overige twee indicatoren hebben betrekking op 2023, het jaar van de enquête. De tabel rangschikt de lidstaten van laag naar hoog risico voor de AROPE-indicator. Merk op dat elke lidstaat een eigen armoedegrens heeft op basis van nationale inkomens. De levensstandaard in de lidstaten loopt sterk uiteen. Zo bedroeg de armoederisicogrens in 2023 in Bulgarije 3.914 euro op jaarbasis, tegenover 17.398 euro in België en 28.582 euro in Luxemburg.

België staat op een elfde plaats wat het risico op armoede of sociale uitsluiting betreft. Dat heeft te maken met het grote aandeel personen in gezinnen met een zeer lage werkintensiteit, waar ons land de slechtste score behaalt van de hele EU27. Voor het armoederisico moet België maar vier landen laten voorgaan (Tsjechië, Denemarken, Ierland en Finland). Voor de indicator ernstige sociale en materiële deprivatie zit België in de middenmoot met een zeventiende plaats.

Tabel A 8. Armoede of sociale uitsluiting in de Europese Unie (in %), 2023.

	AROPE	AROP	LWI	SMSD
Tsjechië	12,0	9,8	5,1	2,7
Slovenië	13,7	12,7	3,8	2,0
Finland	15,8	12,2	8,7	2,8
Polen	16,3	14,0	3,9	3,0
Cyprus	16,7	13,9	4,4	2,4
Nederland	17,0	15,0	8,0	2,6
Slowakije	17,6	14,3	4,6	7,0
Oostenrijk	17,7	14,9	5,7	3,7
Denemarken	17,9	11,8	9,8	4,9
Zweden	18,4	16,1	8,0	2,5
België	18,6	12,3	10,5	6,1
Ierland	19,2	12,0	9,1	6,0
Hongarije	19,7	13,1	4,9	10,4
Malta	19,8	16,6	3,6	4,1
Portugal	20,1	17,0	6,3	4,9
Frankrijk	20,4	15,4	9,2	6,6
Kroatië	20,7	19,3	5,5	2,8
Duitsland	21,3	14,4	9,9	6,9
EU27[a]	21,4	16,2	8,0	6,8
Luxemburg	21,4	18,8	3,9	2,5
Italië	22,8	18,9	8,9	4,7
Estland	24,2	22,5	5,9	2,5
Litouwen	24,3	20,6	8,0	6,1
Letland	25,6	22,5	7,0	6,2
Griekenland	26,1	18,9	8,3	13,5
Spanje	26,5	20,2	8,4	9,0
Bulgarije	30,0	20,6	7,0	18,0
Roemenië	32,0	21,1	5,2	19,8

[a] Cijfer voor de Europese Unie met 27 lidstaten, exclusief Verenigd Koninkrijk (schatting).

Bron: Eurostat, o.b.v. EU-SILC 2023.

1.5 Kinderarmoede

Kinderen jonger dan 18 jaar hebben een armoederisico van 13,2% (tabel A 1). In deze sectie bekijken we kinderarmoede op basis van de kansarmoede-index van Kind en Gezin. Tijdens hun contacten met gezinnen (bv. via huisbezoeken) gaan de verpleegkundigen en gezinsondersteuners van Kind en Gezin na of er signalen zijn van kansarmoede op zes domeinen: het maandinkomen van het gezin, de opleiding van de ouders, het stimulatieniveau van de kinderen, de arbeidssituatie van de ouders, de huisvesting en de gezondheid. Per domein bepaalt Kind en Gezin een ondergrens. Wanneer de leefomstandigheden bij drie of meer van de zes criteria zich op of onder die ondergrens bevinden,

wordt het gezin beschouwd als kansarm. De inschatting gebeurt voor alle borelingen met wie Kind en Gezin minstens één contact gehad heeft (bijna 98% van alle borelingen in het Vlaamse Gewest). De registratie gebeurt eenmalig (meestal in de eerste maanden na de geboorte) en is dus een momentopname. Inspanningen of trajecten die in de gezinnen opgezet worden, leiden niet tot een nieuwe beoordeling van de kansarmoede in dat gezin.

46,7% van de kinderen in kansarmoede heeft op drie van de zes levensdomeinen een minder gunstige positie. Bij 11,9% gaat het om minstens vijf levensdomeinen. Van de zes criteria spelen vooral een beperkt inkomen (87,5%) en een laag opleidingsniveau van de ouders (80,2%) een rol. 77,7% van de kinderen heeft ouders die werkloos zijn of een precaire arbeidssituatie kennen. Meer dan de helft (57,5%) van de kinderen in kansarmoede heeft een gebrekkige huisvestingssituatie. Gezondheidsproblemen (34,6%) en een laag stimulatieniveau (29,5%) zijn de minst voorkomende criteria. Bij 57,8% van de kinderen komen (minstens) de drie socio-economische criteria (arbeid, inkomen en opleiding) samen als onvoldoende voor (Agentschap Opgroeien, 2024a).

De kansarmoede-index voor het Vlaamse Gewest voor jaar X wordt als volgt berekend: (het aantal kinderen geboren in jaar X, X-1 en X-2 in een gezin dat leeft in kansarmoede en dat woont in het Vlaamse Gewest op 31 december van het jaar X), gedeeld door (het totale aantal kinderen geboren in die drie jaar en dat woont in het Vlaamse Gewest op 31 december van het jaar X), uitgedrukt in procent. Kinderen die niet in Vlaanderen geboren zijn, maar er wel wonen, worden meegeteld. Door de 'rollende' berekening van de index werken kansarmoedecijfers uit een bepaald geboortejaar drie jaar door op de index. De kansarmoede-index is niet geschikt om het succes of falen van beleidsinspanningen (bv. van lokale besturen) aan te tonen, maar is vooral een signaalindicator die aangeeft dat er inspanningen nodig zijn.

In 2023 bedroeg de kansarmoede-index 12,1%, 0,5 ppt lager dan in 2022, maar 1,7 ppt hoger dan in 2012 (tabel A 8). In de provincie Antwerpen is de kansarmoede-index het hoogst en in Vlaams-Brabant het laagst. Het Agentschap Opgroeien (2024a) stelt vast dat de kansarmoede-index bij kinderen van wie de moeder bij haar geboorte niet de Belgische nationaliteit had, veel hoger is (28,1%) dan bij kinderen met een moeder van Belgische origine (4,8%).

Tabel A 9. Kansarmoede-index (in %), Vlaams Gewest en provincies, 2012-2023.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Antwerpen	13,4	14,1	14,3	15,3	16,2	17,6	18,0	18,0	17,5	16,1	15,8	15,0
Limburg	11	11,2	11,8	12,6	13,8	14,2	14,4	14,3	14,1	13,2	13,4	12,9
Oost-Vlaanderen	9,8	11,2	11,6	11,9	12,1	13,0	13,5	13,6	12,9	12,1	12,0	11,8
Vlaams-Brabant	5,7	6,1	6,5	7,2	8	8,3	8,3	8,5	8,2	7,6	7,5	6,7
West-Vlaanderen	10,3	10,8	10,3	10,5	11,7	12,9	13,2	12,9	12,9	12,5	12,7	12,4
Vlaams Gewest	10,4	11,2	11,4	12,0	12,8	13,8	14,1	14,1	13,7	12,7	12,6	12,1

Bron: Agentschap Opgroeien.

In de grootsteden wordt 23% van de kinderen in kansarmoede geboren, in de centrumsteden is dat 16,2%. Op het platteland is dat veel minder (7,3%) (Agentschap Opgroeien, 2023a). Tabel A 10 geeft een overzicht van de top tien Vlaamse steden en gemeenten met de hoogste en laagste kansarmoede-index.

Tabel A 10. Kansarmoede-index (in %) in de tien steden en gemeenten met de laagste en hoogste kansarmoede-index, Vlaams Gewest, 2023.

Top 10 laagste kansarmoede-index		Top 10 hoogste kansarmoede-index	
Sint-Martens-Latem	0,5	Mesen	32,7
Schilde	0,9	Blankenberge	28,6
Huldenberg	1,1	Oostende	28,1
Maarkedal	1,4	Eeklo	26,7
Herne	1,5	Antwerpen	25,4
Wortegem-Petegem	1,6	Turnhout	25,0
Holsbeek	1,6	Boom	24,7
Destelbergen	1,7	Nieuwpoort	22,9
Oud-Heverlee	1,7	Bredene	22,2
Londerzeel	1,8	Alveringem	22,1

Bron: Agentschap Opgroeien.

Voor meer informatie

Agentschap Opgroeien (Kind en Gezin), website: https://www.kindengezin.be/ en https://www.opgroeien.be/

Algemene Directie Statistiek – Statistics Belgium (Statbel), telefoon: 0800 120 33, mail: statbel@economie.fgov.be, website: https://statbel.fgov.be/nl

Eurostat EU-SILC: https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/database

Statistiek Vlaanderen, telefoon: 02 553 52 07, website: http://www.statistiekvlaanderen.be

2. Inkomensverdeling en vermogen

2.1 Inkomensverdeling

Het is relevant om te weten hoe de inkomens zijn verdeeld over de bevolking. Een vaak gehanteerde maatstaf voor het meten van inkomensongelijkheid is de Ginicoëfficiënt. Bij een totaal gelijke inkomensverdeling krijgt die de waarde 0. Dan beschikt iedereen over een gelijk inkomen. Omgekeerd krijgt de Ginicoëfficiënt de waarde 100 bij een totaal ongelijke inkomensverdeling. In dat geval is het gehele inkomen in handen van één persoon.

In vergelijking met de buurlanden heeft België de meest gelijke inkomensverdeling (tabel IK 1). De inkomensongelijkheid in ons land bleef de voorbije jaren stabiel (merk op dat de cijfers niet helemaal vergelijkbaar zijn over de jaren heen).

Tabel IK 1. De Ginicoëfficiënt (op basis van het equivalente beschikbare inkomen), EU-SILC, België en buurlanden, 2013-2023.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
België	25,9	25,9	26,2	26,3	26,1	25,7	25,1[a]	25,4	24,1	24,9	24,2
Duitsland	29,7	30,7	30,1	29,5	29,1	31,1	29,7	30,5[a]	31,2	29,0	29,4
Frankrijk	30,1	29,2	29,2	29,3	28,8	28,5	29,2	29,2[a]	29,3	29,8[b]	29,7
Luxemburg	30,4	28,7	28,5	29,6[a]	29,2	31,3	32,3	31,2[a]	29,6[a]	29,1[a]	30,6
Nederland	25,1	26,2	26,7	26,9[a]	27,1	27,4	26,8	28,2	26,4	26,3	26,4
EU27	30,6	30,9[b]	30,8[b]	30,6[b]	30,3[b]	30,4[b]	30,2[b]	30,0[a]	30,2	29,6	29,6

[a] Breuk in tijdreeks.
[b] Schatting.

Bron: Eurostat, EU-SILC.

Tabel IK 2. De inkomenskwintielverhouding (op basis van het beschikbare inkomen), EU-SILC, België en buurlanden, 2013-2023.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
België	3,81	3,81	3,83	3,85	3,84	3,79	3,61[a]	3,65	3,42	3,56	3,38
Duitsland	4,60	5,12	4,80	4,62	4,49	5,07	4,89	4,87[a]	4,98	4,38	4,44
Frankrijk	4,48	4,27	4,29	4,32	4,31	4,23	4,27	4,42[a]	4,41	4,60[b]	4,63
Luxemburg	4,59	4,42	4,26	4,62[a]	4,56	5,18	5,34	4,99[a]	4,59[a]	4,54[a]	4,79
Nederland	3,58	3,83	3,82	3,93[a]	3,99	4,05	3,94	4,15	3,88	3,94	3,93
EU27	5,05	5,22[b]	5,22[b]	5,16[b]	5,03[b]	5,05[b]	4,99[b]	4,89[a]	4,99	4,74	4,72

[a] Breuk in tijdreeks.
[b] Schatting.

Bron: Eurostat, EU-SILC.

De inkomenskwintielverhouding (S80/S20) zet het inkomen van de rijkste 20% van de bevolking af tegen dat van de 20% armsten. In België hadden de 20% rijksten in 2023 3,4 keer zoveel inkomen als de 20% armsten (IK 2).

2.2 Vermogensverdeling

Om een beeld te krijgen van de verdeling van vermogens kan men gebruikmaken van de *Household Finance and Consumption Survey* (HFCS), die wordt afgenomen in de negentien eurolanden plus Tsjechië, Kroatië en Hongarije. De HFCS maakt een onderscheid tussen enerzijds het reële vermogen, zoals de eigen woning, ander vastgoed, voertuigen, waardevolle voorwerpen of het bezit van een eigen zaak, en anderzijds het financiële vermogen, waaronder zicht- en spaarrekeningen, aandelen en obligaties. De enquête biedt een gedeeltelijk zicht op de vermogensverdeling, want zowel zeer arme als zeer rijke gezinnen worden moeilijk bereikt door enquêteurs of zijn minder geneigd vragen te beantwoorden. In 2020-2021 werd de HFCS voor de vierde keer georganiseerd (de eerste editie vond plaats in 2010, de laatste in 2017). In 2023 volgde een

vijfde enquête, maar de resultaten daarvan zijn nog niet beschikbaar. Tijdens de vorige editie werden 2.130 Belgische gezinnen bevraagd (de Sola Perea & Van Belle, 2022). De dataverzameling werd beïnvloed door de coronacrisis (zo is de steekproef iets kleiner, konden mensen in een collectief huishouden zoals een rusthuis niet bevraagd worden, hebben mensen uit kwetsbare groepen misschien minder durven deelnemen uit angst voor besmetting en schrikte een telefonisch of video-interview sommigen af).

Tussen 2017 en 2020-2021 steeg de conditionele mediaanwaarde van het totale vermogen met 2%, tot 303.000 euro (de 'conditionele mediaanwaarde' is een mediaan exclusief nulwaarden, d.w.z. zonder rekening te houden met de huishoudens die hebben geantwoord dat zij het genoemde type activa of passiva niet bezitten). Vooral gezinnen uit de laagste vermogens- en inkomenskwintielen gingen erop vooruit. Dat zou kunnen samenhangen met een wijziging in de steekproef, maar kan ook te wijten zijn aan het feit dat meer gezinnen giften of erfenissen ontvingen.

Wat het reële vermogen betreft, is vastgoed – en dan vooral de eigen woning – de belangrijkste vorm. 72% van de Belgen was volgens de HFCS eigenaar. Dat is minder vaak het geval voor gezinnen waarvan het gezinshoofd werkloos of inactief is, eenpersoonsgezinnen, jonge gezinnen en gezinnen in het laagste inkomens- of vermogenskwintiel. De waarde van de eigen woning steeg voor een mediaan gezin met 5%, tot 296.000 euro.

Wat het financiële vermogen betreft, steeg de waarde voor het mediane gezin met 5%, tot 28.000 euro. Zicht- en spaarrekeningen zijn de belangrijkste vorm, vooral voor minder welvarende gezinnen. Zij beschikken minder vaak over andere financiële producten, zoals beleggingen.

De helft van de Belgische gezinnen heeft schulden (vooral in de vorm van hypothecaire leningen voor de aankoop van de hoofdverblijfplaats). Bij gezinnen lager in de vermogensverdeling komen andere dan hypothecaire schulden (bv. consumentenkredieten) vaker voor. Het aandeel gezinnen met schulden daalde tegenover 2017 bij gezinnen waar de referentiepersoon jonger dan 35 jaar, zelfstandig of werkloos is. Het aandeel gezinnen met een hoge schuldenlast ten opzichte van het inkomen is gestegen in het tweede inkomenskwintiel (en – in mindere mate – voor de 40% rijkste gezinnen), terwijl het daalde in de 20% laagste inkomensgroep.

Om het nettovermogen te berekenen, worden van het totale brutovermogen de schulden afgetrokken. Het mediaan nettovermogen nam tussen de derde en de vierde golf van de HFCS met 9% toe, tot 242.400 euro. Het nam daarbij sterker toe voor gezinnen uit het eerste kwintiel van de inkomensverdeling en voor gezinnen waarvan de referentiepersoon enkel lager onderwijs heeft genoten. Het mediaan nettovermogen daalde voor gezinnen waarvan de referentiepersoon werkloos of 45 tot 54 jaar oud is. Ongeveer 3% van de Belgische gezinnen had een negatief nettovermogen: hun schulden waren groter dan hun activa. De 20% rijkste gezinnen bezitten 63% van het totale nettovermogen.

Globaal had de coronacrisis weinig impact. De vermogensverdeling bleef relatief stabiel tussen 2017 en 2020-2021. Ongeveer 80% van de Belgische gezinnen vindt dat de COVID-19-crisis geen noemenswaardige invloed had op hun vermogen en inkomen. Voor gezinnen die een effect vermeldden, was dat meestal negatief, al stelden gezinnen bovenaan de vermogens- en inkomensverdeling vaker dat de invloed juist positief was (de Sola Perea & Van Belle, 2022).

Het *Household Finance and Consumption Network* (HFCN) (2023) plaatst die cijfers in een Europees vergelijkend perspectief, alhoewel men voorzichtig moet zijn met het vergelijken van de resultaten tussen de landen. In de 22 onderzochte landen bedroeg het mediaan netto vermogen in 2021 123.500 euro.

Voor meer informatie

Algemene Directie Statistiek – Statistics Belgium (Statbel), telefoon: 0800 120 33, mail: statbel@economie.fgov.be, website: https://statbel.fgov.be/nl

Eurostat EU-SILC: https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/database

Nationale Bank van België, telefoon: 02 221 21 11, mail: info@nbb.be, website: https://www.nbb.be/nl

3. Sociale zekerheid en bijstand: hoogte van de minimumuitkeringen

De sociale zekerheid bestaat uit drie stelsels: een stelsel voor werknemers, voor zelfstandigen en voor ambtenaren. We behandelen enkel de eerste twee stelsels.

Het stelsel voor werknemers kent zeven takken: (1) de rust- en overlevingspensioenen, (2) de werkloosheid, (3) de arbeidsongevallenverzekering, (4) de beroepsziekteverzekering, (5) de gezinsbijslag, (6) de verplichte verzekering voor geneeskundige verzorging en uitkeringen, (7) de jaarlijkse vakantie. De Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (RSZ) int en beheert de werknemers- en werkgeversbijdragen waarmee de verschillende takken worden gefinancierd. Naast die bijdragen wordt de sociale zekerheid gefinancierd met algemene belastingmiddelen. Het beheer van die takken (en in sommige gevallen de uitbetaling van de uitkeringen) gebeurt door parastatale instellingen: de Federale Pensioendienst (FPD), de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA), het Federaal Agentschap voor Beroepsrisico's (FEDRIS), het Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering (RIZIV) en de Rijksdienst voor Jaarlijkse Vakantie (RJV). De kinderbijslag is met de zesde staatshervorming overgedragen aan de gewesten. In Vlaanderen staan vijf uitbetalers in voor de uitbetaling van het Groeipakket: vier private aanbieders (Infino, MyFamily, Kidslife en Parentia) en de publieke uitbetaler FONS.

Zelfstandigen zijn verzekerd voor vijf takken: geneeskundige verzorging, arbeidsongeschiktheid of invaliditeit, moederschapsverzekering, gezinsbijslag, pensioen en faillissement. Zij sluiten zich aan bij en betalen sociale bijdragen aan een sociaal verzekeringsfonds voor zelfstandigen of bij de Nationale Hulpkas voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen, beheerd door het Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen (RSVZ). Sociale verzekeringsfondsen moeten ook bepaalde uitkeringen uitbetalen: gezinsbijslag, moederschapshulp, uitkeringen in het kader van de sociale verzekering in geval van faillissement en onvoorwaardelijke pensioenen.

De sociale zekerheid is gebaseerd op het begrip van 'solidariteit' (bv. tussen werkenden en werkzoekenden, gezonden en zieken, gezinnen met kinderen en gezinnen zonder kinderen, jongeren en ouderen). Die solidariteit is gewaarborgd doordat werkende mensen bijdragen moeten betalen in verhouding tot hun loon, de financiering grotendeels gebeurt door de hele gemeenschap en doordat vakbonden, ziekenfondsen en werkgeversorganisaties meebeslissen over verschillende aspecten van het systeem.

De sociale bijstand vormt een residueel vangnet voor diegenen die door de mazen van het net vallen. De hoogte van de bijstandsuitkeringen is niet afhankelijk van werkelijke behoeften, maar van politieke besluitvorming.

In dit onderdeel geven we een overzicht van de hoogte van de (minimale) uitkeringsbedragen, waarna we die vergelijken met de relatieve armoederisicogrens (zie 1.1).

3.1 Gewaarborgd minimumpensioen en overlevingspensioen

De Federale Pensioendienst (FPD) staat in voor de uitbetaling van de werknemers- en ambtenarenpensioenen, de Inkomensgarantie voor Ouderen en de zelfstandigenpensioenen.

Een te laag pensioen kan verhoogd worden tot het gewaarborgd minimumpensioen als de betrokkene voldoet aan bepaalde voorwaarden. Sinds augustus 2016 zijn de minimumpensioenen voor zelfstandigen en loontrekkenden gelijkgeschakeld. Er wordt rekening gehouden met de duur van de loopbaan en het aantal dagen tewerkstelling per kalenderjaar. In het kader van de pensioenhervorming is er vanaf 1 januari 2025 een bijkomende voorwaarde van effectieve tewerkstelling bovenop de loopbaanvoorwaarde en een opwaardering van deeltijdse tewerkstelling als werknemer vóór 2002. In tabel SZ 1 staan enkel de bedragen voor een volledige loopbaan (45 jaar). Werknemers met een onvolledige loopbaan ontvangen een lager gewaarborgd minimumpensioen.

In geval van overlijden heeft de langstlevende echtgenoot onder bepaalde voorwaarden recht op een overlevingspensioen, gebaseerd op de loopbaan van de overleden partner. De langstlevende die jonger is dan 49 jaar en zes maanden op het moment dat zijn of haar partner overlijdt (in 2024), krijgt geen overlevingspensioen, maar een uitkering die beperkt is in de tijd (de overgangsuitkering). De duur van die overgangsuitkering werd eind 2021 verlengd en hangt af van de gezinssituatie op het moment van het overlijden van de partner: 18 maanden (zonder kinderlast), 36 maanden (als men kinderen heeft van 13 jaar of ouder) of 48 maanden (in andere gevallen, bv. wanneer de kinderen jonger zijn dan 13 jaar of een handicap hebben).

Tabel SZ 1. Brutomaandbedragen gewaarborgd minimumpensioen en overlevingspensioen/overgansguitkering, vanaf 01/05/2024.

	Alleenstaande	Gezinsbedrag	Overlevingspensioen of overgangsuitkering
werknemer/zelfstandige met volledige loopbaan	1.773,35	2.215,99	1.749,65

Bron: Federale Pensioendienst.

3.2 De minimumwerkloosheidsuitkering en inschakelingsuitkering

De werkloosheidsuitkering bij volledige werkloosheid is afhankelijk van de gezinstoestand, het laatst verdiende loon (berekend op basis van een loongrens indien het een bepaald bedrag zou overschrijden) en het beroepsverleden (het aantal gewerkte dagen als loontrekkende + gelijkgestelde periodes zoals ziekte, vakantiedagen …). De uitkering vermindert naargelang de duur van de werkloosheid (degressiviteit van de uitkering). Tabel SZ 2 toont enkel de minimale bedragen van de werkloosheidsuitkering voor verschillende gezinscategorieën. Het optrekken van de minima heeft ertoe geleid dat er voor bepaalde degressieve fases niet langer een onderscheid is tussen het minimum- en maximumbedrag (RVA, 2023).

Tabel SZ 2. Minimale brutowerkloosheidsbedragen per categorie, maandbedragen vanaf 01/05/2024.

	Bedrag
alleenwonenden	1.409,46
samenwonenden met gezinslast	1.739,14
samenwonenden	
– 1e tot 3e maand van de werkloosheid	1.356,68
– 4e tot 6e maand van de werkloosheid	1.252,42
– 7e tot 12e maand van de werkloosheid	1.252,42
– 13e tot 14e maand van de werkloosheid	1.037,92
– 15e tot 24e maand van de werkloosheid[1]	1.037,92
– 25e tot 30e maand van de werkloosheid[1,3]	976,56
– 31e tot 36e maand van de werkloosheid[1,3]	915,20
– 37e tot 42e maand van de werkloosheid[1,3]	854,10
– 43e tot 48e maand van de werkloosheid[1,3]	792,74
– vanaf de 49e maand van de werkloosheid[2,3]	731,38

[1] Afhankelijk van het aantal jaren beroepsverleden. Twee maanden bijkomend per jaar beroepsverleden. Onder bepaalde voorwaarden behoudt men het bedrag van deze fase onbeperkt.
[2] Het minimumbedrag dat steeds wordt toegekend na uitputting van het aantal maanden.
[3] Het bedrag wordt verhoogd als de werkzoekende en zijn partner uitsluitend werkloosheidsuitkeringen ontvangen en het dagbedrag van de uitkering van de partner een bepaald bedrag niet overschrijdt.

Bron: Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening.

Jongeren die niet meer zijn onderworpen aan de leerplicht en die jonger zijn dan 25 jaar, krijgen – na het doorlopen van een beroepsinschakelingstijd van 310 dagen (zondagen niet inbegrepen) – onder bepaalde voorwaarden een inschakelingsuitkering. Wie jonger dan 21 jaar is, moet bovendien een diploma, getuigschrift of attest behaald hebben. Het recht op de inschakelingsuitkeringen is beperkt in de tijd, afhankelijk van de gezinssituatie. Voor samenwonenden is dat 3 jaar, voor alleenstaanden, personen met gezinslast of voor wie samenwoont met een partner die enkel recht heeft op een vervangingsinkomen, is dat tot het einde van de maand waarin men 33 jaar wordt. Voor de drie gezinstypes kan de duur in bepaalde gevallen verlengd worden. Het bedrag van de inschakelingsuitkering varieert naargelang leeftijd en gezinstype. Tabel SZ 3 toont de forfaitaire bedragen van de inschakelingsuitkeringen per categorie.

Tabel SZ 3. Inschakelingsuitkeringen per categorie, forfaitaire brutomaandbedragen vanaf 01/05/2024.

	Bedrag
Alleenstaanden	
– < 18 jaar	473,20
– 18-20 jaar	743,86
– >= 21 jaar	1.288,56
Samenwonenden	
gewoon bedrag	
– < 18 jaar	390,00
– vanaf 18 jaar	621,66
bevoorrecht bedrag[1]	
– < 18 jaar	441,48
– vanaf 18 jaar	709,28
Samenwonenden met gezinslast	1.730,82

[1] Wanneer de werkzoekende en zijn partner uitsluitend vervangingsinkomens ontvangen.

Bron: Rijksdienst voor Arbeidsvoorzieningen.

3.3 De ziekte- en invaliditeitsuitkering

Wie ongeschikt is om te werken ten gevolge van een ziekte, ongeval of ziekenhuisopname krijgt een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Gedurende de eerste twaalf maanden spreekt men van 'primaire arbeidsongeschiktheid'. Vanaf het tweede jaar arbeidsongeschiktheid spreekt men van 'invaliditeit'.

Voor werknemers stemt de uitkering die men ontvangt tijdens het eerste jaar arbeidsongeschiktheid overeen met 60% van het brutodagloon, begrensd tot een loonplafond en een bepaald maximum (afhankelijk van de gezinssituatie). De uitkering kan verhoogd worden tot een minimumbedrag. Tijdens de derde maand is er één minimumbedrag van toepassing. Vanaf de eerste dag van de vierde maand tot en met de laatste dag van de zesde maand zijn er drie minimumbedragen naargelang de gezinssituatie en, in het geval van gezinslast, naargelang men regelmatig of onregelmatig werknemer was (dat statuut hangt onder andere af van het aantal gewerkte dagen). Vanaf de eerste dag van de zevende maand gelden andere minima, naargelang de gezinssituatie (gezinslast, alleenstaande, samenwonende) en naargelang men regelmatig of onregelmatig werknemer was. Vanaf 2024 zou de minimumuitkering gegarandeerd zijn vanaf de eerste maand, maar die maatregel werd geschrapt.

De invaliditeitsuitkering (na het eerste jaar arbeidsongeschiktheid) hangt af van de gezinssituatie en bedraagt voor personen met gezinslast 65%, voor alleenstaanden 55% en voor samenwonenden 40% van het brutodagloon. Ook hier gelden maximumbedragen. De tabel geeft de situatie voor werknemers die arbeidsongeschikt of invalide werden na 1 januari 2024.

Voor de primaire arbeidsongeschiktheid van zelfstandigen geldt een forfaitair uitkeringsbedrag variërend naar de gezinssituatie. Tijdens de periode van invaliditeit hangt het bedrag af van de gezinssituatie en de vraag of het RSVZ de periode van arbeidsongeschiktheid gelijkstelt met periode van activiteit voor de opbouw van pensioenrechten (indien ja: uitkering 'met stopzetting van de onderneming', indien nee: uitkering 'zonder stopzetting van de onderneming').

Werknemers die op 31 december van het voorbije jaar minstens één jaar arbeidsongeschikt waren en nog arbeidsongeschikt zijn in mei van het lopende jaar, krijgen een inhaalpremie uitbetaald. Die bedroeg in mei 2024 536,73 euro voor wie één jaar ongeschikt is en geen gezinslast heeft en 699,29 euro voor wie één jaar ongeschikt is en wel gezinslast heeft. Voor wie minstens twee jaar ongeschikt is en geen gezinslast heeft, was dat 858,41 euro en 1.051,87 euro voor wie wel gezinslast heeft. Voor zelfstandigen bedroeg de inhaalpremie onafhankelijk van de gezinssituatie 335,99 euro.

Tabel SZ 4. Brutomaandbedragen[1] van de uitkering primaire arbeidsongeschiktheid en invaliditeit, vanaf 01/05/2024.

	Bedrag
Werknemers	
Primaire arbeidsongeschiktheid	
Niet-gelimiteerd minimum vanaf de 1e dag van de 3e maand	1.606,02
Niet gelimiteerd minimum vanaf de 1e dag van de 4e maand	
regelmatige werknemer met gezinslast	2.026,70
niet-regelmatige werknemer met gezinslast	1.741,22
alleenstaanden en samenwonenden	1.606,02
Vanaf de 1e dag van de 7e maand	
Regelmatige werknemer	
– met gezinslast	2.026,70
– alleenstaande	1.606,02
– samenwonende	1.377,22
Niet-regelmatige werknemer	
– met gezinslast	1.741,22
– zonder gezinslast	1.288,56
Invaliditeit	
Regelmatige werknemer	
– met gezinslast	2.026,70
– alleenstaande	1.606,02
– samenwonende	1.377,22
Niet-regelmatige werknemer	
– met gezinslast	1.741,22
– zonder gezinslast	1.288,56

	Bedrag
Zelfstandigen	
Primaire ongeschiktheid	
– met gezinslast	2.026,70
– alleenstaande	1.606,02
– samenwonende	1.231,88
Invaliditeit	
Zonder stopzetting bedrijf	
– met gezinslast	2.026,70
– alleenstaande	1.606,02
– samenwonende	1.231,88
Met stopzetting bedrijf	
– met gezinslast	2.026,70
– alleenstaande	1.606,02
– samenwonende	1.377,22

[1] Om dagbedragen om te rekenen naar maandbedragen werd uitgegaan van: dag x 26.

Bron: Rijksinstituut voor Ziekte- en invaliditeitsverzekering.

3.4 De sociale bijstand

De sociale bijstand voorziet in maatregelen voor personen met weinig of geen bestaansmiddelen. Er gebeurt steeds een bestaansmiddelenonderzoek door het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW). De sociale bijstand omvat het leefloon, de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) en de tegemoetkomingen aan personen met een handicap.

3.4.1 Leefloon en Inkomensgarantie voor Ouderen

Wie voldoet aan bepaalde voorwaarden en over onvoldoende bestaansmiddelen beschikt, kan een leefloon aanvragen. In het geval dat iemands inkomen lager is dan het leefloon, kan het verschil worden bijgepast. Het bedrag is afhankelijk van de gezinssituatie: alleenstaand, samenwonend (met een of meer personen met wie men het huishouden gemeenschappelijk regelt) of met een gezin ten laste (wanneer er minstens één minderjarig ongehuwd kind is) (zie tabel SZ 5). Het equivalente leefloon is financiele steun voor personen die geen recht hebben op een leefloon omdat ze niet aan alle vereisten voldoen (bv. verblijfstatuut), maar zich wel in een vergelijkbare noodsituatie bevinden. De bedragen zijn dezelfde als de leeflonen.

De Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) is een uitkering voor 65-plussers die niet over voldoende financiële middelen beschikken en aan bepaalde voorwaarden voldoen. De IGO vervangt sinds 2001 het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden. Een laag pensioen kan worden aangevuld met een IGO. Het basisbedrag is van toepassing als de betrokkene zijn hoofdverblijfplaats deelt met een of meer personen. Het verhoogde bedrag

wordt toegekend aan aanvragers die alleen wonen (hun hoofdverblijfplaats niet delen met andere personen) (tabel SZ 5).

Tabel SZ 5. Maandbedragen van het leefloon en de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO), vanaf 01/05/2024.

leefloon alleenstaande	1.288,46
leefloon persoon met gezinslast	1.741,29
leefloon samenwonende persoon	858,97
IGO alleenstaande	1.549,42
IGO samenwonenden	1.032,95

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en Federale Pensioendienst.

3.4.2 Tegemoetkomingen voor personen met een handicap

Voor personen met een handicap met beperkte bestaansmiddelen bestaan drie soorten van tegemoetkomingen. De Inkomensvervangende Tegemoetkoming (IVT) is bedoeld voor personen (18 tot 65 jaar) die door hun handicap niet kunnen werken of die wel werken, maar van wie het verdienvermogen een derde of minder is van wat een gezonde persoon op de arbeidsmarkt zou verdienen. Het bedrag van de IVT is afhankelijk van de gezinscategorie, het belastbare gezinsinkomen en de impact van de handicap op het verdienvermogen. Wie na minstens twee jaar inactiviteit (opnieuw) aan de slag gaat kan sinds kort gedurende twee jaar genieten van hogere vrijstellingen op het inkomen uit arbeid. Zo wordt de drempel om (terug) aan de slag te gaan verlaagd. Die maatregel is enkel van toepassing op mensen die (opnieuw) begonnen te werken in 2023 of later.

De Integratietegemoetkoming (IT) is bedoeld voor personen (18 tot 65 jaar) met een verminderde zelfredzaamheid, wat betekent dat ze moeilijkheden ervaren bij het uitvoeren van dagelijkse activiteiten zoals koken, eten, zich wassen of poetsen. Het bedrag van de IT is afhankelijk van de gezinssamenstelling, het belastbare gezinsinkomen en de impact van de handicap op het dagelijkse leven. Sinds 1 januari 2021 wordt er voor de IT geen rekening meer gehouden met de inkomsten van de partner om personen niet te ontmoedigen samen te gaan wonen.

Zowel voor de IVT als de IT zijn er uitzonderingen op de minimumleeftijd van 18 jaar (bv. wie jonger is en een handicap kreeg nadat het recht op kinderbijslag wegviel, kan ook een aanvraag indienen). De IVT en de IT kunnen gecombineerd worden.

Voor personen van 65 jaar of ouder met een verminderde zelfredzaamheid en van wie het inkomen bepaalde grenzen niet overschrijdt, bestond de tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden (THAB). Die werd door de zesde staatshervorming geregionaliseerd. In Vlaanderen werd de THAB vervangen door het zorgbudget voor ouderen met een zorgnood, in Wallonië werd de THAB de *Allocation d'Aide aux Personnes Âgées* (APA). In Brussel gaat het om de THAB/APA. In de Duitstalige gemeenschap werd de THAB op 1 januari 2023 het *Pflegegeld*. Het bedrag van het Vlaamse zorgbudget voor ouderen met zorgnood hangt af van de graad van zorgzwaarte en het gezinsinkomen. Het zorgbudget

voor ouderen met een zorgnood kan worden gecombineerd met de andere Vlaamse zorgbudgetten, maar niet met een IT of IVT.

De drie tegemoetkomingen betreffen steeds maximumbedragen die kunnen variëren naargelang de persoonlijke situatie. Tabel SZ 6 toont die maximumbedragen.

Tabel SZ 6. Maximummaandbedragen van de Inkomensvervangende Tegemoetkoming, de Integratietegemoetkoming en de tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden, op 01/05/2024.

	IVT[1]		IT[2]		THAB[2]
Categorie A	880,62	Categorie I	129,20	Categorie I	105,83
Categorie B	1.320,93	Categorie II	427,35	Categorie II	403,96
Categorie C	1.785,16	Categorie III	679,65	Categorie III	491,15
		Categorie IV	987,71	Categorie IV	578,31
		Categorie V	1.119,77	Categorie V	710,38

1 Categorie A: woont samen met familieleden (1e, 2e, 3e graad) of woont in een aangepaste voorziening of instelling, maar behoudt domicilie bij familieleden (enkel de eerste drie maanden, daarna categorie B). Categorie B: leeft alleen of woont in een aangepaste voorziening of instelling waar men gedomicilieerd is. Categorie C: woont samen met iemand aan wie hij/zij niet verwant is in 1e, 2e of 3e graad, of heeft een kind (< 25 jaar) ten laste voor wie hij/zij kinderbijslag ontvangt, onderhoudsgeld ontvangt of betaalt, of heeft co-ouderschap voor een kind of woont in een aangepaste voorziening of instelling, maar behoudt domicilie bij de partner.

2 Categorieën I tot V hangen samen met de graad van zelfredzaamheid.

Bron: DG Personen met een handicap.

3.5 Minimale uitkeringen naast de armoederisicodrempel

De FOD Sociale Zekerheid (2024) stelt dat er de voorbije jaren sterk is geïnvesteerd in de verhoging van de minimumuitkeringen: naast de automatische indexering (waarbij de uitkeringen worden aangepast aan de evolutie van de consumptieprijzen) waren er verhogingen in het kader van de welvaartsenveloppe en besliste de regering in 2020 om de minima tegen 2024 op te trekken in de richting van de armoedegrens. De adequaatheid van de minimumuitkeringen is de laatste jaren dan ook verbeterd. Zo is de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) ondertussen verhoogd tot de armoedegrens voor alleenstaanden. Ook het rustpensioen voor alleenstaanden en koppels en de minimuminvaliditeitsuitkering voor een alleenstaande liggen rond of boven de armoedegrens. Het leefloon, de Inkomensvervangende Tegemoetkoming (IVT) en de werkloosheidsuitkering liggen echter nog steeds ver onder de armoedegrens (tabel SZ 7). Het leefloon voor een alleenstaande bedroeg in juli 2024 bijvoorbeeld 84% van de armoedegrens, dat voor koppels zonder kinderen 74%.

De tabel toont deze toenemende adequaatheid over de jaren heen, al worden jaren van stijgende adequaatheid soms afgewisseld met jaren van dalende adequaatheid. Volgens de FOD SZ (2024) is dat deels het gevolg van de onregelmatige evolutie van het mediane inkomen en de daarvan afgeleide armoedegrens: zo was er in de periode juli 2020-2021 een sterke stijging van het mediane inkomen, waardoor de adequaatheid van de minimumuitkeringen achteruitging, ondanks een significante verhoging van de barema's.

Tabel SZ 7. Minimumuitkeringen als percentage van de armoederisicogrens[a], België, 2018-2024 (raming).

	juli 2018	juli 2019[b]	juli 2020	juli 2021	aug. 2022	juli 2023[c]	juli 2024[c]
Zonder kinderen							
Alleenstaande							
inkomensgarantie voor ouderen	89	87	89	88	94	100	100
rustpensioen	104	105	105	105	111	118	121
leefloon	73	73	74	74	78	83	84
werkloosheid	84	85	85	83	88	91	91
inkomensvervangende tegemoetkoming	73	73	74	74	79	83	86
invaliditeit	101	102	102	99	103	106	107
Koppel							
inkomensgarantie voor ouderen	79	79	79	79	84	88	89
rustpensioen	87	87	88	87	93	98	101
leefloon	64	65	66	65	70	74	74
werkloosheid	68	69	69	69	72	74	75
inkomensvervangende tegemoetkoming	67	66	67	66	71	75	77
invaliditeit	84	85	85	83	86	89	90
Met kinderen (gemiddelde drie gewesten)							
Eenoudergezin							
leefloon	86	85	86	85	89	94	95
werkloosheid	83	84	85	83	87	90	91
Koppel							
leefloon	65	65	66	64	68	71	72
werkloosheid	66	67	67	66	69	71	72
inkomensvervangende tegemoetkoming	67	67	67	66	69	73	74
invaliditeit	80	80	80	78	80	83	84

[a] De uitkeringshoogte als percentage van de armoederisicogrens gaat uit van het netto beschikbaar gezinsinkomen van de uitkeringsgerechtigden, inclusief vakantiegelden, inhaalpremies, gezinsbijslagen en sociale toeslagen en na verrekening van personenbelasting, exclusief de maandelijkse coronapremie die bijstandsgerechtigden ontvingen in de periode van juli 2020 tot december 2021.
De berekening van de gezinsbijslagen gaat uit van kinderen van 2 en 6 jaar. Voor de cijfers van 2024 gaat het over kinderen respectievelijk geboren in 2022 en 2018. Voor het jongste kind geldt in Vlaanderen en Wallonië het nieuwe kinderbijslagsysteem. Voor het Brusselse Gewest werd uitgegaan van het meest voordelige systeem.

[b] De doelmatigheidsindicator voor 2019 is niet volledig vergelijkbaar met die voor 2018, als gevolg van de pandemie.

[c] De armoedelijn voor het jaar t is berekend als 60% van het mediane gestandaardiseerde inkomen volgens de EU-SILC in het jaar t+1. Voor 2023 en 2024 wordt de armoedelijn geraamd op basis van EU-SILC 2023 (inkomsten 2022) en de HICP (geharmoniseerde consumptieprijsindex) zoals gepubliceerd door Eurostat (maandcijfers tot en met juni 2024). Door die raming is voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de evolutie sinds 2022. In de voorbije jaren leidde het gebruik van de HICP geregeld tot een te gunstige inschatting van de evolutie van de doelmatigheid van de uitkeringen: het mediane inkomen en de bijpassende armoedegrens bleken in het verleden achteraf vaak sterker gestegen te zijn dan de HICP, en de kloof tussen de netto-uitkeringen en de armoedegrens iets minder gedicht dan oorspronkelijk geraamd.

Bron: DG Analyse & Monitoring, FOD Sociale Zekerheid. Zie ook FOD Sociale Zekerheid (2024).

Voor meer informatie

Directie-generaal voor Personen met een handicap, telefoon: 0800 98 799, website: http://handicap.belgium.be

Federale Overheidsdienst (FOD) Sociale Zekerheid, telefoon 02 528 60 11, mail: social.security@minsoc.fed.be; website: https://socialsecurity.belgium.be/nl

Federale Pensioendienst (FPD), telefoon: 1765, website: http://www.sfpd.fgov.be

POD Maatschappelijke Integratie (POD MI), telefoon: 02 508 85 85, mail: vraag@mi-is.be, website: https://www.mi-is.be

Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA), telefoon: 02 515 44 44, website: http://www.rva.be

Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen (RSVZ), telefoon: 0800 12 018, mail: info@rsvz-inasti.fgov.be, website: http://www.rsvz.be

Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering (RIZIV), telefoon: 02 524 97 97, website: http://www.riziv.fgov.be

4. Bijstand in cijfers

De evolutie van het aantal mensen dat een bijstandsuitkering opneemt, is onderhevig aan een aantal factoren. Niet alleen de evolutie van de behoeften speelt een rol, ook wijzigingen in de wetgeving kunnen die cijfers beïnvloeden. We behandelen achtereenvolgens het aantal rechthebbenden binnen het stelsel van maatschappelijke integratie (4.1), maatschappelijke hulp (4.2), de Inkomensgarantie voor Ouderen en het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (4.3) en de tegemoetkomingen aan personen met een handicap (4.4).

4.1 Het Recht op Maatschappelijke Integratie

Het OCMW heeft de opdracht om het Recht op Maatschappelijke Integratie (RMI) te waarborgen aan iedereen die over onvoldoende bestaansmiddelen beschikt en aan bepaalde voorwaarden voldoet (o.a. met betrekking tot verblijfplaats, nationaliteit, leeftijd, behoeftigheid en werkbereidheid). Het RMI kan bestaan uit een leefloon (al dan niet vergezeld van een geïndividualiseerd project voor maatschappelijke integratie (GPMI)), een baan/tewerkstelling (overgedragen naar de gemeenschappen, gewesten of gemeenschapscommissies op 1 juli 2014, naar aanleiding van de zesde Staatshervorming) of een combinatie van die twee.

De hier vermelde gegevens zijn afkomstig van de POD Maatschappelijke Integratie (POD MI). Het gaat om statistieken gebaseerd op de terugbetalingen die maandelijks worden uitgevoerd door de POD MI aan de OCMW's. De cijfers kunnen geraadpleegd worden via de interactieve toepassing Barometer voor Maatschappelijke Integratie. Het maandelijkse aantal begunstigden evolueert in de tijd naarmate de OCMW's regularisaties invoeren. Die worden minder talrijk naarmate de maand in kwestie verder in het verleden

ligt. Daardoor kunnen de cijfers gerapporteerd in het Jaarboek van jaar op jaar lichtjes afwijken. De gegevens hieronder werden met terugwerkende kracht aangepast tot en met jaar 2016. We geven eerst een algemeen overzicht van het totale aantal begunstigden van het RMI (hier gedefinieerd als begunstigden van een leefloon, tewerkstellingsmaatregel of een installatiepremie in het kader van de wet van 26 mei 2002 over het recht op maatschappelijke integratie (zie verder)). Daarna zoomen we verder in op het leefloon en studenten binnen het leefloon.

Het gemiddelde maandelijkse aantal RMI-ontvangers in België steeg jaarlijks tussen 2007 en 2021 (met uitzondering van 2011) (tabel RMI 1). Het aantal RMI-ontvangers per 1.000 inwoners nam toe van 8,5 in 2007 tot 14,5 in 2021. In 2022 was er voor het eerst sinds lang een lichte daling, maar die zette zich niet door in 2023. Het grootste aandeel (46,0%) woont in het Waalse Gewest; in het Vlaamse en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest is dat respectievelijk 25,6% en 28,4%. Volgens de POD MI (2020) bestaat er een sterk verband tussen de evolutie van het bruto binnenlands product, de binnenlandse tewerkstelling, het aantal werkzoekenden en het aantal RMI-gerechtigden. Dat werd bijvoorbeeld duidelijk in de nasleep van de financieel-economische crisis van 2008. In de jaren 2015-2017 was er ondanks een positief economisch klimaat toch een stijging van het aantal RMI-gerechtigden, onder andere door een striktere werkloosheidsreglementering. De stijging in 2020 was een gevolg van de coronapandemie. In 2022 tekende zich een daling af van het aantal RMI-ontvangers, maar in 2023 was er opnieuw een stijging. Navraag bij de POD MI leert dat die een gevolg is van de stijging van het aantal erkende vluchtelingen die een leefloon ontvangen, vooral in Vlaanderen; de stijging van de instroom van leefloners, gecombineerd met een stagnatie van de uitstroom; en de vertraging van de vraag naar werk in Vlaanderen. Er speelt ook een beperkt effect van een toename van het aantal personen (exclusief studenten) die een leefloon ontvangen naast een inkomen uit arbeid of een werkloosheidsuitkering.

Tabel RMI 1. Gemiddeld maandelijkse aantal ontvangers van het RMI, absolute cijfers (AC), percentages en per 1.000 inwoners, België en gewesten, 2007-2023.

	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België		
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	per 1.000 inwoners	Evolutie (%)
2007	25.321	28,1	40.363	44,8	24.316	27,0	89.999	8,5	–
2008	25.627	27,7	41.385	44,8	25.381	27,5	92.393	8,7	+2,7
2009	28.350	28,1	44.975	44,6	27.433	27,2	100.758	9,4	+9,1
2010	29.610	28,0	47.167	44,6	28.905	27,4	105.682	9,7	+4,9
2011	27.833	26,6	47.772	45,6	29.190	27,9	104.795	9,6	– 0,8
2012	26.925	25,5	48.949	46,4	29.711	28,1	105.585	9,6	+0,8
2013	27.742	25,4	50.331	46,1	31.156	28,5	109.230	9,8	+3,5
2014	28.803	25,4	52.078	45,9	32.520	28,7	113.401	10,2	+3,8
2015	31.477	24,6	60.914	47,6	35.474	27,7	127.865	11,4	+12,8
2016	35.654	25,4	66.295	47,2	38.461	27,4	140.411	12,5	+9,8
2017	41.774	27,0	71.762	46,4	41.271	26,7	154.806	13,7	+10,3
2018	42.621	26,8	74.495	46,8	42.048	26,4	159.164	14,0	+2,8
2019	41.880	26,0	76.852	47,6	42.563	26,4	161.295	14,1	+1,3
2020	42.774	25,8	78.670	47,4	44.526	26,8	165.970	14,4	+2,9
2021	42.383	25,3	78.497	46,8	46.867	27,9	167.748	14,5	+1,1
2022	41.155	25,0	76.447	46,5	46.733	28,4	164.335	14,2	– 2,2
2023	43.301	25,6	77.833	46,0	47.992	28,4	169.126	14,5	+2,9

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen. Bevolkingscijfers Statbel.

Wanneer we binnen het RMI enkel het maandelijkse gemiddelde aantal leefloongerechtigden bekijken, dan zien we dat het cijfer in 2014 in België de kaap van 100.000 bereikte en in 2020 al de kaap van 150.000 (tabel RMI 2). Sindsdien is het verder blijven stijgen, tot 158.440 personen in 2023 (uitgezonderd een lichte daling in 2022). Terwijl de jaar-op-jaartoename in België de meeste jaren schommelde tussen 2 en 4 procent (met een uitschieter in 2009 en 2010), toonden de jaren 2015 tot 2017 sterkere toenames. De toename in 2009 en 2010 hing deels samen met de financieel-economische crisis. De toename sinds 2014 kan volgens de POD MI (2020) onder andere verklaard worden door conjuncturele factoren, de groeiende onzekerheid van risicogroepen (laaggeschoolden, deeltijdse werknemers, eenoudergezinnen, allochtonen ...); nieuwe begunstigden van OCMW-steun, die daarnaast ook andere bestaansmiddelen hebben; de transfer naar het RMI van de begunstigden van een equivalente maatschappelijke hulp (n.a.v. hun inschrijving in het bevolkingsregister); de transfers naar de OCMW's van werkzoekenden die gesanctioneerd worden door de RVA; de wijzigingen in de wetgeving op het vlak van de werkloosheidsverzekering (de beperking in de tijd van de beroepsinschakelingsuitkering, de verlenging van de duur van de beroepsinschakelingsstage tot een jaar voor nieuwe werkzoekenden, de weigering van het recht op inschakelingsuitkeringen naar aanleiding van het niet actief deelnemen aan een aanbod van een individueel inschakelingstraject, de verstrenging van de degressiviteit van de werkloosheidsuitkeringen en de invoering van de mogelijkheid om rechthebbenden van inschakelingsuitkeringen uit te sluiten in het kader van de activeringsprocedure van het zoekgedrag); en de trans-

fer van personen die subsidiaire bescherming genieten vanuit equivalente hulp naar het RMI sinds 1 december 2016. Ook de stijging van het aantal erkende vluchtelingen – vooral sinds 2015 – speelde een rol. In 2018 en 2019 vertraagde het groeiritme om in 2020 tijdens de coronacrisis weer te stijgen.

Tabel RMI 2. Gemiddeld maandelijks aantal ontvangers van het leefloon, absolute cijfers (AC), percentages en per 1.000 inwoners, België en gewesten, 2007-2023.

	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België		
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	per 1.000 inwoners	Evolutie (%)
2007	21.866	27,2	36.349	45,2	22.270	27,7	80.484	7,6	–
2008	22.357	26,9	37.425	45,1	23.292	28,0	83.074	7,8	+3,2
2009	24.943	27,3	40.917	44,9	25.355	27,8	91.215	8,5	+9,8
2010	25.868	27,0	43.021	45,0	26.754	28,0	95.643	8,8	+4,9
2011	24.212	25,5	43.758	46,0	27.059	28,5	95.029	8,7	– 0,6
2012	23.283	24,3	44.811	46,8	27.711	28,9	95.805	8,7	+0,8
2013	23.944	24,2	46.069	46,5	29.105	29,4	99.118	8,9	+3,5
2014	24.828	24,2	47.647	46,4	30.272	29,5	102.747	9,2	+3,7
2015	27.187	23,4	55.946	48,2	32.979	28,4	116.112	10,4	+13,0
2016	31.026	24,4	60.469	47,6	35.585	28,0	127.081	11,3	+9,5
2017	36.632	26,1	65.527	46,8	38.003	27,1	140.162	12,4	+10,3
2018	37.458	26,0	68.154	47,2	38.728	26,8	144.340	12,7	+3,0
2019	36.769	25,1	70.611	48,2	39.258	26,8	146.638	12,8	+1,6
2020	38.464	25,1	73.072	47,7	41.758	27,2	153.294	13,3	+4,5
2021	38.318	24,6	72.977	46,9	44.281	28,5	155.576	13,5	+1,5
2022	37.572	24,6	71.120	46,5	44.208	28,9	152.855	13,2	– 1,7
2023	39.991	25,2	72.799	45,9	45.651	28,8	158.440	13,5	+3,7

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen. Bevolkingscijfers Statbel.

Het Vlaamse Gewest telt dertien centrumsteden. Tabel RMI 3 geeft het gemiddelde maandelijkse aantal leefloongerechtigden in de Vlaamse provincies en centrumsteden weer. Binnen de provincie Antwerpen vertegenwoordigen de leefloongerechtigden van de stad Antwerpen 48,1% van alle gerechtigden in die provincie. Ook Gent kent een groot aandeel gerechtigden binnen de provincie Oost-Vlaanderen (42,5%). Het aantal leefloonontvangers per 1.000 inwoners was het hoogst in de centrumsteden Gent, Oostende en Mechelen.

Tabel RMI 3. Gemiddeld maandelijks aantal ontvangers van het leefloon, Vlaamse provincies en centrumsteden, 2023 (absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners).

	Aantal leefloon-ontvangers	Percentage t.o.v. aantal leefloon-ontvangers in provincie	Aantal leefloon-ontvangers per 1.000 inwoners
Vlaams Gewest	39.991	–	5,9
Provincie Antwerpen	12.520	100	6,6
Antwerpen	6.020	48,1	11,2
Mechelen	1.308	10,4	14,8
Turnhout	623	5,0	13,3
Provincie Vlaams-Brabant	5.639	100	4,7
Leuven	1.140	20,2	11,1
Provincie Limburg	3.641	100	4,1
Genk	491	13,5	7,3
Hasselt	692	19,0	8,6
Provincie Oost-Vlaanderen	11.485	100	7,4
Aalst	693	6,0	7,7
Gent	4.876	42,5	18,2
Sint-Niklaas	1.055	9,2	13,0
Provincie West-Vlaanderen	6.706	100	5,5
Brugge	659	9,8	5,5
Kortrijk	949	14,1	12,0
Oostende	1.228	18,3	17,0
Roeselare	693	10,3	10,6

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen. Bevolkingscijfers Statbel.

Op basis van de jaarcijfers van POD MI (waarbij elke ontvanger slechts eenmaal wordt geteld, ongeacht of de persoon meermaals in hetzelfde jaar financiële steun heeft genoten) telde België in 2022 222.672 leefloongerechtigden (RMI 4). Bij die cijfers dient men in het achterhoofd te houden dat een gerechtigde die van categorie verandert tijdens het jaar (gezinscategorie, leeftijdscategorie, nationaliteitsgroep) geteld wordt in elk van de categorieën waarin hij tijdens het jaar is verschenen. Daarom is in tabel RMI 4 het jaartotaal niet gelijk aan de som van de totalen per gezinscategorie, of per leeftijdscategorie of nationaliteitsgroep. De meerderheid van de leefloongerechtigden is alleenstaand, jonger dan 25 jaar en heeft de Belgische nationaliteit. Ook vrouwen zijn in de meerderheid, behalve in Vlaanderen.

Tabel RMI 4. Profiel van de ontvangers van het leefloon, België en gewesten, 2023.

	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels HG	België
samenwonend	21.313	36.822	23.697	81.599
alleenstaand	28.260	42.855	24.222	94.528
met gezin ten laste	19.826	30.310	15.449	65.136
man	32.237	46.013	28.262	105.522
vrouw	31.334	54.494	32.190	117.150
jonger dan 25 jaar	20.434	35.882	22.337	78.009
25-34 jaar	16.855	23.272	14.275	53.725
35-49 jaar	16.726	25.833	13.580	55.760
50-64 jaar	8.298	14.465	8.728	31.343
65 jaar en ouder	1.258	1.055	1.532	3.835
Belgische nationaliteit	36.174	79.778	37.280	152.289
nationaliteit van EU	5.552	6.502	8.288	20.233
nationaliteit buiten EU	22.332	14.718	15.401	51.646
Totaal	63.571	100.507	60.452	222.672

Bron: POD Maatschappelijke Integratie.

Een Geïndividualiseerd Project voor Maatschappelijk Integratie (GPMI) is een soort contract tussen het OCMW en de leefloongerechtigde, een begeleidings- en opvolgingsinstrument op maat, met het oog op maatschappelijke en/of professionele integratie. Het GPMI is verplicht voor jongeren onder de 25 jaar als het toekennen van het RMI gekenmerkt wordt door het volgen van studies, betrekking heeft op een traject van professionele inschakeling dat binnen een bepaalde periode uitmondt in een arbeidsovereenkomst of als de betrokkene de laatste drie maanden geen RMI heeft genoten. Voor personen ouder dan 25 jaar is het GPMI verplicht als de betrokkene de laatste drie maanden geen RMI heeft genoten. Om gezondheids- en billijkheidsredenen kan van die verplichting worden afgeweken. Tabel RMI 5 toont de leefloners die een GPMI type 'student' hebben ondertekend en zet ze af ten opzichte van het totale aantal leefloongerechtigden. Hun aandeel groeide de voorbije jaren constant. In 2023 hadden gemiddeld 27.494 studenten een leefloon. Het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest kent het grootste aandeel (20,1%), gevolgd door Wallonië (17,4%).

Tabel RMI 5. Gemiddeld maandelijkse aantal studenten-leefloners, absolute cijfers (AC) en aandeel in de leefloonpopulatie (%), België en gewesten, 2007-2023.

	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	%
2007	2.050	9,4	4.813	13,2	2.078	9,3	8.942	11,1
2008	2.147	9,6	5.074	13,6	2.315	9,9	9.536	11,5
2009	2.394	9,6	5.346	13,1	2.489	9,8	10.229	11,2
2010	2.589	10,0	5.749	13,4	2.832	10,6	11.170	11,7
2011	2.532	10,5	5.872	13,4	3.044	11,2	11.447	12,0
2012	2.470	10,6	6.177	13,8	3.272	11,8	11.919	12,4
2013	2.548	10,6	6.567	14,3	3.780	13,0	12.895	13,0
2014	2.721	11,0	6.899	14,5	4.234	14,0	13.854	13,5
2015	2.852	10,5	7.630	13,6	4.676	14,2	15.158	13,1
2016	3.166	10,2	8.744	14,5	5.584	15,7	17.494	13,8
2017	3.712	10,1	9.924	15,1	6.434	16,9	20.070	14,3
2018	4.077	10,9	10.779	15,8	6.906	17,8	21.761	15,1
2019	4.361	11,9	11.241	15,9	7.238	18,4	22.840	15,6
2020	4.805	12,5	11.813	16,2	7.211	17,3	23.829	15,5
2021	5.428	14,2	12.748	17,5	8.122	18,3	26.297	16,9
2022	5.403	14,4	12.670	17,8	8.667	19,6	26.740	17,5
2023	5.647	14,1	12.660	17,4	9.187	20,1	27.494	17,4

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

4.2 Het Recht op Maatschappelijke Hulp

Mensen die niet in aanmerking komen voor het Recht op Maatschappelijke Integratie kunnen een beroep doen op het Recht op Maatschappelijke Hulp (RMH). De belangrijkste instrumenten zijn het equivalent leefloon; een baan/tewerkstelling (overgedragen naar de gemeenschappen, gewesten of gemeenschapscommissies op 1 juli 2014, naar aanleiding van de zesde Staatshervorming); medische hulp; of een combinatie daarvan. Enkel kandidaat-vluchtelingen en vreemdelingen met een verblijfsvergunning die niet in de bevolkingsregisters zijn ingeschreven, hebben recht op financiële steun en tewerkstellingsmaatregelen. Personen die illegaal in België verblijven en die niet over voldoende bestaansmiddelen beschikken, hebben alleen recht op dringende medische hulp. We geven in dit onderdeel enkel de cijfers voor het equivalente leefloon.

In 2023 ontvingen maandelijks gemiddeld 31.190 personen een equivalent leefloon, van wie 47,1% in Vlaanderen. De jaar-op-jaarevolutie fluctueert. De stijging in 2010 en 2011 is volgens POD MI (2020) te verklaren door de stijging van het aantal regularisaties en de verzadiging van de opvangstructuren tijdens die twee jaren. In 2012 daalde het aantal gerechtigden op maatschappelijke hulp, mede door het einde van de crisis in de opvang van nieuwkomers en door nieuwe maatregelen voor asiel en migratie (o.a. versnelling van de procedures, verstrenging van de voorwaarden voor gezinshereniging, verminde-

ring van de inkomende stromen, bevordering van het terugkeerbeleid). In 2017 speelde vooral de overdracht van personen die subsidiaire bescherming genieten naar het RMI een rol. In 2018 en 2019 is die daling gestabiliseerd, om in 2020 en 2021 weer lichtjes toe te nemen. De sterke stijging tussen 2021 en 2022 is het gevolg van de oorlog in Oekraïne. Personen uit Oekraïne onder tijdelijke bescherming hebben immers ook recht op een equivalent leefloon.

Tabel RMH 1. Gemiddeld aantal ontvangers van een equivalent leefloon, absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België en gewesten, 2007-2023.

	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België		
Jaar	AC	%	AC	%	AC	%	AC	Per 1.000 inwoners	Evolutie (%)
2007	11.411	44,0	7.808	30,1	6.724	25,9	25.943	2,5	–
2008	7.708	39,3	5.700	29,1	6.210	31,7	19.618	1,8	– 24,4
2009	7.481	37,9	5.313	26,9	6.923	35,1	19.717	1,8	+0,5
2010	9.405	38,2	6.528	26,5	8.665	35,2	24.598	2,3	+24,8
2011	9.974	35,2	7.672	27,0	10.719	37,8	28.365	2,6	+15,3
2012	8.916	33,3	7.555	28,2	10.303	38,5	26.773	2,4	– 5,6
2013	7.103	32,9	5.950	27,6	8.512	39,5	21.564	1,9	– 19,5
2014	6.003	32,8	4.906	26,8	7.396	40,4	18.305	1,6	– 15,1
2015	5.577	33,2	4.482	26,7	6.757	40,2	16.817	1,5	– 8,1
2016	5.400	33,5	4.328	26,8	6.393	39,7	16.121	1,4	– 4,1
2017	3.185	27,4	3.471	29,9	4.959	42,7	11.616	1,0	– 27,9
2018	3.239	28,9	3.422	30,5	4.545	40,6	11.205	1,0	– 3,5
2019	3.256	29,7	3.407	31,1	4.293	39,2	10.956	1,0	– 2,2
2020	3.534	31,5	3.489	31,1	4.207	37,5	11.230	1,0	+2,5
2021	3.691	32,5	3.461	30,5	4.205	37,0	11.357	1,0	+1,1
2022	12.096	46,3	7.277	27,8	6.757	25,9	26.130	2,3	+130,1
2023	14.689	47,1	8.507	27,3	7.995	25,6	31.190	2,7	+19,4

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen. Bevolkingscijfers Statbel.

Tabel RMH 2 geeft de jaarcijfers van POD MI (waarbij elke ontvanger van het equivalent leefloon slechts eenmaal wordt geteld, ongeacht of die persoon meermaals in hetzelfde jaar financiële steun heeft genoten). Hier geldt dezelfde beperking als bij RMI 4, namelijk dat gerechtigden die van categorie veranderen tijdens het jaar, geteld worden in elk van de categorieën waarin ze tijdens het jaar zijn verschenen. Daarom is het jaartotaal niet gelijk aan de som van de totalen per gezinscategorie, of per leeftijdscategorie of nationaliteitsgroep. In 2023 kregen 43.624 personen een equivalent leefloon. De meerderheid is samenwonend, vrouw, 35 tot 49 jaar oud en heeft een nationaliteit van buiten de Europese Unie.

Tabel RMH 2. Profiel van de ontvangers van financiële steun (in %) (RMH), België en gewesten, 2023.

	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels HG	België
samenwonend	9.708	5.611	4.576	19.720
alleenstaand	5.808	3.177	3.857	12.693
met gezin ten laste	7.424	3.740	3.395	14.354
man	7.090	4.333	4.063	15.287
vrouw	14.434	7.322	7.022	28.336
jonger dan 25 jaar	4.715	2.839	2.905	10.313
25-34 jaar	3.994	2.063	2.250	8.157
35-49 jaar	6.580	3.471	3.083	12.915
50-64 jaar	3.972	2.231	2.011	8.122
65 jaar en ouder	2.263	1.051	836	4.116
Belgische nationaliteit	153	129	183	465
nationaliteit van EU	150	147	253	546
nationaliteit buiten EU	21.354	11.492	10.813	43.022
Totaal	21.524	11.656	11.085	43.624

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

4.3 De Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) en het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB)

De Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) biedt financiële hulp aan 65-plussers die niet over voldoende middelen beschikken. Sinds 2001 wordt die uitkering toegekend aan (een groot deel van) de voormalige gerechtigden op een Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB), wanneer de regeling van de IGO gunstiger is voor de betrokkene. De anderen blijven het GIB ontvangen. De tijdsreeksen van de IGO moeten daarom samen met die van het GIB worden bekeken.

Tabel GIB/IGO 1a toont het uitdoven van het GIB-statuut: elk jaar daalt het aantal ontvangers en het aandeel in het totale aantal pensioengerechtigden. Op 1 januari 2022 waren er 112.266 ontvangers van de IGO en kregen nog 1.469 ouderen het GIB. In totaal waren er 113.735 ontvangers, in de oude en nieuwe regeling samen. Van de GIB-ontvangers is negen op de tien vrouw; van de IGO-ontvangers is dat bijna zeven op de tien (GIB/IGO 1a en 1b). Van de gerechtigden op het GIB of IGO combineert de meerderheid dat recht met een pensioen in de regeling voor werknemers, zelfstandigen of ambtenaren. Voor 19.866 respectievelijk 257 personen is de IGO of het GIB de enige bron van inkomen.

Tabel GIB/IGO 1a. Evolutie van het aantal ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) en van het totale aantal pensioenontvangers, België, 2007-2023 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Jaar	Totaal aantal uitkeringsgerechtigden	Aantal ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden					
		mannen		vrouwen		Totaal	
		AC	%	AC	%	AC	% in het totale uitkeringsgerechtigden
2007	1.819.927	3.326	20,5	12.899	79,5	16.225	0,9
2008	1.833.378	2.800	19;8	11.312	80,2	14.112	0,9
2009	1.856.017	3.302	18,2	9.910	91,1	12.212	0,7
2010	1.860.493	1.986	18,2	8.935	81,8	10.921	0,6
2011	1.884.221	1.671	17,5	7.882	82,5	9.554	0,5
2012	1.922.163	1.417	16,9	6.966	83,1	8.383	0,4
2013	1.963.308	1.198	16,4	6.118	83,6	7.316	0,4
2014	1.999.356	974	15,6	5.274	84,4	6.248	0,3
2015	2.036.795	795	14,8	4.577	85,2	5.372	0,3
2016	2.069.508	595	13,2	3.917	86,8	4.512	0,2
2017	2.092.821	482	12,2	3.465	87,8	3.947	0,2
2018	2.147.471	399	11,7	3.001	88,3	3.400	0,2
2019	2.196.890	339	11,5	2.612	88,5	2.951	0,1
2020	2.231.086	268	10,7	2.227	89,3	2.495	0,1
2021	2.267.868	201	9,8	1.853	90,2	2.054	0,1
2022	2.318.265	150	8,6	1.592	91,4	1.742	0,1
2023	2.372.699	122	8,3	1.347	91,7	1.469	0,1

Bron: Federale Pensioendienst en eigen berekeningen.

Tabel GIB/IGO 1b. Evolutie van het aantal ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) en van het totale aantal pensioenontvangers, België, 2007-2023 (absolute cijfers en percentages per 01/01).

Jaar	Totaal aantal uitkeringsgerechtigden	Aantal ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen					
		mannen		vrouwen		Totaal	
		AC	%	AC	%	AC	% in het totale uitkeringsgerechtigden
2007	1.819.927	23.561	32,5	48.844	67,5	72.405	4,1
2008	1.833.378	25.200	32,8	51.541	67,2	76.741	4,2
2009	1.856.017	28.410	33,0	57.789	67,0	86.199	4,6
2010	1.860.493	29.857	33,8	58.368	66,2	88.225	4,7
2011	1.884.221	31.748	34,1	61.251	65,9	92.999	4,9
2012	1.922.163	32.872	34,2	63.377	65,8	96.249	5,0
2013	1.963.308	34.743	34,3	66.670	65,7	101.413	5,2
2014	1.999.356	36.112	34,2	69.402	65,8	105.514	5,3
2015	2.036.795	37.013	34,2	71.277	65,8	108.290	5,3
2016	2.069.508	37.047	34,3	70.809	65,7	107.856	5,2
2017	2.092.821	35.966	33,9	70.256	66,1	106.222	5,1
2018	2.147.471	36.158	34,7	68.107	65,3	104.265	4,9
2019	2.196.890	36.463	34,5	69.149	65,5	105.612	4,8
2020	2.231.086	36.480	34,4	69.683	65,6	106.163	4,8
2021	2.267.868	37.007	34,5	70.403	65,5	107.410	4,7
2022	2.318.265	37.996	34,6	71.666	65,4	109.662	4,7
2023	2.372.699	39.201	34,9	73.065	65,1	112.266	4,7

Bron: Federale Pensioendienst en eigen berekeningen.

In de regeling rond het GIB vormen alleenstaande, niet-gehuwde vrouwen het merendeel van de vrouwelijke ontvangers (92,7% in 2023) (tabel GIB/IGO 2). Bij de mannelijke ontvangers van het GIB vertegenwoordigt die groep 78,7%.

Tabel GIB/IGO 2. Ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) naar categorie en geslacht, België, 2023 (absolute cijfers en percentages per 01/01).

	AC	%
Mannen		
a gehuwd, rustpensioen 'gezin'	22	18,0
b gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	4	3,3
c niet-gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	96	78,7
d rust- en overlevingspensioen (gedeelte rust)	0	-
Vrouwen		
a gehuwd, rustpensioen 'gezin'	1	0,1
b gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	13	1,0
c niet-gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	1.247	92,7
d rust- en overlevingspensioen (gedeelte rust)	84	6,2
Totaal	1.467	

Bron: Federale Pensioendienst.

Iets meer dan de helft van de mannelijke IGO-ontvangers komt in aanmerking voor het verhoogde basisbedrag. Bij de vrouwen is dat 82,5% (tabel GIB/IGO 3).

Tabel GIB/IGO 3. Ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) naar categorie en geslacht, België, 2023 (absolute cijfers en percentages per 01/01).

	AC	%
Mannen	39.201	100
a die in aanmerking komen voor de toekenning van het basisbedrag	18.776	47,9
b die in aanmerking komen voor de toekenning van het verhoogde basisbedrag	20.353	51,9
c niet-verdeelde gevallen	72	0,2
Vrouwen	73.065	100
a die in aanmerking komen voor de toekenning van het basisbedrag	12.712	17,4
b die in aanmerking komen voor de toekenning van het verhoogde basisbedrag	60.250	82,5
c niet-verdeelde gevallen	103	0,1
Totaal	112.266	

Bron: Federale Pensioendienst.

Begin 2023 is 100% van de mannelijke GIB-ontvangers ouder dan 85 jaar; bij de vrouwelijke ontvangers is dat 79%. Bij de IGO-doelgroep zijn de 65 tot 69-jarigen in de meerderheid: 30,1% voor de totale populatie (tabel GIB/IGO 4).

Tabel GIB/IGO 4. Percentage ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en de Inkomensgarantie voor Ouderen naar leeftijd en geslacht, België, 2023 (per 01/01).

Leeftijd	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	GIB	IGO	GIB	IGO	GIB	IGO
65-69	0,0	34,9	0,1	27,5	0,1	30,1
70-74	0,0	24,8	0,0	23,9	0,0	24,2
75-79	0,0	17,2	0,0	20,0	0,0	19,1
80-84	0,0	11,8	21,0	14,2	19,2	13,4
85+	100	11,3	79,0	14,3	80,7	13,3
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: Federale Pensioendienst.

4.4 Tegemoetkomingen aan personen met een handicap

Eind 2023 ontvingen 242.454 Belgen van de Directie-Generaal (DG) Personen met een handicap een inkomensvervangende of integratietegemoetkoming, een aantal dat jaar na jaar stijgt (tabel PH 1). De hier vermelde cijfers zijn uitgezonderd stelsels in uitdoving.

Tabel PH 1. Evolutie van het aantal ontvangers van een Inkomensvervangende of Integratietegemoetkoming (IVT of IT), België, 2007-2023 (absolute cijfers per december en evolutie).

Jaar	Enkel IVT	Enkel IT	Cumulatie IVT/IT	Totaal	
				AC	Evolutie
2007	12.714	54.596	69.923	137.233	–
2008	13.855	55.817	73.356	143.028	+4,2
2009	15.242	59.739	77.703	152.684	+6,8
2010	16.354	62.298	80.010	158.662	+3,9
2011	16.566	59.844	83.661	160.071	+0,9
2012	16.986	62.120	84.230	163.336	+2,0
2013	17.379	62.686	86.838	166.903	+2,2
2014	17.673	64.930	88.084	170.687	+2,3
2015	18.012	68.746	88.658	175.416	+2,8
2016	18.068	71.486	89.898	179.452	+2,3
2017	18.299	72.859	91.737	182.895	+1,9
2018	18.671	76.651	94.819	190.141	+4,0
2019	19.383	82.579	98.364	200.326	+5,4
2020	19.815	85.216	101.228	206.259	+3,0
2021	20.762	90.076	106.461	217.299	+5,4
2022	22.539	93.727	114.437	230.703	+6,2
2023	23.911	98.916	119.627	242.454	+5,1

Bron: FOD Sociale Zekerheid, DG Personen met een handicap.

Sinds de zesde staatshervorming is de vroegere tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden (THAB) een bevoegdheid van de regio's. Tabel PH 2 toont de rechthebbenden op een zorgbudget voor ouderen met zorgnood (Vlaanderen), de *Allocation d'Aide aux Personnes Âgées* (APA) (Wallonië), de THAB/APA (Brussel) en (sinds 2023) het *Pflegegeld* (Duitstalige gemeenschap) (dat cijfer was voordien inbegrepen in de cijfers van Wallonië). In 2023 hadden in België 128.719 personen recht op die tegemoetkomingen. Voor de cijfers van voor de regionalisering (periode 2007-2017) verwijzen we naar Coene (2022).

Tabel PH 2. Evolutie van het aantal ontvangers van een zorgbudget voor ouderen met zorgnood (per 1/12), *Allocation d'aide aux personnes âgées* (APA) (per 31/12), tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden (THAB/APA) of *Pflegegeld* (per 1/12), België, 2019-2023 (absolute cijfers).

Jaar	**Zorgbudget Vlaanderen**	**THAB/APA Brussel**	**APA Wallonië**	***Pflegegeld***	**Totaal**
2019	101.893	7.267	37.676	nb	146.836
2020	94.662	6.929	35.992	nb	137.583
2021	90.364	7.193	34.434	nb	131.991
2022	87.029	7.191	33.361	nb	127.581
2023	85.485	7.715	33.366	2.153	128.719

Bron: Departement Zorg, afdeling Vlaamse Sociale Bescherming; AVIQ - *Agence pour une Vie de Qualité*; Iriscare; *Gesundheit und Senioren, Ministerium der Deutschsprachigen Gemeinschaft*.

Voor meer informatie

AVIQ – Agence pour une Vie de Qualité, telefoon: 071 33 77 11, mail: info@aviq.be, website: https://www.aviq.be/fr

Directie-generaal voor Personen met een handicap, telefoon: 0800 98 799, website: http://handicap.belgium.be

Departement Zorg, telefoon: 1700, website: https://www.departementzorg.be/

Federale Pensioendienst (FPD), telefoon: 1765, website: http://www.sfpd.fgov.be

Iriscare, telefoon: 02 435 64 00, website: https://www.iriscare.brussels/nl/

POD Maatschappelijke Integratie (POD MI), telefoon: 02 508 85 85, mail: vraag@mi-is.be, website: https://www.mi-is.be

5. Consumptie en schulden

5.1 Consumptie

De *European Union Household Budget Survey* (EU-HBS) peilt naar de consumptiegewoonten van de bevolking (collectieve huishoudens, zoals inwoners van woonzorgcentra, worden uitgesloten). In België wordt de huishoudbudgetenquête tweejaarlijks afgenomen door Statbel. Vanaf 2018 bestaat de steekproef uit drie delen: een steekproef als onderdeel van de arbeidskrachtenenquête (EAK); een panelcomponent, waarin huishoudens van de vorige golf van HBS bevraagd worden; en een bijkomende steekproef vanuit het Rijksregister. Er wordt gestreefd naar minstens 5.000 deelnemende huishoudens per jaar. De enquête wordt ook gebruikt voor de berekening van de consumptieprijsindex.

Tabel CS 1 presenteert de Belgische cijfers voor 2022, de laatst beschikbare cijfers. De gemiddelde uitgaven van huishoudens bedroegen 40.223 euro in 2022 (in Vlaanderen was dat gemiddeld 41.180 euro, in Wallonië 38.707 euro en in Brussel 39.638 euro). Belgische gezinnen spendeerden 30,7% van hun uitgaven aan de woning (inclusief water, elektriciteit, gas en andere brandstoffen); daarnaast ging 5,7% naar de aankoop van meubelen, huishoudtoestellen en onderhoudsproducten. 13,9% werd gespendeerd aan voeding en niet-alcoholische dranken. Ook transport (10,8%) en persoonlijke verzorging en diensten (10,2%) waren belangrijke uitgavenposten.

Als we kijken naar de uitgavenbronnen per inkomenskwartiel, zien we dat in het eerste kwartiel (de 25% laagste-inkomensgezinnen) het grootste deel gaat naar huisvesting (38,2%), voeding en niet-alcoholische dranken (14,2%) en persoonlijke verzorging en diensten (10,1%). Naar verhouding geven gezinnen in dat kwartiel meer uit aan huisvesting, voeding en niet-alcoholische dranken en communicatie. Hoe hoger op de inkomensladder, hoe kleiner het deel van de huishouduitgaven dat gaat naar huisvesting (26,2% in het vierde kwartiel). Toch blijft het ook de grootste uitgavenpost voor de hogere inkomens. In de hogere kwartielen geeft men naar verhouding dan weer meer uit aan transport, cultuur en vrije tijd, restaurant en horeca, meubels en andere woonbenodigdheden, kleding en schoenen, en opleiding.

Tabel CS 1. Aandeel van de verschillende uitgavenbronnen in de totale uitgave per inkomenskwartiel[a] (in %), België, 2022.

	Totaal	Q1	Q2	Q3	Q4
Totale consumptie (in euro)	40.223	26.272	33.965	43.827	56.718
woning, water, elektriciteit, gas en andere brandstoffen	30,7	38,2	33,9	29,6	26,2
voeding en niet-alcoholische dranken	13,9	14,2	13,3	14,4	13,9
transport	10,8	7,6	10,3	11,5	11,9
persoonlijke verzorging en diensten	10,2	10,1	10,7	10,3	9,9
cultuur en vrije tijd	7,7	5,7	6,5	7,3	9,7
restaurant en horeca	7,0	4,9	6,6	6,8	8,4
meubelen, huishoudtoestellen en onderhoudsproducten	5,7	5,1	4,8	5,8	6,5
gezondheid	4,8	4,6	4,9	5,4	4,4
kleding en schoenen	4,0	3,5	3,5	3,9	4,7
communicatie	2,9	3,8	3,3	2,9	2,3
alcoholische dranken, tabak, drugs	1,9	1,9	2,1	1,9	1,7
opleiding	0,3	0,2[b]	0,2[b]	0,1	0,4

[a] Inkomenskwartielen verdelen de bevolking in vier gelijke groepen, naargelang hun inkomen. De 25% huishoudens met het laagste inkomen (Q1) hebben in de HBS 2022 een inkomen van maximaal 23.338 euro, gezinnen in kwartiel 2 (Q2) hebben een inkomen tussen 23.338 euro en 36.000 euro, gezinnen in kwartiel 3 (Q3) hebben een inkomen tussen 36.000 euro en 56.280 euro, en de groep 25% rijkste huishoudens (Q4) heeft een inkomen van minstens 56.280 euro.

[b] Dit is een minder betrouwbaar cijfer gezien de kleine steekproef.

Bron: Statbel, Huishoudbudgetenquête 2022 en eigen berekeningen.

5.2 Schulden

De SILC 2020-enquête peilde met een aparte module naar de schuldenlast en de levensstandaard van de bevolking (Statbel, 2021c). Volgens die bevraging had 21,6% van de Belgen één lening lopen (met uitzondering van de lening voor de aankoop van de hoofdverblijfplaats), 4,2% had er twee of meer. Extra leningen worden vooral afgesloten voor de aankoop van een auto (57,4%), gevolgd door eigendommen (inclusief meubels, huishoudelijke apparaten en woningdecoratie) (20,6%), dagelijkse uitgaven in levensonderhoud (14,8%), vakantie (6,1%), de financiering van het eigen bedrijf (2,7%), de herfinanciering van een andere lening (2,3%), gezondheidszorg (1,2%) en onderwijs (0,8%). Die bijkomende leningen beslaan gemiddeld 10% van het beschikbare huishoudinkomen. Alle leningen samen (inclusief de hypotheek voor de eigen woning) nemen gemiddeld een hap van 19% uit het beschikbare inkomen.

Jaarlijks peilt de SILC ook naar achterstallige betalingen. Op basis van SILC 2023 blijkt dat 4,4% van de Belgen tijdens de voorbije twaalf maanden minstens een achterstallige

betaling had voor hypotheek/huur, nutsvoorzieningen (gas, elektriciteit, water, verwarming) of leningen (aankopen op afbetaling of andere leningen). Bij personen met een inkomen onder de armoederisicogrens was dat aandeel hoger (9,5%) dan bij personen met een inkomen boven de armoedegrens (3,7%).

Er bestaan ook administratieve databronnen om de schuldenproblematiek van de bevolking in kaart te brengen. In dit deel lichten we slechts een tipje van de sluier. We rapporteren cijfers van de Centrale voor Kredieten aan Particulieren, de Vlaamse Regulator voor de Elektriciteits- en Gasmarkt en de Vlaamse Milieumaatschappij. Ook gegevens over de schuldhulpverlening via de erkende diensten voor schuldbemiddeling en de collectieve schuldenregeling komen aan bod.

5.2.1 Kredietschulden

De Centrale voor Kredieten aan Particulieren (CKP) van de Nationale Bank van België (NBB, 2024) registreert wanbetaling op het vlak van consumentenkrediet (leningen op afbetaling, verkoop op afbetaling, kredietopeningen, financieringshuur) en hypothecaire kredieten. Een lening op afbetaling is een lening met een bepaalde looptijd en vaste (meestal maandelijkse) termijnen voor uiteenlopende doelen (bv. een reis, aankoop van een auto of renovatie van de woning). Bij een verkoop op afbetaling koopt men een goed of een dienst (bv. een auto, huishoudelektro) en betaalt men de aankoop in maandelijkse schijven terug. Een kredietopening is een flexibele geldreserve die telkens opnieuw kan worden heropgenomen. Financieringshuur is een overeenkomst waarbij men een goed huurt en waarbij men na afloop van de huurtermijn de mogelijkheid heeft om het gehuurde goed te kopen. Een hypothecair krediet is een lening voor de woning, waarbij de woning als waarborg dient.

Men moet enkele gebeurtenissen in het achterhoofd houden die een invloed hadden op de cijfers. In 2008-2009 brak de financieel-economische crisis uit, meer consumenten werden geconfronteerd met betalingsmoeilijkheden en de omvang van het gemiddelde achterstallige bedrag liep op (tabel CS 2). Sinds 2011 hanteert de CKP een aangepaste berekeningswijze, wat een impact heeft op het aantal kredietopeningen en bijgevolg op het aantal achterstallige betalingen. Dat biedt deels een verklaring voor de stijgende cijfers sinds 2010. Sinds 1 april 2015 kunnen consumenten geen nieuwe kredietovereenkomst meer afsluiten wanneer ze in de Centrale geregistreerd staan voor een totaal achterstallig bedrag van meer dan 1.000 euro in het kader van een of meer niet-tijdig afgeloste consumentenkredieten. Voorts werd op 1 april 2020 de minimumdrempel voor de eerste registratie van een wanbetaling verhoogd van 25 euro naar 50 euro. De al geregistreerde wanbetalingen waarvan de betalingsachterstand nooit hoger dan 50 euro is geweest, moesten daarom geschrapt worden. De daling van het aantal achterstallige kredietovereenkomsten is deels daaraan te wijten. In 2020 konden kredietnemers vanwege de coronacrisis onder bepaalde voorwaarden een betalingsuitstel krijgen voor de terugbetaling van hun krediet. Vooral voor hypothecaire kredieten werd daarvan gebruikgemaakt. Dat uitstel werd aan de Centrale gemeld, maar niet geregistreerd als wanbetaling. Eind juni 2021 hebben de laatste kredieten waarvoor van die uitstelmo-

gelijkheid gebruik werd gemaakt, hun normale terugbetalingsmodaliteiten hernomen (NBB, 2022).

Op 31 december 2023 noteerde de CKP 265.651 kredietnemers met een openstaande betalingsachterstand voor een consumenten- en/of hypothecair krediet, dat wil zeggen 2,6% van de meerderjarige bevolking. Het aantal achterstallige kredietnemers neemt opnieuw af (met – 3,4%) ten opzichte van het jaar voordien. Ook het aantal achterstallige contracten daalde (tot 378.114), net als het achterstallige bedrag (dat 2,1 miljard euro bedraagt). Het gemiddelde achterstallige bedrag per contract bedroeg 5.734 euro; per persoon betrof het een gemiddeld achterstallig bedrag van 11.160 euro.

Tabel CS 2. Aantal achterstallige geregistreerde personen en contracten bij de Centrale voor Kredieten aan Particulieren, België, 2007-2023.

Jaar	Geregistreerde personen	Aantal contracten		Achterstallig of eisbaar bedrag (in duizenden euro's)	
	consumenten- en hypothecair krediet	consumentenkrediet	hypothecair krediet	consumentenkrediet	hypothecair krediet
2007	279.429	387.050	24.364	1.238.594	538.371
2008	285.595	390.783	25.107	1.303.531	552.056
2009	300.296	407.697	26.633	1.471.894	682.977
2010	308.803	421.047	27.678	1.593.477	825.553
2011[a]	319.092	431.519	28.974	1.672.552	876.701
2012	330.129	452.111	30.509	1.750.322	971.452
2013	341.416	471.204	32.340	1.787.326	1.177.106
2014	350.635	488.835	34.005	1.802.917	1.305.496
2015	364.385	513.806	33.709	1.789.162	1.363.667
2016	370.701	522.895	33.041	1.751.770	1.367.002
2017	363.573	509.828	31.286	1.685.278	1.304.443
2018	354.879	492.123	29.755	1.604.028	1.230.625
2019[b]	336.691	458.874	29.897	1.536.526	1.148.699
2020	315.165	426.046	26.844	1.430.991	1.017.919
2021	291.158	392.055	23.736	1.311.310	933.291
2022	274.899	368.103	21.810	1.260.453	867.891
2023	265.651	357.534	20.580	1.332.052	835.959

[a] Sinds 2011 moet de geoorloofde debetstand op een rekening (de uitdrukkelijke kredietopening waarbij een kredietgever een consument de mogelijkheid biedt bedragen op te nemen die het beschikbare tegoed op zijn rekening overschrijden) in de CKP worden geregistreerd (dat was voordien niet het geval als het bedrag van de kredietlijn lager was dan 1.250 euro en terug te betalen was binnen drie maanden). Die wijziging heeft een invloed op het aantal kredietopeningen, waardoor cijfers met betrekking tot consumentenkrediet van voor 2011 niet helemaal vergelijkbaar zijn met die erna.

[b] Overeenkomstig het KB van 16 december 2018 moet de eerste registratie van een wanbetaling van een kredietovereenkomst sinds 1 april 2019 betrekking hebben op een bedrag hoger dan 50 euro, daar waar dat voorheen 25 euro was. De daling van het aantal achterstallige kredietovereenkomsten in 2019 is mee daaraan te wijten.

Bron: Nationale Bank van België (2024).

5.2.2 Energieschulden

Om een zicht te krijgen op de problematiek van betalingsmoeilijkheden en de afsluitingen van energie verzamelt de Vlaamse Regulator van de Elektriciteits- en Gasmarkt (VREG) jaarlijks statistieken in het kader van het Vlaamse Energiebesluit. Daarin staat beschreven wat er moet gebeuren als een huishoudelijke afnemer zijn energiefactuur niet betaalt. Die procedures maken deel uit van de zogenaamde sociale openbaredienstverplichtingen. Op 1 juli 2022 traden een aantal wijzigingen aan het Energiebesluit in werking. De aanpassingen waren erop gericht om sneller te kunnen optreden wanneer een klant financiële moeilijkheden ondervindt en zo verdere schuldopbouw te vermijden. Tabel CS 3 presenteert de belangrijkste cijfers voor 2023. Naar aanleiding van de sterke stijging van de energieprijzen sinds midden 2021 namen de overheden verschillende maatregelen gericht op de betaalbaarheid van de factuur (bv. verlaging van de btw van 21% naar 6%, of de uitbreiding van de rechthebbenden op het sociaal tarief). Die maatregelen hebben een impact op de hier vermelde cijfers.

Beschermde klanten of rechthebbenden op het sociaal tarief (sociale maximumprijs) zijn klanten met een bepaalde uitkering of tegemoetkoming (bv. een leefloon). Van 1/2/2021 tot eind juni 2023 kregen ook klanten met recht op een verhoogde tegemoetkoming tijdelijk recht op dat tarief. Vanaf 1/7/2023 betaalt die groep opnieuw een commercieel tarief. In het Vlaamse Gewest werd op 31/12/2023 voor 8% van de aansluitingen voor elektriciteit en 8% van de aansluitingen voor aardgas in de commerciële markt de sociale maximumprijs aangerekend. Met de stopzetting van de uitbreiding van de rechthebbenden zijn die groepen meer dan gehalveerd tegenover 2022. Bij de distributienetbeheerders is het relatief aandeel van klanten met een sociaal tarief hoger (17,47% voor elektriciteit en 17,45% voor aardgas) dan bij de commerciële leveranciers (absolute cijfers in tabel).

Voor een goed begrip van de procedure bij wanbetaling verwijzen we naar het rapport van de VREG (2024). We sommen de belangrijkste stappen op.

5.2.2.1. *Procedure wanbetaling bij leverancier*

Wie een factuur voor gas of elektriciteit niet tijdig betaalt aan de leverancier, krijgt een herinneringsbrief. Als de klant niet reageert of een intussen opgemaakt afbetalingsplan niet nakomt, volgt een ingebrekestelling. Wordt er niet gereageerd of niet correct afbetaald, dan mag de leverancier het contract opzeggen, mits een opzegtermijn van minstens 45 kalenderdagen. De klant kan een contract afsluiten bij een andere leverancier, maar als hij geen nieuw contract sluit, wordt hij na de opzegtermijn verder beleverd door de distributienetbeheerder.

In 2023 werden 167.065 afbetalingsplannen bij de leveranciers voor elektriciteit en gas opgestart, opnieuw een record. In totaal waren er 216.613 afbetalingsplannen lopende (+30% t.o.v. 2022, vooral als gevolg van de sterke prijsstijgingen) (VREG, 2024). De gemiddelde schuld op het moment dat het afbetalingsplan werd afgesloten, bedroeg 1.189,48 euro. Het gemiddelde afbetalingsbedrag per maand van de in 2023 opgestarte

afbetalingsplannen bedroeg 166,47 euro. Volgens de VREG (2024) lijken de leveranciers zich tegenwoordig wel meer in te spannen om haalbare afbetalingsplannen af te sluiten.

Respectievelijk 2,6% en 2,8% van de huishoudelijke toegangspunten voor elektriciteit/aardgas werden in 2023 beleverd door de netbeheerder (absolute cijfers in tabel CS 3). Daar betaalt men een tarief dat duurder is dan de laagste tarieven op de vrije markt (een 'ontradingstarief' opdat men sneller de stap terug naar een commerciële leverancier zou zetten). Tijdens de energiecrisis was het ontradingstarief in sommige maanden wel goedkoper dan op de markt. Beschermde klanten (rechthebbenden op het sociale tarief) betalen bij de netbeheerder geen ontradingstarief, maar behouden hun sociale maximumprijs.

5.2.2.2. *Procedure wanbetaling netbeheerder voor elektriciteit*

De procedure wanbetaling bij de netbeheerder voor elektriciteit verloopt als volgt. Als de klant al een digitale meter voor elektriciteit heeft, activeert de netbeheerder onmiddellijk de voorafbetalingsfunctie (voor 1/7/2022 gebeurde dat pas nadat de klant schulden maakte bij de netbeheerder). Als de klant nog geen digitale meter heeft, betaalt hij aan de netbeheerder via voorschotfacturen. Bij wanbetaling volgt een betalingsherinnering en vervolgens een ingebrekestelling. Reageert de klant nog altijd niet en bedraagt de schuld minder dan 500 euro, dan wordt een digitale meter met geactiveerde voorafbetalingsfunctie geplaatst (bij een schuld hoger dan 500 euro wordt een procedure bij de Lokale Adviescommissie (LAC, zie verder) opgestart). Als de netbeheerder geen toegang krijgt tot de woning kan de procedure tot afsluiting via de LAC worden opgestart. Als het technisch niet mogelijk is om een digitale meter te plaatsen, wordt een klassieke autonome stroombegrenzer geplaatst. Tegen 2025 wordt de autonome stroombegrenzer uitgefaseerd. In 2023 waren er nog slechts 150 klassieke stroombegrenzers.

Merk op dat sommige gezinnen meer dan één meter met voorafbetalingsfunctie voor elektriciteit kunnen hebben, bijvoorbeeld omdat ze een aparte meter voor verwarming op elektriciteit hebben. Het aantal gezinnen dat elektriciteit afneemt via de voorafbetalingsfunctie is daarom lager dan het totale aantal actieve digitale meters met die geactiveerde functie. Op 31/12/2023 werden 58.344 klanten elektriciteit beleverd via een digitale meter met voorafbetalingsfunctie (in totaal waren er 60.373 digitale meters met voorafbetalingsfunctie, 2,05% van alle toegangspunten elektriciteit). De klant kan dan elektriciteit verbruiken als hij budget oplaadt. Voor elektriciteitsverbruik laadde een klant in 2023 gemiddeld 853 euro op.

Als de klant niet oplaadt, treedt het noodkrediet in werking (75 euro, jaarlijks geïndexeerd; tussen 1/11/2022 en 30/6/2023 tijdelijk verhoogd naar 115 euro naar aanleiding van de energiecrisis, vanaf 1/7/2023 bedroeg het 83 euro). In 2023 maakten 61.697 afnemers gebruik van dat noodkrediet. Als het noodkrediet is opgebruikt, krijgt de klant elektriciteit via minimale levering (een beperkt vermogen van 10 ampère). De klant wordt dan uitgenodigd om een betalingsregeling te treffen. Als na een eventuele herinnering geen reactie volgt, wordt een verzoek tot afsluiten van de minimale levering ingediend bij de LAC (tussen 1/11/2022 en 30/4/2023 gold een verbod op de uitschakeling van de minimale levering). Als de minimale levering is stopgezet, kan de klant enkel

nog elektriciteit verbruiken als hij de digitale meter oplaadt (in het verleden een 'naakte budgetmeter' genoemd). De klant krijgt automatisch opnieuw minimale levering als zijn schulden niet langer meer dan 150 euro bedragen. Op 31 december 2023 waren er 3.278 meters met voorafbetalingsfunctie waarvan de minimale levering elektriciteit was uitgeschakeld. De netbeheerder meldt aan het OCMW alle gezinnen die in de periode november tot en met maart niet langer gebruik konden maken van de minimale levering elektriciteit en die minstens één keer gedurende meer dan 30 dagen geen oplading deden. In die situatie is er een groot risico op zelfafsluiting. In 2023 waren er voor elektriciteit 548 gezinnen voor wie de netbeheerder een dergelijke melding bij het OCMW deed. Dat cijfer ligt veel lager dan vorig jaar, wat deels een gevolg is van de uitrol van de digitale meter, maar ook van de toekenning van het basispakket energie (VREG, 2024).

Voor onbetaald verbruik bij de netbeheerder lager dan 500 euro wordt een afbetalingsplan opgestart via de digitale meter. Er wordt dan wekelijks 5 euro ingehouden, ongeacht of de klant krediet oplaadt. Als het krediet op de meter negatief wordt, wordt 35% van elke oplading ingehouden voor de terugbetaling van schulden (bv. voor terugbetaling van het noodkrediet). Als de schuld bij de netbeheerder minstens 500 euro bedraagt of de klant houdt zich niet aan de afgesproken afbetalingsplannen, wordt het dossier doorgestuurd naar de LAC.

5.2.2.3. *Procedure wanbetaling netbeheerder voor aardgas*

De procedure wanbetaling voor aardgas bij de netbeheerder verloopt als volgt. De klant betaalt eerst nog via voorschotfacturen. Betaalt de klant niet (tijdig), dan volgt er een betalingsherinnering en vervolgens een ingebrekestelling. Reageert de klant nog steeds niet en bedraagt de schuld minder dan 500 euro, dan wordt de analoge meter vervangen door een digitale of wordt – in het geval de klant al een digitale meter heeft – de voorafbetalingsfunctie geactiveerd (bij een schuld hoger dan 500 euro wordt een procedure bij de LAC opgestart). De periode tussen de ingebrekestelling en het inschakelen van de voorafbetalingsfunctie werd sinds juli 2022 ingekort van zestig naar twintig kalenderdagen. Als de netbeheerder geen toegang krijgt tot de woning om een digitale meter te plaatsen, kan de procedure tot afsluiting via de LAC worden opgestart.

38.953 van de door de netbeheerder aardgas beleverde klanten op 31/12/2023 hebben een digitale meter met voorafbetalingsfunctie (1,9% van alle toegangspunten gas). De klant kan dan gas verbruiken wanneer hij budget oplaadt. Voor gasverbruik laadde een klant in 2023 gemiddeld 780 euro op.

Als de klant niet oplaadt, treedt het noodkrediet in werking (75 euro, jaarlijks geïndexeerd; naar aanleiding van de energiecrisis werd dat tijdelijk verhoogd – van 1/11/2022 tot 30/6/2023 tot 155 euro, en van 1/7/2023 tot 30/6/2024 tot 110 euro). In 2023 maakten 37.348 afnemers gebruik van dat noodkrediet aardgas. Voor aardgas bestaat geen minimale levering (zoals voor elektriciteit) omdat dat technisch onmogelijk is. Wel kan een klant in de winterperiode een aanvraag bij het OCMW indienen voor financiële steun. Hij kan dan een bedrag van het OCMW krijgen om de aardgasbudgetmeterkaart weer op te laden. Elk OCMW beslist zelf of het die maatregel toepast. In de winter van 2022-2023 waren er 8.097 aanvragen voor de steunmaatregel (+33% t.o.v. 2022, wellicht

toe te schrijven aan de gestegen aardgasprijzen, de verdere uitrol van de digitale aardgasmeter en de toename van het aantal deelnemende OCMW's tot 252, VREG, 2024). Gemiddeld kreeg een gezin 735 euro toegekend. Sinds 31 oktober 2022 voorziet het Energiebesluit in een gelijkaardig systeem als de minimale levering van aardgas voor afnemers die de woning verwarmen door middel van elektriciteit. In de winter van 2022-2023 waren er 457 aanvragen voor een dergelijke tussenkomst. Als de klant in de periode van november tot en met maart gedurende dertig kalenderdagen niet oplaadt en binnen tien dagen zonder aardgas dreigt te vallen, stuurt de netbeheerder een brief met de vraag om op te laden of, als dat niet lukt of niet nodig is, om contact op te nemen. Als de klant niet oplaadt of geen contact opneemt, informeert de netbeheerder het OCMW. In 2023 werden zo 7.110 gezinnen gerapporteerd aan het OCMW. Ook hier is het veel lagere cijfer in vergelijking met vorig jaar toe te schrijven aan de uitrol van de digitale meter en de toekenning van het basispakket energie (VREG, 2024).

Voor onbetaald verbruik bij de netbeheerder lager dan 500 euro wordt een afbetalingsplan opgestart via de digitale meter (via dezelfde schuldafbouwprocedure als bij wanbetaling elektriciteit bij de netbeheerder). Als de klant een schuld bij de netbeheerder heeft van minstens 500 euro of hij houdt zich niet aan de afgesproken afbetalingsplannen, wordt het dossier doorgestuurd naar de LAC.

5.2.2.4. *Afsluiting via Lokale Adviescommissie*

In de Lokale Adviescommissie (LAC) zitten medewerkers van het OCMW, de netbeheerder en eventueel de schuldbemiddelaar van de verbruiker. In specifieke gevallen kan de netbeheerder de elektriciteit- of gastoevoer afsluiten zonder voorafgaand advies van de LAC (bv. bij onveiligheid, fraude of leegstand). Bij wanbetaling moet eerst de LAC geraadpleegd worden. Er geldt een verbod op het afsluiten van elektriciteit en gas in de winterperiode van 1 december tot 1 maart (dat verbod werd vanwege de energiecrisis uitgebreid van 1/11/2022 tot en met 30/4/2023).

In 2023 werden voor elektriciteit in totaal 29.233 dossiers doorgestuurd naar de LAC en 26.717 dossiers behandeld. Voor aardgas was dat respectievelijk 13.490 en 12.204. 774 toegangspunten elektriciteit werden uiteindelijk afgesloten na LAC-advies. Voor aardgas waren dat er 645. Geen toegang voor de installatie van de digitale meter blijkt zowel voor elektriciteit als aardgas de belangrijkste reden voor afsluiting. De LAC kan ook beslissen om een toegangspunt af te sluiten omwille van een weigering of het nietnaleven van een betaalplan. Het gaat dan vaak over afsluitingen van klanten die systematisch te weinig krediet opladen om het verbruik te betalen en zo verder schulden opbouwen. Als de LAC toestemming geeft om af te sluiten, gebeurt dat door middel van een betaalblokkade. De klant kan dan pas opnieuw opladingen doen en energie verbruiken van zodra de helft van de openstaande schuld werd afgelost (dat percentage kan lager gelegd worden op basis van een sociaal onderzoek). In 2023 werden zo 211 elektriciteitsmeters en 255 aardgasmeters afgesloten door middel van een betaalblokkade. Voor elektriciteit werd in 27,3% van de gevallen om die reden afgesloten. Bij aardgas was dat 39,5% (VREG, 2024).

Tabel CS 3. Sociale statistieken elektriciteit en aardgas, Vlaanderen, 2023.

Aantal huishoudelijke toegangspunten elektriciteit	2.943.406
Aantal huishoudelijke toegangspunten aardgas	2.054.041
Aantal beschermde afnemers elektriciteit	
commerciële markt	228.225
netbeheerder	13.333
Aantal beschermde afnemers aardgas	
commerciële markt	158.872
netbeheerder	10.186
Leveranciers elektriciteit en aardgas	
opgestarte afbetalingsplannen in jaar X	167.065
gemiddelde uitstaande schuld opgestarte afbetalingsplannen	€ 1.189,48
Totaal aantal lopende afbetalingsplannen in jaar X	216.613
Distributienetbeheerders elektriciteit	
Levering door de netbeheerder	
aantal huishoudelijke elektriciteitsafnemers beleverd door de netbeheerders op 31/12 wegens wanbetaling	76.326
Ingeschakelde voorafbetalingsfunctie	
aantal meters met voorafbetalingsfunctie op 31/12	60.373
meters met voorafbetalingsfunctie waarvan minimale levering elektriciteit was uitgeschakeld op 31/12	3.278
Klassieke stroombegrenzer	
aantal ingeschakelde klassieke stroombegrenzers op 31/12	150
Afsluiting	
aantal toegangspunten dat in de loop van jaar X werd afgesloten, na advies LAC	774
Distributienetbeheerders aardgas	
Levering door de netbeheerder	
aantal huishoudelijke gasafnemers beleverd door de netbeheerders op 31/12 wegens wanbetaling	58.365
Ingeschakelde voorafbetalingsfunctie	
aantal meters met voorafbetalingsfunctie op 31/12	38.953
'Minimale levering'	
aantal gezinnen dat tussenkomst OCMW kreeg	8.097
Afsluiting	
aantal toegangspunten dat in de loop van jaar X werd afgesloten, na advies LAC	645

Bron: VREG (2024).

5.2.3 Drinkwaterschulden

De Vlaamse Milieumaatschappij (VMM, 2023) rapporteert sociale statistieken over drinkwater en wanbetaling. De laatst beschikbare cijfers dateren van 2023 (tabel CS 4).

Van de 2.834.796 huishoudelijke afnemers in Vlaanderen op 1 januari 2023 waren er 181.918 beschermde klanten die recht hadden op het sociale tarief (de 'beschermde

rechthebbende klanten'). Het betreft 6,4% van alle drinkwaterklanten. Daarnaast waren er 26.910 beschermde klanten die geen recht hadden op het sociale tarief ('beschermde niet-rechthebbende klanten'). Zij maakten zo'n 0,9% uit van alle drinkwaterklanten. Alle beschermde klanten genieten een aantal voordelen (zoals een gratis waterscan van de woning, recht op maandelijkse betalingen, geen kosten voor herinneringsbrieven en ingebrekestellingen). Enkel de rechthebbende beschermde klanten genieten daarnaast een sociaal tarief (een korting van 80% op de waterfactuur).

De procedure wanbetaling start wanneer de klant na het verstrijken van de uiterste betaaldatum zijn drinkwaterfactuur niet betaald heeft en een herinneringsbrief ontvangt waarin de procedure voor ingebrekestelling wordt toegelicht (de klant kan wel betalingsuitstel aanvragen). Als de klant geen gevolg geeft aan de brief, volgt een aangetekende ingebrekestelling. De klant kan een afbetalingsplan afsluiten met de exploitant, via het OCMW of met een erkende instelling voor schuldbemiddeling. Wanneer de klant niet ingaat op de ingebrekestelling of het afbetalingsplan niet correct betaalt, heeft de exploitant twee mogelijkheden: de schuld invorderen door het opstarten van een procedure via de rechtbank (eventueel voorafgegaan door een minnelijke invordering) of een aanvraag tot begrenzing indienen bij de LAC. In 2020 werd immers de debietbegrenzing ingevoerd: de waterexploitant kan het debiet van de watermeter beperken tot 50 liter per uur. Het is een maatregel die toelaat dat men in geval van betalingsproblemen toch nog water kan verbruiken. De debietbegrenzer laat niet toe om bijvoorbeeld een wasmachine te draaien of de vaatwasser te gebruiken. Het begrenzen van de watertoevoer gebeurt door een medewerker van het waterbedrijf, maar wanneer een digitale meter met afsluitkraan is geïnstalleerd, kan een begrenzing op afstand gebeuren.

Ook de LAC kan een afbetalingsplan opleggen om te vermijden dat de klant begrensd dan wel afgesloten wordt. Als de klant de begrenzing verhindert of manipuleert, binnen de zes maanden na de plaatsing nog geen afbetalingsplan heeft opgestart voor de openstaande schulden, het afbetalingsplan niet nakomt of niet betaalt voor het waterverbruik na de plaatsing van de begrenzing, kan de exploitant een aanvraag tot afsluiting indienen bij de LAC. Zo'n aanvraag kan, behalve in het geval van wanbetaling, ook ingediend worden wanneer de klant de toegang tot de watermeter weigert of weigert om klant te worden terwijl men wel gebruikmaakt van de watervoorziening. In bepaalde gevallen is er geen advies van de LAC nodig, maar verloopt de procedure tot begrenzing of afsluiting via de toezichthoudend ambtenaar leefmilieu (bv. in het geval van een niet-conforme binneninstallatie). Soms is er ook helemaal geen voorafgaande procedure tot afsluiting nodig, bijvoorbeeld bij werken, fraude of een onbewoond pand.

In 2023 ontvingen 239.956 klanten minstens één ingebrekestelling. Dit aantal daalde ten opzichte van 2022 (toen 256.003 klanten), maar die daling wortd in grote mate veroorzaakt door de overschakeling naar een nieuw softwarepakket bij PIDPA. Als de cijfers van PIDPA voor vorig jaar en dit jaar buiten beschouwing worden gelaten, is er sprake van een lichte stijging (van 221.818 naar 222.067) (VMM, 2024). Er zijn 46.433 aanvragen voor een afbetalingsplan ingediend bij de exploitant, een daling tegenover 2022 (toen 51.211) en de jaren daarvoor. Ook deze daling is deels beïnvloed door de nieuwe software bij PIDPA. Volgens de VMM (2023) is die daling doorheen de jaren te wijten aan het toenemende gebruik van digitale communicatiemiddelen in het facturatieproces, de stijging van het aantal klanten

met maandelijkse tussentijdse facturen en de doorwerking van het moratorium op begrenzingen en afsluitingen in de COVID-periode. Het moratorium leidde tot een intensere opvolging na afloop van die periode, waarbij klanten actief gecontacteerd werden om een betaalregeling af te spreken. Klanten die in die periode hun afbetaalplannen niet volgden, kwamen minder snel terug in de wanbetalingsprocedure, waardoor in 2022 minder snel een tweede betaalplan werd afgesproken dan in andere jaren (VMM, 2023). 99,7% van de aangevraagde afbetalingsplannen werd toegestaan. Daarvan werd 20,2% niet correct nageleefd. Daarnaast werden 8.676 afbetalingsplannen opgelegd door de LAC (daarmee blijft het aantal laag ten opzichte van de jaren voor de COVID-periode: in 2019 werden nog 12.508 afbetalingsplannen opgelegd; de voornaamste verklaring ligt bij een nieuwe werkwijze bij De Watergroep om dossiers naar de LAC door te sturen). De overgrote meerderheid werd opgelegd in het kader van een aanvraag tot debietbegrenzing, 445 in het kader van een aanvraag tot afsluiting. 63,4% van de door de LAC opgelegde afbetalingsplannen werd niet correct opgevolgd. Het valt de VMM (2024) op dat afbetalingsplannen die met de exploitant worden afgesproken beter nageleefd worden dan de afbetalingsplannen die door de LAC opgelegd worden. De gemiddelde uitstaande schuld bij afbetalingsplannen opgelegd door de LAC ligt ook veel hoger (1.487 euro voor plannen opgelegd bij een aanvraag tot debietbegrenzing en 2.033 euro voor plannen opgelegd bij een aanvraag tot afsluiting) dan bij de afbetalingsplannen afgesproken met de exploitant (gemiddeld 706 euro).

In 2023 vonden 5.416 dagvaardingen door de rechtbank plaats (een daling met 8,6% ten opzichte van 2022).

13.547 dossiers werden in 2022 doorgestuurd naar de LAC. Niet alle dossiers worden behandeld: een aantal dossiers komt niet op de LAC-zitting, bijvoorbeeld omdat de klant inmiddels de openstaande schuld heeft vereffend of een afbetalingsregeling is gestart. Van de behandelde dossiers hadden er 13.477 betrekking op wanbetaling: 12.069 in het kader van debietbegrenzing, 1.408 in het kader van afsluiting. De overige 70 dossiers werden doorgestuurd om een andere reden (zie CS 4).

Er werden 1.652 debietbegrenzingen uitgevoerd, alle na LAC-advies in het kader van wanbetaling. Het aantal begrenzingen blijft daarmee stijgen ten opzichte van 2020, toen het instrument ingevoerd werd. Het aantal afsluitingen tikt af op 573 (een sterke stijging tegenover de 140 in 2020 en de 195 in 2021, maar even hoog als in 2022 (576)). Van de 573 afsluitingen vonden er 289 plaats op basis van een LAC-advies (269 voor wanbetaling). Van deze 269 werden er 175 door Farys uitgevoerd. Een mogelijke verklaring ligt volgens VMM, 2024, in de keuze van een aantal waterbedrijven, zoals Farys, om geen digitale meters met op afstand stuurbare afsluitkranen te plaatsen. Dit leidt tot een lager aantal effectief uitgevoerde begrenzingen en bijgevolg tot een hoger aantal LAC-dossiers voor afsluiting, en finaal ook afsluitingen). Daarnaast vonden 284 afsluitingen plaats zonder LAC-advies, waarvan 220 vanwege wanbetaling (een afsluiting voor wanbetaling zonder advies van de LAC kan voor woningen zonder domiciliëring, meestal tweede verblijven). Van de 289 leveringsadressen die zijn afgesloten op basis van een LAC-advies werden er 166 opnieuw aangesloten. 105 hiervan werden heraangesloten na minder dan 7 kalenderdagen, 58 na tussen de 7 en 30 kalenderdagen. Voor 3 leveringsadressen vond de heraansluiting plaats na meer dan dertig kalenderdagen. Van de 431 leveringsadressen de zijn afgesloten zonder LAC-advies werden er 80 opnieuw aangesloten.

Tabel CS 4. Wanbetaling voor de waterfactuur, klanten zonder ondernemingsnummer, Vlaanderen, 2023.

	Aantal	Aantal klanten	% van aantal klanten (N = 2.834.796)
Aantal beschermde klanten		197.374	7,1
met recht op sociaal tarief		181.918	6,4
zonder recht op sociaal tarief		26.910	0,9
Wanbetalingsprocedure			
Aantal klanten met minstens 1 ingebrekestelling		239.956	8,5
Aantal aangevraagde afbetalingsplannen via exploitant	46.433		
Aantal afbetalingsplannen door LAC opgelegd	8.676		
i.h.k.v. aanvraag debietbegrenzing	8.231		
i.h.k.v. aanvraag afsluiting	445		
Aantal dagvaardingen rechtbank	5.416		
Door de LAC behandelde dossiers wanbetaling	13.252		
waarvan wanbetaling i.h.k.v. debietbegrenzing	11.868		
waarvan wanbetaling i.h.k.v. afsluiting	1.384		
Debietbegrenzingen	1.652		0,06
Na LAC-advies	1.652		
wegens wanbetaling	1.652		
wegens weigering toegang tot watermeter	0		
wegens weigering naleving procedures voor tegenspreke-lijke overname of voor vernieuwde indienststelling	0		
Zonder LAC	0		
Afsluitingen	573		0,02
Na LAC-advies	289		
wegens wanbetaling	269		
wegens weigering toegang tot watermeter	0		
wegens weigering naleving procedures voor tegenspreke-lijke overname of voor vernieuwde indienststelling	5		
wegens manipulatie van de debietbegrenzing	0		
Zonder LAC-advies	284		
wegens wanbetaling	220		
wegens leegstand	64		
wegens bedreiging volksgezondheid of fraude	0		

Bron: Vlaamse Milieumaatschappij (2024).

5.2.4 Budget- en schuldhulpverlening

5.2.4.1. *Erkende instellingen voor schuldbemiddeling*

Eind 2023 waren er in Vlaanderen 313 erkende instellingen voor schuldbemiddeling, waarvan 298 OCMW's, 11 Centra Algemeen Welzijnswerk (CAW) en 4 intergemeentelijke instellingen voor schuldbemiddeling (OCMW-verenigingen). Die diensten moeten jaarlijks een gestandaardiseerde basisregistratie indienen over het aantal gezinnen in budget- en/of schuldhulpverlening. Het Steunpunt Mens en Samenleving (SAM) staat in voor de verzameling en de analyse van de gegevens. De recentste data hebben betrekking op 2023.

De diensten bieden budgethulpverlening aan cliënten die betalingsproblemen hebben en/of moeilijk met geld kunnen omgaan of schulden hebben. Er wordt onderscheid gemaakt tussen budgetbegeleiding (gezinnen krijgen advies over het beheren van hun budget) en budgetbeheer (waarbij de erkende dienst voor schuldbemiddeling het budget van de cliënt geheel of gedeeltelijk beheert). Gezinnen met schulden kunnen bij de erkende diensten voor schuldbemiddeling terecht voor schuldhulpverlening. Een eerste vorm is de schuldbemiddeling. De dienst kan dan als schuldbemiddelaar inlichtingen inwinnen bij de verschillende schuldeisers. Ze kan ook de gegrondheid of de wettelijkheid van de verbintenissen onderzoeken en indien mogelijk een betalingsplan opstellen, het aan de schuldeisers voorleggen en erover onderhandelen, het plan uitvoeren en het verloop ervan nagaan. De schuld kan ook betwist worden. Een tweede vorm van schuldhulpverlening is de collectieve schuldenregeling, een gerechtelijke procedure voor structurele schuldproblemen die moet worden aangevraagd met een verzoekschrift bij de arbeidsrechtbank. Wanneer de voorwaarden vervuld zijn, kan de aanvraag toelaatbaar geacht worden door de rechter en zal ze geregistreerd worden door de Centrale voor Kredieten aan Particulieren. Het doel is om in de mate van het mogelijke de schulden af te betalen. De rechter stelt een schuldbemiddelaar aan die probeert om tot een minnelijke aanzuiveringsregeling te komen. Het inkomen van de cliënt wordt beheerd door de schuldbemiddelaar, de cliënt krijgt enkel leefgeld om in zijn dagelijkse behoeften te voorzien. Wanneer een minnelijke aanzuiveringsregeling niet lukt, kan de rechter een gerechtelijke aanzuiveringsregeling of een totale kwijtschelding van schulden opleggen. In die gevallen worden alle voor beslag vatbare goederen (zoals de woning, een auto, een tv) verkocht om een deel van de schuld af te lossen. De schuldbemiddelaar kan een erkende dienst voor schuldbemiddeling zijn, maar ook een externe schuldbemiddelaar (meestal advocaten). Budgetbegeleiding, budgetbeheer, schuldbemiddeling en collectieve schuldenregeling kunnen met elkaar worden gecombineerd (ook gespreid in de tijd).

In 2023 kregen 49.004 gezinnen budgethulpverlening en/of schuldhulpverlening (tabel CS 5). De daling van 1,71% tussen 2021 en 2022 is mogelijk vertekend door de cyberaanval op Stad Antwerpen op 6 december 2022, waardoor veel cliëntgegevens verloren gingen (Sam vzw, 2023). Volgens Sam vzw (2023) zou de daling zonder rekening te houden met Stad Antwerpen 1% bedragen. In 2023 is er sprake van een verdere daling met 4,4% ten opzichte van 2022 (Sam vzw, 2024a).

Het bovenste gedeelte van de tabel toont gezinnen waar geen procedure collectieve schuldenregeling liep. Dat subtotaal kent de laatste jaren een dalende trend. De grootste groep is terug te vinden onder 'uitsluitend budgetbeheer', gevolgd door 'schuldbemiddeling en budgetbeheer'. Bij 7.200 gezinnen liep een procedure collectieve schuldenregeling. Ook hier is een dalende trend zichtbaar.

SAM vzw (2024a) geeft ook cijfers over het aantal ingezette hulpverleningsmodules naargelang de vorm (niet in tabel). In 2023 is budgetbeheer (43,4%) de meest ingezette hulpverleningsvorm, gevolgd door schuldbemiddeling (37,8%) en budgetbegeleiding (15,1%). Het aandeel aanstellingen als schuldbemiddelaar binnen een lopende procedure collectieve schuldenregeling bedraagt 3,8%. In 2023 werden in totaal 70.417 hulpverleningsmodules geregistreerd, een daling met 5,7% ten opzichte van vorig jaar. Volgens SAM vzw (2024a) is die daling onder meer een gevolg van het feit dat cliëntsituaties

steeds complexer worden, waardoor er nood is aan een intensieve en langdurige begeleiding. "Zelfs de meest verregaande vorm van schuldhulpverlening biedt vaak geen oplossing of garantie om een menswaardig bestaan te leiden zonder nieuwe schulden op te bouwen" (SAM vzw (2024a, p. 3). Ook personeelsverloop en een tekort aan middelen spelen een rol.

Tabel CS 5. Aantal gezinnen in budgethulpverlening, schuldbemiddeling of collectieve schuldenregeling bij de erkende diensten voor schuldbemiddeling, Vlaanderen, 2018-2023.

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Gezinnen voor wie geen procedure collectieve schuldenregeling liep						
budgetbegeleiding (uitsluitend)	5.288	4.768	4.864	4.633	4.983	4.797
budgetbeheer (uitsluitend)	12.656	13.069	12.569	12.260	12.383	12.484
budgetbegeleiding- en beheer	887	887	789	843	866	896
schuldbemiddeling (uitsluitend)	9.779	10.345	9.688	8.949	8.775	8.720
schuldbemiddeling en budget-begeleiding	3.014	2.923	3.029	3.246	3.125	2.922
schuldbemiddeling en budgetbeheer	13.871	13.078	12.636	12.396	11.955	11.284
schuldbemiddeling, budgetbegeleiding en budgetbeheer	1.096	1.206	1.149	1.124	919	701
Subtotaal	46.591	46.276	44.724	43.451	43.006	41.804
Gezinnen voor wie een procedure collectieve schuldenregeling liep						
erkende dienst als bemiddelaar	3.517	3.443	3.251	3.099	2.984	2.648
externe dienst als bemiddelaar	6.760	6.456	5.941	5.589	5.260	4.552
Subtotaal	10.277	9.899	9.192	8.688	8.244	7.200
Algemeen totaal	56.868	56.175	53.916	52.139	51.250	49.004

Bron: SAM vzw (2022, 2023, 2024a).

Schulden voor energie en water komen het vaakst voor, gevolgd door schulden op het vlak van huisvesting (huurschulden of achterstallig hypothecair krediet). De stijgende levensduurte vult de top drie aan (vaste kosten zijn niet in verhouding tot inkomsten) (SAM vzw, 2024a). Meer instellingen geven aan dat een deel van de cliënten problematisch koopgedrag vertoont. Ook wijzen ze vaker op de ontoegankelijkheid van bepaalde diensten (bv. ziekenfondsen, vakbonden, energiebedrijven). Dat zorgt niet alleen voor een verhoogd risico op bijkomende schulden bij de gezinnen, maar verhoogt ook de werkdruk bij de hulpverleners.

Vijfjaarlijks maakt SAM vzw een uitgebreide registratie van het profiel van de cliënten in de erkende diensten voor schuldbemiddeling. De laatst beschikbare gegevens hebben betrekking op het werkjaar 2023 bij een steekproef van 774 dossiers verspreid over 134 instellingen (SAM vzw, 2024b). In tegenstelling tot de gegevens van de basisregistratie, worden hier wel gegevens meegenomen van CAW Brussel.

In 2023 was ongeveer de helft van de aanvragers alleenwonend, 19% was een alleenstaande ouder. Dat wil zeggen dat ongeveer 70% behoort tot een groep die ook kwetsbaar is op andere vlakken (bv. armoede). 12,8% woonde samen met een partner en minderjarige kinderen. Net geen 10% woonde samen met andere meerderjarigen. De

gemiddelde leeftijd van de aanvragers was 44 jaar. 60% van de cliënten was tussen de 35 en 60 jaar oud. De meerderheid van cliënten en hun eventuele partners (83,6%) was afkomstig uit een EU-land (meestal België). 38% was kortgeschoold (diploma lager onderwijs) en 30,4% middengeschoold (maximaal diploma secundair onderwijs). Van 27,3% was het opleidingsniveau onbekend. Bijna de helft van de aanvragers huurde op de private woonmarkt en een derde huurde een sociale woning. Iets meer dan 60% van het aantal aanvragers en iets meer dan de helft van het aantal partners had geen inkomen uit arbeid. Een derde van het aantal aanvragers en een derde van de partners was werknemer. Het meest voorkomende vervangingsinkomen van de aanvragers was een invaliditeitsuitkering (30%), gevolgd door een OCMW-uitkering (17,5%) en een pensioen (17,3%). Ook bij de partners van de aanvragers kwam de invaliditeitsuitkering het meest voor (23,6%), gevolgd door het ontbreken van een eigen inkomen (22,5%) en een werkloosheidsuitkering (14,6%) (SAM vzw, 2024b).

De top drie van meest voorkomende schuldsoorten bij de opstart van het dossier bestond in 2023 uit schulden bij nutsvoorzieningen (53,1%), gezondheidszorgschulden (45,2%) en fiscale schulden (36,6%). Ook telecomschulden (36,1%), huurschulden (33,3%), OCMW-schulden (31,7%), strafrechtelijke boetes (29,3%) en schulden voor leningen op afbetaling (26,6%) kwamen vaak voor. In 37,2% van de dossiers bedroeg het totaalbedrag van de schulden bij de start van het dossier maximaal 5.000 euro. Bij 18,8% lag de schuld tussen 5.001 en 10.000 euro. In 33,1% betrof het een schuld van meer dan 20.000 euro.

De schuldoorzaak wordt door de hulpverlener ingeschat (per dossier konden meerdere antwoorden worden gegeven) (SAM vzw, 2024b). In 29,6% van de dossiers was de belangrijkste oorzaak volgens de hulpverlener 'ziekte van de cliënt'. Op de tweede plaats kwamen impulsaankopen (22,6%) en op de derde plaats de opstapeling van invorderingskosten (21,3%). Daarna volgden 'andere' schuldoorzaken' (bv. gebrek aan administratieve vaardigheden/nonchalance, al dan niet als gevolg van een mentale beperking, en dak- en thuisloosheid) (20,9%), penale boetes (19,3%) en een structureel te laag inkomen (19,1%). Oorzaken die leiden tot overlevingsschulden, zoals een te laag of onregelmatig inkomen, hoge energiefacturen en woonkosten, kwamen voor in 10 tot 20% van de dossiers. Cliënten konden ook zelf een rangschikking maken van de volgens hen belangrijkste schuldoorzaken. De belangrijkste schuldoorzaken zijn volgens hen 'andere schuldoorzaken', ziekte, scheiding, jobverlies en psychosociale factoren (zoals drugs en alcohol).

Voor het eerst peilde SAM vzw (2024b) bij de schuldbemiddelaars naar de voorgeschiedenis van cliënten om in te schatten of ze de weg naar hulpverlening weten te vinden. 40% van de cliënten probeerde eerst zelf een afbetaalplan te onderhandelen, 20,5% deed een beroep op andere hulpverleningsinstanties (zoals OCMW's of CAW's). 14,2% sloot voor de start van de schuldhulpverlening kredieten af om hun schulden te kunnen betalen. 12,3% klopte eerst aan bij niet-hulpverleners (zoals advocaten of het eigen netwerk). Voor 29,3% van de aanvragers is het lopende traject bovendien niet het eerste, wat aantoont dat sommige cliënten na het afronden van schuldhulpverlening vroeg of laat hervallen.

5.2.4.2. *Collectieve schuldenregelingen*

Vervolgens zoomen we in op de procedure collectieve schuldenregeling, zoals geregistreerd door de Centrale voor Kredieten aan Particulieren (tabel CS 6). Die data (voor heel België) zijn niet vergelijkbaar met die van SAM (tabel CS 5). De CKP rapporteert cijfers met betrekking tot de toestand op 31 december van het kalenderjaar, terwijl de data van SAM een volledig kalenderjaar beslaan. Bovendien registreert de CKP het aantal natuurlijke personen, terwijl SAM het aantal gezinnen registreert (één gezin kan meerdere natuurlijke personen omvatten).

Sinds het uitbreken van de financieel-economische crisis van 2008 namen de collectieve schuldenregelingen elk jaar toe, om in 2016 voor het eerst te dalen. In 2023 werden 8.887 nieuwe aanvragen door de rechtbanken toelaatbaar verklaard (+1,3% in vergelijking met 2022) (Nationale Bank van België, 2024). Eind 2023 stonden 54.023 lopende procedures geregistreerd (– 9,5% tegenover eind 2022). De grote daling tussen 2019 en 2020 kan deels worden verklaard door de impact van de coronalockdown op de werking van de rechtbanken (Nationale Bank van België, 2021). Voor 58,3% was er al een minnelijke of gerechtelijke aanzuiveringsregeling. In de andere dossiers hebben de rechtbanken en de schuldbemiddelaars nog geen melding gemaakt van een aanzuiveringsregeling. Dat betekent niet dat ze in werkelijkheid niet leiden tot een minnelijke of gerechtelijke aanzuiveringsregeling. In bijna de helft van de gevallen gaat het om recente dossiers waarvoor nog geen regeling werd overeengekomen. Naarmate de datum van de beslissing meer in het verleden ligt, kan verondersteld worden dat ofwel geen aanzuiveringsregeling bereikt is, maar de procedure niet werd afgesloten, ofwel de aanzuiveringsregeling niet door de rechtbank en/of schuldbemiddelaar aan de CKP werd gemeld. Aangezien de collectieve schuldenregeling pas uit de Centrale verdwijnt na afloop van de aanzuiveringsregeling, betekent het ontbreken van informatie dat de consument vermeld blijft, zelfs als zijn aanzuiveringsregeling in werkelijkheid beëindigd zou zijn. Op dat ogenblik voldoet de registratie niet langer aan de wettelijke voorwaarden en loopt de consument het risico dat hem de toegang tot krediet ontzegd blijft (Nationale Bank van België, 2022).

De CKP wijst op een duidelijk verband tussen het aantal achterstallige kredieten en de mate waarin een beroep wordt gedaan op de collectieve schuldenregeling: 7,7% van de personen met één betalingsachterstand heeft een collectieve schuldenregeling, tegenover 29,8% van de kredietnemers met vijf of meer betalingsachterstanden. Zeven op de tien kredietnemers doet dus (nog) geen beroep op de procedure van collectieve schuldenregeling, zelfs al hebben ze grote moeilijkheden om hun kredieten terug te betalen.

Tabel CS 6. Uitstaande berichten van collectieve schuldenregelingen, aantal personen, België, 2016-2023 (toestand 31/12).

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
minnelijke aanzuiverings-regeling	42.999	44.998	45.190	44.612	41.642	38.276	34.516	30.268
gerechtelijke aanzuive-ringsregeling	3.383	3.106	2.824	2.508	2.274	1.972	1.661	1.207
geen aanzuiverings-regeling	49.187	45.461	41.020	36.254	30.849	26.852	23.540	22.548
Totaal	95.569	93.565	89.034	83.374	74.765	67.100	59.717	54.023

Bron: Nationale Bank van België (2024).

Voor meer informatie

Algemene Directie Statistiek – Statistics Belgium (Statbel), telefoon: 0800 120 33, mail: statbel@economie.fgov.be, website: https://statbel.fgov.be/nl

Nationale Bank van België – Centrale voor Kredieten aan Particulieren, mail: ckp.ccp@nbb.be, website: https://www.nbb.be/nl/kredietcentrales/centrale-voor-kredieten-aan-particulieren-ckp

Steunpunt Mens en Samenleving (SAM vzw), telefoon: 0488 77 88 99, mail: info@samvzw.be, website: https://www.samvzw.be/

Vlaamse Milieumaatschappij, telefoon: 053 72 62 10, mail: info@vmm.be, website: www.vmm.be

Vlaamse Regulator van de Elektriciteits- en Gasmarkt (VREG), mail: info@vreg.be, website: http://www.vreg.be/

6. Werk

In dit onderdeel bekijken we eerst de werkloosheidsgraad op basis van een survey bij een steekproef van de bevolking. Daarna bekijken we het aantal volledig werklozen die werkzoekende en uitkeringsgerechtigd zijn op basis van cijfers van de RVA. Hier gaat het om federale administratieve cijfers gebaseerd op uitbetalingen in het kader van de werkloosheidsverzekering. Vervolgens kijken we voor Vlaanderen naar het aantal werkzoekenden geregistreerd bij de VDAB (Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding). Hier gaat het om inschrijvingen van werkzoekenden (die niet altijd een uitkering ontvangen). Voorts gaan we in op de omvang van de sociale economie. We verwijzen ook naar sectie 1.3 waar de evolutie van de 'zeer lage werkintensiteit' aan bod kwam.

6.1 Werkloosheidsgraad

De werkloosheidsgraad wordt bepaald aan de hand van data van de *Labour Force Survey* (LFS), een door Eurostat gecoördineerde enquête in de lidstaten van de Europese Unie. In België loopt de survey onder de naam Enquête naar de Arbeidskrachten (EAK), gecoördineerd door Statbel. In 2017 werd de EAK grondig hervormd. Zo wordt sindsdien met een roterend panel gewerkt, worden verschillende dataverzamelingsmodi gebruikt en werd de weegmethode herzien. Dat leidt tot een breuk in de resultaten tussen 2016 en 2017. In 2021 is er opnieuw sprake van een breuk in de tijdreeks als gevolg van een grondige hervorming (o.a. een herziening van de variabelenlijst, een uniformere manier van meten van essentiële concepten zoals arbeidsmarktstatuut en arbeidsduur, een betere vertegenwoordiging van de oudere populatie). Bovendien zijn er wijzigingen aangebracht in de classificatie van personen met een job die afwezig zijn in de referentieweek: (1) personen die langer dan drie maanden ononderbroken tijdelijk werkloos zijn worden niet langer tot de werkenden gerekend; (2) personen die meer dan drie maanden met ouderschapsverlof zijn en een RVA-uitkering ontvingen worden voortaan tot de werkenden gerekend, en (3) seizoenarbeiders worden nu ook tot de werkenden gerekend wanneer zij buiten het seizoen regelmatig taken en opdrachten uitvoeren in het kader van hun baan of zelfstandige activiteit (met uitzondering van de naleving van hun wettelijke en administratieve verplichtingen). Die breuken worden in alle tabellen aangegeven waar we cijfers van de EAK vermelden.

De werkloosheidsgraad meet de mate waarin de actieve bevolking werkloos is, volgens de *International Labour Organization* (ILO)-definitie: ILO-werklozen zijn de niet-werkenden die de afgelopen vier weken actief naar werk gezocht hebben en onmiddellijk beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt (binnen twee weken een nieuwe job kunnen beginnen), samen met de niet-werkenden die een job hebben gevonden die binnen drie maanden begint. Die groep wordt afgezet tegenover de som van de ILO-werklozen + de ILO-werkenden. 'ILO-werkenden' zijn personen die in de referentieweek minstens één uur betaalde arbeid hebben verricht.

In 2023 bleef de werkloosheidsgraad van 5,6% in België op een relatief laag niveau. Buurlanden Duitsland, Luxemburg en Nederland kennen een lagere werkloosheidsgraad (tabel W 1). In België is de werkloosheidsgraad in Vlaanderen het laagst en in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest het hoogst, wat deels samenhangt met de situatie op de arbeidsmarkt en het beschikbare arbeidsaanbod; zo kent Brussel een hoog aandeel migranten, die lagere tewerkstellingskansen hebben.

Tabel W 1. Werkloosheidsgraad (15-64 jaar), België en gewesten, buurlanden en EU27, 2014-2023.

	2014	2015	2016[1]	2017	2018	2019	2020[1]	2021	2022	2023
Vlaams Gewest	5,1	5,2	4,9	4,4	3,5	3,3	3,5	3,9	3,2	3,3
Waals Gewest	12,0	12,0	10,6	9,8	8,5	7,2	7,4	8,9	8,4	8,2
Brussels HG	18,5	17,5	16,9	15,0	13,4	12,7	12,4	12,5	11,5	10,7
België	8,6	8,6	7,9	7,1	6,0	5,4	5,6	6,3	5,6	5,6
Duitsland	5,1	4,7	4,2	3,8	3,5	3,2[a]	3,9[a]	3,7	3,2	3,2
Frankrijk	10,3	10,4	10,1	9,5	9,1	8,5	8,1[a]	7,9[b]	7,4[b]	7,4
Luxemburg	5,9[a]	6,7	6,3	5,5	5,6	5,6	6,8[a]	5,3	4,6	5,2
Nederland	7,5	6,9	6,1	4,9	3,8[a]	3,4	3,9[a]	4,2	3,5	3,5
EU27 (2020)	11,0	10,2	9,3	8,3	7,4	6,8	7,2[a]	7,2	6,3	6,1

[1] Er is een breuk in de tijdreeks voor België vanaf 2017 en vanaf 2021 wegens de nieuwe methodologie van de EAK-enquête.
[a] Breuk in de tijdreeks (andere lidstaten).
[b] Gewijzigde definitie.

Bron: Steunpunt Werk o.b.v. EAK-LFS.

Jongeren, kortgeschoolden, personen met een niet-EU27-nationaliteit en personen geboren buiten de EU27 hebben over het algemeen een hogere werkloosheidsgraad (tabel W 2).

Tabel W 2. Werkloosheidsgraad (15-64 jaar), naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau (25-64 jaar), nationaliteit en geboorteland, België en gewesten, 2023.

	België	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels HG
Totaal	5,6	3,3	8,2	10,7
mannen	6,0	3,8	9,0	10,3
vrouwen	5,1	2,9	7,4	11,2
15-24 jaar	16,1	11,8	23,0	25,7
25-54 jaar	4,9	2,6	7,4	10,1
55-64 jaar	3,5	2,1	5,1	7,8
kortgeschoold[1]	11,4	5,7	16,8	20,1
middengeschoold[1]	5,2	3,0	7,9	12,2
hooggeschoold[1]	2,7	1,5	3,4	6,3
Belgische nationaliteit	5,0	3,0	7,6	10,8
EU27-nationaliteit	7,0	4,6	9,6	7,7
niet-EU27-nationaliteit	16,0	11,6	22,7	18,1
geboren in België	4,7	2,9	7,5	9,5
geboren in EU27	5,8	4,2	5,7	7,8
geboren buiten EU27	11,6	7,1	15,8	15,1

[1] Kortgeschoolden zijn personen zonder einddiploma van het secundair onderwijs (ISCED 2011: 0-2); middengeschoolden zijn personen met een diploma van het secundair onderwijs van de derde graad en personen met een diploma postsecundair niet-hoger onderwijs (ISCED 2011: 3-4); hooggeschoolden zijn personen met een diploma hoger onderwijs (inclusief voortgezette universitaire opleiding en een doctoraat met proefschrift) (ISCED 2011: 5-8).

Bron: Steunpunt Werk o.b.v. EAK-LFS.

6.2 Uitkeringsrechtigde volledig werklozen (RVA)

De volgende cijfers zijn afkomstig van de RVA, op basis van de betalingen uitgevoerd door de uitbetalingsinstellingen (de vakbonden en de Hulpkas voor werkloosheidsuitkeringen) of door de RVA. De betaalstatistieken zijn gebaseerd op de indieningsmaand (de maand waarin de uitbetalingsinstellingen de betalingen indienen bij de RVA). Het gaat om cijfers voor verificatie (betalingen uitgevoerd door de uitbetalingsinstellingen moeten nog door de RVA gecontroleerd worden). Het gaat enkel over vergoede werklozen. Mensen die geen recht (meer) hebben op een werkloosheidsuitkering, maar die zich inschrijven als werkzoekende, zijn dus niet inbegrepen in de cijfers. De cijfers hebben betrekking op het aantal fysieke eenheden (het aantal uitgevoerde betalingen tijdens de indieningsmaand), wat iets anders is dan het aantal personen (tijdens een indieningsmaand kunnen meerdere betalingen voor één persoon verricht worden, want een betaling kan betrekking hebben op een maand in het verleden). We presenteren telkens de jaargemiddelden.

Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-WZ) en niet-werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-NWZ). De eerste groep omvat de werkzoekende volledig werklozen toegelaten op basis van voltijdse arbeidsprestaties of studies, of op basis van vrijwillig deeltijdse arbeidsprestaties, de werkzoekende uitkeringsgerechtigden binnen het stelsel voor werkloosheid met bedrijfstoeslag (SWT), de niet-toeleidbare werkzoekenden met een beschermingsuitkering (sinds oktober 2020) en de kunstwerkers (een nieuw statuut sinds oktober 2022). Een beschermingsuitkering wordt toegekend aan niet-toeleidbare werkzoekenden op het moment dat hun inschakelingsuitkering vervalt. Het gaat om personen met een combinatie van psychologische, medische en sociale factoren die hun gezondheid en/of sociale of professionele integratie ernstig aantasten, waardoor ze niet in het normale economische circuit of in een kader van aangepast of omkaderd werk kunnen werken (dat statuut wordt toegekend voor een periode van twee jaar en is hernieuwbaar na evaluatie). In 2023 vertegenwoordigde die groep 0,7% van de UVW-WZ. Het merendeel van de UWV-WZ (80,4%) zijn toegelaten op basis van voltijdse arbeidsprestaties.

In 2023 waren er maandelijks gemiddeld 284.786 werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen, 2,4% minder dan een jaar eerder (tabel WL 1). Sinds 2015 is er sprake van een dalende tendens door een verbeterde conjunctuur, de demografische evolutie, de tewerkstellingsmaatregelen en de hervormingen van de werkloosheidsuitkeringen (RVA, 2021). In 2020 was er door de coronacrisis een opflakkering van +3%. In 2021 trok de arbeidsmarkt opnieuw aan, een trend die zich in 2022 en 2023 voortzette. Ook de demografische evolutie speelt daarbij een rol (RVA, 2024). Het aantal daalde het sterkst in het Vlaamse Gewest (-4,5%) en nam het sterkst af bij de vrouwen (– 3,5%) (tabel WL 2).

Tabel WL 1. Aantal werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-WZ), België en gewesten, 2010-2023 (absolute cijfers en procentueel verschil t.o.v. vorige jaar).

Jaar	Vlaams Gewest		Waals Gewest[1]		Brussels HG		België	
	AC	Evolutie %	AC	Evolutie %	AC	Evolutie %	AC	Evolutie %
2010	173.042	–	206.917	–	80.751	–	460.709	–
2011	163.597	– 5,5	201.041	– 2,8	80.774	+0,0	445.412	– 3,3
2012	162.495	– 0,7	197.989	– 1,5	80.922	+0,2	441.406	– 0,9
2013	173.586	+6,8	202.648	+2,4	81.551	+0,8	457.785	+3,7
2014	179.491	+3,4	198.874	– 1,9	80.277	– 1,6	458.642	+0,2
2015	171.700	– 4,3	174.059	– 12,5	71.672	– 10,7	417.432	– 9,0
2016	162.808	– 5,2	165.648	– 4,8	66.757	– 6,9	395.213	– 5,3
2017	154.894	– 4,9	153.228	– 7,5	65.579	– 1,8	373.701	– 5,4
2018	141.946	– 8,4	141.911	– 7,4	64.364	– 1,9	348.221	– 6,8
2019	131.718	– 7,2	134.109	– 5,5	63.533	– 1,3	329.360	– 5,4
2020	136.293	+3,5	137.086	+2,2	65.888	+3,7	339.267	+3,0
2021	123.461	– 9,4	132.178	-3,6	65.863	– 0,04	321.502	– 5,2
2022	106.577	– 13,7	123.665	-6,4	61.452	– 6,7	291.694	– 9,3
2023	101.740	– 4,5	122.824	-0,7	60.223	– 2,0	284.786	– 2,4

[1] Cijfers Waals Gewest, inclusief Duitstalige Gemeenschap.

Bron: RVA, Directie Statistieken.

Tabel WL 2. Verdeling van de werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-WZ), naar geslacht, absolute aantallen en in percentages, België, 2010-2023.

Jaar	Mannen		Vrouwen		Totaal
	AC	%	AC	%	AC
2010	240.332	52,2	220.377	47,8	460.709
2011	230.796	51,8	214.616	48,2	445.412
2012	231.569	52,5	209.836	47,5	441.406
2013	245.882	53,7	211.903	46,3	457.785
2014	248.984	54,3	209.658	45,7	458.642
2015	230.113	55,1	187.319	44,9	417.432
2016	218.202	55,2	177.010	44,8	395.213
2017	205.740	55,1	167.961	44,9	373.701
2018	191.422	55,0	156.799	45,0	348.221
2019	182.834	55,5	146.526	44,5	329.360
2020	189.251	55,8	150.016	44,2	339.267
2021	179.063	55,7	142.439	44,3	321.502
2022	162.615	55,7	129.079	44,3	291.694
2023	160.266	56,3	124.520	43,7	284.786

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

De meerderheid van de UVW-WZ is tussen de 25 en 49 jaar oud (tabel WL 3). De jongeren (< 25 jaar) vertegenwoordigden 6,8% van de werkzoekenden, de 50-plussers 35,2%. In het jaarverslag van de RVA (2024) zien we tussen 2019 en 2021 een sterke stijging bij de 60-plussers, een gevolg van het optrekken van de leeftijd waarop de werklozen een vrijstelling kunnen krijgen van inschrijving als werkzoekende. Vanaf 1 januari 2016 werd de leeftijd voor een vrijstelling ieder jaar met één jaar verhoogd, tot die in 2020 op 65 jaar kwam te liggen. Ook het beroepsverleden op basis waarvan men een vrijstelling kan verkrijgen, werd opgetrokken vanaf 1 januari 2015. Maar sinds 2022 daalt het aantal UVW-WZ in die oudste leeftijdscategorie.

Tabel WL 3. Verdeling van de werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-WZ) naar leeftijd, België, 2010-2023 (in %).

Jaar	< 25 j.	25 tot 49 j.	> 50 j.	Totaal
	%	%	%	AC
2010	14,1	60,5	25,4	460.709
2011	13,4	60,0	26,6	445.412
2012	12,8	60,4	26,7	441.406
2013	13,0	60,5	26,5	457.785
2014	11,9	59,7	28,4	458.642
2015	10,6	57,9	31,5	417.432
2016	9,7	58,0	32,3	395.213
2017	8,6	57,7	33,7	373.701
2018	7,9	57,0	35,2	348.221
2019	7,5	56,1	36,3	329.360
2020	7,5	56,6	35,9	339.267
2021	6,9	56,1	37,0	321.502
2022	6,5	56,4	37,1	291.694
2023	6,8	58,0	35,2	284.786

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

65,5% van de UVW-WZ was in 2023 langer dan een jaar werkzoekend (tabel WL 4). De werklozen met een werkloosheidsduur van minder dan een jaar vormen de meest conjunctuurgevoelige groep. In de voorbije vijf jaar, grotendeels een periode van hoogconjunctuur, is die groep dan ook het sterkst gedaald. De werkloosheid van twee jaar of langer kent een meer structureel karakter (RVA, 2024).

Tabel WL 4. Verdeling van de UVW-WZ volgens werkloosheidsduur, België, 2016-2023.

Duur	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2022/2023 (%)
< 1 j.	141.455	130.835	125.035	119.628	124.242	96.546	92.509	98.368	+6,3
1 tot < 2 j.	70.734	66.032	56.969	54.040	59.252	62.205	43.364	45.180	+4,2
> 2 j.	183.024	176.834	166.217	155.693	155.773	162.751	155.822	141.238	– 9,4
Totaal AC	395.213	373.701	348.221	329.360	339.267	321.502	291.694	284.786	– 2,4
Totaal AC > 1 j.	253.757	242.866	223.186	209.733	215.026	224.956	199.186	186.418	– 6,4
Totaal % > 1 j.	64,2	65	64,1	63,7	63,4	70,0	68,3	65,5	

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

In 2023 was 45,8% van alle UVW-WZ in België kortgeschoold. 34,0% was middengeschoold en 19,6% was langgeschoold. Van 0,6% was het diploma onbekend. Van de kortgeschoolde werkzoekenden in Vlaanderen was 37,8% minder dan een jaar werkzoekend en 62,2% langer dan een jaar (onder wie 45,8% meer dan twee jaar) (tabel WL 5). In het Waalse en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest was respectievelijk 72,9% en 80,5% van de kortgeschoolden langer dan een jaar werkzoekend. Bij de langgeschoolden is het aandeel langdurig werklozen kleiner. Toch is in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest 68,7% van de werkzoekenden met een diploma hoger onderwijs langer dan een jaar werkzoekend.

Tabel WL 5. Verdeling van de UVW-WZ naar studieniveau[1] (percentages), België en gewesten, 2023.

	Vlaams Gewest	Waals Gewest[2]	Brussels HG	België
Kortgeschoold	100,0	100,0	100,0	100,0
< 1 j.	37,8	27,2	19,5	29,1
1-2 j.	16,4	15,9	12,2	15,2
2 j. en +	45,8	57,0	68,3	55,7
Middengeschoold	100,0	100,0	100,0	100,0
< 1 j.	45,8	37,2	27,0	38,9
1-2 j.	16,0	18,1	15,6	17,0
2 j. en +	38,2	44,7	57,4	44,1
Langgeschoold	100,0	100,0	100,0	100,0
< 1 j.	48,1	39,5	31,3	40,1
1-2 j.	15,8	16,3	14,5	15,6
2 j. en +	36,1	44,2	54,2	44,3
Onbekend	100,0	100,0	100,0	100,0
< 1 j.	17,0	52,5	57,1	20,0
1-2 j.	9,5	12,7	2,9	9,4
2 j. en +	73,4	34,7	40,0	70,6
Totaal (AC)	101.740	122.824	60.223	284.786

1 Kortgeschoold = diploma lager onderwijs + lager secundair onderwijs / secundair onderwijs tot en met tweede graad. Middengeschoold = diploma secundair onderwijs, derde graad en vierde graad, zevende specialisatiejaar, middenstandsopleiding of leercontract. Langgeschoold = diploma hoger onderwijs. Onbekend: studiecode niet gekend bij de RVA.

2 Cijfers Waals Gewest, inclusief Duitstalige Gemeenschap.

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

Nu kijken we naar de niet-werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-NWZ) (tabel WL 6). Die groep omvat de niet-werkzoekende werklozen toegelaten op basis van vrijwillig deeltijds werk, de oudere vrijgestelde uitkeringsgerechtigde volledig werklozen toegelaten op basis van voltijdse arbeidsprestaties, de uitkeringsgerechtigde volledig werklozen die zijn vrijgesteld van inschrijving als werkzoekende (IWZ) vanwege mantelzorg of sociale of familiale moeilijkheden, en de SWT'ers die zijn vrijgesteld van IWZ. De UVW-NWZ maken nog slechts zo'n 3,4% uit van het totale aantal UVW.

In 2023 waren er maandelijks gemiddeld 11.015 UVW-NWZ in België, vooral SWT'ers vrijgesteld van IWZ (72,7%). Het Vlaamse Gewest kent het hoogste aantal (WL 6). Het aantal UVW-NWZ is de voorbije jaren afgenomen, vooral door de strengere voorwaarden voor het verkrijgen van vrijstelling van inschrijving als werkzoekende op basis van leeftijd of beroepsverleden of binnen het stelsel voor werkloosheid met bedrijfstoeslag.

Tabel WL 6. Evolutie van het aantal niet-werkzoekende uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW-NWZ), België en gewesten, 2010-2023 (absolute cijfers en percentages).

Jaar	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België	
	AC	Evolutie %	AC	Evolutie %	AC	Evolutie %	AC	Evolutie %
2010	139.900	–	70.200	–	15.383	–	225.483	–
2011	134.605	– 3,8	66.809	– 4,8	14.398	– 6,4	215.812	– 4,3
2012	128.415	– 4,6	62.434	– 6,5	13.535	– 6,0	204.384	– 5,3
2013	121.960	– 5,0	58.543	– 6,2	12.773	– 5,6	193.275	– 5,4
2014	110.872	– 9,1	52.460	– 10,4	11.387	– 10,8	174.719	– 9,6
2015	97.858	– 11,7	45.758	– 12,8	9.854	– 13,5	153.470	– 12,2
2016	88.577	– 9,5	39.786	– 13,1	8.806	– 10,6	137.168	– 10,6
2017	75.092	– 15,2	31.632	– 20,5	6.866	– 22,0	113.590	– 17,2
2018	61.311	– 18,4	23.971	– 24,2	4.974	– 27,6	90.256	– 20,5
2019	42.570	– 30,6	15.945	– 33,5	3.163	– 36,4	61.678	– 31,7
2020	27.458	– 35,5	9.728	– 39,0	1.695	– 46,4	38.881	– 37,0
2021	17.982	– 34,5	6.017	– 38,1	997	– 41,2	24.996	– 35,7
2022	11.699	– 34,9	4.118	– 31,6	832	– 16,5	16.649	– 33,4
2023	7.474	– 36,1	2.829	– 31,3	711	– 14,5	11.015	– 33,8

[1] Cijfers Waals Gewest, inclusief Duitstalige Gemeenschap.

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

De RVA verzamelt ook statistieken over sancties. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen federale en gewestelijke sancties. Met de zesde staatshervorming werd de beslissingsbevoegdheid over sancties rond actieve en passieve beschikbaarheid geregionaliseerd. De gewesten brengen de RVA op de hoogte van hun beslissingen, zodat de RVA de informatie kan verwerken en sancties kan uitvoeren. Bij de federale sancties wordt een onderscheid gemaakt tussen administratieve sancties (onjuiste of laattijdige verklaringen, onregelmatigheden op de controlekaart ...) en sancties als gevolg van vrijwillige werkloosheid (bv. werkverlating, zich niet aanmelden bij het werkloosheidskantoor). Tabel WL 7 vermeldt ook sancties als gevolg van langdurige werkloosheid, maar die zaten in een uitdoofscenario, wat duidelijk zichtbaar is in de cijfers. De gewestelijke sancties worden ingedeeld in sancties over passieve beschikbaarheid (bv. werkweigering, stopzetten of weigering van een beroepsopleiding, weigering van outplacement) en actieve beschikbaarheid (controle op het actieve zoekgedrag). Er zijn ook uitsluitingen tot herinschrijving als werkzoekende. Het gaat dan om de niet-toekenning van uitkeringen als gevolg van onbeschikbaarheid voor de arbeidsmarkt. Men moet voor ogen houden dat het gaat over het aantal sancties, dus niet het aantal gesanctioneerden. Het aantal verwittigingen werd niet opgenomen in tabel WL 7. Ook niet inbegrepen zijn de cijfers met betrekking tot de controle op het zoekgedrag van jongeren in beroeps-

inschakelingstijd. Als een jongere in die periode onvoldoende inspanningen levert om werk te zoeken, wordt de beroepsinschakelingstijd verlengd. Bij het interpreteren van de gegevens dient rekening gehouden te worden met bepaalde factoren, zoals de evolutie van het aantal werklozen of het feit dat het federale normatieve kader over de controle van de actieve beschikbaarheid niet in sancties voorziet, maar verwittigingen bij de eerste negatieve evaluaties. Het federale kader legt de algemene principes van de controle vast, maar de gewesten mogen de modaliteiten bepalen, wat kan leiden tot een verschillende aanpak en andere procedures in de gewesten.

We zien bij alle categorieën een stijging van het aantal sancties. Sancties voor vrijwillige werkloosheid hebben meestal betrekking op werkverlating. Bij de administratieve inbreuken is de stijging toe te rekenen aan misbruiken van de controlekaart. De gewestelijke sancties voor passieve beschikbaarheid gaan meestal over het niet aanmelden bij de plaatsingsdienst of de dienst beroepsopleiding (RVA, 2024).

Tabel WL 7. Bij de RVA geregistreerde sancties voor werklozen, naar reden, België, 2015-2023 (absolute cijfers).

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2022/2023 (%)
vrijwillige werkloosheid (federaal)	14.345	13.497	13.980	15.780	17.865	16.694	15.909	17.122	19.304	+12,7
administratieve sancties (federaal)	18.508	13.635	12.648	11.744	11.008	8.426	11.130	8.987	9.271	+3,2
langdurige werkloosheid (federaal)	25	0	0	0	0	0	0	0	0	–
passieve beschikbaarheid (gewesten)	16.206	13.891	11.726	12.308	13.687	8.065	7.312	10.769	12.473	+15,8
actieve beschikbaarheid (gewesten)	17.138	7.669	7.394	6.793	5.918	1.886	326	1.545	1.779	+15,1
uitsluitingen (federaal en gewesten)	4.422	2.736	3.105	2.536	3.703	1.294	32	40	58	+45,0

Bron: RVA, Directie Statistieken en Studies.

6.3 Werkzoekenden zonder werk (VDAB)

De maandelijkse cijfers van de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding zijn gebaseerd op de inschrijving van werkzoekenden bij de VDAB, die (in tegenstelling tot de RVA-cijfers in sectie 6.2) al of niet uitkeringsgerechtigd kunnen zijn. Sinds juli 2021 focust de VDAB op de zogenaamde 'burgerklanten'. Naast de 'wekzoe-

kenden zonder werk' omvat die groep de 'werkenden' (burgers met een vol- of deeltijdse job die een beroep doen op VDAB voor loopbaandienstverlening, en 'studenten en anderen' (burgers die niet op zoek zijn naar een nieuwe job, maar op de VDAB vertrouwen voor bepaalde dienstverlening, zoals het vinden van een studentenjob). In deze sectie focussen we enkel op de wekzoekenden zonder werk, bestaande uit de volgende categorieën:

- Werkzoekenden met een werkloosheidsuitkeringsaanvraag: werkzoekenden die een werkloosheidsvergoeding ontvangen of willen aanvragen.
- Jongeren in Beroepsinschakelingstijd (BIT): jongeren die hun studies beëindigd hebben en die een verplichte BIT van 310 werkdagen doorlopen. Jongeren onder de 21 jaar die inschakelingsuitkeringen aanvragen en geen diploma hoger secundair onderwijs of een alternerende opleiding bezitten, blijven in de BIT-categorie tot ze de leeftijd van 21 jaar bereiken.
- Vrij ingeschreven werkzoekenden zonder werk: werkzoekenden zonder job die geen recht op uitkeringen hebben en zich als werkzoekende laten inschrijven met het oog op begeleiding door VDAB (bv. herintreders, werkzoekenden die in het Brusselse of Waalse Gewest of in het buitenland wonen en werk zoeken in het Vlaamse Gewest, werkzoekenden die zich willen inschrijven tijdens hun pensioen). Vanaf april 2023 worden vrij ingeschreven werkzoekenden zonder werk niet langer automatisch uitgeschreven als ze na drie maanden zonder activiteit in hun dossier niet hebben aangegeven dat ze nog ingeschreven wensen te blijven. Dat omdat bepaalde klantengroepen zoals sociale huurders (sinds 1 januari 2023) verplicht ingeschreven moeten blijven. Die maatregel zorgt voor een verhoging van het werkzoekendencijfer. Sinds september 2023 worden vrij ingeschreven werkzoekenden zonder werk die geen dienstverlening wensen van VDAB geteld bij de 'studenten en anderen', wat zorgt voor een toename van die laatste groep.
- Werkzoekenden ten laste van het OCMW: personen die een vergoeding van het OCMW ontvangen en die op vraag van het OCMW als werkzoekende ingeschreven moeten blijven.
- Werkzoekenden met een inkomensvervangende tegemoetkoming van de FOD Sociale Zekerheid: burgers die een IVT van de FOD Sociale Zekerheid ontvangen omdat ze door hun handicap een verminderd verdienvermogen hebben. Ze worden in die categorie ingeschreven in functie van begeleiding naar vrijwilligerswerk of betaald werk. Ze hebben geen recht op een werkloosheids- of inschakelingsuitkering of een uitkering van het OCMW.
- Werkzoekenden die zijn uitgesloten van het recht op werkloosheidsuitkering en waarvoor een van de volgende opties geldt: (1) ze moeten ingeschreven blijven omdat ze in beroep gaan tegen de uitsluiting, (2) ze willen bijdragebons van RVA voor hun ziekteverzekering blijven ontvangen (dat gaat meestal over zelfstandigen in bijberoep).
- Werkzoekenden met een ziekte-uitkering: personen die een uitkering krijgen van het ziekenfonds en zich inschrijven met het oog op begeleiding naar tewerkstelling in een nieuwe job. Het is mogelijk dat zij nog een lopend arbeidscontract hebben met hun vorige werkgever.
- Arbeidszorgmedewerkers: een uitdovende categorie. Die burgers zijn bezig met begeleide onbezoldigde tewerkstelling op maat, omdat ze niet meer of nog niet in het betaalde economische of beschermde tewerkstellingscircuit terechtkunnen.

Tabel WL 8. Werkzoekenden zonder werk op jaarbasis naar geslacht, leeftijd, studieniveau, werkloosheidsduur, nationaliteit en arbeidsbeperking, Vlaams Gewest, 2018-2023.

	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2022 (%)
Totaal	217.279	208.658	218.503	197.456	182.562	202.007	+10,7
Bemiddelingsstatus[1]							
in bemiddeling	183.644	169.501	173.624	149.860	138.104	158.400	+14,7
in opleiding of voortraject	19.170	21.803	23.153	24.503	22.961	26.499	+15,4
niet inzetbaar op lange termijn	14.465	17.355	21.727	23.093	21.497	17.108	– 20,4
Geslacht							
mannen	114.893	111.419	117.367	104.636	95.716	102.427	+7,0
vrouwen	102.386	97.240	101.136	92.820	86.846	99.581	+14,7
Leeftijd							
< 25 jaar	37.194	34.515	35.813	29.745	27.016	31.867	+18,0
25 t/m 59 jaar	163.604	153.421	158.741	143.311	132.621	148.808	+12,2
>= 60 jaar	16.481	20.723	23.949	24.401	22.925	21.332	– 7,0
Opleidingsniveau[2]							
kortgeschoold	97.797	92.980	94.760	86.104	79.492	88.370	+11,2
middengeschoold	77.722	74.281	78.561	70.991	64.880	69.427	+7,0
hooggeschoold	41.583	41.207	44.957	40.191	38.075	44.021	+15,6
onbekend	176	191	225	170	115	190	+64,5
Werkloosheidsduur							
< 1 jaar	109.845	105.884	111.294	88.636	86.053	109.094	+26,8
1 tot 2 jaar	37.350	34.349	37.422	38.604	30.004	31.166	+3,9
>= 2 jaar	70.084	68.426	69.788	70.216	66.505	61.748	– 7,2
Nationaliteit							
EU	187.901	178.790	187.010	168.397	152.150	156.848	+3,1
Niet-EU	29.378	29.869	31.494	29.059	30.412	45.159	+48,5
Arbeidsbeperking[3]							
ja	43.086	41.923	42.109	39.782	36.252	34.407	– 5,1
nee	174.191	166.732	176.394	157.674	146.310	167.601	+14,6
onbekend	0	4	0	0	0	0	–
Weinig kennis NL							
ja	37.799	37.483	39.242	37.013	39.000	55.605	+42,6
nee	179.478	171.172	179.261	160.443	143.562	146.402	+2,0
onbekend	0	4	0	0	0	0	–

1 Vanaf januari 2017 worden werkzoekenden zonder werk ingedeeld volgens hun bemiddelingsstatus. Die positie weerspiegelt welk perspectief op werk de VDAB ziet op het moment van de meting. De indeling is gebaseerd op de gecombineerde informatie van drie beoordelingen die in de dienstverlening worden gebruikt (beschikbaarheid, inzetbaarheid en status dienstverlening).

2 Kortgeschoold: lager onderwijs of eerste graad van het secundair onderwijs, leertijd, deeltijds beroepssecundair onderwijs of tweede graad secundair onderwijs. Middengeschoold: studiegetuigschrift derde graad bso, diploma derde graad secundair onderwijs, Se-N-Se (secundair-na-secundair), diploma vierde graad beroepssecundair onderwijs. Hooggeschoold: graduaat HBO5, professionele of academische bachelor, master.

3 Burgers met een arbeidsbeperking hebben een indicatie van een arbeidshandicap en/of een multipele problematiek.

Bron: VDAB, Arvastat.

In 2023 waren er in Vlaanderen gemiddeld 202.007 wekzoekenden zonder werk, een toename van 10,7% ten opzichte van een jaar eerder (tabel WL 8). Die toename is zichtbaar bij alle subgroepen, met uitzondering van werklozen die niet inzetbaar zijn op lange termijn en de 60-plussers. De stijging wordt vooral gedreven door de toename van de voormalig niet-beroepsactieve werkzoekenden. Op beleidsniveau werden verschillende stappen ondernomen om de werkzaamheidsgraad van die groep te verhogen. Zo hebben VDAB en de lokale besturen hun samenwerking versterkt en willen VDAB, het RIZIV en de ziekenfondsen intenser samenwerken en inzetten op meer kwalitatieve re-integratietrajecten (Bogaerts et al, 2024). In oktober 2023 is VDAB bovendien gestart met de proactieve benadering van voormalig niet-beroepsactieve werkzoekenden. Klanten die zich inschrijven en niet zelf contact opnemen met de VDAB, worden door de VDAB zelf gecontacteerd (schriftelijke communicatie VDAB, augustus 2024). De stijging bij de groepen met weinig kennis van het Nederlands en een niet-EU nationaliteit is deels gelinkt aan de verplichte inschrijving van Oekraïense ontheemden en inburgeraars.

6.4 Schoolverlaters

In het jaarlijkse 'schoolverlatersrapport' gaat de VDAB na hoeveel studenten werkzoekend zijn een jaar na het afstuderen. Een schoolverlater in jaar X is een jongere (18 tot 29 jaar, niet leerplichtig en gedomicilieerd in Vlaanderen) die in schooljaar X is ingeschreven in een erkende Vlaamse onderwijsinstelling en in het schooljaar X+1 niet langer is ingeschreven. In tabel WL 9 gaat het over jongeren die de school verlieten in 2022. Schoolverlaters uit het secundair volwassenenonderwijs en de Leertijd worden niet meegenomen, net zomin als schoolverlaters die een of meer jaren in het buitenland studeerden of die studies volgden in een onderwijsinstelling die buiten de bevoegdheid valt van het Vlaams departement Onderwijs en Vorming. Ook schoolverlaters uit BuSO OV1 en OV2 worden niet meegenomen, omdat er wordt gefocust op jongeren die tewerkgesteld kunnen worden op de reguliere arbeidsmarkt. Sinds het schoolverlatersrapport 2023 wijzigde de methode om BuSO-schoolverlaters af te bakenen. BuSO'ers met enkel een attest (geen eindkwalificatie) worden sindsdien bij de ongekwalificeerde schoolverlaters geteld en niet langer bij de groep schoolverlaters uit het BuSO. Tabel WL 9 toont welk percentage schoolverlaters één jaar na het schoolverlaten (op 30/6/2023) als werkzoekend was ingeschreven bij de VDAB. Het betreft dus een momentopname. De tabel geeft ter info ook het aandeel schoolverlaters van 2021 dat werkzoekend was op 20/6/2022. Het werkzoekendenpercentage zegt niets over het aandeel werkenden: 'werkloze' schoolverlaters kunnen ervoor kiezen om zich niet in te schrijven als werkzoekende bij de VDAB.

In 2022 waren er 73.301 schoolverlaters in Vlaanderen, 4,4% meer dan een jaar daarvoor (toen 70.195). Een jaar later was 6,3% van die schoolverlaters (3.869 jongeren) werkzoekend. Het werkzoekendenpercentage steeg tussen 2018 en 2020 (van 8,4% tot 9,5%) onder invloed van de coronacrisis. In 2021 was er een forse daling tot 6,1%, een aandeel dat verder daalde in 2022. Op 11 jaar tijd lag dat niveau nog nooit zo laag. In 2023 steeg het werkzoekendenpercentage met 0,8 ppt tot 6,3%. Volgens de VDAB (2024) stemt dat overeen met de evoluties op de arbeidsmarkt: de arbeidsmarktreserve is toegenomen

en het jobaanbod verkleind. Door de krapte op de arbeidsmarkt zijn de jobkansen voor schoolverlaters wel nog steeds gunstig. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe kleiner de kans om een jaar later werkzoekend te zijn. De VDAB (2024) merkt op dat het aandeel werkzoekende BuSO-schoolverlaters (26,8%) hoger ligt dan dat bij de ongekwalificeerde schoolverlaters (21,3%). Het gaat om schoolverlaters die leermoeilijkheden en/of een beperking in de vorm van een motorische, een mentale en/of een sensorische (auditieve, visuele) handicap hebben. Binnen die groep zijn leerlingen die na hun vijfjarige basisopleiding nog een alternerende beroepsopleiding (ABO) volgen wel iets beter af. Tijdens zo'n ABO-jaar wordt de jongere extra voorbereid op de arbeidsmarkt door drie dagen per week stages te volgen in een bedrijf. Bij jongeren die de school verlaten na het systeem van duaal leren (officieel gestart in schooljaar 2019-2020, met een focus op werkplekleren en een beroepsgerichte vorming) ligt het werkzoekendenpercentage laag (5,8%) (niet in tabel).

Tabel WL 9. Aantal schoolverlaters (2022) en werkzoekende schoolverlaters na één jaar (2023) en aandeel t.o.v. alle schoolverlaters (2021-2022), per onderwijsniveau[1], Vlaanderen.

	Aantal schoolverlaters (2022)	Werkzoekend na één jaar (30/6/2023)	% nog werkzoekend na één jaar t.o.v. alle schoolverlaters	
			Schoolverlaters 2022	Schoolverlaters 2021
Ongekwalificeerd	6.905	1.472	21,3	20,0
van wie max. SO1	1.810	1.691	33,3	29,7
Buitengewoon secundair onderwijs	826	221	26,8	20,0
Deeltijds beroepssecundair onderwijs	1.602	221	26,8	12,6
Secundair onderwijs	25.003	1.766	7,1	6,3
van wie ASO3	4.335	289	6,7	5,4
van wie TSO3	9.516	627	6,6	6,0
van wie BSO3	10.415	780	7,5	6,9
van wie KSO3	737	70	9,5	8,2
Hooggeschoold	38.965	909	2,3	2,1
van wie HB05	3.647	100	2,7	3,0
van wie professionele bachelor	18.632	400	2,1	1,9
van wie academische bachelor	805	43	5,3	5,3
van wie master	15.881	366	2,3	1,9
Totaal	73.301	3.869	6,3	5,5

[1] Ongekwalificeerd = maximaal secundair onderwijs eerste graad (SO1) + algemeen secundair onderwijs tweede graad + beroepssecundair onderwijs tweede graad + technisch secundair onderwijs tweede graad + kunstsecundair onderwijs tweede graad. Buitengewoon secundair onderwijs = BUSO OV3 + alternerende opleiding. Deeltijds beroepssecundair onderwijs (DBSO) = schoolverlaters uit DBSO combineren drie dagen werkplekleren en twee dagen les in een Centrum voor Deeltijds Onderwijs. Het DBSO wordt tegen het schooljaar 2025-2026 stap voor stap volledig vervangen door duaal leren. Secundair onderwijs = algemeen secundair onderwijs derde graad + beroepssecundair onderwijs derde graad + technisch secundair onderwijs derde graad + kunstsecundair onderwijs derde graad. Hoger onderwijs = hoger beroepsonderwijs of graduaat + professionele of academische bachelor + master.

Bron: VDAB (2024).

6.5 Sociale economie

De sociale economie helpt mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt met gepaste ondersteuning aan de slag. In maart 2024 werd een nieuw decreet over de ondersteuning van sociale economie en maatschappelijk verantwoord ondernemen goedgekeurd, maar de cijfers die we hier bespreken, dateren van 2022. Er werd toen een onderscheid gemaakt tussen collectief maatwerk, lokale diensteneconomie (LDE), arbeidszorg (structurele, experimentele en activerende arbeidszorg) en arbeidsmatige activiteiten in de sociale economie (AMA WSE).

Het collectief maatwerk vervangt sinds 2019 de voormalige beschutte en sociale werkplaatsen. Het richt zich op personen met een arbeidsbeperking (werkzoekenden die door persoonsgebonden factoren moeilijk toegang hebben tot de arbeidsmarkt), zoals mensen met een arbeidshandicap (lichamelijk of psychisch), een psychosociale problematiek (bv. verslaving, zware financiële problemen) of langdurig werkzoekenden met een grote afstand tot de arbeidsmarkt en begeleidingsnood. De lokale diensteneconomie wil kansen bieden aan doelgroepwerknemers en aansluiten bij lokale maatschappelijke noden. Mensen die om diverse redenen moeilijk uit de werkloosheid raken, krijgen een competentieversterkend traject aangeboden. Na maximaal vijf jaar tewerkstelling moeten zij de stap zetten naar een job in de reguliere sector. Sinds april 2021 vormt 'arbeidsmatige activiteiten in de sociale economie' het nieuwe subsidiekader dat structurele, experimentele en activerende arbeidszorg integreert. Het richt zich op personen die door medische, mentale, psychische, psychiatrische en/of sociale problematieken niet betaald aan de slag kunnen, maar wel in staat zijn om minimaal twaalf uur in de week deel te nemen aan arbeidsmatige activiteiten. Het betreft tijdelijk onbetaalde activiteiten, gericht op het aanbieden van de latente functies van arbeid, met een duidelijke focus op het zetten van stappen naar betaalde arbeid. De doelgroep kan dat aantal uren gradueel opbouwen. Deelnemers behouden ondertussen hun uitkering. Overigens is er ook een aanbod 'arbeidsmatige activiteiten in het kader van het gezondheids- en welzijnsbeleid' (voordien bekend als AMA WVG), voor personen voor wie betaalde beroepsarbeid, met of zonder ondersteuning, op middellange termijn (nog) niet of niet meer mogelijk is door belemmeringen van cognitieve, medische, psychische, psychiatrische of sociale problematiek. Zij kunnen onbezoldigd arbeidsmatige activiteiten verrichten onder begeleiding van een erkende begeleider. Het doel is het bieden van een zinvolle bezigheid, zorgen voor structuur, het aanreiken van sociale contacten en de mogelijkheid tot zelfontplooiing. Die doelgroep wordt hier niet meegenomen.

In 2022 waren er 138 ondernemingen collectief maatwerk, 147 ondernemingen waren actief in de lokale diensteneconomie en 68 boden arbeidsmatige activiteiten in de sociale economie aan. Sommige maatwerkbedrijven bieden meerdere tewerkstellingsvormen aan.

Tabel SE 1 presenteert het aantal gesubsidieerde werknemers die gedurende een bepaald jaar tewerkgesteld zijn binnen een van de maatregelen sociale economie. Werknemers kunnen in meerdere maatregelen vertegenwoordigd zijn: het totaalcijfer geeft het aantal unieke werknemers over alle maatregelen heen en ligt daardoor lager dan de optel-

som van de afzonderlijke maatregelen. Niet al deze werknemers waren gedurende het volledige jaar actief: het volstaat om minstens één dag een gesubsidieerde prestatie te hebben geleverd. Merk op dat de cijfers collectief maatwerk/lokale diensteneconomie en het totaal voor 2020 en 2021 licht werden bijgesteld tegenover de vorige editie van het Jaarboek.

In 2022 werkten 29.111 doelgroepwerknemers in de sociale economie. De collectieve maatwerkbedrijven vertegenwoordigden daarbij de grootste groep.

Tabel SE 1. Doelgroepwerknemers in de sociale economie, absolute aantallen, Vlaams Gewest, 2019-2022.

	2019	2020	2021	2022
Collectief maatwerk	23.444	23.319	24.065	24.312
Lokale diensteneconomie	2.633	2.557	2.405	2.466
Arbeidszorg				
experimentele	829	673	629	–
structurele	1.394	1.209	957	–
activerende	437	335	208	–
Arbeidsmatige activiteiten WSE	–	–	1.652	2.608
Totaal	28.437	27.860	28.643	29.111

Bron: Dataplatform Departement Werk en Sociale Economie (2024).

Een recent onderzoek van Lenaerts et al. (2024) toont aan dat werken in de sociale economie het armoederisico kan verkleinen. Veel hangt af van het gezinstype en het arbeidsregime. Op basis van administratieve gegevens konden de onderzoekers de armoederisico's berekenen van doelgroepwerknemers die in 2019 instroomden in de sociale economie. In het jaar voor hun instroom (dus in 2018) bedroeg het armoederisico van de totale doelgroep 48%. In 2019 (het jaar van de instroom) daalde dat tot 46%. Een jaar na de instroom (dus in 2020) daalde het verder naar 42%. Tabel SE 2 toont die cijfers opgesplitst naar huishoudtype. Zowel voor alleenstaanden als eenoudergezinnen zorgt een instroom in de sociale economie voor een daling van het armoederisico (in het jaar van de instroom en een jaar later). Bij koppels met en zonder kinderen daalt het armoederisico tussen 2018 en 2019, het jaar van de instroom. Maar in 2020 neemt hun armoederisico weer toe. Dat is deels het gevolg van de werksituatie van de partner: verdere analyse leert dat de toename van het armoederisico zich voordoet bij koppels met een niet-werkende partner ('partner met voornamelijk inkomsten uit werkloosheids-, ziekte- en invaliditeitsuitkering' in tabel SE 2). Van belang is ook het werkregime: een deeltijdse job in de sociale economie blijkt niet te beschermen tegen armoede (Lenaerts et al., 2024). Behalve het inkomensaspect heeft de sociale economie volgens de onderzoekers ook andere effecten, zoals verbeterde levensomstandigheden en welzijn.

Tabel SE 2. Armoederisico van instromers in sociale economie (in 2019), naar huishoudtype.

	2018	2019	2020
Totaal	48	46	42
alleenstaanden	70	68	46
eenoudergezin	59	56	53
koppel zonder kinderen	37	22	28
partner met voornamelijk inkomsten uit wedde en lonen	–	7	5
partner met voornamelijk inkomsten uit werkloosheids-, ziekte- en invaliditeitsuitkering	–	36	45
koppel met kinderen	27	24	28
partner met voornamelijk inkomsten uit wedde en lonen	–	27	21
partner met voornamelijk inkomsten uit werkloosheids-, ziekte- en invaliditeitsuitkering	–	25	33

Bron: Lenaerts et al. (2024).

Voor meer informatie

Algemene Directie Statistiek-Statistics Belgium, Enquête naar de arbeidskrachten: https://statbel.fgov.be/nl/themas/werk-opleiding/arbeidsmarkt/werkgelegenheid-en-werkloosheid

Departement Werk en Sociale Economie, mail: departement.wse@vlaanderen.be, website: https://www.vlaanderen.be/departement-werk-sociale-economie

Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (VDAB), telefoon: 02 506 15 11, mail: studiedienst@vdab.be, website: www.vdab.be

Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA), telefoon: 02 515 44 44, website: http://www.rva.be

Steunpunt Werk, mail: steunpuntwerk@kuleuven.be, website: http://www.steunpuntwerk.be/

7. Onderwijs

7.1 Financiële toegankelijkheid van het onderwijs

Het Steunpunt Onderwijs Onderzoek maakte de voorbije jaren verschillende studiekostenmonitoren. Tabel ON 1 geeft een overzicht van de resultaten. Een update is niet beschikbaar.

Voor het basisonderwijs werden gegevens verzameld in schooljaar 2017-2018 (Havermans et al., 2019). In het kleuteronderwijs bedroeg de mediaanuitgave aan studiekosten voor één schooljaar 170 euro zonder vervoerskosten. Met vervoerskosten inbegrepen liep dat op tot 287,80 euro. In het lager onderwijs bedroeg de mediaanuitgave voor één jaar 448,55 euro zonder vervoerskosten en 628,75 euro met vervoerskosten. Merk op dat er een grote variatie zat op de studiekosten. Zo brachten ongeveer drie op de tien

ouders hun kind te voet of met de fiets naar school, waardoor zij minder vervoerskosten hadden. De onderzoekers stelden ook vast dat de uitgaven variëren naargelang het leerjaar, het onderwijsnet en de schoolgrootte. In het kleuteronderwijs lag het zwaartepunt van de uitgaven in de instapklas of de eerste kleuterklas, als gevolg van de uitgaven voor duurzame materialen (zoals een boekentas). In het lager onderwijs namen de studiekosten toe tijdens de schoolloopbaan, met de hoogste kosten in de derde graad (voornamelijk door de hoge kostprijs van meerdaagse uitstappen en het hogere gebruik van ICT-materialen). 99% van de schooldirecteurs werd geconfronteerd met onbetaalde schoolfacturen. 77% van de scholen voorzag in tegemoetkomingen voor ouders met betalingsmoeilijkheden, 96% bood een spreiding van de betaling aan en 77% een uitstel van betaling. In minder dan een derde van de scholen was een vermindering of een kwijtschelding mogelijk. 97% van de scholen zorgde voor speciale regelingen wanneer leerlingen niet aan activiteiten konden deelnemen om financiële redenen.

In het buitengewoon lager onderwijs bedroegen tijdens het schooljaar 2017-2018 de mediaankosten 233 euro (zonder kosten voor vervoer en kosten verbonden aan een functiebeperking) (De Leebeeck et al., 2019a). Inclusief kosten verbonden aan een functiebeperking (bv. gespecialiseerde ondersteuning) was dat 277,55 euro. Worden de vervoerskosten daar nog bij opgeteld, dan liep dat op tot 353 euro. 75,3% van de leerlingen maakte gebruik van het gesubsidieerde vervoer. Ouders die gebruikmaakten van de auto hadden hoge vervoerskosten (mediaan van 628,32 euro), die vooral opliepen in landelijke omgevingen.

De studiekostenmonitor in de eerste graad van het secundair onderwijs voor schooljaar 2017-2018 leerde dat de totale mediaanstudiekosten voor een schooljaar 945,5 euro bedroegen (exclusief vervoerskosten) (De Norre et al., 2019). Dat steeg tot 1.207,35 euro inclusief vervoerskosten. Volgens de directiebevraging had gemiddeld 11% van de leerlingen een probleem van onbetaalde facturen. In 87% van de scholen bestond er een tegemoetkoming voor ouders met betaalproblemen. De helft van de scholen had een code of een beleidsverklaring rond kostenbeheersing.

Voor de tweede en de derde graad van het secundair onderwijs werd de studiekostenmonitor afgenomen tijdens de schooljaren 2017-2018 en 2018-2019 (De Leebeeck et al., 2020). In de tweede graad bedroegen de mediaankosten 1.134,29 euro per schooljaar (inclusief vervoerskosten). De hoogste uitgaven waren te wijten aan schoolboeken en drukwerk, het forfaitaire bedrag en vervoer. De mediaanuitgave was het hoogst in het aso, gevolgd door het tso. In de derde graad bedroegen de mediaankosten 1.502,74 euro per schooljaar en waren die het hoogst in het bso. Ook daar vormden schoolboeken en drukwerk, vervoerskosten en ICT-materialen de belangrijkste uitgavenposten. Alle bevraagde directeurs werden geconfronteerd met onbetaalde schoolfacturen. 87,8% voorzag in tegemoetkomingen voor ouders met betalingsmoeilijkheden (meestal spreiding en/of uitstel van betaling). In minder dan een vijfde van de scholen was een vermindering of een kwijtschelding mogelijk. Alle directieleden gaven aan bezig te zijn met manieren om de kosten te drukken.

In het buitengewoon secundair onderwijs (BUSO) bedroegen tijdens het schooljaar 2017-2018 de mediaanstudiekosten 340 euro zonder kosten voor vervoer en kosten verbonden aan een functiebeperking (De Leebeeck et al., 2019b). Wanneer rekening wordt gehouden met de kosten voor een functiebeperking, steeg dat naar 365 euro. 69,6% van

de leerlingen maakte gebruik van het gesubsidieerde vervoer, maar voor ouders die daarvan geen gebruikmaakten, liep de mediaan vervoersprijs op tot 600 euro.

In het deeltijds beroepssecundair onderwijs bedroegen de totale studiekosten 572 euro tijdens het schooljaar 2017-2018. Dat bedrag omvat zowel de studiekosten verbonden aan de component leren als aan de component werkplekleren als de vervoerskosten (De Norre & Groenez, 2019).

Tot slot werden eind 2020 de resultaten van de studiekostenmonitor in het hoger onderwijs gepubliceerd (De Norre et al., 2020). Tijdens het academiejaar 2018-2019 bedroegen de mediane studiekosten voor een academiejaar 1.529 euro voor een hogeschoolopleiding en 1.496 euro voor een universiteitsopleiding. Het ging om kosten verbonden aan de inschrijving, drukwerk, ICT-materiaal, specifieke kledij, duurzame uitrusting, verbruiksmaterialen, een eindwerk of een stage, uitstappen en studiebegeleidingskosten. De mediane studiekosten waren lager voor beursstudenten dan voor niet-beursstudenten door de verschillende uitgaven aan inschrijvingsgeld (de studiekosten zonder het inschrijvingsgeld waren min of meer gelijk voor de beide groepen). Kotstudenten hadden mediane leefkosten (huisvesting, voeding, vervoer en vrije tijd) van 7.271 euro voor een academiejaar. Voor pendelstudenten bedroegen de mediane leefkosten 900 euro (het betreft hier enkel kosten voor vervoer en vrije tijd). 82% van de studenten deed een beroep op de ouders om de studie te bekostigen. 23% ontving een studietoelage en 4% ging een studielening aan. De Norre et al. (2020) stelden vast dat hogeschoolstudenten (41%) vaker inkomsten uit eigen werk gebruikten om de studies te bekostigen dan universiteitsstudenten (29%).

Tabel ON 1. Mediaanuitgave studiekosten[1] in het onderwijs, periode 2017-2018 en 2018-2019.

Onderwijsvorm	Mediaan studiekosten
Kleuteronderwijs	€ 170
Lager onderwijs	€ 448,55
Buitengewoon lager onderwijs	– zonder kosten functiebeperking: € 233 – incl. kosten functiebeperking: € 277,55
1e graad secundair onderwijs	€ 945,5
2e graad secundair onderwijs	€ 1.134,29
3e graad secundair onderwijs	€ 1.502,74
Buitengewoon secundair onderwijs	– zonder kosten functiebeperking: € 340 – incl. kosten functiebeperking: € 365
Deeltijds beroepssecundair onderwijs	€ 572
Hoger onderwijs	– hogeschool: € 1.529 – universiteit: € 1.496

[1] Studiekosten exclusief kosten voor vervoer, m.u.v. tweede en derde graad SO en deeltijds bso.

Bron: Diverse rapporten o.b.v. het Steunpunt Onderwijs Onderzoek.

Kinderen in het kleuter-, lager of secundair onderwijs of studenten basisverpleegkunde die onderwijs volgen in een school erkend door de Vlaamse gemeenschap, die voldoende aanwezig zijn op school en van wie het gezinsinkomen onder een bepaalde grens ligt, hebben recht op een schooltoeslag. De inkanteling van de schooltoeslag in het Groeipakket ging gepaard met belangrijke wijzigingen: de toekenning gebeurt au-

tomatisch aan iedereen die er recht op heeft (voor de vroegere schooltoelage moesten ouders een aanvraag indienen), er geldt een nieuw inkomensbegrip waardoor de inkomensgrenzen gewijzigd en verruimd werden en de bedragen werden verhoogd. Het aantal leerlingen dat een schooltoeslag ontving in het schooljaar 2019-2020 lag daardoor 56% hoger dan in het schooljaar 2018-2019 (tabel ON 2) (Statistiek Vlaanderen, 2024). In schooljaar 2023-2024 hadden 502.911 leerlingen recht op een schooltoeslag (voorlopig cijfer), een stijging met 3,4% tegenover het vorige schooljaar. De stijging doet zich volgens het Agentschap Opgroeien (2024b) voor op alle onderwijsniveaus (met uitzondering van de opleiding basisverpleegkunde). Het Agentschap wijst erop dat men bij het interpreteren van evoluties rekening moet houden met demografische evoluties.

Voor studenten hoger onderwijs bestaat er – afhankelijk van de gezinssituatie en het gezinsinkomen – een studietoelage. De toekenning daarvan blijft de bevoegdheid van het departement Onderwijs en Vorming. Ook daar deden zich in 2019-2020 twee grote wijzigingen voor: de overdracht van de graduaatsopleidingen (vroegere HBO5-opleidingen uit het volwassenenonderwijs) naar de hogescholen en de hervorming van de lerarenopleiding met onder andere de overdracht van de specifieke lerarenopleiding van de centra voor volwassenenonderwijs naar de hogescholen en universiteiten. Studenten in die opleidingen komen sinds schooljaar 2019-2020 in aanmerking voor een studietoelage, wat de stijging van het aantal studietoelagen in 2019-2020 verklaart. Volgens de voorlopige cijfers van het schooljaar 2022-2023 kregen 61.641 studenten een studietoelage, de cijfers voor het schooljaar 2023-2024 waren nog niet beschikbaar bij het samenstellen van dit Jaarboek.

Tabel ON 2. Aantal toegekende schooltoeslagen en studietoelagen, Vlaanderen, schooljaar 2015-2016 - 2023-2024.

	Schooltoeslagen	Studietoelagen[d]
2015-2016	309.773	49.748
2016-2017	308.982	49.228
2017-2018	321.525	51.556
2018-2019	334.796[a]	53.857
2019-2020	522.632	59.727
2020-2021	496.194	61.900
2021-2022	518.898[b]	61.826
2022-2023	486.246[c]	61.641
2023-2024	502.911[c]	nb

[a] Tot schooljaar 2018-2019 gaat het om cijfers over de schooltoelage (cijfers zoals bekend op 09/10/2019); vanaf schooljaar 2019-2020 om cijfers over de schooltoeslag.

[b] De cijfers voor schooljaar 2021-2022 werden in oktober 2023 opnieuw berekend om wijzigingen na controle van de pedagogische voorwaarden en inkomens te verrekenen.

[c] Voorlopige cijfers.

[d] Goedgekeurde aanvragen zoals bekend op 22/9/2023. De vermelde cijfers zijn niet definitief aangezien een afgehandelde aanvraag steeds herzien kan worden. Het initiatief tot herziening kan uitgaan van de aanvrager zelf of van de afdeling studietoelagen. De periode waarbinnen een aanvraag door de administratie herzien kan worden, is beperkt tot het lopende academiejaar en de vier academiejaren die daaraan voorafgaan. Daarnaast kan de burger zijn of haar aanvraagdossier vervolledigen tot en met 31/12 van het afgelopen academiejaar. Als de aanvraag niet tijdig vervolledigd wordt, kan de administratie het recht op een toelage niet bepalen. Op 22/9/2023 waren er nog 6.755 dossiers in beraad of onvolledig.

Bron: Schooltoeslagen: Agentschap Opgroeien (2024b); Studietoelagen: Onderwijs en Vorming.

Voor het kleuteronderwijs wordt één bedrag toegekend, ongeacht de hoogte van het inkomen. Bij de andere opleidingsniveaus hangt het exacte bedrag van de schooltoeslag af van de gezinssituatie en het gezinsinkomen. Ook de studietoelage is afhankelijk van de gezinssituatie en het gezinsinkomen, alsook van het aantal studiepunten en de vraag of de student al dan niet op kot gaat. Tabel ON 3 geeft het gemiddelde ontvangen bedrag weer.

Tabel ON 3. Gemiddeld bedrag schooltoeslag (schooljaar 2023-2024) en studietoelage (schooljaar 2022-2023), Vlaanderen.

	Aantal toegekend	Gemiddeld bedrag (€)
Kleuteronderwijs[1]	100.262	113
Lager onderwijs[1]	190.815	170
Secundair onderwijs[1]	209.512	779
HBO Verpleegkunde[1]	2.322	1.743
Totaal schooltoeslagen[1]	502.911	nb
Hogescholen	21.059	2.106,61
Universiteiten	40.385	1.918,16
niet gekend	197	2.676,77
Totaal studietoelagen[2]	61.641	1.985,28

[1] Voorlopige cijfers.
[2] Voorlopige cijfers (toestand 22/9/2023).

Bron: Schooltoeslagen: Agentschap Opgroeien; Studietoelagen: Onderwijs en Vorming.

7.2 Gelijke onderwijskansen

Verschillende onderzoeken tonen aan dat het Vlaamse onderwijssysteem goed presteert, maar tegelijk tot de meest ongelijke behoort. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de resultaten van het *Programme for International Student Assessment* (PISA), een internationaal onderzoek dat de kennis en vaardigheden van vijftienjarigen test in 81 landen. In Vlaanderen wordt het PISA gecoördineerd en uitgevoerd door de vakgroep Onderwijskunde van de Universiteit Gent. Het PISA test de leerlingen driejaarlijks op hun leesvaardigheid, wiskundige en wetenschappelijke geletterdheid. Per cyclus staat één domein in de kijker en komen de andere twee in beperktere mate aan bod. Er worden ook aanvullende componenten bevraagd (bv. creatief denken, financiële geletterdheid). De recentste cijfers dateren van 2022. Toen namen 4.714 leerlingen (geboren in 2006) uit 172 scholen deel. Daarmee is de steekproef representatief voor het Vlaamse secundair onderwijs (De Meyer et al., 2023).

De gemiddelde score voor wiskundige geletterdheid bedroeg 501 punten, voor leesvaardigheid was dat 483 punten en voor wetenschappelijke geletterdheid 499. Vlaanderen scoorde daarmee telkens significant hoger dan de OESO-gemiddelden (respectievelijk 472, 476 en 485).

De scores van de leerlingen worden onderverdeeld in verschillende vaardigheidsniveaus. Vanaf niveau 2 (het referentiepunt) hebben leerlingen de attitudes en vaardigheden die noodzakelijk zijn om dagdagelijkse problemen aan te pakken en volwaardig te participeren aan de samenleving. Leerlingen zouden minimaal dat niveau moeten behalen aan het einde van het secundair onderwijs. 'Laagpresteerders' zijn leerlingen die onder niveau 2 scoren voor een domein, 'toppresteerders' zijn leerlingen die op niveau 5 of 6 presteren. In tabellen ON 4, ON 5 en ON 6 staan de Vlaamse resultaten voor wiskundige geletterdheid, leesvaardigheid en wetenschappelijke geletterdheid, telkens vergeleken met het OESO-gemiddelde.

Voor wiskundige geletterdheid werden in PISA 2022 acht vaardigheidsniveaus bepaald (het laagste niveau werd verder onderverdeeld in niveau 1a, 1b en 1c). 22,4% van de 15-jarigen in Vlaanderen haalde het PISA-referentiepunt voor wiskunde (niveau 2) niet. Zij zijn niet in staat om eenvoudige wiskunde te gebruiken in dagdagelijkse situaties. Ook voor leesvaardigheid onderscheidde PISA 2022 acht vaardigheidsniveaus. Op dat domein haalde 23,9% van de leerlingen niveau 2 niet. Voor wetenschappelijke geletterdheid werden zeven vaardigheidsniveaus onderscheiden. 20,9% van de leerlingen behaalde het referentiepunt voor wetenschappen niet. Het aandeel laagpresteerders voor wiskunde, lezen en wetenschappen lag wel telkens significant lager dan gemiddeld overheen de OESO-landen. 13,8% van de Vlaamse leerlingen presteerde onder niveau 2 voor alle domeinen samen. Ook dat percentage was significant lager dan het OESO-gemiddelde (16,4%). 3,5% van de leerlingen in Vlaanderen behoorde tot de toppresteerders (op alle domeinen samen). Daarmee deed Vlaanderen het significant beter dan gemiddeld overheen de OESO-landen (2,9%).

Warlop en collega's (2023) zien een grote prestatiekloof tussen enerzijds sterke en zwakke leerlingengroepen (voor wiskunde liggen hun scores meer dan 235 punten uit elkaar) en anderzijds tussen de verschillende onderwijsvormen. Leerlingen in het aso presteren gemiddeld hoog op de verschillende domeinen, terwijl een grote groep leerlingen in het bso amper de kennis en vaardigheden heeft om op het vlak van wiskunde, lezen en wetenschappen volwaardig te kunnen participeren aan de samenleving. Bovendien stellen ze een dalende trend vast in de gemiddelde prestaties voor zowel wiskunde, lezen als wetenschappen sinds 2003 (en dat voor alle onderwijsvormen). Tussen 2018 en 2022 versterkte die dalende trend zelfs nog voor wiskunde en lezen. Ook de OESO-gemiddelden daalden vanaf 2009 voor de drie domeinen, al was er tussen 2018 en 2022 enkel een gelijkaardige sterke daling als in Vlaanderen te bemerken voor wiskunde.

Tabel ON 4. Percentage leerlingen per vaardigheidsniveau voor wiskundige geletterdheid[1], Vlaanderen en OESO-gemiddelde, PISA 2022.

Niveau	Vlaanderen	OESO-gemiddelde
6	3,6 (0,37)	2,0 (0,05)
5	11,4 (0,74)	6,7 (0,08)
4	20,6 (0,96)	14,9 (0,12)
3	22,6 (0,93)	22,0 (0,13)
2	19,4 (0,83)	23,3 (0,13)
1a	14,1 (0,76)	18,7 (0,13)
1b	6,8 (0,66)	9,8 (0,11)
1c	1,4 (0,23)	2,3 (0,06)
< 1c	0,1 (0,05)	0,2 (0,02)

[1] De cijfers tussen haakjes geven de standaardfout aan. Standaardfouten geven de betrouwbaarheid van een meting weer (hoe kleiner de standaardfout, hoe betrouwbaarder de schatting) (betrouwbaarheidsinterval = gevonden gemiddelde ±1,96 x standaardfout).

Bron: De Meyer et al. (2023)

Tabel ON 5. Percentage leerlingen per niveau van leesvaardigheid[1], Vlaanderen en OESO-gemiddelde, PISA 2022.

Niveau	Vlaanderen	OESO-gemiddelde
6	1,0 (0,22)	1,2 (0,04)
5	6,7 (0,62)	6,0 (0,08)
4	19,3 (0,89)	16,9 (0,13)
3	26,5 (1,09)	25,3 (0,14)
2	22,7 (0,98)	24,4 (0,14)
1a	14,6 (0,80)	16,6 (0,12)
1b	7,1 (0,56)	7,6 (0,10)
1c	1,9 (0,38)	1,9 (0,05)
< 1c	0,2 (0,10)	0,2 (0,02)

[1] De cijfers tussen haakjes geven de standaardfout aan. Standaardfouten geven de betrouwbaarheid van een meting weer (hoe kleiner de standaardfout, hoe betrouwbaarder de schatting) (betrouwbaarheidsinterval = gevonden gemiddelde ±1,96 x standaardfout).

Bron: De Meyer et al. (2023)

Tabel ON 6. Percentage leerlingen per vaardigheidsniveau voor wetenschappelijke geletterdheid[1], Vlaanderen en OESO-gemiddelde, PISA 2022.

Niveau	Vlaanderen	OESO-gemiddelde
6	0,8 (0,21)	1,2 (0,04)
5	7,8 (0,72)	6,3 (0,08)
4	22,1 (1,01)	17,2 (0,12)
3	26,9 (1,03)	25,7 (0,14)
2	21,5 (0,95)	25,2 (0,14)
1a	14,6 (0,89)	17,1 (0,13)
1b	5,6 (0,58)	6,3 (0,09)
< 1b	0,7 (0,17)	1,1 (0,04)

[1] De cijfers tussen haakjes geven de standaardfout aan. Standaardfouten geven de betrouwbaarheid van een meting weer (hoe kleiner de standaardfout, hoe betrouwbaarder de schatting) (betrouwbaarheidsinterval = gevonden gemiddelde ±1,96 * standaardfout).

Bron: De Meyer et al. (2023)

PISA 2022 onderzoekt twee dimensies van gelijke kansen: eerlijkheid (*fairness*) en inclusie. Eerlijkheid impliceert dat alle leerlingen de kans krijgen om hun volledige leerpotentieel te realiseren, ongeacht hun achtergrond (sociaaleconomisch, geslacht, migratiestatus of onderwijssysteem). Inclusie houdt in dat alle leerlingen – in het bijzonder leerlingen uit minder bevoorrechte groepen – toegang hebben tot onderwijs van hoge kwaliteit en een minimumniveau aan vaardigheden bereiken (De Meyer et al., 2023). Het thuismilieu wordt gemeten aan de hand van een index die het hoogste opleidingsniveau en de hoogste beroepsstatus van de ouders en de economische, educatieve en culturele bezittingen waarover leerlingen thuis bezitten combineert. Het thuismilieu van Vlaamse leerlingen verklaart significant meer van de spreiding in wiskundeprestaties (18,8%) dan gemiddeld overheen de OESO-landen (15,5%). Vlaanderen combineert dus hoge gemiddelde wiskundeprestatie met een lagere sociaaleconomische eerlijkheid dan gemiddeld. Tussen 2012 en 2022 veranderde de kloof in de wiskundeprestaties op basis van sociaaleconomische status niet, maar de prestaties van zowel de meest bevoorrechte als van de minst bevoorrechte leerlingen ging er significant op achteruit. Ook op het vlak van migratiestatus en thuistaal zijn er verschillen tussen leerlingen. Zo behoort Vlaanderen tot de groep landen met het grootste verschil in scores voor wiskundige geletterdheid tussen 'autochtone' en 'tweede generatie' leerlingen (meer dan 50 punten verschil). Na controle voor sociaaleconomische status en thuistaal scoren autochtone leerlingen echter niet langer significant beter dan leerlingen met een migratieachtergrond.

Om tegemoet te komen aan de problematiek van ongelijkheid in het onderwijs krijgen scholen extra omkaderings- en werkingsmiddelen op basis van het aantal leerlingen dat beantwoordt aan sociaaleconomische indicatoren. ON 7 geeft de evolutie weer van hoeveel leerlingen 'aantikken' op vier socio-economische indicatoren in het gewone kleuter- en lager onderwijs en het secundair onderwijs (voltijds gewoon + deeltijds beroepssecundair). Met 'aantikken' bedoelt men dat de leerlingen op basis van een specifiek leerlingenkenmerk in aanmerking komen voor extra financiering. De leerlingenkenmerken zijn de volgende: de thuistaal is niet Nederlands, een laag opleidingsniveau van de moeder (maximaal lager secundair onderwijs), een schooltoeslag ontvangen, een buurt met hoge mate van schoolse vertraging. Voor die laatste indicator kijkt men naar het aantal vijftienjarigen van de zes afgelopen schooljaren in een bepaalde buurt dat minstens twee jaar schoolse vertraging heeft. Voor leerlingen die niet wonen in het Nederlandse taalgebied of in het tweetalige gebied Brussel-Hoofdstad wordt het percentage schoolse vertraging gelijkgesteld aan 0. Voor kinderen van de trekkende of thuisloze bevolking wordt het percentage gelijkgesteld aan 100. Na rangschikking van alle leerlingen op basis van dat kenmerk, worden enkel die leerlingen in het hoogste kwartiel beschouwd als leerlingen die in een buurt met hoge mate van schoolse vertraging wonen. Dat betekent dat 25% van alle leerlingen zal scoren op dat kenmerk. De bepaling gebeurt apart voor basis- en secundair onderwijs.

De tabel toont dat het percentage leerlingen dat thuis geen Nederlands spreekt toeneemt over de drie schoolniveaus heen. Het percentage leerlingen dat aantikt op een laag opleidingsniveau van de moeder of op een buurt met veel schoolse vertraging bleef nagenoeg stabiel. De omvorming van de schooltoelage vanaf het schooljaar 2019-2020 tot de schooltoeslag leidde tot een toename van het aantal leerlingen dat een schooltoeslag krijgt.

Tabel ON 7. Evolutie van het aantal leerlingen dat aantikt op leerlingenkenmerken, per onderwijsniveau en kenmerk[1], percentages, Vlaams Gewest, schooljaar 2018-2019 tot 2022-2023.

	2018-2019	2019-2020	2020-2021	2021-2022	2022-2023
Kleuteronderwijs	N= 262.435	N= 261.192	N= 257.625	N= 256.418	N= 256.619
thuistaal niet Nederlands	24,4	25,4	26,0	26,7	28,1
laag opleidingsniveau moeder	20,6	20,6	20,2	20,0	19,8
schooltoelage	22,2	38,2	37,9	37,2	36,3
buurt	26,7	26,6	26,4	26,3	26,5
Lager onderwijs	N= 442.27	N= 442.961	N= 441.026	N= 437.569	N= 438.042
thuistaal niet Nederlands	21,2	22,1	22,9	23,7	25,3
laag opleidingsniveau moeder	20,6	20,6	20,5	20,5	20,5
schooltoelage	26,9	38,9	39,3	38,9	38,2
buurt	24,3	24,1	24,2	24,3	24,7
Secundair onderwijs	N= 436.310	N= 443.410	N= 454.129	N= 460.947	N= 470.286
thuistaal niet Nederlands	17,7	18,7	19,5	20,3	21,5
laag opleidingsniveau moeder	23,1	22,9	22,7	22,5	22,1
schooltoelage	30,1	39,7	40,4	39,7	38,9
buurt	25,1	25,1	25,1	25,1	25,1

[1] Een leerling kan op meerdere kenmerken aantikken. De som van de vier kenmerken is dus niet gelijk aan het aantal leerlingen.

Bron: Stafdiensten Onderwijs en Vorming, dataloep.

Sommige leerlingen lopen in hun schoolse carrière vertraging op. Tabel ON 8 presenteert de schoolse achterstand over alle leerjaren van het gewoon lager onderwijs voor leerlingen met Belgische en met vreemde nationaliteit. Schoolse vertraging werd berekend op basis van een vergelijking tussen het leerjaar waarin de leerling is ingeschreven en het leerjaar waarin de leerling op grond van zijn geboortejaar en bij normale studievordering ingeschreven zou moeten zijn. Dat is niet noodzakelijk een gevolg van zittenblijven, maar kan ook veroorzaakt worden door een verlate instap in het lager onderwijs.

In het schooljaar 2022-2023 waren er over alle schooljaren heen 438.042 leerlingen (inclusief methodeonderwijs). 12,2% daarvan kampte met schoolse vertraging (11,34% met één jaar, 0,83% met twee jaar en 0,05% met meer dan twee jaar vertraging). Dat aandeel daalde jaar na jaar, maar nam in het recentste schooljaar toe, zowel bij de jongens als bij de meisjes en ongeacht de nationaliteit. Wel daalde het aandeel leerlingen met twee jaar schoolse achterstand bij de leerlingen met een vreemde nationaliteit.

Tabel ON 8. Achterstand in de studie van kinderen van Belgische en vreemde nationaliteit[1] in het Nederlandstalige gewoon lager onderwijs, percentages naar geslacht, Vlaanderen, schooljaar 2013-2014 tot 2022-2023.

A Percentage kinderen van Belgische nationaliteit met achterstand									
	1 jaar achterstand			2 jaar achterstand			> 2 jaar achterstand		
Schooljaar	Jongen	Meisje	Totaal	Jongen	Meisje	Totaal	Jongen	Meisje	Totaal
2013-2014	11,89	10,81	11,35	0,87	0,76	0,81	0,03	0,02	0,02
2014-2015	11,30	10,22	10,76	0,81	0,68	0,75	0,03	0,02	0,02
2015-2016	10,77	9,66	10,22	0,72	0,62	0,67	0,02	0,02	0,02
2016-2017	10,32	9,15	9,74	0,61	0,53	0,57	0,01	0,01	0,01
2017-2018	9,85	8,72	9,29	0,55	0,47	0,51	0,01	0,01	0,01
2018-2019	9,46	8,45	8,96	0,49	0,42	0,46	0,01	0,01	0,01
2019-2020	9,23	8,34	8,79	0,46	0,41	0,44	0,01	0,01	0,01
2020-2021	9,15	8,30	8,73	0,43	0,38	0,40	0,01	0,01	0,01
2021-2022	9,10	8,45	8,78	0,40	0,37	0,38	0,01	0,01	0,01
2022-2023	9,34	8,81	9,08	0,43	0,40	0,41	0,01	0,01	0,01
B Percentage kinderen van vreemde nationaliteit met achterstand									
	1 jaar achterstand			2 jaar achterstand			> 2 jaar achterstand		
Schooljaar	Jongen	Meisje	Totaal	Jongen	Meisje	Totaal	Jongen	Meisje	Totaal
2013-2014	32,67	29,99	31,34	7,48	7,02	7,25	0,68	0,63	0,65
2014-2015	31,80	29,10	30,46	6,58	6,18	6,38	0,52	0,52	0,52
2015-2016	31,32	28,13	29,75	5,99	5,69	5,84	0,78	0,54	0,66
2016-2017	30,93	27,42	29,19	5,29	5,06	5,18	0,54	0,44	0,49
2017-2018	30,36	27,64	29,00	5,05	4,38	4,72	0,52	0,42	0,47
2018-2019	30,22	27,19	28,72	4,77	4,15	4,46	0,42	0,49	0,46
2019-2020	30,03	27,69	28,87	4,79	4,19	4,49	0,39	0,49	0,44
2020-2021	29,33	27,71	28,52	4,45	4,22	4,34	0,38	0,38	0,38
2021-2022	29,19	27,44	28,32	4,39	4,08	4,24	0,32	0,32	0,32
2022-2023	29,74	28,73	29,24	4,22	3,98	4,10	0,36	0,31	0,33
C Percentage alle kinderen met achterstand									
	1 jaar achterstand			2 jaar achterstand			> 2 jaar achterstand		
Schooljaar	Jongen	Meisje	Totaal	Jongen	Meisje	Totaal	Jongen	Meisje	Totaal
2013-2014	13,48	12,28	12,88	1,37	1,24	1,31	0,08	0,07	0,07
2014-2015	12,95	11,73	12,34	1,27	1,12	1,20	0,07	0,06	0,06
2015-2016	12,54	11,24	11,89	1,17	1,05	1,11	0,09	0,06	0,08
2016-2017	12,13	10,75	11,45	1,02	0,92	0,97	0,06	0,05	0,06
2017-2018	11,74	10,47	11,11	0,96	0,83	0,90	0,06	0,05	0,06
2018-2019	11,47	10,27	10,87	0,91	0,78	0,84	0,05	0,06	0,06
2019-2020	11,32	10,28	10,81	0,90	0,79	0,84	0,05	0,06	0,06
2020-2021	11,22	10,29	10,76	0,84	0,77	0,80	0,05	0,05	0,05
2021-2022	11,22	10,45	10,84	0,82	0,76	0,79	0,04	0,04	0,04
2022-2023	11,63	11,04	11,34	0,86	0,80	0,83	0,05	0,04	0,05

[1] De officiële nationaliteit. Voor leerlingen van wie die niet bekend is, wordt de door de school geregistreerde nationaliteit gebruikt.

Bron: Stafdiensten Onderwijs en Vorming.

In het schooljaar 2022-2023 waren er 444.017 leerlingen in het gewoon secundair onderwijs (tabel ON 9). In het zesde jaar had 28,5% van de leerlingen minimaal één jaar leerachterstand, ten opzichte van 14,9% in het eerste jaar. Gedurende de zes jaar van het secundair onderwijs neemt het aantal leerlingen met leerachterstand dus toe. Ook in het secundair onderwijs blijven de verschillen tussen leerlingen met Belgische nationaliteit en leerlingen met vreemde nationaliteit groot. Zo heeft over alle schooljaren heen 19,7% van de leerlingen met Belgische nationaliteit schoolse vertraging opgelopen, tegenover 55,2% van de leerlingen met vreemde nationaliteit (niet in tabel).

Tabel ON 9. Leerlingen met leerachterstand in het Nederlandstalig gewoon secundair onderwijs[1], Vlaanderen, schooljaar 2013-2014 tot 2022-2023.

Schooljaar	Totaal aantal leerlingen	% leerlingen met leerachterstand		
		Alle lj.	1e lj.	6e lj.
2013-2014	398.721	28,9	21,2	34,3
2014-2015	397.568	28,7	20,7	34,3
2015-2016	397.116	28,3	20,1	34,5
2016-2017	398.444	27,4	19,2	33,7
2017-2018	402.313	26,7	19,8	32,3
2018-2019	408.168	25,8	17,5	32,1
2019-2020	414.986	25,0	16,6	31,2
2020-2021	426.096	23,1	14,5	30,5
2021-2022	432.930	22,6	14,7	28,1
2022-2023	444.017	22,8	14,9	28,5

[1] Anderstalige nieuwkomers, modulair onderwijs, derde leerjaar van de derde graad, secundair-na-secundair zijn niet inbegrepen in de cijfers.

Bron: Stafdiensten Onderwijs en Vorming.

Leerlingen die schoolse vertraging opbouwen tijdens hun schoolcarrière lopen meer risico om de school zonder diploma te verlaten (al zijn er ook sociaaleconomische factoren die die kans vergroten, zowel op leerling- als schoolniveau). Tabel ON 10 toont de evolutie van het aandeel vroegtijdige schoolverlaters. Dat zijn jongeren (18 tot 24 jaar) die geen einddiploma van het secundair onderwijs behaald hebben en niet hebben deelgenomen aan een opleiding tijdens een referentieperiode van vier weken voorafgaand aan de EAK-enquête. De cijfers, afkomstig van de EAK-enquête (zie sectie 6.1), betreffen een raming op basis van een steekproef. Door de hervorming van de EAK in 2017 en 2021 is er sprake van breuken in de tijdreeks. Een trend over verschillende jaren heen is dus moeilijk vast te stellen. In 2023 verliet 5,4% van de Vlaamse jongeren het onderwijs zonder diploma. Zoals we eerder konden vaststellen (zie tabel WL 9), ligt het werkloosheidspercentage van jongeren zonder diploma aanzienlijk hoger.

Tabel ON 10. Percentage vroegtijdige schoolverlaters (ten opzichte van het totale aantal 18- tot 24-jarigen), België en gewesten, 2014-2023.

	2014	2015	2016	2017[a]	2018	2019	2020	2021[a]	2022	2023
Vlaams Gewest	7,0	7,2	6,8	7,2	7,3	6,2	6,7	5,3	4,9	5,4
Waals Gewest	12,9	13,1	10,3	10,5	9,9	10,9	9,8	8,3	8,6	6,7
Brussels HG	14,4	15,8	14,8	12,9	10,7	11,8	9,7	9,1	7,4	8,7
België	9,8	10,1	8,8	8,9	8,6	8,4	8,1	6,7	6,4	6,2

[a] Er is een tijdreeksbreuk vanaf 2017 en vanaf 2021.

Bron: Steunpunt Werk o.b.v. EAK.

Ook NEET-jongeren (*Not in Employment, Education or Training*) zijn een kwetsbare groep. Het gaat om jongeren tussen 15 en 24 jaar die in de referentieperiode van vier weken voorafgaand aan de EAK-enquête geen regulier onderwijs volgden, noch een opleiding buiten het reguliere onderwijs noch aan het werk waren. In 2023 ging het in Vlaanderen om 5,4% (tabel ON 11). Ook hier is door de breuken in de tijdreeks in 2017 en 2021 de vergelijking tussen verschillende jaren niet mogelijk.

Tabel ON 11. Aandeel NEET-jongeren (15-24 jaar), België en gewesten, 2014-2023.

	2014	2015	2016	2017[a]	2018	2019	2020	2021[a]	2022	2023
Vlaams Gewest	9,8	9,5	7,5	7,2	7,8	7,5	7,3	6,0	4,9	5,4
Waals Gewest	14,7	15,0	12,2	11,6	10,0	11,0	11,7	9,0	8,4	8,3
Brussels HG	15,8	17,5	15,2	13,3	13,3	12,9	11,3	9,7	9,1	8,6
België	12,0	12,2	9,9	9,3	9,2	9,3	9,2	7,4	6,6	6,7

[a] Er is een breuk in de tijdreeks in 2017 en 2021.

Bron: Steunpunt Werk o.b.v. LFS-EAK.

Volwassenen met een beperkte of onafgewerkte schoolloopbaan kunnen hun basisvaardigheden opfrissen en versterken via basiseducatie. De dertien pluralistische centra voor basiseducatie in Vlaanderen en Brussel zijn gegroepeerd in het netwerk Ligo. Het opleidingsaanbod is gericht op taal, rekenen, computer of maatschappijoriëntatie, met cursussen op verschillende niveaus. De meeste cursisten betalen geen inschrijvingsgeld, maar wel een bijdrage voor lesmateriaal. Tabel ON 12 geeft het aantal cursisten basiseducatie per schooljaar. Sinds het schooljaar 2017-2018 daalt het aantal cursisten, tot 31.376 in het schooljaar 2020-2021. Men heeft geen duidelijke verklaring voor die daling. Sinds het schooljaar 2021-2022 is er opnieuw een stijging.

Tabel ON 12. Aantal cursisten in basiseducatie, schooljaar 2013-2014 tot 2022-2023, Vlaanderen.

Schooljaar	AC
2013-2014	35.501
2014-2015[b]	38.249
2015-2016	41.207
2016-2017	41.732
2017-2018	40.809
2018-2019	39.749
2019-2020	33.569
2020-2021	31.376
2021-2022	33.893
2022-2023	35.878

Bron: Stafdiensten Onderwijs en Vorming, dataloep.

11,1% van de volwassen Belgen (25-64 jaar) nam in 2023 deel aan levenslang leren via een opleiding in of buiten het reguliere onderwijs in de referentieperiode van vier weken voor de EAK-enquête (tabel ON 13). Door de grote methodologische hervorming van de EAK in 2017 en de implementatie van een nieuwe EAK-vragenlijst in 2021 zijn er breuken in de resultaten. De evolutie door de jaren heen moet bijgevolg met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden. De terugval tussen 2019 en 2020 kan worden verklaard door de coronacrisis (Vlaamse Regering, 2021). Het hogere percentage van 2021 is niet vergelijkbaar met dat van 2020, dus we kunnen geen uitspraken doen over die evolutie. In 2023 steeg het aandeel ten opzichte van 2021 en 2022. Hooggeschoolden nemen veel vaker deel aan levenslang leren dan kortgeschoolden. De deelname aan levenslang leren is het hoogst in het Brusselse Hoofdstedelijke en het Waalse Gewest (beide 15,6%) en het laagst in het Vlaamse Gewest (11,2%) (niet in tabel).

Tabel ON 13. Deelname aan levenslang leren, naar opleidingsniveau[a], België, 2013-2023.

	2013	2014	2015	2016	2017[b]	2018	2019	2020	2021[b]	2022	2023
Totaal	6,9	7,4	6,9	7,0	8,5	8,5	8,2	7,4	10,2	10,3	11,1
kortgeschoold	3,0	3,1	3,0	2,8	3,2	3,2	3,4	2,4	4,0	3,9	4,6
middengeschoold	5,2	5,7	5,5	5,3	6,0	6,1	5,4	4,8	6,8	6,5	7,6
hooggeschoold	11,7	12,2	11,2	11,5	13,7	13,7	13,4	11,9	15,5	15,7	16,6

[a] Kortgeschoold: ISCED 0-2: ten hoogste secundair onderwijs. Middengeschoold: ISCED 3-4: hoger secundair en postsecundair, niet-tertiair onderwijs. Hooggeschoold: ISCED 5-8: minstens tertiair onderwijs.

[b] Er is een breuk in de tijdreeks in 2017 en 2021.

Bron: Eurostat o.b.v. LFS.

Voor meer informatie

Agentschap Opgroeien, website: https://www.opgroeien.be/

Departement Onderwijs en Vorming, Stafdiensten Onderwijs en Vorming, mail: stafdiensten.onderwijs@vlaanderen.be, website: http://onderwijs.vlaanderen.be/nl/onderwijsstatistieken

PISA Nationaal project centrum, Universiteit Gent, Vakgroep Onderwijskunde, mail: PISA@ugent.be website: https://www.pisa.ugent.be/

Steunpunt Werk, mail: steunpuntwerk@kuleuven.be, website: http://www.steunpuntwerk.be/

8. Huisvesting

In deze sectie presenteren we indicatoren met betrekking tot de betaalbaarheid van wonen en de woningkwaliteit, de sociale huisvesting en dak- en thuisloosheid.

8.1 Betaalbaarheid en woningkwaliteit

Het Steunpunt Wonen organiseerde in opdracht van het Agentschap Wonen in Vlaanderen de Woonsurvey 2018, ter opvolging van het Grote Woononderzoek 2013 en de Woonsurvey 2005. In 2023 was er een update van de Woonsurvey, maar de resultaten daarvan zijn nog niet beschikbaar. Met de Woonsurvey 2018 werden ongeveer 3.000 huishoudens in Vlaanderen bevraagd. Op basis van de steekproef was 71,6% van de Vlaamse huishoudens eigenaar. 19,3% huurde op de private markt en 7,3% op de sociale markt. 1,7% woonde gratis. Tabel HV 1 toont enkele indicatoren met betrekking tot de betaalbaarheid van wonen. De gemiddelde brutowoonuitgaven voor eigenaars met een hypotheek (de afbetaling van de hypothecaire lening, eventueel aangevuld met afbetalingen voor andere leningen voor de eigen woning) bedroeg in 2018 782 euro. De gemiddelde huurprijs op de private markt bedroeg 637 euro. In 2018 gaf 21% van de huishoudens meer dan 30% van zijn inkomen uit aan die brutowoonuitgaven (zie 'woonquote > 30%'). Bij de private huurders was dat meer dan een op de twee. Tussen 2005 en 2013 was er in elke deelmarkt een aanzienlijke stijging van de woonquote boven 30%, maar die negatieve trend heeft zich in 2018 niet doorgezet (Heylen & Vanderstraeten, 2019). Het aandeel huishoudens dat na aftrek van de woonuitgaven te weinig overhoudt om menswaardig te leven (zie resterend inkomen < budgetnorm), daalde tussen 2013 en 2018 significant van 14% tot 12% (maar bleef bij de private en sociale huurders gelijk).

Tabel HV 1. Indicatoren met betrekking tot de betaalbaarheid van wonen, Vlaanderen, 2005-2013-2018.

	2005	2013	2018
brutowoonuitgaven eigenaars met hypotheek (zonder woonbonus)[1]	€ 718	€ 764	€ 782
gemiddelde huurprijs private markt[1]	€ 556	€ 600	€ 637
gemiddelde huurprijs sociale markt[1]	€ 332	€ 386	€ 386
huishoudens met woonquote > 30%	Totaal: 13% Eigenaar met hyp.: 17% Private huurders: 39% Soc. huurders: 12%	Totaal: 20% Eigenaar met hyp.: 27% Private huurders: 52% Soc. huurders: 23%	Totaal: 21% Eigenaar met hyp.: 27% Private huurders: 52% Soc. huurders: 23%
huishoudens met resterend inkomen < budgetnorm	Totaal: 14% Eigenaar met hyp.: 10% Private huurders: 27% Soc. huurders: 39%	Totaal: 14% Eigenaar met hyp.: 10% Private huurders: 30% Soc. huurders: 35%	Totaal: 12% Eigenaar met hyp.: 8% Private huurders: 31% Soc. huurders: 34%

[1] In prijzen van 2018.

Bron: Heylen & Vanderstraeten (2019).

De EU-SILC laat toe om jaarlijks een aantal cijfers in verband met de betaalbaarheid van wonen op te volgen. Zo bevat de SILC gegevens over het aandeel van de bevolking dat leeft in een huishouden dat meer dan 40% van het beschikbare huishoudinkomen besteedt aan de totale woonkosten (huur of aflossing van de lening, inclusief verzekering, taksen, onderhoud en nutsvoorzieningen). In 2023 betrof het 7,7% van de bevolking (tabel HV 2). Er is een duidelijk verschil naargelang het type woonstatuut. Merk op dat de cijfers voor 2019 niet vergelijkbaar zijn met die van de voorgaande jaren vanwege de hervorming van de SILC-enquête en dat de cijfers voor 2020 niet vergelijkbaar zijn met 2019 als gevolg van de moeilijkheden met het veldwerk door de coronacrisis (dat geldt ook voor HV 3).

Tabel HV 2. Bevolking in een huishouden waar de totale woonkosten meer dan 40% bedragen van het beschikbare huishoudinkomen, naar woningbezit, België, 2012-2023.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019[a]	2020[a]	2021	2022	2023
Totaal	11,0	9,6	10,4	9,4	9,8	9,4	8,9	8,4	7,8	7,5	7,7	7,7
eigenaar met hypotheek	3,6	3,8	3,1	2,4	2,5	2,8	1,2	0,9	1,1	0,9	0,7	0,8
eigenaar zonder hypotheek	4,1	1,6	1,8	1,8	1,3	2,0	1,6	1,9	1,9	2,0	2,2	2,7
huurder private markt	37,2	34,0	38,1	33,7	36,0	34,9	34,8	30,5	29,4	30,1	32,1	29,8
sociale huurder of gratis bewoner	15,3	12,8	13,3	14,2	12,2	12,1	14,4	14,9	11,0	7,3	7,7	9,7

[a] Breuk in tijdreeks.

Bron: Eurostat, o.b.v. EU-SILC.

De EU-SILC bevat ook gegevens over het aandeel personen in woningen van slechte kwaliteit: het gaat dan om woningen met een lekkend dak, vochtige muren, vloeren of funderingen, of rot in het raamwerk of in de vloeren. In 2020 woonde 15,7% van de Belgische bevolking in zo'n woning. We zien een sterke samenhang met het armoederisico (tabel HV 3). Vanaf 2021 wordt deze enquêtevraag slechts om de drie jaar gesteld.

Tabel HV 3. Bevolking in een woning van slechte kwaliteit, naar armoederisico, België, 2012-2020.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019[a]	2020[a]
Totaal	18,7	18,1	17,5	18,2	19,2	18,4	17,9	16,7	15,7
bevolking met inkomen onder armoedegrens	27,2	27,1	26,9	30,9	30,5	27,7	25,5	23,8	21,1
bevolking met inkomen boven armoedegrens	17,1	16,5	15,8	16,0	17,1	16,7	16,4	15,5	14,8

[a] Breuk in tijdreeks.

Bron: Eurostat, o.b.v. EU-SILC.

Voor wie een beperkt inkomen heeft en verhuist van een onbewoonbare, ongeschikte, overbewoonde of onaangepaste woning naar een geschikte, aangepaste woning is er een huursubsidie die tegemoetkomt in de huurprijs. Ook ex-daklozen die verhuizen naar een geschikte woning of particulieren die verhuizen naar een ingehuurde woning van een woonmaatschappij (zie verder) komen in aanmerking. In 2023 ontvingen 25.341 unieke rechthebbenden minstens voor een maand een huursubsidie (tabel HV 4). Sinds 1 november 2023 is bij aanvraag van een huursubsidie geen verplichte inschrijving op een wachtlijst voor een sociale woning meer nodig (Agentschap Wonen in Vlaanderen, 2024).

Daarnaast bestaat er een huurpremie voor gezinnen die wachten op de toewijzing van een sociale huurwoning. De toekenning gebeurt semiautomatisch: wie vier jaar of langer ononderbroken op de wachtlijst staat en aan de voorwaarden voldoet, krijgt automatisch een uitnodiging om een aanvraag in te dienen. In 2023 waren er 25.991 unieke rechthebbenden op een huurpremie (Agentschap Wonen in Vlaanderen, 2024).

Tabel HV 4. Unieke rechthebbenden op een huursubsidie of huurpremie, Vlaanderen, 2018-2023.

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
rechthebbenden huursubsidie	21.477	24.556	23.388	24.656	24.790	25.341
rechthebbenden huurpremie	13.621	16.627	19.010	20.909	22.503	25.991

Bron: Agentschap Wonen in Vlaanderen (2024).

8.2 Sociale huisvesting

De vroegere sociale huisvestingsmaatschappijen (SHM's) en sociale verhuurkantoren (SVK's) zijn sinds 2023 gefusioneerd tot woonmaatschappijen. In Vlaanderen zijn er 41 woonmaatschappijen actief. Daar kunnen personen met een beperkt gezinsinkomen een sociale woning huren, wanneer ze voldoen aan bepaalde voorwaarden. De cijfers hieronder zijn afkomstig van het Agentschap Wonen in Vlaanderen. Door de uitrol van het centrale inschrijvingsregister (een nieuw digitaal platform waar kandidaat-huurders zich kunnen inschrijven voor een sociale woning) en de voorbereidende technische aanpassingen daarvoor zijn er geen complete gegevens beschikbaar over kandidaat-huurders op de referentiedatum van 31 december 2023. We rapporteren daarom enkel de cijfers tot en met 2022, die nog een onderscheid maakten tussen SHM's en SVK's.

Eind 2022 waren er 160.718 woningen in het patrimonium van de sociale huisvestingsmaatschappijen en 145.894 huurders. Het aantal woningen nam de voorbije jaren gestaag toe, maar niet snel genoeg om aan de grote vraag te kunnen voldoen. Er stonden immers nog 176.026 unieke kandidaat-huurders op de wachtlijst (tabel HV 5). Het betreft hier huishoudens die uit meerdere personen kunnen bestaan; volgens het Vlaams Huurdersplatform (2024) komt dat neer op 404.836 personen. In oneven jaren wordt er steeds een actualisering doorgevoerd van de cijfers, waardoor een aantal kandidaat-huurders wordt geschrapt en fouten eruit gefilterd worden. In 2021 werd er uitzonderlijk geen actualisering doorgevoerd door de grote werkdruk bij de SHM's. In 2022 werd er uitzonderlijk wel een actualisering doorgevoerd. De verwachte 'knik' in de cijfers uit de oneven jaren is daardoor uitgesteld en in sterkere mate zichtbaar (Wonen in Vlaanderen, 2023). De gemiddelde wachttijd (op basis van alle openstaande dossiers waarvan in het referentiejaar een toewijzing gebeurd was, met daarbij ook alle dossiers waarbij een prioriteit gold) bedroeg in 2022 1.497 dagen (ongeveer 4 jaar).

Tabel HV 5. Aantal woongelegenheden en aantal unieke kandidaat-huurders van de sociale huisvestingsmaatschappijen (SHM), Vlaams Gewest, 2012-2022 (gegevens per 31/12).

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
woningen	146.536	147.146	148.250	149.945	152.697	153.908	156.390	157.285	159.217	159.885	160.718
kandidaat-huurders	107.090	104.976	120.504	117.681	137.177	135.500	153.910	153.510	169.096	182.436	176.026

Bron: Agentschap Wonen in Vlaanderen.

Een sociaal verhuurkantoor huurt woningen en appartementen op de private huurmarkt en verhuurt die vervolgens voor een redelijke huurprijs verder aan personen met een beperkt inkomen. SVK's geven voorrang aan de kwetsbaarste gezinnen en personen. Daarom hanteren ze een toewijzingssysteem waarbij onder andere rekening wordt gehouden met het gezinsinkomen en de woonnood. De woningen moeten voldoen aan de normen van de Vlaamse Wooncode op het vlak van veiligheid, gezondheid en woningkwaliteit. Het SVK moet voldoen aan de huurdersverplichtingen (zoals het tijdig betalen van de huur, het teruggeven van de woning in de oorspronkelijke staat na het einde van het contract) en voorziet in begeleiding van de onderhuurders (bv. via ondersteuning van hun rechten en

plichten). Eind 2022 waren er in Vlaanderen 49 sociale verhuurkantoren. Samen verhuurden ze 13.429 woningen (tabel HV 6). Nog 83.169 kandidaten stonden op een wachtlijst.

Tabel HV 6. Aantal woongelegenheden en kandidaat-huurders van de sociale verhuurkantoren (SVK), Vlaanderen, 2013-2022 (gegevens per 31/12).

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
woningen	7.025	7.772	8.349	9.140	10.008	10.990	11.707	12.409	12.987	13.429
kandidaat-huurders	25.310	34.684	32.813	45.060	46.448	60.136	57.230	72.645	86.844	83.169

Bron: Agentschap Wonen in Vlaanderen.

8.3 Thuisloosheid

Het aantal dak- en thuislozen tellen is bijzonder moeilijk, onder meer omdat er verschillende registratiemethoden zijn en niet altijd de hele doelgroep geteld wordt (bv. de 'sofaslapers' die tijdelijk bij vrienden of familie logeren of het aantal personen dat in een kraakpand woont).

In Brussel werd tussen 2008 en 2018 een daklozentelling georganiseerd door La Strada. Sinds 2020 wordt die georganiseerd door Bruss'Help, een studie- en analysecentrum onder de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie dat belast is met de coördinatie van nood- en inschakelingsvoorzieningen in de dak- en thuislozenzorg (Paquot, 2023). De laatste telling dateert van 8 november 2022 en is gebaseerd op drie kanalen: (1) telling in de openbare ruimte (tussen 23 uur en middernacht), (2) verwerking van cijfers verstrekt door de opvangdiensten of de diensten die zich bezighouden met kraakpanden, en (3) het verzamelen van informatie over de trajecten en de profielen van de thuislozen. Voor dat laatste kanaal werden extra gegevens verkregen via een vragenlijst die door de erkende opvangdiensten, dagcentra en OCMW's werd ingevuld voor alle mensen die werden opgevangen tijdens de nacht van de telling of begeleid werden tijdens de periode van eind oktober tot midden november. In 2022 speelde de impact van de komst van Oekraïense vluchtelingen en van de asielcrisis; die begon in februari 2022 en bereikte haar hoogtepunt tijdens het laatste trimester, toen er nauwelijks nog toegang was tot de opvangstructuren van Fedasil. Tijdens de nacht van 8 op 9 november 2022 werden 7.134 personen geteld: 11,3% (809 personen) bevond zich in de openbare ruimte, 22,3% (1.593 personen) in noodopvangvoorzieningen, 20,6% (1.473 personen) in opvangcentra, 2,2% (155 personen) in (voornamelijk medische) instellingen, 34,1% (2.435 personen) in niet-conventionele woningen, 5,3% (375 personen) bij derden en 4,1% (294 personen) was met uitzetting bedreigd. Op veertien jaar tijd (2008-2022) is het totale aantal getelde personen meer dan vervierdvoudigd (+318,8%, van 1.724 naar 7.134 personen). Vooral tussen 2014 en 2020 was er een sterke stijging. De stijging tussen 2020 en 2022 bedraagt 34,3%, maar is deels een gevolg van wijzigingen in de methodologie (zo zijn er nieuwe categorieën opgenomen in de telling van 2022, met name 'tijdelijk bij derden gehuisveste personen' en 'met uitzetting bedreigde personen'). Die wijzigingen niet meegerekend, bedraagt de stijging tussen

2020 en 2022 18,9%. Voor meer info over evoluties en gedetailleerde gegevens verwijzen we naar het rapport (Paquot, 2023). Een nieuwe telling zal gebeuren eind 2024.

Voor België als geheel gebeurde nog geen telling. In oktober 2020 brachten Hermans en Italiano (2021) in opdracht van de Koning Boudewijnstichting de dak- en thuisloosheid in enkele steden (Gent, Aarlen en Luik) en de provincie Limburg in kaart. In oktober 2021 werd die studie herhaald voor enkele steden in Zuid-West-Vlaanderen, de eerstelijnszone BraVio (Vilvoorde, Machelen, Steenokkerzeel, Zemst, Kampenhout), Namen en Charleroi (Hermans et al., 2022). In 2022 volgden tellingen in 98 lokale besturen in 6 Vlaamse regio's (Boom-Mechelen-Lier, arrondissement Brugge, Midwest, Middenkust, zorgregio Kempen en Waasland), de Duitstalige gemeenschap, een deel van de provincie Waals-Brabant en Doornik (Hermans et al., 2023). In 2023 volgden opnieuw tellingen in Antwerpen, Gent, de regio rond Leuven, La Louvière, het arrondissement Mons-Borinage en 34 gemeentes van de provincie Luxemburg (Hermans et al., 2024). De tellingen zijn gebaseerd op de ETHOS-light methodologie, waarbij zes groepen dak- en thuislozen onderscheiden worden: (1) openbare ruimte, (2) noodopvang, (3) opvang voor thuislozen, (4) instellingsverlaters, (5) niet-conventionele woning of ruimte zoals een woning zonder huurcontract of basisvoorzieningen, een tent, garage, kraakpand, en (6) bij familie of vrienden. Daar wordt nog een zevende groep van personen in dreigende uithuiszetting aan toegevoegd (het gaat om personen die de woning moeten verlaten binnen de maand na de teldag).

De onderzoekers maakten op basis van de tellingen tussen 2020 en 2023 een extrapolatie van het aantal dak- en thuislozen in het Vlaamse en Waalse Gewest (Hermans et al., 2024). In het Vlaamse Gewest zijn naar schatting 13.533 volwassenen en 5.946 kinderen dak- en thuisloos. In het Waalse Gewest zijn dat er naar schatting respectievelijk 14.342 en 4.713. Voor de Duitstalige Gemeenschap rapporteren de onderzoekers het werkelijke aantal getelde dak- en thuislozen op basis van de telling in 2022, wat neerkwam op 133 volwassenen en 61 kinderen (tabel HV 7).

Tabel HV 7. (Geschat) aantal[1] dak- en thuislozen op basis van de tellingen 2020-2023.

	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Duitstalige Gemeenschap	
	Aantal volwassenen	Aantal kinderen	Aantal volwassenen	Aantal kinderen	Aantal volwassenen	Aantal kinderen
in openbare ruimte	715	17	767	15	5	0
in noodopvang	391	42	395	54	5	4
in opvang voor thuislozen	2.890	2.299	3.632	2.208	34	30
in instelling	1.774	342	1.064	239	14	0
in niet-conventionele ruimte	1.561	579	2.761	471	14	6
bij familie/vrienden	4.936	1.571	5.167	1.371	42	13
dreigende uithuiszetting	1.266	1.096	556	355	17	8
Totaal	13.533	5.946	14.342	4.713	131	61

[1] Cijfers voor Vlaams en Waals Gewest: extrapolatie o.b.v. de tellingen 2020-2023; cijfers Duitstalige Gemeenschap o.b.v. de telling in 2022.

Bron: Hermans et al. (2024).

OCMW's kunnen dak- en thuislozen die een woonst vinden eenmalig een installatiepremie toekennen (als ze een bijstandsuitkering of een ander vervangingsinkomen ontvangen, of in het geval men werkt, men een loon heeft lager dan het leefloon vermeerderd met 10%). Het bedrag van de installatiepremie is gelijk aan het maandbedrag van het leefloon voor de categorie 'persoon met gezinslast' en is bedoeld om tegemoet te komen in de kosten die gepaard gaan met de installatie in de woning. Er zijn drie wettelijke basissen voor de installatiepremie: het recht op maatschappelijke integratie (wet van 26 mei 2002); het ministerieel besluit van 2 februari 1999; en de organieke OCMW-wet van 23 augustus 2004.

Tabel HV 8 toont de evolutie van de installatiepremie. De cijfers worden regelmatig bijgewerkt en variëren daarom lichtjes tegenover de vorige edities van het Jaarboek. In 2016 werd een record van 15.271 installatiepremies toegekend. Dat is deels te verklaren door de toename van het aantal erkende vluchtelingen en subsidiair beschermden. Daarna daalde het aantal, om in 2021 en 2022 opnieuw toe te nemen. De sterke stijging in 2022 kwam doordat Oekraïners met het statuut tijdelijke bescherming ook recht hebben op een installatiepremie wanneer ze onderdak vinden (ook wanneer ze een tijdje bij een gastgezin, vrienden of familie gewoond hebben). De toename zette zich voort in 2023 (met uitzondering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest).

Tabel HV 8. Jaarlijks aantal thuislozen aan wie een installatiepremie[1] werd toegekend, absolute cijfers en percentages, België en gewesten, 2014-2023.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Vlaanderen	4.182	5.356	7.891	6.492	6.218	4.867	4.513	4.857	7.177	7.364
Wallonië	3.732	4.273	5.225	4.812	4.849	4.327	3.928	3.940	5.081	5.127
Brussel	1.524	1.975	2.155	2.039	1.911	1.604	1.547	1.628	2.014	1.838
België	9.438	11.604	15.271	13.343	12.978	10.798	9.988	10.425	14.272	14.329

Bron: POD Maatschappelijke Integratie.

Voor meer informatie

Bruss'Help, Steunpunt thuislozenzorg Brussel, telefoon: 02 880 86 89, mail: info@brusshelp.org, website: https://www.brusshelp.org/index.php/nl/

Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, Telling dak- en thuisloosheid, website: https://www.vlaanderen.be/gezondheid-en-welzijn/armoede/armoedebestrijding-in-vlaanderen/tellingen-dak-en-thuisloosheid

Steunpunt Wonen, website: https://steunpuntwonen.be/

POD Maatschappelijke Integratie (POD MI), telefoon: 02 508 85 85, mail: vraag@mi-is.be, website: https://www.mi-is.be

Wonen in Vlaanderen, mail: wonen@vlaanderen.be, website: https://www.vlaanderen.be/wonen-in-vlaanderen

9. Gezondheid

9.1 Gezondheidsenquête

Mensen met een lager socio-economisch profiel hebben gemiddeld genomen een zwakkere gezondheid dan mensen met een hoger socio-economisch profiel. De bekendste studies naar ongelijke gezondheid(szorg) steunen op het werk van Sciensano, dat om de vier jaar een nationale gezondheidsenquête organiseert om de gezondheid van de inwoners te evalueren en de voornaamste gezondheidsproblemen en leefgewoonten op te sporen. De resultaten in deze alinea's hebben betrekking op de enquête van 2018 (steekproef van 10.700 Belgen), de resultaten van de enquête 2023 zijn nog niet beschikbaar. Noteer dat tabel G 1 omzichtig geïnterpreteerd moet worden vanwege de ruime betrouwbaarheidsintervallen bij de opdeling van de Vlaamse bevolking naar sociodemografische kenmerken.

Tabel G 1 presenteert enkele opvallende resultaten voor Vlaanderen, opgedeeld naar onderwijsniveau (een proxy voor sociaaleconomische achtergrond). Om verschillen tussen bevolkingsgroepen goed te kunnen interpreteren, is het nodig om het effect van leeftijd en geslacht te neutraliseren. Daarom rapporteren we de gestandaardiseerde cijfers na correctie voor leeftijd en geslacht. De 'subjectieve gezondheid' is gebaseerd op de inschatting die mensen hebben van hun eigen gezondheid, zowel op het vlak van de fysieke, de geestelijke als de sociale gezondheid. 82,0% van de Vlaamse bevolking (gecorrigeerd cijfer) vindt diens gezondheid goed tot zeer goed en 18,0% beoordeelt ze als redelijk tot zeer slecht. Er is geen significant verschil tussen de laagstopgeleiden (diploma lager of geen diploma) en diegenen met een secundair diploma (lager of hoger), maar wel tussen de hoogstopgeleiden en de andere groepen. 24,8% van de Vlaamse bevolking heeft een zelfgerapporteerde chronische ziekte of aandoening. Het verschil tussen de laagstopgeleiden (38,0%) en de hoogstopgeleiden (23,3%) is opnieuw groot. 26,5% van de Vlamingen ouder dan vijftien jaar werd in de afgelopen vier weken gehinderd door lichamelijke pijn bij normaal werk. Er zijn opnieuw significante verschillen tussen de hoogstopgeleiden en de andere groepen. De laatste kolom toont het percentage van de bevolking met een zwak niveau van gezondheidsvaardigheden. Dat wil zeggen dat zij over een onvoldoende of een beperkt vermogen beschikken om informatie te verkrijgen, verwerken en begrijpen om beslissingen te kunnen nemen over gezondheidszorg, ziektepreventie en gezondheidspromotie. Beperkte gezondheidsvaardigheden zijn geassocieerd met hogere morbiditeitscijfers en vroegtijdige sterfte. Mensen met een laag opleidingsniveau hebben significant vaker een zwak niveau van gezondheidsvaardigheden.

Tabel G 1. Percentage van de Vlaamse bevolking (15 jaar en ouder)[1] met een zeer slechte tot redelijke subjectieve gezondheid, een zelfgerapporteerde chronische ziekte of aandoening, dat gehinderd wordt door lichamelijke pijn bij normaal werk of met een zwak niveau van gezondheidsvaardigheden, 2018.

	Slechte (zeer slechte tot redelijke) subjectieve gezondheid	Zelfgerapporteerde chronische ziekte of aandoening	Gehinderd door lichamelijke pijn bij normaal werk	Zwak niveau gezondheidsvaardigheden
Totale bevolking	18,0	24,8	26,5	30,7
lager/geen diploma	33,7	38,0	42,4	51,0
lager secundair	28,0	25,9	36,6	39,6
hoger secundair	22,2	27,7	29,0	35,1
hoger onderwijs	11,9	23,3	19,3	25,2

[1] Correctie voor leeftijd en/of geslacht op basis van logistisch regressiemodel (Belgische bevolking van 2018 als referentie).

Bron: Tafforeau et al. (2019); Van der Heyden & Charafeddine (2019); Drieskens et al. (2019); Charafeddine et al. (2019).

9.2 Financiële toegankelijkheid van de gezondheidszorg

Er bestaan heel wat maatregelen om de financiële toegankelijkheid van gezondheidszorg te bewaken. De verplichte ziekteverzekering dekt bijna de hele bevolking (99,1% in 2021; door bepaalde drempels is de dekkingsgraad niet 100%, Gerkens et al., 2024). Sommige groepen worden niet meegenomen bij de berekening van die dekkingsgraad (bv. mensen zonder wettig verblijf, verzoekers om internationale bescherming, afhankelijk van de status van hun aanvraag). Zij kunnen een beroep doen op aparte systemen, zoals de dringende medische hulp. De verplichte ziekteverzekering komt tegemoet in de kosten van veel zorgverstrekkingen (raadplegingen, geneesmiddelen, ziekenhuiskosten …). Daarvoor betalen de ziekenfondsen of de Hulpkas voor Ziekte- en Invaliditeitsuitkering een wettelijk bepaald deel van het honorarium terug aan de patiënt. Het deel dat ten laste blijft van de patiënt is het persoonlijke aandeel of remgeld. Voor sommige verstrekkingen is geen remgeld verschuldigd. Enkel geneeskundige verstrekkingen die voorkomen op de nomenclatuur (lijst met geneeskundige verstrekkingen die de ziekteverzekering geheel of gedeeltelijk vergoedt) worden vergoed. Geneesmiddelen zonder voorschrift of supplementen bijvoorbeeld, vallen daarbuiten. Wie een globaal medisch dossier (GMD) heeft bij een huisarts, krijgt een hogere terugbetaling voor een raadpleging van die arts.

Via de ‘derdebetalersregeling’ moeten patiënten enkel het bedrag van het persoonlijke aandeel betalen (en eventueel een supplement als de zorgverlener niet geconventioneerd is). Het ziekenfonds betaalt de tegemoetkoming van de ziekteverzekering rechtstreeks aan de zorgverlener. De patiënt moet die dus niet eerst voorschieten. De derdebetalersregeling is verplicht voor huisartsen in het geval van patiënten die recht hebben op een verhoogde tegemoetkoming (niet voor huisbezoek) en voor specifieke gevallen

(zoals raadplegingen op afstand, bepaalde verstrekkingen door tandartsen, voor stomamateriaal). Sinds 1 januari 2022 mogen huisartsen de derdebetalersregeling vrijwillig toepassen voor alle patiënten.

De maximumfactuur (MAF) biedt de garantie dat gezinnen jaarlijks niet méér voor geneeskundige verzorging hoeven uit te geven dan een maximumbedrag (bepaalde kosten zoals ereloonsupplementen worden echter niet meegenomen). De toegang tot de MAF werd verbeterd voor gezinnen met de laagste inkomens: het plafond voor hun remgelden werd vanaf januari 2022 verlaagd van 450 euro naar 250 euro per jaar. Personen met recht op de verhoogde tegemoetkoming hebben recht op de sociale maximumfactuur; zij betalen in 2024 maximaal 516,92 euro.

De verhoogde tegemoetkoming biedt bepaalde patiënten recht op verhoogde terugbetaling van hun medische kosten. Sommige groepen krijgen het recht automatisch toegekend (bv. rechthebbenden op een leefloon, IGO/GIB, tegemoetkoming voor personen met een handicap). Andere groepen met een laag inkomen moeten eerst een aanvraag indienen bij het ziekenfonds (bv. gepensioneerden of eenoudergezinnen). Wie zich niet in een van die situaties bevindt, kan een aanvraag indienen bij het ziekenfonds, mits de persoon voldoet aan bepaalde inkomensvoorwaarden. Kinderen en jongeren tot 24 jaar die recht hebben op een verhoogde tegemoetkoming en die een globaal medisch dossier hebben, hoeven sinds 1 oktober 2023 geen remgeld meer te betalen voor consultaties bij de huisarts of specialist. Niet-geconventioneerde artsen kunnen eventueel wel nog supplementen aanrekenen.

Volgens Gerkens et al. (2024) is de verhoogde tegemoetkoming een effectieve maatregel. Na correctie voor zorgnoden blijkt de toegankelijkheid van huisartsenzorg beter voor rechthebbenden in vergelijking met andere financieel kwetsbare groepen. Voor toegang tot specialistische of tandheelkundige zorg werd echter geen vergelijkbaar positief effect gevonden. Bovendien is een aanzienlijk deel van de personen met een armoederisico niet beschermd door de verhoogde tegemoetkoming: in 2021 ging het om ongeveer 35% (Gerkens et al., 2024).

Tabel G 2 geeft een overzicht van het aantal en aandeel rechthebbenden op een verhoogde tegemoetkoming in het Vlaamse Gewest. De cijfers zijn afkomstig van de Gemeente- en Stadsmonitor. Op 1 januari 2023 had 15,3% van de Vlamingen recht op de verhoogde tegemoetkoming. Dat percentage is gestaag blijven stijgen in de loop van de jaren, enerzijds door een aanpassing van de voorwaarden en de inspanningen om mensen het recht te laten opnemen, anderzijds doordat het aandeel mensen met een laag inkomen in de bevolking toenam (Bouckaert et al., 2020). Begin 2020 en 2021 was er sprake van een lichte daling, wellicht als gevolg van de lockdowns en de sluiting van de ziekenfondskantoren. In 2022 herstelde de trend zich. In dat jaar werden ook maatregelen genomen om de toegang tot de verhoogde tegemoetkoming te vergemakkelijken en te vergroten (Gerkens et al., 2024).

Tabel G 2. Personen met recht op een verhoogde tegemoetkoming in de ziekteverzekering, absolute cijfers (AC) en aandeel tegenover Vlaamse bevolking, toestand op 1 januari, Vlaams Gewest, 2007-2023.

	AC	%
2007	662.107	10,8
2008	705.851	11,5
2009	721.084	11,6
2010	734.364	11,7
2011	778.611	12,3
2012	807.348	12,7
2013	814.640	12,8
2014	832.238	13,0
2015	864.770	13,4
2016	888.977	13,7
2017	935.392	14,4
2018	947.308	14,5
2019	958.754	14,6
2020	958.545	14,5
2021	936.470	14,1
2022	966.458	14,4
2023	1.038.225	15,3

Bron: Gemeente- en Stadsmonitor o.b.v. Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming van de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid.

De beschermingsmaatregelen, zoals de maximumfactuur en de verhoogde tegemoetkoming, zijn niet van toepassing op supplementen en directe betalingen (Gerkens et al., 2024). De 'eigen betalingen' zijn uitgaven die rechtstreeks door een patiënt worden gedragen. Ze omvatten remgelden, supplementen en directe betalingen voor niet-gedekte diensten en producten. In 2021 vertegenwoordigden de eigen betalingen in de totale gezondheidsuitgaven 65% voor tandheelkundige zorg, 56% voor medische hulpmiddelen, 34% voor ambulante geneesmiddelen en 34% voor ambulante zorg (Gerkens et al., 2024). In 2021 vertegenwoordigden ze zo 3,7% van de totale consumptie van gezinnen.

Volgens het Intermutualistisch Agentschap (IMA) werd in de 99 Belgische algemene en universitaire ziekenhuizen in 2022 in totaal voor 1,37 miljard euro aan remgeld, supplementen en niet-vergoedbare betalingen gefactureerd aan patiënten tijdens klassieke en daghospitalisaties. 69% van dat bedrag betrof supplementen en niet-vergoedbare betalingen, waarvan bijna twee derde ereloonsupplementen, goed voor 45% van de patiëntenfactuur voor alle ziekenhuisverblijven (Bruyneel et al., 2024). De supplementen en niet-vergoedbare betalingen vallen evenwel buiten beschermingsmechanismen zoals de maximumfactuur en de verhoogde tegemoetkoming. Het risico bestaat dat de patiënt wordt geconfronteerd met zeer hoge facturen, zeker in het geval van meerdere ziekenhuisopnames. In 2022 werd aan patiënten meer dan 3.000 euro aangerekend bij meer dan 76.500 verblijven (73.300 klassieke en 3.200 daghospitalisaties). Voor meer dan 4.500 verblijven bedroeg de factuur zelfs meer dan 10.000 euro. Opvallend is de stijging van het aantal daghospitalisaties waarbij de kostprijs voor de patiënt ho-

ger ligt dan 1.000 euro (+8% tegenover 2021). Bovendien bestaan er tussen en binnen ziekenhuizen aanzienlijke verschillen in de patiëntenfactuur voor dezelfde ingreep in hetzelfde kamertype. Om de groei van de ereloonsupplementen af te remmen en als tussenstap naar een wettelijke begrenzing van de ereloonsupplementen werd in mei 2022 het maximumpercentage van ereloonsupplementen op ziekenhuisniveau bevroren (elk ziekenhuis bepaalt immers het maximum ereloonpercentage dat de artsen mogen aanrekenen; dat varieert doorgaans tussen 100% en 300%). Bruyneel en collega's (2024) stellen vast dat het globale percentage van ereloonsupplementen dan wel is gestabiliseerd, maar dat de kamersupplementen en verschillende niet-vergoedbare prestaties groeien, wat wijst op een risico van verschuiving van kosten naar de patiënt.

De capaciteit van een gezin om voor gezondheidszorg te betalen wordt gedefinieerd als de totale consumptie van het gezin min een standaardbedrag voor basisbehoeften als voedsel, huisvesting en nutsvoorzieningen. Wanneer de eigen betalingen meer dan 40% bedragen van die betalingscapaciteit is er volgens Gerkens et al. (2024) sprake van 'catastrofale gezondheidsuitgaven'. In 2020 had 5,2% van de gezinnen te kampen met catastrofale gezondheidsuitgaven. Dat percentage is hoger bij gezinnen in het armste inkomenskwintiel (12,2%) en bij gezinnen met een laagopgeleid (8,2%), inactief (10,5%) of werkloos (8,5%) gezinshoofd.

Ondanks de beschermingsmaatregelen is de financiële toegankelijkheid van de gezondheidszorg dus niet gewaarborgd, wat kan leiden tot uitstel of afstel van medische zorg.

Gerkens et al. (2024) stellen socio-economische verschillen vast in het gebruik van zorg na correctie voor zorgnood. De toegang tot ziekenhuiszorg is over het algemeen billijk: hier zijn de verschillen in zorggebruik na correctie voor zorgnood beperkt. Financieel kwetsbare groepen rapporteren daarentegen een lager contactpercentage met de huisarts (maar zodra een eerste contact werd gelegd, is er wel een hoger aantal (vervolg) bezoeken). Wat raadplegingen bij een arts-specialist en tandarts betreft, zijn de verschillen nog meer uitgesproken: het zorggebruik gecorrigeerd voor zorgnood neemt sterk toe met het onderwijsniveau en het inkomen. Op het vlak van spoedeisende zorg is er dan weer sprake van een hoger gebruik bij laagopgeleiden en financieel kwetsbare personen. Spoedeisende zorg lijkt een substituut voor huisartsen- en specialistische zorg. Spoedeisende zorg is immers gratis op de plaats van gebruik (maar daarom niet goedkoper). Een andere mogelijke verklaring is dat uitstel van medische zorg omwille van financiële redenen leidt tot een acuut gezondheidsprobleem dat spoedeisende zorg vereist.

Tabel G 3, op basis van de Gezondheidsenquête, deelt de bevolking in vijf gelijke groepen (kwintielen) in op basis van hun equivalent gezinsinkomen: kwintiel 1 (Q1 in tabel G2) zijn de 20% gezinnen met de laagste inkomens, kwintiel 5 (Q5) zijn de 20% gezinnen met de hoogste inkomens. De eerste kolom toont hoeveel procent van de bevolking in de afgelopen twaalf maanden gezondheidszorg moest uitstellen om financiële redenen. Het gaat dan over medische zorg of een operatie, tandverzorging, de aankoop van geneesmiddelen, een bril of mentale zorg. 8,6% van de 20% armste gezinnen in Vlaanderen stelde in 2018 medische consumptie uit, bij de 20% rijkste gezinnen was dat 0,8%. De tweede kolom toont het aandeel huishoudens dat aangeeft dat uitgaven voor

gezondheidszorgen zwaar om te dragen zijn. Er is opnieuw een duidelijk verschil tussen de inkomensgroepen.

Tabel G 3. Huishoudens die medische consumptie hebben moeten uitstellen en huishoudens die aangeven dat uitgaven voor gezondheidszorgen zwaar om te dragen zijn, naar inkomenskwintiel, in %, Vlaanderen, 2018.

	Uitstel medische consumptie	Uitgaven zwaar om te dragen
Q1	8,6	16,0
Q2	4,5	9,4
Q3	4,7	7,4
Q4	1,8	5,6
Q5	0,8	2,4
Totale bevolking	5,0	9,7

[1] Correctie voor leeftijd en/of geslacht op basis van logistisch regressiemodel (Belgische bevolking van 2018 als referentie).

Bron: Demarest et al. (2019).

Voor meer informatie

Intermutualistisch Agentschap (IMA), website: http://www.ima-aim.be/

Sciensano, telefoon: 02 642 51 11, mail: info@sciensano.be, website: https://www.sciensano.be/nl

Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering (RIZIV), telefoon: 02 524 97 97, website: http://www.riziv.fgov.be

Statistiek Vlaanderen, telefoon: 02 553 52 07, website: http://www.statistiekvlaanderen.be

10. Maatschappelijke participatie

De SV-bevraging (Statistiek Vlaanderen-bevraging) peilt naar opvattingen, overtuigingen en gedragingen van de bevolking met betrekking tot maatschappelijke en beleidsrelevante thema's, waaronder cultuur- en sportparticipatie en participatie aan het verenigingsleven. Ze wordt verschillende keren per jaar afgenomen bij een steekproef van inwoners van het Vlaamse Gewest van 18 jaar en ouder. Men dient opnieuw in het achterhoofd te houden dat enquêtegegevens gepaard gaan met een zekere foutenmarge. De hier gepresenteerde resultaten zijn gebaseerd op de achtste editie van de SV-bevraging die werd afgenomen in het najaar van 2023 (tussen oktober 2023 en december 2023). Aan die editie namen 2.084 personen deel. De resultaten worden gewogen naar geslacht, leeftijd, nationaliteit (Belg/niet-Belg) en urbanisatiegraad.

Tabel M 1 geeft weer welk aandeel van de volwassenen actief lid is van een vereniging of deelneemt aan cultuur of sport, naar achtergrondkenmerken.

Actief lidmaatschap van een vereniging gaat om personen die lid zijn van een vereniging en minstens af en toe deelnemen aan de activiteiten van die vereniging. Het gaat om een brede waaier, zoals een sportclub, hobbyclub, kunst-, toneel- of muziekvereniging, een socio-culturele vereniging, een vakbond of een organisatie van werkgevers of zelfstandigen, een wijk- of buurtcomité, een jeugdbeweging, een natuurvereniging of een politieke partij. 56% van de volwassen inwoners van het Vlaamse Gewest gaf eind 2023 aan actief lid te zijn van minstens één vereniging. 33% was actief lid van één vereniging, 14% van twee verenigingen en 6% van drie of meer verenigingen. Sportverenigingen zijn het populairst (31%), gevolgd door hobbyverenigingen, kunst-, toneel- of muziekverenigingen en socio-culturele verenigingen (telkens 7%), vakbonden en werkgevers-/zelfstandigenorganisaties (5%) en verenigingen voor ouderen/gepensioneerden (5%).

Voor cultuurparticipatie wordt bevraagd hoe vaak iemand in de voorbije twaalf maanden participeerde aan een lijst van elf mogelijke activiteiten (waaronder een muziekoptreden, -concert of festival bijwonen, een film in de bioscoop bekijken, een opera, dans- of balletvoorstelling bijwonen, een theater- of toneelvoorstelling, stand-upcomedy, een circus of een musical bijwonen, een museum, tentoonstelling of galerij bezoeken, een bezienswaardig monument of gebouw bezoeken, een boek ontlenen in de bibliotheek). Tabel M 1 presenteert enkel de resultaten voor de participanten, onafhankelijk van de intensiteit en de diversiteit van hun deelname aan cultuur. 88% van de volwassen inwoners van het Vlaamse Gewest nam in het najaar van 2023 deel aan minstens één culturele activiteit. Statistiek Vlaanderen maakt een onderscheid tussen verschillende types participanten: 'kernpubliek' (13%) participeert dagelijks of wekelijks aan een of meer activiteiten of participeren minstens één keer per maand aan twee van de elf activiteiten; 'belangstellende participanten' (76%) zijn participanten die geen kernparticipant zijn en 'non-participanten' (12%) nemen aan geen enkele cultuuractiviteit deel. Een bezienswaardig monument of gebouw bezoeken kent de hoogste participatiegraad (66%), gevolgd door een muziekoptreden, -concert of -festival bijwonen (64%), een bezoek aan een museum, tentoonstelling of galerij (60%) en een film bekijken in de bioscoop (58%).

Sportparticipatie betekent dat men minstens één keer per jaar aan sport doet (opnieuw zeer breed gedefinieerd, van wandelen en fietsen tot meer intensieve sporten). 90% van de volwassen inwoners van het Vlaamse Gewest deed in 2023 minstens één keer per jaar aan sport. 64% deed dat minstens wekelijks en 25% (bijna) dagelijks. De meest beoefende sporten waren wandelen (78%) en fietsen (60%), gevolgd door lopen (21%), fitness (19%) en zwemmen (15%).

Mannen zijn vaker actief lid van een vereniging dan vrouwen; bij de andere participatievormen is er geen verschil naar geslacht. De groep van 18 tot 34-jarigen doet vaker aan sport en participeert meer aan cultuur dan de andere leeftijdsgroepen. De oudste groep neemt minder vaak deel aan cultuur en sport. Alleenstaanden zijn het minst vaak actief lid van een vereniging en nemen ook het minst deel aan cultuur en sport. De grootste verschillen naar achtergrondkenmerken zijn te vinden in scholingsgraad en subjectief inkomen: hooggeschoolden en mensen die aangeven dat ze gemakkelijk rondkomen,

zijn vaker actief lid van een vereniging en nemen meer deel aan cultuur en sport dan kortgeschoolden of mensen die moeilijk rondkomen.

Tabel M 1. Actief lidmaatschap van een vereniging, deelname aan cultuur of sport (in %), naar geslacht, leeftijd, huishoudpositie, opleidingsniveau en subjectief inkomen, Vlaams Gewest, eind 2023.

	Vereniging	Cultuur	Sport
Totaal	56	88	90
man	60	88	92
vrouw	53	89	88
18-34 jaar	61	96	98
35-49 jaar	61	94	94
50-64 jaar	49	88	90
65 jaar en ouder	54	74	78
woont alleen	50	77	77
met partner zonder kinderen	57	87	90
met partner en kind(eren)	57	93	94
niet met partner, wel met kind(eren)	57	89	93
woont bij ouders	58	94	93
kortgeschoold[1]	41	66	77
middengeschoold[1]	52	88	90
hooggeschoold[1]	65	96	95
(zeer) moeilijk rondkomen[2]	40	74	77
eerder moeilijk rondkomen[2]	52	86	86
eerder gemakkelijk rondkomen[2]	57	89	91
gemakkelijk rondkomen[2]	60	92	94
zeer gemakkelijk rondkomen[2]	68	96	96
weet niet / geen antwoord[2]	50	78	83

[1] Kortgeschoolden: zonder diploma of hoogstens een diploma lager secundair onderwijs. Middengeschoolden: hoogstens een diploma hoger secundair onderwijs of een diploma post-secundair niet-hoger onderwijs. Hooggeschoolden: diploma hoger of universitair onderwijs.

[2] Een antwoord op de vraag: in welke mate kan uw gezin rondkomen met het beschikbare inkomen?

Bron: Statistiek Vlaanderen o.b.v. SV-bevraging.

Voor meer informatie

Statistiek Vlaanderen, telefoon: 02 553 52 07, website: http://www.statistiekvlaanderen.be

11. Voedselbedeling

De Belgische Federatie van Voedselbanken (BFVB) vertegenwoordigt negen regionale voedselbanken. Die zijn verantwoordelijk voor de logistieke herverdeling van levensmiddelen aan lokale aangesloten verenigingen (673 in 2023). In 2023 steeg het gemiddelde aantal begunstigden per maand met 2%, tot 213.873 personen (zo'n 1,8% van de Belgische bevolking). De sterke toename van voedselprijzen is een van de oorzaken van die stijging. Tegenover de precovidperiode bedraagt de stijging zelfs 27% (+- 45.000 extra personen) (BFVB, 2024). Alleenstaande moeders vertegenwoordigen meer dan 20% van de populatie; een kwart van de klanten is jonger dan 18 jaar.

In 2023 verdeelde de Federatie 23.571 ton voedsel en hygiëneproducten (+2% ten opzichte van 2022). Het Europees Sociaal Fonds blijft de belangrijkste bevoorradingsbron (35%), gevolgd door de ophaling van overschotten bij de distributiesector (33%) en schenkingen uit de voedingsindustrie (24%). De financiering van het ESF+ programma is voor 2024 en 2025 verzekerd. De BFVB (2024) stelt dat als er in de jaren nadien geen extra financiering komt van de federale overheid dat zou leiden tot een verlies van 3.000 ton voedsel (13% van de totale behoefte). Ze roept de overheden dan ook op om bijkomende inspanningen te doen. De toename van het aantal begunstigden hield gelijke tred met de toename van het verdeelde volume. Daardoor bleef het aantal kilogram ontvangen voedsel per begunstigde stabiel op 110 kg op jaarbasis (BFVB, 2024).

Tabel V 1. Voedselhulp in België, 2005, 2010-2023.

Jaar	Ingezamelde hoeveelheid (in ton)	Aantal aangesloten verenigingen	Aantal begunstigde hulpbehoevenden (december)	Jaarlijkse groei begunstigden (%)	% in bevolking
2005	8.370	654	106.500	–	1,0
2010	10.675	626	115.016	+8,0	1,1
2011	13.455	629	117.440	+2,1	1,1
2012	14.228	624	120.799	+2,9	1,1
2013	11.828	614	122.135	+1,1	1,1
2014	13.154	622	130.030	+6,5	1,2
2015	12.976	629	138.557	+6,6	1,2
2016	15.094	626	143.287	+3,4	1,3
2017	16.488	641	157.151	+9,7	1,4
2018	15.351	623	159.081	+1,2	1,4
2019	17.936	618	168.476	+4,3	1,5
2020	22.013	631	175.402	+5,7	1,5
2021	22.229	654	177.238	+1,0	1,5
2022	23.036	676	209.450	+18,2	1,8
2023	23.571	673	213.873	+2,1	1,8

Bron: Belgische Federatie van Voedselbanken en eigen berekeningen.

Voor meer informatie

Belgische Federatie van Voedselbanken vzw, telefoon: 02 559 11 10, mail: info@foodbanks.be, website: https://www.foodbanks.be

Referenties

Agentschap Opgroeien. (2024a). *Gezinsinkomen en (kans)armoede*. Geraadpleegd via https://www.opgroeien.be/kennis/cijfers-en-onderzoek/gezinsinkomen-en-kansarmoede#toc-evolutie-kansarmoede-index-bij-jonge-kinderen-onder-de-3-jaar

Agentschap Opgroeien. (2024b). *Groeipakket, cijfers op maat*. Geraadpleegd via https://www.opgroeien.be/kennis/cijfers-en-onderzoek/groeipakket#toc-evolutie-aantal-kinderen-met-een-schooltoeslag

Belgische Federatie van Voedselbanken (BFVB). (2024). *Jaarverslag 2023*. BFVB.

Bogaerts, Y., Bidee, J., Herremans, W., & Rossem, T. (2024). De evolutie naar een meer diverse groep van werkzoekenden brengt nieuwe uitdagingen. *Over.Werk. Tijdschrift van het Steunpunt Werk, 34*(1), 115-125.

Bouckaert, N., Maertens De Noordhout, C., & Van De Voorde, C. (2020). *De performantie van het Belgische gezondheidssysteem: evaluatie van de billijkheid. Synthese, KCE report 334A*. Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE).

Bruyneel, L., Kestens, W., De Wolf, F., Di Zinno, T., Dolphens, M., Landtmeters, B., & Henderick, J. (2024). *Inventaris van aan patiënten gefactureerde ziekenhuiskosten (Gegevens 2022)*. IMA Intermutualistisch Agentschap. Geraadpleegd via https://ima-aim.be/IMG/pdf/inventaris_van_aan_patienten_gefactureerde_ziekenhuiskosten.pdf

Charafeddine, R., Demarest, S., & Berete, F. (2019). *Gezondheidsenquête 2018: gezondheidsvaardigheden*. Sciensano, www.gezondheidsenquete.be

Coene, J. (2022). Armoede en sociale uitsluiting ontcijferd. In J. Coene, T. Ghys, B. Hubeau, S. Marchal, P. Raeymaeckers, R. Remmen, W. Vandenhole, G. Van Hecken, & L. Van Praag (Reds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2022*. Acco.

Dataplatform Departement Werk en Sociale Economie. (2024). *Jaarrapport Sociale Economie*. Geraadpleegd via https://opendata.wse.vlaanderen.be/pages/jr-socialeeconomie/

De Leebeeck, K., De Norre, J., & Groenez, S. (2019a). *Studiekosten in het buitengewoon lager onderwijs*. Steunpunt Onderwijsonderzoek.

De Leebeeck, K., De Norre, J., & Groenez, S. (2019b). *Studiekosten in het buitengewoon secundair onderwijs*. Steunpunt Onderwijsonderzoek.

De Leebeeck, K., De Norre, J., Groenez, S., & Havermans, N. (2020). *Studiekosten in de tweede en derde graad van het secundair onderwijs*. Steunpunt Onderwijsonderzoek.

Demarest, S., Charafeddine, R., Drieskens, S., & Berete., F. (2019). *Gezondheidsenquête 2018: financiële toegankelijkheid van gezondheidszorgen*. Sciensano, www.gezondheidsenquete.be

De Meyer, I., Warlop, N., Berlamont, L., Janssens, R., Hoedt, L., & Lermytte, A. (2023). *Vlaams rapport PISA 2022*. Universiteit Gent, Vakgroep Onderwijskunde. Geraadpleegd via https://www.pisa.ugent.be/uploads/files/Vlaams-Rapport_PISA2022.pdf

De Norre, J., De Leebeeck, K., & Havermans, N. (2020). *Studiekosten in het hoger onderwijs*. Steunpunt Onderwijsonderzoek.

De Norre, J., & Groenez, S. (2019). *Omvang en samenstelling van de studiekosten in het deeltijds beroepssecundair onderwijs*. Steunpunt Onderwijsonderzoek.

De Norre, J., Havermans, N., & Groenez, S. (2019). *Studiekosten in eerste graad van het secundair onderwijs*. Steunpunt Onderwijsonderzoek.

De Sola Perea, M., & Van Belle, L. (2022). Early results of the fourth wave of the Belgian Household Finance and Consumption Survey. *NBB Economic Review, 2022(9)*, National Bank of Belgium. Geraadpleegd via https://www.nbb.be/doc/ts/publications/economicreview/2022/ecorevi2022_h9.pdf

Drieskens, S., Charafeddine, R., & Van der Heyden, J. (2019). *Gezondheidsenquête 2018: lichamelijke pijn*. Sciensano, www.gezondheidsenquete.be

Europese Commissie. (2021, 4 maart). *Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's. Het actieplan voor de Europese pijler van sociale rechten*. COM(2021) 102 final. Geraadpleegd via https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b7c08d86-7cd5-11eb-9ac9-01aa75ed71a1.0003.02/DOC_1&format=PDF

FOD Sociale Zekerheid. (2021). *De doelmatigheid van de sociale minima*. Geraadpleegd via https://socialsecurity.belgium.be/nl/cijfers-van-sociale-bescherming/de-doelmatigheid-van-de-sociale-minima

Gerkens, S., Lefèvre, M., Bouckaert, N., Levy, M., Maertens de Noordhout, C., Obyn, C., Devos, C., Scohy, A., Vlayen, A., Yaras, H., Janssens, C., & Meeus, P. (2024). *Performantie van het Belgische gezondheidssysteem: rapport 2024. KCE Reports 376A*. Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE). https://doi.org/10.57598/R376A

Havermans, N., De Norre, J., & Groenez, S. (2019). *Studiekosten in het basisonderwijs*. Steunpunt Onderwijsonderzoek.

Hermans, K., & Italiano, P. (2021). *Telling dak- en thuisloosheid: globaal rapport*. Koning Boudewijnstichting.

Hermans, K., Wagener, M., Demaerschalk, E., De Moor, N., Emmanuel, N., Mertens, N., & Vermeir, E. (2022). *Telling dak- en thuisloosheid: globaal rapport 2021*. Koning Boudewijnstichting.

Hermans, K., Wagener, M., Demaerschalk, E., De Moor, N., & Mertens, N. (2023). *Telling dak- en thuisloosheid: globaal rapport 2022*. Koning Boudewijnstichting.

Hermans, K., Wagener, M., Demaerschalk, E., De Moor, N., & Mertens, N. (2024). *Telling dak- en thuisloosheid: globaal rapport 2023*. Koning Boudewijnstichting.

Heylen, K., & Vanderstraeten, L. (2019). *Wonen in Vlaanderen anno 2018*. Steunpunt Wonen.

Household Finance and Consumption Network (HFCN). (2023). *Household Finance and Consumption Survey: Results from the 2021 wave*. ECB Statistics Paper Series, 46. https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpsps/ecb.sps46~3563bc9f03.en.pdf?0a1159f78d18c469a8cd9348bada56b9

Lenaerts, H., Audenaert, B., Baki, J., Cools, P., Marchal, S., Mulayi, M-L., Neelen, W., Van Herreweghe, L., Van Lancker, W., & Cantillon, B. (2024). *Sociale economie en armoede. De impact van de sociale economie op armoede in Vlaanderen (SOCIAL): evaluatie en vooruitblik*. Universiteit Antwerpen, KU Leuven & AP Hogeschool Antwerpen.

Nationale Bank van België (NBB). (2021). *Centrale voor Kredieten aan Particulieren, Statistieken 2020*.

Nationale Bank van België (NBB). (2023). *Centrale voor Kredieten aan Particulieren, Statistieken 2022*.

Nationale Bank van België (NBB). (2024). *Centrale voor Kredieten aan Particulieren, Statistieken 2023*.

Paquot, L. (2023). *Dak- en thuislozentelling in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest* (7e ed., 8 november 2022). Bruss'Help.

POD Maatschappelijke Integratie. (2020). *Statistisch verslag*, 26. POD MI.

Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA). (2021). *De RVA in 2020. Volume 2: indicatoren van de arbeidsmarkt en evolutie van de uitkeringen*. RVA.

Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA). (2024). *De RVA in 2023. Volume 2: indicatoren van de arbeidsmarkt en evolutie van de uitkeringen*. RVA.

SAM vzw. (2022). *Gezinnen in budget- en/of schuldhulpverlening in Vlaanderen. Gegevens 2018-2021*. SAM, Steunpunt Mens en Samenleving.

SAM vzw. (2023). *Gezinnen in budget- en/of schuldhulpverlening in Vlaanderen. Gegevens 2019-2022*. SAM, Steunpunt Mens en Samenleving.

SAM vzw. (2024a). *Gezinnen in budget- en/of schuldhulpverlening in Vlaanderen. Gegevens 2020-2023*. SAM, Steunpunt Mens en Samenleving.

SAM vzw. (2024b). *Het profiel van huishoudens in schuldhulpverlening 2023. Onderzoeksrapport*. SAM, Steunpunt Mens en Samenleving.

Statbel. (2020). *Technische nota hervorming SILC2019*.

Statbel. (2021a). *Quality Report Belgian SILC 2020*. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/sites/default/files/files/documents/Huishoudens/10.7%20Inkomen%20en%20levensomstandigheden/10.7.1%20Armoederisico/Plus/BE_QualityReport_2020.pdf

Statbel. (2021b). *Module schuldenlast en levensstandaard*. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/themas/huishoudens/armoede-en-levensomstandigheden/risico-op-armoede-sociale-uitsluiting#figures

Statbel. (2021). *Armoederisico's in 2021*. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/nieuws/armoederisicos-2021

Statbel. (2024a). *Meer dan 2,1 miljoen Belgen lopen risico op armoede of sociale uitsluiting*. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/themas/huishoudens/armoede-en-levensomstandigheden/risico-op-armoede-sociale-uitsluiting

Statbel. (2024b). *Herkomst*. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/structuur-van-de-bevolking/herkomst#documents

Statbel. (2024c*). Gemeentelijke armoedecijfers van 2021*. Geraadpleegd via https://statbel.fgov.be/nl/nieuws/gemeentelijke-armoedecijfers-van-2021

Statistiek Vlaanderen. (2024). *Schooltoeslag*. Geraadpleegd via https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/onderwijs-en-vorming/schooltoeslag

Tafforeau, J., Drieskens, S., Charafeddine, R., & Van der Heyden, J. (2019). *Gezondheidsenquête 2018: subjectieve gezondheid*. Sciensano, www.gezondheidsenquete.be

Van der Heyden, J., & Charafeddine, R. (2019). *Gezondheidsenquête 2018: chronische ziekten en aandoeningen*. Sciensano, www.gezondheidsenquete.be

Van Haarlem, A., Coene, J., & Lusyne, P. (2011). De superdiversiteit van armoede en sociale uitsluiting. In D. Dierckx, J. Vranken, J. Coene, & A. Van Haarlem (Reds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2011*. Acco.

Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (VDAB). (2024). S*choolverlatersrapport-editie 2024*. VDAB. Geraadpleegd via https://www.vdab.be/trends/schoolverlatersrapport

Vlaamse Milieumaatschappij (VMM). (2023). *Statistieken. Toepassing algemeen waterverkoopreglement –drinkwater, jaar 2022*. Vlaamse Milieumaatschappij.

Vlaamse Milieumaatschappij (VMM). (2024). *Statistieken. Toepassing algemeen waterverkoopreglement –drinkwater, jaar 2023*. Vlaamse Milieumaatschappij.

Vlaamse Regering. (2021). *Van achterstand naar voorsprong. Plan voor een kwalitatief versterkt volwassenenonderwijs in uitvoering van het relanceplan Vlaamse Veerkracht, 647* (2020-2021), Nr. 1. Nota van de Vlaamse Regering ingediend door viceminister-president Ben Weyts: Visienota Edusprong, ingediend op 15 februari 2021.

Vlaamse Regulator van de Elektriciteits- en Gasmarkt (VREG). (2024). *Sociaal rapport. Sociale statistieken over huishoudelijke afnemers 2023*. VREG.

Vlaams Huurdersplatform. (2024). *Wie staat op de wachtlijst voor een sociale woning?* Geraadpleegd via https://huurdersplatform.be/vhp/actualiteit-vhp/wie-staat-op-de-wachtlijst-voor-een-sociale-woning

Wonen in Vlaanderen. (2023). *Kandidaat-huurders, statistisch bulletin 2022, versie 1.0*. Geraadpleegd via https://assets.vlaanderen.be/image/upload/v1688440686/Wonen_-_Statistische_bulletin_kandidaat-huurders_31122022_acxtqp.pdf

Wonen in Vlaanderen. (2024). *Jaarverslag 2023, wonen in Vlaanderen*. Geraadpleegd via https://www.vlaanderen.be/wonen-in-vlaanderen/nieuws/jaarverslag-2023-gepubliceerd

Noten

1. Veel dank aan Annelies De Schrijver voor het aanleveren van de gegevens.
2. Zie https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/

Personalia

VEERLE AUDENAERT studeerde sociologie (KU Leuven) en toegepaste statistiek (KU Brussel) en werkt bij het Departement Zorg aan het wetenschappelijk onderbouwen van het beleid rond de thema's gezinnen, armoede en vergrijzing. Ze is projectleider voor de gezinsenquête.

JOOST BRONSELAER studeerde criminologie (KU Leuven) en sociologie (UGent) en werkt bij het Departement zorg aan het onderbouwen van beleid via het opvolgen van wetenschappelijk onderzoek en beleidsindicatoren.

DORIEN BROSENS is co-directeur van de onderzoeksgroep PArticipatie en Leren in Detentie (PALD) aan de Vrije Universiteit Brussel. Daarnaast is ze postdoctoraal onderzoeker bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek.

JILL COENE is sociologe en wetenschappelijk medewerker bij de Universitaire Stichting voor Armoedebestrijding (USAB) van de Universiteit Antwerpen.

PIETER COOLS doctoreerde op het thema lokale sociale innovatie in de strijd tegen armoede. Vandaag is hij coördinator van de praktijkgerichte onderzoeksgroep Stadskracht aan de AP Hogeschool en geeft hij les aan de Master Sociaal Werk aan de Universiteit Antwerpen.

PASCAL DEBRUYNE voltooide zijn doctoraat aan UGent in 2013 over de ruimtelijke herarticulaties van staatssoevereiniteit: de geografie van macht in Jordanië in tijden van globalisering. Sinds 2019 werkt hij aan de Odisee Hogeschool, waar hij lesgeeft over migratie en superdiversiteit voor sociale professionals. Zijn recent onderzoek gaat over gezinshereniging van vluchtelingengezinnen, ongedocumenteerde migrantengezinnen en bedelarij in Brussel.

LIESBETH DE DONDER is professor Agogische Wetenschappen aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB) en director van de onderzoeksgroep Society and Ageing Research Lab.

HEIDI DEGERICKX is doctor in het Sociaal Werk en algemeen coördinator van het Netwerk tegen Armoede.

JANNICK DEMANET is hoofddocent en lid van de onderzoeksgroep CuDOS (vakgroep Sociologie, UGent). Hij onderzoekt effecten op school- en systeemniveau met betrekking tot non-cognitieve uitkomsten en onderwijsloopbanen, met een focus op zittenblijven en het hoger onderwijs. Hij is vice-coördinator van het onderzoeksnetwerk 'Onderwijssociologie' binnen de Europese Sociologische Vereniging (RN10, ESA).

CAROLINE DEWILDE is universitair hoofddocente bij het departement Sociologie van Tilburg University. Haar onderzoek en onderwijs betreffen de dynamiek van sociale ongelijkheid en armoede op verschillende analyseniveaus (levenslopen, verzorgingsstaten), vanuit een internationaal vergelijkend perspectief. Recente projecten en pu-

blicaties onderzoeken meer specifiek de intergenerationele overdacht van ongelijkheid (armoede, woonuitkomsten), alsook de relatie tussen veranderingen in woningmarkten en woonbeleid, armoede en rijkdom, en politieke uitkomsten. Ze is Managing Editor van Housing Studies, en Work Package Lead in EqualHouse (Horizon Europe, 2024-2027): From Housing Inequality to Sustainable, Inclusive and Affordable Housing Solutions.

LOUIS FAVRIL is als professor criminologie verbonden aan het Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP) van de Faculteit Recht en Criminologie, Universiteit Gent.

TUUR GHYS is professor aan de faculteit van politieke wetenschappen en internationale relaties aan de Universidad Autónoma de Nuevo León in Mexico.

EEF GIJBELS is verbonden aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (CeSO) van de KU Leuven en werkt aan een doctoraatsonderzoek over armoederisico's en -trends bij kinderen met een handicap in België en Europa. Het onderzoek is gericht op de directe en indirecte kosten van deze kinderen en hun gezinnen.

KAREN HERMANS doctoreerde op het thema voedselhulp en sociaal beleid in Europese verzorgingsstaten bij het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck van Universiteit Antwerpen.

BERNARD HUBEAU is emeritus gewoon hoogleraar bij de Faculteit Rechten en de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen.

JULIE JANSSENS werkt aan het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (UAntwerpen). Haar onderzoeksinteresses gaan uit naar het niet-gebruik van uitkeringen, atypische tewerkstelling en de adequaatheid van de sociale bijstand en zekerheid België.

VANESSA JOOSEN is hoogleraar Engelse literatuur en jeugdliteratuur aan de Universiteit Antwerpen en lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten en de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren. Joosen onderzoekt onder andere sprookjes, leeftijd in literatuur en vertalingen van kinderboeken. Recente publicaties zijn *Hoe oud is jong? Leeftijd en jeugdliteratuur* en *Adulthood in Children's Literature*. Ze organiseert jaarlijks de Children's Literature Summer School en schrijft recensies van jeugdboeken voor *De Standaard der Letteren*.

HILDE MAELSTAF is vrijwillig onderzoeker bij het expertisecentrum Stadskracht van de AP Hogeschool. Haar onderzoek richt zich in de eerste plaats op de levensomstandigheden van mensen in een kwetsbare positie met een focus op wonen en de impact van woningverbetering. Daarnaast zet ze zich als bestuurder van diverse vzw's (Baita, ROTS, Samenhuizen) in voor betaalbare kwaliteitsvolle woningen.

SARAH MARCHAL is tenure track docent bij het departement Sociologie van de Universiteit Antwerpen. Zij is verbonden aan het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.

GREET MENDONCK is landschapsarchitecte en geografisch informatiewetenschapper. Ze geeft les aan bachelorstudenten vastgoed/landmeten en past haar expertise in GIS

en stadsontwikkeling toe in het Agefriendly Cities-onderzoek van de onderzoeksgroep Stadskracht aan de AP Hogeschool.

ANNA MERGONI doctoreerde bij de Leuven Economics of Education Research (LEER) groep van de KU Leuven. Haar onderzoek situeert zich in de onderwijseconomie, econometrie en toegepaste economie. Momenteel is ze senior onderzoeker bij HIVA – KU Leuven, waar ze onderzoek doet naar het langetermijneffect van sociale beschermingsmaatregelen op armoede.

EMMA MOORMANN is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het Departement Wijsbegeerte van de Universiteit Antwerpen. Ze maakt deel uit van het Centrum voor Ethiek en heeft dan ook een brede interesse in allerlei (bio-)ethische thema's, waaronder de ethiek van epigenetica, stiefouderschap, ouderlijke verantwoordelijkheid, filosofie van handicap en neurodiversiteit. Ze werkt vanaf eind 2025 mee aan het SBO-project Death Care over duurzame dodenzorg."

IDES NICAISE is econoom en hoogleraar aan de KU Leuven, voornamelijk werkzaam bij het HIVA. Zijn belangrijkste onderzoeksdomein is sociaal beleid, met focus op de relatie tussen onderwijs, arbeidsmarkt(beleid) en sociale inclusie. Tevens is hij lid van de federale Hoge Raad voor de Werkgelegenheid, voorzitter van het interfederale Steunpunt Armoedebestrijding en van ATD Vierde Wereld Vlaanderen.

KRISTIEN NYS is doctor in de pedagogische wetenschappen (KU Leuven) en werkt voor het kenniscentrum en de opleiding Gezinswetenschappen (Odisee). In haar onderzoeks- en begeleidingswerk zet ze onder meer in op de ondersteuning van gezinnen in kwetsbare situaties.

ANN PETERMANS is professor aan de Faculteit Architectuur en Kunst, Universiteit Hasselt. Zij voert onderzoek naar de link tussen welbevinden en (interieur)architectuur, met een focus op verschillende woon- & zorgcontexten.

PETER RAEYMAECKERS is professor sociaal werk aan het departement Sociologie en in de Master Sociaal Werk van de faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Hij is verbonden aan het Centre for Research on Environmental and Social Change.

ROY REMMEN is emeritus gewoon hoogleraar huisartsgeneeskunde (Universiteit Antwerpen) en huisarts in Baarle-Hertog.

EVA SEVERENS is interieurarchitect van opleiding en werkt momenteel aan een doctoraat over het welbevinden en thuisgevoel van ouderen die huren op de private huurmarkt aan de Faculteit Architectuur en Kunst, Universiteit Hasselt.

AN-SOFIE SMETCOREN is professor binnen de opleiding Agogische Wetenschappen, Vrije Universiteit Brussel. Ze is co-director van het Society & Ageing Research Lab waar ze de onderzoekslijn 'wonen en woonomgeving' coördineert.

SARA SUYKENS is ergotherapeut en gerontoloog. Zij werkt aan de AP Hogeschool als docent bij de opleiding ergotherapie en als onderzoeker bij de onderzoeksgroep Stadskracht. Door participatief onderzoek brengt zij in kaart hoe senioren hun district erva-

ren en streeft zij naar verbetering van hun leefomgeving. Zij werkt nauw samen met ouderen en het lokaal bestuur om oudervriendelijke initiatieven te bevorderen, waardoor de stad inclusiever en toegankelijker wordt voor deze doelgroep.

KAAT VAN ACKER is dr. in de psychologie en cliëntgericht psychotherapeut. Ze is lector aan de opleiding sociaal werk van Odisee en coördineert er het onderzoekscentrum sociaal werk. Ze is ook verbonden aan de KU Leuven als docente sociale psychologie. Haar huidig onderzoek richt zich naar gezinnen na migratie.

ARIANE VANBELLINGHEN is onderzoeker binnen het FWO-SBO HOUSE project. Ze werkt aan een doctoraat over ouderen met een kwetsbare positie op de woonmarkt en dit vanuit een levensloopperspectief. Ze is daarnaast verbonden als onderzoeker aan de onderzoeksgroep Society & Ageing Research Lab, Vrije Universiteit Brussel.

TIMO VAN CANEGEM is als postdoctoraal onderzoeker (FWO, persoonlijk mandaat) lid van de onderzoeksgroep CuDOS (vakgroep Sociologie, UGent). Hij is tevens gastprofessor aan het Multidisciplinair Instituut Lerarenopleiding (MILO, VUB), alwaar hij onderwijssociologie doceert. Zijn onderzoek focust zich voornamelijk op de determinanten en uitkomsten van zittenblijven op school.

SYLVIE VAN DAM is docent en onderzoeker sociaal werk bij Onderzoekscentrum Sociaal Werk aan Odisee Hogeschool en gastprofessor in de Bachelor Sociologie en de Master Sociaal Werk bij de Universiteit Antwerpen. Haar onderzoek richt zich voornamelijk op kwetsbare groepen, (informeel) sociaal werk, migratie en etnisch-culturele verenigingen, armoede en sociale uitsluiting.

KATLEEN VAN DEN BROECK werkt als expert onderzoeker bij het Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving (HIVA, KU Leuven). Ze werkt voornamelijk op het thema wonen, specifiek in verband met aanpalende duurzame ontwikkelingsdoelstellingen zoals gezondheid en welzijn of energie. Ze werkt o.a. over renovatiedrempels, *take-up* van tegemoetkomingen (voor wonen) en sociale huisvesting.

WOUTER VANDENHOLE is gewoon hoogleraar mensenrechten aan de Universiteit Antwerpen, lid van de onderzoeksgroep recht en ontwikkeling en voorzitter van de academische werkgroep van USAB.

LEEN VANDEVELDE is doctoraatsonderzoeker aan de onderzoeksgroep PArticipatie en Leren in Detentie (PALD) aan de Vrije Universiteit Brussel en het Centre for Research on Environmental and Social Change (CRESC) aan de Universiteit Antwerpen.

LORE VAN HERREWEGHE is doctoraatstudent aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (KU Leuven). Haar doctoraatsproject onderzoekt de sociale en economische determinanten van welzijn op latere leeftijd, met een bijzondere focus op intergenerationele relaties.

MIEKE VAN HOUTTE is gewoon hoogleraar en staat aan het hoofd van de onderzoeksgroep CuDOS (vakgroep Sociologie, UGent). Haar onderzoeksinteresse beslaat meerdere onderwerpen binnen de onderwijssociologie, waaronder genderdynamieken op

school. Ze is lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten (KVAB) en houder van de Francquileerstoel 2022-23 Universiteit Antwerpen.

WIM VAN LANCKER is professor sociaal werk en sociaal beleid aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (KU Leuven). Zijn onderzoek focust op de relatie tussen het sociaal beleid en de gevolgen op het vlak van armoede, ongelijkheid, tewerkstelling en welbevinden, zowel voor Vlaanderen, België als voor Europese landen.

ESMÉE VANPOUCKE is doctoraatstudente bij het departement Sociologie van de Universiteit Antwerpen. Zij is verbonden aan het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.

LAURA VAN RAEMDONCK is beleidsmedewerker Vrije Tijd bij het Netwerk tegen Armoede.

HANNE VAN REGEMORTEL is beleidsmedewerker Inkomen en Schulden bij het Netwerk tegen Armoede.

GERT VAN TITTELBOOM is communicatieverantwoordelijke bij het Netwerk tegen Armoede.

SOFIE VERMEIREN is verpleegkundige en gerontoloog. Zij werkt aan AP Hogeschool als docent en onderzoeker, en tracht via participatief onderzoek mee te bouwen aan een ouderenvriendelijke stad.

JULIE VINCK (postdoc CeSO) onderzoekt de link tussen handicap en armoede bij kinderen met een focus op de rol van meting, mechanismen en beleid.